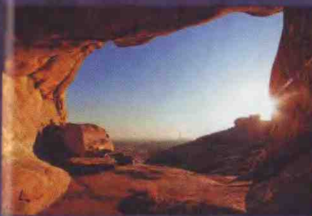
Велика сучасна енциклопедія

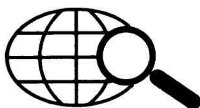
[А–Б]

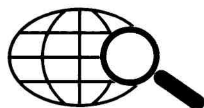

Велика сучасна енциклопедія [А–Б] 1

ВЕЛИКА СУЧАСНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

В ДЕСЯТИ ТОМАХ

Том 1

[А–Б]

ВИДАВНИЦТВО
КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ
Харків
2012

УДК 030
ББК 92
В27

Укладач: *Андрій Сергійович Івченко*, географ, геолог, палеонтолог,
популяризатор науки, автор довідників, путівників, книг і статей
про природне різноманіття України, її історичні, архітектурні, монументальні
та інші визначні пам'ятки; старший науковий співробітник
Інституту географії НАН України, кандидат географічних наук; член редколегій журналів:
«Світогляд» НАН України, «Географія та основи економіки в школі» АПН України,
автор і власник сайту www.photoukraine.com

Рецензент: *Ігор Вікторович Мінаков*, кандидат філософських наук,
доцент філософського факультету Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Дизайнер обкладинки *Сергій Місяк*

Довідкове видання

Велика сучасна енциклопедія. Том 1. А—Б

Укладач *ІВЧЕНКО Андрій Сергійович*

Головний редактор *С. С. Скляр*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *С. В. Місяк*
Технічний редактор *А. Г. Верьовкін*
Коректор *Т. М. Віланова*

Підписано до друку 15.08.2012. Формат 84х108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Franklin». Ум. друк. арк. 18,48. Наклад 16000 пр. Зам. № 221.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з оригіналу-макету замовника
у ДП «Видавництво і друкарня «Таврида»
95000, Україна, АРК, м. Сімферополь, вул. Ген. Васильєва, 44

ISBN 978-966-14-3972-5
ISBN 978-966-14-3973-2 (т. 1)

«Велика сучасна енциклопедія» в 10 томах

«Велика сучасна енциклопедія», створена на основі накопичених людством найрізноманітніших знань, побудована за алфавітним принципом. Енциклопедія складається з 10 томів, містить понад 30 000 окремих статей (загальним обсягом понад 320 друкованих аркушів), присвячених термінам, поняттям, назвам і персонам. Надана в ній інформація охоплює широкий спектр базових знань, задовольняє програмні вимоги середніх загальноосвітніх шкіл і початкових курсів вищих навчальних закладів і включає безліч цивілізаційних цікавинок, про які зазвичай не йдеться в університетських аудиторіях.

Енциклопедія містить термінологічно-понятійні та інформаційні статті з багатьох дисциплін природничих і суспільно-гуманітарних наук, видів людської діяльності та наук про Землю: *антропології* (етноси і народи), *археології* (археологічні культури й світові пам'ятки), *архітектури й будівництва* (архітектурні стилі, визначні й найбільші споруди, створені людиною), *астрономії* (планети і зорі, сузір'я й метеорити, освоєння космосу), *біології* (ботаніка, зоологія та екологія), *військової справи* (військова, морська та авіаційна термінологія, історія війн, зразки озброєнь), *географії* (країни і міста світу, природні особливості суходолу, океанів і морів Землі), *геології* (гірські породи й мінерали, корисні копалини й гірнича справа, історія Землі), *економіки* (найбільші промислові корпорації і банки світу, державні валюти), *етнографії* (найвідоміші етнографічні музеї світу), *інформаційних технологій* (історія комп'ютерної техніки та її здобутки), *історії* (історичні періоди, дисципліни та діячі), *культури і мистецтва* (живопис, скульптура, музика, література, театр, кіно), *математики* (розділи і проблеми математики, системи вимірювання), *медицини* (розділи медицини і фармакологічні знання, анатомія і хвороби людини), *педагогіки* (термінологія, найвідоміші університети світу), *психології* (фундаментальні і прикладні розділи, термінологічний апарат), *релігії* (напрямки і символи основних релігій, найвидатніші сакральні місця), *спорту* (олімпійські види і спортивні снаряди, найшанованіші турніри і спортивні клуби), *техніки* (найвідоміші технічні винаходи і споруди, класифікація технічних засобів та окремі зразки), *фізики* (розділи та основні закони, системи одиниць виміру і фізичні константи), *філології* (філологічні дисципліни, мови світу), *філософії* (напрямки і розділи філософії, найвидатніші мислителі), *хімії* (розділи і закони, хімічні елементи і побутова хімія), *юриспруденції* (галузі юриспруденції і найвідоміші юристи) тощо.

Відбір об'єктів, що піддаються чисельному обрахуванню (наприклад, найбільші міста світу чи найдовші річки України), здійснювався за чітко обумовленими критеріями.

У змісті «Великої сучасної енциклопедії» різноманітні відомості про Україну становлять бл. 7500 статей, третина з яких (понад 2500 статей) присвячена видатним особам, які в різні часи прислужилися українській землі. На відміну від інформації загальнопланетарного масштабу, для України наведені відомості щодо всіх міських поселень і сільських районів (чисельність населення всюди подається станом на 1 січня 2011), детальна інформація про природу краю (надра, рельєф, поверхневі й підземні води, об'єкти природно-заповідного фонду країни загальнодержавного значення), культуру (музеї, театри, картинні галереї), релігію (конфесії і храми), науку (наукові інститути і вищі навчальні заклади), спорт (спортивні клуби), державні нагороди тощо.

Широкий, майже всеосяжний тематичний спектр та сумлінна праця зі створення енциклопедії, сподіваємося, дозволить користувачеві отримати найширші знання про світ та Україну.

Автор-укладач *Андрій Івченко*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

алб. — албанська мова
англ. — англійська мова
араб. — арабська мова
арх. — архітектор
білор. — білоруська мова
бл. — близько
вал. — валлійська мова
вірм. — вірменська мова
грец. — грецька мова
давньорус. — давньоруська мова
дан. — данська мова
до н. е. — до нашої ери
ест. — естонська мова
євр. — єврейська мова
івр. — мова іврит
ім. — імені
ін. — інший
інд. — індійська мова
індон. — індонезійська мова
ісл. — ісландська мова
ісп. — іспанська мова
іт. — італійська мова
каз. — казахська мова
кат. — каталонська мова
кит. — китайська мова
крим.-тат. — кримськотатарська мова
кхмер. — кхмерська мова
лат. — латинська мова
лит. — литовська мова
малай. — малайська мова
молд. — молдавська мова
млн — мільйон
млрд — мільярд
молд. — молдавська мова
над р. м. — над рівнем моря
нар. — народився
нідерл. — нідерландська мова
нім. — німецька мова
норв. — норвезька мова
о. — острів
перс. — перська мова
пол. — польська мова
порт. — португальська мова
поч. — початок
р. — рік, річка
рос. — російська мова
рум. — румунська мова
с. — село
санскр. — санскрит
семіт. — семітська мова
серб. — сербська мова
слов. — словацька мова
ст. — століття
т. зв. — так званий
тайськ. — тайська мова
тис. — тисяча
тюрк. — тюркська мова
тур. — турецька мова
угор. — угорська мова
фін. — фінська мова
фр. — французька мова
хорв. — хорватська мова
чеськ. — чеська мова
швед. — шведська мова
яп. — японська мова

А

А А – перша літера українського алфавіту, подібна за конфігурацією до кириличної, що позначає голосний звук. Походить від перших літер грецького («альфа») і більш давніх семітських («алеф») алфавітів.

А КАПЕЛА (*іт.* a cappella – як у каплиці) – багатоголосий хоровий спів без інструментального супроводу, відомий у народній творчості з давніх часів, а в церковній музиці – з раннього християнства. Термін «акапельний спів» з'явився наприкінці XVII ст. і зазвичай пов'язується з папським богослужінням у Сікстинській капелі Рима.

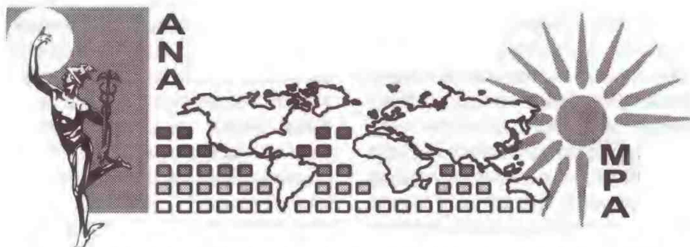
ААЛТО (AALTO) АЛВАР ГУГО ГЕНРІК (1898–1976) – фінський архітектор і дизайнер, засновник модернізму в Скандинавії та один з основоположників сучасного дизайну. Здійснив низку проектів значних громадських будівель у Гельсінкі: муніципальний центр у Сяюнятсало (1952), Управління пенсійного забезпечення (1956), Будинок культури робітників (1958), палац «Фінляндія» (1971), у Рейк'явіку – Будинок північних країн (1968), а також культових і промислових споруд, віл та виставкових павільйонів.

ААЛТОНЕН (AALTONEN) ВЯЙНЬО ВОЛЬДЕМАР (1894–1966) – фінський скульптор, який працював у граніті, мармурі, дереві, теракоті та бронзі у стилі пізнього модерну. Відомий монументальними композиціями-символами незалежності країни («Труд і майбутнє» в залі засідань сейму в Гельсінкі, 1930), психологічними портретами («Ян Сибеліус», 1935; «Бігун Пааво Нурмі», 1925) і монументально-декоративними скульптурами – «Дружба» (1952, Турку і Гетеборг), «Мир» (1952, Лахті) тощо.

ААН-МАН (АФІНСЬКА АГЕНЦІЯ НОВИН – МАКЕДОНСЬКА АГЕНЦІЯ НОВИН) (Athens News Agency – Macedonian Press Agency) – державна компанія, провідний інформаційний орган Греції та одне з найавторитетніших інформаційних агентств Європи. Афінська Агенція Новин, створена 1905 на основі Телеграфного Агентства Стефанополі, 2008 була об'єднана з Македонською Агенцією Новин і керується колегіально радою директорів (9 осіб) з головного офісу в Афінах.

ААРОН – за Біблією – старший брат Мойсея, якому допомагав звільняти євреїв із єгипетського рабства, перший первосвященик народу Ізраїлю. Помер у 123-річному віці і, ймовірно, похований на вершині гори Ор (нині гора Аарона, або Джабаль-Харун, у сучасній Йорданії), де з XIV ст. існує ісламське святилище.

ААХЕНСЬКИЙ МИР (ПЕРШИЙ, 1668) – трактат, укладений 2 травня 1668 у місті Аахен (нині на

ААН-МАН

заході Німеччини), що завершив деволюційну війну (1667–1668) за поділ Фландрії (тодішніх Іспанських Нідерландів) між Францією та Іспанією.

АХЕНСЬКИЙ МИР (ДРУГИЙ, 1748) – угода, що припинила війну за австрійську спадщину (1740–1748), попередньо укладена 30 квітня 1748 Англією і Нідерландами з Францією. 18 жовтня 1748 між цими країнами був підписаний остаточний мирний договір, до якого 28 жовтня того ж року приєдналася Австрія.

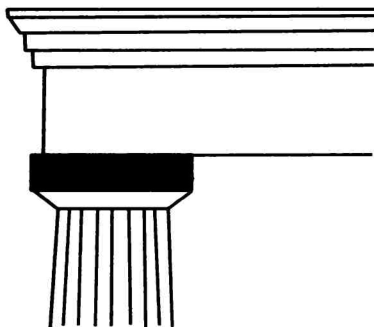
АБАВАН (*фр.* abattre – збивати і vent – вітер) – різновид навісу над вхідними дверима або вікнами для захисту від вітру та атмосферних опадів приміщення, що потребує постійного провітрювання. Здавна абаваном називають віконні жалюзі дзвіниць готичних храмів.

АБАДЖІ ВАЛЕРІЙ ПАВЛОВИЧ (нар. 1948) – український тренер з велосипедного спорту, майстер спорту СРСР, заслужений тренер України (1996). Серед його вихованців олімпійський чемпіон і чемпіони світу. З 1992 працював у Броварському вищому училищі фізичної культури, нині – тренер української професійної шосейної команди KOLSS Cycling Team.

АБАЗА АРКАДІЙ МАКСИМОВИЧ (1843–1915) – російський і український піаніст, композитор і педагог. Навчався в Харківському музичному училищі Російського музичного товариства, в Петербурзькій консерваторії і вдосконалював фортепіанну майстерність у Німеччині. Заснував музичні школи у Сумах (1877) і Курську (1882), автор десятків класичних романсів (серед яких «Утро туманное», «То не ветер ветку клонит») і фортепіанних п'єс.

АБАЗИНЦІ (АБАЗИ) – кавказька народність чисельністю бл. 50 тис. осіб, представники якої мешкають у Карачаєво-Черкеській і Кабардино-Балкарській Республіках та Ставропольському краї Російської Федерації, Туреччині, Абхазії, Сирії, Йорданії, Єгипті та інших країнах. Абазинська мова абхазько-адигейської групи північнокавказької сім'ї має два діалекти (ашуйський і ашхарський), писемність створена на основі кирилиці, за релігійними уподобаннями абази переважно мусульмани-суніти.

АБАКА (*лат.* abacus – дошка) – плита у верхній частині капітелі, колони або пілястри, відомий з часів Давньої Греції елемент класичної архітектурної композиції. У доричному, іонічному і тосканському ордерах простої чотирикутної форми, а в коринфському – чотирикутник з усіченими кутами та увігнутими всередину сторонами, прикрашеними в середній частині скульптурним орнаментом, зазвичай у вигляді стилізованої квітки.

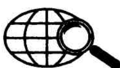

Абака

АБАКНОН – народність загальною чисельністю бл. 20 тис. осіб, основною країною розселення якої є Філіппіни (переважна більшість мешкає на острові Капул, провінція Північний Самар), за релігійною приналежністю – християни. Абакнонська мова належить до сама-баджавської гілки філіппінських мов австронезійської сім'ї та використовує латинську абетку.

АБАЛАКОВ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1906–1986) – радянський альпініст, заслужений майстер спорту (1940), заслужений тренер СРСР (1961), інженер-конструктор. Автор десятків приборів для тестування тренувального процесу спортсменів і підручника «Основи альпінізму», виданого багатьма мовами світу. Керував першими сходженнями на памірський пік Леніна, 7134 м (1934), і тянь-шанський пік Перемоги, 7439 м (1956).

АБАСТУМАНСЬКА АСТРОФІЗИЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ – перша високогірна астрономічна обсерваторія СРСР, заснована (1932) в містечку Абастумані на півдні Грузії. За 5 років її перенесено в район Ахалціхе на гору Канобілі (1650 м) Малого Кавказького хребта з прозорою і стабільною атмосферою. Основними напрямками дослідження є структура Галак-

тики, зоряна динаміка, атмосфера Землі тощо. Нині це Грузинська національна астрофізична обсерваторія Державного університету ім. І. Чавчавадзе.

АБАТ (*лат.* abbas – батько) – почесний католицький церковний титул, що в V–X ст. надавався виключно настоятелям монастирів (абатств), якому в православній церкві відповідає ігумен. Згодом із назви церковної посади перетворилося на форму ввічливого звернення до всіх духовних осіб римо-католицької церкви.

АБАТСТВО (*лат.* abbatia) – монастир католицького чернечого ордену, що керувався абатом (чоловічий) чи абатисою (жіночий) і підпорядковувався єпископу, а інколи безпосередньо римському папі. У VI ст. за 120 км від Риму (Італія) було засновано перше католицьке абатство ордену Святого Бенедикта Монте-Кассіно. Католицький «Кодекс канонічного права» (1983) прирівняв абатства до монастирів.

АБАШИДЗЕ ГРИГОЛ (ГРИГОРІЙ) ГРИГОРОВИЧ (1914–1994) – радянський грузинський поет і письменник, лауреат Сталінської премії (1951), Герой Соціалістичної Праці (1974). Автор поетичних збірок, присвячених землякам, патріотичних циклів поезій, драматичних поем, трилогії історичних романів з життя Грузії XIII ст., перекладів грузинською мовою поезій Ш. Петефі, А. Міцкевича, П. Неруди, М. Еміінеску та ін.

АББА – шведський музичний квартет, один із найуспішніших за всю історію популярної музики, названий за першими літерами імен виконавців – Агнета Фельтског (Faltskog) (нар. 1950), Б'єрн Ульвеус (Ulvaeus) (нар. 1945), Бенні Андерссон (Andersson) (нар. 1946) та Анні-Фрід Лінгстад (Lyngstad) (нар. 1945). За час існування ансамблю (1972–1982) продано понад 350 млн екземплярів їхніх записів.

АББАДО (ABBADO) КЛАУДІО (нар. 1933) – італійський диригент і музичний діяч. Навчався в Міланській консерваторії ім. Дж. Верді та Віденській Академії музики і виконавського мистецтва. Керував міланським театром «Ля Скала» (1971–1986), Віденською державною оперою (1986–1991), Лондонським симфонічним (1979–1987), Берлінським філармонічним (1989–2002) і окремими концертами Віденського філармонічного з 1971 оркестрів. Диригує напам'ять владними жестами у спокійній і стриманій манері.

АББАС І ВЕЛИКИЙ (1571–1629) – шах Персії (1587–1629), найуспішніший правитель із династії Сефевідів і знаний полководець. Відвоював у турків, узбеків та індійських великих моголів значні території і поширив володіння династії від Тигру до Інду. Здійснив військову реформу країни, створивши регулярну армію, розбудовував дороги і мости, встановив дипломатичні контакти і заохочував торгівлю з Індією та Європою.

АББАСИДИ – династія арабських халіфів (750–1258, 37 осіб), що походила від Аббаса ібн Абд аль-Мутталіба, дядька пророка Мухаммада. Захопили владу після повалення першої династії Омейядів (750), згодом перенесли столицю з Дамаска в Багдад, завдяки чому державу, що простиралася від Північної Африки до Туркестану, називали Багдадським халіфатом. За часів їхнього правління (розквіт припав на VIII–IX ст.) халіф із ватажка армії перетворився на голову всієї мусульманської громади.

АБВЕР (*нім.* Abwehr – оборона) – підрозділ військової розвідки, контррозвідки і диверсійних актів (1921–1944) у складі Верховного командування вермахту (збройних сил) Німеччини. Кілька разів змінював підпорядкування, а найдовше (1935–1944) керівником Абверу був адмірал В. Канарис.

АБВІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (ШЕЛЬСЬКА КУЛЬТУРА) – археологічна культура людини раннього палеоліту (1,5–0,3 млн років тому), названа на честь міст Абвіль і Шель на півночі Франції, біля яких у XIX ст. були знайдені перші знаряддя – кам'яні ручні рубила, скребла, ножі тощо. Її носії мешкали в Європі та Африці, використовували вогонь, могли будувати тимчасове житло з каміння і гілок, а наприкінці існування культури загальна чисельність людей сягала 1 млн осіб.

АБД АЛЬ-ЛАТІФ АЛЬ-БАГДАДІ (1162–1231) – арабський учений-енциклопедист, народився в Багдаді, де вивчав теологію, природничі науки, медицину, філологію, право тощо. Викладав у вищих богословських школах Дамаска й Каїра, автор понад сотні праць (переважно з медицини), але найважливішим його твором вважається «Опис Єгипту», перші видання якого з'явилися в Європі на початку XIX ст.

АБД АЛЬ-МАЛІК ІБН МАРВАН (646–705) – халіф із династії Омейядів (5-й за ліком), який успадкував владу (685) після смерті батька Марвана І. Прислужився у відновленні династійного володарювання на теренах арабо-мусульманського багатонаціонального Ісламського халіфату, де повсюдно запровадив арабську мову (в адміністраціях), арабські гроші нової чеканки, уніфікував податки тощо. За його володарювання в Єрусалимі постала мечеть Куббат ас-Сахра (Купол Скелі) (691).

АБДЕЛЬ АЗІЗ АС-САУД АБДАЛЛА (нар. 1924) – король Саудівської Аравії (Служитель двох святинь) з 2005. Син першого короля Саудівської Аравії Абдель Азіза та його восьмої дружини Фахди. Наслідний принц, командувач національної гвардії з 1962, перший заступник прем'єр-міністра (1982–2005), фактичний правитель держави при королі Фахді з 1996, який через обширний інсульт не міг повністю виконувати обов'язки.

АБДЕЛЬ АЗІЗ АС-САУД АЛЬ-ВАЛІД ІБН ТАЛАЛ (нар. 1955) – мільярдер, член Саудівської королівської родини, принц, заробив статки на інвестиційних проектах і біржових операціях. Онук засновника Саудівської Аравії короля Абдель Азіза ібн Сауда, освіту здобув у Сиракузькому університеті (1985). Ділову кар'єру розпочав (1979) з посередництва іноземним фірмам, охочим зайнятися комерцією в Саудівській Аравії, а найуспішнішою його операцією було рятування від розорення Citibank.

АБДЕЛЬ АЗІЗ АС-САУД СУЛТАН ІБН САЛМАН (нар. 1956) – саудівський військовий льотчик, астронавт, громадський і політичний діяч. Перший представник арабського світу, підданий Саудівської Аравії, мусульманин, член королівського дому (онук засновника королівства Саудівська Аравія, короля Абдалла Абдель Азіза ібн Сауда), що побував у космосі. Космічний політ здійснив на кораблі «Дискавері» (17–26.06.1985) як спеціаліст із корисного навантаження і відповідав за запуск супутника «Arabsat-1B».

АБДРАШИТОВ ВАДИМ ЮСУПОВИЧ (нар. 1945) – радянський і російський кінорежисер, лауреат Державної премії СРСР (1991), народний артист Росії (1992). Освіту здобув у Москві – МХП (1967) і ВДІК (1974). Створив драматично-психологічні фільми «Слово для защиты» (1976), «Остановился поезд» (1982), «Парад планет» (1984), «Плюмбум, или Опасная игра» (1986), «Слуга» (1988), «Пьеса для пассажира» (1995), що отримали державні нагороди і призи міжнародних кінофестивалів.

АБДУЛ-ГАМІД ІІ (1842–1918) – турецький султан із династії Османів (34-й за ліком), посів престол імперії (1876) замість брата Мурада V, якого оголосили божевільним і ув'язнили. Своє правління розпочав зі скликання парламенту і запровадження конституції (1876), але згодом скасував її (1878) та запровадив деспотичний режим, що спирався на ідеологію панісламізму. За переслідування іновірців названий «кривавим султаном» і скинутий з престолу (1909) революцією молодотурків.

АБДУЛОВ ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛОВИЧ (1953–2008) – радянський і російський актор театру й кіно, народний артист РРФСР (1991). Навчався в Державному інституті театрального мистецтва (1975), після закінчення якого прийнятий до трупи Московського театру «Ленком», де прослужив усе життя. Понад сто ролей у кіно, серед яких головні у фільмах «Обыкновенное чудо» (1978), «Убить дракона» (1988), «Гений» (1991), «Шизофрения» (1997), телесеріалі «Next. Следующий» (2001–2003).

АБЕ КОБО (справжнє ім'я – **АБЕ КІМІФУСА**) (1924–1993) – японський письменник і драматург, представник повоєнного авангарду. Освіту здобув у Токійському університеті (1947). Автор романів «Дорожній знак у кінці вулиці» (1948), «Стіна. Злочин S. Карми» (1951), «Жінка в пісках» (1962), «Чуже обличчя» (1964), «Спалена карта» (1967), «Людина-ящик» (1973), кіносценаріїв і драматичних творів. Створив та очолив власний театр «Студія Абе Кобо» (1973–1980), що з успіхом гастролював світом.

АБЕГГ (ABEGG) РІХАРД ВІЛЬГЕЛЬМ ГЕНРІХ (1869–1910) – німецький хімік, засновник електронних уявлень про валентність. Навчався в Кільському, Тюбінгенському і Берлінському університетах, здобув докторський ступінь (1891). Працював приват-доцентом (1899–1900) і професором (1900–1910) університетів Бреслау (Вроцлава), де провадив наукові дослідження в галузі фізичної і неорганічної хімії, розробив теорію електровалентності.

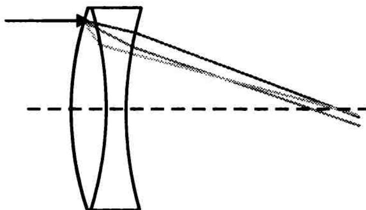

АБЕЛЬ (ABEL) НІЛЬС ГЕНРІК (1802–1829) – норвезький математик. Навчався в університеті Християнії (Осло) (1822), здійснив мандрівку Європою (1824–1827) і відвідав багатьох відомих математиків. Довів нерозв'язність у радикалах загальних алгебраїчних рівнянь 5-го і вищих ступенів (1824), відкрив еліптичні і гіпереліптичні функції, дослідив інтеграли від алгебраїчних функцій (названих на його честь Абелевими). Жив у скруті і передчасно помер від туберкульозу.

АБЕЛЬ (ABEL) ФРЕДЕРІК АВГУСТ (1827–1902) – англійський хімік, фахівець з вибухових речовин. Освіту здобув у Лондонському Королівському політехнічному інституті (1851), працював у Королівській військовій академії (1852–1889), де добув пресований піроксилін (1862) – вибухову речовину, основний компонент бездимного пороху і кордит (спільно з Дж. Д'юаром) (1889) – різновид нітрогліцеринового бездимного пороху.

АБЕЛЯР (ABELARD) П'ЄР (1079–1142) – французький богослов, філософ і поет. Відкрив власну школу (1113), але кохання до наставниці Елоїзи змусило обох піти до монастиря (1119). Розвинув учення (пізніше відоме як концептуалізм), раціоналістична спрямованість його теології («розумію, щоб вірити») засуджена Суасонським (1121) і Санським (1140) соборами. Серед найвідоміших творів – «Так і ні», «Діалектика», «Вступ до теології», «Пізнай самого себе», автобіографічна «Історія моїх лих» та любовні вірші.

АБЕРАЦІЯ (*лат.* aberratio – відхилення) – хибність, обман зору. В оптиці – похибки зображень, створені оптичними системами; в астрономії – зміна напрямку світлового променя від небесного світила через рух спостерігача відносно світила; у морфології і фізіології – будь-яке відхилення в будові та функціях від типового зразка; у систематиці деяких груп тварин (метеликів, жуків, риб) – таксономічна категорія, що виділяється на основі випадкових відхилень; у генетиці – зміна лінійної структури хромосом.

Аберація в оптиці

АБЕРДИН (ABERDEEN) – професійний футбольний клуб із міста Абердин на березі Північного моря (Шотландія), заснований після об'єднання трьох міських команд (1903). Виступає в Шотландській прем'єр-лізі на клубному стадіоні «Піттодрі» (1899, 22 200), чемпіон країни (4), володар Кубка Шотландії (7) і Кубка Ліги (5). Найбільшого міжнародного успіху клуб досяг під керуванням тренера А. Фергюсона (1978–1986), коли виборов Кубок володарів Кубків УЄФА (1983) та Суперкубок УЄФА (1983).

АБЕТКА – варіант назви українського алфавіту (за першими літерами а і б), сформованого на основі кириличної системи знаків. Складається з 33 літер: а, б, в, г, ґ, д, е, є, ж, з, и, і, ї, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ю, я.

АБЗАЦ (*нім.* absatz – розділ, частина тексту) – відрізок письмової мови, що зазвичай складається з кількох речень і є проміжною одиницею групування однорідних фрагментів тексту між фразою і розділом. Для відмежування абзацу його друкують з нового рядка, виділяючи абзацним відступом.

АБІДЖАН (*фр.* Abidjan, мовою ербіє – зрізане листя) – найбільше місто (площа – 2119 км^2, населення – 3,8 млн осіб) африканської країни Кот-д'Івуар, засноване (1896) на березі Гвінейської затоки Атлантичного океану. Центр окремої французької колонії Берег Слонової Кістки з 1934, а з набуттям незалежності (1960) – його столиця. Після заснування нової столиці Ямусукро (1983) Абіджан залишається економічним центром і найбільшим морським портом країни з субекваторіальним кліматом.

АБІОГЕНЕЗ (*грец.* а – заперечний префікс, bios – життя і genesis – походження) – теорія виникнення живих істот із речовин неорганічної природи, тобто утворення органічних сполук поза організмами і без участі ферментів завдяки хімічним реакціям між неорганічними речовинами. Вважається, що виникнення життя є надто тривалим процесом, який міг відбуватися на Землі у віддалені геологічні епохи за сприятливих, суттєво відмінних від нинішніх умов.

АБІОТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ (*грец.* а — заперечний префікс і biotikos — життєвий, живий) — сукупність неорганічних умов існування організмів, які впливають на розподіл усього живого на планеті. Для кожного виду організмів існує свій необхідний набір чинників абіотичного середовища, що забезпечує його нормальну життєдіяльність, а власною зміною абіотичного середовища людина часом побічно впливає на склад та поширення живих організмів.

АБІОТИЧНІ ФАКТОРИ — сукупність усіх чинників середовища, що впливають на живий організм різною мірою. У неживій природі їх поділяють на кліматичні (температура, вологість, тиск повітря), едафічні (механічний і хімічний склад, кислотність), орографічні (рельєф, висота над рівнем моря, крутість і експозиція схилів), хімічні (газовий склад повітря, сольовий склад води, кислотність) і фізичні (магнітні поля, теплопровідність і теплоємність, радіоактивність, інтенсивність сонячного випромінювання).

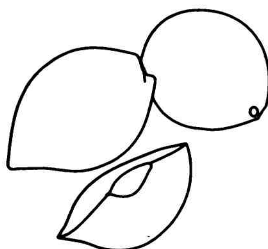
АБІСАЛЬ (*грец.* abyssos — безодня) — зона найбільших морських глибин (понад 2000 м), що відповідає ложу світового океану і займає майже 75 % площі його дна або понад половину площі Землі. Характеризується малою рухомістю води, відсутністю сонячного світла, постійно низькою температурою (+2 °С), значним глибинним океанічним тиском, обмеженістю джерел харчування, бідністю тваринного світу, представленого переважно сліпими тваринами давнього походження та мікроорганізмами.

Абісаль

АБІССИНІЯ — неофіційна застаріла назва Ефіопії, що походить від давнього арабського слова «хабаш», яким у Давньому Єгипті з XV ст. до н. е. називали окремі групи мешканців узбережжя Червоного моря.

АБІУ (*лат.* Pouteria caimito) — плодове листопадне дерево заввишки до 10 м з коричневою корою і глянцевим овально-довгастим або еліптичним листям, що походить з верхів'я Амазонки та передгір'я Анд. Культивують у Перу, Еквадорі, Бразилії, Колумбії, Венесуелі і на Тринідаді, його стиглі плоди (овальні або круглі, завдовжки 4–10 см з блідо-жовтою шкіркою та ароматною білою слизуватою солодкою м'якоттю з 1–4 довгастими коричневими насінинами) їстівні у свіжому вигляді.

Плоди абіу

АБІХ (АВІСН) ГЕРМАН ВІЛЬГЕЛЬМОВИЧ (ВАСИЛЬОВИЧ) (1806–1886) — німецький геолог, натураліст і мандрівник, один з основоположників геологічного дослідження Кавказу, де вивчав льодовики, геологічну будову і корисні копалини. Освіту здобув у Берлінському університеті (1831), вивчав вулканічні області Італії (1833–1834), працював професором мінералогії з 1842 університету в Дерпті (Тарту).

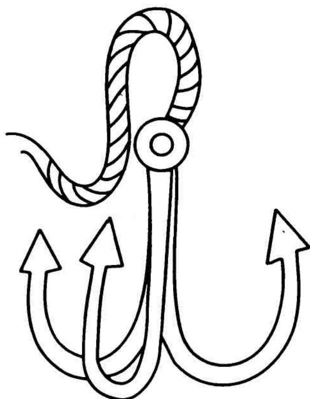
АБЛЯЦІЯ (*лат.* ablatio — відняття) — термін для позначення процесу винесення речовини з поверхні твердого тіла. У геоморфології — сукупність процесів ерозії; в гляціології — зменшення маси льодовика; в астрономії — зменшення маси малих небесних тіл під час руху атмосферою; у космонавтиці — засіб зниження перегріву елементів фюзеляжу; у фізиці твердого тіла — видалення речовини з поверхні під впливом лазерного випромінювання; у медицині — видалення частини біологічних тканин медичним лазером.

АБОВЯН ХАЧАТУР АВЕТІКОВИЧ (1809–1848) — вірменський письменник, педагог, етнограф. Освіту здобув у Дерптському університеті (1836), заснував у Вірменії училище з викладанням на європейських педагогічних засадах

(1838), першим почав займатися науковою етнографією. Автор історичного роману «Рани Вірменії» (1841) — першого вірменського світського твору розмовною мовою. На його честь названо місто, а в рідному Канакері (нині район Єревана) відкрито будинок-музей просвітника (1937).

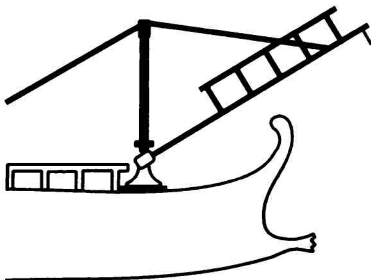
АБОРДАЖ (*фр.* abordage, від bord — борт судна) — спосіб ведення морського бою за часів гребного і вітрильного флотів або засіб зчеплення кораблів для передавання-приймання вантажів чи людей. У військових (переважно піратських) цілях застосовувався для захоплення корабля супротивника і цінностей, що знаходилися на ньому. Корабель, який атакував, сходився впритул борт до борту з атакованим судном, зчіплювався з ним, після чого бійці абордажної команди висаджувалися на ворожу палубу.

АБОРДАЖНА КІШКА — приладдя, застосовуване на флоті для абордажного бою, — штурмовий якір на ланцюгах або канаті, що закидається на вороже судно під час абордажу або на стіну фортеці під час штурму. Виготовляється з металу і зазвичай має від двох до п'яти загнутих і загострених (за типом гарпуна), скріплених разом рогів.

Абордажна кішка

АБОРДАЖНИЙ ВОРОН — приладдя для абордажного бою, відоме з Першої Пунічної війни (264–241 до н. е.), що є різновидом штурмового трапа, встановлене на носі корабля. Один його бік кріпився до нижньої частини спеціального стовпа, а протилежний був поєднаний із ним мотузком. При ослабленні мотузка трап падав на палубу ворожого судна, пробивав її та чіплявся великим залізним гаком (звідси назва «ворон»), що забезпечувало міцну зчіпку кораблів і безпечний прохід суден, які атакували.

Абордажний ворон

АБОРИГЕНИ (*лат.* aborigines — від початку) — загальна назва будь-якого місцевого населення (етносу), яке володіло конкретною територією раніше за прийшле населення (етнос) і мало відмінну соціальну систему. Назва походить від корінного темношкірого населення Австралії з кочовим способом життя і побудованим виключно на збиральництві та мисливстві господарством. Після прибуття європейців їхня чисельність (750 тис. осіб) зменшилася втричі.

АБОРТ (*лат.* abortus — викидень) — штучне переривання вагітності, що супроводжується знищенням зародка або загибеллю плода, не здатного до самостійного існування. Штучні аборти проводяться в терміни до 22 тижнів від зачаття (до моменту, коли можливе народження життєздатної дитини), а основними показниками для переривання вагітності є смерть плода в утробі, загроза життю матері, неправильний перебіг вагітності (наприклад, позаматкова вагітність) тощо.

АБОСЬКИЙ МИР — мирний договір між Росією та Швецією, підписаний у місті Або (нині Турку, Фінляндія) 7 серпня 1743 р., завершив російсько-шведську війну (1741–1743) і підтвердив перемогу Росії. Трактат містив пре-

амбулу і 21 статтю, у яких повторювалися умови Ніштадського мирного договору (1721) з відповідними змінами.

АБРАЗИВНІ МАТЕРІАЛИ (*фр.* abrasif – шліфувальний) – матеріали високої твердості, що використовуються у процесах шліфування, полірування, хонінгування, розрізання матеріалів і широко застосовуються у заготівельному виробництві та остаточній обробці різних металевих і неметалевих матеріалів. Абразивні матеріали добуваються (природні – алмаз, гранат, корунд, пемза тощо) і виробляються штучно (синтетичні – карбід бора, електрокорунд та ін.).

АБРАЗІЯ (*лат.* abrasio – зіскоблювати) – процес руйнування хвилями і прибоєм берегів океанів, морів, озер і великих водосховищ, інтенсивність якого залежить від ступеня хвильового впливу (бурхливості водойми) та геологічних порід, із яких складаються береги. Завдяки абразії на берегах утворюються уступи (кліфи), хвилеприбійні ніші, підводні тераси або платформи (бенчі) тощо, а сумарна довжина абразійних ділянок на берегах водоймищ земної кулі сягає 400 тис. км (половина загальної довжини).

АБРАМОВ ВІКТОР ПРОКОПОВИЧ (нар. 1940) – радянський та український живописець і графік, переважно працює у галузі станкового, монументального живопису та графіки, член Національної спілки художників України (1993). Освіту здобув у Харківському державному художньо-промисловому інституті (1970), учасник українських та міжнародних виставок.

АБРАМОВ ОЛЕКСАНДР ГРИГОРОВИЧ (нар. 1959) – російський мільярдер, який заробив статки у сировинній промисловості і металургії. Освіту здобув у Московському фізико-технологічному інституту (1982) та аспірантурі (1985). Основний акціонер і президент «Євраз Груп» (Evraz Group S.A.) – міжнародної вертикально-інтегрованої металургійної і гірничодобувної компанії, що входить до 15 найпотужніших виробників сталі у світі та рейтингу 500 найбільших світових компаній.

АБРАМОВ ФЕДІР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1920–1983) – російський радянський письменник і літературознавець, лауреат Державної премії СРСР (1975). Освіту здобув у Ленінградському університеті (1948) та аспірантурі (1951), де викладав радянську літературу (1951–1960). Один із найвідоміших авторів романів про життя села і селян: «Братья и сестры» (1958), «Две зимы и три лета» (1968), «Пути-перепутья» (1973) – трилогія «Пряслины», «Дом» (1978), низки повістей та оповідань.

АБРАМОВИЧ РОМАН АРКАДІЙОВИЧ (нар. 1966) – російський мільярдер і державний діяч, заробив статки на продажу нафтопродуктів і металургії. Освіту здобув у Московській юридичній академії (2001), депутат Держдуми РФ, (1999–2000), губернатор Чукотського автономного округу РФ (2000–2008) і голова її Думи з 2008. Володар лондонського професійного футбольного клубу «Челсі» (Chelsea F.C.) з 2003.

АБРИКОС (*лат.* Prunus armeniaca) – плодове дерево родини Розові, близький родич мигдалю, персика, сливи і вишні, походить із Китаю. Абрикоси (жерделя, мореля) тривалий час вирощувалися у Вірменії, звідки походить латинська назва «вірменська слива», і потрапили до Європи й Америки. Культивуються в теплому помірному кліматі (понад 20 сортів), а плоди (жовтувато-червоного кольору, округлі, еліптичні, з товстостінною гладкою кісткою) вживають у свіжому і сушеному (курага, урюк) вигляді.

АБРИС (*нім.* Abriß – креслення) – контури предмета, нанесені за допомогою ліній. У геодезії: креслення, виконане в польових умовах від руки з позначенням на ньому даних промірів для складання точного плану; у літографії: обриси відтворюваного зображення, що наносяться спеціальною тушшю на прозорий матеріал-плюр (прозорий папір із клейовим шаром), кальку або желатинову плівку для перенесення контуру на друкарську форму.

Абрис

АБСЕНТ (*фр.* absinthe – полин) – міцний алкогольний (70–85 %) напій, настояний на травах. Найважливішим компонентом абсенту є екстракт гіркого полину, який доповнюють аніс, фенхель, аїр, м'ята, меліса та ін. трави. Абсент зазвичай має смарагдово-зелений колір (через що дістав прізвисько «Зелена фея»), але може також бути прозорим, жовтим, коричневим, червоним, чорним і каламутніє від додавання води.

АБСОЛЮТ (*лат.* absolutus – досконалий, необмежений) – нічим не зумовлений, вільний, досконалий, повний, єдиний початок. Термін введений у давньоримській філософії – вічна, незмінна першооснова світу, всього сущого, яке мислиться єдиним, загальним, безначальним, нескінченним і протистоїть всякому відносному і зумовленому буттю. Абсолютне протиставляється відносному (релятивному) – умовному, минущому, тимчасовому.

АБСОЛЮТИЗМ – період в історії Європи, існування абсолютної монархії – державного устрою, за якого влада неподільно концентрується в руках однієї особи (монарха – імператора, короля, царя) і не обмежується будь-яким контролем. Розпочався з епохи Відродження, коли значення станово-представницьких органів поступово падає, і наприкінці XVIII ст. у багатьох державах Європи встановлюється необмежена монархія.

АБСОЛЮТИЗМ ОСВІЧЕНИЙ – політика, здійснювана в XVIII ст. у деяких монархічних країнах Європи (крім Англії, Польщі і Франції), спрямована на усунення залишків середньовічного ладу на користь капіталістичних відносин, що народжувалися. Хронологічні межі цього періоду: від вступу на престол прусського короля Фрідріха II (1740) до французької революції (1789).

АБСОЛЮТНИЙ НУЛЬ ТЕМПЕРАТУРИ – це мінімальна температура для фізичного тіла, за якої припиняється молекулярна діяльність, і початок відліку абсолютної температури за термодинамічною шкалою Кельвіна. Його існування і положення на температурній шкалі (на практиці недосяжний) випливає з екстраполяції спостережуваних фізичних явищ і відповідає температурі -273,15 °С.

АБСОЛЮТНИЙ СЛУХ – здатність визначати та відтворювати абсолютну висоту музичних звуків, що виражається у здібності визначити висоту тону (музичну ноту) будь-якого заданого звуку, не вдаючись до порівняння з еталоном. Його відсутність не перешкоджає навчанню музики або композиторській діяльності.

АБСОРБЦІЯ (*лат.* absorbere – поглинати) – поглинання речовини (газів, рідини, електромагнітних коливань) усім об'ємом іншої речовини (рідини, твердого або будь-якого за щільністю енергетичного тіла). Використовується в технологічних процесах під час транспортування природного газу, збагачення корисних копалин тощо.

АБСТРАКТНИЙ ЕКСПРЕСІОНІЗМ – рух художників в абстрактному мистецтві, які переймалися властивостями процесу живопису, взаємодії художника, полотна і фарби (малювали швидко на великих полотнах, використовуючи негеометричні штрихи великих пензлів для цілковитого виявлення емоцій). Започаткувався в Нью-Йорку (поч. 1940-х) під впливом ідей А. Бретона.

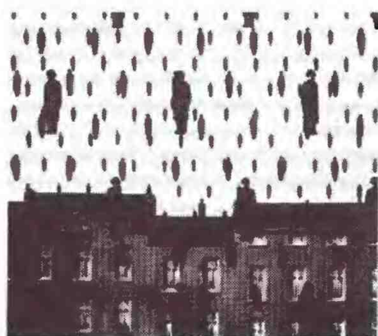
АБСТРАКЦІОНІЗМ – один із напрямків авангардистського образотворчого мистецтва, що відмовився у живописі та скульптурі від зображення форм, наближених до дійсності, задля досягнення гармонії у створенні певних колірних поєднань і геометричних фігур, щоб викликати у глядача різноманітні асоціації. Виник на початку XX ст., засновниками вважаються В. Кандінський, К. Малевич і П. Мондріан.

АБСТРАКЦІЯ (*лат.* abstractio – віддалення, відволікання) – відволікання в процесі пізнання від несуттєвих сторін, властивостей, зв'язків предмета чи явища з метою виділення їхніх суттєвих, закономірних ознак. У філософії та логіці абстрагування зазвичай тракту-

Абстракціонізм у живописі

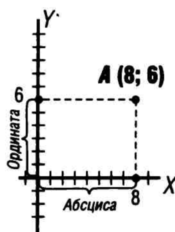
ється як спосіб поетапного продукування понять, що утворюють все більш загальні зображення реальності (ієрархію абстракцій); найбільш розвиненою системою володіє математика.

АБСУРД (*лат.* absurdus – безглуздий) – нелогічні, безглузді, дурні, незвичайні твердження, вислови та дії, що суперечать здоровому глузду. У математиці і логіці цей термін позначає, що якийсь елемент не має ніякого сенсу в рамках даної теорії або системи і принципово несумісний з нею.

Абсурд у живописі

АБСЦИСА (*лат.* abscissa – відрізок) – перша з трьох координат точки (ще ордината й апліката), що визначають її положення в декартовій (прямокутній) системі координат. У графіку відповідає горизонтальній вісі абсцис (зазвичай OX), вперше термін застосував Г. Лейбніц (1670-ті).

Абсциса

АБУ БАКР АС-САДДІК (573–634) – перший арабський халіф (632–634). Купець і один з перших вельми ревних послідовників Мухаммада, з яким породичався, віддавши за пророка свою доньку Аїшу. Обраний після смерті Мухаммада халіфом, силою поширював іслам – придушив повстання лжепророків у Внутрішній Аравії (632), відправив війська проти персів (633) і візантійців у Палестину (634), віддав розпорядження створити єдину редакцію Корану.

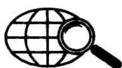
АБУ-ДАБІ (з *араб.* – батько газелі) – столиця Об'єднаних Арабських Еміратів та найбільшого емірату країни Абу-Дабі, великий нафтовий порт. Місто (1,5 млн осіб) засноване 1760 на прибережному острові Перської затоки з тропічним пустельним кліматом (середньорічна температура +27 °С, опадів майже не буває). Мечеть шейха Зайда ібн Султана ан-Нахайяна (2007), засновника і першого президента країни, є одним з п'яти найбільших мусульманських храмів світу.

АБУДЖА (*англ.* Abuja) – столиця (з 790 тис. осіб) Нігерії, розташована у відносно слабко розвиненому та етнічно нейтральному районі центру країни в мальовничій долині річки Гурара. Місто починалося з укріплення, заснованого (1828) тодішнім правителем – Абу-Джа. За державним рішенням (1975) Абуджа planово реконструйована і перебудована у вигляді півмісяця (арх. К. Танге), сюди з Лагоса було перенесено столицю держави (1991).

АБУКУМА – гірський масив у північній частині о. Хонсю (Японія), що витягнувся на 170 км (завширшки до 50 км) в субмеридіональному напрямку паралельно до тихоокеанського узбережжя. Гори складаються зі слоїстих гранітів, сланців, пісковиків і вапняків, значно вивітрілих і розбитих ерозією на кілька хребтів, з клиноподібними вершинами (до 1193 м).

АБУЛАДЗЕ ТЕНГІЗ ЄВГЕНОВИЧ (1924–1994) – радянський грузинський кінорежисер, народний артист СРСР (1980), лауреат Ленінської премії (1988). Освіту здобув у московському ВДІК (1953), автор поетично-філософських з національними грузинськими мотивами драматичних фільмів «Я, бабушка, Илико и Илларион» (1963), «Мольба» (1967), «Древо желания» (1977), «Покаяние» (1984).

АБУ-СІМБЕЛ ПЕЧЕРНИЙ ХРАМ – пісковикова стометрова скеля на західному березі Нілу (Єгипет), де за часів правління Рамзеса II (1298–1213 до н. е.) висічено два знамениті

давньоєгипетські храми з 20-метровими статуями царя біля входу. Під час спорудження Асуанської ГЕС скелі Абу-Сімбел (з *араб.* – батько хліба) для збереження було перенесено (1964–1968) за 200 м від Нілу і піднято на висоту 65 м, що стало найбільшою інженерно-археологічною операцією людства.

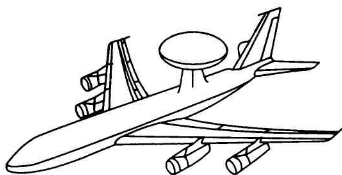
АБХАЗИ – кавказький народ чисельністю до 200 тис. осіб, представники якого мешкають в Абхазії (до 50 %), Туреччині (20 %), Росії (7 %), Грузії (3 %), Україні, Сирії, Йорданії (по 1 %) та ін. країнах. Здавна абхазький народ поділяється на низку етнотериторіальних груп (садзи, цвиджи, ахчіпси, аїґба, псхувци тощо), які відрізняються за особливостями мови, елементами культури і локальною ментальністю. За віросповіданням абхази переважно православні (з VI ст.) або мусульмани-суніти (XV ст.).

АБХАЗІЯ – територія (площа – 8,6 тис. км^2, населення – 248,9 тис. осіб) на узбережжі Чорного моря і схилах Великого Кавказу, частково визнана Республіка Абхазія (межує з Росією і Грузією), за адміністративно-територіальним поділом Грузії – АР Абхазія в складі Грузії. Включає 7 історичних областей – сім зірок на прапорі, столиця – Сухумі. Сучасний статус здобула після військового конфлікту між Грузією і Росією (2008). Клімат на узбережжі вологий субтропічний, вершини гір (з 2700 м) укриті вічними снігами.

АБХАЗЬКА МОВА – належить до абхазько-адигейської групи північнокавказької сім'ї, має три діалекти (абжуйський, бзибзький і самурзаканський), є державною в Республіці Абхазія і поширена в місцях компактного проживання абхазів в інших країнах. Писемність для абхазької мови на основі кирилиці створена П. Усларом (з 1862), згодом її переведено на латинську графічну основу (1926–1938) і грузинську графіку (1938–1954), після чого повернуто кирилицю, якою нині володіють бл. 130 тис. осіб.

АБШНІТ (*нім.* abschnitt – відрізати) – запасні окремі оборонні позиції всередині основного укріплення або позаду нього, захищені власним валом чи іншою огорожею і відокремлені ровами від решти частин фортеці.

АВАКС (*англ.* AWACS – Airborne Warning and Control System) – авіаційна система раннього попередження та управління; електронний комплекс із радіолокатором, встановленим на літаку або іншому літальному засобі, що використовується у розвідувальних цілях, здійснює виявлення об'єктів для можливості наведення на них (наприклад, ракет), координує військові дії і управління цивільним повітряним рухом.

Авакс на літаку

АВАЛЬ (*фр.* aval – порука) – вексельна порука, зобов'язання або гарантія, надані третьою особою (стороною), яка перебирає на себе обов'язки (повну відповідальність) за зобов'язання, означені у векселі його першим власником перед будь-якою фізичною чи юридичною особою, що є наступним власником векселя. Аваліст, який сплатив (придбав) вексель, одержує всі передбачені векселем права.

АВАНБЕК (*фр.* avant – попереду і bec – виступ, наконечник) – допоміжна направляюча конструкція, передня частина бика в мостових опорах, обмежена двома площинами або заокруглена поверхнею, виконує функції льодорізу під час весняної повені.

АВАНГАРД – селище міського типу Овідіопольського району Одеської області України (площа – 7,5 км^2, населення – 2,9 тис. осіб). Засноване (1995) на рівній поверхні Причорноморського плато (40 м над р. м.), у верхів'ях Сухого лиману за кілька кілометрів на захід від м. Одеса.

АВАНГАРД (*фр.* avant – попереду; garde – охорона, гвардія) – передова або головна гвардія: у збройних силах – назва загону, що висувається попереду основних сил для розвідки; у мистецтві (авангардизм) – узагальнювальна назва течій європейського мистецтва (живопис, скульптура, архітектура, література, музика), започаткованих на межі XIX–XX ст., з новаторським підходом до творчості; у кіно –

напрям експериментального кінематографа, що виник у Франції (1920-ті) на противагу комерційному.

АВАНДУКИ – палі, що вбиваються рядком у ґрунт уздовж берега водойми або річки задля його укріплення і запобігання руйнації.

АВАНЗАЛ (*фр.* avant – перед і saal – зал) – невелике за розмірами палацове приміщення перед головним або танцювальним залом, яке зазвичай розташовувалося після низки інших приміщень чи парадних сходів; гостьова приймальня або парадне приміщення у громадських спорудах, призначене для аудієнцій та очікування прийому.

АВАНКУР (*фр.* avant – перед і cour – двір) – передня площа, що розташовується перед головною спорудою чи парадним майданом.

АВАНЛОЖА (*фр.* avant – перед і loge – ложа) – невелике приміщення перед входом у театральну ложу, що первинно використовувалося для відпочинку в антрактах і гардеробу. Притаманна театральним спорудам XVIII–XIX ст., в яких яруси зали для глядачів поділені на ложі, що абонувалися родинами на театральний сезон.

АВАНПОРТ (*фр.* avant – перед і port – порт) – зовнішня (передова) акваторія порту, пристосована для якірної стоянки і навантаження-розвантаження суден. Започатковані наприкінці XIX ст., коли глибин деяких портів не вистачало для нових кораблів з підвищеною осадкою. Зазвичай їх розташовують за природними укриттями (мис, коса) або споруджують штучні моли, хвилеломи, причальні пристрої тощо задля забезпечення суднам надійної стоянки і нормальної роботи, незалежно від пори року й погоди.

АВАНСЦЕНА (*фр.* avant – перед і scene – сцена) – передня найближча до глядачів частина театрального сценічного короба між завісою і рампою з суфлерським місцем. Використовується в оперних і балетних виставах, а в драматичних спектаклях є місцем основної дії або невеликих сцен перед закритою завісою, що пов'язують основні картини вистави.

АВАНТАЖ-СТУДІО (*фр.* Advantage-studio) – французька незалежна виробнича компанія-співтовариство, заснована в Ліоні (1987), що спеціалізується на створенні документальних фільмів про природу, тваринний світ і сучасне суспільство. Виступає як продюсер або виконавчий продюсер, а твори співтовариства демонструються на відомих французьких телеканалах та в інших країнах.

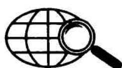
АВАНТЮРИН (*іт.* avventura – пригода, випадок) – дрібнозернистий різновид кварцу (SiO_2) метаморфічного походження, жовтого, зеленого, синього, вишневого і чорного кольору. Добувається на всіх континентах, сучасна назва виникла (1700) завдяки венеціанським склодувам. Характерного іскристо-золотистого відливу і мерехтливо-скляного блиску йому надають включення лусочок слюди, гетиту, гематиту і тріщини, заповнені гідроксидами заліза. Твердість – 6,0–7,0, щільність – 2,6 г/см^3.

АВАНФОС (*фр.* avant – перед і fosse – рів) – передній рів (часто заповнений водою), що оперізує зовнішній насипний вал фортечних укріплень і є першою перешкодою на шляху військ, які штурмують.

АВАРА (*лат.* Astrocaryum vulgare) – деревоподібна рослина родини Пальмові, що походить із Південної Америки. Пальма сягає висоти до 15 м, має перисте півтораметрове, вкрите шипами листя. Квітки ростуть на стовбурі і перетворюються на круглі або овальні плоди (завдовжки 3–6 см) помаранчевого або червонувато-коричневого кольору, що містять шар м'якоті і велике цупке насіння. Їстівна м'якоть помірно-соковита, із запахом і смаком, подібним до абрикоса, у місцевій кухні комбінується з рисом.

АВАРІЙНИЙ ВИКИД – вимушений викид забруднювальних речовин у навколишнє середовище в кількості, що набагато перевищує ГДВ (гранично допустимий викид). Зазвичай є наслідком промислової чи транспортної аварії, катастрофи, стихійного лиха, якому передує зношеність устаткування або порушення технологій будівництва та експлуатації.

АВАРІЯ ЕКОЛОГІЧНА – виробнича або транспортна ситуація, не передбачена діючими технологічними регламентами і правилами, що супроводжується істотним збільшенням впливу на навколишнє середовище. За характером ризику поділяються на групи: викиди і скиди хімічних речовин стаціонарними джерелами; викиди бактеріологічних і біологічно активних речовин; викиди радіоактивних речовин;

вибухи і пожежі; раптові обвалення будівель і споруд; транспортні аварії та ін.

АВАРЦІ (АВАРИ) – народ (до 1 млн осіб), представники якого переважно мешкають у Республіці Дагестан (75 %) та інших регіонах Росії (3 %), Азербайджані (10 %), Туреччині (7 %), Казахстані, Грузії та інших країнах. Аварська мова нахсько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї має понад десяток діалектів, писемність на основі арабської графіки (до 1927), латиниці (1927–1938) і кирилиці з 1938. Переважна більшість віруючих – мусульмани-суніти.

АВАЧИНСЬКА СОПКА (АВАЧА) – діючий камчатський вулкан у південній частині Східного хребта, північніше Петропавловська-Камчатського (Росія). Належить до вулканів типу Сомма-Везувій, вершина конусоподібна (2741 м), вкрита льодовиками (площа – 10,2 км^2) і сніжниками, складена базальтовими й андезитовими лавами, туфами, шлаком і вулканічним попелом, діаметр кратера – 400 м. За останні 300 років – 18 вивержень вулкана, біля підніжжя вулканологічна станція Інституту вулканології та сейсмології ДВ РАН.

АВВАКУМ ПЕТРОВ (АВВАКУМ ПЕТРОВИЧ КОНДРАТЬЄВ) (1620–1682) – протопоп (протоієрей), один із засновників російського старообрядництва, духовний письменник. Виступив проти церковної реформи патріарха Никона, був гнаним, останні 15 років життя провів в острозі. Йому приписують 43 твори, у тому числі «Житие», «Книга бесед», «Книга толкований», «Книга обличений» (1672–1675), і вважають родоначальником нової російської словесності, вільного образного слова і сповідальної прози.

АВГУРИ (*лат.* augures) – члени почесної римської жрецької колегії, які здійснювали офіційні державні ворожіння для передбачення подій за низкою природних ознак і поведінкою тварин. За давньоримським переказом, заснована ще Ромулом, налічувала 9 осіб (300 до н. е.), а за Юлія Цезаря збільшилася до 16. Відмінний одяг ворожбитів – трабея (короткий плащ-тога з яскраво-червоними смугами і пурпуровою каймою), інсигніями (знаками сану) є жезл і посуд під час жертвоприношення.

АВГУСТ (*лат.* augustus – священний, великий) – титул римських імператорів (для імператриць – «августа»), вперше використаний як почесна частина когномена (індивідуального прізвиська) імператора Цезаря Августа. Після нього формальний титул понад три сторіччя носили наступні римські імператори (аж до Діоклетіана), доки він не став більш формальним і позначав одноосібного правителя імперії (на відміну від цезарів – молодших співправителів з обмеженими повноваженнями).

АВГУСТ II СИЛЬНИЙ (1670–1733) – курфюрст Саксонії (з 1694), король польський і великий князь литовський (1697–1704, 1709–1733), за фізичну силу дістав прізвиська Саксонський Геркулес і Залізна Рука. Правив під іменем Фрідріх Август I, а після обрання королем Польщі

Авачинська сопка

і Литви – як Август II. Виступав союзником Петра I в Північній війні (1700–1721) проти Швеції, але здійснити внутрішні реформи і посилити королівську владу так і не спромігся.

АВГУСТ III САКСОНЕЦЬ (1696–1763) – курфюрст Саксонії, король польський і великий князь литовський з 1733, єдиний законний син і спадкоємець Августа Сильного. Успадкував пристрасть до розкоші і мистецтва – утримував блискучий двір і придворну капелу, витрачав величезні суми на придбання картин Дрезденської галереї та ін. знаменитих музеїв. Після смерті Саксонію успадкував син Фрідріх Кристіан, а корону Речі Посполитої – Станіслав Понятовський.

АВГУСТИН АВРЕЛІЙ БЛАЖЕННИЙ (*лат.* Augustinus Aurelius) (354–430) – теолог і церковний діяч, єпископ міста Гіппон (нині Аннаба, Алжир), засновник християнської філософії історії та представник західної патристики – сукупність вчень отців церкви та авторитетних церковних письменників (I–VIII ст.). Створив онтологічне вчення про Бога як абстрактне буття, виходячи від самодостатності людського мислення. У середньовіччі незаперечний авторитет у питаннях релігії і філософії, аж до Фоми Аквінського.

АВГУСТИНИ-ЄРЕМІТИ (*грец.* відлюдник, пустельник) – католицький чернечий жебрацький орден, утворений (1256) буллою папи Олександра IV з окремих груп італійських пустельників для здійснення пастирської і місіонерської діяльності. За часів процвітання (XVI ст.) мав до 2000 чоловічих і 300 жіночих монастирів, а нині – 4000 членів на чолі з генералом-пріором з резиденцією в Римі. Одяг – білий вовняний підрясник з наплічником, чорна ряса з довгими широкими рукавами, каптур і шкіряний пояс.

АВГУСТИНІЗМ – течія християнської філософії, названа на честь засновника – богослова Августина Аврелія (354–430). Розвиває уявлення про віру як внутрішнє спілкування людини з Богом, про пізнання Бога ірраціональним шляхом. Протягом багатьох століть було головним вченням католицької церкви і лише після XIII ст. поступається впливом томізму. Відродження августинізму відбулося під час протестантської Реформації, і досі він має в католицьких колах помітний вплив.

АВГСТИНЧИЧ (AUGUSTINCIC) АНТУН (1900–1979) – хорватський скульптор, почесний член Академії мистецтв СРСР (1975). Освіту здобув у Загребській академії мистецтв (1924) та паризьких школах витончених і декоративних мистецтв (1926). Автор героїчних монументальних творів: пам'ятника П. Кочичу (Баня-Лука, 1929), Радянській армії (Батіна-Скела, 1947), Миру біля будівлі ООН (Нью-Йорк, 1955), Жертвам фашизму (Сісак, 1965), станкових композицій, портретів, статуй і торсів.

АВГУСТОВСЬКИЙ КАНАЛ – судноплавний канал у Польщі й Білорусі, що з'єднує річки Вісла і Німан (через їхні притоки Бєбжу, Нетту і Чорну Ганьчу), пам'ятка гідротехнічного зодчества (1839). Довжина – 101,2 км (Польщею – 79 км, Білоруссю – 22 км), включає 18 шлюзів, греблі і розвідні мости. Автор проекту – міністр польської економіки, князь Франциск-Ксаверій Друцький-Любецький (1779–1846), на будівництві працювало понад 7 тис. робітників.

АВДЄЄНКО ГЕННАДІЙ ВАЛЕНТИНОВИЧ (нар. 1963) – радянський український легкоатлет, заслужений майстер спорту СРСР (1983). Виступав за Одеський спортивний клуб армії, чемпіон літніх XXIV Олімпійських ігор у Сеулі (1988) у стрибках у висоту, де переміг з власним рекордом 2 м 38 см. Закінчив Одеський політехнічний інститут, здобувши спеціальність інженера холодильного обладнання. Останні 20 років мешкає в Білорусі.

АВДИКОВИЧ ОРЕСТ ЛЬВОВИЧ (1877–1918) – український письменник, педагог, літературознавець (псевдонім – Данило Троян). Освіту здобув у Львівському університеті (1901), учителював у гімназіях Перемишля (з 1903). Автор збірок оповідань «Поезія і проза» (1899), «Нарис одної доби» (1899), «Нетлі» (1900), «Метелики» (1900), «Демон руїни» (1901), «Моя популярність» та інші оповідання» (1905), у яких реалістично змальовує життя дрібного містечкового шляхетства та інтелігенції.

АВДІЄВСЬКИЙ АНАТОЛІЙ ТИМОФІЙОВИЧ (нар. 1933) – радянський і український хоровий диригент, композитор і педагог, лауреат Державної премії СРСР (1978), народний артист СРСР (1983), Герой України (2003). Освіту здобув в Одеській консерваторії (1958), заснував

і очолив Поліський ансамбль пісні і танцю «Льонок» (1958–1963), керівник Черкаського українського народного хору (1963–1966), директор і головний диригент академічного українського народного хору ім. Г. Верьовки (з 1966).

АВДІЇВКА – місто (площа – 29 км^2, населення – 35,7 тис. осіб) обласного значення Донецької області України. Засноване (1778) переселенцями з Полісся і за переказами назване ім'ям першого мешканця Авдія. Розташоване на вододілі верхів'я річки Кам'янка (притока Кривого Торця). Була центром Авдіївського району (1938–1962), статус міста набула внаслідок злиття (1956) двох селищ міського типу – Авдіївки Першої та Авдіївки Другої.

АВДІЙ (ОВДІЙ) – давньоруський скульптор-різьбяр XIII ст. За літописом брав участь в оздобленні храму Іоанна Златоуста, який будував князь Данило Галицький у новій столиці Галицько-Волинського князівства Холм (нині Хелм, Польща). Прикрасив кам'яною різьбою капітелі церкви, а над порталами західного і північного фасадів виконав рельєфні зображення Спаса та Іоанна Златоуста (згодом пофарбовані і позолочені, але втрачені).

АВДОНІНА-ШПЕРГЛЬ ГАЛИНА ФЕДОРІВНА (нар. 1950) – радянський і український художник декоративно-ужиткового мистецтва. Освіту здобула у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1973), головний художник київського заводу «Керамік» (1973–1977), художник Київського комбінату монументально-декоративного мистецтва (1977–1988). У живописних творах переважають сюжети з українського побуту і квіткове розмаїття, а в ювелірних – різноманітна техніка і матеріали.

АВЕЛЬ – (за Біблією) другий син перших людей Адама і Єви, вбитий своїм братом Каїном через заздрощі, що його жертвопринесення було прийняте Богом більш прихильно. У Новому Завіті він називається першим праведним і вважається першим мучеником. Пам'ять про нього відбувається в Неділю святих праотців (за два тижні до свята Різдва Христового) і Неділю святих отців (за один тиждень перед святом Різдва).

АВЕНАРІУС МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (1835–1895) – російський фізик, фахівець з молекулярної фізики та термоелектрики. Освіту здобув у Петербурзькому університеті (1858), стажувався в Берліні і Гейдельберзі (1862–1864). Викладав у Київському університеті (1865–1891), де створив першу в Україні лабораторію експериментальної фізики (1875), завідував метеорологічною університетською обсерваторією, досліджував магнітне поле Землі, термоелектричні явища, проблеми молекулярної фізики.

АВЕНАРІУС (AVENARIUS) РІХАРД ГЕНРІХ ЛЮДВІГ (1843–1896) – німецький філософ. Навчався в Лейпцигу і Берліні, професор філософії Цюрихського університету (1877–1896). Засновник нового філософського вчення – емпіріокритицизму, що відкидає об'єктивну реальність, де за відправний пункт пізнання приймається не мислення чи суб'єкт, не матерія або об'єкт, а досвід, який безпосередньо пізнається людьми. Головний твір «Критика чистого досвіду» (1890).

АВЕРІН ВСЕВОЛОД ГРИГОРОВИЧ (1889–1946) – український радянський художник-графік. Освіту здобув у Харківському художньому училищі (1914), працював у галузі книжкової та станкової графіки, в техніці літографії. Автор альбому «Звірі зоосаду» (1929), ілюстрацій до казок «Колобок», «Ріпка» (1936), портретів М. Чернишевського, М. Добролюбова (1929), О. Пушкіна (1937), Т. Шевченка (1939), серій пейзажів «По Осетії» (1931), «Крим» (1933), плакату «Нещадно знищувати вбивць наших дітей» (1941).

АВЕРКОВ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (1924–1986) – радянський український художник декоративно-ужиткового мистецтва. Освіту здобув у Московському інституті ужиткового та декоративного мистецтва (1952) та Ленінградському вищому художньо-промисловому училищі ім. В. Мухіної (1954). Працював у галузі художнього скла, автор декоративних ваз «Український танець» (1955), «Каштани» (1960), «Катерина» (1954), декоративних тарілок на шевченківські теми – «Катерина», «Наймичка» та «Утоплена» (1961).

АВЕРРОЕС (АБУ-ЛЬ-ВАЛІД МУХАММЕД ІБН АХМЕД ІБН РУШД) (1126–1198) – арабський філософ, лікар і астроном. Навчався у найбільших учених свого часу і за альмогадійського султана Юсуфа (1163–1184) досяг вищих почесних посад (судді і придворного лікаря), мешкаючи

у Марокко, Севільї і Кордові. Автор трактатів «Спростування спростування» (з філософії) і «Система» (з медицини), перекладів і коментарів низки творів Аристотеля, відомий астрономічними спостереженнями сонячних плям.

АВЕРС (*лат.* adversus – проти, обернений лицем) – лицьова, головна сторона монети, медалі або ілюстрації (протилежність реверсу). Загальноприйнятим є визначення аверсу за портретом глави держави, монарха або ін. володаря монетної регалії, державним гербом, емблемою, легендою з назвою країни. За відсутності такої інформації аверсом вважають сторону, протилежну до зображення номіналу монети. На сучасних українських монетах на аверсі зображено назву країни, герб і рік карбування.

Аверс

АВЕРЧЕНКО АРКАДІЙ ТИМОФІЙОВИЧ (1881–1925) – російський письменник-сатирик і гуморист. Співробітник і редактор петербурзьких гумористичних журналів, зокрема «Сатирикону» з 1909, автор гумористичних оповідань і фейлетонів про вульгарність міщанського побуту («Веселі устриці», 1910), власні європейські мандри («Експедиція сатириконівців у Західну Європу», 1912) та ін. Емігрував до Європи (1919), видав книгу оповідань «Дюжина ножів у спину революції» (1921), помер у Празі.

АВЕР'ЯНОВ ГЕОРГІЙ БОРИСОВИЧ (1930–1991) – радянський український віолончеліст і педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (1981). Освіту здобув в Одеській консерваторії (1955) та аспірантурі Київської консерваторії (1958). У харківському інституті мистецтв подолав шлях від викладача (1959) до ректора (1975), заснував і очолював ансамбль віолончелістів, віддавав перевагу емоційно-романтичному стилю виконання, досягаючи експресивного звучання, поєднання ліричного артистизму і філософічності.

АВЕР'ЯНОВ ЄВГЕН ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1938) – артист балету, балетмейстер, народний артист України (1995). Артист балету донецького Шахтарського ансамблю пісні і танцю «Донбас» (1957–1962), Державного академічного ансамблю танцю України ім. П. Вірського (1962–1979), де виконував головні партії в хореографічних мініатюрах і танцях «Запорожці», «Про що верба плаче», «Весілля в Україні», «Хміль» та працював балетмейстером-постановником (з 1982).

АВЕР'ЯНОВ ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1955) – радянський і російський ботанік, систематик. Освіту здобув у Ленінградському університеті (1977), працює в Ботанічному інституті ім. В. Комарова РАН і вважається найбільшим фахівцем із флори Південно-Східної Азії. Галузь наукових інтересів – систематика і географія рослин, охорона природи. Відкрив та описав 5 родів і більш ніж 100 видів рослин, понад 60 з яких належать до родини Орхідні.

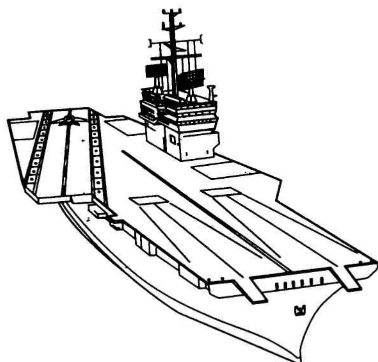
АВЕСТА – збірка священних текстів зороастризму (релігії, поширеної в Ірані, Афганістані, Середній Азії та Азербайджані) і найстаріша пам'ятка давньої іранської літератури, складена особливою авестійською мовою. Зроблена на основі багатовікової традиції запису усних текстів і склала 21 книгу (наск), з яких дотепер вціліла чверть тексту, відомого у двох редакціях (варіантах). Уперше в Європі Авеста опублікована французькою мовою (1771) і сприяла появі величезного об'єму наукової літератури.

АВІАЛЬ – алюмінієвий сплав, що деформується, має високу пластичність, задовільну корозійну стійкість і застосовується для виробництва складних за формою деталей середньої міцності (кованих і штампованих). Хімічний склад – магній (0,45–0,9 %), кремній (0,5–1,2 %), мідь (0,2–0,6 %), марганець або хром (0,15–0,35 %), залізо (до 0,5 %), цинк (до 0,1 %) і решта – алюміній. З нього виготовляють лопаті гвинтів вертольотів, профілі

та обшивку для будівельних конструкцій, ковані деталі двигунів тощо.

АВІАНОСЕЦЬ – клас найбільших військових кораблів, основною ударною силою яких є палубна авіація. Мають польотну палубу, засоби забезпечення зльоту і посадки літаків, ангари, технічні засоби обслуговування, заправки авіатехніки і керування, забезпечення польотів. Сучасний авіаносець має на борту десятки військових літаків різного призначення, групу вертольотів, потужну енергетичну установку, великий запас авіаційного пального та озброєння, що сприяє автономності судна.

Авіаносець

АВІАНОСНИЙ КРЕЙСЕР – група кораблів, різнорідна за характеристиками, що поєднує елементи крейсерського озброєння (артилерія, протичовнові і зенітні корабельні ракетні комплекси) та авіаційне озброєння. До них зазвичай відносять судна, побудовані в різний час: крейсери, обладнані для базування гідролітаків (1930-ті); крейсери-вертольотоносці (1960-ті); важкі радянські авіаносні крейсери (1970-ті); крейсери, перебудовані на авіаносці, що зберегли артилерійське озброєння (1920–30-ті).

АВІАТОРСЬКЕ – селище міського типу Дніпропетровської області України (площа – 3,8 км^2, населення – 2,3 тис. осіб). Утворене (2004) на основі колишньої авіабази, розташованої поруч з міським аеропортом Дніпропетровська, за кілька кілометрів південніше від обласного центру, підпорядковане Дніпропетровській міській раді. Смт розташоване на рівній поверхні Придніпровської височини (140 м над р. м.) за 3 км від правого берега Дніпра.

АВІАЦІЇ І КОСМОНАВТИКИ МУЗЕЙ ІМ. Ю. КОНДРАТЮКА – Полтавський музей авіаційної та ракетно-космічної тематики, започаткований (1987) з ініціативи творця ракетних двигунів, двічі Героя Соціалістичної Праці, академіка В. Глушка, відкрито 2001. Експозицію музею (3,5 тис. експонатів і 10 тис. одиниць наукового архіву) розміщено в будівлі першої пожежної команди Полтави. У музеї зібрано унікальні матеріали з найвидатніших подій аерокосмічної науки і техніки України та світу.

АВІАЦІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ – високотехнологічна галузь машинобудівної промисловості, що виробляє літаки, вертольоти, авіаційні двигуни, прилади та устаткування. На велику галузь авіаційна промисловість почала перетворюватися в останні роки Першої світової війни, коли літаки почали широко застосовуватись для бойових дій. В Україні першим авіаційним підприємством вважається майстерня, що виникла (1915) в містечку Червоне (нині Андрушівський район Житомирської області).

АВІАЦІЯ (*лат.* avis – птах) – галузь техніки, пов'язана з польотами в атмосфері апаратів, важчих за повітря. Перший успішний політ на літаку здійснили (1903) американські механіки брати Вільбер і Орвілл Райт. Згодом у літакобудуванні використали дюралюміній (1920-ті), перейшли від біплана до моноплана і з'явився реактивний двигун (1930-ті). Розрізняють цивільну (пасажирська і вантажна транспортна, спортивна, сільськогосподарська, лісогосподарська, пожежна, санітарна) і військову авіацію.

АВІВА СТАДІОН (AVIVA STADIUM) – стадіон у Дубліні, домашня арена збірних Ірландії з регбі і футболу. Побудована на місці раніше існуючого стадіону «Ленсдаун Роуд» (Lansdowne Road) (1872). Фасад стадіону – один із найбільш високотехнологічних, зроблений із безлічі рухливих сегментів з полікарбонатного скла, що дозволяють регулювати рівень провітрюваності. Стадіон (поле 106 × 68 м, 51,7 тис. глядачів) відкритий 4 серпня 2010 футбольним матчем між збірною Ірландії і клубом «Манчестер Юнайтед».

АВІЄТКА (*фр.* aviette) – літак невеликих розмірів із двигуном малої потужності (до 100 кін-

ських сил), зазвичай одно- або двомісний, що використовується для тренувальних польотів.

АВІЗО (*іт.* avviso — попередження) — офіційне повідомлення (у діловій і банківській практиці) про виконання розрахункової або товарної операції, що відсилається від одного контрагента до іншого. Банки повідомляють за допомогою авізо своїх клієнтів про дебетові та кредитові записи за рахунками, про залишок коштів на рахунку, про виплату переказів, виставлення чека, відкриття акредитива тощо, що зазвичай оформляється на спеціальних бланках.

АВІЛОВ МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ (нар. 1948) — радянський український легкоатлет, десятиборець, заслужений майстер спорту СРСР (1972). Учасник трьох олімпіад (1968, 1972, 1976), чемпіон і рекордсмен світу (8454 очки) літніх XX Олімпійських ігор у Мюнхені (1972), бронзовий призер Літніх XXI Олімпійських ігор у Монреалі (1976). Герой фільму «Два дні Миколи Авілова» (1974). На тренерській роботі (з 1980) готував до стартів спортсменів України, Іраку, Китаю, Єгипту і Сейшельських Островів.

АВІНДА (**АВУНДА, АУНДА**) — гора на південно-східному схилі Нікітської яйли (її найвища точка — 1472 м) Головного пасма Кримських гір. Вершина конічної форми, складена з вапняків із розвинутими формами карстового рельєфу, вкрита гірськими луками з поодинокими сосновими деревами на схилах. Височіє над Південним берегом Криму за 5 км на північний захід від м. Гурзуф, поруч з Нікітським перевалом (1340 м) на території Кримського природного заповідника.

АВІНЬЙОНСЬКА ШКОЛА — провансальська художня школа, що існувала в Авіньйоні (Франція) в XIV—XVI ст. і прислужилася у формуванні французького живопису. Перебування у місті (1309—1378) резиденції керівників католицької церкви перетворило його на один з культурних центрів Європи. Одним із шедеврів школи вважається картина «Благовіщення з Ексу» (1443, Екс-ан-Прованс, церква Сен-Марі-Мадлен), що демонструє строгу композицію, спрощені обсяги, тяжіння до яскравого освітлення тощо.

АВІНЬЙОНСЬКІ ДІВИЦІ (*фр.* Les Demoiselles d'Avignon) — картина (1907) іспанського художника Пабло Пікассо, з якої розпочався кубізм. Перша назва — «Філософський бордель», а авторство остаточної належить другові художника Андре Салмону. Сюжет картини навіяний борделем у Барселоні — на полотні зображено п'ять голих, написаних у різній манері жінок. Обличчя двох фігур нагадують маски, що і символізує початок нової течії в живописі. Картину придбав колекціонер Жак Дусі (1920).

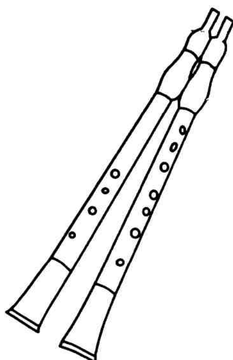
АВІС (**ОРДЕН АВІСА**) — католицький військовий лицарський орден Святого Беннета Авіського, що існував на території Португалії в XII—XIX ст. Заснований (1147) для захисту фортеці Евора (на півдні Португалії) від маврів і подальшого вигнання мусульман з Піренейського півострова. Припинив своє існування на початку 1830-х, коли більшість орденів на теренах Португалії було націоналізовано короною.

АВІТАМІНОЗ — захворювання людей і тварин, що розвивається внаслідок тривалого недостатнього забезпечення вітамінами. Зумовлюється відсутністю вітамінів у їжі (первинний) або порушенням їх обміну і засвоєння при деяких захворюваннях (вторинний). Спочатку вітамінна недостатність проявляється у загальному нездужанні, а з часом набуває рис певного авітамінозу, що виражається у пов'язаних з ним захворюваннях (рахіт, цинга, куряча сліпота тощо).

АВІЦЕННА (**АБУ АЛІ АЛЬ-ХУСЕЙН ІБН АБДАЛЛАХ ІБН СІНА**) (980—1037) — перський учений, філософ і лікар. У 16 років його запросили лікувати еміра Бухари, що дало йому багатий досвід. Жив у Ірані, де був лікарем і візиром при багатьох правителях, мав феноменальну пам'ять і гостроту думки.

АВЛАКОГЕН (*грец.* aulakos — борозна і genesis — народження) — лінійно витягнуті западини підвищеної рухливості (завдовжки сотні, а завширшки — десятки кілометрів), обмежені великими розломами, що розтинають фундамент платформи. Можуть виникати в різні, але переважно в ранні стадії розвитку платформ. Назва запропонована М. Шатським (1960), який виділяв і складні авлакогени.

АВЛОС — давньогрецький духовий музичний інструмент, різновид сопілки з подвійним язичком. Вважається далеким попередником сучасного гобоя, до якого близький за звучанням. Був поширений у Передній Азії

Авлос

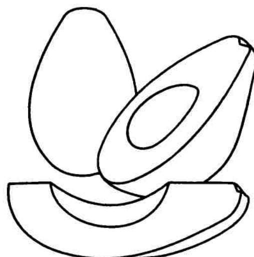
і Стародавній Греції, а гра на інструменті супроводжувала спів в античній трагедії, культових жертвопринесеннях, траурних церемоніях і військовій музиці. Виготовлявся з дерева або кісток тварин, первісно мав 4 бічних отвори, пізніше – до 15 і був забезпечений системою обертових кілець.

АВОГАДРО (AVOGADRO) АМЕДЕО (1776–1856) – італійський учений, фізик і хімік. Освіту здобув у Туринському університеті (1792), самостійно вивчав математику і фізику (1800-ті) і згодом став професором цього університету. Заклав основи молекулярної теорії в різних галузях фізики і хімії, узагальнив експериментальний матеріал про склад речовин, створив метод визначення молекулярних мас, за яким обчислив їх для низки елементів, відкрив закон та універсальну сталу, які названо на його честь (1811–1820).

АВОГАДРО ЗАКОН – одне з важливих основних положень хімії, з якого випливає, що «в рівних об'ємах різних газів, взятих за однакових температури й тиску, міститься одне й те саме число молекул», відкрите (1811) італійським фізиком Амедео Авогадро. Перший висновок із закону: один моль будь-якого газу при однакових умовах займає однаковий об'єм, другий – молярна маса першого газу дорівнює добутку молярної маси другого газу на відносну щільність першого газу по другому.

АВОГАДРО ЧИСЛО – кількість структурних одиниць (атомів, молекул або інших) в одному молі, є однією з найважливіших сталих у фізиці й хімії, що позначається N_A і дорівнює: $N_A = 6{,}02214179 \cdot 10^{23} \pm 0{,}00000030 \cdot 10^{23}$ моль$^{-1}$. Число Авогадро визначене бл. 20 незалежними один від одного методами, а результати цих вимірювань взагалі відповідають один одному, що є яскравим свідченням реальності молекул і молекулярної будови речовини.

АВОКАДО (*лат. Persea americana*) – швидкоросле плодове дерево заввишки до 18 м, з сильно гіллястим стовбуром, еліптичним листям (завдовжки до 20 см). Плід грушоподібний, овальний або кулястий (довжина – 5–10 см, вага – 0,05–1,8 кг), з жорсткою темно-зеленою шкірочкою, зеленою або жовто-зеленою маслянистою м'якоттю і великим насінням у центрі плоду. Відоме з III тис. до н. е., понад 400 сортів, вирощують у США, Бразилії, Африці, Ізраїлі, з кожного дерева знімають до 200 кг плодів.

Плоди авокадо

АВРААМ – родоначальник багатьох народів і перший з трьох біблійних патріархів епохи після потопу. Це ім'я (означає «батько багатьох») дістав від Бога замість Аврам, у 86 років наложниця Агар народила йому сина Ізмаїла, у 99 років досі безплідна дружина Сара – сина Ісаака, Бог дав йому і його нащадкам землі в Ханаані (Ізраїль). Згідно зі Святим Письмом праотець Авраам прожив 175 років. У Корані Авраам (Ібрагім) вважається родоначальником арабів і одним з попередників Мухаммада.

АВРААМ ЛІНКОЛЬН (ABRAHAM LINCOLN) – американський авіаносець з класу Німіц, побудований у 1984–1988, введений до складу флоту 1989. Основне місце служби – Тихий океан, більшість походів на чергування – у Перську затоку. Перший авіаносець, на якому з'явилися військовослужбовці-жінки (1993). Водо-

тоннажність – 97 000 тонн, довжина – 332,8 м (по ватерлінії – 317 м), ширина – 76,8 м (40,8 м), осадка – 11,3 м, швидкість – 30 вузлів (56 км/год). Екіпаж – 5680 осіб, озброєння – 90 літаків і вертольотів.

АВРАЛ (*нідерл.* overal – всюди) – нагальна робота на кораблі всією командою або більшою частиною екіпажу. У вітрильному флоті до таких робіт належали постановка і прибирання вітрил, постановка судна і зняття з якоря, спуск і підйом шлюпок тощо. Для проведення авральних робіт на сучасних кораблях складається авральний розклад – розподіл особового складу на систематично повторювані роботи. З часом термін став використовуватися повсюдно і означає виконувану всім колективом нагальну роботу.

АВРАМЕНКО ВАСИЛЬ КУЗЬМИЧ (нар. 1936) – радянський український художник (станкова та книжкова графіка). Освіту здобув у Київському художньому інституті (1962), автор оформлення та ілюстрацій книжок: Т. Шевченка «Гайдамаки», поеми – літографія (1962), «Кобзар» – ліногравюри (1963), «Молодий Т. Г. Шевченко» – кольорові ліногравюри (1964), «Повернення Т.Г. Шевченка на Україну», триптих – кольорові ліногравюри (1964), М. Фененка «Земля говорить» (1965), М. Гоголя «Тарас Бульба» (1971) та ін.

АВРАМЕНКО ОЛЕГ ЄВГЕНОВИЧ (нар. 1967) – український письменник-фантаст, навчався в Київському університеті (1985–1988). Творчу кар'єру розпочав у 1990-ті, працює в широкому жанровому діапазоні – від фентезі і містики до наукової фантастики та альтернативної історії. Автор романів «Принц Галлії» (1992), «Син Сутінків і Світла» (1996), «Зоряна дорога» (1997), «Збирачка Стихій» (1999), «Всі Грані світу» (2000), «Протекторат» (2001), «Реальна загроза» (2004), «Наступник Громовержця» (2006) та ін.

АВРАН (*лат.* Gratiola) – рід багаторічних трав'янистих отруйних рослин, поширених по всій земній кулі. Відомо бл. 20 видів трави з голим стеблом і супротивним цільним сидячим або черешковим листям, квітки поодинокі, неправильні, у пазухах листків, плід – яйцеподібна багатонасінна коробочка. Рослина має сильну проносну, сечогінну і блювотну дію. Для лікування використовується надземна частина, зібрана в період цвітіння, і викопані восени кореневища.

АВРЕЛІАН (AURELIANUS) ЛУЦІЙ ДОМІЦІЙ (214–275) – римський імператор (270–275), що походив із незнатної сім'ї і був проголошений імператором дунайськими легіонами. Відновив кордони імперії, намагався затвердити необмежену владу імператора (вперше офіційно іменувався паном і богом – Dominus et Deus), повсюдно затвердив новий культ бога сонця – непереможне сонце. Для захисту Рима від варварів побудував Авреліана стіну. Убитий змовниками під час підготовки до парфянського походу.

АВРЕЛІАНА СТІНА (*лат.* mura aureliane) – мур навколо стародавнього Рима, збудований за імператорів Авреліана (270–275) і Проба (276–279) навколо давньої Сервієвої стіни, оточував 7 пагорбів Рима, Марсове поле і район Трастевере загальною площею 13,7 км². У стінах завтовшки до 3,5 м, що простягалися на 19 км, через кожні сто футів розташовувалося 383 оборонні вежі. За часів середньовіччя мури оновили та реставрували, а нині у брамі святого Себастьяна діє музей Авреліанового муру.

АВРО 504 (AVRO 504 SERIES) – двомісний базовий навчально-тренувальний багатотиражний літак, вперше злетів у повітря в англійському Брукленді (1913). Було побудовано 8340 літаків, що успішно експлуатуватися до 1930-х. Розміри: довжина – 8,97 м, розмах крила – 10,97 м, висота – 3,17 м, площа крила – 30,66 м². Вага: порожній літак – 558 кг, максимальна злітна – 830 кг. Максимальна швидкість – 145 км/год, крейсерська – 126 км/год, практична дальність польоту – 402 км, найбільша висота – 4875 м.

АВРО ЕНСОН (AVRO ANSON) – патрульний багатотиражний літак багатьох модифікацій, вироблявся серійно (1934–1952), створено 11 029 літаків. Екіпаж 3–4, розміри: довжина – 12,88 м, розмах крила – 17,22 м, висота – 3,99 м, площа крила – 43,1 м². Вага: порожній літак – 2500 кг, максимальна злітна – 3900 кг. Максимальна швидкість – 303 км/год, крейсерська – 254 км/год, практична дальність польоту – 1271 км, найбільша висота – 5790 м. Озброєння: два 7,7-міліметрові кулемети і 160 кг бомб.

АВРО ЛАНКАСТЕР (AVRO LANCASTER) – британський важкий чотиримоторний найрезультативніший нічний бомбардувальник часів Другої світової війни. За термін виробництва (1942–1946) виготовлено 7377 літаків. Екіпаж 7, розміри: довжина – 21,18 м, розмах крила – 31,09 м, висота – 5,97 м, площа крила – 120 м^2. Максимальна злітна вага – 30,8 т, швидкість – 450 км/год, дальність польоту – 4500 км. Озброєння: вісім 7,7-міліметрових кулеметів Браунінг і до 10 т бомб.

АВСТРАЛІЙСЬКА БІРЖА ЦІННИХ ПАПЕРІВ (AUSTRALIAN SECURITIES EXCHANGE, ASX) – головна фондова біржа Австралії, є публічною компанією, акції якої торгуються на самій біржі. З 1850-х починається масова імміграція до Австралії вільного населення, а подальший розвиток добувної та обробної промисловості створив передумови для започаткування торгівлі цінними паперами (1861, Мельбурн). Нині головний торговельний майданчик розташований у «Біржовому центрі» (Exchange Centre) в Сіднеї.

АВСТРАЛІЙСЬКА СТОЛИЧНА ТЕРИТОРІЯ (AUSTRALIAN CAPITAL TERRITORY, ACT) – територія в складі Австралійського союзу (площа – 2358 км^2, населення – 340,2 тис. осіб), що включає столицю Канберра, невелику сільськогосподарську зону і Національний парк Намаджі. Задумана наприкінці XIX ст., а конституція (1901) зобов'язувала Новий Південний Вельс виділити ділянку землі. Місце майбутньої столиці вибрали між найбільшими містами Австралії – Сіднеєм і Мельбурном, куди уряд офіційно переїхав (1927) з Мельбурна.

АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ДОЛАР – офіційна валюта Австралійського Союзу (AUD), є шостою з найбільш важливих валют світу, займає 5 % світових валютних операцій. Популярність спричинена відносною свободою валютного ринку, стабільністю австралійської економіки і політичної системи. Австралійський долар (100 центів) уведений в обіг 14 лютого 1966, коли замінив австралійський фунт. Для виготовлення банкнот замість паперу використовується (з 1988) спеціальний тонкий пластик.

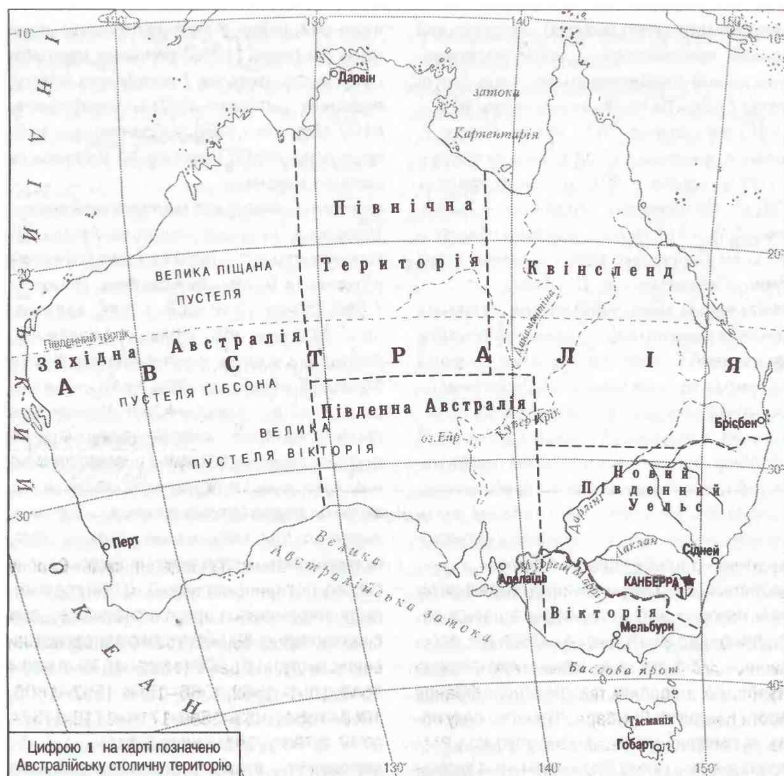
АВСТРАЛІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (Australian National University, ANU) – державний університет, розташований у столиці Канберра. Створений 1 серпня 1946, спочатку спеціалізувався на дослідній роботі, після об'єднання з Університетським коледжем Канберри (1960) розпочав надавати і вищу освіту. Включає 7 коледжів та Інститут провідних досліджень (3600 співробітників, 8100 студентів і 4300 аспірантів), що здійснюють підготовку бакалаврів і магістрів та дослідну діяльність.

АВСТРАЛІЯ (AUSTRALIA), або **АВСТРАЛІЙСЬКИЙ СОЮЗ** – держава в Південній півкулі на Австралійському материку, острові Тасманія і островах у Тихому та Індійському океанах. Площа – 7 686 850 км^2 (6-те місце у світі), населення – 22,7 млн осіб, столиця – Канберра. Державний устрій – конституційна монархія Великої Британії, офіційна мова – англійська, релігія – християнство. Найменший плоский материк і найспекотніша частина суходолу Південної півкулі з субекваторіальним, тропічним і субтропічним кліматом.

АВСТРАЛІЯ СТАДІОН (STADIUM AUSTRALIA) – багатоцільовий стадіон, побудований у Сіднеї (1996), як головна арена XXVII літніх Олімпійських ігор (2000). Первинна місткість 110 000 глядачів, після зведення над ареною розсувного даху скоротилася до 83 500 (прямокутне розташування трибун) і 81 500 (овальне). На стадіоні проводяться домашні матчі національних збірних Австралії і сіднейських команд з крикету, регбі, футболу та концертні заходи.

АВСТРАЛОЇДИ – загальна назва стародавнього темношкірого населення Індії, Південно-Східної Азії, Австралії та Океанії, яких від представників негроїдної раси зазвичай відрізняє значний розвиток третинного волосяного покриву, хвилясте волосся, сильно розвинені надбрівні дуги. Частина австралоїдів, які мешкають в Австралії, Індії та на тихоокеанських островах, у молодому і старечому віці стають натуральними блондинами, що є наслідком мутації, подібної до північних європейців.

АВСТРАЛОПІТЕКИ (*лат.* australis – південний) – група викопних вищих приматів, кістки яких уперше знайдено (1924) в пустелі Калахарі (Південна Африка). Австралопітеками вважають усіх мавп, що ходили на двох ногах, з об'ємом мозку до 880 см^3, близькі до них примати поширені в Азії в пліоцені (4–1 млн років тому). З людиною австралопітеків зближує слабкий розвиток щелеп, відсутність великих іклів, хапальна кисть з великим пальцем,

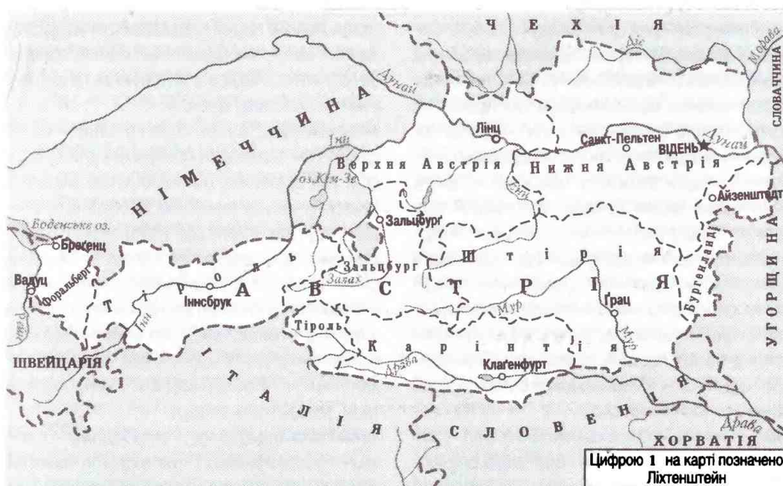
Австралія

опорна стопа і будова таза, пристосованого для прямоходіння.

АВСТРІЙЦІ (*нім.* Österreicher – австрійські німці) – народ німецької мовної групи (бл. 7,5 млн осіб) індоєвропейської мовної сім'ї, становить основне населення Австрії (67 %). Утворився з германських племен (баварців, алеманів, свевів). Мова – німецька та її діалекти, за вірою – католики (94 %) і протестанти (6 %). Після розпаду Австро-Угорської імперії на національні держави Австрії було заборонено приєднання до Німеччини, а після Другої світової війни – створення єдиної німецько-австрійської держави.

АВСТРІЯ (REPUBLIK ÖSTERREICH), або **АВСТРІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА** – держава в Центральній Європі, межує з Чехією, Словаччиною, Німеччиною, Угорщиною, Словенією, Італією, Швейцарією і Ліхтенштейном. Площа – 83 871 км², населення – 8,4 млн осіб, столиця – Відень. Державний устрій – федеративна республіка (9 земель), офіційна мова – німецька, грошова одиниця – євро. Переважно гірська країна, на півдні Східні Альпи, на півночі – Середньодунайська низовина. Клімат помірний, континентальний.

АВСТРО-ІТАЛІЙСЬКА ВІЙНА (1848–1849) – національно-визвольна війна (відома як Перша італійська війна за незалежність) італійців проти австрійського панування в Ломбардії та Венеції за рішенням Віденського конгресу (1814–1815). Під час революції в Італії (1848–1849) національна гвардія, створена в Ломбардії та Венеції, розпочала війну

Австрія

проти австрійців. Навесні 1849 вона була розбита, новий король Віктор Емануїл II уклав перемир'я, і австрійські війська знову зайняли Ломбардо-Венеціанську область.

АВСТРО-ІТАЛО-ФРАНЦУЗЬКА ВІЙНА (1859) – війна італійського королівства П'ємонту і Франції проти Австрії за Ломбардо-Венеціанську область і об'єднання італійської держави. Розпочалася 29 квітня 1859, спричинила підйом національно-визвольного руху в Італії. Однак Наполеон III, який не бажав перетворення Італії на сильну єдину державу, уклав сепаратне Віллафранкське перемир'я (11 липня 1859), що припинило війну. За туринським договором (1860) із П'ємонтом Франція отримала Савойю і Ніццу.

АВСТРО-ПРУССЬКО-ІТАЛІЙСЬКА ВІЙНА (1866) – війна за звільнення Італії від австрійського панування і за створення національної держави. Завдяки попередній війні (1859) Італія була в основному об'єднана, але лишився папський Рим і Венеціанська область під владою Австрії. Війна розпочалася 17 червня 1866, і після низки бойових дій 3 жовтня Австрія підписала Віденський мирний договір, поступаючись Венеціанською областю Наполеону III, який передав її італійському королівству.

АВСТРО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ (XVI–XVIII СТ.) – війни між австрійськими Габсбургами та Османською імперією. Навала на південно-східну Європу (XIV–XV ст.) принесла туркам частину Балканського півострова, Сербію та Угорщину, вони брали в облогу Відень (1529). Відтоді країни воювали десять разів (1532–1533, 1540–1547, 1551–1562, 1566–1568, 1592–1606, 1660–1664, 1683–1699, 1716–1718, 1737–1739, 1788–1791), що сприяло створенню держави Габсбургів та ослабленню Османської імперії.

АВСТРО-УГОРЩИНА – двоєдина багатонаціональна імперія (площа – 676 615 км^2, населення – 52,7 млн осіб), утворена Австрією та Угорщиною (1867–1918). Керували Габсбурги – королі-імператори Франц Йосиф I (1867–1916) і Карл I (1916–1918). Межувала з Саксонією, Пруссією, Росією, Румунією, Сербією, Туреччиною, Чорногорією, Італією, Швейцарією, Ліхтенштейном і Баварією. Поділялася на коронні землі – Цислейтанію (австрійські землі) і Транслейтанію (угорські), українців 4,2 млн осіб (8 %).

АВСТРО-ШВЕЙЦАРСЬКІ ВІЙНИ (XIV СТ.) – війни Союзу швейцарських кантонів проти австрійських герцогів Габсбургів, які намагалися підкорити швейцарські землі. Зазвичай обмежувалися лицарськими походами проти нечисленного війська кантонів і 1–2 баталіями (1315, 1339, 1386), після яких Союз

кантонів розширяв свою площу і кількість членів. Австрійський герцог Сигізмунд підписав зі швейцарцями «вічний мир» (1434), назавжди відмовившись від територіальних претензій.

АВТЕНТИЧНІСТЬ (*грец.* справжній) — доказ походження, що ґрунтується на першоджерелах. Автентичними вважають оригінальні тексти мистецьких творів, щоденникові записи, тексти договорів (мовами учасників договору), інформаційних повідомлень (що гарантують ідентичність первинним заявам суб'єктів або ресурсів). У сучасному мистецтві поняття автентичності частіше характеризує авторський стиль (техніку виконання або ідею), при цьому і оригінал, і копії, створені автором, вважаються автентичними.

АВТОБІОГРАФІЯ (*грец.* власний життєпис) — послідовний опис людиною подій власного життя або близький до мемуарів літературний жанр, що відрізняється від мемуаристики більшою зосередженістю на особистості і внутрішньому світі автора. Для автобіографії, на відміну від щоденника, характерне ретроспективне прагнення осмислити своє життя як ціле, а від мемуарів — зосередження на історії своєї особистості, а не на навколишньому світі. Як літературний жанр зароджується в пізній античності.

АВТОГРАФ (*грец.* сам і пишу) — власноручний авторський рукописний текст або підпис. Є важливим джерелом встановлення канонічного (визнаного правильним) тексту твору, цінним матеріалом для вивчення творчого процесу письменника (особливо чорнові рукописи), вченого, історичного діяча. Автографи відомих людей (державних діячів, дипломатів, учених, письменників і поетів, спортсменів) зберігаються в бібліотеках та архівах і мають особливу цінність.

Автографи

АВТОДРОМ (*грец.* autos — сам і dromos — місце для бігу) — територія, обладнана для проведення швидкісних автомобільних змагань і випробувань автомобілів. Необхідність у таких спорудах з'явилася після міжнародних змагань за маршрутом Париж — Мадрид (1903), що супроводжувалися нещасними випадками. Зазвичай автодром складається з треку для гонок, трибун на фінішній прямій, майданчика для фігурної їзди, приміщення для технічного обслуговування авто, гаража та ін. допоміжних споруд.

АВТОКЕФАЛІЯ (*грец.* autos — сам і kephale — голова) — у православ'ї — самостійна помісна церква, адміністративно незалежна від інших церков, до юрисдикції якої належить певна територія, де не повинні діяти інші помісні церкви. До її числа входять: Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Польська, Албанська, Чеських Земель і Словаччини та православна церква в Америці.

АВТОКРАТІЯ (*грец.* autokrateia — самовладдя, самодержавство) — форма правління, що є необмеженим і безконтрольним повновладдям однієї особи в державі. Автократичними були деспотичні монархії Давнього Сходу, тиранічне правління в деяких давньогрецьких державах, Римській і Візантійській імперіях та абсолютні монархії нового часу.

АВТОМАТ (*грец.* automates — самодіючий) — самостійно діючий пристрій (або сукупність пристроїв), що виконує за заданою програмою без безпосередньої участі людини процеси одержання, перетворення, передавання, розподілу і використання енергії, матеріалів та інформації. Застосовується для підвищення продуктивності і полегшення (заміни) праці людини, для звільнення її від роботи у важкодоступних або небезпечних для життя умовах. У військовій справі — широко вживана назва пістолета-кулемета.

АВТОМАТИКА — галузь науки і техніки, що охоплює теорію і принципи побудови систем управління, що діють без безпосередньої

участі людини, або сукупність методів і технічних засобів, що виключають участь людини під час виконання операцій конкретного процесу. Як самостійна галузь техніки отримала визнання на II Світовій енергетичній конференції в Берліні (1930), де була створена секція з питань автоматичного і телемеханічного управління.

АВТОМАТИЧНА ТЕЛЕФОННА СТАНЦІЯ (АТС) — пристрій для автоматичного передавання сигналу дзвінка від одного телефонного апарата до іншого, об'єднаний у систему, забезпечує встановлення, підтримання та розрив з'єднань між апаратами. Перший патент на АТС виданий американському винахідникові Алмону Строуджеру (1889).

АВТОМОБІЛЬ (*грец.* autos — сам і *лат.* mobilis — який рухається) — самохідний транспортний засіб, переважно на колісному ходу, для перевезення пасажирів або вантажів безрейковими дорогами, що рухається завдяки встановленому на ньому двигуну: паровому, внутрішнього згоряння. Перший автомобіль із паровим двигуном побудований Ж. Кюньо (Франція, 1770), а внутрішнього згоряння – Г. Даймлером і К. Бенцом (Німеччина, 1886). Розрізняють пасажирські, вантажні і спеціальні автомобілі.

АВТОМОБІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ (АВТОМОБІЛЕБУДУВАННЯ) — галузь середньої промисловості, що здійснює виробництво безрейкових транспортних засобів (переважно з двигунами внутрішнього згоряння) та включає підгалузі: моторобудування, виробництво комплектуючих (передусім шинна промисловість) і виробництво технологічного обладнання (верстатобудування). Виникла наприкінці XIX ст., а конвеєрна система збирання (1910-ті) революціонізувала індустрію в XX ст.

АВТОМОБІЛЬНИЙ ТРАНСПОРТ — здійснює переміщення (перевезення) вантажів і людей автомобілями (переважно на короткі і середні відстані), поділяється на вантажний і пасажирський. Інфраструктура складається з мереж автодоріг, гаражів, автобаз, заводів-виробників, авторемонтних майстерень, автозаправних станцій; рухомого складу (вантажні, легкові, спеціальні автомобілі, автобуси тощо). Автомобільним транспортом у світі перевозиться 12 % вантажів і 80 % пасажирів.

АВТОНОМІЯ (*грец.* autonomia — самоврядування, від autos — сам і nomos — закон) — здатність і право самостійного, відносно незалежного функціонування політичних суб'єктів у складі державного утворення, закріплене конституцією. Залежно від суб'єкта, характеру та цілей надання може класифікуватися за типами установ (фінансова, економічна та адміністративна) і спільнот — територіальні (регіональні, національно-територіальні і національно-державні) і екстратериторіальні (культурні).

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ — адміністративна одиниця на півдні України (площа — 26 861 км^2, населення — 1,97 млн осіб, центр — Сімферополь), розташована на Кримському півострові, що омивається Чорним та Азовським морями Атлантики. У складі автономії 16 міст, 56 смт, 14 районів і 949 сіл. Північну і центральну частину Криму займає степ, південні райони — вкриті лісами Кримські гори (гора Роман-Кош, 1545 м). Клімат помірно теплий (на півночі) і середземноморський (на південному березі).

АВТОНОМНІСТЬ КОРАБЛЯ — тактико-технічна характеристика надводних кораблів і підводних човнів, що визначає тривалість (у добах) їх дії без поповнення необхідних запасів і заміни особового складу. Для бойових кораблів визначається тривалістю безперервного ведення бойових дій без поповнення боєзапасу (в авіаносців – і авіаційного пального з розрахунку 2 бойові вильоти за день на один літак). У сучасних кораблів різних класів коливається від 7 до 90 діб.

АВТОПІЛОТ — пристрій для автоматичної стабілізації та управління польотом літального апарата певною траєкторією. Виконує задану програму польоту, звільняючи льотчика від напруженого управління літаком у тривалих польотах. Перший політ літака, автоматично керованого американським автопілотом, було продемонстровано на Всесвітній виставці в Парижі (1914).

АВТОПОРТРЕТ — портрет художника, виконаний ним самим зазвичай за допомогою одного або кількох дзеркал. В автопортреті художник показує свою самосвідомість, оцінку власної особистості і творчих принципів, часом співвідносить власну особистість з долею цілого покоління або соціальної групи. Автопортрет як різновид портретного жанру

склався в XVI ст., але окремі роботи відомі з античних часів.

АВТОПОРТРЕТ З ВІДРІЗАНИМ ВУХОМ І ЛЮЛЬКОЮ — картина нідерландського та французького художника Вінсента ван Гога, написана (1889, 51 × 45 см) в Арле на півдні Франції. Душевна неврівноваженість призводить митця до психічного захворювання, і після сварки з художником Полем Гогеном у припадку божевілля Ван Гог відрізає собі вухо. Коли хвороба трохи відступила, він намалював знаменитий автопортрет — художника з повним смирення обличчям, 35-річної людини, стомленої життям.

АВТОПОРТРЕТ ІЗ САСКІЄЮ НА КОЛІНАХ — картина голландського художника Харменса Рембрандта, написана (1636, 161 × 131 см) в Амстердамі у найщасливіший період життя. Надлишок життєвих сил у роки шлюбу з Саскією ван Ейленбюрх виражений у подружньому портреті (Дрезденська галерея, Німеччина). Подвійний портрет пронизаний відчуттям безтурботної радості життя — художник із посмішкою обернувся до глядачів і піднімає келих за успіх, який його супроводжує і, здається, не скінчиться ніколи.

АВТОПОРТРЕТ ХУДОЖНИЦІ З ДОЧКОЮ — картина французької художниці Елізабет Віже-Лебрен, написана (1787, 130 × 94 см) в Парижі, коли вона вже була придворною портретисткою королеви. На подвійному автопортреті (експонується у Луврі) художниця не зрадила свого поцінованого королівськими дворами стилю. Задоволені життям і взаєминами мати й донька вийшли з-під пензля відзначеними багатством палітри, жіночим сентименталізмом та ідеалізацією.

АВТОРИТАРИЗМ (*лат.* autoritas — влада) — режим правління, за якого вся чи більша частина влади зосереджена в руках однієї особи або групи осіб. Поділяють на: абсолютистські монархії (коли вся влада належить одній особі), військово-бюрократичні диктатури (наслідки військових переворотів), вождистські режими (спираються на сильного лідера), неототалітарні режими (контролюються однією партією) і персональні тиранії.

АВТОРИТЕТ (*лат.* autoritas — влада) — загальновизнаний вплив особи, організації, засобу інформації в різних сферах громадського життя, що ґрунтується на знаннях, моральних чеснотах, професійному досвіді. Належить окремій людській особистості, яка перевершує оточення розумом, гостротою судження, навичками і професійними здібностями, що може виявлятися у будь-якому напрямку знань або діяльності.

АВТОРИТЕТ БАТЬКІВСЬКИЙ — один із найсильніших виховних факторів, головною умовою якого є особистість батьків — власна поведінка. Велике значення для його формування мають дружні взаємини в сім'ї, повага одне до одного, чуйне ставлення до дітей, знання їхніх потреб та інтересів, допомога у навчанні, увага до індивідуальних і вікових особливостей. Якщо діти поважають своїх батьків, прислухаються до їхніх порад і вимог, це свідчить про існування у родині батьківського авторитету.

АВТОРСЬКА ПІСНЯ (БАРДІВСЬКА ПІСНЯ) — жанр сучасної міської культури, що зародився в Москві наприкінці 1950-х. Виконувалася переважно авторами під власний акомпанемент акустичної гітари і швидко здобула популярність. Її мелодика зазвичай спирається на інтонації міського романсу, попередником якого вважають пісенні мініатюри Олександра Вертинського, а серед основоположників найчастіше називають Булата Окуджаву, Олександра Галича, Новелу Матвєєву, Юрія Візбора та ін.

АВТОРСЬКЕ ПРАВО — частина цивільного права, що регулює особисті немайнові і майнові відносини з приводу використання творів науки, літератури і мистецтва. Особа, яка створила твір (автор), набуває на нього певних особистих та майнових прав — виключне право автора на відтворення і поширення продукту його праці. Первинно виникло стосовно літературних творів у зв'язку з прогресом книгодрукування (XV ст.) і згодом поширилося на інші твори мистецтва і науки.

АВТОРУЛЬОВИЙ — електронавігаційний прилад для автоматичного утримання корабля на заданому курсі, зміни курсу за певною програмою, що працює в поєднанні з гірокомпасом або іншим вказівником курсу. Дія авторульового ґрунтується на автоматичному включенні рульового пристрою при відхиленні судна від курсу, а точність утримання авторульового курсу корабля в 2—3 рази вища, ніж із ручним керуванням.

АВТОРХАНОВ АБДУРАХМАН ГЕНАЗОВИЧ (1908–1997) – радянський російський історик, письменник і публіцист. З молодих років у партійній еліті Чечні, репресований (1937) і згодом виправданий судом, депортований до Німеччини (1943). Викладав (1948–1979) у Російському інституті армії США в Гарміші (Німеччина). Автор антирадянських книг: «Технология власти» (1959), «Загадка смерти Сталина (заговор Берии)» (1976), «Империя Кремля. Советский тип колониализма» (1988) та ін.

АВТОТОМІЯ (*грец.* autos – сам і tome – відсікання) – мимовільне відкидання кінцівок, хвоста або інших частин тіла, що спостерігається у багатьох тварин внаслідок різкого їх роздратування, наприклад у разі схоплювання хижаком. Ця захисна реакція, в основі якої лежить рефлекторний процес, зазвичай пов'язана зі здатністю відновлювати втрачені частини тіла регенерацією на тому ж місці.

АВТОТРОФИ (АВТОТРОФНІ ОРГАНІЗМИ) (*грец.* autos – сам і trophe – їжа) – організми, які синтезують з неорганічних речовин (головним чином води, діоксиду вуглецю, неорганічних сполук азоту) всі необхідні для життя органічні речовини, використовуючи енергію фотосинтезу або хемосинтезу. Вони становлять перший ярус у харчовій піраміді (перші ланки харчових ланцюгів) і є первинними продуцентами органічної речовини в біосфері, забезпечуючи існування всіх інших організмів.

АВТОФОНІЯ (*грец.* autos – сам і phone – звук) – у вокалі – слухання співаком власного голосу (звучання якого суттєво відрізняється від сприймання слухачами), задля чого звертаються до різноманітних прийомів та спеціальних акустичних пристроїв, у медицині – ненормальне посилення резонансу власного голосу, власних дихальних і кров'яних шумів, що іноді відбувається при катарах носоглоткового простору та середнього вуха.

АВТОХТОН (*грец.* autochthon – місцевий, корінний) – у геології: частина складчастої споруди, що залишилася на місці під час утворення тектонічних покривів (на противагу алохтону); в історії: корінний мешканець даної місцевості, абориген (переважно у Стародавній Греції).

АВТУНИЧІ – археологічна пам'ятка, одне з найбільш досліджених поселень часів Київської Русі (XII–XIII ст.) на Поліссі поблизу с. Автуничі Городнянського району Чернігівської області, неподалік від кордону з Білоруссю. На площі 0,025 км² відкрито (1984) численні житлово-господарські споруди (майстерні ремісників, рештки садибної забудови, гончарні горни, дерев'яний колодязь) і виявлено тисячі знахідок речового матеріалу (зброя, кінська збруя, християнські символи, прикраси тощо).

АГА – отруйна тропічна бура жаба (*лат.* Bufonidae agua) з більш темними плямами, розміром до 23 см, найбільша з безхвостих земноводних, що водиться в Південній і Центральній Америці.

АГА – у султанській Туреччині – титул воєначальників, з 1826 – офіцер молодшого та середнього чину, нині – звернення до заможних землевласників; в архітектурі – межа садибного парку у вигляді неглибокого рову з підпірною стінкою, похило нахиленою до парку.

АГАДА (AGADA, або HAGADA) – частина талмудичної літератури, що містить повчання релігійно-етичного характеру, історичні перекази і легенди, які полегшують застосування «кодексу законів» і пом'якшують сувору дію релігійного закону. Під час виникнення (II ст. до н. е.) була усною, але потім зібрана, записана і представлена у вигляді низки тлумачень, що забезпечили біблійний текст коментарями у вельми привабливій формі (притчі, афоризми, байки, алегоричні та гіперболічні розповіді).

АГАЛЬМАТОЛІТ (*грец.* agalmatos – прикраса, статуя і lithos – камінь) – дрібнозерниста метаморфічна щільна гірська порода. Складається з пірофіліту з домішками, утворився завдяки низькотемпературним гідротермальним процесам у Євразії. Непрозорий, білого, сірого, червоно-бурого, зеленого кольору, щільність 2,8–2,9 г/см³. З волинських агальматолітів вирізали (X–XIII ст.) деталі храмів, а нині застосовують як виробний і декоративний камінь, у промисловості вогнетривів і приладобудуванні.

АГАМЕМНОН – у давньогрецькій міфології цар мікенський, син царя Атрея і чоловік Клітемнестри, один із найголовніших героїв давньогрецького національного епосу «Іліада» Гомера. Хоробрість і царська велич відрізняли полководця Троянської війни, але сумна доля і фатальний кінець стали улюбленою темою стародавніх трагедій. Посмертна золота

«маска Агамемнона» (XVI ст. до н. е.), знайдена Генріхом Шліманом (1876), зберігається в Національному археологічному музеї в Афінах.

АГАМІРЗЯН РУБЕН СЕРГІЙОВИЧ (1922–1991) – радянський російський театральний режисер, народний артист СРСР (1983), лауреат Державної премії СРСР (1984). Освіту здобув у Ленінградському театрального інституті ім. О. Островського (1952). Працював режисером Ленінградського театру драми ім. О. Пушкіна (1953–1961), Великого драматичного театру ім. М. Горького (1961–1966) і головним режисером Ленінградського театру ім. В. Коміссаржевської (1966–1991).

АГАПІТ ПЕЧЕРСЬКИЙ (? – 1095) – чернець Києво-Печерського монастиря, лікар, святий Російської православної церкви. Згідно з Києво-Печерським патериком Агапіт був киянином, прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі ще за життя преподобного Антонія (до початку 1070-х) і вважається першим лікарем Київської Русі. Прославився своєю допомогою хворим, яких зцілював молитвою і зіллям. Мощі Агапіта спочивають в Антонієвих (Ближніх) печерах Києво-Печерської лаври.

АГАРВАЛ (AGARWAL) АНІЛ (нар. 1954) – індійський мільярдер, засновник і голова правління британської компанії «Vedanta Resources corporation», яка володіє родовищами залізної руди і гірничопромисловими виробництвами в Індії, Австралії та Замбії. Маючи незакінчену середню освіту, Агарвал спромігся надати 1 млрд доларів (2007) на заснування університету світового рівня в Східній Індії (Vedanta University), який є індійською відповіддю Стенфордському університету (Каліфорнія, США).

АГАРД (AGARDH) КАРЛ АДОЛЬФ (1785–1859) – шведський ботанік, альголог, засновник систематики водоростей, один з багатосторонніх учених країни. Купецький син, вивчав науки в Лундському університеті, де призначений доцентом математики (1807) і професором ботаніки та економіки (1812–1834). Як ботанік відомий своїми дослідженнями з вивчення водоростей – відкрив 49 нових видів. Головні праці – «Види водоростей» (т. 1–2, 1820–1828), «Система водоростей» (1824).

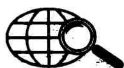
АГАРД (AGARDH) ЯКОБ ГЕОРГ (1813–1901) – шведський ботанік, альголог. Син ботаніка Карла Агарда, наступник його по кафедрі (1834–1879), продовжував поповнювати успадковану батьківську колекцію водоростей. Професор Лундського університету (1854), заслужений професор (1879), автор багатьох творів з ботаніки, особливо відомий працями з вивчення морських водоростей і найменувань ряду ботанічних таксонів. Головна праця – «Види, роди і порядки водоростей» (т. 1–3, 1848–1876).

АГАРМИСЬКИЙ ЛІС – комплексна пам'ятка природи державного значення (1975, площа – 0,4 км^2), розташована на захід від м. Старий Крим Кіровського району АР Крим на складеному юрськими вапняками гірському масиві Агармиш (*тюрк.* сивий) Внутрішнього пасма Кримських гір. Невеликий масив (9 × 6 км) розчленований долинами річок на окремі вершини. Пам'ятка природи займає схил гори Малий Агармиш (664 м), де зберігся старий буковий ліс, окремі дерева якого мають вік понад 200 років.

АГАСФЕР, або **«ВІЧНИЙ ЖИД»** (*лат.* Ahasverus) – за легендою, іудей-ремісник, повз будинок якого на Голгофу вели розпинати Ісуса Христа. Тоді він відмовив Ісусу і відштовхнув, коли той попросив дозволу притулитися до стіни його будинку і перепочити. За це ремісник був за своїми ж словами засуджений на поневіряння землею до другого пришестя і на вічне презирство від людей. Цей образ став матеріалом для багатьох літературних, поетичних та живописних творів.

АГАТ (*грец.* achates – щасливий) – мінерал, різновид халцедону дуже різноманітного забарвлення (блакитно-сірий, темно-сірий, білий). За хімічним складом це кремнезем неоднорідної структури і з великою кількістю домішок. Блиск матовий (на зламі) і скляний (на полірованій поверхні), твердість 6,5–7. Використовується в ювелірній справі, художньому різьбленні і точному приладобудуванні. Міститься у вивержених і осадових породах, численні родовища в Азії, Європі, Південній Америці.

АГАТАРХ ІЗ САМОСА (460–420 до н. е.) – давньогрецький художник, мешкав у Афінах, автор декорацій до трагедій Есхіла. Першим почав

розробляти принципи лінійної перспективи в живописі, першим створив опис театральних декорацій і був автором трактату про мистецтво декорацій (сценографії), який не зберігся.

АГВЕДАЛЬ (*араб.* водний простір) — тип великого регулярного садово-паркового ансамблю в іспано-мавританському мистецтві з великою штучною водоймою (водосховищем) і прямокутною мережею алей, обсаджених стрункими кипарисами і пальмами та прокладених серед фруктових садів і оливкових гаїв з павільйонами, фонтанами і басейнами. Найбільш відомі марокканські агведалі в Марракеші (XII ст., площа — 600 га, ширина водойми — 180 м) і Мекнесе (XVII–XVIII ст., розміри водойми 400 × 100 м).

АГВІЙЯ (угія) — грошова одиниця Мавританії, за міжнародним позначенням MRO, одна мавританська агвійя дорівнює 5 хумс (*араб.* одна п'ята). Уведена в грошовий обіг (1973) замість африканського франка в співвідношенні 1 агвійя = 5 франків. У грошовому обігу перебувають банкноти номіналом 100, 200, 500, 1000, 2000, 5000 мавританських агвійя, монети номіналом 20, 10, 5, 1 і 1/ 5 агвійя (1 хум).

АГЕЄНКО ОЛЕКСАНДР НАУМОВИЧ (1853–1913) — російський архітектор, освіту здобув у будівельному училищі Санкт-Петербурга (1876), працював архітектором в Тамбові (1880–1881), Таврійській губернії (1882–1888) і міським архітектором Мелітополя (1888–1889). Спорудив низку церков у селах Запорізької області і в Ялті, палац генерала Попова в Василівці, прибутковий будинок і дитячий притулок в Москві тощо.

АГІБАЛОВ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (нар. 1913) — радянський український скульптор, народний художник УРСР (1978), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1977). Освіту здобув у Харківському художньому інституті (1942), працював у станковій і монументальній пластиці на Харківській скульптурній фабриці Художнього фонду УРСР, його пам'ятники та монументи вирізняються психологічною насиченістю і переважно пов'язані з темою Великої Вітчизняної війни.

АГІОГРАФІЯ (*грец.* agios — святий і graphein — писати) — жанр християнської літератури, де описується життя святих та аскетів, а також наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій, які можуть вивчатися з історико-богословської, історичної, соціально-культурної та літературної точок зору. З історико-богословського погляду житія святих вивчаються задля реконструкції богословських поглядів епохи їх створення, автора і редакторів, їхніх уявлень про святість, спасіння тощо.

АГЛОМЕРАТ (*лат.* agglomero — збираю, нагромаджую) — у петрографії — пухкі скупчення різнорідних за формою і розміром уламків (зазвичай великоуламкового) матеріалу і мінералів переважно вулканічного походження, під час цементації утворюють брекчії, туфи, а іноді становлять агломератні лави — потоки відносно холодної, дуже в'язкої лави, розбитої на серію великих брил; у металургії — спечена в шматки дрібна або пилоподібна руда, рудний концентрат тощо.

АГЛОМЕРАЦІЯ (*лат.* agglomero — приєдную, нагромаджую) — у демографії: компактне скупчення населених пунктів; у мікробіології: утворення скупчень мікроорганізмів; у металургії: термічний процес укрупнення дрібних частинок руд, концентратів та ін. (технологія розроблена і вперше використана в США в 1908–1910), завдяки чому утворюються легкоплавкі хімічні сполуки, які при охолодженні пов'язують частинки і покращують металургійні властивості шихти і зменшують її втрати під час плавлення.

АГНІТ-СЛЕДЗЕВСЬКИЙ КАЗИМИР ГЕНРІХОВИЧ (1898–1973) — радянський український художник-графік, заслужений діяч мистецтв УРСР (1960). Освіту здобув у Київському політехнічному інституті (1922). Художник-карикатурист газети «Пролетарська правда» (з 1923), журналу «Глобус» і «Перець» (1944–1973). Ілюстрував твори М. Салтикова-Щедріна «Історія одного міста» (1931), Т. Шевченка «Сон» (1939), «Юродивий» і «Колись-то ще, во время оно» (1958–1963), карикатури для фронтової преси (1941–1945).

АГНОСТИЦИЗМ (*грец.* agnostos — недоступний пізнанню) — філософська позиція теорії пізнання, наукової філософії і теології, що заперечує можливість пізнання об'єктивної дійсності інакше, як через її об'єктивні прояви. У науковій філософії заперечує можливість доведення або спростування тверджень, що ґрунтуються на суб'єктивних судженнях. Від-

окремлює культурно-етичну складову віри (релігії), вважаючи її світською шкалою моральної поведінки в суспільстві, від містичної (існування богів, загробного життя).

АГНУС ДЕЇ (*лат.* Agnus Dei — Агнець Божий) — коротка католицька літанія (моління, в латинському обряді різновид молитви, в якій різні закликання Бога і святих доповнюються повторюваними проханнями), що є заключним лірично-скорботним розділом меси і виконується перед причастям. У створенні таких творів прислужилися видатні композитори — Й. Бах, Л. Бетховен, Дж. Верді, В. Моцарт та ін.

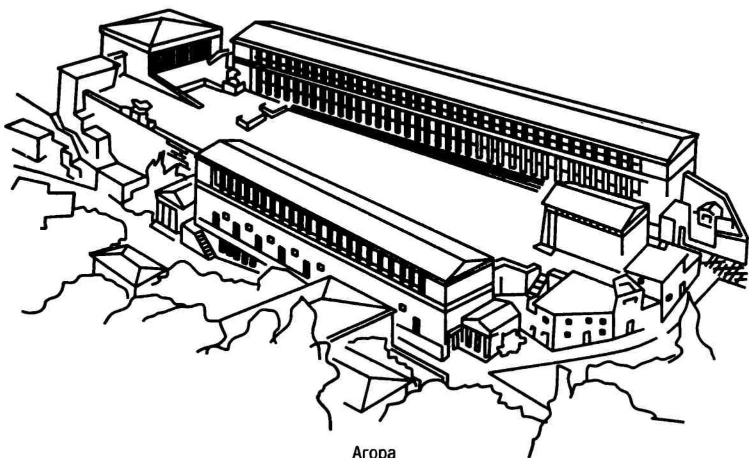
АГОГІКА (*грец.* agogn — відведення, віднесення) — у музиці — невеликі відхилення від темпу (уповільнення або прискорення), що не позначаються в нотах і зумовлюють виразність музичного виконання: сприяє виділенню тактового і мотивного членування твору і підкреслює особливості його гармонійної структури. Термін застосовувався в грецькій музичній теорії, а в сучасному музикознавстві введений Х. Ріманом (1884), який розробляв загальну теорію музичного виконання.

АГОНІЯ (*грец.* agonia — боротьба) — сукупність останніх проявів життєвих функцій, що безпосередньо передують смерті, коли глибоко порушується діяльність вищих відділів мозку, затьмарюється свідомість, згасає діяльність усіх органів чуття, різко падає серцева діяльність. Закінчується агонія з останнім ударом серця, але зміни в період агонії, як і клінічної смерті, у низці випадків зворотні, на чому ґрунтується реанімація.

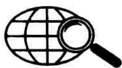
АГОРА (*грец.* agora) — ринкова площа в давньогрецьких полісах, що була місцем загальногромадських зборів (які також за місцем проведення називалися агора), адміністративним і економічним центром міста. На площі (зазвичай у центрі міста) розташовувались головний міський ринок і урядові установи, а оточували їх галереї з ремісничими майстернями, храми, іноді по периметру площі ставили статуї.

АГРАНОВСЬКИЙ АБРАМ ДАВИДОВИЧ (1896–1951) — радянський російський журналіст і письменник. Народився в м. Мена на Чернігівщині, за освітою медик, працював журналістом у газетах «Коммунист», «Правда» та «Известия», репресований (1937–1941) і реабілітований, співробітник журналу «Огонек». Автор книжок «Люди-вредители: шахтинское дело» (1928), «По старым русским слободам» (1950), «Очерки разных лет» (1960).

АГРАРНЕ — селище міського типу АР Крим України (площа — 0,6 км^2, населення — 5,7 тис. осіб). Утворене (1981) в північному передмісті Сімферополя і підпорядковане Сімферопольській міській раді. Компактне смт затиснуте між автомобільним і залізничним шляхами Сімферополь — Джанкой, на

Агора

рівній степовій поверхні (200 м над р. м.) правого берега річки Салгір.

АГРЕГАТНІ СТАНИ РЕЧОВИНИ — термодинамічний стан речовини, значно відмінний за своїми фізичними властивостями від її інших станів. Переходи між агрегатними станами тієї самої речовини супроводжуються стрибкоподібними змінами вільної енергії, ентропії, густини та інших фізичних властивостей. Зазвичай серед агрегатних станів виділяють тверде тіло, рідину, газ і плазму, що відрізняються характером руху молекул і порядком симетрії.

АГРЕСІЯ (*лат.* aggressio — напад) — поведінка або форма відносин, що завдає шкоди об'єктам нападу; у психології — навмисне завдавання шкоди іншим особам (або собі); у біології — інстинктивна поведінка тварин, що виражається в нападі або загрозі нападу (агресивних демонстраціях) на особин свого (рідше чужого) виду, пов'язана з емоціями страху, люті тощо; у політиці — застосування будь-якою державою сили першою.

АГРИДАГ (AGRIDAG), АГРИ-ДАГ — гірський хребет у середній частині Вірменського нагір'я, на сході Туреччини, північніше озера Ван, яким проходить частина вододілу між басейнами Каспійського моря і Перської затоки. Довжина — 200 км, висота — до 3445 м, складений вулканічними породами з конусами згаслих вулканів, що долучилися до широтного розлому, завдяки якому утворився хребет. Схили круті, скелясті, порізані ущелинами з переважанням гірських сухих степів, місцями — рідколісся (дуб, ялівець, сосна).

АГРІКОЛА (AGRICOLA) ГЕОРГІЙ (справжнє ім'я — **БАУЕР (BAWER) ГЕОРГ**) (1494—1555) — німецький учений у галузі гірничої справи і металургії, один із засновників мінералогії. Освіту здобув в університетах Лейпцига, Болоньї і Падуї (1514—1524). Уперше узагальнив досвід гірничо-металургійного виробництва, систематизувавши його від пошуку родовищ корисних копалин до металургійних процесів. У мінералогії описав 20 нових мінералів і встановив методи визначення їх за зовнішніми ознаками.

АГРОЕКОЛОГІЯ — розділ екології, що досліджує питання отримання високоякісної сільськогосподарської продукції з урахуванням екологічних обмежень на всі форми використання ґрунтів. Досліджує способи мінімізації шкоди, що завдається навколишньому середовищу внаслідок використання в сільському господарстві мінеральних добрив і хімічних засобів (для захисту від бур'янів, шкідників і грибкових захворювань).

АГРОНОМІЯ (*грец.* agros — поле і nomos — закон) — наукова основа сільськогосподарського вирощування рослин і грибів. Є комплексом різноманітних наук (загальне землеробство, агрохімія, агрофізика, рослинництво, селекція, насінництво, насіннєзнавство, фітопатологія, сільськогосподарська ентомологія, меліорація, метеорологія тощо), займається дослідженням усіх явищ, що мають значення в цьому виробництві. Виникла у глибоку давнину в процесі практичної діяльності людини.

АГРОТЕХНІКА — система прийомів вирощування сільськогосподарських культур (технологія рослинництва), що має забезпечити високу врожайність рослин з мінімальними затратами праці і коштів на одиницю якісної продукції. Агротехніка включає обробку ґрунту, внесення добрив, підготовку насіння і садивного матеріалу, посів і саджання, догляд за посівами і плантаціями, боротьбу з бур'янами, хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур, збирання врожаю.

АГРОФІЗИКА — наука про фізичні, фізико-хімічні і біофізичні процеси у ґрунті й рослинах, що регулюють фізичні умови життя сільськогосподарських культур (температурний режим ґрунту, освітленість тощо) для прискорення їх дозрівання і підвищення урожайності. Сформувалася в XX ст. і розвивається на основі теоретичних досягнень сучасного природознавства, складається з розділів: фізика ґрунтів, фізика приземного шару повітря, біофізика рослин та ін.

АГРОХІМІЯ — наука, що вивчає прийоми впливу на хімічні та біохімічні процеси у ґрунті і рослинах, мінеральне живлення рослин, застосування добрив з метою поліпшення родючості і підвищення врожайності. Сформувалася в Англії, Німеччині і Росії (1860-ті). Найважливіші розділи: живлення рослин, взаємодія добрив із ґрунтом, вивчення ефективності окремих добрив, хімічна меліорація ґрунтів, дослідження і застосування хімічних засобів боротьби з бур'янами.

АГУ (*фр.* Agou) — гора (раніше називалася — Батман) в Західній Африці на південному

заході країни Того, поблизу кордону з Ганою. Розташована на південний схід від м. Кпаліме, має висоту 986 м і є найвищою точкою Того та гірської системи Атакора, складеної сланцями, пісковиками і кварцитами.

АГУАДО (AGUADO) ПЕДРО ДЕ (1513 –?) – іспанський священик та історик, місіонер-францисканець у Південній Америці. Як чернець-францисканець переїхав до Нового Світу (1561), де до кінця життя (дата і місце смерті невідомі) займався місіонерською діяльністю серед місцевих індіанців. Як учасник і свідок завоювання Південної Америки написав «Історичний збірник», виданий посмертно двома частинами «Historia de Santa Marta Nuevo Reino de Granada» (1906) і «Historia de Venezuela» (1913).

АГУЛИ – малочисельна народність (кілька тис. осіб), представники якої (етнічно близькі до лезгинів) мешкають в Агульському та Курахському районах південного Дагестану. Агульська мова належить до нахсько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї, має п'ять діалектів (тпігський, керенський, кошанський, фітинський, кекхюнський), якими розмовляють майже 25 тис. осіб, алфавіт на основі кирилиці (1990). Зберігся давній поділ агулів на 4 групи за ущелинами, у яких вони мешкають.

АГУЛЬЯС (*порт.* agulha – голка, магнітна стрілка компаса) – назва двох географічних об'єктів: мис Агульяс (або Голковий) – південний край Африки, названий так португальськими мореплавцями завдяки місцевій магнітній аномалії, підноситься на 140 м, за 155 км на південний схід від мису Доброї Надії; улоговина Агульяс – зниження дна на материковому схилі Південної Африки, на межі Атлантичного та Індійського океанів (глибина 4000–6000 м).

АГУРА МАЗДА (*перс.* AHURA-MAZDA – Господь Мудрий) – авестійське (іранське) ім'я божества, проголошене пророком Заратустрою засновником зороастризму – єдиним богом. В Авесті Агура Мазда – безпочатковий творець, який перебуває в нескінченному світі, творець усіх речей, всезнаючий організатор і володар світу, вищий об'єкт шанування зороастрійців. Є батьком праведності-істини – закону, за яким розвивається світ, покровителем праведної людини і главою всіх сил добра.

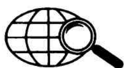
АГУФ МАРК МИХАЙЛОВИЧ (1919–1986) – радянський український архітектор. Освіту здобув у Київському художньому інституті (1947). Працював в Інституті архітектури споруд (1948–1977), де виконав чимало дослідницьких і проектних робіт, конкурсних проектів, удостоєних різних премій і дипломів. У київському НДІ теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури досліджував проблеми масового житлового будівництва (1977–1986).

АҐРУС (*лат.* Ribes uva-crispa) – вид багаторічних ягідних рослин, що утворює кущі заввишки до 1,2 м, з темно-сірою корою і округлим серцеподібним листям (до 6 см). Плоди округлі або довгасті (12–15 мм) білі, жовті, рожеві, червоні або чорні, їх свіжими вживають у їжу або використовують для приготування варення, киселів, мармеладу і вина. Дикоросла рослина поширена у Європі, Африці та Південній Америці, культивується в усіх країнах помірного клімату, відомо понад 1500 сортів.

АДАБАШ'ЯН ОЛЕКСАНДР АРТЕМОВИЧ (нар. 1945) – радянський російський кінодраматург, художник, режисер, актор, заслужений художник РРФСР (1983). Освіту здобув у Московській художньо-промисловій академії ім. С. Строганова (1971). Сценарист і художник кінофільмів «Свой среди чужих, чужой среди своїх» (1974), «Раба любви» (1976), «Неоконченная пьеса для механического пианино» (1977), «Родня» (1981) та ін., де виконав епізодичні ролі.

АДАЖІО (*іт.* adagio – повільно, спокійно) – повільний темп у музиці; музична п'єса (або її частина), виконана в повільному темпі, найчастіше серединна частина квартету, симфонії, концерту, сонати; повільний сольний або дуетний танець у класичному балеті, що супроводжується відповідною музикою ліричного характеру і складається в основному з комбінацій плавних і широких рухів.

АДАМ БРЕМЕНСЬКИЙ, або **АДАМ ІЗ БРЕМЕНА** (? – 1085) – північнонімецький хроніст, канонік. Його було запрошено (1066) архієпископом Адальбертом Гамбурзьким до Бремена, де він став каноніком кафедрального собору і директором соборної школи (1068). Згодом за стародавніми рукописами створив місцевий 4-книжний літопис «Діяння єпископів гамбурзької церкви» («Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum») (1075) – документальне

джерело з історії скандинавських народів та західних слов'ян.

АДАМ І ЄВА (*івр.* син землі, або чоловік, і та, що дає життя) – за Біблією, перші люди на Землі, створені Богом, і прабатьки людського роду. У П'ятикнижжі наводиться досить докладний опис життя першої людської пари, що включає створення Адама і Єви, спокусу і гріхопадіння, вигнання з Едему і подальше розселення людей світом. У книзі Буття є два паралельні варіанти розповіді про створення світу і людини.

АДАМ (ADAM) РОБЕРТ (1728–1792) – шотландський архітектор і містобудівних, представник англійського класицизму XVIII ст. Навчався в Единбурзькому університеті (1743), подорожував Європою, вивчаючи античні пам'ятники (1754–1758), призначений придворним архітектором Георга III (1762). Створив у Лондоні садибу Кенвуд-хаус (1769), квартал Адельфа (1772), університет в Единбурзі (1791). Використовував суворі класичні форми, витончений декор, особливо в оформленні інтер'єру і меблів.

АДАМАВА – плоскогір'я (плато), що займає значу територію між річками Бенуе і Санага та охоплює південний схід Нігерії, захід і центр Камеруну і захід Центральноафриканської Республіки. Має вулканічне походження, складене давніми кристалічними породами (переважно гнейсами), увінчаними молодими лавовими покривами і конусами згаслих вулканів. Середня висота плато бл. 1200 м, а центром плоскогір'я є гори Адамава з найвищими вершинами – Оку (3011 м) і Бамбуто (2740 м).

АДАМАР (HADAMARD) ЖАК СОЛОМОН (1865–1963) – французький математик і педагог. Професор Коледж де Франс (1897–1935), Паризького університету (1900–1912), Політехнічної школи (1912–1935), член Паризької АН з 1912, іноземний почесний член АН СРСР з 1929. Відомий дослідженнями в різних галузях математики – теорії чисел, теорії цілих аналітичних функцій, теорії диференціальних рівнянь, функціонального аналізу, механіки, автор підручника з елементарної геометрії.

АДАМАШОК – вид однотонної (переважно білої) лляної, бавовняної або шовкової тканини з жакардовим візерунком, що відділяється від тла переплетенням. Використовується для виготовлення обрусів (скатертин), ковдр, оббивки для меблів. Уважається, що назва тканини походить від назви сирійської столиці – міста Дамаск.

АДАМКЕВИЧ ВІКТОР ВЛАДИСЛАВОВИЧ (1915–1973) – радянський український художник-плакатист. Освіту здобув у Дніпропетровському художньому училищі (1936) та Київському художньому інституті (1951). Співпрацював із видавництвами «Молодь», «Радянська школа», «Мистецтво», оформлював книжки, автор живописних творів: «На спочинку» (1951), портретів О. Гіталова (1954) і О. Вишні (1961), «Натюрморт з абрикосами» (1958), «Здрастуй, сонце!» (1963), «Т. Шевченко на Україні» (1964).

АДАМОВА ГОЛОВА (МЕРТВА ГОЛОВА) – символ смерті і одночасно безстрашності перед її обличчям у вигляді зображення черепа з двома навхрест лежачими кістками. Його назва має християнське походження: за переказами, прах Адама був на Голгофі і під час розп'яття омитий кров'ю Христа, немов очистив все людство від гріховної скверни, давши можливість спасіння. Мертва голова близька до піратського символу «Веселий Роджер» і як емблема використовувалася у багатьох європейських арміях.

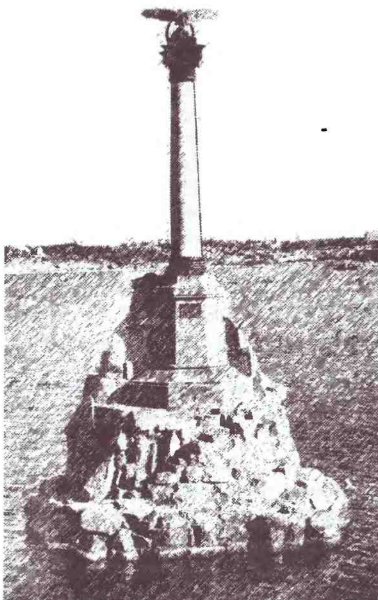
АДАМОВИЧ АЛЕСЬ (ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ) (1927–1994) – радянський білоруський письменник, сценарист, літературознавець. Освіту здобув у Білоруському університеті (1950), аспірантурі (1953) і на московських Вищих курсах сценаристів і режисерів (1964). Переважна більшість творів присвячена подіям Великої Вітчизняної війни: «Партизаны» (1960–1963), «Хатынская повесть» (1971), «Каратели, или Жизнеописание гипербореев» (1980), «Последняя пастораль» (1987), кіносценарій «Иди и смотри» (1985).

АДАМОВИЧ СЕРГІЙ ТАДЕЙОВИЧ (1922–1998) – радянський український і латиський художник-графік, заслужений діяч мистецтв УРСР (1985). Освіту здобув у Київському художньому інституті (1950). Автор ілюстрацій до поем Т. Шевченка «Сова», «І мертвим, і живим...» (1954), «Наймичка» (1955), ювілейного видання «Гайдамаки» латиською мовою (1964), книжок І. Франка «Борислав сміється» (1952), О. Кобилянської «Земля» (1970), М. Стельмаха «Кров людська – не водиця» (1971).

АДАМС (ADAMS) ГЕНРІ (1813–1877) – англійський натураліст і малаколог. Разом з братом Артуром Адамсом (1820–1878) видали (1858) тритомну працю «Роди сучасних молюсків, упорядковані відповідно до їх організації» («Genera of recent Mollusca arranged according to their organisation»), що започаткувала новий напрям у класифікації молюсків.

АДАМСОН (ADAMSON) АМАНДУС ГЕНРІХ (1855–1929) – естонський російський скульптор. Освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв (1881). Автор пам'ятника морякам російського броненосця «Русалка» (1902) в Таллінні. Символом Севастополя і Криму став його пам'ятник затопленим кораблям Чорноморського флоту (1905), музей Полтавської битви прикрашає монумент Петру І, а кримські пляжі Місхора – скульптурна композиція «Русалка на камені» і «Дівчина Арзи і розбійник Алі-Баба» (1904).

АДАМЯН ОВАНЕС АБГАРОВИЧ (1879–1932) – російський і радянський винахідник, інженер-електрик, один із творців кольорового телебачення і радіофототелеграфії. Освіту здобув у Берлінському університеті (1902), запатентував двоколірний апарат для передавання сигналів (1908) і приймач для зображень, електрично переданих із відстаней (1910). Зібрав першу в Росії установку (1918), здатну демонструвати чорно-біле зображення (статичні фігури), що стало значним кроком у розвитку телебачення.

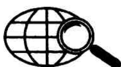
А. Г. Адамсон. Пам'ятник затопленим кораблям Чорноморського флоту.

АДАН (ADAM) АДОЛЬФ ШАРЛЬ (1803–1856) – французький композитор, автор опер та балетів. Навчався в Паризькій консерваторії, професор з 1849. Працював у Санкт-Петербурзі над постановкою свого балету «Діва Дунаю» (1838), а потім над написаним спеціально для російської прем'єри балетом «Морський розбійник» (1840). Після повернення до Парижа створив найвідоміший балет «Жизель» (1841) (лібрето Т. Готьє), який затвердив романтичний напрямок у французькому балетному мистецтві.

АДАНА (ADANA) – місто (1,5 млн осіб) і адміністративний центр області Адана, розташоване на півдні Туреччини, на річці Сейхан, за 50 км від берега Середземного моря. Великий промисловий центр (5 міських районів – Джукурова, Карайсали, Саричам, Сейхан, Юрегір), з розвиненою текстильною, хімічною і харчовою промисловістю. За часи існування місто було у складі Римської, Візантійської, Османської імперій і Кілікійського вірменського царства, з початку XVI ст. – під владою Туреччини.

АДАНСОН (ADANSON) МІШЕЛЬ (1727–1806) – французький натураліст і мандрівник, член Французької АН (1759). Провів 5 років в експедиції в Сенегалі (1749–1754), вивчаючи країну і складаючи природно-історичні колекції, написав «Природну історію Сенегалу» (1757). Намагався одноосібно створити багатотомну універсальну енциклопедію (1772–1774). На його честь названо рід рослин (Adansonia) родини Мальвові, до якого входить і знаменитий описаний ним баобаб (Adansonia digitata).

АДАПТАЦІЯ (*лат.* adapto – пристосовую) – процес пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища. Біологічна адаптація – пристосування організму до зовнішніх умов у процесі еволюції, включаючи морфологічну, фізіологічну і поведінкову складові.

АДАРА (*араб.* незаймана) – гігантська зірка сузір'я Великого Пса, друга за яскравістю в сузір'ї (після Сиріуса). Якби Адара була так само близька до Землі, як Сиріус, вона була б в 15 разів яскравіша від планети Венера. Відстань до зірки оцінюється в 430 світлових років, температура її поверхні 25 000 °C, а світність перевищує сонячну в 20 000 разів. Нині немає зірки, яка б мала подібний видимий блиск, і тільки планета Венера іноді, в період найкращої видимості, має схожу яскравість.

АДВЕНТИЗМ (*лат.* adventus – пришестя) – релігійний рух, що зародився на початку XIX ст. серед протестантських груп США і об'єднував християн різних віросповідань, які очікували другого пришестя Христа. Баптистський проповідник Вільям Міллер оголосив (1831), що за Біблією вирахував дату пришестя Христа (21 березня 1843), і багато протестантських громад приєдналися до адвентизму. Пришестя не сталося, адвентизм зазнав кризи і розколів, що породили Церкву Адвентистів Сьомого Дня.

АДВЕНТИСТИ СЬОМОГО ДНЯ (*англ.* Seventh Day Adventists) – одне з віросповідань протестантизму, що виникло (1840-ві) і ґрунтується на переконанні про необхідність дотримання всіх Десяти заповідей (у тому числі буквального дотримання заповіді про суботу, сьомого дня тижня як присвяченого поклонінню Божого дня), а також на вірі в близьке Друге пришестя Ісуса Христа. Сьогодні це поширена християнська церква, що динамічно розвивається, має представництва майже у всіх країнах світу.

АДВЕНТОВИЧ (ADWENTOWICZ) КАРОЛЬ (1872–1958) – польський актор і театральний режисер. Сценічну діяльність розпочав 1896, виступав у театрах Львова (1900–1912), Кракова (1912), Варшави (Польський театр і театр «Атенеум», 1925–1927, 1931–1939, 1951–1958) та інших польських міст. Актор широкого діапазону (виконував трагедійні, характерні і комедійні ролі) в спектаклях за п'єсами В. Шекспіра, Г. Ібсена, Ю. Словацького, О. Фредро, О. Файка, Л. Кручковського, А. Стріндберга тощо.

АДВОКАТ (*лат.* advoco – запрошую) – юрист, який надає професійну правову допомогу фізичним (громадянам, особам без громадянства) та юридичним (організаціям) особам (консультаціями, представництвом їхніх інтересів у суді), здійснює захист обвинуваченого. Адвокатами вважаються громадяни з вищою юридичною освітою, стажем роботи за фахом юриста не менш ніж два роки, прийняті в члени колегії адвокатів. Адвокатура як професія відома з найдавніших часів.

АДВОКАТ П'ЄР ПАТЛЕН – анонімний французький фарс, складений у Парижі (1464–1469), один із найвідоміших драматичних текстів середньовіччя, авторство якого приписувалося П'єру Бланше, Антуану де ла Салю, Гійому Алексісу і Франсуа Війону. Популярності йому додали два «продовження», що склали трилогію про адвоката, – «Новий Патлен» (1474) і «Заповіт Патлена» (1480-ті). З фарсу походить знаменита фраза «повернемося до наших баранів», неодноразово виголошена суддею.

АДГЕЗІЯ (*лат.* adhaesio – прилипання) – зчеплення поверхонь (у фізиці) різнорідних твердих та/або рідких тіл, зумовлена міжмолекулярною взаємодією у поверхневому шарі, характеризується питомою роботою, необхідною для розділення поверхонь. Клітинна адгезія (у біології) – не просто з'єднання клітин між собою, а таке їх з'єднання, що призводить до формування певних правильних типів гістологічних структур, специфічних для даних типів клітин.

АДДИС-АБЕБА – столиця (площа – 530 км^2, населення – 3,2 млн осіб) Ефіопії та Африканського союзу (і його попередника – Організації африканської єдності), має статус окремого регіону країни, є найбільшим містом у світі, розташованим у країні, що не має виходу до моря, і одна з найбільш високогірних столиць світу, розташована на висоті 2326–3000 м. Засноване імператором Менеліком II (1886) на прохання його дружини – імператриці Таїту.

АДДИС-АБЕБСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – договір, укладений 26 жовтня 1896 між Італією та Ефіопією після поразки Італії в італо-ефіопській війні (1895–1896). За ним було анульовано Уччіальський договір (1889), Італія визнавала незалежність Ефіопії і встановлювався тимчасовий кордон між Ефіопією та італійською Еритреєю по річках Мареб, Белеса, Муна. Надалі ця межа, за Італо-ефіопським прикордонним договором (1900), була визнана постійною.

АДДІСОНА ХВОРОБА (*англ.* Addison's disease) – бронзова хвороба, хронічна недостатність кори надниркових залоз, є рідкісним ендокринним захворюванням, у результаті якого наднирники втрачають здатність виробляти достатню кількість гормонів, перш за все кортизолу. Уперше описана британським терапевтом Томасом Аддісоном (1855), виникає через ураження понад 90 % тканини наднирників.

АДДІСОНА-БІРМЕРА ХВОРОБА – перніціозна анемія (*лат.* perniciosus – згубний, небезпечний), або B_{12}-дефіцитна анемія, або злоякісне недокрів'я (застаріла назва) – захворювання, зумовлене порушенням кровотворення через нестачу в організмі вітаміну B_{12}. Особливо чутливі до дефіциту цього вітаміну кістковий мозок і тканини нервової системи. Уперше описана британським терапевтом Томасом Аддісоном (1855) і більш докладно німецьким лікарем Антоном Бірмером (1872).

АДЕЛАЇДА (*англ.* Adelaide) – столиця і найбільше місто (площа – 870 км^2, населення – 1,2 млн осіб) штату Південна Австралія, розташоване на березі океанічної затоки Святого Вінсента, на Аделаїдського рівнинах. Місто засноване (1836) як столиця єдиного вільного британського поселення в Австралії і назване на честь королеви Аделаїди, дружини короля Вільгельма IV. Аделаїда розташовується в зоні середземноморського клімату (значна частина опадів випадає взимку) і є найсухішим з усіх великих австралійських міст.

АДЕЛЬГЕЙМ ЄВГЕН ГЕОРГІЙОВИЧ (1907–1982) – радянський український літературознавець. Освіту здобув у Київському університеті (1931). Досліджував проблеми теорії соціалістичного реалізму, художньої майстерності і психології творчості на прикладі творів радянських авторів. Автор книг і статей про творчість І. Франка, В. Еллана-Блакитного, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана. О. Корнійчука, І. Кочерги, В. Маяковського та ін.

АДЕЛЬМАН (ADELMAN) ІРМА (нар. 1930) – американський економіст, професор Каліфорнійського університету в Берклі, де здобула освіту (1955). Викладала у низці американських університетів (1955–1976), працювала у Світовому банку (1977) і стала професором економіки сільськогосподарських ресурсів Каліфорнійського університету в Берклі з 1979. Зробила великий внесок у створення обчислюваних моделей загальної рівноваги, використовуваних в економічному плануванні.

АДЕЛЬСОН (ADELSON) ШЕЛДОН ГАРІ (нар. 1933) – американський мільярдер, голова правління та виконавчий директор корпорації «Las Vegas Sands», розташованої в Лас-Вегасі (США). Син таксиста, заробив перші гроші, продаючи газети у 12-річному віці, не здобув вищої освіти, але став найбагатшим євреєм у світі. Працював брокером, антрепренером, інвестиційним експертом і фінансовим консультантом, створив півсотню компаній, першим зайнявся організацією виставок і конференцій у Лас-Вегасі.

АДЕНАУЕР (ADENAUER) КОНРАД ГЕРМАН ЙОЗЕФ (1876–1967) – перший федеральний канцлер Німеччини. Обер-бургомістр Кельна (1917–1933), голова прусської Державної ради (1920–1932), один із засновників партії ХДС (Християнсько-демократичний союз Німеччини) і її голова (1946), президент Парламентської ради (1948–1949), федеральний канцлер (1949–1963) Західної Німеччини і міністр закордонних справ (1951–1955). Вольовий та енергійний авторитарний політик, надзвичайно популярний у народі.

АДЕНОЗИН – хімічна сполука аденіну та рибози, що міститься у ферментах, нуклеїнових і аденозинфосфорних кислотах, має властивість розширювати судини і входить до складу деяких лікарських засобів. Уважають, що аденозин стимулює сон і пригнічує бадьорість, оскільки його концентрація збільшується під час неспання організму.

АДЖАЛИЦЬКИЙ ЛИМАН (ВЕЛИКИЙ), або **ДОФІНІВСЬКИЙ ЛИМАН** – солоний лиман на північному узбережжі Чорного моря в Одеській області України, за 12 км на схід від Одеси. Довжина лиману – до 8 км, середня ширина – 1 км, максимальна – до 1,5 км, максимальна глибина – 1,2 м, середня – до 0,5 м. Від моря лиман відділяє вузький піщаний пересип, зв'язок із морем здійснюється через трубу метрового діаметра. На берегах розташовані села Вапнярка, Нова Дофінівка та Олександрівка.

АДЖАЛИЦЬКИЙ ЛИМАН (МАЛИЙ), або **ГРИГОРІВСЬКИЙ ЛИМАН** – солонувата затока на північному узбережжі Чорного моря в Одеській області

України, за 30 км на схід від Одеси. Довжина лиману – до 12 км; ширина – 0,1–1,3 км, максимальна глибина – 2,7 м, середня – 1,8 м, площа – 360–408 км², солоність – 10–18 %. Лиман поєднується з морем 3-кілометровим каналом, на його берегах розташовані селище Нові Біляри, села Григорівка, Біляри, Булдинка, Визирка та ін., а в пониззі лівого берега лиману – місто-порт Южне.

АДЖАНІ (ADJANI) ІЗАБЕЛЬ ЯСМІН (нар. 1955) – французька актриса театру і кіно, володарка 5 премій «Сезар» (національна французька нагорода кіно) у категорії за кращу жіночу роль. З 12 років грала в аматорському театрі і знімалася в невеликих ролях. Участь у фільмі Франсуа Трюффо «Історія Аделі Г.» принесла їй популярність, а премію «Сезар» отримала за ролі в фільмах «Одержима» (1981), «Убивче літо» (1983), «Камілла Клодель» (1988), «Королева Марго» (1994), «Останній урок» (2010).

АДЖАРІЯ – Аджарська автономна республіка у складі Грузії, розташована на південному заході країни на узбережжі Чорного моря, на півдні межує з Туреччиною (121 км). Площа – 2900 км² (6 муніципалітетів), населення – 383 тис. осіб, столиця – Батумі. Поділяється на приморську частину (з субтропічним вологим кліматом) і нагірну (середні висоти – 2000–2500 м). Основне населення – аджарці (етнічна група грузинського народу), що сповідують православ'я (64 %) та іслам (30 %).

АДЖИЯСЬК МИС – кілометровий виступ берега на північному узбережжі Чорного моря (між гирлами Тилігульського і Березанського лиманів) на території Миколаївської області України. Мис є південною частиною степового плато, складеного неогеновими і четвертинними відкладами, висота до 40 м, з порушеними зсувами схилами. На мисі розташоване село Рибаківка (1,6 тис. осіб, попередні назви – Гасан-Кале і Аджияськ), відоме з XVIII ст.

АДЗЕКУРА – архітектурний стиль, що виник у Японії (IV–III ст. до н. е.) і став прототипом перших синтоїстських святилищ, а потім і царських скарбниць. Дерев'яні пальові споруди були універсальні, призначалися для зберігання зерна і для культових обрядів, пов'язаних із завершенням польових робіт. Головне розташоване на площі зерносховище – кура (житниця), що становила масивний високий зруб (без вікон і постійних сходів), складений із тригранних великих колод, що перетинаються на кутах.

АДЗУТІ ЗАМОК – замок у містечку Адзуті (Японія), збудований на 110-метровому пагорбі, біля озера Біва в центральній частині острова Хонсю, за наказом Оди Нобунагі (1576–1579) для власної резиденції. Головна семиярусна вежа-донжон, замкову територію оточувала 20-метрової висоти стіна. Інтер'єри замку були багато прикрашені позолотою, лакованими розписами і різьбленням по дереву. Замок захоплений і зруйнований (1582), а нині про ту розкіш нагадує реконструкція, створена наприкінці XX ст.

Замок Адзуті

АДИГЕЙСЬКА МОВА – належить до абхазько-адигейської групи північнокавказької сім'ї, має 4 діалекти (абадзехський, бжедухський, темиргойський, шапсугський), є державною в Республіці Адигея і поширена в Лазаревському й Туапсинському районах Краснодарського краю Росії. За радянської влади була створена адигейська писемність на основі арабської абетки, яку згодом замінено на латиницю (1927) і кирилицю (1938); нині володіють бл. 150 тис. осіб.

АДИГЕЯ – Республіка Адигея у складі Південного федерального округу Російської Федерації. Площа – 7792 км², населення – 440,3 тис. осіб, столиця – Майкоп. Національна республіка первинно утворена (1922) як Адигейська

(Черкеська) автономна область. З усіх боків оточена територією Краснодарського краю, північна частина – рівнинна, південна – передгір'я і гори Великого Кавказу. Клімат помірно теплий, середня температура січня -2 °C, липня – +22 °C, опади – 700 мм/р.

АДИГИ (ЧЕРКЕСИ) – загальна назва близькоспоріднених народів, що об'єднує адигейців, кабардинців, черкесів і шапсугів, загальною чисельністю до 10 млн осіб. Мешкають у Туреччині (80 %), Росії (11 %), Йорданії (3 %), країнах ЄС (1 %), Сирії (1 %) та в ін. країнах Близького Сходу. За радянських часів черкеський народ розділений на чотири – кабардинців, адигейців, шапсугів і черкесів, три з яких утворили титульні нації в північнокавказьких республіках Росії: Адигеї, Кабардино-Балкарії, Карачаєво-Черкесії.

АДІ (ADY) ЕНДРЕ (1877–1919) – угорський поет, публіцист і громадський діяч, представник радикальної революційної демократії. Освіту здобув у Дебреценському університеті (1899). Автор книжок віршів, завдяки яким угорська література пережила тематично-лексичне відновлення, співзвучне тогочасній європейській революційній порі: «Вірші» (1899), «Ще раз» (1903), «Кров і золото» (1907), «На колісниці Іллі-пророка» (1909), «Вірші всіх таємниць» (1911), «Хто бачив мене?» (1914), «На чолі мерців» (1918).

АДІАНТУМ (*лат.* Adiantum) – рід папоротей, що налічує бл. 200 видів, назва якого перекладається з латини як «незволожуваний», оскільки вода легко скочується з рослини, залишаючи її сухою. До роду належать дрібні наземні папороті з тонкими повзучими кореневищами, вкритими матовими коричневими або чорними лусками. Переважно тропічний рід, з двома центрами видового розмаїття – в південноамериканських Андах і в Східній Азії; зазвичай зростають на вологих і добре дренованих ґрунтах.

АДІВАСІ (*хінді* adivasis – старі мешканці) – будь-яка з етнічних груп або племен аборигенних мешканців Індії, які не являють антропологічної, мовної, етнічної, соціальної, політичної єдності. Хоч зараз ці групи і вважаються меншинами, вони разом становлять істотну частину населення Індії і є малоіндустріалізованими спільнотами, що мають риси племінної організації, говорять єдиною племінною мовою, вірять у спільне походження, не входячи в індійську кастову систему.

АДІДАС (ADIDAS) – промислова німецька компанія, що спеціалізується на випуску спортивного взуття, одягу та інвентарю. Починалася з «Взуттєвої фабрики братів Дасслерів» (1924), заснованої Адольфом Дасслером (скорочені ім'я і прізвище якого утворили назву бренду). Він першим зшив футбольні бутси з шипами (1925), а на літніх Олімпійських іграх в Амстердамі (1928) перші легкоатлети виступали у взутті «Адідас». Нині концерн має 8 підприємств у Німеччині і понад 25 дочірніх фірм в ін. країнах світу.

Логотип компанії «Адідас»

АДІРОНДАК (ADIRONDACK) – гірський хребет на північному сході штату Нью-Йорк (США), північна частина гірської системи Аппалачів, найвища точка – гора Марсі (1629 м). Складений хребет переважно кристалічними породами, а його схили вкриті мішаними та хвойними лісами. На півночі межує з Лаврентійськими горами, від яких відділений долиною річки Св. Лаврентія, а на сході – з озерами Шамплейн і Джордж, водні дзеркала яких відокремлюють хребет від Зелених гір Вермонту.

АДЛЕР (ADLER) АЛЬФРЕД (1870–1937) – австрійський психолог, психіатр і мислитель, творець системи індивідуальної психології. Освіту здобув у Віденському університеті (1895). Президент Віденського психоаналітичного товариства (1910), власним життєвим шляхом підтвердив концепцію індивідуальної теорії особистості, найголовнішим твором (вельми популярним досі) стала «Практика і теорія індивідуальної психології» (1920).

АДЛЕР (ADLER) РОБЕРТ (1913–2007) – австрійсько-американський винахідник, автор численних патентів. Ступінь доктора філософії в галузі фізики здобув у Віденському університеті (1937). Після еміграції в США почав працювати в дослідному відділі фірми «Zenith Electronics», де здобув 180 патентів на електронні пристрої. Найбільш відомим з них став бездротовий пульт дистанційного керування, без якого неможливо уявити життя сучасної людини.

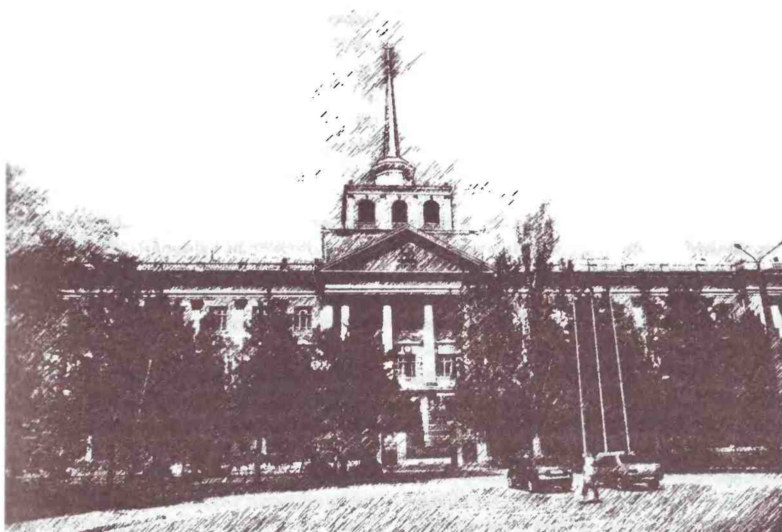
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО – галузь права, що регулює суспільні відносини у сфері державного управління, відносини управлінського характеру в процесі організації і виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави та сфері недержавного управління, під час здійснення органами місцевого самоврядування та громадськими об'єднаннями делегованих їм функцій органів виконавчої влади державного управління.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ АКТ – акт органу державного управління, який встановлює, змінює чи припиняє конкретні правові відносини, а не загальнообов'язкові правила. Його юридична сила визначається органом, від якого він виходить.

АДМІРАЛ КУЗНЄЦОВ (АДМІРАЛ ФЛОТУ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ КУЗНЄЦОВ) – російський важкий авіаносний крейсер, уведений до складу флоту Росії 1991. Колишні назви – «Радянський Союз» (проект), «Рига» (закладка), «Леонід Брежнєв» (спуск на воду), «Тбілісі» (випробування). Водотоннажність – 55 200 т, довжина – 305 м (по ватерлінії – 280 м), ширина – 72 м (35 м), осадка – 10 м, швидкість – 29 вузлів (54 км/год), автономність плавання – 45 діб. Екіпаж – 1690 осіб, авіаційне озброєння – 33 літаки і 12 вертольотів.

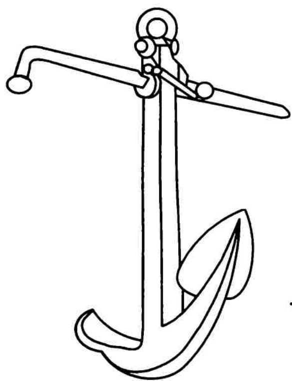
АДМІРАЛТЕЙСТВО – центр військового суднобудування, територія на березі моря чи річки, де розташовуються верфі, майстерні, склади для будівництва, спорядження та ремонту військових кораблів. Зазвичай розміщувалися в гаванях, портах, мали один чи кілька стапелів або елінгів. У Російській імперії в XVII–XX ст. існувало понад 30 адміралтейств, серед них Воронезьке, Архангельське, Миколаївське, Херсонське та Севастопольське.

АДМІРАЛТЕЙСТВО В МИКОЛАЄВІ – назва, яка використовується щодо адміністративної будівлі суднобудівного заводу ім. 61 комунара в Миколаєві (Україна). Будівля розташована на лівому березі річки Інгул, є композиційним

Адміралтейство в Миколаєві

центром площі і відіграє значну містобудівну роль, замикаючи широку і добре озеленену Садову вулицю. Адміралтейство вдало вписується в історично сформований ансамбль, завдяки об'ємно-просторовій композиції з традиційною вежею зі шпилем.

АДМІРАЛТЕЙСЬКИЙ ЯКІР – класичний тип якоря з двома нерухомими рогами. Його назва з'явилася після великих натурних випробувань якорів різних конструкцій, проведених Британським адміралтейством, спричинених серйозними проблемами з надійністю та якістю тодішніх якорів і зростанням кількості морських аварій. У результаті проведених випробувань і досліджень Адміралтейством було прийнято (1852) стандарт на такі якорі, які й стали спершу іменуватися адміралтейськими якорями.

Адміралтейський якір

АДОБА (АДОБ) – цегла з глини та різаної соломи, те саме, що саман. В окремих районах Мексики, Центральної та Південної Америки, південного заходу США, не багатих на камінь, з давніх часів використовувалася для спорудження досить великих будівель, а нині – застосовується переважно в народному будівництві.

АДОБЕ (ADOBE SYSTEMS) – американська корпорація, провідний розробник програмного забезпечення для графічного дизайну та поліграфії з головним офісом у Сан-Хосе (Каліфорнія) і найбільшими філіями в Сієтлі (США), Нойде (Індія), Оттаві (Канада). Заснована (1982) Джоном Уорноком (Warnock) і Чарльзом Гешке (Geschke), спеціалізується на створенні графічних редакторів для персональних комп'ютерів і популярних програм – PageMaker, Photoshop, Illustrator, Acrobat та ін.

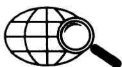
АДОМАЙТІС (ADOMAITIS) РЕГІМАНТАС ВОЙТЕК (нар. 1937) – радянський литовський актор театру і кіно, народний артист СРСР (1985). Освіту здобув у Вільнюських університеті (1959) і консерваторії (1962). Актор Національного драматичного театру Литви (з 1967). Популярність принесли ролі у кінофільмах: «Никто не хотел умирать» (1966), «Это сладкое слово – свобода!» (1972), «Из жизни отдыхающих» (1981), «Богач, бедняк...» (1983), «Трудно быть богом» (1989), «Московская сага» (2004) та ін.

АДОНІС (*грец.* adonis – владика) – божество у міфах стародавніх греків, пов'язане з періодичним умиранням і відродженням природи. Через його дивовижну красу посварилися богині Афродіта і Персефона, суперечку яких розсудив Зевс, призначивши йому частину року проводити в царстві мертвих у Персефони, а решту – на землі супутником і коханим Афродіти. Смертельно пораненого диким кабаном юнака Афродіта перетворила на квітку, і з його крові розквітали троянди.

АДОРАНТ (*лат.* захоплюється) – фігурка людини (у Межиріччі), виготовлена з м'яких порід каменю (пізніше – глини) і встановлена в храмі для молитви за людину, що її поставила. Статуя зображала сидячу або стоячу людину, що молиться зі складеними на грудях руками. Обличчя зазвичай виконувалося ретельніше, ніж тулуб і відповідало певним умовам, що позбавляло скульптуру індивідуальних рис; на плечі адоранта зазвичай було вибито напис з інформацією про власника.

АДОРНІСТ (*лат.* ad ornare – для прикраси) – художник-декоратор, що малює орнаментальні декоративні композиції.

АДОРНО (ADORNO) ТЕОДОР ЛЮДВІГ ВІЗЕНГРУНД (1903–1969) – німецький філософ, соціолог і теоретик музики, представник Франкфуртської критичної школи. Вчився і викладав у Франкфуртському університеті ім. Й. Гете, був в еміграції у Великій Британії з 1934, в США з 1938, знову у Франкфурті-на Майні з 1949. Автор соціально-філософських

праць «Діалектика просвітництва» (1947), «Авторитарна особистість» (1950), «Негативна діалектика» (1966) і музичних творів, зокрема кількох опер.

АДРАСТЕЯ (*грец.* невідворотність) – у давньогрецькій міфології – богиня, дочка Зевса і Феміди (або Ананке), служниця вічної справедливості і месниця, богиня кари і відплати, визначає долю душ. Походження її імені пояснюється тим, що герой Адраст (син Меропа) перший спорудив їй жертовник на березі Есепа. Інша Адрастея, мабуть, тотожна богині – німфа, дочка Меліссея і Амалфеї виховувала Зевса на Криті, його годувальниця, яка подарувала Зевсу іграшку – м'яч.

АДРАСТЕЯ – внутрішній супутник Юпітера, другий за віддаленістю від планети, також відомий як Юпітер XV. Виявлений 8 липня 1979 американськими астрономами Д. Джуїттом і Е. Даніельсоном на знімках з міжпланетної станції «Вояджер-2». Офіційну назву дістав (1983) на честь давньогрецької богині Адрастеї. Супутник рухається безпосередньо в системі кілець Юпітера і, мабуть, є для кільця джерелом матеріалу. Має розміри 25 × 20 × 15 км і високу щільність (4,5 г/см^3).

АДРЕНАЛІН – основний гормон мозкової речовини надниркових залоз. Його секреція різко підвищується у стресових станах, межових ситуаціях, при відчутті небезпеки, внаслідок тривоги і страху, травм і опіків. Спричиняє звуження судин органів черевної порожнини, шкіри і слизових оболонок, артеріальний тиск під дією адреналіну підвищується. Синтетичний адреналін використовується як лікарський засіб під назвою епінефрин.

АДРІАН (HADRIANUS) ПУБЛІЙ ЕЛІЙ ТРАЯН (76–138) – римський імператор (117–138). Здобув гарну освіту і високо цінував грецьку культуру, добре знався на математиці, музиці і малюванні, написав автобіографію (не збереглася). Його політика відрізнялася від завойовницьких принципів попередника Траяна. Зміцнив кордони, упорядкував багато міст, скасував інститут відкупів, створив імперську пошту і складену з юристів постійну імператорську раду.

АДРІАН (HADRIANUS) VI (1459–1523) – папа римський з 1522. Освіту здобув у Львовенському університеті, папою був трохи довше за півтора роки і не встиг здійснити реформи звичаїв Римської курії. Закрив знаменитий ватиканський Бельведер – місце розваг папського почту, мав миротворчі наміри на міжнародній арені і шукав угоди з представниками Реформації. За походженням іспанець, народжений у Нідерландах, був останнім (аж до Івана Павла II – 455 років) папою-неіталійцем.

АДРІАНА ВІЛЛА – зруйнована імператорська вілла в Тиволі поблизу Рима (118–134), звідки імператор Адріан правив наприкінці життя. До складу вілли входило бл. 30 будівель, розкиданих на площі 1 км^2, названих імператором на честь тих міст імперії, де він побував. Саме звідси походять деякі найвідоміші античні статуї, а ЮНЕСКО внесло (1999) віллу до пам'яток Всесвітньої спадщини як найбільш збережений зразок імператорської вілли, типової для Риму часів імперії.

АДРІАНІВ ВАЛ – значне укріплення на території Великобританії, збудоване за імператора Адріана (117–138) між берегами Північного та Ірландського морів. Загальна довжина кам'яної стіни – 117 км, ширина – 2,5–3 м і висота – до 3 м. Через кожну третину милі стояла сторожова вежа, а через милю – фортеця (до 3,6 га). Стіна відокремлювала південну, завойовану римлянами частину острова від північної, кельтських племен – варварів. Вал проголошено (1987) пам'яткою Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

АДРІАНОВ АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1964) – російський зоолог, фахівець у порівняльній морфології і систематиці безхребетних тварин, академік РАН. Освіту здобув на біологічному факультеті (1986) і в аспірантурі (1989) Московського університету. Працює в Інституті біології моря Далекосхідного відділення РАН (Владивосток) з 1990, директором з 2005. Автор робіт з інвентаризації та каталогізації морської біоти далекосхідних морів Росії, визначників світової фауни тощо.

АДРІАНОВА-ПЕРЕТЦ ВАРВАРА ПАВЛІВНА (1888–1972) – радянський російський і український літературознавець, мовознавець. Освіту здобула на Вищих жіночих курсах у Києві (1910), працювала в Інституті російської літератури АН СРСР з 1934, член-кореспондент АН СРСР (1943). Досліджувала стародавню російську літературу, українські літературу і театр XVI–

XVIII ст., українсько-російські літературні, мовні, культурні відносини, українську паломницьку літературу, шкільні драми XVII–XVIII ст. тощо.

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (1829) – договір, укладений 2 вересня 1829 між Росією і Туреччиною в Адріанополі (Едирне) про закінчення війни (1828–1829). Росія на правах переможниці одержала острови в гирлі Дунаю, приєднала території Грузії, Імеретії, Мінгрелії і Гурії, Єреванське і Нахічеванське ханства, отримала чималу контрибуцію і забезпечила вільне плавання комерційного флоту будь-яких держав Дунаєм і протоками Босфор і Дарданелли тощо.

АДРІАТИЧНЕ МОРЕ – частина Середземного моря, розташована між Апеннінським і Балканським півостровами. Омиває береги Італії, Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговини, Чорногорії та Албанії. На півдні протокою Отранто з'єднується з Іонійським морем. Площа – 144 тис. км^2, довжина – 820 км, ширина – 220 км, глибина – до 1230 м, західні береги низькі, східні – гористі. Температура води влітку 24–26 °С, взимку 7–13 °С, солоність – 35–38 %. Головні порти: Венеція, Барі, Трієст (Італія), Спліт, Рієка (Хорватія).

АДСОРБЦІЯ (*лат.* ad – на, при і sorbeo – поглинаю) – вибіркове поглинання речовини з газового чи рідкого середовища поверхневим шаром твердого тіла (адсорбенту) або рідини. Компонент, що поглинається і міститься в суцільному середовищі (газі, рідині), називають адсорбтивом, а той, що міститься в адсорбенті, – адсорбатом. У практичній діяльності людства використовувалася з незапам'ятних часів, науково вперше досліджена В. Гіббсом (1876).

АДУЛЯР (МІСЯЧНИЙ КАМІНЬ) – рідкий мінерал класу калієвих польових шпатів, різновид ортоклазу. Назва походить від першої знахідки в горах Адула (Швейцарія). Колір безбарвний, жовтий, світло-сірий з ніжно-блакитним полиском, блиск скляний, твердість – 6–6,5, щільність – 2,56–2,62 г/см^3. Родовища відомі в Америці (Бразилія, США), Африці (Танзанія, Мадагаскар), Азії (Індія, М'янма) та Австралії. Виробний камінь, використовується в скляному і керамічному виробництвах.

АЕРАЦІЯ (*грец.* aer – повітря) – провітрювання, штучне насичення різних середовищ повітрям. Застосовується регульований повітрообмін для видалення з води шкідливих домішок (газів, іонів заліза, колоїдів) і очищення стоків у біологічних очисних спорудах (аеротенках, біофільтрах); у сільському господарстві – розпушення ґрунтів спеціальними засобами (аераторами) для доступу кисню до коренів рослин; у гірничій промисловості – провітрювання кар'єрів і виробничих приміщень.

АЕРЕНХІМА (*грец.* aer – повітря і enchyma – наповнення) – повітроносна тканина у рослин, складається з паренхімних клітин і міжклітинних заповнених повітрям просторів. Характерна для рослин, що плавають на поверхні води або занурених у воду. Великі міжклітинні простори, заповнені повітрям, забезпечують рослині плавучість, створюють запас кисню і вуглекислого газу, необхідних для життєдіяльності рослини.

АЕРО- (*грец.* aer – повітря) – частина складних слів, що вказує на їх зв'язок із повітрям, рухом у повітрі, авіацією тощо (наприклад, аеродинаміка, аерологія, аеростат).

АЕРОБИ (АЕРОБНІ ОРГАНІЗМИ) (*грец.* aer – повітря і bios – життя) – організми, для життєдіяльності яких необхідна наявність у середовищі вільного кисню. Аеробами є переважна більшість тварин, усі рослини і багато мікроорганізмів (за винятком деяких видів). Розвиваються тільки у присутності кисню, а факультативні (або умовні аероби) – за незначної його концентрації (наприклад, дріжджі).

АЕРОБУС (AIRBUS S.A.S) – одна з найбільших авіабудівних компаній (1970) зі штаб-квартирою в місті Тулуза (Франція), що виготовляє однойменні пасажирські, вантажні, військово-транспортні літаки. Згідно із законодавством Франції була об'єднана (2001) в акціонерне товариство, або «S.A.S». Штат співробітників – до 55 тис. осіб, переважно зосереджений у Європі (Франція, Німеччина, Великобританія, Іспанія); остаточна збірка продукції здійснюється на заводах в Тулузі і Гамбурзі (Німеччина).

АЕРОБУС А300 (AIRBUS A300) – перший двомоторний широкофюзеляжний літак у світі і перший літак компанії «Аеробус», створеноий, аби порушити пріоритет американської фірми Боїнг (Boeing). Перший політ – 1972, експлуатація з 1979, випущено 561 літак (1972–

2007), з яких 28 втрачено (1450 загиблих). Пасажирів – 269, довжина – 53,6 м, розмах крила – 44,8 м, висота – 16,5 м, площа крил – 260 м². Максимальна злітна вага – 142 т, крейсерська швидкість – 847 км/год, дальність польоту – 5375 км.

Аеробус А300

АЕРОБУС А340 (AIRBUS A340) – далекомагістральний чотиримоторний широкофюзеляжний реактивний пасажирський літак компанії «Аеробус», у 4 варіантах: А340–200 і А340–300 (1987), А340–500 і А340–600 (1997). Перший політ – 1991, початок експлуатації – 1993, випущено 374 літаки (1991–2010), з яких 5 втрачено (жодного загиблого). Пасажирів – 261–475, довжина – 59,4–75,4 м, розмах крила – 60,3–63,5 м, висота – 16,8–17,22 м, крейсерська швидкість – 845 км/год, дальність польоту – 12 400–16 670 км.

АЕРОБУС А380 (AIRBUS A380) – далекомагістральний чотиримоторний широкофюзеляжний двопалубний реактивний пасажирський літак компанії «Аеробус» – найбільший серійний авіалайнер світу в кількох модифікаціях. Перший політ – 2005, початок експлуатації – 2007, випущено 60 літаків (2004–2011). Пасажирів – 525–963, довжина – 72,75–80,65 м, розмах крила – 79,75 м, висота – 24,09 м, максимальна злітна вага – до 590 т, крейсерська швидкість – 1000 км/год, дальність польоту – до 15 400 км.

АЕРОГРИЛЬ, або **КОНВЕКЦІЙНА ПІЧ** (*англ.* Convection oven) – побутовий електроприлад, призначений для приготування їжі за допомогою потоків гарячого повітря; скляна чаша, яка має підставку і накривається зверху кришкою, всередині якої розміщується вентилятор і ТЕН (трубчастий електронагрівач), а зовні – панель керування. Прилад винайдений у США (у середині 1980-х), а назва аерогриль з'явилася з легкої руки російського продавця конвекційних печей цього типу.

АЕРОДИНАМІКА – розділ механіки суцільних середовищ, у якому вивчаються закономірності руху повітря та інших газів, а також характеристики тіл, що рухаються в повітрі. До аеродинамічних характеристик тіл належать підйомна сила і сила опору, їх розподіл поверхнею, а також теплові потоки до поверхні тіла, спричинені його рухом у повітрі. В аеродинаміці розглядаються такі тіла, як літаки, ракети, повітряно-космічні літальні апарати та автомобілі.

АЕРОДИНАМІЧНА ТРУБА – установка, в якій вивчається дія штучно створеного рівномірного повітряного потоку на моделях літальних апаратів та інших тіл. Принципова схема простої аеродинамічної труби з незамкненим потоком і закритою робочою частиною включає вентилятор, що приводиться в рух електродвигуном, засмоктуючи повітря крізь сопло, і напрямні ґрати в робочу частину, де містяться досліджувана модель і датчики вимірювальних приладів.

АЕРОДРОМ (ЛЕТОВИЩЕ) (*грец.* aer – повітря і dromos – місце для бігу) – земельна або водна ділянка з повітряним простором, спорудами та обладнанням, що забезпечують зліт, посадку, руління, розміщення і обслуговування літаків, вертольотів і планерів. Аеродром складається з льотного поля, обладнаного однією або кількома злітно-посадковими смугами, і комплексу керування повітряним рухом. Аеродроми бувають цивільні і військові, експериментальні і навчальні, спортивні та приватні.

АЕРОЗОЛІ – дисперсна система, що складається з дрібних твердих або рідких частинок, завислих у газовому середовищі (зазвичай у повітрі). Залежно від походження аерозолі підрозділяють на природні (утворюються завдяки природним силам – внаслідок вулканічних вивержень, поєднань ерозії ґрунту з вітром) і штучні (утворюються господарською діяльністю людини – промислові аерозолі).

АЕРОКОСМІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ – варіант дистанційних методів дослідження ландшафтів та їх змін з використанням низки літальних апаратів (вертольотів, літаків, пілотованих космічних кораблів, орбітальних станцій і спеціальних космічних апаратів), обладнаних різноманітною фіксувальною апаратурою. Виділяють візуальні, фотографічні, електронні

і геофізичні методи дослідження, що сприяють картографуванню та організації моніторингу за станом навколишнього середовища.

АЕРОНКА 7АС ЧЕМПІОН (AERONCA 7AC CHAMPION) — американський двомісний літак для приватних польотів. Перший політ 1944, побудовано 10 200 літаків (1945—1951) кількох модифікацій. Розміри: довжина — 6,55 м, розмах крила — 10,67 м, висота — 2,1 м, площа крила — 15,8 м^2. Вага: порожній літак — 368 кг, максимальна злітна — 600 кг. Максимальна швидкість — 160 км/год, крейсерська — 136 км/год, практична дальність польоту — 399 км, найбільша висота — 3780 м.

АЕРОПОНІКА (*грец.* aer — повітря і ponos — праця) — процес вирощування рослин у повітряному середовищі без використання ґрунту, за якого поживні речовини до коренів рослин доправляються в аерозольному вигляді. Рослина закріплюється опорною системою, а коріння висить у повітрі та зрошується багатим на воду і мінеральні речовини розчином. Першим подібний спосіб вирощування запропонував В. Картер (1942), а автором терміна «аеропоніка» вважається Ф. Вент (1957).

АЕРОПОРТ — комплекс споруд, призначений для прийому, відправлення повітряних суден та обслуговування повітряних перевезень, що має для цих цілей аеродром, аеровокзал та ін. наземні споруди та необхідне обладнання. Одним із найперших став (1919) Кенігсберзький аеропорт Девау (Königsberg-Devau). Його служба погоди була першою в світі стаціонарною авіаційною метеослужбою (1921), а аеровокзал вважається найпершим у Європі (1922).

АЕРОСТАТ (*грец.* aer — повітря і state — стоячий, нерухомий) — літальний апарат (спрощено — повітряна куля), легший за повітря, для польоту якого використовується підйомна сила уміщеного в оболонку газу (або нагрітого повітря) зі щільністю, меншою, ніж щільність навколишнього повітря (за законом Архімеда). Розрізняють аеростати керовані (дирижаблі і моторизовані аеростати з двигунами й повітряними гвинтами) і некеровані (сферичні вільні аеростати або повітряні кулі і прив'язні аеростати).

АЕРОСТАТИКА — розділ гідроаеромеханіки, в якому вивчається рівновага газоподібних середовищ, в основному атмосфери. Головним представником газоподібних речовин є атмосферне повітря, що перебуває під впливом сили тяжіння і тисне на земну поверхню. На противагу впливу тяжіння, у повітря є особлива властивість — по можливості розширитися і зайняти якомога більший обсяг. Ця властивість є причиною зменшення щільності атмосферного повітря у верхніх шарах завдяки зменшенню тиску.

АЕРОСТАТОНОСЕЦЬ — реальний попередник сучасних авіаносців — судно з наглядовим аеростатом на борту. Перше військове застосування відбулося 12 липня 1849, коли з австрійського військового судна «Вулкано» запущено повітряну кулю з метою бомбардування Венеції, але напрям вітру завадив здійсненню бойового завдання. Такі кораблі з'являлися з 1850-х і навіть будувалися на початку XX ст. За часів Першої світової війни їх переобладнали на гідроавіаносці.

АЕРОТАКСАЦІЯ (*грец.* aer — повітря і *лат.* taxatio — оцінка) — один із методів обліку лісу за допомогою аерофотознімання або окомірного знімання з літака чи вертольота, політ яких здійснюється на заданих висотах (20—40 м над лісом) і швидкості (40—50 км/год). При аеротаксації вкритих лісом земель окомірно визначають деревну породу, склад, середні висоту, вік і повноту деревостану, клас товарності, тип лісу, встановлюють клас бонітету насаджень, середній діаметр, запас деревини на 1 га.

АЕРОТЕНК (*грец.* aer — повітря і *англ.* tank — бак) — споруда для штучного біологічного очищення стічних вод за допомогою активного мулу (бактерії-мінералізатори та нижчі організми) і продування повітрям (аерація). Є бетонним проточним басейном завглибшки 3—5 м, завширшки 3—12 м і завдовжки до 150 м, з перебуванням стічної рідини 6—12 год. Повітря, що подається, перемішує попередньо відстояну суміш стічної рідини та активного мулу і постачає кисень, потрібний для життєдіяльності бактерій.

АЕРОФЛОТСЬКЕ — селище міського типу АР Крим України (площа — 1 км^2, населення — 2,2 тис. осіб). Утворене (1935) в північному передмісті Сімферополя у зв'язку з уведенням в експлуатацію Центрального аеропорту Криму, сучасний статус з 1962, підпорядковане Сімферопольській міській раді. Розташоване на рівній степовій поверхні (180 м над р. м.)

лівого берега річки Салгір, біля автошляху Сімферополь – Саки.

АЕРОФОНИ (*грец.* aer – повітря і phone – звук) – музичні інструменти, джерелом звуку яких є стовп повітря, що міститься в каналі ствола (трубці) інтрумента. За типом вібратора, що приводить повітряний стовп у коливання (тобто за способом добування звуку), поділяються на флейтові, язичкові і мундштучні. У флейтових вібратором виступає струмінь повітря, що розсікається об гострий край стінки стовпа, у язичкових – еластична пластинка-переривник, у мундштучних – напружені губи виконавця.

АЕТА (АТТА, ІНАГТА) – корінне населення Філіппінських островів, група (до 50 тис. осіб) малорослих (140–150 см) негроїдних племен, які мешкають у гірських районах острова Лусон (75 %), у внутрішніх районах островів Негрос і Панай та на північному сході острова Мінданао. Розмовляють численними відмінними діалектами малайсько-полінезійської сім'ї мов. Релігійні уявлення – первісний анімізм, одяг обмежується настегновим поясом, а житлом є бамбуковий намет під пальмовим листям.

АЕЦІЙ (AETIUS) ФЛАВІЙ (395–454) – полководець Західної Римської імперії, триразовий консул (432, 437 і 446), який удостоївся від істориків епітета «останній з римлян». Очолив армію імперії (429) і протягом чверті століття відбивав набіги варварів на володіння Західної Римської імперії, виступаючи в ролі воєначальника. Відомий своєю перемогою над гунами на чолі з Аттілою в битві на Каталаунських полях (451). Після його вбивства імператором Валентиніаном III Рим було розграбовано вандалами (455).

АЖАЖА ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1931) – радянський український фізик, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1982), академік НАН України (2006). Освіту здобув у Харківському університеті (1956), науковою діяльністю займався в Харківському фізико-технічному інституті (1957–1995) та Інституті твердого тіла, матеріалознавства й технологій з 1996. Фахівець з матеріалознавства і технології металів, фізики і матеріалознавства чистих металів і конструкційних сплавів.

АЖУР – у фінансах: (*фр.* a jour – на сьогодення) – стан бухгалтерського обліку, коли всі рахункові записи виконуються в день здійснення господарських операцій, у переносному значенні – коли все у повному порядку; у мистецтві: (*фр.* ajour – ажурний, отвір) – тонка мереживна тканина, в'язання, плетіння, вишивання у вигляді наскрізного (сітчастого) малюнка, майстерне плетіння з тонких металевих ниток у ювелірній справі, візерунок у художньому литті (ажурні ґрати, паркан, брама).

АЗАЛІЯ (*лат.* Azalea) – збірна назва деяких красиво квітнучих видів рослин з роду Рододендрон (Rhododendron), які раніше виділялися в самостійний рід родини Вересові (Ericaceae). Листопадний карликовий кущ заввишки 30–50 см, загальною кількістю до 40 видів. Одна з небагатьох кімнатних рослин, яким потрібний кислий ґрунт (pH 4–4,5) з додаванням невеликої кількості річкового піску, добре росте в гідропоніці. Кімнатна й оранжерейна азалія походить з Індії та Китаю.

АЗАН – в ісламі: заклик до обов'язкової молитви, який виголошує муедзин. Під час виголошення руки муедзина повинні торкатися мочок вух, а погляд спрямований у бік Кааби в Мецці. Після азану, що складається з 7–8 коротких фраз, більшість яких повторюються двічі, читається ікамат, після чого читається благання (дуа), що включає в себе салават (благословення) пророка Мухаммада, його сім'ї та сподвижників. Азан вимовляють повільно і протяжно, а тривалість залежить від майстерності муедзина.

АЗАРОВ МИКОЛА ЯНОВИЧ (нар. 1947) – український геолог-геофізик і політик, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2004), голова Партії регіонів з 2010. Освіту здобув у Московському університеті (1971), працював в установах вугільної промисловості (1971–1995), далі в політиці і на державних посадах України: голова державної податкової адміністрації (1996–2002), перший віце-прем'єр-міністр, міністр фінансів (2002–2005, 2006–2007), прем'єр-міністр з 2010.

АЗАРХ-ОПАЛОВА ЄВГЕНІЯ ЕММАНУЇЛІВНА (1900–1985) – радянська актриса театру і кіно, народна артистка УРСР (1969). Освіту здобула в Ленінградському інституті сценічних мистецтв, працювала в театрах Ленінграда (1921–1930), Москви (1931–1935) і Київському російському драматичному театрі ім. Лесі

Українки (1936–1977). Актриса кіностудії ім. О. Довженка, де брала участь у 9 фільмах (1945–1974).

АЗБЕСТ (*нім.* asbest) – загальна назва мінералів класу силікатів, що утворюють тонковолокнисті агрегати, вогнестійкі, луго- та кислототривкі, нетеплопровідні, діелектрики. Колір золотисто-жовтий, зелений до чорного, в розпушеному стані білий, твердість – 2–2,5, щільність – 2,5 г/см^3. Найбільші родовища в Канаді, ПАР, Росії, Китаї, Японії, Австралії і кількох країнах Європи. З нього виготовляють спеціальні теплозахисні костюми і брезенти, фільтри, азбестоцементні труби і шифер, азбестовий картон тощо.

АЗБУКА (*давньорус.* аз і буки) – кириличний набір букв, що використовувались у системі давньоруського письма і мали також числові значення; російський алфавіт; книжка для початкового навчання грамоти, буквар; система умовних знаків, що служить для передавання інформації.

АЗБУКА МОРЗЕ (**МОРЗЯНКА**) – спосіб знакового кодування, подання букв алфавіту, цифр, знаків пунктуації та інших символів послідовністю двійкових сигналів (довгих і коротких –

Російський алфавіт	Латинський алфавіт	Код азбуки Морзе
А	A	•–
Б	B	–•••
В	W	•––
Г	G	––•
Д	D	–••
Е	E	•
Ж	V	•••–
З	Z	––••
И	I	••
Й	J	•–––
К	K	–•–
Л	L	•–••
М	M	––
Н	N	–•
О	O	–––
П	P	•––•
Р	R	•–•
С	S	•••
Т	T	–
У	U	••–
Ф	F	••–•
Х	H	••••
Ц	C	–•–•
Ч		–––•
Ш		––––
Щ	Q	––•–
Ы	Y	–•––
Ь	X	–••–
Э		••–••
Ю		••––
Я		•–•–

Цифри та розділові знаки	Код азбуки Морзе
1	•––––
2	••–––
3	•••––
4	••••–
5	•••••
6	–••••
7	––•••
8	–––••
9	––––•
0	–––––
,	•–•–•–
.	••••••
;	–•–•–
:	–––•••
?	••––••
№	–••–•
“	•–••–•
‘	•––––•
()	–•––•–
!	––••––
-	–••••–
очікувати	•–•••
зрозумів	•••–•
/	–••–•
знак розділу	–•••–
Перебій (виправлення)	••••••••
Початок передачі	–••––•
Готовність до прийому	•––•–––
Початок дії	•–•–•–•–•–
Завершення дії	•–•–•

Знаки азбуки Морзе

тире і крапок), уперше застосований у США (1837). За одиницю часу приймається тривалість 1 крапки, тривалість тире дорівнює 3 крапкам, пауза між елементами 1 знака – 1 крапка, між знаками у слові – 3 крапки, між словами – 6 крапок. Кодування назвали на честь Семюеля Морзе (1791–1872) лише за часів Першої світової війни.

АЗБУКА ТЕЛЕГРАФНА – система кодування символів короткими і довгими посилками для передавання лініями зв'язку, відома як код Морзе, насправді істотно відрізняється від первинно запропонованої С. Морзе (1837). Передавання кодів проводиться за допомогою телеграфного ключа різних конструкцій і зазвичай радист-фахівець передає понад 300 знаків за хвилину. Телеграф і радіотелеграф спочатку використовували азбуку Морзе, пізніше – код Бодо, що згодом став міжнародним стандартом CCITT.

АЗЕЛАЇНОВА КИСЛОТА – двоосновна гранична карбонова кислота, що має усі хімічні властивості, характерні для карбонових кислот. Солі та ефіри азелаїнової кислоти називаються азелаїнатами. У промисловості цю кислоту добувають з олеїнової або лінолевої кислоти. Азелаїнова кислота разом з іншими кислотами також утворюється під час окислення парафінів. Застосовується у виробництві поліамідів, поліефірів і поліуретанів. Алюмінієва сіль азелаїнової кислоти – загусник силоксанових мастил.

АЗЕОТРОПИ (*грец.* a – заперечний префікс, zeo – киплю і trope – поворот, зміна) – рідкі суміші, що характеризуються рівністю складів рівноважних рідкої і парової фаз. Під час їх перегонки утворюється конденсат того самого складу, що й вихідний розчин, тому вони називаються також нероздільно киплячими, а їх наявність істотно ускладнює розділення рідких сумішей. Відомо бл. 10 000 систем з азеотропними сумішами, що становить приблизно половину всіх вивчених сумішей.

АЗЕРБАЙДЖАН, або **АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РЕСПУБЛІКА** – країна в західній Азії, на узбережжі Каспійського моря, що межує з Росією, Вірменією, Грузією, Туреччиною та Іраном. Площа – 86 600 км^2, населення – 8,9 млн осіб, столиця – Баку. Державний устрій – президентська республіка, офіційна мова – азербайджанська, грошова одиниця – манат. Гірська країна (60 % території) поєднується з рівнинами (40 %). Клімат загалом субтропічний, у передгірських і гірських районах – помірний і помірно холодний.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА МОВА – належить до тюркської групи алтайської сім'ї мов, має 4 діалектні географічні групи (східну, західну, північну, південну), поширена в Азербайджані, Грузії, Ірані, Іраку, Туреччині, де нею розмовляють 14 млн осіб. Близькоспоріднена з турецькою, кримськотатарською і туркменською мовами. Літературна мова розвивається з XIII ст., писемність – на основі арабського алфавіту (до 1929), латиниці (1929–1939), кирилиці (1939–2001), після чого повернулися до латинського алфавіту.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР – найдавніший драматичний театр країни. 10 березня 1873 під керівництвом Гасан бека Зардабі учні Бакинської реальної гімназії показали комедію М. Ахундова «Візир Ленкоранського ханства». Цією виставою започаткований професійний азербайджанський театр, а перший державний з'явився після об'єднання розрізнених бакинських труп (1919). Азербайджанський драматичний театр називався ім'ям Д. Буніятзаде (1923–1933) і М. Азізбекова (1933–1991).

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИЙ МАНАТ – офіційна грошова одиниця Азербайджанської Республіки, за міжнародним позначенням AZN, що дорівнює 100 гяпікам. У грошовому обігу перебувають банкноти номіналом 1, 5, 10, 20, 50, 100 манат і монети номіналом 1, 3, 5, 10, 20, 50 гяпіків. Азербайджанський манат двічі піддавався деномінації (1992, 2006). Частину банкнот на замовлення нацбанку Азербайджану друкує відомий виробник цінних паперів британська компанія «De La Rue», заснована 1821.

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ І БАЛЕТУ – Бакинський державний академічний (з 1959) театр, створений декретом уряду Азербайджанської РСР (1920). Театр розміщався у великій, сучасно оздобленій будівлі (1911, архітектор Г. Тер-Мікелов) із залою на 1281 глядача, а на сцені демонструвалися опери, балети, оперети, драматичні вистави азербайджанською і російською мовою. Згодом балетну та оперну трупу виділено в самостійний колектив (1924–1925).

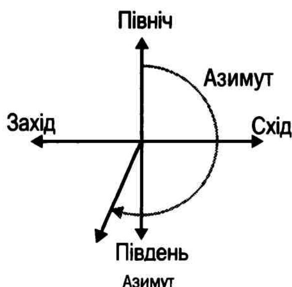
АЗЕРБАЙДЖАНЦІ (самоназва – азери) – народ (загальна кількість до 32 млн осіб), основне населення Республіки Азербайджан і північного заходу Ірану (Іранського Азербайджану), живуть також в Грузії, Вірменії, Дагестані. У їх формуванні брало участь стародавнє населення Атропатени та Кавказької Албанії, що було змішане зі скіфами, хазарами, печенігами та ін. племенами, а в XI–XIII ст. з тюркомовними народами. За віросповіданням 94 % азербайджанців – мусульмани-шиїти, 6 % – мусульмани-суніти.

АЗЕФ ЄВНО ФІШЕЛЕВИЧ (1869–1918) – провідник тероризму, найвідоміший агент-провокатор у революційних організаціях Росії. Один із лідерів партії есерів та керівників її терористичних бойових організацій. Одночасно був секретним агентом-провокатором царської охранки, виказував поліції своїх товаришів, його ім'я стало прозивним. Організував гучні терористичні акти – вбивство міністра внутрішніх справ В. Плеве (1904), великого князя Сергія Олександровича Романова (1905) та ін.

АЗИМІНА (*лат.* Asimina) – рід дводольних квіткових рослин і єдиний нетропічний рід родини Аннонові (Annonaceae). Дерева або кущі, листки суцільні, трав'янисті або шкірясті, плоди сидячі або на ніжках, товсті, яйцеподібні або довгасті, насіння розташоване у два ряди, з товстою, хрящуватою, цупкою корою. Відомо 8 видів, поширені переважно на півдні США. Культивуються заради їстівних плодів, а окремі частини рослин використовують в традиційній медицині для лікування різних захворювань.

АЗИМОВ (ASIMOV) АЙЗЕК (при народженні – **ОЗІМОВ ІСААК ЮДОВИЧ**) (1920–1992) – американський письменник-фантаст, популяризатор науки. Народився в Росії, був вивезений (1923) батьками до США, освіту біохіміка здобув у Колумбійському університеті (1941). Автор майже 500 книг, переважно художніх (у жанрі наукової фантастики, фентезі, детективному і гумористичному) і науково-популярних (від астрономії та генетики до історії і літературознавства).

АЗИМУТ (*араб.* ас-симт – напрямок) – кут між напрямом (у геодезії) на північ (у Південній півкулі – на південь) і напрямом на який-небудь віддалений предмет, що відлічується зазвичай за годинниковою стрілкою. При визначенні азимута за компасом необхідно вводити поправку на магнітне відхилення, що виникає внаслідок незбігу географічних і магнітних полюсів Землі. Розрізняють астрономічний, географічний, магнітний та гіроскопічний азимути.

Азимут

АЗІЙСЬКИЙ БАНК РОЗВИТКУ (ASIAN DEVELOPMENT BANK) – регіональний міжнародний банк з довготермінового кредитування проектів розвитку в Азії і на Далекому Сході, утворений (1966) в Манілі (Філіппіни), де розташована його штаб-квартира. Членами АзБР є 50 розвинених капіталістичних країн і країн, що розвиваються. Банк сприяє розвиткові економіки і зовнішньої торгівлі країн-членів, стимулює регіональне співробітництво, надаючи прямі позики, а також технічне сприяння і допомогу.

АЗИЛЬСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура кам'яної доби людства, що належить до раннього мезоліту (9000–7500 до н. е.) і розвинулася безпосередньо зі своєї попередниці – Мадленської культури (пізній палеоліт). Виділена французьким археологом Е. П'єтом (1887–1889) і названа за печерою Мас-д'Азіль (Mas-d'Azil) у передгір'ях Піренеїв. Належала племенам мисливців, рибалок і збирачів, характеризується дрібними крем'яними знаряддями і поширена у Франції, Іспанії, Німеччині і Швейцарії.

АЗІЯ – найбільша частина світу (площа – 43,4 млн км^2, населення – 4 млрд осіб, майже 30 % материкової поверхні Землі), утворює з Європою континент Євразія, назва від ассирійського «асу» – схід. Розташована у Східній півкулі (крім Чукотського півострова).

Азія

Відокремлена від Північної Америки Беринговою протокою, Африки – Червоним морем і Суецьким каналом, Європи – Мармуровим морем, протоками Босфор і Дарданелли, а суходільний кордон – Уральські гори, Каспійське море і Великий Кавказ.

АЗІЯ (TI ASIA) – супертанкер двокорпусний (зовнішній корпус забезпечує міцність під час зіткнення, а внутрішній – захищає небезпечний вантаж від витоку). Побудований (2002) на судноверфі Daewoo Heavy Industry (Південна Корея). На борту судна 21 резервуар для нафти загальною місткістю 3,2 млн барелів, що вистачає для заповнення 15 тис. автомобілів-нафтовозів. Довжина корабля – 380 м, ширина – 68 м, осадка з вантажем – 24,5 м, екіпаж – 37 осіб, максимальна швидкість – 17,2 вузла (31,9 км/год).

АЗНАВУР (AZNAVOUR) ШАРЛЬ (при народженні – **АЗНАВУРЯН ШАХНУР ВАХІНАК**) (нар. 1924) – французький естрадний співак і актор вірменського походження. Один із найпопулярніших виконавців у Франції, відомий у світі, є послом Вірменії з 2009 у Швейцарії та постійним представником у штаб-квартирі ООН. Створив майже 1000 пісень (продано понад 100 млн дисків), зіграв у 60 фільмах, за спільним опитуванням журналу «TIME» і компанії CNN (1998) визнаний кращим естрадним виконавцем XX ст.

АЗОВМАШ (БК «Азовмаш») – чоловічий баскетбольний клуб із Маріуполя, Донецька область (Україна), заснований 1991. Семиразовий чемпіон України (2003, 2004, 2006, 2007–2010), п'ятиразовий володар кубка України (2001, 2002, 2006, 2008, 2009). Деякий час клуб називався «Азовбаскет» (1997–2000). Виступає на «Азовмаш арені» (3000 глядачів), командні кольори – білий і синій.

АЗОВО-КУБАНСЬКИЙ АРТЕЗІАНСЬКИЙ БАСЕЙН – розташований у Краснодарському, Ставропольському краях і Ростовській області Росії (площа – 110 тис. км^2), приурочений до похованої частини Українського щита, Російської платформи, Скіфської плити і Західнокубанського передового прогину. У басейні 18 водоносних комплексів, основний у пліоценових відкладах. Підземні води експлуатуються численними свердловинами для побутово-господарських потреб, технічного водопостачання і в бальнеології.

АЗОВО-СИВАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК – парк (площа – 574 км^2, лише 15 % суходолу), розташований на косі Бирючий острів і в західній частині Азовського моря (затока Сиваш) на півдні Херсонської області (Україна). Утворений 1993, але історія формування парку почалася набагато раніше (1923), коли частина нинішньої його території входила до новозаснованого заповідника «Асканія-Нова», а у повоєнні роки (1957–1992) ці місця були заповідно-мисливським господарством.

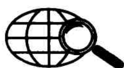
АЗОВСЬКЕ – селище міського типу (з 1957, площа – 4,6 км^2, населення – 3,8 тис. осіб) Джанкойського району АР Крим України. На момент приєднання Криму до Росії (1783) тут було невелике село Калай (*крим.-тат.* qalay – олово), перейменоване в Азовське (1944). Свого часу містечко було центром району (1935–1962). Розташоване на рівній степовій поверхні (20 м над р. м.), траси Північнокримського каналу і автошляху Джанкой – Феодосія.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – військове формування, утворене урядом Російської імперії (1828) з частини українських козаків Задунайської Січі, що повернулися з турецьких володінь за ініціативою та на чолі з отаманом Йосипом Гладким. Під час російсько-турецької війни (1828–1829) з них сформували Дунайський козацький полк, згодом вони розселилися (1831, на площі 80 км^2) між річками Бердою, Кальчиком і Азовським морем, а за військовим формуванням закріпилася назва Азовське козацьке військо.

АЗОВСЬКЕ МОРЕ – внутрішнє море басейну Атлантичного океану, розташоване між Україною і Росією, сполучається з Чорним морем Керченською протокою. Площа – 39 тис. км^2, об'єм – 290 км^3, середня глибина – 7,4 м, максимальна – 15 м, середня солоність – 13,8 %, найбільша у затоці Сиваш – до 25 %, середня температура води – +11 °С. Береги Азовського моря переважно низовинні, порізані численними затоками. У давнину Азовське море греки називали Меотис, а слов'яни – Сурозьке або Синє море.

АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ – оборона донськими і запорізькими козаками Азова від турецьких військ (1637–1642). Донські козаки разом із запорожцями (1637) оточили Азов і після 2-місячної облоги здобули фортецю. Козаки володіли містом протягом 5 років, витримали 44-тижневу облогу (1641) 240-тисячної турецько-татарської армії, що втратила 70 тис. вояків убитими і пораненими. Московський уряд не погодився прийняти Азов під свою владу, козаки зруйнували фортецю і відступили (1642).

АЗОВСЬКІ ПОХОДИ (1695–1696) – походи московських військ і флоту та українських козацьких полків на Азов і пониззя Дніпра під час російсько-турецької війни (1686–1699), метою яких було здобуття фортеці Азов у гирлі річки Дон. Перший похід (1695) московського і українського війська (під проводом гетьмана І. Мазепи) виявився невдалим, призвів до великих втрат і примусив нападників відступити. Лише влітку наступного року (1696)

московські й українські війська (на чолі з полковником Я. Лизогубом) захопили Азов.

Азорська течія – тепла морська течія в північних субтропічних широтах Атлантичного океану, що виникає як відгалуження Гольфстріму біля Великої Ньюфаундлендської Банки. Містить бл. чверті води Гольфстріму, тече між 35° і 40° північної широти у східному напрямку. На південний схід від Азорських островів дещо охолола Азорська течія підживлює більшу частину Канарської течії.

Азорські острови (*порт.* azures – блакитний) – архіпелаг в Атлантичному океані (загальна площа – 2346 км^2, населення – 245,2 тис. осіб), автономний регіон Португалії зі столицею Понта-Делгада (о. Сан-Мігель). Острови, колонізація яких розпочалася мешканцями Піренейського півострова (1439), поділяються на три групи (західна: Корву, Флориш; центральна: Фаял, Грасіоза, Піку, Сан-Жоржи, Терсейра; східна: Санта-Марія, Сан-Мігель). Клімат архіпелагу субтропічний морський.

Азот (*лат.* Nitrogenium, N) – хімічний елемент V групи періодичної системи, атомний номер 7, атомна маса 14,0067, відкритий (1772) шотландським хіміком Д. Резерфордом. Газ без кольору, запаху, смаку, складається з двоатомних молекул N_2, основний компонент повітря (78,09 % об'єму), входить до складу всіх живих організмів (у людини бл. 3 %, в білках до 17 %), бере участь у колообігу речовин у природі. Основна сфера застосування – синтез аміаку, а сполуки азоту – азотні добрива.

Азотна кислота, нітратна кислота (HNO_3) – сильна одноосновна кислота, безбарвна димуча рідина з їдким запахом, що легко розкладається, забарвлюючись у жовтий колір. Густина – 1,513 г/см^3, кипить за температури 82,6 °C, замерзає за -41,6 °C. Застосовують для добування добрив, нітратів целюлози, барвників, сірчаної кислоти, для травлення металів і напівпровідникових матеріалів, як окислювач ракетного палива, вибухових речовин, пластмас, барвників.

Азоту природний колообіг – циклічне перетворення азотних сполук у біосфері. Різні мікроорганізми отримують азот з матеріалів, що розкладаються, і переводять його в молекули, необхідні для обміну речовин. При цьому азот, що залишився, вивільняється у вигляді аміаку або іонів амонію і пов'язується з іншими мікроорганізмами. Надходячи до рослин і живих організмів, азот бере участь в утворенні біологічних молекул. Після загибелі організму азот повертається в ґрунт і цикл починається знову.

Азурит (*фр.* azur – блакить) – мінерал класу карбонатів. Кристали темно-синього кольору, з яскравим, скляним блиском, твердість 3,5–4, щільність 3,77–3,89 г/см^3. У кислотах легко розчиняється з виділенням вуглекислоти. На поверхні Землі утворюється за рахунок окислення первинних рудних мінералів міді – халькопіриту, борніту, бляклих руд та ін. Уміст міді в азуриті – 55,3 %, що робить його цінною мідною рудою, використовується також для виготовлення синьої фарби.

Аїд (Плутон) – давньогрецький бог підземного світу, володар «царства тіней» померлих. Після перемоги богів над титанами Аїд дістав підземне царство і владу над тінями померлих. У грецькій релігії бог смерті вважався страшним і навіть вимовляти його ім'я боялися. Виникла друга назва Плутон (багатий) – володар незліченних підземних скарбів і людських душ, яка згодом витіснила первісне ім'я бога підземного царства і змінила саме уявлення про бога – йому почали приписувати якості бога родючості.

Аїр тростиновий (*лат.* Acorus calamus) – трав'яниста багаторічна рослина з гострим пряним запахом. Має товсте повзуче кореневище з довгими (80–130 см) мечоподібними листками (сплюснутими з одного боку і гостро-ребристими з другого). Походить із Південно-Східної Азії, у народній медицині відвар кореневища аїру (також відомого як татарське зілля) застосовують для лікування відсутності апетиту, слабкого травлення, запалення та виразкової хвороби шлунка, блювання, діареї, хвороб жовчних шляхів тощо.

Ай-Бі-Ем (IBM, або International Business Machines Corporation) – транснаціональна корпорація зі штаб-квартирою в Армонку (штат Нью-Йорк, США), що спеціалізується на комп'ютерних технологіях. Компанія утворилась (1911) як «Computing-Tabulating-Recording Company», об'єднавши три менші компанії. У власності Ай-Бі-Ем (назва дійсна з 1924) нині найбільше патентів серед технологічних

компаній, штат інженерів та консультантів майже у всіх країнах світу.

Логотип Ай-Бі-Ем

АЙБРОКС СТАДІОН (Ibrox Stadium, Ibrox Park) – стадіон у Глазго (Шотландія), один із найстаріших у Великобританії (1899), домашня арена футбольного клубу «Рейнджерс» (51,1 тис. глядачів). Двічі (1902, 1971) стадіон ставав місцем футбольних трагедій, у яких загинуло понад 100 осіб. Рекорд відвідуваності (118 567 глядачів) було встановлено (1939) в матчі ліги і міському дербі проти постійного суперника – «Селтіка», що стало найвищим досягненням для матчів чемпіонатів у Великобританії.

АЙВА (*лат.* Cydonia) – монотипний рід деревних рослин родини Розові. Сягає висоти 1,5–7 м, має густу крону, великі поодинокі квітки, живе 50–60 років. Росте в нижньому поясі гір (до висоти 1400 м), на Кавказі, в Середземномор'ї, Японії, Північній Америці. Використовується як плодова культура, а також як карликова підщепа для груші та в декоративних цілях. Японською айвою називають кущі й дерева роду хеномелес (Chaenomeles) тієї ж родини.

АЙВАЗОВСЬКИЙ ІВАН КОСТЯНТИНОВИЧ (при народженні – **АЙВАЗЯН ОВАНЕС**) (1817–1900) – російський живописець-мариніст. Створив понад 6 тис. картин, у романтично-героїчних полотнах «Чесменський бій» (1848), «Дев'ятий вал» (1850), «Чорне море» (1881) неперевершено зображував море, людську мужність боротьби зі стихією, морські битви. Писав картини на замовлення султанів Оттоманської імперії, неодноразово відвідуючи Стамбул (1845–1890). У Феодосії заснував картинну галерею (1880).

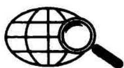
АЙВАЗЯН АРТУР (нар. 1973) – український спортсмен, стрілець із малокаліберної і пневматичної спортивної гвинтівки, заслужений майстер спорту. Стрільбою почав займатися (1985) в Єреванському спортивно-стрілецькому клубі. Освіту здобув у Львівському інституті фізичної культури (1995), нині – військовослужбовець прикордонних військ України. Учасник трьох олімпіад (2000, 2004, 2008), чемпіон літніх XXIX Олімпійських ігор у Пекіні (2008) в індивідуальній стрільбі на 50 м лежачи.

АЙВАН (ЕЙВАН, ІВАН, ЛІВАН) – в ісламській архітектурі позначає склепінчасте приміщення, з трьох сторін обнесене стіною і відкрите з четвертої сторони. Може бути або великим склепінчастим залом, що відкривається у внутрішній дворик, або терасою (в оселях, мечетях та ін. спорудах) з плоским покриттям, підтримуваним колонами чи стовпами. У середньовіччі широко використовувалися в палацовій і культовій архітектурі Середнього та Близького Сходу.

АЙГНЕР (AIGNER) КРІСТІАН ПЕТРО (1756–1841) – польський архітектор доби класицизму, теоретик архітектури. Навчався в Італії, викладав з 1817 у Варшавському університеті. Перебудував варшавські палац намісника (1818–1819) та костел святого Олександра (1818–1825), павільйони парку й костел у садибі Пулави (1800-ті). У роботах прагнув до монументальності і простоти форм, розробив типові проекти житлових, громадських і промислових будівель, поширювані в Речі Посполитій.

АЙГУЛЬСЬКЕ ОЗЕРО – солоне озеро у Красноперекопському районі АР Крим, у групі Перекопських озер. Озерна улоговина витягнута в меридіональному напрямку, довжина – 2,5 км, ширина – 1,2 км, площа – 2,8 км^2, глибина – 0,15–0,8 м. Північні береги круті, заввишки 6–7 м, у південній частині розташовані Майорські острови. Живиться ґрунтовими водами та атмосферними опадами. Солоність влітку 30–32 %, ропа хлоридно-кальцієвого типу, потужність придонного шару солі сягає 10–15 м.

АЙДАР – річка в Бєлгородській області (65 км) Росії та Луганській області (199 км) України, ліва притока Сіверського Дінця. Довжина – 264 км, площа басейну – 7420 км^2, витрати води – 15,4 м^3/с, похил – 0,34 м/км, замерзає у грудні, скресає у середині березня. Починається на південних схилах Середньоросійської височини, назва походить з кримськотатарської мови і перекладається

як «місячна річка», по берегах розташовані м. Старобільськ і смт Новоайдар (Луганська область).

АЙДАРСЬКА ТЕРАСА – комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення (1981, площа – 1 км²), розташована поблизу смт Новоайдар Луганської області (Україна). Охороняється поодинокий осередок лісової рослинності серед степу – віковий дубовий ліс на надзаплавній терасі річки Айдар, де також ростуть в'яз, клен, берест, яблуня, груша, а серед тварин поширені лось, козуля, свиня дика, лисиця та ін.

АЙДАХО (IDAHO) – штат (площа – 216 632 км², населення – 1,5 млн осіб) у Тихоокеанському Північно-Західному регіоні США, адміністративний центр – Бойсе. Займає окраїну Колумбійського плато, західні схили Скелястих гір, відроги плоскогір'я Великого Басейну і рівнину річки Снейк, на якій є каньйон Хеллз (2330 м) – найглибший у Північній Америці. Межує зі штатами Вашингтон, Орегон, Невада, Юта, Монтана, Вайомінг, а на півночі з провінцією Британська Колумбія (Канада). Клімат континентальний.

АЙЗАРД (ISARD) УОЛТЕР (1919–2010) – американський економіст і географ, представник школи просторового аналізу в географії і засновник регіональної науки. Освіту здобув в університетах Філадельфії (1939) і Гарварда (1942). Основні роботи: «Location and Space Economy» (1956) і «Methods of Regional Analysis» (1960), в яких інтегрував моделі аналізу систем розселення, транспортних мереж, розміщення промислових підприємств, торгівлі та сфери послуг.

АЙЗЕНШТОК ЄРЕМІЯ ЯКОВИЧ (1900–1980) – радянський український, російський і єврейський літературознавець, шевченкознавець. Освіту здобув у Харківському інституті народної освіти (1921). Брав участь у підготовці академічних видань: коментарі до творів Т. Шевченка у 12 томах (1925–1931) і першого видання його «Щоденника» (1925). Автор монографій про І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, дослідження гоголівського «Тараса Бульби» (1937).

АЙКІДО (*яп.* – шлях гармонійного розвитку) – японське бойове мистецтво, створене Уесіба Моріхеєм як синтез власних досліджень бойових мистецтв, філософії і релігійних переконань. Назва складається з трьох ієрогліфів, які мають приблизно таке значення: Ай – підходити і бути правильним, Кі – життєва енергія, До – шлях і спосіб. Акцентується на злитті з атакою суперника і зміні спрямування його енергії, надає особливого значення тренуванням свідомості, керованого розслаблення і розвитку духу.

АЙЛЕНД ІСТ 1 (ONE ISLAND EAST) – хмарочос у Гонконгу (особливий адміністративний район Китаю), розташований на Східному острові Південнокитайського моря. Побудований у 2006–2008, висота 70-поверхового будинку становить 298 м, з урахуванням встановленої на ньому антени – 308 м. На 37 та 38 поверхах розташована обсерваторія, решту 68 поверхів займають житлові приміщення, до яких додаються два підвальних поверхи з автостоянками, обслуговується 28 ліфтами.

АЙМАРА – індіанський народ в Андах (Південна Америка), у високогірних областях на заході Болівії (2,3 млн осіб – 25 % населення Болівії), півдні Перу (1,5 млн осіб – 5,5 % населення Перу), півночі Чилі (до 53 тис. осіб) та Аргентини (до 41 тис. осіб). Віруючі переважно католики, рідше адвентисти, п'ятдесятники, мормони та ін. Частина аймара живе у містах, становлячи більшість шахтарського населення Болівії, найвідомішим є дійсний президент Болівії Ево Моралес.

АЙМАРА МОВА – мова народу аймара, що мешкає в Андах, одна з небагатьох індіанських мов з числом носіїв понад 3 млн осіб. Аймара, разом з іспанською, є офіційною мовою Болівії, нею також розмовляють у Перу, Аргентині й Чилі. Першу граматику (1603) і словник (1608) мови аймара, що використовує латинський алфавіт, склав Людовіко Бертоніо. Наголос зазвичай ставиться на передостанньому складі, але за рахунок довгих голосних може порушуватися.

АЙНИ – тубільна нація Хоккайдо (Японія), Курильських островів, частини Сахаліну та півдня Камчатки (Росія), чисельністю понад 20 тис. осіб. За мовою і фізичним типом суттєво відрізняються від японців, але схожі з населенням Південно-Східної Азії, звідки емігрували до Японії. Японська колонізація Хоккайдо (XIX ст.) зруйнувала традиційний

устрій айнів, оснований на осілому риболовецькому і мисливському господарстві.

АЙНТРАХТ (EINTRACHT) – професійний футбольний клуб Франкфурта-на-Майні (Німеччина). Заснований 1899, після низки об'єднань з іншими клубами (1920) в назві з'явилося слово Айнтрахт (*нім.* одностайність, згода), сучасна назва – Eintracht Frankfurt Fußball A.G. з 1968. Виступає в Першій Бундеслізі на клубному стадіоні «Комерцбанк-Арена» (52 300 глядачів), чемпіон Німеччини (1959), володар кубків країни (1974, 1975, 1981, 1988), УЄФА (1980) та Інтертото (1967).

АЙОВА (IOWA) – штат (площа – 145 743 км^2, населення – 3 млн осіб) на Середньому Заході США, названий на честь індіанського племені, адміністративний центр – Де-Мойн. Розташований на вододілі найбільших річок країни – Міссісіпі і Міссурі, межує зі штатами Міннесота, Південна Дакота, Небраска, Міссурі, Іллінойс і Вісконсин. Айова є провідним сільськогосподарським штатом. Клімат континентальний з великою кількістю опадів, штат періодично потерпає від повеней, буревіїв і торнадо.

АЙОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (IOWA STATE UNIVERSITY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY) – державний університет штату Айова, розташований в Еймсі, заснований 1856, понад сторіччя (до 1959) називався Державним аграрним механізаторським коледжем (Iowa State College of Agriculture and Mechanic Arts). Нині університет включає 11 коледжів, де навчається понад 23 тис. студентів і майже 5 тис. аспірантів з близько ста країн світу, освітою яких опікується 1,7 тис. професорів і викладачів.

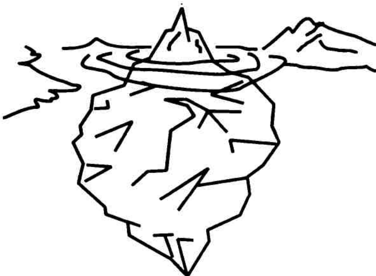
АЙ-ПЕТРИНСЬКА ЯЙЛА – масив Головного пасма Кримських гір, що простягається на 25 км від перевалу Байдарські Ворота до Ялтинської яйли. Висота до 1346 м (гора Рока), північні схили пологі, а у бік Південного берега Криму круто обриваються скельними урвищами заввишки 100–600 м. Складена вапняками, в яких поширені карстові процеси й утворилися печери, колодязі, шахти і лійки. Переважає гірська степова і лучна рослинність, і лише 10 % площі вкриті буковими, грабовими та сосновими лісами.

АЙ-ПЕТРІ ГОРА – найвідоміша гірська вершина (1234 м) Ай-Петринської яйли Головного пасма Кримських гір, північніше Алупки. Складається з вапняків із численними карстовими лійками, печерами і шахтами. Зубчасті скелі на вершині гори утворилися завдяки вивітрюванню, височіють над поверхнею яйли на 20–30 м і круто уриваються до моря. Із Місхора на чорноморському узбережжі на гору споруджено (1986) найдовшу в Україні канатну дорогу.

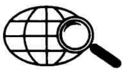
АЙРАН – різновид кисломолочного напою на основі катика, різновид кефіру в тюркських та кавказьких народів. У різних мовах і в різних народів точний сенс назви і технологія приготування трохи різняться, але спільним є те, що це молочний продукт, який добувається завдяки молочнокислим бактеріям. Айран осілих народів зазвичай рідкий і добре втамовує спрагу, а у кочових – густий, що дуже зручно для зберігання і транспортування.

АЙРИБАБА – найвища (3139 м) гора Туркменістану і гірського хребта Кугітангтау на південному заході гірської системи Паміро-Алаю, що витягнувся на 100 км від долини Амудар'ї до ущелини Шерабаду. Складений осадовими вапняковими породами з вмістом гіпсу, завдяки чому розвинений карст і хребет порізаний численними каньйонами (завглибшки до 500–700 м і завширшки кілька метрів біля дна).

АЙСБЕРГ – велика брила льоду, що відкололася від льодовика або полярного крижаного покриву, сповзає в море і рухається океаном. Дрейфуючи (при цьому до 80–90 % айсберга перебуває під водою), вони поступово руйнуються під впливом припливів, хвиль, підвищення температури, тануть і зменшуються в розмірах. Айсберги, що формуються в Гренландії, зазвичай досить високі, а в Антарктиці – плоскі. Найбільший відомий айсберг мав розміри 336 × 97 км.

Айсберг

АЙСРІЗЕНВЕЛЬТ (EISRIESENWELT) — карстова печера в східних Альпах (масив Тенненгебірге), на 34 км південніше Зальцбурга (Австрія). Загальна довжина — 42 км, перепад висот — 407 м, досліджується з 1879. Поблизу входу значні скупчення льоду протягом 1 км, а численні зали та коридори зі сталактитами і сталагмітами утворюють лабіринтову систему з широкою основною галереєю. Одна з найвідоміших екскурсійних печер Європи, обладнана для екскурсій канатною дорогою до входу на висоті 1664 м над р. м.

АЙСТРА (*лат.* Aster) — рід багаторічних трав'янистих рослин, усі представники якого мають схожі на зірки квітки з жовтими серединками і зовнішніми променями (не пелюстками) різної форми і розміру від блакитного і фіолетового до білого кольору. Відомо бл. 250 видів, поширених по всій земній кулі (за винятком Австралії), в Україні — 6 видів (по 3 дикорослі і декоративні), поширених в степу і лісостепу, родом із Північної Америки.

АЙТМАТОВ ЧИНГІЗ ТОРЕКУЛОВИЧ (1928–2008) — радянський і киргизький письменник, Герой Соціалістичної Праці (1978), лауреат Ленінської (1963) і Державних (1968, 1977, 1983) премій СРСР. Освіту здобув у Фрунзенському сільськогосподарському інституті (1953) і на Вищих літературних курсах у Москві (1958). Автор психологічних повістей «Джаміля» (1958), «Прощавай, Гульсари!» (1966), «Білий пароплав» (1970) і романів «Буранний полустанок» (1980), «Плаха» (1986), «Тавро Кассандри» (1996) та ін.

АЙ-ТОДОР — скелястий мис на Південному березі Криму (смт Гаспра), що із заходу замикає Ялтинську затоку, пам'ятка природи місцевого значення (1964). Складається з вапняків — відрогів Ай-Петринської яйли, що стрімкими 40–50-метровими урвищами падають у море. На мисі збереглися руїни римського укріплення Харакс (I–III ст.), залишки лісу з ялівцю, фісташки, дуба, суничника та інших рослин. На Аврориній скелі мису розташована

Мис Ай-Тодор

пам'ятка архітектури і символ Криму — Ластівчине гніздо (1912).

АЙ-ФОКА — скелястий мис на Південному березі Криму неподалік с. Морське, у межах Судацького району АР Крим. Є південним стрімким та урвистим схилом гори Папая-Кая (319 м), складеної з пісковиків і вапняків. Прибережна смуга ускладнена нагромадженням брил, а схили мису вкриті дубово-ялівцевим рідколіссям.

АЙЮБІДИ — династія султанів курдського походження, що правила на Близькому Сході (1171—1250). Заснована в Єгипті Салах-ад-Діном (Саладіном) після скинення шиїтської династії Фатимідів і ліквідації Фатимідського халіфату. Свою назву дістала від імені Айюба ібн Шаді (батька Саладіна), правила у Єгипті, Сирії, Месопотамії і Південній Аравії (XII—XIII ст.), чинила опір хрестоносцям, але внутрішні розбрати призвели до падіння династії після загибелі (1250) останнього султана із Айюбідів.

АЙЯ (*грец.* айос — святий) — мис (13-кілометровий береговий виступ), що з заходу обмежує Південний берег Криму, розташований на території Балаклавського району Севастополя. Мис є стрімким відрогом Головного пасма Кримських гір; найвища точка мису скеля Кокія-Кія (Блакитна скеля) (558 м). У підставі мису є гроти, його частина використовувалася моряками імператорського Чорноморського флоту Росії для пристрілки корабельних гармат; скелі досі зберігають сліди від ударів ядер.

АЙЯ МИС — ландшафтний заказник (1982) у Балаклавському районі Севастополя АР Крим, створений на основі трьох пам'яток природи: «Гай піцундської сосни і ялівцю високого на мисі Айя» (1947), «Урочище Батиліман» (1964) і заповідне урочище «Гай сосни Станкевича» (1980), загальною площею 1,34 км^2. Охороняються унікальні лісові угруповання з реліктових порід — сосни Станкевича (найбільша ділянка в Криму), ялівцю високого, фісташки туполистої та суничника дрібноплідного.

АЙЯ-СОФІЯ (собор Святої Софії — Премудрості Божої) — колишній патріарший православний собор, всесвітньо відома пам'ятка візантійського зодчества, символ «золотих часів» Візантії, що розташовувався в центрі Константинополя поруч з імператорським палацом (нині це історичний центр Стамбула). Після захоплення міста османами собор був перетворений на мечеть, а у XX ст. набув статусу музею (1935). Один із найбільших храмів християнського світу заввишки 55 м, з діаметром купола 31 м.

АКАДЕМІЗМ (*фр.* academisme) — напрям в образотворчому мистецтві, що склався в художніх академіях XVI—XIX ст. на основі наслідування мистецтва античності і Відродження, оснований на догматичному дотриманні зовнішніх форм класичного мистецтва. Академізм сприяв систематизації художньої освіти і закріпленню класичних традицій у мистецтві. Термін також уживається у сенсі дотримання суто теоретичного спрямування, традиціоналізму в науці та освіті.

АКАДЕМІЧНЕ ВЕСЛУВАННЯ — перегони на човнах, у яких спортсмени сидять спиною до напрямку руху, а веслування здійснюється за допомогою рук, торса й ніг. Перегони проводяться на морі, ріках, озерах і штучних водоймах. Один із найстаріших олімпійських видів спорту — включений у програму Олімпійських ігор (1900), також у жінок (1976). Найбільшу популярність має в Західній Європі, Росії, США, Австралії і Новій Зеландії.

АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР — почесне звання, започатковане (1919) в Росії для найбільших і найстаріших театрів. Першими статус здобули найстаріші театри Росії і СРСР: Великий театр, Малий театр, Художній театр (у Москві) і Олександрійський театр, Маріїнський театр, Михайлівський театр (у Санкт-Петербурзі). Першими в Україні академічними стали Київський театр опери і балету ім. Т. Шевченка (1926), Харківський театр опери і балету ім. М. Лисенка (1934) та Український театр імені І. Франка (1940).

АКАДЕМІЯ — назва деяких наукових установ та навчальних закладів, що походить від імені міфічного героя Академа і названої на його честь місцевості поблизу Афін. Академією Платон назвав засновану (385 до н. е.) філософську школу, що розташовувалася в маслиновому гаю біля Афін і була зліквідована імператором Юстиніаном (529).

АКАДЕМІЯ АДВОКАТУРИ УКРАЇНИ — приватний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, розташований у Києві. Заснований як Інститут адво-

катури при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка (1995), згодом отримав ліцензію на освітню діяльність (1996) і дістав сучасну назву (2001). Гасло академії: «Справедливість і честь — понад усе!», у ній діють 8 кафедр і навчається до 2 тис. студентів.

АКАДЕМІЯ МУНІЦИПАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ — державний вищий навчальний заклад України IV рівня акредитації, розташований у Києві. Створений (1997) для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій, проведення досліджень з питань державного управління та місцевого самоврядування. В академії діє 6 факультетів і навчається до 3 тис. студентів.

АКАДЕМІЯ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ ІМ. ГЕРОЇВ ЧОРНОБИЛЯ МНС УКРАЇНИ — державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, розташований у Черкасах. Заснований як Черкаське пожежно-технічне училище (1973), згодом перетворений на інститут із почесним ім'ям Героїв Чорнобиля (1997) та академію (2002). В академії діють 6 факультетів, 20 кафедр і навчається до 2,5 тис. студентів.

АКАДЕМІЯ ПРАЦІ І СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН ФЕДЕРАЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК УКРАЇНИ — державний вищий навчальний заклад IV рівня акредитації, розташований у Києві. Заснований Федерацією профспілок України (1993) на базі Українського навчально-методичного центру профспілок з метою програмно-цільової підготовки спеціалістів у галузі правознавства, ринкових відносин, соціального партнерства, організації праці й управління.

АКАДЕМІЯ РОСІЙСЬКОГО БАЛЕТУ ІМ. А. Я. ВАГАНОВОЇ — одна з найстаріших у світі балетних шкіл, заснована в Санкт-Петербурзі російською імператрицею Анною Іоаннівною як «Танцювальна Її Імператорської Величності школа» (1738), сучасна назва на честь російської балерини з 1991. Розквіт і всесвітнє визнання російської балетної школи тісно пов'язане з історією Вагановського училища, яке зараховане до Державного зводу об'єктів особливо цінної культурної спадщини.

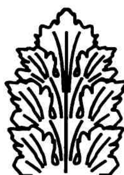
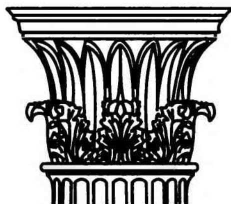
АКАКА — найвищий водоспад Гавайських островів, розташований на острові Гаваї, назва мовою аборигенів означає «поділ» або «тріщина». Водоспад розташований за 18 км на північ від міста Хіло в Національному парку штату. Доступні ділянки парку розташовуються на правому верхньому уступі глибокої ущелини, в яку з прямовисної скелі вулканічного походження (заввишки 135 м) падає вода.

АКАНТ (*лат.* Acanthus) — рід багаторічних трав'янистих рослин (понад 30 видів), рідше напівкущів (заввишки 0,40–2 м) з колючим листям, що ростуть у тропічних і субтропічних регіонах Середземномор'я та Азії. В античні часи вважали, що акант є знаком тріумфу і подолання життєвих випробувань (шипів і колючок) і росте на могилах героїв — так з'явився орнаментальний мотив на коринфських капітелях.

АКАНТОДИ, або **КОЛЮЧКОЗУБІ** — клас вимерлих риб, що існували в палеозої з пізнього силуру до ранньої пермі (430–250 млн років тому). Переважно мали невеликі веретеноподібні форми, дрібну товсту луску, дрібні пластинки на голові і шпильки перед всіма плавцями, окрім хвостового. Найдавніші з відомих були морськими рибами, але протягом девону прісноводних ставало дедалі більше, харчувалися планктоном.

АКАНТОЛІДА ЖОВТОГОЛОВА (*лат.* Acantholyda flaviceps) — реліктовий вид комах, занесений до Червоної книги України. Ареал охоплює також Північну і Центральну Європу, знайдена (трапляються дуже рідко поодинокі особини) на Київському Поліссі та в Українських Карпатах (хребет Чорногора). Зазвичай віддає перевагу сосновим та мішаним рівнинним лісам і субальпійському сосновому криволіссю (до висоти 1700 м).

АКАНФ (АКАНТ) — характерний орнаментальний малюнок прикрас коринфських колон і складних капітелей, модульонів, акротеріїв, а також декору фризів і карнизів. Названий за аналогією з середземноморською трав'янистою рослиною акантом, форма листя якого (з кількома

Аканф

гострими кінцями, що нагадують ведмежу лапу) послужила основою для малюнка. Мотив виник в античному мистецтві, а у стилізованому вигляді широко зустрічався в грецькій, римській та візантійській архітектурі й мистецтві.

АКАРОЛОГІЯ (*грец.* akari – кліщ і logos – наука) – розділ зоології безхребетних, що вивчає кліщів. Виділяють ветеринарний, медичний, загальний та сільськогосподарський напрямки акарології. Основні питання акарології розглядаються передусім у ветеринарії та медицині, оскільки багато кліщів є збудниками і переносниками збудників інвазійних та інфекційних хвороб тварин і людини (енцефаліт).

АКАФІСТ (*грец.* а – не і kathistos – сидячи) – під час богослужіння православної церкви хвалебна відправа з урочистим піснеспівом на честь Христа, Богородиці та окремих святих, що виконується стоячи (звідси походить назва). Акафісти складаються з чергування 25 пісень: 13 кондаків (коротких хвалебних пісень, що закінчуються вигуком «Алілуя») і 12 ікосів (великих пісень, що закінчуються вигуком «Радій»).

АКАЦІЯ (*лат.* Acacia) – великий рід квіткових рослин родини Бобові (Fabaceae). Акації – найбільш швидкоростуча порода, у перший рік життя досягають висоти 1,5 м, на другий – 2,5 м, на третій – до 4–5 м при діаметрі стовбура 3–4 см на висоті 1 м, а у віці 12–15 років – 15–18 м. Поширена переважно в Австралії, Африці, Мексиці та Азії. Акацією також називають робінію (т. зв. біла акація), хоча вона належить до зовсім іншого роду родини Бобові.

АКАЦІЯ БІЛА (*лат.* Robinia pseudoacacia) – дерево родини Бобові, світлолюбне, до 35 м заввишки. Походить зі сходу США, де росте невеликими групами у листяних лісах. Найбільш поширений в Україні вид використовується на півдні країни для озеленення та захисних насаджень. Біла акація – медоносна, лікарська (квітки використовують для лікування захворювань нирок, сечового міхура і нирковокам'яної хвороби), фарбувальна, ефіроолійна, деревинна і декоративна рослина.

АКБАР (ДЖЕЛАЛЬ-АД-ДІН) (1542–1605) – третій падишах із династії Великих Моголів (з 1556), сміливий воєначальник, допитлива (хоч і неписьменна) людина, нащадок Тамерлана. Зміцнив династійну владу і розширив межі держави, що за його керування набула найбільшої могутності. Запровадив нову релігію «дін-і ілахі» («божественну віру») – еклектична суміш вірувань і обрядів ісламу, індуїзму, парсизму і джайнізму. Головою нової релігії визнавався сам Акбар, який поєднував світську і релігійну владу.

АКВАКУЛЬТУРА (*лат.* aqua – вода і cultura – обробіток, догляд) – розведення та вирощування водних, переважно їстівних організмів (риб, молюсків, ракоподібних, водоростей) у контрольованих умовах для підвищення продуктивності водойм, що також включає теоретичні знання і наукові дослідження в цій галузі. Термін виник (1970-ті) у зв'язку з початком промислового виробництва за допомогою аквакультури, продукція якої рік у рік зростає.

АКВАЛАНГ (*лат.* aqua – вода і *англ.* lung – легеня) – автономний ранцевий апарат для дихання людини для спусків під воду на глибину до 40 м. Дихання забезпечується за рахунок стисненого повітря в балонах, що подається по шлангах через клапан, який автоматично знижує тиск повітря (автомат дихання), а видих здійснюється безпосередньо у воду. Акваланг винайдено французами Ж. Кусто і Е. Ганьяном (1943).

Акваланг

АКВАМАРИН (*лат.* aqua marina – морська вода) – мінерал групи берилу, має скляний блиск, світло-блакитний, зеленувато-синій і сіроблакитний колір, твердість – 7,5–8, щільність – 2,67–2,71 г/см^3. Добувають з пегма-

титів у грубозернистих гранітах, найбільші родовища в Бразилії, де знайдено (1910) найбільший кристал ювелірної якості (вагою 110,5 кг, 42 см), на Мадагаскарі і в Росії. Прикрашає царські корони; найбільший огранований камінь важить 2594 каратів.

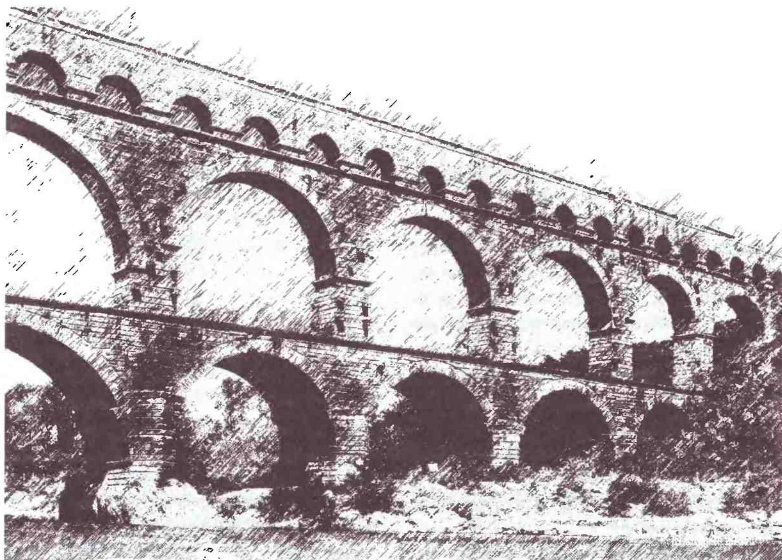
АКВАРЕЛЬ (*фр.* aquarelle — від *лат.* aqua — вода) — техніка живопису, що використовує спеціальні акварельні фарби (зазвичай із клеєм). Розчиняючись у воді, вони утворюють прозору суспензію тонкого пігменту і дозволяють за рахунок цього створювати ефект легкості і тонких колірних переходів. Акварель поєднує особливості живопису (багатство тону, побудова форми і простору кольору) і графіки (активна роль паперу в побудові зображення, відсутність специфічної рельєфності мазка).

АКВАРІУМ-МУЗЕЙ — Севастопольський морський акваріум-музей, розташований у нижньому поверсі будівлі Інституту біології південних морів ім. О. Ковалевського НАН України. Один із найстаріших акваріумів у світі (заснований 1897) і єдиний морський акваріум в Україні. У чотирьох музейних залах (загальною площею до 700 м^2) представлено понад 180 видів тварин, мешканців коралових рифів, чорноморської і тропічної акваторії, прісноводних водойм і різноманітні рептилії.

АКВАТИНТА (*лат.* aqua — вода і *іт.* tinto — чорнило) — метод гравіювання, що ґрунтується на протравлюванні кислотою поверхні металевої пластини з накладеним асфальтовим чи каніфольним шаром, у якому продряпане зображення. Це різновид офорту (одна з основних його манер і прийомів) дозволяє створювати тональні площини великого діапазону і різноманітної форми та фактури. Відбиток гравюри в цій манері нагадує малюнок водяними фарбами, що й зумовило походження назви.

АКВАТОРІЯ (*лат.* aqua — вода, territorium — територія) — ділянка водної поверхні, обмежена природними, штучними або умовними кордонами. Розрізняють природні акваторії (океани, моря, затоки, бухти, озера), штучні (порти, водосховища). До складу акваторії порту входять водні підходи до нього, рейд і внутрішня гавань або басейни, у межах яких розміщені причальні споруди і відбувається розвантаження та завантаження суден.

АКВЕДУК (*лат.* aqua — вода і ducere — вести) — водовід (канал, труба) для подавання води до населених пунктів, зрошувальних і гідро-

Акведук

енергетичних систем з розташованих вище від них джерел. Акведуком у більш вузькому значенні називають частину водогону у вигляді мосту над яром, річкою, дорогою. Розпочали будувати в Римській імперії, де вони становили грандіозні споруди, що складалися з кількох ярусів кам'яних аркад. Достатньо широкі акведуки могли використовуватися суднами як водний міст.

АКЕРСХУС (AKERSHUS FESTNING) – замок-фортеця в Осло (Норвегія), заснована (1299) королем Хоконом V Магнуссоном, вважалася наймiцнішою в Скандинавії. Король Крістіан IV закладає (1624) біля стін фортеці нове місто, якому дав своє ім'я – Крістіанія. Фортеця ніколи не була взята ворогом, але без опору здалася нацистам (1940). Нині у замку діють музеї Опору і збройних сил Норвегії, розміщуються штаб збройних сил Норвегії і міністерство оборони.

АКИН – поет, народний музикант-імпровізатор, композитор і співак у казахського, киргизького та інших народів. Мелодійне декламування (спів) віршів вони супроводжують грою на народному музичному інструменті (домбрі, кобизі).

АКІ (БЛІГІЯ СМАЧНА) (*лат.* Blighia sapida) – плодове невелике дерево (заввишки 10–12 м) родини Сапіндові. З сірою, майже гладкою корою та еліптичними листками 15–30 см завдовжки. Плід грушоподібний (завдовжки 7–10 см), з червоно-жовтою шкіркою і кремовою м'якоттю. Плоди отруйні, доки не розкриються природним чином і будуть не відварені у воді щонайменше 10 хв. Походить із Західної Африки, звідки завезене на Ямайку і поширилося Центральною і Південною Америками.

АКІБА БЕН ЙОСИФ (50–135) – танай (мудрець) четвертого покоління, один із найбільших законовчителів і основоположників рабиністичного іудаїзму, систематизатор Галахі (традиційного іудейського права). Незнатного походження, за переказами був нащадком язичницького роду, який перейшов в іудаїзм. За роки навчання досяг вищого ступеня рабинської вченості, а кількість його учнів сягала 24 тис. осіб. Страчений римлянами болісною смертю (гаками здерто шкіру) на сцені амфітеатру в Кесарії.

АКІМОВ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (1901–1968) – радянський російський режисер, художник, народний артист СРСР (1960). Освіту здобув у художніх школах Петрограда й Москви. Як художник-сценограф уперше виступив у Харківському театрі для дітей (1922) у постановці п'єси О. Білецького «Подвиги Геркулеса». Режисерську діяльність розпочав у Москві в театрі ім. Є. Вахтангова («Гамлет», 1932), працював художнім керівником, режисером і художником у Ленінградському театрі комедії (1935–1968).

АКІМУШКИН ІГОР ІВАНОВИЧ (1929–1993) – радянський російський письменник, ученийбіолог, автор науково-популярних книг про життя тварин. Освіту здобув у Московському університеті (1952). Перші науково-популярні книжки: «Следы невиданных зверей» та «Тропою легенд: Рассказы о единорогах и василисках» (1961), а найвідоміша – «Мир животных» у 6 томах (1971–1981) і 4 томах (1988–1991). Багато творів письменника перекладено іншими мовами.

АКІНАК – короткий (40–60 см) залізний меч, що застосовувався скіфами у другій половині І тис. до н. е. Крім скіфів, подібну зброю використовували також племена персів, саків та ін. Акінаку притаманні відмінні колючі властивості і достатня маса для завдавання рубаних ударів. Мав серцеподібне перехрестя і плоске навершя у вигляді поперечного короткого бруска або півмісяця, є характерним предметом для скіфської культури.

Акінак

АКІНО (AQUINO) МАРІЯ КОРАСОН (1933–2009) – політик, президент Філіппін (1986–1992), перша жінка-президент в Азії. Народилася в родині конгресмена і багатого плантатора. Освіту здобула в Нью-Йоркському коледжі (1953) і Манільському університеті (1954). Разом з чоловіком Беніньо Акіно і за підтримки США брала

активну участь у скиненні диктаторського режиму президента Фердинанда Маркоса – перемогла його на виборах (1986) і примусила тікати з країни.

АКІХІТО (нар. 1933) — 125-й імператор Японії (з 1989), успадкував трон від свого батька Хірохіто. Його правління називають ерою Хенсей (досягнення всесвітнього миру). Старший син і п'ята дитина імператора Хірохіто та імператриці Нагако. Освіту здобув в університеті Гакусюін (1952), після чого проголошений крон-принцем. Як і його батько, захоплюється іхтіологією, автор 25 наукових робіт про морських бичків. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого І ст. (2011).

АКІЯМА (AKIYAMA) ТОЙОХІРО (нар. 1942) – японський космонавт-астронавт, № 239 у світі. Освіту здобув у Міжнародному християнському університеті в Токіо (1966), працював журналістом, відібраний для здійснення комерційного радянсько-японського польоту (1989). Політ здійснив 2–10 грудня 1990 на кораблі «Союз ТМ-11» і орбітальній станції «Мир». Після польоту працював заступником директора департаменту новин TBS і згодом (1995) зайнявся приватним бізнесом.

АККАД (АГАДА) — стародавнє історичне місто й область на півночі Дворіччя, за 50 км від сучасного іракського Багдада. За царя Саргона Древнього (Аккадського) стає столицею однойменної держави, що включала території Месопотамії та Еламу (XXIV–XXII ст. до н. е.). Згодом назва перейшла на північну частину Південної Месопотамії і вавилонські царі стали іменувати себе правителями Шумеру та Аккада. Розгромлене племенами гутіїв (2200 до н. е.) втрачає значення, і центром Дворіччя стає Вавилон.

АК-КАЯ (БІЛА СКЕЛЯ) – скеляста гора на сході Внутрішнього пасма Кримських гір, на північ від м. Білогірськ, що підноситься на 150 м над долиною річки Біюк-Карасу (Карасівка) та округою (325 м над р. м.). Складена з вапняків та мергелів, у яких завдяки ерозії та вивітрюванню утворилися гроти і ніші, а скеля набула величних обрисів стрімчака, з підніжжям, ускладненим осипищами і кам'яними хаосами.

АК-КАЯ ГОРА — комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення (1981, площа – 0,3 км^2), розташована поблизу с. Біла Скеля Білогірського району АР Крим. Повсюдно переважає степова рослинність (понад 400 видів) з поодинокими заростями шипшини, кизилу та ін. Це всесвітньо відомий археологічний об'єкт, на якому виявлено і розкопано до 20 стоянок первісної людини — чисельні гроти, навіси, де знайдено багато зразків різних знарядь праці.

АККОЛАДА (*фр.* accolade — з'єднувати дужкою, обійми) — у нотному записі — пряма або фігурна дужка, що з'єднує нотні стани (рядки) у творах для фортепіано, органа, арфи, а також у хорових, камерних та оркестрових партитурах; у давнину – церемонія під час приймання в лицарський орден, коли після прийняття посвячення в лицарі гросмейстер ордену урочисто обіймав прийнятого, кладучи йому свої руки на шию.

АККРА (*англ.* Accra) — столиця Республіки Гана і найбільше місто країни (площа – 185 км^2, населення – 2,1 млн осіб), розташоване на узбережжі Гвінейської затоки Атлантичного океану, займає частину горбистої, вкритої саваною рівнини. Клімат екваторіально-мусонний, середньомісячні температури повітря – +23–32 °C, опади – понад 1000 мм на рік. Колишній данський замок Крістіансборг (1661–1680) нині є резиденцією глави держави.

АКЛІМАТИЗАЦІЯ – процес пристосування організму до змін (температурного режиму, рівня вологості, кліматичних особливостей) у навколишньому середовищі. Зазвичай відбувається за короткий час у межах тривалості життя одного організму, може бути раптовою або становити частину періодичного (сезонного) циклу, як, наприклад, у деяких ссавців, що втрачають важке зимове хутро, змінюючи його на легше літнє.

АКМЕЇЗМ (*грец.* akme — найвищий ступінь, вершина) — модерністська літературна течія в російській поезії (1910–1920-ті), що разом із футуризмом виникла як реакція на кризу символізму. Її прихильники проголошували матеріальність, предметність тематики й образів, точність слова. Становлення акмеїзму пов'язане з діяльністю товариства «Цеху поетів», центральними фігурами і співзасновниками (1911) якого були М. Гумільов і С. Городецький, що проіснувало понад десятиріччя (до 1922).

АКОМПАНЕМЕНТ (*фр.* accompagnement – супроводжуючи) – музичний супровід солістові (співакові, інструменталісту) або групі виконавців (ансамблю, хору) на інструменті (роялі, баяні, гітарі та ін.) або на кількох інструментах (ансамбль, оркестр), іноді співакові акомпанує хор. Служить гармонійною і ритмічною опорою (співакові, інструменталісту), поглиблює мистецький зміст твору. Іноді акомпанемент переростає функцію супроводу і перетворюється на рівноправну партію ансамблю.

АКОНІТ (*лат.* Aconitum) – борець, рід багаторічних трав'янистих отруйних рослин родини Жовтецеві (Ranunculaceae). Латинська назва роду походить від грецького aconae – скеля, стрімчак або acontion – стріли. Коріння бульбоподібне (деякі види використовують у медицині як жарознижувальний і болезаспокійливий засіб), квітки жовті, сині, фіолетові, рідко – білі. Відомо бл. 300 видів у Північній півкулі, більшість яких отруйні, містять алкалоїди, а деякі види розводять як декоративні.

АКОНКАГУА (ACONCAGUA) – найвища гора в Андах (6960 м), розташована в Аргентині на кордоні з Чилі, названа за річкою Аконкагуа, у верхів'ї якої височіє. Складена переважно осадовими породами, на вершині лежать вічні снігі і 7 льодовиків (завдовжки до 6 км). Північні і західні схили відносно пологі, а південний бік – стрімка скеляста стіна, вкрита кригою. Перше сходження здійснив швейцарський альпініст М. Цурбріґген (1897).

АКОРД (*іт.* accordo – узгодженість, злагода) – одночасне поєднання кількох звуків різної висоти, що сприймаються слухом як звукове єднання. Термін застосовується щодо музики бароко і класико-романтичного періоду. У класичній гармонії – поєднання таких звуків, які віддалені один від одного на терцію або можуть бути розташовані по терціях шляхом перестановок і перенесень на октаву. Уперше визначення застосував німецький композитор І. Вальтер (1732).

АКОРДЕОН (*фр.* accordeon) – музичний інструмент, ручна гармонія, названа так віденським органним майстром К. Даміаном (1829). Зазвичай назва використовується для інструментів із правою клавіатурою фортепіанного типу, а деякі різновиди баяна іноді називають «кнопковим акордеоном». Наприкінці

Акордеон

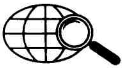
XIX ст. акордеони у великій кількості виготовлялися в Клінгенталі (Саксонія), донині найпоширенішими інструментами є вироби фірми «Weltmeister» (марок Diana, Stella, Amigo).

АКОРДОВИЙ ЗВУК – звук, що входить до складу акорду, до нього належать звуки будь-якого співзвуччя, які можна розташувати за терціями – основний звук, терція, квінта, септима і нона (ундецима і наступні терцові нашарування, які порушують функціональну визначеність акорду, застосовувалися лише як виняток). На зламі XIX–XX ст. деякі композитори намагалися замінити терцовий принцип побудови акорду будь-яким іншим, завдяки чому його розуміння відповідно змінюється.

АКР (*англ.* acre) – одиниця міри площі у Великобританії, США, Канаді, Австралії та інших країнах. Акр первісно позначав земельну площу, яку здатен виорати за день один селянин із волом. США і Співдружність націй домовилися визначати (1958) довжину 1 ярда як 0,9144 м, що дозволило визначити тотожну площу акра в метрах – 4046,8564224 м^2.

АКРАМАН (ACRAMAN) – ударний кратер, що утворився в штаті Південна Австралія (Австралія) унаслідок падіння метеорита наприкінці протерозою (бл. 590 млн років тому). Небесне тіло мало 4 км у діаметрі, щільність 3 г/см^3 та швидкість 25 км/с. Завдяки зіткненню утворився кратер, а вибух розкидав уламки одновікових відкладів на відстань до 450 км. Наступні геологічні процеси значною мірою деформували метеоритний кратер, нині зайнятий однойменним озером.

АКРЕДИТАЦІЯ (*лат.* accredo – довіряти) – процедура, у результаті якої отримується офіційне підтвердження відповідності стандарту якос-

ті послуг, що надаються. Найбільш поширена в сфері надання професійних послуг, які споживач оцінити самостійно не спроможний: освіти, проведення випробувань, клінічної діагностики, калібрування, сертифікації тощо. Зазвичай акредитацію проводять відповідні органи за певними правилами і процедурами.

АКРЕДИТИВ (*лат.* accreditivus – довірчий) – умовне грошове зобов'язання банку, що видається за дорученням клієнта на користь його контрагента за договором і є одним з основних засобів безготівкових розрахунків. Акредитивом також називається сам документ, що засвідчує права особи (на ім'я якої його видано) отримати в кредитній установі зазначену в акредитиві суму.

АКРИЛОВІ ФАРБИ – водорозчинні фарби на основі поліакрилатів, що використовуються в будівництві для внутрішніх і зовнішніх робіт та в живописі. Лягають фарби рівною плівкою, трохи блищать, утворюють плівку, висихають дуже швидко, після чого кольори темнішають; змиваються фарби після висихання тільки спеціальними розчинниками. Картина, написана цими фарбами, може бути схожа на акварельні чи олійні зображення або мати своє унікальне передавання кольору.

АКРІ (*порт.* Acre) – штат Бразилії (площа – 152 581 км^2, населення – 683 тис. осіб), заснований (1903) у Північному регіоні, адміністративний центр – Ріу-Бранку. Розташований південніше екватора в басейні Амазонки (найвища точка 609 м на заході в горах Серрау-Дівізор), 45 % території – індіанські резервації та природні об'єкти, що охороняються. Межує з Болівією і Перу та бразильськими штатами Амазонас і Рондонія.

АКРОБАТИКА СПОРТИВНА – вид спорту, змагання у виконанні акробатичних вправ, пов'язаних із збереженням рівноваги (балансування) й обертанням тіла з опорою та без опори. До змагання входять акробатичні стрибки жінок і чоловіків, вправи жіночих, змішаних і чоловічих пар, групові вправи жінок (утрьох) і чоловіків (учотирьох). Уперше з'явилася на X Олімпійських іграх (1932, Лос-Анджелес), коли акробатичні стрибки стали окремим видом змагань з гімнастики.

АКРОВІРШ (*грец.* akros – крайній) – літературна форма, вірш, у якому початкові літери кожного рядка, що читаються зверху вниз, становлять осмислений текст (слово, словосполучення або речення). Уперше з'явився у грецькій літературі, в російській поезії відомий з XVII ст. Рідше зустрічаються вірші, де слово складають останні букви кожного рядка (телевірш) або середні (мезовірш).

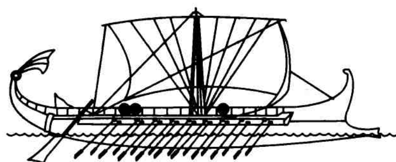
АКРОЛЕЇН (*лат.* acris – гострий і oleum – олія) – органічна сполука (C_3H_4O або CH_2), безбарвна летка рідина з неприємним різким запахом пригорілих жирів, дуже отруйна, подразна, з молекулярною масою 56,07. У повітрі присутня у вигляді парів (надходять у вигляді вихлопних газів дизельних двигунів), які майже вдвічі важчі за нього і добре розчиняються у воді. Десятихвилинне перебування в атмосфері, що містить 0,014 % акролеїну, для людини смертельне.

АКРОМІОН (*лат.* acromion) – латеральний кінець лопаткової кістки, що зчленовується з акроміональною суглобовою поверхнею ключиці, утворюючи акроміонально-ключичний суглоб.

АКРОПОЛЬ (*грец.* akros – верхній і polis – місто) – піднесена й укріплена частина грецького міста – верхнє місто, де зазвичай розташовувалися храми божеств, покровителів міста. Здебільшого був місцем первинного поселення, навколо якого розвивалося менш захищене т. зв. нижнє місто. Акрополь виконував функції фортеці і служив притулком для громадян (мешканців міста й околиць) у воєнний час.

АКРОПОЛЬ АФІНСЬКИЙ – найвідоміший акрополь у світі, розташований у грецькій столиці Афіни на пагорбі Акрополіс заввишки 156 м над р. м. Офіційно проголошений головною пам'яткою загальноєвропейської культурної спадщини (2007), відкрито Новий музей Акрополя (2009). У золоту добу на вершині пагорба стояв мікенський мегарон, а у XIII ст. до н. е. постав палац і пагорб був укріплений високою (до 10 м) та міцною (до 5 м) стіною циклопічної кладки загальною протяжністю 760 м.

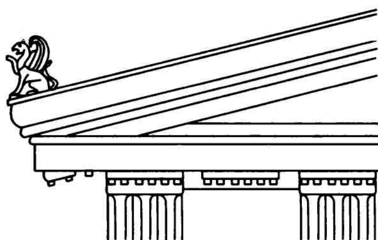
АКРОСТОЛЬ – декоративний кормовий край корабля. В античний період часто виготовлявся у вигляді хвоста скорпіона, риби чи дракона або пташиної голови чи завитка мушлі. Особливою декоративності досяг в період Римської імперії. Крім декоративного значення, мав і практичну мету – у деяких

Акростоль

суден до них кріпилася похила щогла, що несла додаткове вітрило.

АКРОТЕРІЙ (*грец.* akros – верхній і terion – фронтон) – наріжна скульптурна прикраса фронтону у вигляді статуї чи пальмети (орнаментальної рослинної фігури), що вироблялася з мармуру або теракоти. Застосовувався в античній архітектурі, здебільшого в храмах, як складовий елемент архітектурних ордерів.

Акротерій

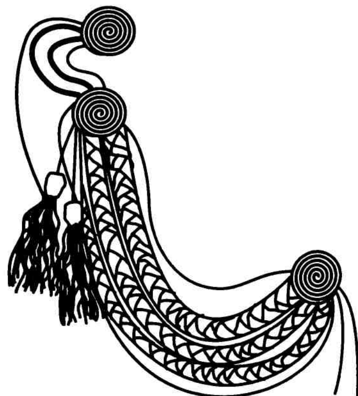
АКРУКС (ACRUX) – найяскравіша зоря сузір'я Південний Хрест. Є змінною зорею 2-ї зоряної величини і дванадцятою найяскравішою зорею в нічному небі. Відстань до зірки від Сонця – 88 світлових років, температура її поверхні 28 000 °К. Назва зірки Акрукс походить із позначення Байєра α і латинської назви сузір'я Crux.

АКР-ФУТ (*англ.* acre-foot) – одиниця об'єму, що зазвичай використовується в США у зв'язку з великомасштабними водними ресурсами (водосховища, акведуки, канали, каналізаційна пропускна здатність, річки та ін.). Вона визначає об'єм 1 акра площі поверхні (4046,8564 м^2) до глибини 1 фут (0,3048 м), що становить 1233,48 м^3.

АКСЕЛЕРАЦІЯ (*лат.* acceleratio – прискорення) – у біології – прискорене формування якогось органа в період ембріонального розвитку порівняно з іншими або зародком в цілому та прискорення індивідуального розвитку людини в дитячі та юнацькі роки (прискорення росту і статевого дозрівання дітей і підлітків) порівняно з їхніми ровесниками попередніх поколінь; в економіці – дострокове завершення підприємницької угоди, наприклад порушення графіка виплати позичальником відсотків.

АКСЕЛЕРОМЕТР (*лат.* accelero – прискорюю і *грец.* metreo – вимірюю) – прилад для вимірювання прискорення (перевантажень), що виникає на космічних літальних апаратах, ракетах, літаках та інших рухомих об'єктах, під час випробування машин, двигунів тощо. Розрізняють типи: залежно від виду руху (лінійний та кутовий), за принципом дії (механічний, електромеханічний та ін.), за призначенням (вимірює момент досягнення об'єктом заданого значення прискорення або максимального значення прискорення).

АКСЕЛЬБАНТ (*нім.* achsel – пахва і band – стрічка, тасьма) – наплічний відмітний предмет, у вигляді золотого, срібного або кольорового нитяного плетеного шнура з металевими наконечниками. Прикріплюється на правій (рідше лівій) стороні мундира (кітеля), під погонами або еполетами. Приналежність форми одягу (насамперед військової), вперше введена у збройних силах Західної Європи (XVII ст.). У збройних силах низки країн аксельбант є приналежністю парадної форми одягу.

Аксельбант

АКСЕЛЬ-ХЕЙБЕРГ — острів на півночі Канадського Арктичного архіпелагу (площа — 34 300 км²), 32-й за площею у світі і 7-й у Канаді. Висота гір понад 2000 м, у внутрішніх частинах острова багато льодовиків, знаменитий своїми «скам'янілими лісами» епохи еоцену (55–38 млн років тому). Названий на честь норвезького дипломата й мецената Акселя Хейберга (Axel Heiberg) (1848–1932), який фінансував експедицію для його дослідження. На острові побудовано науково-дослідну станцію (1960).

АКСЕРОФТОЛ (РЕТИНОЛ) — жиророзчинний вітамін, необхідний для нормального обміну речовин, альдегідна форма ретинолу — входить до складу зорового пігменту родопсину. В організмі тварин і людини утворюється з каротину, що міститься, наприклад, в моркві, салаті, шпинаті, у зелених частинах рослин та входить до складу тваринних жирів (риб'ячого, ікри, яєчного жовтка). Через нестачу розвиваються т. зв. куряча сліпота і затримка росту молодих організмів.

АКСЕСУАР (*фр.* accessoire — додатковий) — предмет, супутній чому-небудь. У моді — предмет, використовуваний для доповнення зовнішнього вигляду або стилю; у театрі — предмети бутафорії або реквізиту; в образотворчому мистецтві — другорядні, допоміжні деталі зображення; в архітектурі — предмети декору та інтер'єру, що гармонізують загальний вигляд споруди; у мобільному зв'язку — всі комплектувальні предмети до мобільного телефону; в комп'ютерних іграх — частина апаратного забезпечення комп'ютера тощо.

АКСИНІТ (*грец.* сокира) — мінерал підкласу кільцевих силікатів класу кремнеземів. Названий так за гостру клиноподібну форму головки кристалу, відкритий Рене Жюстом Гаюї (1797). Блиск скляний, червоного, рожевого, бузкового, білого, сірого, жовтого, зеленого кольору, твердість — 6,5–7,25, щільність — 3,25–3,3 г/см³. Утворюється в скарнах, у гідротермальних і метаморфічних комплексах, часто залягає спільно з кварцом, польовим шпатом, епідотом та ін., родовища відомі на всіх континентах.

АКСІНІН ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ (1949–1985) — радянський український художник-графік, відомий як «львівський Дюрер». Освіту здобув у Львівському поліграфічному інституті (1972). Створив понад 500 офортних та акварельних робіт і кілька живописних полотен. Серед друкованої графіки — ілюстрації до «Аліси в країні чудес» (1977), «Пригод Гуллівера» (1978), «Книги змін» (1985), серії «Босхіана» (1978) та ін. Загинув в авіаційній катастрофі у Львівській області.

АКСІОЛОГІЯ (*грец.* axia — цінність і logos — учення) — філософська дисципліна, що досліджує категорію «цінність», характеристики, структури та ієрархії ціннісного світу, способи його пізнання, природу та специфіку ціннісних суджень. Термін запроваджений французьким філософом П. Лапі (1902) і незабаром став використовуватися для позначення одного з розділів філософії Е. фон Гартманом (1904).

АКСІОМА (*грец.* axioma — значуще, безперечне положення) — вихідне, прийняте без доказу положення чи твердження якоїсь теорії, що лежить в основі доказів інших її положень. Довгий час термін розумівся не просто як відправний пункт доказів, а як істинне положення, що не потребує особливих доказів через його очевидність, наочність, ясність тощо. Нерідко трактувався як вічні й непорушні істини, відомі до будь-якого досвіду і не залежні від нього, спроба обґрунтування яких могла тільки підірвати їх очевидність.

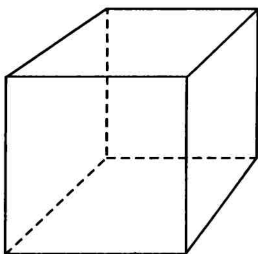
АКСІОМЕТР (*грец.* axis — вісь і metro — міра) — корабельний вимірювальний прилад, що є видною зовні частиною стернового пристрою, з колом поділок і стрілкою-вказівником. Аксіометр указує в градусах відхилення пера стерна від діаметральної площини корабля (судна) в кожний момент часу. Аксіометр встановлюється, як правило, перед штурвалом і зв'язується електричною схемою з балером (віссю обертання) керма.

АКСОЇД (*лат.* axis — вісь) — геометричне місце миттєвих осей обертання під час руху твердого тіла навколо нерухомої точки (круговий рух об'єкта) або миттєвих гвинтових осей у загальному випадку руху твердого тіла (гвинтовий рух об'єкта).

АКСОЛОТЛЬ (*лат.* axolotl) — личинка деяких видів амбістом, земноводних родини Амбістомові (Ambystomidae). Її особливість у тому, що вона досягає статевої зрілості і стає здатною до розмноження, не перетворившись на дорослу форму і не зазнавши метаморфоз.

З ацтекської мови аксолотль – це «водяна іграшка», що цілком відповідає її зовнішньому вигляду: схожа на великого головатого тритона (завдовжки до 30 см) з трьома парами зовнішніх зябер.

АКСОНОМЕТРІЯ (*грец.* axon – вісь і metro – міра) – спосіб зображення предметів на кресленні за допомогою паралельних проекцій. Полягає в тому, що предмет зображається на площині разом з просторовою системою координат, до якої він віднесений, і його проекцією на одну з координатних площин.

Аксонометричне зображення предмета

АКСЬОНОВ ВАСИЛЬ ПАВЛОВИЧ (1932–2009) – радянський російський письменник, сценарист, кінодраматург. Освіту здобув у Ленінградському медичному інституті (1956), працював лікарем, з 1960 – професійний літератор. Автор повістей «Коллеги» (1959), «Затоваренная бочкотара» (1968), романів «Ожог» (1975), «Остров Крым» (1979), «Московская сага» (1992), «Вольтерьянцы и вольтерьянки» (2004, премія «Російський Букер»), «Таинственная страсть. Роман о шестидесятниках» (2007), кіносценаріїв і п'єс.

АКСЬОНОВ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ (нар. 1937) – радянський український футболіст і тренер, заслужений тренер УРСР (1990). Освіту здобув у Кременецькому педагогічному інституті (1960). Виступав у командах майстрів Полтави, Кіровограда, Дрогобича і Тернополя. Начальник команди (1984–1985) і президент футбольного клубу «Нива» (1988–1995), тренер юнацьких збірних СРСР і України (1989–1991).

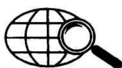
АКТ (*лат.* actus – дія, actum – документ) – окремий прояв якої-небудь діяльності; дія, подія, вчинок. У театрі – закінчена частина театральної вистави, драматичного твору; акти цивільного (громадянського) стану – записи спеціальними державними органами фактів народження, смерті, шлюбу, розлучення; існують історичні, комерційні, нормативні (офіційні документи органів влади) акти, а також акти технічної документації, ревізії, урочисті тощо.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991) – документ позачергової сесії Верховної Ради УРСР (24 серпня 1991), який поклав край юридичному існуванню Української Радянської Соціалістичної Республіки. Виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, виконуючи Декларацію про Державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної держави – України.

АКТАСЬКЕ ОЗЕРО – солоне озеро у Ленінському районі АР Крим, у групі Керченських озер. Довжина – 8 км, ширина – 3,5 км, площа – 26,8 км^2, глибина – 0,1 м. Під час будівництва Кримської АЕС навколо озера (яке готували як охолоджувач) насипали греблю, що дозволила підняти рівень на кілька метрів. Від Азовського моря відокремлене кілометровим пересипом, живиться інфільтрацією морської води та підземними мінералізованими водами. Вода хлоридно-натрієвого типу, мінералізація ропи 110–310 %.

АКТИВИ (*лат.* activus – дієвий) – будь-яка власність, що належить підприємству; перевищення доходів над витратами у платіжному балансі. Виділяють активи фінансові та нефінансові, матеріальні (будівлі, споруди, машини, устаткування, матеріальні запаси, банківські внески тощо) і нематеріальні (патенти, торговельні марки, технології, орендні права, ділова репутація та ін.).

АКТИВНИЙ МУЛ – мул, що утворюється під час очищення стічних вод в аераційному басейні (аеротанку) і очищає стічні води. Створюється із завислих у стічній рідині частинок, не затриманих первинним відстійником, і адсорбованих колоїдних речовин з мікроорганізмами, що на них розмножуються (бактеріями, найпростішими, водоростями та ін.). Значно прискорює процеси очищення стічних вод завдяки поглинанню його частинками

органічних речовин і бактерій; винайдений у Великобританії (1913).

АКТИВНІСТЬ КАТАЛІЗАТОРА — властивість каталізатора прискорювати хімічну реакцію. Кількісно визначають як швидкість реакції в даних умовах за вирахуванням швидкості тієї ж реакції за відсутності каталізатора і використовують значення активності в технологічних розрахунках, для порівняння оцінки каталізаторів під час їх підбору, для характеристики якості каталізатора.

АКТИВНІСТЬ РАДІОНУКЛІДІВ — міра радіоактивності (A), що визначається для певної кількості радіонукліда в певному енергетичному стані в заданий момент часу. Визначається за формулою $A = dN/dt$, де dN — очікуване число спонтанних ядерних перетворень (розпадів радіоактивних ядер нукліда) від даного енергетичного рівня за інтервал часу (dt). Одиниця вимірювання — Бекерель (Bq), названа на честь французького фізика, дослідника радіоактивності урану.

АКТИВНІСТЬ ХІМІЧНА — здатність елемента, хімічної сполуки або системи вступати в реакцію. Термодинамічна величина, що дозволяє подавати в зручній для практичного використання формі концентрації залежність хімічних потенціалів компонентів реального розчину. За допомогою цієї величини можна застосовувати до реального розчину термодинамічні співвідношення, що належать до ідеального розчину, якщо замінити в них концентрації активностями.

АКТИНІДІЯ (*лат.* Actinidia) — рід дерев'янистих ліан родини Актинідієві (Actinidiaceae), найвідомішими представниками якої є плоди культурних сортів — ківі, або актинідія делікатесна. Ботанічна назва роду походить від грецького слова «промінчик» через променисте розташування стовпчиків зав'язі. Рід має бл. 40 видів, поширених у Південно-Східній Азії, Гімалаях, на Далекому Сході. Плід — довгаста ягода, жовто-зелена або світло-оранжева, у деяких видів їстівна.

АКТИНІЇ (МОРСЬКІ АНЕМОНИ) (*лат.* Actiniaria) — ряд морських тварин типу Кишковопорожнинні. Зазвичай поодинокі, рідше колоніальні тварини циліндричної форми, від кількох міліметрів до півтора метра в поперечнику. Ротовий отвір оточений віночком щупальців із жалкими капсулами, за допомогою яких актинії вбивають дрібних тварин. Ведуть сидячий спосіб життя, але за допомогою підошви можуть пересуватися. Поширені в далекосхідних, тропічних і субтропічних морях, в Україні — у Чорному морі.

АКТИНІЙ (*лат.* Aktinium, Ac) — радіоактивний хімічний елемент, атомний номер 89, атомна маса 227,0278, відкритий (1899) французьким хіміком А. Деб'єрном, назва походить від грецького слова «промінь». Сріблясто-білий метал, досить важкий (густина 10,7 г/см^3), хімічно активний, температура плавлення 1050 °С, температура кипіння — бл. 3590 °С, період напіврозпаду 21,8 року, найдовше живе ізотоп ^{227}Ac. Міститься в уранових й торієвих рудах, за хімічними властивостями схожий на лантан.

АКТИНОЇДИ (АКТИНІДИ) — радіоактивні хімічні елементи, подібні до актинію, розташовані після нього в одній з ним клітинці періодичної системи елементів (3-тя група, 7-й період, атомні номери 90—103). До групи належать 14 хімічних елементів (металів): торій Th, протактиній Pa, уран U, нептуній Np, плутоній Pu, америцій Am, кюрій Cm, берклій Bk, каліфорній Cf, ейнштейній Es, фермій Fm, менделєєвій Md, нобелій No і лоуренсій Lr. З них лише торій та уран зустрічаються в природі в помітних кількостях.

АКТОМІОЗИН (*лат.* activus — діяльний і *грец.* myos — м'яз) — складний білок м'язових волокон, що зумовлює їх скорочувальну здатність. Складається з білків актину та міозину, які утворюють актоміозиновий комплекс, здатний розщеплювати АТФ (аденозинтрифосфат), вивільняючи при цьому значну кількість енергії, необхідну для забезпечення скорочувальної діяльності.

АКТОР — виконавець ролей у драматичних, оперних, балетних, естрадних, циркових виставах та кінофільмах, творець сценічних та екранних образів. Стиль, напрям і жанр його мистецтва визначаються характером драматургії, національними особливостями театру, складом глядачів та принципами постановки і завжди набувають типових ознак, притаманних певній історичній епосі.

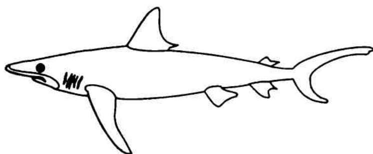
АКТУАЛІЗМ (*лат.* actualis — сучасний, справжній, фактично існуючий) — метод природничо-наукового пізнання історії розвитку Землі,

що виходить із положення: «Сучасність – ключ до пізнання минулого» і є складовою порівняльно-історичного методу, який широко застосовується в геології. Дозволяє використовувати сучасні уявлення про взаємозалежність складу гірських порід, особливостей середовища та динаміки геологічних процесів для з'ясування нюансів стародавніх геологічних умов і процесів.

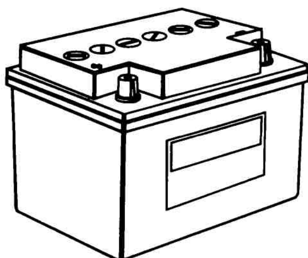
АКТУАРІЯ – рідкісний тип римської галери, що призначалася для розвідки, посильної служби, постачання і парадних виїздів (застосовувалися спеціально оброблені актуарії). Невелике високобортне судно, де таран-тризуб мав декоративне значення, а акростоль зазвичай виконувався у вигляді завитка мушлі. Характерною особливістю їх був розподіл весел за групами та окреме розміщення на різних рівнях, що забезпечувало високу маневреність і можливість незалежної роботи веслярів.

АКУЛА 941 – важкі ракетні підводні крейсери стратегічного призначення проекту 941 «Акула» – найбільші у світі атомні підводні човни. Побудовано 6 човнів цього типу (1976–1989), водотоннажність – 28 500 т (надводна) і 49 800 т (підводна), довжина – 174,8 м, ширина – 23,3 м, осадка – 11,2 м. Швидкість підводна – 25 вузлів (46,3 км/год), робоча глибина занурення – 400 м, автономність плавання – 180 діб, екіпаж – 160 (з них 52 офіцери).

АКУЛИ (*лат.* Selachimorpha) – надряд хрящових, переважно пелагічних риб, що включає 8 рядів, 20 родин і бл. 350 видів. Сучасні акули об'єднані в 3 групи: давні, рогаті і справжні (найчисленніша). Об'єднує риб з обтічним видовженим тілом, які бувають від 20–30 см (катранові та кунячі) до 20 м завдовжки та вагою до 14–20 т (велетенська та китова), хоча живляться лише планктоном та дрібною рибою. Акули відомі починаючи з верхнього девону (360 млн років тому).

Акула

АКУМУЛЯТОР (*лат.* accumulator – збирач) – пристрій, у якому нагромаджується (акумулюється) енергія. Найпоширеніші електричні (кислотні та лужні) акумулятори нагромаджують хімічну енергію (внаслідок зворотних хімічних реакцій між речовиною електродів та електролітом), а віддають електричну енергію, являючи собою гальванічні елементи. Розрізняють акумулятори гідравлічні, пневматичні, теплові та інерційні.

Акумулятор

АКУМУЛЯЦІЯ (*лат.* accumulatio – накопичення) – має кілька значень: накопичення, збирання, наприклад, енергії; загальна назва всіх процесів накопичення рихлої мінеральної речовини на поверхні Землі, серед яких виділяють два основних типи – вулканічна і осадова; може протікати на дні водних басейнів (субаквальна) або на суходолі (субаеральна). Залежно від геологічного чинника, що її спричиняє, розрізняють акумуляцію: морську, озерну, річкову, вітрову (еолову), льодовикову, органогенну та ін.

АКУНІН БОРИС (при народженні – **ЧХАРТІШВІЛІ ГРИГОРІЙ ШАЛВОВИЧ**) (нар. 1956) – російський письменник, літературознавець, перекладач, японіст. Освіту здобув у Московському університеті (1973). Працював у журналі «Іноземна література» (1994–2000), автор літературних перекладів, романів і повістей із серій «Новый детектив» («Приключения Эраста Фандорина», 1998–2009), «Провинциальный детектив» («Приключения сестры Пелагии», 2001–2003), «Приключения магистра» (2000–2009) та ін.

АКУПУНКТУРА (ГОЛКОВКОЛЮВАННЯ) (*лат.* acus – голка і punctura – колоти, жалити) – напрям у традиційній китайській медицині, де вплив на організм людини здійснюється введенням

спеціальних голок через особливі точки на тілі і подальшими маніпуляціями ними, що використовується для зняття болю або лікування. Вважається, що точки розташовуються на меридіанах, якими циркулює ци («життєва енергія»).

АКУСТИКА (*грец.* akustikos — слуховий, слухати) — учення про звук; розділ фізики, що досліджує пружні хвилі від найнижчих частот до гранично високих. Загальна та теоретична акустика займаються вивченням закономірностей випромінювання та поширення пружних хвиль у різних середовищах та їх взаємодії з ними. Розділи акустики: електроакустика, архітектурна, будівельна, атмосферна, музична, психологічна і фізіологічна акустика, геоакустика, гідроакустика та ін.

АКУСТИКА АРХІТЕКТУРНА — наука, що вивчає закони поширення звукових хвиль у закритих (напіввідкритих, відкритих) приміщеннях, відображення і поглинання звуку поверхнями, вплив відбитих хвиль на чутність мови і музики, методи керування структурою звукового поля, шумовими характеристиками інтер'єрів тощо. Створює прийоми проектування залів та інтер'єрів із заздалегідь передбаченими умовами чутності.

АКУСТИЧНА СИСТЕМА — побутовий або професійний пристрій для відтворення звуку, що перетворює електричні коливання на звукові. Складається з однієї або кількох динамічних головок (один широкосмуговий випромінювач або дві і більше голівки, кожна з яких створює звуковий тиск у своїй частотній смузі), розташованих у корпусі (акустичному оформленні).

АКУСТООПТИКА — розділ фізики, що вивчає взаємодію електромагнітних хвиль (переважно оптичного діапазону) з акустичними (як правило, когерентними) хвилями в твердих тілах і рідинах (акустооптична взаємодія); розділ техніки, де розробляються і досліджуються прилади, що використовують акустооптичну взаємодію (акустооптичні прилади). Одним з основних наслідків акустооптичної взаємодії є зміна характеристик оптичного випромінювання в середовищі під час поширення в ньому акустичних хвиль.

АКУТАГАВА РЮНОСКЕ (1892–1927) — японський письменник, класик нової японської літератури. Освіту здобув на відділенні англійської літератури філологічного факультету Токійського університету (1916), першу популярність принесли оповідання з життя середньовічної Японії: «Ворота Расемон» (1915), «Ніс» (1916), «Муки пекла» (1918) та ін. Наклав на себе руки, отруївшись. У Японії заснована літературна премія імені Акутагави (1935).

АКУШЕРСТВО (*фр.* accoucher — допомагати під час пологів) — найдавніша поряд з терапією і хірургією медична спеціальність та галузь клінічної медицини, що вивчає пов'язані з вагітністю та пологами процеси в організмі жінки й плода, патологію цього періоду, розробляє методи допомоги під час пологів і лікувально-профілактичні заходи. Наукове акушерство розвивається з XVII–XVIII ст. завдяки успіхам анатомії, ембріології, фізіології та клінічної медицини.

АКЦЕНТ (*лат.* accentus — наголос) — виділення фонетичними засобами (посиленням голосу, підвищенням тону) складу у слові або цілого словосполучення; особливості вимови, зумовлені специфікою артикуляційної бази рідної мови або діалекту мовця, що зберігаються у мовленні чужою мовою; діакритичний (додатковий) знак, яким позначають наголос; у музиці — виділення, підкреслення звуку або акорду шляхом його посилення, ритмічного подовження, зміни гармонії, тембру тощо.

АКЦЕПТ (*лат.* acceptus — прийнятий) — зобов'язання (підтвердження згоди) платника сплатити у встановлений термін переказний вексель (тратту), виставлений на оплату рахунок, задовольнити інші вимоги про оплату. Акцепт оформлюється у формі напису «акцептовано» на платіжній вимозі та підпису. Говорячи, що документ акцептовано, мають на увазі згоду платника (банку) на його оплату. Акцептом також називають згоду однієї з договірних сторін на укладення договору за пропозицією іншої сторони.

АКЦЕПТОР (*лат.* acceptor — той, хто приймає) — у фізиці напівпровідників — домішковий атом, який може захоплювати електрони з валентної зони або в донорів, утворюючи при цьому дірки, які беруть участь в електропровідності; у хімії належить до кислотно-основних реакцій, де молекула або частинка здатна взяти електронну пару від донора й утворити з них ковалентний донорно-акцепторний зв'язок.

АКЦИДЕНЦІЯ (*лат.* accidentia – випадок, випадковість) – філософське поняття, що означає тимчасову, минущу, несуттєву, мінливу, випадкову властивість речі (на відміну від істотної), яка може бути виключена без зміни сутності речі (несуттєва властивість речі). Уперше поняття вжито Аристотелем у «Метафізиці» і «Фізиці», потім – Порфирієм, який поділив акциденцію на віддільну (людський сон) і невіддільну (колір шкіри у людини).

АКЦИЗ (*фр.* accise, від *лат.* accido – обрізаю) – вид непрямих (що включаються у ціну чи тариф) податків на товари і послуги переважно масового споживання, оплачуються покупцями (споживачами). За способом стягнення поділяються на індивідуальні (встановлюються на окремі види товарів та послуг і стягуються за твердими ставками з одиниці виміру товару або послуги) та універсальні (встановлюються у відсотках до вартості товарів або послуг і стягуються з валового обороту).

АКЦІЙНЕ МАНТО – стан підприємства або фірми, що не проводить підприємницької діяльності, але зберігається як юридична особа, функціонує суто формально, можливе тіньове підприємництво.

АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО – господарське товариство, статутний капітал якого в межах України не може бути меншим за 1250 мінімальних заробітних плат, його поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями. Акціонерні товариства створюються в формі публічних або приватних товариств, а їх діяльність регулюється державним законодавством.

АКЦІЯ – вид цінних паперів, свідоцтво про власність на визначену частку статутного капіталу акціонерного товариства, надає власникові (акціонеру) певні права (участь у керуванні товариством, на частину прибутку товариства у випадку його розподілу – дивіденд, а в разі ліквідації – на частину залишкової вартості підприємства) і є одиницею капіталу, переданого акціонерами у користування акціонерному товариству.

АЛАБАМА (ALABAMA) – штат (площа – 135 775 км^2, населення – 4,6 млн осіб) у групі Південно-Східного Центру США, над Мексиканською затокою, також називаний «Бавовняний штат», адміністративний центр – Монтгомері. Розташований на Примексиканській низовині, що на півночі переходить в горбисту рівнину і відроги Аппалачів, межує зі штатами Міссісіпі, Джорджія, Теннессі і Флорида. Клімат субтропічний, помірно вологий, регіон вирощування сої і бавовнику.

АЛАВІТИ (НУСАЙРИТИ) – шиїтська релігійна група, що дістала назву від імама Алі, який вшановується на рівні Бога. Деякі теологи вважають, що вони відкололися від шиїзму, відійшли від панівних ісламських напрямів і нагадують особливу релігію – суміш ісламу, християнства та доісламських східних вірувань. Загальна чисельність алавітів оцінюється до 3 млн осіб; мешкають у Сирії (1,4 млн), Туреччині (1 млн), Лівані (0,1 млн) та інших країнах переважно Близького Сходу.

АЛАГОАС (*порт.* Alagoas) – штат Бразилії (площа – 27 768 км^2, населення – 3,2 млн осіб), розташований у Північно-Східному регіоні, адміністративний центр – Масейо. Межує зі штатами Сержипі, Пернамбуку і Баїя, омивається Атлантичним океаном. Назва штату походить від слова «лагуни» – на честь довгих лагун, що проникають глибоко (до 15 км) на територію штату. Штат найменший у країні, сільськогосподарський, спеціалізується на вирощуванні цукрової тростини, бавовнику, тютюну і виробництві спирту.

АЛАДАГЛАР – найвищий хребет Центрального Тавру на півдні Туреччини, що утворився на початку мезозою (250 млн років тому). До числа найвищих вершин належать Кизилкая (3767 м), Демірказик (3756 м), Калди (3736 м), Емлер (3723 м) і Кизил'яр (3654 м). Рельєф масиву належить до піренейського типу, з льодовиковою ерозією, численними долинами, цирками, зубчастими хребтами та піками. У центральній частині масиву на площі 550 км^2 створено Національний парк (1995).

АЛАЇД – діючий вулкан на острові Атласова Великого Курильського пасма, найпівнічніший і найвищий вулкан Курильських островів Росії. Стратовулкан із вершинним кратером, заввишки 2339 м і перевищенням над дном Охотського моря 2850–3000 м. Вершина – вибуховий кратер з діаметром 900–1300 м, завглибшки 200 м. Вулкан утворився 40–50 тис. років тому, складений базальто-

вими лавами і туфами, історичні виверження: 1793, 1854, 1860, 1894, 1933–1934, 1972, 1981, 1986.

АЛАКАЛУФИ (КАВАШКАР) – південноамериканський індіанський народ (загальною чисельністю до 50 осіб), мешкають у Чилі й Аргентині в районі Магелланової протоки на півострові Брансвік, островах Веллінгтона, Санта-Інес і Десоласьйон. В антропологічному плані належать до окремої американської гілки великої монголоїдної раси, що вирізняється низьким зростом і пухкими губами. Традиційне житло – куполоподібна жердяна хатина, були кочовим народом, що займався рибальством.

АЛАКОЛЬ (*каз.* строкате, різнобарвне озеро) – солоне безстічне озеро на Балхаш-Алакольській низовині в південно-східному Казахстані, за 80 км від казахстансько-китайського кордону. Розташоване в напівпустельній зоні на висоті 343 м, площа – бл. 2200 км^2, глибина – до 45 м, річні коливання рівня становлять 1,2 м. Вода хлоридно-натрієвого складу, льодостав триває з січня до квітня. Алаколь і мілководні озера Уяли, Сасикколь і Жаланашколь утворюють озерну систему площею до 55 тис. км^2.

АЛАНДСЬКІ ОСТРОВИ, або **АЛАНДИ** (*швед.* Åland, *фін.* Ahvenanmaa) – група з бл. 6500 гранітних островів і шхер у Балтійському морі, які лежать при вході до Ботнічної затоки, між шведським Стокгольмським архіпелагом та південно-західним берегом Фінляндії. Автономна територія у складі Фінляндії з 1918, демілітаризована зона з 1921, площа – 13 324 км^2, населення – 27 800 осіб, офіційна мова – шведська, адміністративний центр – Марієхамн.

АЛАНИ (ЯСИ) – племена, що жили між Нижнім Дніпром і Південним Уралом (з І ст. до н. е.), на Північному Кавказі. Іраномовні племена сарматського походження, основне заняття – кочове скотарство в поєднанні з хліборобством, а згодом і ремеслами. Створили власну культуру, позначену окремими видами поховань, які збереглись у катакомбах і курганах (з II–IV ст.). Брали участь у війнах з Римом (168–175, 178–180), у походах готів на Римську імперію (III ст.), за наймом служили в римській кінноті.

АЛАРІХ І (ALARICUS) (бл. 370–410) – полководець, король вестготів (з 395) і перший германський вождь, який захопив Рим. Вторгся до Фракії, взяв Афіни, спустошив Коринф, Аргос і Спарту. Римський імператор Аркадій уклав з ним мир і призначив намісником Іллірії, проте Аларіх І підняв повстання і вторгся до Італії (401), але був розбитий. З другої спроби захопив місто Рим (410) і розгромлював його 3 дні. Помер у Південній Італії, готуючись до походу в Сицилію і Африку.

АЛАШАНЬ – піщана пустеля (площа – 170 тис. км^2) у східній частині Центральної Азії у Китаї. Переважає рівнинний, здебільшого хвилястий рельєф з острівними горами, кряжами, ділянками горбистого рельєфу, зі слідами тривалої дефляції – скельні виходи зруйновані й відполіровані потужними вітровими потоками частих ураганів, піщаних бур і смерчів. У межах рівнинних ділянок великі масиви оголених еолових пісків з високими (250 м) барханами, дюнами і пагорбами.

АЛБА (ALBA) – жудець (повіт) у Трансільванії, центральному регіоні Румунії, площа – 6242 км^2, населення – 377 тис. осіб, адміністративний центр – Алба-Юлія (розташований на річці Муреш, одне з найдавніших румунських міст). Межує з повітами Муреш, Сібіу, Вилча, Арад, Хунедоара, Біхор і Клуж. На території Алби стоїть одна з фортець даків у горах Орештіє, включених до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

АЛБАНІЯ – держава у Південній Європі на узбережжі Іонічного та Адріатичного морів, що межує з Грецією, Македонією, Чорногорією, Сербією та частково визнаним Косово. Площа країни – 28 748 км^2, населення – 3,59 млн осіб, столиця – Тирана. Державний устрій – парламентська республіка, офіційна мова – албанська, грошова одиниця – лек. Переважно гірська країна, лише вздовж узбережжя 200-кілометрова приморська рівнина. Клімат примор'я субтропічний, середземноморський, у горах – більш континентальний.

АЛБАНСЬКА МОВА – одна з індоєвропейських мов, що становить особливу групу, є продовженням зниклих мов Балканського півострова. Албанська мова поширена в Албанії, Косово, Македонії, Чорногорії, Італії та інших країнах, де нею розмовляють до 6 млн осіб. Поділяється на дві основні діалектні області – південну (тоскську) та північну (ґеґську),

на базі яких наприкінці XIX ст. виникла сучасна літературна мова у двох варіантах, що використовує латинський алфавіт.

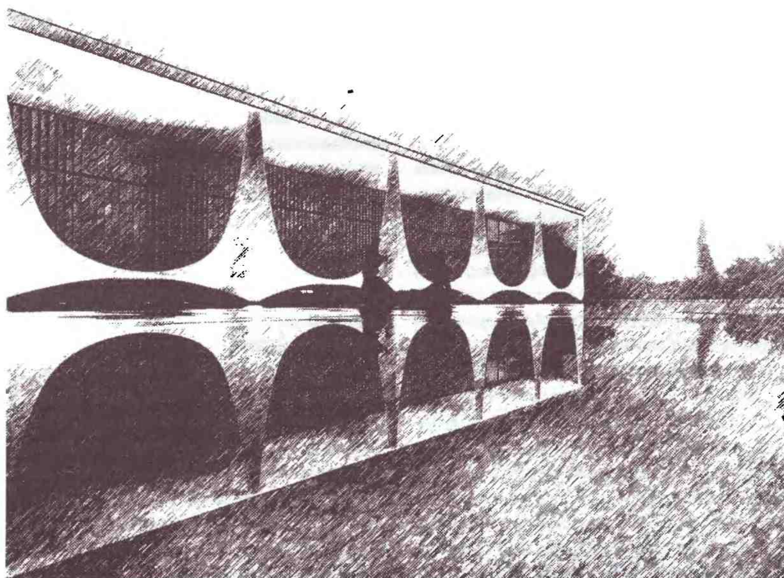
АЛБАНЦІ (*алб.* shqiptar – гірський орел) – народ (9 млн осіб), основне населення Республіки Албанія, також живе в Косово, Македонії, Чорногорії, Італії, Болгарії, Греції та інших країнах. Розмовляють албанською мовою, вважаються нащадками стародавніх іллірійців і частково фракійців, за мовними ознаками поділяються на північних (ґеґів) і південних (тосків). Серед віруючих албанців понад дві третини мусульман, решта – православні й католики.

АЛ-БАТТАНІ (АБУ АБДАЛЛАХ МУХАММАД ІБН ДЖАБІР ІБН СІНАН АЛ-БАТТАНІ) (858–929) – астроном і математик, у середньовічній Європі відомий під латинізованим ім'ям Albategnius. Провів у Раккі й Дамаску (877–919) безліч астрономічних спостережень, склавши «Сабейський зідж» (астрономічні таблиці). Визначив нахил екліптики до екватора і випереджання рівнодення, описав методи обчислення сферичних трикутників, обчислив сонячний рік тощо. На його честь названо кратер Albategnius на Місяці.

АЛВЕРНІЯ (ALVERNIA) – найвища точка країни Багамські Острови – архіпелагу з 700 островів і тисяч коралових рифів в Атлантичному океані між Кубою і півостровом Флорида (США). Пагорб Алвернія (висота – 63 м) розташований на півдні острова Кет і зайнятий спорудами монастиря Ермітаж, що постали завдяки англіканському священику монсеньйору Джону Хосу (Hawes) (1876–1956), який прибув на паломництво на Багами (1939).

АЛВОРАДА ПАЛАЦ («РАНКОВА ЗОРЯ») – офіційна резиденція президента Бразилії. Одна з перших будівель (1958) у новій столиці країни Бразиліа, розташована на півострові озера Параноа. Проекту бразильського архітектора Оскара Німейера притаманні принципи простоти і сучасності. Палац має три поверхи загальною площею 7000 м^2: цокольний – технічні служби, перший – офіційні приміщення, другий – помешкання президента і гостей. Обслуговують палац 72 особи.

АЛГЕБРА (*араб.* al djebr – відновлення розрізнених частин) – розділ математики, що безпосередньо примикає до арифметики, наука про загальні операції, аналогічні додаванню

Палац Алворада

і множенню, які можуть виконуватися не тільки над числами, а й над іншими математичними об'єктами, наприклад багаточленами, векторами, матрицями тощо.

АЛГЕБРАЇЧНІ ЧИСЛА – підмножина комплексних чисел, кожне з яких є коренем хоча б одного полінома (багаточлена) певної степені з раціональними коефіцієнтами.

АЛГОЛ (ALGOL) (скорочення від *англ.* ALGOrithmic Language – алгоритмічна мова) – сімейство імперативних мов програмування, перша версія якої розроблена комітетом європейських та американських вчених (1958) на зустрічі у Швейцарському інституті технологій, фактично стала стандартною мовою публікації алгоритмів на наступні три десятиліття. Розроблена для подолання деяких проблем Фортрана і дала поштовх для розвитку інших мов (Паскаль та ін.).

АЛГОЛЬ (ALGOL) – періодично-змінна потрійна зоря, друга за блиском у сузір'ї Персея, на зображеннях якого розташовується на місці ока відрубаної голови Медузи. Відстань до зорі – 93 світлові роки, температура її поверхні – 8500 °К. Документально змінність Алголя першим зафіксував Дж. Гудрайк (1872).

АЛГОНКІНИ – група з понад 30 індіанських племен (представники американської гілки монголоїдної раси), що мешкали в Канаді (до 50 тис. осіб) і США (до 40 тис. осіб) та займали (XVIII ст.) територію від Атлантичного океану до Скелястих гір. Жили у вігвамах, сповідували тотемізм, займалися лісовим мисливством, рибальством, збиральництвом і хліборобством, внаслідок колонізаторської політики і запровадження резервацій чисельність значно скоротилася, а деякі племена зовсім вимерли.

АЛГОРИТМ – послідовність, система, набір систематизованих правил виконання обчислювального процесу, що обов'язково приводить до розв'язання певного класу задач після скінченного числа операцій. Назва походить від латинізованого імені (Algorithmi) перського математика Аль-Хорезмі (IX ст.). У написанні комп'ютерних програм алгоритм описує логічну послідовність операцій. Кожен алгоритм є списком інструкцій для розв'язання задачі.

АЛДАН – річка (довжина – 2273 км) на Далекому Сході Росії, права притока Лени. Басейн (площа – 729 тис. км^2) розташований у межах Якутії і Хабаровського краю, в зоні розвитку багаторічної мерзлоти. Бере початок на північному схилі Станового хребта, по Алданському нагір'ю тече в кам'янистому руслі, у нижній течії дробиться на ряд рукавів. Живлення переважно атмосферне, під час повені (травень – липень) рівень води підвищується на 7–10 м, а витрата досягає 30–48 тис. м^3/с (середня – 5060 м^3/с).

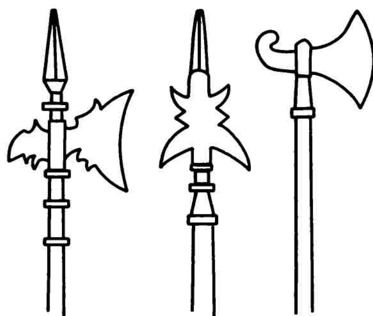
АЛДАНОВ МАРК (при народженні – **ЛАНДАУ МАРК ОЛЕКСАНДРОВИЧ**) (1886–1957) – російський письменник, публіцист, автор нарисів на історичні теми, філософ і хімік. Освіту здобув у Київському університеті (1910), жив і працював у Франції (1910–1914, 1919–1922, 1925–1940, 1947–1957), Німеччині (1922–1924), Росії (1915–1919), США (1940–1947). Автор творів «Ленин» (1919), «Огонь и дым» (1922), «Святая Елена, маленький остров» (1923), «Живи как хочешь» (1952) та ін.

АЛДАН-СЕМЕНОВ АНДРІЙ ІГНАТОВИЧ (справжнє прізвище **СЕМЕНОВ**) (1908–1985) – радянський російський письменник і поет. Навчався у В'ятському педагогічному інституті, з 1926 займався журналістикою, репресований 1938, провів 15 років у трудовому таборі на Колимі. Табірні враження Алдан-Семенова лягли в основу повісті «Барельеф на скале» (1964), збірок поезій. Автор романів «Красные и белые» (1974), «Гроза над Россией» (1980), «На краю океана» (1977).

АЛЕАТОРИКА (*лат.* alea – жереб, випадковість) – метод музичної композиції XX ст., за якого елементи випадковості зводяться в ранг формотворчих чинників. Цей композиторський напрям виник як реакція на серійну музику та структуралізм, у яких музична тканина виключно підпорядковується тим чи іншим математичним моделям. Засновником сучасної алеаторної техніки вважають американського композитора Джона Кейджа (Cage) (1912–1992).

АЛЕБАРДА (*нім.* helm – руків'я і barte – сокира) – різновид холодної зброї багатофункціонального призначення, що складається з держака та прикріпленої до нього бойової частини (комбінації двох головних елементів – бойової сокири та списа). Основним призначенням є нанесення супротивникові січних, колючих, іноді пробивних ударів, захват бойових частин

зброї, частин його тіла, стягування вершника з коня тощо. Уперше з'явилася в Китаї (III ст. до н. е.), в Європі поширилася у XIV ст.

Алебарди

АЛЕБАСТР – продукт, який добувають помірним випалюванням (120–170 °C) природного гіпсу – перемелений у дрібний порошок м'який матеріал білого кольору. Густа водна маса алебастру швидко твердне, завдяки чому використовується в будівництві і для створення садових або інтер'єрних скульптур.

АЛЕВРИТ (*грец.* aleuron – борошно) – дрібнозерниста пухка осадова гірська порода (мул, лес), за розмірами уламків (0,1–0,01 мм) проміжна між глинами та піском. Розрізняють грубоалевритові (0,1–0,05 мм), дрібноалевритові (0,05–0,01 мм) та тонкоалевритові (0,025–0,01 мм) різновиди. Виділено в окрему осадову породу за пропозицією радянського петрографа О. Заварицького (1930). Зцементований алеврит перетворюється на алевроліт.

АЛЕВРОЛІТ (*грец.* aleuron – борошно і lithos – камінь) – тверда гірська порода, зцементований алеврит, що більш ніж на 50 % складається з частинок розміром 0,1–0,01 мм. Колір сірий, чорний, червоно-коричневий, зеленуватий, структура масивна, шарувата, іноді лінзоподібна. Основні породотвірні матеріали – кварц, глинисті мінерали, цемент (карбонатний, карбонатно-глинистий і слюдистий). Поширений в осадових товщах палеозою – кайнозою, сировина для виробництва керамзиту, цегли, цементу.

АЛЕГОРІЯ (*грец.* allegoria – інакомовлення) – зображення поняття, ідеї, явища за допомогою образу. Зв'язок між значенням і образом встановлюється за подібністю, наприклад, лев – сила або влада. Використовується в байках і притчах, в образотворчому мистецтві виражається певними атрибутами (наприклад, правосуддя втілює жінка з терезами). Найбільш притаманна середньовічному мистецтву, добі Відродження, бароко та класицизму.

АЛЕГРЕТО (*іт.* allegretto, зменшене від allegro) – у музиці – назва помірно швидкого темпу (повільнішого, ніж алегро, але швидшого за модерато); назва п'єси або частини музичного твору, що виконується в темпі алегрето.

АЛЕГРО (*іт.* allegro – швидко, радісно, жваво) – у музиці – назва одного з найпоширеніших темпів, відповідних дуже швидкому кроку. Часто в цьому темпі композитори XVIII–XIX ст. складали перші частини сонат і симфоній (наприклад, перші частини симфоній Гайдна, Моцарта і Бетховена), завдяки чому таку форму часом називають сонатним алегро. Іноді алегро умовно називають п'єсу, написану в цьому темпі, але позбавлену спеціальної назви.

АЛЕЙЖАДІНЬЮ (*порт.* Aleijadindo – маленький каліка; при народженні – **АНТОНІУ ФРАНСІСКУ ЛІСБОА**) (1738–1814) – бразильський архітектор і скульптор. Освіту здобув у батька Мануеля Франсіско Лісбоа і дядька Антоніо Франсіско Помбала, знівечений проказою, працював, прикріплюючи інструменти до рукавичок. Створив фасади церков Бон-Жезус-ді-Матозіньюс у Конгоньясі і Сан Франсіску де Ассіз в Ору-Прету (1757–1777) в Бразилії, багато скульптур релігійної тематики (1780–1805).

АЛЕЙНИКОВ ПЕТРО МАРТИНОВИЧ (1914–1965) – радянський російський кіноактор. Виховувався в дитячій комуні, навчався у Ленінградському технікумі сценічних мистецтв і ще за студентства почав зніматися в кіно. Всенародну славу здобув після фільмів «Семеро смелых» (1936), «Трактористы» і «Большая жизнь» (1939), в останніх двох склався акторський ансамбль з Б. Андреєвим і М. Крючковим. Про творчість актора знято фільм «Петр Мартынович и годы большой жизни» (1974).

АЛЕКПЕРОВ ВАГІТ ЮСУФОВИЧ (нар. 1950) – російський мільярдер, який набув статків у нафтовій промисловості. Освіту здобув в Азербайджанському інституті нафти і газу (1974).

Працював у нафтовій промисловості на виробничих і керівних посадах (1974–1990), заступником міністра нафтової і газової промисловості (1990–1992). Президент нафтового концерну «Лукойл» (з 1992), засновник Фонду регіональних соціальних програм «Наше майбутнє» (з 2007).

АЛЕКСАНДЕР (ALEXANDER) ГАРОЛЬД РУПЕРТ ЛЕОФРІК ДЖОРДЖ (1891–1969) – британський полководець, фельдмаршал (1944), політик. Потомствений військовий, освіту здобув у Королівській військовій академії (1911). За часів Другої світової війни керував евакуацією британських військ під Дюнкерком (1940), наступом союзників у Тунісі, захопленням Сицилії та Південної Італії, прийняв капітуляцію Італії (1943–1945). Генерал-губернатор Канади (1946–1952), міністр оборони Великої Британії (1952–1954).

АЛЕКСАНДР VI (при народженні – **РОДРІГО БОРДЖІА**) (1431–1503) – папа римський (з 1492). Прагнув відродження могутності Папської області, розмежував колоніальні володіння між Іспанією та Португалією (1493), займався розбудовою Рима, протегував художникам (Рафаелю, Мікеланджело). Ще за життя за розпусту був затаврований як «чудовисько розпусти», в офіційній історії католицької церкви характеризується «найпохмурішою фігурою папства», а його понтифікат – «нещастям для церкви».

АЛЕКСАНДР АФРОДИЗІЙСЬКИЙ (II–III ст.) – давньогрецький філософ. Жив у Афінах (198–211), належав до школи перипатетиків, коментатор вчення Аристотеля, прозваний «екзегетом» (тобто тлумачем). Уважав, що дух Божий може вселятися в людську душу, але заперечував особисте безсмертя. В епоху Відродження «александристами» називали тих з послідовників Аристотеля, які, подібно до Александра Афродізійского, заперечували безсмертя.

АЛЕКСАНДР І КАРАГЕОРГІЄВИЧ (1888–1934) – сербський політичний діяч. Принц-регент (1918–1921) і король (1921–1929) Королівства сербів, хорватів і словенців, був покровителем російської білої еміграції. Встановив військово-монархічну диктатуру (1929), основану на принципах корпоративізму і сербського націоналізму, у зовнішній політиці орієнтувався на Францію. Застрелений у Марселі разом із французьким міністром закордонних справ Л. Барту бойовиком Владо Черноземським.

АЛЕКСАНДР III ВЕЛИКИЙ (АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ) (356–323 до н. е.) – полководець і політик. Правитель Македонії (336) і засновник великої держави, що охоплювала Македонію, Грецію, Перську імперію та Єгипет. Його ім'я на тисячоліття стало зразком воїна, але держава Александра Македонського виявилася нетривкою (її хутко поділили воєначальники після смерті молодого імператора). Втім, культурний вплив Греції на завойовані народи виявився величезним і тривав століттями.

АЛЕКСАНДР ЯГЕЛЛОНЧИК (JAGIELLONCZYK) (1461–1506) – великий князь литовський (з 1492), король Польщі з 1506, володар Русі. Син Казимира IV Ягеллончика, після обрання великим князем литовським погодився на обмеження своїх прав великокнязівською радою, обраний польським королем з метою відновлення унії Польщі і Литви. Запровадив звід законів – Радомську конституцію (1505), що обмежувала королівську владу на користь магнатів.

АЛЕКСАНДРІ (ALECSANDRI) ВАСІЛЕ (1821–1890) – румунський письменник-романтик, фольклорист. Вивчав медицину та право в Парижі (1834–1839). Першим із румунських авторів почав збирати записи фольклорних творів (казок, легенд, балад), автор ліричних і патріотичних поезій – збірки «Народні вірші» (1852), «Дойни» (1843–1853), історичних драм, сатиричних побутових комедій «Історія одного золотого» (1843), «Ясси під час карнавалу» (1852).

АЛЕКСАНДРІЙСЬКА БІБЛІОТЕКА – найбільша бібліотека стародавнього світу в єгипетському місті Александрія. Заснована Птолемеєм II (III ст. до н. е.), складалася з грецької та перекладної східної літератури, зберігалося від 50 до 700 тис. сувоїв. Основні фонди бібліотеки загинули під час облоги міста Юлієм Цезарем (47 до н. е.), рештки майже повністю знищені натовпом фанатиків-християн (391), а остаточно загинули в VII–VIII ст.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ МУЗЕЙ – найбільший державний науково-дослідний і культурний центр античності, заснований у III ст. до н. е. в Александрії (Єгипет). До його складу входили

анатомічний кабінет, ботанічний і зоологічний сади та астрономічна обсерваторія з вежею, а також приєднана незалежно заснована Александрійська бібліотека. За римських імператорів музей перетворився на загальноосвітній центр, а за імператора Авреліана взагалі ліквідувався (273).

АЛЕКСАНДРІЯ – місто (друге за розмірами) і головний порт (площа – 2300 км^2, населення – 3,9 млн осіб) Єгипту, розташоване на західному березі дельти річки Ніл, між Середземним морем і озером Мар'ют. Засноване (332–331) Александром Македонським і назване на його честь, при Птолемеях стало столицею Єгипту та центром еллінської культури, де розташовувалися музей та бібліотека – один із головних наукових центрів античного світу.

АЛЕКСАНДРОВ БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1905–1994) – радянський російський композитор і хоровий диригент, народний артист СРСР (1958), Герой Соціалістичної Праці (1975). Освіту здобув у Московській консерваторії (1929). Диригент Центрального театру Червоної армії (1930–1937), художній керівник Ансамблю пісні і танцю Радянської армії (1946–1986). Автор балету «Левша» (1954), оперети «Свадьба в Малиновке» (1937) та ін. Лауреат Державної премії СРСР (1950) і Ленінської премії (1978).

АЛЕКСАНДРОВ ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (справжнє прізвище – **МОРМОНЕНКО**) (1903–1983) – радянський російський кінорежисер, народний артист СРСР (1948), лауреат Сталінських премій (1941, 1950), Герой Соціалістичної Праці (1973). Освіту здобув на режисерських курсах Робітничо-селянського театру (1920). Засновник жанру радянської музичної кінокомедії, автор фільмів: «Веселые ребята» (1934), «Цирк» (1936), «Волга-Волга» (1938), «Светлый путь» (1940), «Весна» (1947), «Любовь Орлова» (1983) та ін.

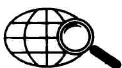
АЛЕКСАНДРОВ ЮРІЙ ІСААКОВИЧ (нар. 1950) – радянський російський театральний режисер. Освіту здобув у Ленінградській консерваторії як піаніст (1974) і режисер (1977). Режисер-постановник Маріїнського театру опери та балету (з 1977), автор вистав «Сорочинская ярмарка», «История Кая и Герды», «Дон Паскуале», «Мадам Баттерфляй», «Мавра» та ін. Заснував і очолив Державний камерний музичний театр «Санкт-Петербург-Опера» (1987), де поставив «Евгений Онегин» і «Борис Годунов».

АЛЕКСАНДРОВСЬКИЙ ІВАН ФЕДОРОВИЧ (1817–1894) – російський художник, фотограф, інженер і винахідник. Запропонував апарат для отримання стереофотографії (1852), створив торпеду (1865) і перший у Російському флоті підводний човен із механічним приводом, побудований на Балтійському заводі (1866), в якому робочим тілом служило стиснене повітря. Перебуваючи в діючій армії на Кавказі, писав здебільшого пейзажі незвичайної природи, але багато з його робіт мали відгомін війни.

АЛЕКСЄЄВ ЄВГЕН ВЕНЕДИКТОВИЧ (1869–1930) – російський і український лісівник, організатор у галузі лісового господарства. Освіту здобув у Санкт-Петербурзькому лісовому інституті (1894). Служив лісничим у різних районах європейської частини Росії (1895–1904), у Біловезькій пущі (1904–1914). Створив оригінальну класифікацію лісових насаджень, склав «Інструкцію для обліку та опису лісів Україні» (1919), автор творів «Типи українського лісу. Правобережжя» (1925), «Лісознавство» (1929) та ін.

АЛЕКСЄЄВ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (1894–1934) – український і російський художник-графік. Освіту здобув у художніх школах Києва і Петрограда. Автор численних праць у книжковій графіці для найбільших радянських видавництв: М. Рильський «Синя далечінь» (1922), збірка «Іван Франко» (1925), роман Ю. Яновського «Кров землі» (1927), 12-томна збірка творів Лесі Українки (1926–1931), твір М. Гоголя «Мертвые души» (1930), твори Ф. Достоєвського «Игрок» (1927) і «Кроткая» (1933) та ін.

АЛЕКСЄЄВ ПЕТРО (роки життя невідомі) – російський і український майстер декоративного розпису на фарфорі. Працював художником на підмосковних фарфорових фабриках, а на початку 1840-х запрошений на фабрику в селі Волокитине (неподалік Глухова, нині Сумська область України), засновану місцевим поміщиком А. Міклашевським (1839). Розписував посуд і створював статуетки, що зображували людські постаті і конкурували з продукцією тогочасних провідних порцелянових виробництв Європи.

АЛЕКСЄЄВ РОСТИСЛАВ ЄВГЕНОВИЧ (1916–1980) – радянський російський авіа- та суднобудівник, лауреат Сталінської (1951) і Ленінської (1962) премій. Освіту здобув у Горьківському (Нижегородському) індустріальному інституті (1941). Винахідник та розробник суден на підводних крилах «Ракета» (1957), катерів «Волга», «Метеор», «Комета» та ін. (1958–1962), екраноплана (1966) для повітряно-десантних військ і першого в світі десантного судна-екранольота (1979).

АЛЕКСЄЄВ ЮРІЙ СЕРГІЙОВИЧ (нар. 1948) – радянський український ракетобудівник, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993), Герой України (2002). Освіту здобув у Дніпропетровському університеті (1972), подолав шлях від помічника майстра Дніпропетровського виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» (1972) до його директора (1992). Генеральний директор Національного космічного агентства України (з 2005).

АЛЕКСЄЄВА-ЮНЕВИЧ МАРІЯ ПАВЛІВНА (1848–1922) – українська і російська камерна співачка (сопрано), педагог. Освіту здобула в Петербурзькій консерваторії, стажувалася у Парижі й Відні, а дебютувала у Варшавській опері. Володіла сильним, рівним голосом широкого спектру. Виступала в Казанській і Київській опері, московському Великому театрі й на концертній естраді. Викладала співи в Московському інституті шляхетних дівчат, у музичному училищі і консерваторії Києва.

АЛЕКСЄЄНКО БОРИС ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1929) – український композитор. Освіту здобув у Київській консерваторії (1958), працював у Тернопільській обласній філармонії (1958–1962), Українській студії хронікально-документальних фільмів (1962–1967), видавництві «Музична Україна» (1967–1989), головою правління Музичного фонду НСКУ (з 1989). Автор дитячої опери «Маша-Растеряша» (1971), музичних комедій, творів для симфонічного оркестру і хору.

АЛЕКСИН АНАТОЛІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ (справжнє прізвище – **ГОБЕРМАН**) (нар. 1924) – радянський та ізраїльський прозаїк, драматург, лауреат Державної премії СРСР (1978). Освіту здобув у Московському інституті сходознавства (1950). Автор повістей: «Действующие лица и исполнители» (1972), «Позавчера и послезавтра» (1974), «Третий в пятом ряду» (1975), «Безумная Евдокия» (1976) та ін. На запрошення І. Рабина мешкає і працює в Ізраїлі (1993).

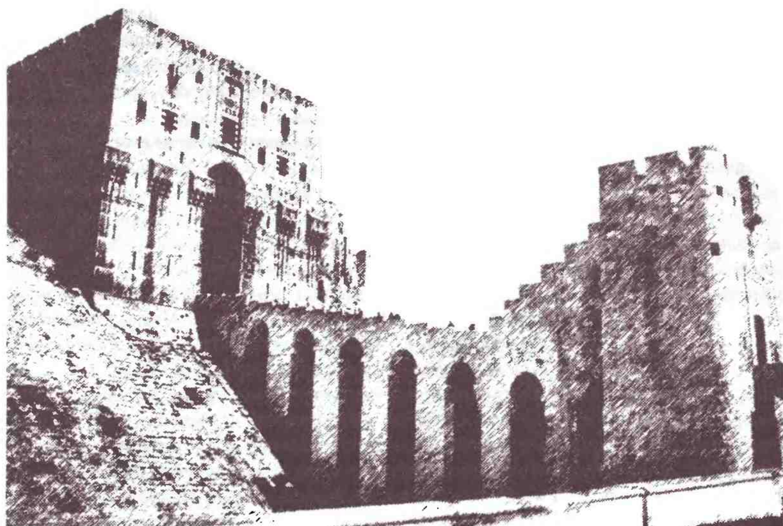
АЛЕКСІДЗЕ ДМИТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1910–1984) – радянський грузинський режисер, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1971), народний артист СРСР (1976). Освіту здобув в Інституті театрального мистецтва у Москві (1936), режисер-постановник і головний режисер (1936–1964) театру ім. Ш. Руставелі в Тбілісі, режисер і головний режисер Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки (1964–1970), головний режисер театру ім. К. Марджанішвілі в Тбілісі (1971–1984).

АЛЕЛОПАТІЯ (*грец.* allelon – взаємне і pathos – страждання) – властивість рослин і мікроорганізмів виділяти органічні сполуки, які гальмують розвиток інших рослин або мікроорганізмів. Своєрідна форма екологічної конкуренції між організмами у фітоценозах, тому в практичному плані її вивчення має важливе сільськогосподарське значення. Термін також використовується у страхуванні для назви взаємного впливу рослинних вантажів, що перевозяться.

АЛЕМАНДА (*фр.* allemande – німецький) – старовинний німецький танок помірного темпу, якому властива пластичність жестів і величавість характеру виконання. У сучасній музиці зустрічається як стилізація під старовину.

АЛЕНТОВА ВІРА ВАЛЕНТИНІВНА (нар. 1942) – радянська і російська актриса театру і кіно, лауреат Державної премії СРСР (1981), народна артистка Росії (1992). Освіту здобула в Школі-студії МХАТ (1965), актриса Московського театру ім. О. Пушкіна (з 1965); акторські роботи в 30 фільмах, найвідоміші: «Москва слезам не верит» (1979), «Время желаний» (1984), «Ширли-мырли» (1995), «Зависть богов» (2000) та інші.

АЛЕППО ФОРТЕЦЯ – фортеця в центрі міста Алеппо (Халеб) на півночі Сирії, що відігравала значну роль за часів хрестових походів. Найстаріші укріплення на місці сучасної фортеці побудовані першим правителем Сайф-аль-Даула (944–957). Цитадель перетворилася на багате місто (XIII ст.), всередині

Фортеця Алеппо

якого розташовувалися палаци і лазні, мечеті й усипальниці, арсенал і господарські споруди. Фортецю Алеппо занесено до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1986).

АЛЕРГЕНИ (*грец.* allos — інший і genes — породжує) — антигени, які спричиняють у чутливих до них людей алергічні реакції. Залежно від походження поділяються на: побутові (побутовий пил), епідермальні (шерсть, пух, пір'я, лупа, екскременти, слина домашніх тварин і людини), інсектні (таргани, комахи, павукоподібні), пилкові (пилок різних рослин), харчові (потенційно будь-який продукт може бути алергеном), лікарські (лікарські препарати), грибкові (основний компонент домашнього пилу) та ін.

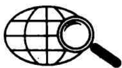
АЛЕРГІЯ (*грец.* allos — інший і genes — породжує) — змінена чутливість організму тварин і людини до чужорідних речовин, що спричиняють алергію (алергени) і здебільшого мають білкову природу (тваринні та рослинні білки, білкові речовини мікроорганізмів) та потрапляють в організм через шкіру, слизові оболонки або з осередків запалення. До проявів алергії належать анафілаксія (підвищення чутливості до шкідливої дії алергену) та імунітет (зниження чутливості внаслідок посилення опірності організму).

АЛЕРГОЛОГІЯ (*грец.* allos — інший, ergon — дія і logos — вчення) — розділ імунології та клінічної медицини, який вивчає алергічні реакції та захворювання і розробляє методи їх діагностики, лікування і профілактики.

АЛЕРО (*ісп.* alero — навіс, карниз) — профільоване завершення стіни будівлі, декороване візерунково-рельєфним різьбленням (рельєфний карниз). Термін відомий із традиційних прийомів в архітектурі Іспанії і Піренейського півострова.

АЛЕУТИ — мешканці Тихоокеанського узбережжя Азії й Америки, в США та Росії, загальною чисельністю бл. 4,5 тис. осіб. Більша їх частина (понад 2 тис. осіб) мешкає в США на Алеутських островах (штат Аляска), де їх чисельність у середині XVIII ст. сягала 12–15 тис. осіб. У Росії вони живуть на Командорських островах — в Алеутському районі Камчатського краю. Сповідують переважно православ'я і в меншій кількості шаманізм та анімізм.

АЛЕУТСЬКА ЗАПАДИНА (ЖОЛОБ) — глибоководний океанічний жолоб у північній частині Тихого океану, витягнутий дугою завдовжки до 3500 км (максимальна глибина — 7679 м) вздовж південних схилів Алеутських островів і півострова Аляска. Є кордоном між літо-

сферними плитами, де Північноамериканська плита, наповзаючи на Тихоокеанську плиту, формує острівну дугу Алеутських островів. На заході (в районі Командор) Алеутський жолоб переходить у Курило-Камчатський жолоб.

АЛЕУТСЬКІ ОСТРОВИ – велика група (бл. 300) гористих і безлісих островів, скель та рифів вулканічного походження, витягнутих дугою завдовжки до 2400 км у напрямі від Аляски до Камчатки, розташованих уздовж Алеутського жолоба. Загальна площа – 37 840 км², відкриті російськими мореплавцями Другої Камчатської експедиції В. Беринга (1741), продані урядом царської Росії (1867) США разом з Аляскою (нині штат Аляска, США).

АЛЕШКОВСЬКИЙ ЮЗ (ЙОСИФ ЮХИМОВИЧ) (нар. 1929) – радянський російський письменник, лауреат Пушкінської премії (2001). Літературну діяльність починав як автор книг для дітей – «Два билета на электричку» (1965) і виконавець власних пісень, найвідоміша – «Товарищ Сталин, вы большой ученый». Автор сатиричної прози в самвидаві «Николай Николаевич» (1970), «Кенгуру» (1975), а після еміграції до США, за кордоном – «Рука» (1980), «Карусель» (1983), «Синенький скромный платочек» (1982) та ін.

АЛЕЯ (*фр.* aller – йти) – дорога, пішохідна або проїжджа (зазвичай у парку, саду, іноді поза ними), обсаджена з обох боків деревами, іноді в поєднанні з кущами. Типи алей – прямі (у регулярних) і криволінійні (у пейзажних) – визначаються архітектурним задумом; бувають дворядні і багаторядні, одноярусні і багатоярусні, з розділовою смугою, арочні та ін. Середня відстань між деревами в ряду зазвичай становить 5 м, між рядами – 10 м.

АЛЖИР, або **АЛЖИРСЬКА НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА** – країна на півночі Африки, на березі Середземного моря, межує з Тунісом, Лівією, Нігером, Малі і Марокко. Площа – 2 381 741 км², населення – 35,29 млн осіб, столиця – Алжир. Державний устрій – президентсько-парламентська республіка, офіційні мови – арабська і берберська, грошова одиниця – динар. Пустеля Сахара займає 80 % території країни. Клімат субтропічний середземноморський на півночі і тропічний пустельний у Сахарі.

АЛЖИР – столиця і найбільше місто (площа – 273 км², населення – 2,4 млн осіб) Алжиру, розташоване на березі Середземного моря. Сучасна частина міста простягається уздовж узбережжя, а стародавня піднімається на крутий пагорб із цитаделлю на вершині (140 м). Місто засноване (X ст.) на руїнах невеликого римського поселення Ікозіум, спочатку належало арабам, потім туркам, доки Алжир не окупували французи (1830) і перетворили його на столицю колонії.

АЛЖИРСЬКА ВІЙНА (1954–1962) – війна за незалежність Алжиру від Франції, що закінчилася проголошенням Алжирської Народної Демократичної Республіки. Алжир за чинним тоді законодавством був невід'ємною частиною Франції, і партизанські дії та міський тероризм алжирців сприймався французьким суспільством як заколот і загроза територіальній цілісності країни. Національні збори Франції визнали бойові дії в Алжирі війною 1999, а до того використовувався термін «відновлення громадського порядку».

АЛЖИРСЬКА ОБСЕРВАТОРІЯ – одна з найстаріших обсерваторій в Африці, розташована в передмісті Алжира однойменної північноафриканської країни. Засновником і першим директором французької обсерваторії в південному Середземномор'ї вважається Чарльз Треп'є (1856); роботи розпочалися 1880, дослідники відкрили 12 астероїдів у 1892–1940. Основні завдання обсерваторії, де працюють бл. 260 осіб, – вивчення Всесвіту і сейсмічний контроль територій для кращого визначення небезпечних зон.

АЛЖИРСЬКИЙ ДИНАР – національна валюта Алжиру, за міжнародним позначенням DZD, запроваджена 1964 замість алжирського франка, 1 динар становить 100 сантимів. У грошовому обігу перебувають банкноти номіналом 10, 20, 100, 200, 500, 1000 динарів і монети номіналом ¼, ½, 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 динарів – єдиний законний платіжний засіб у країні. Динарами називають гроші багатьох арабських країн та колишніх частин Оттоманської імперії, вони беруть свій початок з денарія Римської імперії.

АЛИЧА, або **ТКЕМАЛІ** (*лат.* Prunus cerasifera) – плодова рослина з підродини Сливові, одна з вихідних форм сливи домашньої. Сильно

колючі гіллясті дерева (іноді кущі), з тонкими пагонами до 3–10 м, прекрасний медонос і підщепа для сливи. Квітки білі або рожеві, поодинокі. Плоди – округлі соковиті жовті, червоні, фіолетові або чорні кістянки розміром від невеликої вишні до 3 см, іноді видовжені або плескаті. Поширена в гористій місцевості Євразії, врожайність дорослого дерева до 300 кг.

АЛІ ІБН АБУ ТАЛІБ (бл. 604–661) – політичний та громадський діяч, четвертий праведний халіф, двоюрідний брат і зять Мухаммада (чоловік доньки Мухаммада Фатіми). З його ім'ям пов'язаний перший в ісламі розкол, що призвів до зародження релігійно-політичних рухів шиїтів і хариджитів та до їх відокремлення від сунітської більшості. Шиїти-імаміти вважають Алі першим із Дванадцяти імамів, а його нащадків називають Алідами.

АЛІБЕЙ – солоноводний лиман на узбережжі Чорного моря в Татарбунарському районі Одеської області України. Довжина лиману – бл. 15 км, ширина – до 11 км, площа – 72 км^2, максимальна глибина – до 2,5 м. Відгороджений від моря піщано-черепашниковим пересипом. Лиман виник на місці колишнього гирла річки Хаджидер. Солоність змінюється за сезонами від 20 до 39 %, максимальна – 140 %. Дно вкрите темно-сірим мулом із лінзами пісків, трапляються лікувальні грязі.

АЛІБЕРТІЯ (*лат.* Alibertia) – рід рослин родини Маренові, що включає десятки видів дерев і кущів, поширених у Центральній і Південній Америці. Найбільш відомий вид Алібертія їстівна (*лат.* Alibertia edulis) росте в амазонських лісах Бразилії, є маленьким прямим деревом з блискучим зеленим листям. Її плоди зовні нагадують гранат, але всередині містять чорну желеподібну м'якоть, їстівні у свіжому вигляді і використовуються для виготовлення желе та цукерок.

АЛІБІ (*лат.* alibi – де-небудь в іншому місці) – юридичний термін, що застосовується в кримінальному праві і трактується як наявність обставин, що підтверджують неможливість перебування звинуваченого або підозрюваного в момент вчинення злочину на місці злочину. Алібі звинувачуваного може бути визнане доведеним, якщо буде достовірно встановлено, що він перебував у момент злочину в іншому місці. Таке алібі називається об'єктивним.

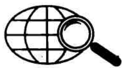
АЛІГАТОРИ (*лат.* Alligator) – рід плазунів родини Крокодилові. Існує два види алігаторів – міссісіпський (у південних штатах США) та китайський (у болотах нижньої течії Янцзи в Китаї). Алігатори відкладають яйця в пісок, харчуються рибою і ссавцями, іноді нападають на людей, зустрічаються особини завдовжки 1–4 м. Візуально відрізнити алігаторів від крокодилів можна за будовою щелеп: в алігатора верхня щелепа закриває усі зуби, а у пащі крокодила видно великий четвертий зуб нижньої щелепи.

АЛІДАДА (*араб.* лінійка) – пристрій для вимірювання кутів (обертова частина) в астрономічних, геодезичних та фізичних кутомірних інструментах (астролябія, секстант і теодоліт). У найпростішому випадку (в астролябії) алідада є ручкою, що обертається, на кінцях якої прикріплений візирний пристрій. У теодоліта вся середня частина, що обертається, називається алідадою.

АЛІЄВ АЙДЕР ЕНВЕРОВИЧ (нар. 1952) – радянський і кримськотатарський скульптор, лауреат премії Т. Шевченка (2005). Освіту здобув у Ташкентському театрально-художньому інституті (відділення декоративної скульптури) (1977). Працював у художніх майстернях Художнього фонду Узбекистану в Фергані (1979–1990) і Спілки художників АР Крим у Сімферополі (з 1994). Основні твори: «Повернення майстра» (1997), «Замріяний підкорювач» (1998), «Мрія» (1999), «Сім'я» (2000), «Твій дім» (2001).

АЛИЛУЯ (*євр.* alleluja – хваліть Бога) – у ряді християнських конфесій – молитовне хвалебне слово, звернене до Бога, урочистий релігійний спів з характерним розспівом на окремих складах слова. Алілуя в давньоєврейських рукописах Біблії зустрічається 24 рази; у східній християнській церкві набула ширшого застосування, ніж у західній. Найкращі музичні зразки алілуї належать Г. Генделю, В. Моцарту, П. Чайковському і за художнім значенням далеко виходять за межі релігійного твору.

АЛІМЕНТИ (*лат.* alimentum – харчування, утримання) – обов'язок утримання у визначених законом випадках одним членом родини ін-

ших, які потребують цього. Види і форми встановлені законодавством відповідних країн і даються або за згодою, або в судовому порядку. У разі розлучення кошти виплачуються на утримування дітей, а в деяких країнах (відповідно до шлюбної угоди) на утримування колишнього партнера іншим.

Аліпій (Алімпій) Печерський (бл. 1050–1114) – православний святий, київський мозаїст і живописець (навчався у візантійських майстрів), ювелір і чернець Києво-Печерського монастиря, перше відоме з літопису ім'я староруського художника, один з авторів Києво-Печерського патерика. Достовірні твори Аліпія не збереглися, але існують припущення його авторства ікони Богоматері Свенської-Печерської (з Третьяковської галереї) або Великої Панагії, знайденої у Спаському монастирі Ярославля (1919).

Алітерація (*лат.* al – до і litera – буква) – стилістичний прийом, що полягає у повторенні однорідних приголосних звуків задля підвищення інтонаційної виразності, музичності вірша та емоційного поглиблення його змісту. Особливий художній ефект поетичного мовлення досягається в разі поєднання алітерації з асонансами, наприклад, як у Т. Шевченка: «Гармидер, гамір, гам у гаї».

Аліцин – хімічна сполука ($C_6H_{10}OS_2$), що міститься в часнику, має бактерицидну дію і зумовлює гострий, пекучий запах свіжого часнику. Не дуже стабільна сполука, повільно руйнується після відстоювання і швидко – під час готування. Не міститься в часнику в природному стані, а при чищення часнику фермент аліциназа впливає на аліїн (амінокислоту, яка не входить до складу природних білків), перетворюючи його на аліцин.

Алішер Навої (Нізамаддін Мір Алішер) (1441–1501) – узбецький поет, філософ суфійського напрямку, державний діяч тимурдського Хорасану. Писав мовою фарсі, однак головні твори створив мелодійною літературною чагатайською мовою, чим помітно вплинув на її розвиток. Його творчість дала потужний стимул еволюції літератури тюркських мов. Найвидатніші твори – поеми «Неспокій праведних» (1483), «Лейлі і Меджнун» (1484), «Фархад і Ширін» (1484), «Сім планет» (1484), «Іскандерів мур» (1485).

Алкалізація – процес зміни гірських порід, що супроводжується збагаченням новоутвореними лужними шпатами.

Алкалоїди (*лат.* alkali – луг і oides – подібний) – органічні азотовмісні сполуки переважно рослинного походження або продукти життєдіяльності грибів та деяких нижчих тварин (молюски, жаби). Майже всі алкалоїди мають високу біологічну активність, за їх допомогою відбувається перетворення і збереження азоту в рослинах. Алкалоїдам зазвичай дають назви рослин, з яких їх виділяють, наприклад, атропін, кокаїн, морфін тощо.

Алкани – органічні сполуки, насичені ациклічні вуглеводні (наприклад, метан, етан), також називані парафінами. Хімічно малоактивні, становлять значну частину вуглеводнів нафти і природних горючих газів. Оскільки алкани містять максимально можливу кількість водню в молекулі, то вони характеризуються найбільшою масовою теплотою згоряння (енергоємністю), а зі збільшенням кількості атомів їх теплота згоряння зменшується.

Алкатель (Alcatel SA) – транснаціональна компанія, один із лідерів світового ринку телекомунікаційного обладнання та програмних продуктів, що працювала більш ніж у 130 країнах світу. Заснована в Ельзасі 1898 як «Compagnie Générale d'Electricité», штаб-квартира розташована в Парижі, чисельність персоналу – бл. 60 тис. осіб. Після злиття з американською компанією «Lucent Technologies» (2006) називається «Alcatel-Lucent».

Логотип компанії «Алкатель»

Алківіад (бл. 450–404 до н. е.) – афінський політик і полководець періоду Пелопоннеської війни. Командував походом на Сицилію, створив антиспартанську коаліцію, підтримував афінських олігархів, потім демократів. Перейшов на бік Спарти (408 до н. е.), потім Персії. Звинувачений у тиранії, святотатстві й убитий персами. Став відомим в історії передусім через його зраду інтересів Афінської держави на користь Спарти і Персії.

АЛ-КІНДІ (повне ім'я — **АБУ ЮСУ ЯКУБ ІБН ІСХАК ІБН САБЗАХ АЛ-КІНДІ**) (бл. 801–873) – арабський філософ, математик, теоретик музики та астролог. Уродженець Басри, працював у «Будинку мудрості» в Багдаді, був фаворитом халіфів ал-Мамуна (813–833) і ал-Мутасіма (833–842), покровителів мутазилітів, а за ал-Мутаваківля був гнаним (з 847). Відомий у Європі як Alkindus, автор майже 250 трактатів з метафізики, логіки, етики, математики, астрології, медицини, оптики й музики.

АЛКІНИ — органічні сполуки, ацетиленові вуглеводні, що містять потрійний зв'язок між атомами вуглецю (наприклад, ацетилен), легко вступають у реакції приєднання та полімеризації. Легкі алкіни — гази, більш важкі — рідини або тверді речовини, їхні хімічні властивості подібні до властивостей ацетилену.

АЛКМЕОН (ALKMAION) КРОТОНСЬКИЙ (V ст. до н. е.) – давньогрецький філософ, теоретик медицини, автор першого давньогрецького медичного трактату. На відміну від сучасників, вважав джерелом свідомості мозок, а не серце. Спираючись на вивчення розтину тварин і на спостереження захворювань мозку, відкрив головні нервові шляхи, які (як і Аристотель) назвав «каналами», а життєдіяльність організму пов'язував із кровообігом.

АЛКОГОЛІЗМ (ПИЯЦТВО) – захворювання, що розглядається як різновид токсикоманії, характеризується хворобливою пристрастю до алкоголю (етилового спирту) з психічною і фізичною залежністю від нього. Негативні наслідки виражаються психічними та фізичними розладами, порушеннями соціальних відносин особи, яка слабує на захворювання. Характерним симптомом хронічного алкоголізму є синдром відміни, що за медичними критеріями дозволяє розглядати алкоголізм як форму наркоманії.

АЛКОГОЛЬ (*лат.* alcohol – спирт) – наркотична отрута з умістом метилового, етилового та інших видів спирту, що діє на нервові клітини кори головного мозку. При цьому значно послаблюється процес гальмування і переважає процес збудження, великі дози алкоголю паралізують деякі відділи центральної нервової системи, через що порушуються терморегуляція, дихання і серцева діяльність.

АЛКОГОЛЬНІ (СПИРТНІ) НАПОЇ – п'янкі рідини, основою яких є етанол (етиловий спирт — безбарвна рідина C_2H_5OH). Спирт, добутий шляхом прямої ферментації цукру фруктів дріжджами, містять вино, сидр, херес та ін. Спирти утворюються у процесі дистиляції вина, що перебродило, або солодових напоїв (містять до 55 % алкоголю), а ферментовані напої – менш ніж 20 %. Слабоалкогольними вважаються напої міцністю до 8 % об'єму.

АЛЛАХ – арабське слово, що означає «єдиний Бог». В ісламі слово «Аллах» традиційно використовується в будь-якій мові для позначення власне Бога, воно не є ім'ям власним, а використовується як титул, так само як Бог в українській мові. За вірою мусульман, Аллах – Творець і управитель всього сущого, крім нього, ніхто не володіє цими якостями, існування Аллаха є необхідним для світобудови, а його відсутність неможлива. У Аллаха немає рівних, і в цьому виражається його абсолютна єдність.

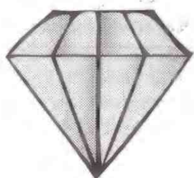
АЛЛАШ (КМИННА ГОРІЛКА) – лікер (за назвою містечка поблизу Риги, Латвія), творча переробка алкогольного напою, відомого як німецький Кюммель (Getreide-Kümmel). Приготовлений перегонкою горілки над кмином із подальшим додаванням цукрового сиропу. До лікеру часто додають готову кминну олію, а інколи також олію зірчастого анісу. Розрізняють сорти кминної горілки, приготовлені на хлібному і виноградному спиртах. Прибалтійський лікер містить 29 % спирту, 40 % цукру і до 0,3 % ефірної олії.

АЛЛЕН (ALLEN) ПОЛ ГАРДНЕР (нар. 1953) – американський мільярдер, співзасновник (1975) корпорації «Майкрософт» (Microsoft) разом зі шкільним приятелем Біллом Гейтсом. Після виходу з цього бізнесу (1983) субсидував створення першого приватного космічного корабля «SpaceShipOne», що здійснив успішні цивільні космічні запуски, вкладав гроші (2005) в будівництво комплексу великого радіотелескопа для пошуку позаземного життя, названого його ім'ям, – Allen Telescope Array.

АЛЛІАНЦ АРЕНА (ALLIANZ ARENA) – стадіон у Мюнхені (Німеччина), побудований 2005, місткість 69 901 глядач (66 000 сидячих місць), розмір поля – 105 × 68 м, є домашньою ареною футбольних клубів «Баварія Мюнхен» і «Мюнхен 1860». Зовні арена нагадує надувний човен, обклеєний з усіх боків прозорими ромбами з унікальною системою освітлення:

коли на арені грає «Баварія», ромби світяться червоним, інша мюнхенська команда – синім, а під час матчів національної збірної Німеччини – білим.

АЛМАЗ (*араб.* нездоланний) – зазвичай безбарвний прозорий мінерал, тверда кристалічна кубічна форма вуглецю. Належить до дорогоцінних каменів і є найтвердішою з відомих речовин (10 за шкалою Мооса), щільність 3,47–3,55 г/см^3. Алмази можуть бути як природними, так і синтетичними, промислові (переважно штучні) завдяки своїй надзвичайній твердості використовуються для обробки твердих порід і металів. Найбільші родовища розташовані в Південній Африці та Росії.

Алмаз

АЛМАЗ РЕГЕНТА (ПІТТА) – один із найвідоміших діамантів у світі вагою 140,64 карата. Легенда свідчить, що 400-каратовий камінь знайдений (1701) рабом-старателем в Індії. Вивезений із Мадраса британським ділком Т. Піттом (дідом прем'єр-міністра) і проданий регенту Філіпу II Орлеанському, від яких і дістав свою подвійну назву. Габсбурги повернули диво-камінь Наполеону III, за наказом якого його вправили в діадему дружини Євгенії, і відтоді діамант залишається у фондах Лувру.

АЛМАЗНА – місто (площа – 1,35 км^2, населення – 4,4 тис. осіб) в Україні (до 1878 – Ізюм), підпорядковане Стахановській міськраді Луганської області. Засноване (1870) довкола доменного заводу (нині демонтований), на порізаному ярами межиріччі Лугані та Комишувахи (басейн Сіверського Дінця), місто з 1977.

АЛМАС ВЕЖА (ALMAS TOWER) – хмарочос у Дубаї, Об'єднані Арабські Емірати. Висота 74-поверхового будинку (70 поверхів використовуються в комерційних цілях, 4 – технічні) становить 363 м (з урахуванням шпиля антени), побудований у 2005–2009. У будинку розташована Дубайська алмазна біржа (звідси походить назва), а також офіси компаній, які надають широкий спектр послуг, пов'язаних із коштовними каменями. Хмарочос обслуговують 33 високошвидкісних пасажирських і технічних ліфти.

АЛМАТИ – місто (площа – 325 км^2, населення – 1,4 млн осіб) у Казахстані, найбільше в країні і колишня її столиця. Засноване 1854, спочатку називалося Вірний (1854–1921), розташоване біля підніжжя Тянь-Шанських гір (на висоті 650–950 м над р. м.), на крайньому південному сході, характеризується своєрідним, помірно континентальним, досить м'яким кліматом (температура січня -8 °С, липня – +22,3 °С). Сучасна назва Алмати з казахської перекладається як «яблуневий».

АЛМАТИНСЬКА ТЕЛЕВЕЖА – телерадіомовна вежа в Алмати (Казахстан), побудована (1978–1982) на схилах гори Кок-Тюбе. Висота вежі – 371,5 м, висота антени – 114 м, а висота вежі над рівнем моря – 1452 м. Вага споруди – 7 тис. т, вона має витримати землетрус 10 балів за шкалою Ріхтера. Стовбур вежі – металевий ступінчастий шістнадцятигранник діаметром 18,5 м в основі, 13 м і 9 м в місцях розташування оглядових майданчиків (на висотах 146 м і 252 м), 2 швидкісних ліфти.

АЛМАШІ ЗОЛТАН ГАВРИЛОВИЧ (нар. 1975) – український композитор, віолончеліст, лауреат премії ім. Л. Ревуцького (2003). Освіту здобув у Вищому музичному інституті у Львові за класом віолончелі (1998), композиції (1999) і в аспірантурі Національної музичної академії України (2002). Артист ансамблів «Київська камерата» та «Нова музика в Україні», бере участь у музичних фестивалях як виконавець і композитор.

АЛМЕЙДА (ALMEIDA) ФРАНСІШКУ (бл. 1450–1510) – португальський мореплавець і флотоводець, завойовник Західної Індії. Перший віце-король португальських володінь в Індії (1505–1509), де провадив жорстку загарбницьку колоніальну політику, створив опорні пункти на узбережжі Індійського океану (в Африці і Південно-Західній Азії), спорядив експедиції на тоді маловідомі Цейлон, Мадагаскар і Мальдівські острови. Під час повернення до Португалії убитий африканцями поблизу мису Доброї Надії.

АЛОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (справжнє прізвище – **ЛАПСКЕР**) (1923–1983) – радянський російський кінорежисер і сценарист, народний артист СРСР (1983), лауреат Державної премії СРСР (1985, посмертно). Освіту здобув у ВДІКу (1953). Чверть століття працював у співавторстві з В. Наумовим. Найвідоміші фільми: «Тарас Шевченко» (1951), «Тревожная молодость» (1954), «Бег» (1970), «Легенда о Тиле» (1976), «Тегеран-43» (1980), «Берег» (1984), у більшості з яких виступив режисером і сценаристом.

АЛОЕ (*лат.* Aloe) – рід сукулентних багаторічних трав'янистих рослин родини Асфоделеві (Asphodelaceae), що походить із сухих районів Африки. Має довгі гладкі м'ясисті листки, вкриті по краю шипами, червоні або жовті квітки. Відомо до 400 видів, найпопулярніші з яких – алое деревоподібне (відомий у побуті столітник) та алое вера, що входить до складу багатьох лікарських та косметичних засобів. Лікувальні властивості алое відомі з часів Давнього Єгипту (перша письмова згадка 1500 до н. е.) і Китаю.

АЛОТРОПІЯ (*грец.* allos – інший і tropos – властивість) – існування хімічного елемента у вигляді двох або кількох різних за будовою і властивостями простих речовин (алотропічних модифікацій). Кисень, вуглець, фосфор, сірка та інші елементи утворюють алотропічні видозміни, що зумовлюються різною кількістю атомів у молекулах або різною кристалічною будовою твердих тіл. Алотропією пояснюється значно більша кількість простих речовин (понад 400), ніж відомих хімічних елементів.

АЛОХТОН (*грец.* allos – інший і chthon – земля) – комплекс гірських порід, переміщений по пологій і нерідко хвилястій поверхні від місця свого первинного залягання, що є головною частиною покривної структури. Амплітуда горизонтального переміщення алохтону коливається від кількох кілометрів до десятків і сотень. У зв'язку з цим породи алохтону часто переміщені в іншу структурно-фаціальну зону і нерідко бувають різко відмінні від утворень, ними перекритих (навіть одновікових).

АЛТАГІРСЬКИЙ – державний зоологічний заказник (1974) у Якимівському районі Запорізької області біля с. Радивонівка загальною площею 9,5 км^2. Заказник створено для охорони фауністичного комплексу штучного лісового масиву (з акації, гледичії, сосни, дуба, ясена і шовковиці) на західному березі Молочного лиману, закладеного у 1870-х. У штучному лісі водяться козулі, лисиці, зайці, дикі кабани, куниці, борсуки, гніздяться численні птахи.

АЛТАЙ (АЛТАЙСЬКІ ГОРИ) – складна гірська система найвищих у Сибіру хребтів, розділених глибокими долинами річок і широкими міжгірними улоговинами. Витягнулася з заходу на схід на 2000 км, а в субмеридіональному напрямку на 600 км, розташована на стику кордонів Росії, Монголії, Китаю і Казахстану. Найвища точка – гора Бєлуха (4506 м). Алтайський, Катунський заповідники і плоскогір'я Укок у сукупності утворюють об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, названий «Алтай – Золоті гори».

АЛТАЙСЬКИЙ КРАЙ – суб'єкт (площа – 167 996 км^2, населення – 2,4 млн осіб) Російської Федерації, входить до складу Сибірського федерального округу, адміністративний центр – Барнаул. Межує зі Східноказахстанською і Павлодарською областями Казахстану, Новосибірською і Кемеровською областями РФ і Республікою Алтай. Утворений (1937) на території Західносибірської рівнини, Салаїрського кряжа і передгір'їв Алтаю. Клімат помірний, перехідний до континентального.

АЛТАЙ РЕСПУБЛІКА – суб'єкт (площа – 92 903 км^2, населення – 206 тис. осіб) Російської Федерації, входить до складу Сибірського федерального округу, адміністративний центр – Горно-Алтайськ. Межує з Казахстаном, Китаєм і Монголією, Алтайським краєм, Кемеровською областю, Республіками Тува і Хакасія РФ. Утворена (1922) на півдні Західного Сибіру в краю з високими хребтами і рідкими міжгірними улоговинами. Клімат різко континентальний, із коротким спекотним літом і довгою морозною зимою.

АЛТАЙСЬКА МОВА, або **ПІВДЕННО-АЛТАЙСЬКА** – основна мова алтайців і офіційна мова Республіки Алтай (до 1948 називалася ойротська) Росії. Належить до тюркської групи алтайської сім'ї мов, має 4 діалекти (алтай-кіжи, телеутський, теленгітський і тубаларський), якими володіє до 70 тис. осіб. Писемність на кириличній основі з додаванням кількох букв, розвивається

з 1840-х, у 1928—1938 використовувався латинський алфавіт.

АЛТАЙЦІ — тюркський народ, що мешкає переважно в Республіці Алтай Росії. Виділяються дві етнічні групи: південні алтайці (алтай-кіжи), або власне алтайці, що мешкають у басейні річки Катунь та її приток, телеути (у Кемеровській області) і теленгіти (у районі Телецького озера); і північні алтайці — кумандинці (середня течія річки Бія), челканці (басейн річки Лебедь) і тубалари (лівобережжя річки Бія і узбережжя Телецького озера). Серед віруючих алтайців поширене православ'я і шаманізм.

АЛТРІЯ ГРУП (ALTRIA GROUP, INC) — американська компанія, холдинг, один із лідерів світового ринку продуктів харчування і тютюнових виробів. Історія компанії почалася з відкриття в Лондоні (1847) тютюнового магазину, який торгував турецькими сигаретами ручного скручування, а за тридцять років вона дістала назву Philip Morris & Co., Ltd. (1887). Штаб-квартира розташована в Нью-Йорку, чисельність персоналу — 200 тис. осіб.

АЛУПКА — місто (площа — 4 км^2, населення — 8,4 тис. осіб) на чорноморському узбережжі, підпорядковане Ялтинській міській раді АР Крим. Приморський кліматичний курорт Південного берега Криму на мальовничому південному схилі Кримських гір, біля підніжжя гори Ай-Петрі. Перша згадка про поселення датується серединою X ст. за часів хазарського панування в Криму. Клімат близький до середземноморського.

АЛУПКИНСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК — палацово-парковий ансамбль в Алупці, створений на замовлення графа М. Воронцова (арх. Е. Блер, В. Гунт, Ф. Ельсон, 1829—1848). Палац у стилі англійської готики з мавританськими мотивами складається з головного (Шуваловського), бібліотечного, господарського корпусів, в'їзних і годинникових веж. Під час Ялтинської конференції (1945) в ньому мешкала делегація Великобританії на чолі з В. Черчіллем, заповідник засновано 1965.

АЛУПКИНСЬКИЙ ПАРК — парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва (1972), закладений (1824) на замовлення графа М. Воронцова. Розташований в Алупці на прибережних південних схилах Ай-Петринської яйли Кримських гір. Верхній і Нижній парки (загальна площа — 0,4 км^2) сформовані в пейзажному і регулярному стилях (садівник Карл Кебах), з використанням природних елементів (кам'яний хаос), прикрашені ставками, фонтанами, гротами і парковими спорудами.

АЛУСТОН ФОРТЕЦЯ — середньовічна візантійська фортеця на південному узбережжі Криму, відома з VI ст., навколо якої виросло місто Алушта (X–XI ст.). Фортеця займала вершину пагорба за 200 м від берега моря, складалася з двох ліній оборони — цитаделі і зовнішньої стіни, укріпленої трьома вежами — Чатал-Куле (Рогата), Орта-Куле (Середня) і Ашага-Куле (Нижня). Фортифікацію зруйнували турки (1475), нині лише фрагменти частково відновлених Середньої і Нижньої веж нагадують про неї.

АЛУШТА — місто (площа — 7 км^2, населення — 29,2 тис. осіб) республіканського підпорядкування АР Крим, розташоване в долинах гірських річок Улу-Узень і Демереджі, на чорноморському узбережжі й оточене амфітеатром Головного пасма Кримських гір. Перше поселення на цьому місті з'явилося в VI ст., нині Алушта — відомий кримський курорт України (започаткований у перші десятиліття XX ст.) з майже середземноморським кліматом зі спекотним літом (+28 °C) і м'якою зимою (+3 °C).

Фортеця Алустон

АЛУШТИНСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – міський музей, започаткований з відкритого (1966) в будинку Алуштинського міськкому комуністичної партії громадського історико-революційного музею. На основі його колекції створено (1971) експозицію Алуштинського краєзнавчого музею, відділу Кримського краєзнавчого музею. Нині у будинку-сучаснику (1912) розбудови курортної Алушти демонструються понад 4 тис. експонатів з історії краю.

АЛФАВІТ – форма писемності, що ґрунтується на стандартному наборі знаків – літер, що позначають фонеми мови, хоча однозначна відповідність звука літері спостерігається рідко і зазвичай втрачається в процесі розвитку усної мови. Існують три взаємопов'язаних похідних від фінікійського європейських алфавіти – грецький, латинський і кириличний.

АЛФЕРОВА ІРИНА ІВАНІВНА (нар. 1951) – радянська російська актриса, народна артистка Росії. Освіту здобула в Державному інституті театрального мистецтва в Москві (1972), працює актрисою в театрі «Ленком» (з 1976). Широкої популярності здобула ролями у фільмах «Хождение по мукам» (1977), «Д'Артаньян и три мушкетера» (1979), «Предчувствие любви» (1982), «Человек с аккордеоном» (1985) і багатьох інших.

АЛФЄЄВА СВІТЛАНА ІВАНІВНА (нар. 1936) – радянська українська художниця декоративного мистецтва. Освіту здобула в Одеському художньому училищі (1956), працювала на Баранівському фарфоровому заводі (1956–1958), на підприємствах художнього скла України (1958–1970). Авторка творів: декоративні кубки «Полум'я революції» і «Червона кіннота» (1968), декоративні скульптури «Оксана і запорожець» і «Будьоннівець» (1967), «Молдавське вино» (1970).

АЛФІМОВА ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА (справжнє прізвище – **КАДИГРОБ**) (нар. 1935) – радянська українська актриса театру і кіно, заслужена артистка України (2003). Освіту здобула в Харківському театральному інституті (1958), працювала актрисою Київського театру юного глядача (1960–1963) і кіностудії ім. О. Довженка (з 1963). Акторські роботи у фільмах «За двумя зайцами» (1961), «Свадьба в Малиновке» (1967), «Право на любовь» (1977), «Штормовое предупреждение» (1988) та інших.

АЛФЬОРОВ ЖОРЕС ІВАНОВИЧ (нар. 1930) – радянський російський фізик, політик, лауреат Ленінської (1972) і Державної (1984) премій СРСР. Освіту здобув у Ленінградському електротехнічному інституті (1952), у Фізико-технічному інституті подолав шлях від молодшого наукового співробітника до директора (1953–2006), академік РАН, лауреат Нобелівської премії з фізики (2000) року за розробку напівпровідникових гетероструктур високошвидкісної оптоелектроніки.

АЛФЬОРОВ ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1930–1978) – радянський український архітектор, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1977). Освіту здобув у Харківському інженерно-будівельному інституті (1955). Брав участь у розробці генеральних планів міст: Котовськ (1957), Новий Донбас (1958), Гуляйполе, Білопілля, Ворожба (1960), Ханой (В'єтнам) (1962), Жовті Води (1963), Харків (1967). Головний архітектор Харкова (1965–1975), перший заступник голови Держбуду УРСР (1975–1978).

АЛХІМІЯ (*лат.* alchimia) – донауковий напрямок у розвитку хімії, що виник у Єгипті (III–IV ст.) і значно поширився у Західній Європі (IX–XVI ст.). Головною метою був пошук «філософського каменя» для перетворення неблагородних металів на золото і срібло, добування еліксиру довголіття, універсального розчинника тощо. Алхіміки прислужилися в добуванні мінеральних і рослинних фарб, скла, емалі, металевих сплавів, кислот, лугів, солей, лікарських препаратів тощо.

АЛЧАК-КАЯ МИС – мис на узбережжі Чорного моря на схід від міста Судак, що розділяє Судацьку і Копсельську бухти. Це вкритий степовою рослинністю незначний рифовий масив із плоскою вершиною (заввишки до 156 м) і стрімкими схилами. Складається мис із вапняків, побитих жилами кальциту, на кількасот метрів врізається в море, а на його південному схилі утворився грот Еолова арфа.

АЛЧЕВСЬК – місто (площа – 50 км^2, населення – 113,9 тис. осіб) обласного підпорядкування у Луганській області, значний промисловий центр. Засноване (1895) у зв'язку з будівництвом металургійного заводу Донецько-Юріївського металургійного товариства (ДЮМО)

і назване на честь господаря О. Алчевського (1903); також називалося Ворошиловськ (1932–1961), Комунарськ (1961–1991). Основу промислової могутності міста нині становлять Алчевські металургійний комбінат («АМК») та коксохімічний завод («Алчевськкокс»).

АЛЧЕВСЬКА ХРИСТИНА ДАНИЛІВНА (1841–1920) – український педагог, організатор народної освіти, дружина Олексія Алчевського. Освіту здобула самотужки, заснувала і утримувала Харківську жіночу недільну школу (1862–1919), де викладала з колективом педагогів-однодумців, популяризувала українську мову і народну пісню, збудувала для школи будинок (1896). Сприяла укладанню бібліографічного покажчика «Что читать народу?» (1884–1906), авторка мемуарів «Передуманное и пережитое» (1912).

АЛЧЕВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ КИРИЛОВИЧ (1835–1901) – український промисловець, банкір, громадський діяч, меценат. Купець Харківської 1-ї гільдії, власник Харківського торговельного банку (перший у Російській імперії приватний акціонерний банк), засновник гірничих і металургійних підприємств на Луганщині та міста Алчевськ. Рятуючись від банкрутства, після відмови в отриманні урядового кредиту, кинувся під потяг на Варшавському вокзалі в Петербурзі.

АЛЧІАН (ALCHIAN) АРМЕН АЛЬБЕРТ (нар. 1914) – американський економіст, лауреат премії Адама Сміта (2000). Освіту здобув у Стенфордському університеті (1938), працював економістом у корпорації «Ренд», викладав у Каліфорнійському університеті (Лос-Анджелес) з 1946. Основні твори: «Невизначеність, еволюція та економічна теорія» (Uncertainty, Evolution and Economic Theory, 1950), «Обмін і виробництво» (Exchange and Production, 1964).

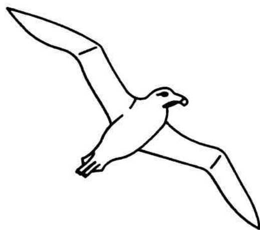
АЛЬ-АЗХАР МЕЧЕТЬ – мечеть в ісламському кварталі єгипетської столиці, збудована за наказом халіфа Абу Таміна аль-Муїза (970–972). Поставала разом із Каїром, є зразком прекрасної центрально-купольної споруди, вхід під склепіння якої має форму трилисника. Усередині мечеть прикрашена дивовижними рельєфними прикрасами у вигляді незвичайних сталактитів, майже всі стіни вкриті дрібними графічними орнаментами і візерунками.

АЛЬ-АКСА МЕЧЕТЬ (*араб.* крайня мечеть) – мусульманський храм у Старому місті Єрусалима на Храмовій горі, що вважається третьою святинею ісламу після мечетей аль-Харам (Мекка) і Пророка (Медина). Іслам пов'язує з цим місцем ісра (нічне переміщення пророка Мухаммада з Мекки в Єрусалим) і мірадж (вознесіння). На місці мечеті аль-Акса пророк Мухаммад звершив молитву зі всіма пророками. Друга назва – «Мечеть Омара» дана на честь засновника храму халіфа Умара (Омара).

АЛЬБА – «пісня про зорю», одна з найтиповіших форм тематично подібної середньовічної куртуазної лірики, що зображує таємне побачення лицаря з дружиною сеньйора, яке переривається досвітньою зорею (alba). Ліричні твори цього жанру повторюють одну й ту саму типову ситуацію, коректуючи місце побачення, інколи додаючи фігуру вірного друга-лицаря, який охороняє спокій закоханих.

АЛЬБА (*лат.* albus – білий) – різновид довгої білої туніки, перехопленої шнуром, з широким мереживом під шиєю, на рукавах і внизу, яку використовували під час хрещення у ранньому християнстві і ранньому середньовіччі. Пізніше трансформувалася в білий одяг, що надягають священики і єпископи римо-католицької церкви під час відправи літургії.

АЛЬБАТРОСИ (*лат.* Diomedea) – родина морських птахів, поширених на океанських островах Південної півкулі та в північній частині Тихого океану. Вважаються одними з найбільших літаючих птахів, розмах крил досягає рекордних 3,7 м. Розмножуються в колоніях, влаштовуючи свої гнізда на віддалених океанічних островах. Пара зберігається на все життя, у кладці буває тільки одне яйце. Молоді птахи набирають вигляду дорослих особин на 4–5-й рік життя.

Альбатрос

АЛЬБЕДО (*лат.* albus – білий) – фізична величина, що описує здатність поверхні чи космічного тіла відбивати та розсіювати випромінювання (світло) і є відношенням потоку відбитого (розсіяного) поверхнею у всіх напрямках випромінювання до потоку випромінювання, що надходить. В оптиці та астрономії залежно від геометрії відбиваючої поверхні розрізняють істинне (пласке Ламбертове), геометричне і сферичне (Бонда) альбедо.

АЛЬБЕНІС (ALBENIZ) ІСААК МАНУЕЛЬ ФРАНСІСКО (1860–1909) – іспанський композитор і піаніст, один із засновників іспанської національної музичної школи. Перші концерти в 4 роки, а сольні гастролі Іспанією – з 10. Навчався в Барселоні, Брюсселі, Будапешті, Мадриді, концертував багатьма країнами Європи, Північної та Південної Америки. Іспанський фольклор називав «золотим розсипом народного мистецтва». Фортепіанні твори (бл. 300) вважаються кращою частиною спадщини композитора.

АЛЬБЕР II (повне ім'я – **АЛЬБЕР ОЛЕКСАНДР ЛУЇ П'ЄР ГРІМАЛЬДІ**, нар. 1958) – правлячий князь Монако (з 2005), спортсмен і політик. Освіту здобув у США, де стажувався в банках і корпораціях. З дитинства захоплювався спортом, має чорний пояс з карате і 1-й дан із дзюдо, займався плаванням (вільний стиль), учасник Ралі Дакар (1985), 5-кратний учасник національної команди на зимових Олімпійських іграх (бобслей) (1988–2002), першим з діючих монархів відвідав Північний полюс (2006).

АЛЬБЕРТ (ALBERT) ОЗЕРО – озеро в Центральній Африці, на кордоні Уганди і Демократичної Республікою Конґо, відкрите (1864) англійцем С. Бейкером і назване ім'ям чоловіка королеви Вікторії. В Уганді називається Ньянца (Nyanza), а в Конго (Заїрі) іменувалося (1973–1997) на честь президента Мобуту Сесе-Секо. Озеро (на висоті 617 м) є частиною складної системи водойм у верхів'ях Нілу. Його довжина – 160 км, ширина – 30 км, площа – 5,3 тис. км^2, середня глибина – 25 м (максимальна – 58 м).

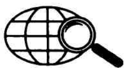
АЛЬБЕРТ ВЕЛИКИЙ (ALBERTUS MAGNUS) (при народженні – **АЛЬБЕРТ ФОН БОЛЬШТЕДТ**) (бл. 1193–1280) – німецький філософ, теолог і природознавець. Представник ортодоксальної схоластики, канонізований католицькою церквою (1931) і проголошений покровителем учених (1941). Завдяки його коментарям праці Аристотеля стали надбанням середньовічної культури. Автор філософських творів, природничо-наукових трактатів, праць з алхімії, за енциклопедичність знань названий «doctor universalis».

АЛЬБЕРТ I (1875–1934) – король бельгійців (з 1909). Здобув приватну освіту в Королівській військовій школі (1892). Найбільшої популярності серед підданих і в Європі (серед країн Антанти) набув під час Першої світової війни, коли утримував невеликий плацдарм на своїй території у нерівній боротьбі з німецькими військами. Англійські письменники і поети видали збірку «Книга короля Альберта», присвячену королю і народу Бельгії. Завзятий альпініст, загинув, зірвавшись зі скелі під час одного зі сходжень.

АЛЬБЕРТ КАНАЛ (*фр.* Canal Albert) – канал завдовжки 129,5 км у Бельгії, що з'єднує міста Антверпен і Льєж. Побудований (1930–1939), використовується з 1940, але офіційно відкритий лише після Другої світової війни (1946). Глибина каналу становить 3,4 м, після реконструкції (1997) він спроможний пропускати судна вантажопідйомністю 9000 т. На каналі шість шлюзів, різниця висот – 56 м (п'ять шлюзів заввишки бл. 10 м і один 5,7 м).

АЛЬБЕРТ (ALBERT) ФЛОРІАН (нар. 1941) – угорський футболіст, нападник на прізвисько «Імператор», найкращий ґравець Європи – володар «Золотого М'яча» (1967). Виступав за будапештський клуб «Ференцварош» (1958–1974), провів 351 гру, забив 256 голів, а також за національну команду Угорщини (1958–1972) 75 ігор, 31 м'яч. Найкращий бомбардир чемпіонатів світу (1962) і Угорщини (1960, 1961, 1965), найкращий футболіст Угорщини (1966, 1967).

АЛЬБЕРТА (ALBERTA) – провінція в південно-західній частині Канади, межує з Британською Колумбією, Саскачеваном, Західними територіями і американським штатом Монтана. Названа на честь принцеси Луїзи Кароліни Альберти (1848–1939), четвертої доньки королеви Вікторії. Площа – 661 848 км^2, населення – 3,72 млн осіб, столиця – Едмонтон. Скелясті гори на південному сході (найвища – гора Колумбія, 3747 м), решта – суха

безліса рівнина і зона мішаних лісів на півночі. Клімат континентальний сухий.

АЛЬБЕРТІНА ГАЛЕРЕЯ (ALBERTINA) — музей, розташований у палаці ерцгерцога Альбрехта в центрі Відня (Австрія). Одне з найбільших світових зібрань графіки (65 тис. малюнків і понад 1 млн творів печатної графіки). Колекція заснована 1776, в цьому палаці – з 1795, доступна для публіки з 1822, власність Австрійської республіки з 1919, сучасна назва з 1921. Після реконструкції (1996–2003) – найбільш відвідуваний музей Австрії, де до постійної експозиції долучаються спеціалізовані виставки.

АЛЬБЕРТО Х. АРМАНДО СТАДІОН (БОМБОНЕРА) — стадіон футбольного клубу «Бока Хуніорс» в Буенос-Айресі (Аргентина). Побудований 1940 (архітектори Х. Дельпіні, В. Сульчич, Р. Бес), називався на честь тодішнього президента клубу Каміло Січеро (1940–2000), реконструйований (1995–1996), місткість – 57 395 осіб, розміри поля – 105 × 64,7 м. Особливістю конструкції трибун є ефект вібрації в момент, коли вболівальники, підтримуючи команду, починають дружно стрибати.

АЛЬБИКОВСЬКИЙ МИКОЛА КЛЕОФАСІЙОВИЧ (1877–1933) – український радянський драматург, актор і театральний діяч. Закінчив Лохвицьку повітову школу, працював суфлером у російських аматорських трупах у Лохвиці та Глухові, згодом став помічником режисера. Очолював Товариство акторів, мав власну антрепризу (1902–1916), за радянської влади працював у театрах Одеси, Харкова і Полтави. Автор драматичних, історичних, побутових та агітаційно-революційних п'єс, водевілів і комедій.

АЛЬБІКЕР (ALBIKER) КАРЛ (1878–1961) – німецький скульптор, графік і педагог. Художню освіту здобув в Академії витончених мистецтв Карлсруе і паризькій академії Жуліана (1902). Відкрив скульптурну майстерню в Етлінгені (1905), став професором Вищої мистецької школи в Дрездені з 1919. За націонал-соціалістів створював монументальні скульптури для адміністративних і громадських приміщень, працював над перебудовою берлінського Спорт-форуму перед Берлінської олімпіадою.

АЛЬБІНІЗМ (*лат.* albus – білий) – вроджена відсутність пігменту в шкірі, волоссі, райдужній і пігментній оболонках очей. Відомий із давніх часів, описаний у Давній Греції та Римі. При альбінізмі волосся набуває білого кольору, а шкіра та очі – рожевуватого відтінку, мають підвищену чутливість до світла, а зір послаблюється. Причиною захворювання вважається відсутність ферменту для синтезу меланіну (*грец.* melanos – чорний) – особливої речовини, що впливає на забарвлення тканин.

АЛЬБІОН (ALBION) – найдавніша назва Британських островів, відома давнім грекам, зокрема згадується у Птолемея, і згодом перейшла в давньоримську літературу. Нині термін використовується у Великій Британії в піднесеному стилі, а в інших країнах – зазвичай в іронічному сенсі. Поширений вислів «Туманний Альбіон» відображає відносно високу вологість Британських островів.

АЛЬ-БІРУНІ (АБУ РАЙХАН БІРУНІ) (973–1048) – хорезмський учений-енциклопедист, автор численних фундаментальних праць з історії, географії, філології, астрономії, математики, геодезії, мінералогії, фармакології і геології. Працював при дворі хорезмських шахів. Його уявлення про світоустрій, рух Землі, силу тяжіння тощо набагато випереджали час. Розробив астрономічні методи геодезичних вимірювань, вдосконалив основні тогочасні астрономічні інструменти (астролябію, квадрант, секстант).

АЛЬБІТ (*лат.* albus – білий) – один із найпоширеніших породотвірних мінералів, білий натрієвий польовий шпат магматичного походження класу силікатів, алюмосилікат групи плагіоклазу. Сіро-блакитного, синьо-блакитного або блідо-фіолетового кольору, блиск скляний, твердість – 6–7, щільність – 2,61–2,63 г/см^3, уперше описаний у Швеції (1815). Відомий у Європі, Азії, Африці та Австралії, використовується у керамічному виробництві, популярний колекційний камінь.

АЛЬБІТОФІР – магматична гірська порода порфірової структури (різновид порфіру), в якому кристали основної маси породи представлені альбітом зеленуватого або буруватого кольору. Утворює лавові потоки, покрови, куполи, з якими інколи пов'язані мідні родовища. Термін поволі витісняється рівнозначним – кератофір.

АЛЬБОРАН МОРЕ (*ісп.* albor — білизна, світанок, початок) — напівзамкнуте море Атлантичного океану, розташоване в південно-західній частині Середземного моря перед Гібралтарською протокою, площа — 53 тис. км², розміри 400 × 200 км, характерні глибини — 1000–1500 м (максимальна — 2407 м). Температура води на поверхні +15 °C (узимку) і +24 °C (улітку), солоність — до 36,75 %, припливи щодоби (до 0,8 м). Названо, як маленький острів Альборан (5 км²).

АЛЬБРЕХТ I (1248–1308) — герцог австрійський і німецький король, імператор Священної Римської імперії (1298–1308), старший син короля Рудольфа I Габсбурзького. У Франкфурті був обраний королем Німеччини і коронований в Аахені (1298). Досягнувши влади, став відкрито переслідувати свою мету — зробити престол незалежним від свавілля курфюрстів-виборців. Підступно вбитий власним племінником.

АЛЬБРЕХТ II (1397–1439) — король Німеччини (римський король) з 1438, король Чехії та Угорщини з 1437, герцог Австрії (під ім'ям Альбрехт V) з 1404, син герцога Альбрехта IV Австрійського, одружений з дочкою імператора Сигізмунда I Люксембурзького. Перший Габсбург, який об'єднав під своєю владою Австрію, Чехію, Угорщину і Німеччину, обраний 1438 королем римським, але не встиг коронуватися імператорською короною, бо помер від чуми під час походу проти турків.

АЛЬБРЕХТ БРАНДЕНБУРГ-АНСБАХСЬКИЙ (1490–1568) — останній великий магістр Тевтонського ордену і перший герцог Пруссії. Виховувався при дворі кельнського архієпископа Генріха IV, лицарі Тевтонського ордену обрали його своїм великим магістром (1511). Розпочав (1517) війну Тевтонського ордену з Польщею, підтримав Реформацію (1523) і завершив війну укладанням Краківський договору (1525), за яким Пруссія з орденської держави перетворилася на герцогство, підвладне Польщі.

АЛЬБРЕХТ КАРЛ ХАНС (нар. 1920) — німецький мільярдер, співзасновник (1948) і співвласник (разом із молодшим братом) дисконтної мережі «Aldi» (Albrecht's Discoun), що входить у десятку найбільших світових роздрібних компаній; вважається найбагатшою людиною Німеччини. Перша бакалійна лавка під вивіскою «Aldi» відкрилася в Рурхе (1948), їх чисельність стрімко зростала, і нині разом з братом він володіє тисячами магазинів у Європі, США, Австралії і Новій Зеландії.

АЛЬБРЕХТ ТЕОДОР ПОЛЬ (нар. 1922) — німецький мільярдер, співзасновник (1948) і співвласник (разом зі старшим братом) дисконтної мережі «Aldi» (Albrecht's Discoun). Брати символічно поділили бізнес (1961) по річці Рур: північні філіали «Aldi Nord» відійшли до Карла, а південні «Aldi Sued» — до Теодора. Біля одного зі своїх магазинів Теодор був викрадений злочинцями і звільнений лише за 17 діб після виплати викупу 7 млн німецьких марок.

АЛЬБРЕХТСБУРГ (*нім.* Albrechtsburg) — фортеця в саксонському місті Майсен (Німеччина), побудована (1471–1500) на пагорбі над Ельбою як резиденція саксонських курфюрстів з династії Веттинів на місці старої маркграфської фортеці, за часів спільного правління Саксонією курфюрстом Ернстом і герцогом Альбрехтом. Август Сильний відкрив у замку першу фарфорову мануфактуру, що існувала півтора століття (1710–1863), після ретельної реконструкції в замку заснували музей.

АЛЬВА ІШТЛІЛЬШОЧИТЛЬ (ALVA IXTLILXOCHITL) ФЕРНАНДО ДЕ (1568–1650) — мексиканський письменник та історик колоніальної епохи. Вивчив кілька мов мексиканських індіанців, працював суддею-правителем міст Тескоко, Тлальманалько, Чалько, обіймав посаду королівського перекладача в суді для індіанців у Мехіко. Автор багатьох історичних хронік, наприклад «Повідомлення про прихід іспанців і засади євангельського закону», та нарисів.

АЛЬВЕНСЛЕБЕНА КОНВЕНЦІЯ (1863) — міждержавна угода між Росією і Пруссією про взаємодопомогу російських і прусських військових сил у боротьбі проти повстанців у часи Польського повстання (1863–1864). Підписана 27 січня в Петербурзі міністром закордонних справ А. Горчаковим і генерал-ад'ютантом прусського короля Г. фон Альвенслебеном, але ратифікована не була.

АЛЬ-ГАЗАЛІ (повне ім'я — **АБУ-ХАМІД МУХАММАД ІБН-МУХАММАД АЛЬ-ГАЗАЛІ**) (1058–1111) — мусульманський теолог, філософ, суфій. Викладав законознавство в багдадському медресе Нізамія. У головній своїй праці «Воскресіння

наук про віру» розробив релігійно-філософську та етичну доктрину, в якій об'єднав догмати сунітського традиціоналізму з ідеалами суфізму. Поширював філософські погляди в мусульманському світі.

АЛЬГАМБРА (*араб.* червоний) – палацовий архітектурний ансамбль, пам'ятка мавританської архітектури XIII–XIV ст. на терасових пагорбах у східній частині міста Гранада (Іспанія). Складається з фортеці, палацу та мечеті, зовні відзначається суворою неприступністю, а всередині – розкішно опоряджена (мармурові аркади, фонтани, скульптури, вимощена різнокольоровим мармуром підлога, облицьовані різнобарвними полив'яними кахлями стіни, густо вкриті арабесковим візерунком, тощо).

АЛЬГОЛОГІЯ (*лат.* alga – морська трава, водорість і *грец.* logos – учення) – наука про водорості (морфологію, фізіологію, генетику, екологію та еволюцію макро- і мікроскопічних одно- і багатоклітинних водоростей), розділ ботаніки. Започаткована К. Ліннеєм (1753), який виділив Algae у класі Cryptogamia, а перший підручник з альгології «Morphologie und Biologie der Algen» (1904) видав Ф. Ольтманс.

АЛЬДЕБАРАН (*араб.* послідовник) – найяскравіша зірка в сузір'ї Тельця і одна з найяскравіших на нічному небі. Виправдовуючи свою назву, зірка на нічному небі здійснює свій шлях слідом за Плеядами. Відстань до зірки – 65 світлових років, світність – у 150 разів більша за сонячну, температура поверхні 3875 °К. Відомі письменники К. Буличов і С. Лем у своїх науково-фантастичних творах «заселяли» Альдебаран високорозвинутими цивілізаціями.

АЛЬДЕЯ (*ісп.* aldea) – тип сільського поселення в Іспанії, Португалії і Латинській Америці. Деякі з них згодом перетворилися на містечка і міста.

АЛЬ-ДЖАЗІРА (AL-JAZEERA) (*араб.* півострів) – міжнародна телевізійна компанія зі штабквартирою в місті Доха (Катар), найбільша інформагенція арабською мовою, що транслюється з 1996 за допомогою супутникового зв'язку та інтернету в багатьох регіонах світу. Визнання здобула після терористичних актів 11 вересня 2001 в США, коли першою транслювала звернення Осами бен Ладена. Найбільш детально висвітлювала події війни США проти Іраку, масові протести в арабських країнах (2011) тощо.

АЛЬЄНДЕ (*ісп.* Allende) – найбільший вуглистий метеорит, знайдений на Землі. Під час падіння (1969) в Чіуауа (Мексика) розбився на безліч осколків, які розпорошилися територією 500 км^2. З 5-тонної загальної маси 3 т було зібрано і розміщено в різних музеях та інститутах світу. Це найдавніший зі знайдених метеоритів (4,5 млн років), хімічний склад: 23,6 % – залізо, 15,9 % – кремній, 14,9 % – магній, 1,9 % – кальцій, 1,7 % – алюміній, 1,2 % – нікель, 0,5 % – вуглець, 0,35 % – хром, 0,15 % – марганець, 0,11 % – фосфор та ін.

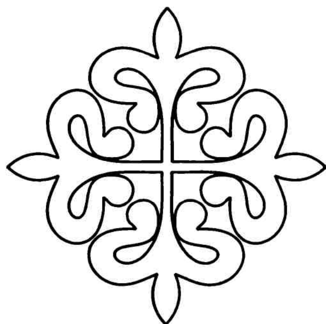
АЛЬЄНДЕ (ALLENDE) ГОССЕНС САЛЬВАДОР (1908–1973) – державний і політичний діяч Чилі. Освіту здобув у Чилійському університеті (1932), один із засновників Соціалістичної партії Чилі (1933), міністр охорони здоров'я в уряді «Народного фронту» (1939–1942), сенатор (1945–1970), президент країни від блоку «Народна єдність» (1970). Його уряд проводив політику, спрямовану на зміцнення національного суверенітету Чилі. Загинув під час військового перевороту.

АЛЬ-КАЗІМ ТАУЕР 1 і 2 (AL KAZIM TOWER 1 & 2) – хмарочос у Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати). Складається з двох 53-поверхових ідентичних веж заввишки 256 м (з урахуванням шпиля), побудованих (2005–2008) із бетону, металу і скла в осучасненому варіанті стилю арт-деко, силуетом нагадують нью-йоркську вежу Крайслера. У будівлях розташовані офісні приміщення, приватні й готельні житлові приміщення.

АЛЬКАНТАРА – композиційний матеріал, що застосовується для покриття різних поверхонь, розроблений (1970) японським хіміком Мійосі Окамото. Зовні схожий на замшу, м'який, оксамитовий, довговічний і стійкий до зовнішніх впливів матеріал виробляється з використанням поліпшеного прядіння в поєднанні з хімічним процесом обробки. Застосування в багатьох сферах: меблі, одяг, ювелірні вироби, шоломи, оббивка салонів транспортних засобів.

АЛЬКАНТАРА ОРДЕН – один із найстаріших духовних лицарських орденів Іспанії, заснований братами Суеро і Гомесом Фернандесом Барьєнтоса (1156) як військове товариство для захисту проти маврів новозбудованої прикор-

донної фортеці Сан-Хуліан-де-Пераль (Перейро). Статус духовного лицарського ордену отримав від папи римського Олександра III (1177), назву дістав від подарованого ордеНові (1218) Альфонсо IX міста Алькантара. Кілька разів скасований, щоразу відновлювався.

Хрест ордену Алькантара

АЛЬКАСАР (ALCAZAR) (*араб.* палац, фортеця) – загальна назва багатьох іспанських або португальських міських замків, фортець і цитаделей (наприклад, у Севільї, Сеговії, Мадриді), що нерідко використовується для назви міст.

АЛЬКОВ (*араб.* alqubba – намет, маленька кімната) – поглиблення, ніша в стіні для ліжка, переважно слугує спальнею. Первинно слово означало будь-яке спальне приміщення або навіть відокремлене завісою ліжко.

АЛЬМА – річка у Сімферопольському та Бахчисарайському районах АР Крим. Довжина – 84 км, площа басейну – 635 км². Утворюється злиттям Сарису та Бабуганки на теренах Кримського природного заповідника, впадає в Чорне море. Долина у верхів'ї V-подібна, зі звивистим річищем, у гирлі – асиметрична, утворює рукави, заболочена. У зимово-весняний період характерні часті повені та підвищення рівня (глибина до 2,5–5 м), а влітку та восени – мала водність (глибина – 0,2–0,8 м).

АЛЬМА-МАТЕР (*лат.* alma mater – мати-годувальниця) – старовинна неформальна студентська назва навчальних закладів – університетів, що спершу надавали переважно теологічну і філософську (духовну) освіту. У Західній Європі в часи середньовіччя це словосполучення іноді використовувалося для позначення Діви Марії, а нині – як образна назва місця, де людина виховувалася, здобувала освіту або професію.

АЛЬМАГРО (ALMAGRO) ДІЄГО (1475–1538) – іспанський конкістадор, учасник завоювання Перу, мандрівник. Разом із Пісарро (1524–1527) очолював невдалі походи на Перу, втратив око в одній із сутичок з індіанцями, організував дві експедиції вздовж західного узбережжя Південної Америки. Під час походу на Чилі (1535–1537) відкрив Аргентино-Чилійські Анди і озеро Тітікака. Під час військового конфлікту з братами Пісарро потрапив у полон і був страчений.

АЛЬМАНАХ (*араб.* час, міра, астрономічний календар) – календарі-довідники або різновид серійного видання, наприклад збірка літературно-мистецьких або науково-популярних творів, об'єднаних за тематичною, жанровою, ідейно-художньою тощо ознаками. Виходить раз на рік, не завжди з визначеною періодичністю або зовсім неперіодичний збірник, що містить відомості з різних галузей суспільної діяльності (літературні новинки, наукові досягнення, законодавчі зміни та ін.).

АЛЬМАНДИН – найтвердіший і найпоширеніший різновид червоних гранатів (колір також може бути вишневим, малиновим, фіолетовим, буро-червоним і рідко чорним – залежно від кількості сполук заліза). Блиск скляний, смолянистий, твердість – 7–7,5, щільність – 3,8–4,3 г/см³, ювелірними вважаються тільки прозорі кристали. Типовий мінерал кристалічних сланців з умістом гранату, утворився при регіональному метаморфізмі глинистих порід. Родовища в Індії, Монголії, Фінляндії, Росії і на Мадагаскарі.

АЛЬМЕМОР – підвищення з кафедрою зазвичай посередині молитовного залу синагоги для проголошення проповідей і читання Тори.

АЛЬМІНСЬКА БИТВА (1854) – битва Кримської війни, що відбулася 8 вересня 1854 між російськими і об'єднаними силами англо-франко-турецьких військ у нижній течії річки Альма. Бій закінчився відходом російських військ зі своїх позицій у бік Севастополя. Російська армія втратила бл. 5 тис. осіб, а союзники – 4,5 тис. осіб убитими і пораненими. Нині існує меморіал із пам'ятниками на трьох братніх могилах (росіян, англійців і французів).

АЛЬМОГАДИ – назва берберської династії й держави в Північній Африці (1146–1269). Їхня держава утворена завдяки релігійному руху (розпочався під впливом фанатичної проповіді Абдалли ібн-Тумарти) берберських племен, які виступили проти Альморавидів. Найбільшої влади над Магребом (Північна Африка) і частиною Іспанії досягла (1161) за Абд аль-Муміна. Розпад держави почався в період Реконкісти.

АЛЬМОДОВАР (ALMODOVAR) ПЕДРО КАБАЛЬЄРО (нар. 1949) – іспанський кінорежисер, кінопродюсер, сценарист і письменник. Поміняв багато місць праці, доки не зняв свій перший повнометражний фільм «Пепі, Люсі, Бом та інші дівчата» (1980). Згодом створив майже 20 фільмів, отримав багато різних кінопремій, найпрестижніші з яких за фільм «Все про мою матір» (Todo sobre mi madre) (1999) – «Оскар» і «Золотий глобус» (за кращий іноземний фільм), Каннського кінофестивалю і «Гойя» (кращий режисер).

АЛЬМОРАВІДИ – назва династії і феодальної держави (1050–1146), що виникли під час руху берберських племен Північної Африки на чолі з Абдаллахом ібн Ясіном. Центром руху була територія сучасної Мавританії, де знаходився рибат (монастир) ватажка, завдяки якому його послідовники були названі аль-мурабітун – «живуть у рибаті». Держава (до 1090) включала Марокко, Західний Алжир, Західну Сахару, мусульманську Іспанію, Балеарські острови, але династію знищили Альмогади.

АЛЬМУРОЛ ЗАМОК (*порт.* Castelo de Almourol) – замок на маленькому скелястому острові посеред річки Тежу в самому серці Португалії. Коли солдати короля Португалії Афонсу I Енрікеша з'явилися на цих землях (1129), тут було укріплення маврів. Нинішній замок постав (1160–1171) стараннями Галдима Паїса, великого магістра ордену тамплієрів. Замок внесений до списку національних пам'яток Португалії (1910), у XX ст. – офіційна резиденція країни, а нині належить міністерству оборони.

АЛЬОХІН ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1892–1946) – російський шахіст, четвертий в історії чемпіон світу з шахів, шаховий теоретик і літератор. Міжнародний шаховий дебют відбувся на 16 конгресі Німецького шахового союзу в Дюссельдорфі (1908) і вже незабаром увійшов у коло найсильніших шахістів світу. Одружився (1921) зі швейцарською журналісткою А. Рюгг і виїхав з нею за кордон. Чемпіон світу (1927–1935), переміг Х.-Р. Капабланку і М. Ейве. Помер у злиднях у Португалії.

АЛЬОШИН ПАВЛО ФЕДОТОВИЧ (1881–1961) – український радянський архітектор і педагог. Освіту здобув в Інституті цивільних інженерів (1904) і Академії мистецтв (1917), задля подальшого вивчення архітектури об'їхав майже всю Європу. Викладав у Київському художньому інституті (1923–1930). Автор проектів багатьох житлових і громадських споруд, переважно в стилі російської та радянської класичної архітектурної школи, модерну та конструктивізму, а також містобудівних проектів.

АЛЬПАКА (*лат.* Vicugna pacos) – одомашнений південноамериканський парнокопитний ссавець родини Верблюдові. Водиться в Чилі, Перу, Болівії та Еквадорі, пасеться на високогір'ї (3500–5000 м) в Андах. Зріст – до 1 м, довжина – бл. 1,4 м, вага – до 80 кг, голова загострена, що дозволяє діставати траву між камінням у горах. Тіло вкрите м'якою довгою (до 30 см) вовною, подібною до вовни мериносів, з якої виготовляють ковдри, пледи й одяг. Одомашнений перуанськими індіанцями майже 6 тис. років тому.

АЛЬПИ (*лат.* montes albes – білі гори) – найвища гірська система Західної Європи, простягається дугою від берегів Середземного моря до Середньодунайської низовини територією Австрії, Італії, Ліхтенштейну, Німеччини, Словенії, Франції і Швейцарії. Довжина гірської системи – 1200 км, ширина – 130–260 км, висота – до 4810 м (гора Монблан). Альпи – важливий кліматичний кордон Європи: на північ і захід розташовані території з помірним кліматом, на південь – субтропічні середземноморські регіони.

АЛЬПІЙСЬКА РАСА – антропологічний тип у складі європеоїдної раси (*homo alpinus*), виділений (1890-ті) французьким антропологом Ж. Лапужем. Нині розглядається як гілка балкано-кавказької раси, характеризується зростом нижче середнього, низьким і широким обличчям, крутим чолом зі слабко вираженими надбрівними дугами, темною (від каштанової до чорної) пігментацією волосся і змішаними відтінками очей. Переважає

серед населення Швейцарії і прилеглих областей Франції, Італії та Німеччини.

АЛЬПІЙСЬКА РОСЛИННІСТЬ – високогірна рослинність, розташована в гірських країнах вище від субальпійської рослинності й лісів. Розвивається при короткому періоді вегетації, різких змінах температури й вологості, представлена переважно низькорослими кущами і багаторічними травами, з короткими стеблами, розгалуженими дрібними листками. Типові низькотравні килимові луки з переважанням злаків, первоцвітів, тирличів, поширені в Альпах, Карпатах, Гімалаях, на Кавказі, Алтаї, Тянь-Шані тощо.

АЛЬПІНАРІЙ (АЛЬПІЙСЬКА ГІРКА) – особливий вид квітника, що імітує гірський ландшафт, найпоширеніший наприкінці XIX–XX ст. Призначенням кам'янистих садів є демонстрація флори альпійського високогір'я (колекція рослин) і створення дивовижної паркової прикраси. З часом в них почали вирощувати не тільки альпійські, а й інші екзотичні рослини. Існує кілька видів (виділених за ландшафтним принципом) альпінаріїв: ступінчасті гірські схили, столові гори, плато, тераси, стрімчаки, ущелини.

АЛЬПІНІЗМ – вид спорту й активного відпочинку, що за мету ставить сходження на гірські вершини, подолання перешкод, створених природою (висота, рельєф, погода). Виділяють стилі сходжень: альпійський (послідовний підйом на вершину разом з усім спорядженням) і гімалайський (відрізняється попередньою підготовкою маршруту сходження, провішуванням страхувальних мотузок, встановленням проміжних таборів, доправкою спорядження і кисню в ці табори).

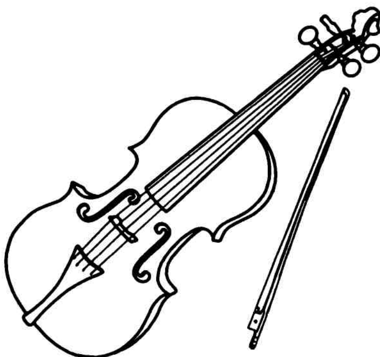
АЛЬ-РАДЖІ САЛЕХ (нар. 1912) – мільярдер із Саудівської Аравії, засновник і власник сімейної компанії «Al Rajhi Bank», другої за розміром у країні. Бізнес розпочав разом з молодшим братом Сулейманом (1930-ті), організувавши фірму для підтримки ісламських паломників. Згодом приєдналися ще два брати – Абдулла і Мохаммед – і бізнес переорієнтувався на нерухомість та банківську справу. Сім'я Аль-Раджі вважається найбагатшою династією в Саудівській Аравії після членів королівської сім'ї.

АЛЬ-РАДЖІ СУЛЕЙМАН (нар. 1920) – мільярдер із Саудівської Аравії, співвласник, президент і директор сімейної компанії «Al Rajhi Bank». Один з чотирьох братів, Сулейман має найбільшу особисту частку в компанії «Al Rajhi Banking & Investment Corp.», що працює за ісламськими принципами. Компанія брала участь (заперечуючи звинувачення) у судовому процесі проти сімей жертв нападу 11 вересня 2001 у США, що звинуватили її у фінансуванні терористичних дій.

АЛЬСГОРД (ALSGAARD) ТОМАС (нар. 1972) – норвезький лижник, 5-й олімпійський чемпіон, 6-й чемпіон світу. Уперше переміг у змаганнях у 5 років. Першу золоту олімпійську нагороду виграв у Ліллехаммері (1994) у змаганнях на 30 км. На іграх у Нагано 1998) і Солт-Лейк-Сіті (2002) вигравав золоті нагороди в змаганнях комбінованого переслідування і естафеті. Після закінчення спортивної кар'єри працює консультантом лижної фірми і спортивним коментатором.

АЛЬСЕКО (*іт.* al secco) – настінний живопис по сухій штукатурці, на відміну від альфреско – по вологій.

АЛЬТ – у музиці: скрипковий – смичковий струнний музичний інструмент тієї ж конструкції, що скрипка, але дещо більших розмірів, завдяки чому звучить у нижчому регістрі, його струни налаштовані на квінту нижче від скрипкових і на октаву вище від віолончельних; або альтгорн – мідний духовий музичний інструмент сім'ї саксгорнів, використовується в оркестрах; голос вищий за тенора, один із 4 головних родів людського голосу – сопрано, альт, тенор і бас.

Альт

АЛЬТАЇР (*араб.* орел, що летить) – зоря 1-ї зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї Орла і одна з найяскравіших зір північного зоряного неба, в середніх широтах видима навесні, влітку та восени. Відстань до зорі – 17 світлових років, температура її поверхні 8000 °К, майже вдвічі важча за Сонце, має дуже високу швидкість обертання (9 годин), завдяки чому Альтаїр сплющений біля полюсів обертання і його екваторіальний діаметр на чверть більший за полярний.

АЛЬТАМІРА ПЕЧЕРА – печера на півночі Іспанії з різноманітними настінними малюнками бізонів, оленів, кабанів, коней і відбитками долонь, виконаних на стінах і стелі вугіллям, вохрою і гематитом у пізньому палеоліті. Печеру завдовжки 270 м, що складається із серії подвійних коридорів і зали, випадково відкрив (1879) археолог-аматор Марселіно Саутуола. Малюнки іноді досягають завдовжки 2 м, виконані реалістично, добре збереглися, оголошені об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1985).

АЛЬТАНІ ІПОЛИТ КАРЛОВИЧ (1846–1919) – український і російський скрипаль, диригент і педагог. Перші музичні уроки отримав від батька, який служив військовим капельмейстером у містах України. Працював хормейстером і диригентом (1867–1874), головним диригентом Київської опери (1874–1882) і головним диригентом Великого театру (Москва, 1882–1906). Саме під його керівництвом відбулися московські прем'єри опер «Борис Годунов», «Снегурочка», «Пиковая дама», «Иоланта», «Алеко».

АЛЬТАНКА (*пол.* altanka – відкрита тераса) – легка крита споруда для відпочинку або захисту від дощу та сонця, окремо розташована, відкрита з усіх боків будівля під дахом, що забезпечує затінок, укриття і місце для відпочинку, а також прикрашає ландшафт. Альтанки зазвичай розміщають таким чином, щоб із них насолоджуватися краєвидом.

АЛЬТЕНБЕРГ (ALTENBERG) АЛЬФРЕД (1877–1924) – львівський видавець та книгопродавець, власник фірми «Herman Altenberg», видавав репродукції творів мистецтва, книжки польських письменників, наукові та науково-популярні праці переважно з суспільних і природничих наук, періодичні видання.

АЛЬТЕНБЕРГ МАР'ЯН (МАРІАН) (1907–1943) – польський і український диригент та піаніст єврейського походження. Освіту піаніста здобув у Львівській консерваторії, диригента – у Берліні. Починав кар'єру як соліст та акомпаніатор на радіо, працював концертмейстером Львівського театру опери та балету, диригентом робітничого хору та симфонічних концертів Львівської філармонії. Диригент Львівського театру опери та балету (1939–1941), страчений нацистами у Варшаві (1943).

АЛЬТЕНБУРГ ФОРТЕЦЯ – замкова фортеця, розташована на найвищому (386 м над р. м.) із семи пагорбів Бамберга (центральна Німеччина). Відомо, що громада Св. Якоба володіла фортецею (1109), єпископ Отто Святий освятив фортечну капелу (1124) і згодом (1250-ті) фортеця була резиденцією архієпископів та інколи рятувала біженців. Від середньовічної будівлі збереглися лише триповерхова 33-метрова центральна вежа-донжон (XIII ст.), і частина огорожі, решта споруд відновлена у XX ст.

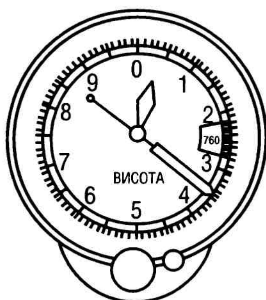
АЛЬТЕРАЦІЯ (*лат.* alteratio – зміна) – у музиці: підвищення або зниження основних ступенів музичного звукоряду (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) на один чи два півтони для побудови іншого ладу або утворення іншої тональності, знаки музичної нотації, що вказують на цей процес, іменуються знаками альтерації; у біології: перша фаза тканинних змін, що характеризується порушенням структури і функції біологічних мембран, трофіки та обміну речовин у тканинах; розрізняють біохімічну і морфологічну фази.

АЛЬТЕРНАТИВА (*лат.* altematus – інший) – одна з можливостей, що виключає іншу; необхідність вибору між двома чи багатьма можливостями, що виключають одна одну, або кожна з цих можливостей.

АЛЬТЕРНАТИВНІ ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ – спосіб, пристрій або споруда, що дозволяє добувати енергію і замінює собою традиційні джерела енергії, які функціонують на нафті, природному газі та вугіллі. Головною метою є потреба добувати енергію із поновлюваних і практично невичерпних природних ресурсів і явищ. До них належать: вітряні (рух повітряних мас), геотермальні (тепло планети), сонячні (випромінювання сонця), гідроенергетичні (рух

води) і біопаливні (тепло згоряння поновлюваного палива).

АЛЬТИМЕТР (*лат.* altus – високо) – пілотажно-навігаційний авіаційний прилад, який вказує висоту польоту. За принципом дії альтиметри поділяються на барометричні і радіотехнічні (або радіовисотомір). Термін «альтиметр» застосовується переважно в художній літературі і засобах масової інформації, а в технічній термінології прийнято стандартизований термін «висотомір».

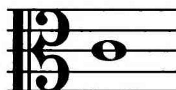
Альтиметр

АЛЬТИНГ (*ісл.* загальне зібрання) – парламент Ісландії, що вперше зібрався (930) на південному заході острова, на північному березі озера Тінгвадлаватн, коли брати участь у ньому мали право всі вільні чоловіки. Вважається найстарішим чинним дотепер парламентом, більшість якого висловилася за прийняття християнства (1000). Після об'єднання Ісландії з Норвегією альтинг замінено на спеціальний Верховний суд (1799), відновив свої засідання в Рейк'явіку лише з 1844.

АЛЬТМАН НАТАН ІСАЙОВИЧ (1889–1970) – радянський живописець, художник-авангардист (кубіст), скульптор і театральний художник, заслужений художник РРФСР (1968). Навчався в Одеському художньому училищі (1902–1907) і паризькій приватній студії (1910–1911). Майстер портрета – найвідоміший живописний портрет А. Ахматової (1914), а найбільш тиражований – реалістичний скульптурний портрет В. Леніна (бронза, 1920) і серія олівцевих замальовок вождя.

АЛЬТМАРСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я (1629) – угода між Польщею і Швецією, укладена на 6 років в Альтмарку (нині Стари-Тарг, на півночі Польщі), що перервала війну між ними, розпочату 1617. За нею шведи зберігали завойовані території в Ліфляндії, більшість портів у Пруссії і здобули право збору мита з польської торгівлі через Гданськ. Звільнені війська Швеція незабаром використала проти Габсбургів, і перемир'я відгукнулося на ході Тридцятирічної війни (1618–1648).

АЛЬТОВИЙ КЛЮЧ – знак на початку нотного рядка, що вказує розташування нот на нотному стані. Належить до типу ключів «до», написання яких походить від латинської літери «С», середня частина ключа між двома завитками визначає положення «до» першої октави. Альтовий ключ розміщує «до» першої октави на середню лінійку, в ньому пишуться партії для альтів та тромбонів, іноді вокальні партії.

Альтовий ключ

АЛЬТОМОНТЕ (ALTOMONTE) МАРТІН (1657–1745) – італійський живописець. Художню освіту здобув у Римській академії Св. Луки (1682). Працював при дворі польського короля Яна III Собеського у Львові та Жовкві (1684–1702). Серед кращих творів: великі батальні картини «Битва під Віднем 12 вересня 1683», «Битва під Парканами 9 листопада 1683»; портрети «Портрет А. Корнякта»; полотна на релігійну тематику «Несіння Хреста», «Таємна Вечеря», замовлення кармелітського і францисканського кляшторів у Львові.

АЛЬТРАНШТЕДТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (1706) – мирний договір, підписаний 24 вересня 1706 у палаці в саксонському містечку Альтранштедт під час Північної війни польського короля і курфюрста Саксонії Августа II Фрідріха проти короля Швеції Карла XII. У результаті угоди Август II Фрідріх розривав союз із Росією, зрікався трону на користь Станіслава Лещинського, давав згоду на зимівлю шведських військ у Саксонії і видав Карлу XII ватажка його опозиції Йоганна Паткуля, якого скарали на смерть.

АЛЬТРУЇЗМ (*лат.* alter – інший) – моральний принцип, що пропонує безкорисливі дії, спрямовані на благо і задоволення інтересів іншої людини. Зазвичай використовується для визначення властивості жертвувати власною вигодою заради загального блага. Поняття альтруїзму запровадив французький філософ і засновник соціології Огюст Конт, за яким принцип альтруїзму проголошує: «Живи для інших».

АЛЬТШУЛЛЕР ГЕНРІХ САУЛОВИЧ (творчий псевдонім – **ГЕНРІХ АЛЬТОВ**) (1926–1998) – винахідник, письменник-фантаст, автор теорій: ТРВЗ – ТРТС (теорії розв'язання винахідницьких завдань – теорії розвитку технічних систем) і ТРТО (теорії розвитку творчої особистості). Винаходив змалку, перше авторське свідоцтво на винахід отримав у віці 17 років. З 1990-х розпочався період визнання ТРВЗ (США, Японія), його численні роботи друкують по всьому світу.

АЛЬТЮССЕР (ALTHUSSER) ЛУЇ (1918–1990) – французький філософ марксистського напряму. Його теоретичні праці посідають центральне місце у філософських дебатах (1960–1970-х), завдяки одночасній появі (1965) книги «За Маркса» і колективної збірки «Читати "Капітал"» (1965). Відомий широкому загалу також через трагедії, що сталися наприкінці його життя (вбивство дружини, утримання у психіатричній лікарні), про що йдеться в автобіографії філософа «Майбутнє триває довго» (1992).

АЛЬФА ЦЕНТАВРА – найближча до Сонця зоряна система в сузір'ї Центавра, що складається з тісної подвійної системи α Центавра А і β Центавра В (близькі за характеристиками до Сонця), а також червоного карлика Проксими Центавра (її зазвичай розглядають окремо). Відстань до зорі – 4,36 світлового року, вік системи – 6 млрд років (більший за сонячний). Альфа Центавра давно «обжита» землянами в фантастичних фільмах та оповіданнях, особливо ближча до Сонця Проксима Центавра.

АЛЬ-ФАЙСАЛІ ЦЕНТР (AL FAISALIYAH CENTER) – комерційний хмарочос, побудований (1997–2000) у діловому районі Ер-Ріяд (Саудівська Аравія). Висота – 267 м, 44 поверхи (14 з них підземні з шикарними торговельними центрами), 44 швидкісні пасажирські й технічні ліфти. Чотири кути споруди Al Faisaliyah з'єднуються на її вершині (на верхньому поверсі сигарний салон), а за кілька поверхів до цього, у привершинній частині, розташована золота куля з розкішним обертовим рестораном.

АЛЬФА-ПРОМЕНІ – потік позитивно заряджених ядер атомів гелію. З ядра, що зазнає радіоактивного розпаду, вони викидаються зі швидкістю до 20 000 км/с, у повітрі долають кілька сантиметрів, у рідких і твердих тілах набагато менше (у металах до 0,01 мм), а одяг і папір поглинає їх повністю. Незважаючи на незначну проникну здатність альфа-частинок, цей вид випромінювання дуже небезпечний для живого організму, бо, потрапляючи до нього (через органи дихання, їжу і воду), уражає тканини.

АЛЬФА-ЧАСТИНКА (α-частинка) – позитивно заряджена високоенергетична частинка, що випромінюється ядрами деяких радіоактивних атомів, потік частинок іноді називають α-променями. Кожна альфа-частинка складається з 2 нейтронів і 2 протонів, є ядром атома гелію, одним із продуктів спонтанного розпаду радіоактивних ізотопів, таких як радій чи торій. Процес емісії, альфа-розпад, трансформує один хімічний елемент в інший, знижуючи атомне число на два та атомну масу на чотири.

АЛЬФЕН (ALPHEN) ІЄРОНІМ ВАН (1746–1803) – голландський поет, богослов, історик і юрист. Вивчав юридичні науки в Утрехті і Лейдені, займався адвокатурою в Утрехті, згодом посідав високі посади, призначений генеральним скарбником Союзу (1793–1795). Особливо прославився як естетик і поет. Автор кантати «Зоряне небо», од, дитячих віршів, найважливіший твір з естетики – «Dichtkundige Verhandelingen» (1782).

АЛЬФ'ЄРІ (ALFIERI) ВІТТОРІО (1749–1803) – італійський письменник, засновник класицистичної драми в Італії. Його погляди виражені в драмах, спрямованих проти тиранів: «Змова Пацці» (1779), «Брут старший» (1787), «Брут молодший» (1788) та ін., у яких раціоналізм, просвітництво, ідея об'єднання країни сполучалися з ідеями аристократичної республіки. Пізніше письменник виступав проти якобінців, писав вірші, публіцистично-тео-

ретичні трактати «Про монарха і літературу» (1778–1786) і мемуари.

АЛЬФОНС І ЗАВОЙОВНИК (бл. 1110–1185) – перший король Португалії, засновник Бургундської династії. Граф і ленник Кастилії (1128), після перемоги над мусульманами під Оріке (1139) проголосив себе королем, визнаний Кастилією (1143). Успішно воював з маврами, розширив територію Португалії, відвоював Лісабон (1147).

АЛЬФРЕД ВЕЛИКИЙ (ALFRED THE GREAT) (бл. 849–900) – король Уессексу з 871 і перший із них, хто використав в офіційних документах титул «король Англії». За його правління англосаксонські королівства консолідувалися навколо Уессексу, реорганізовано військо, створено значний флот і споруджено низку фортець, розпочалося складання «Англосаксонської хроніки». Виборов у данців (886) владу над південно-західною Англією, упорядкував законодавство, сприяв розвитку освіти і культури.

АЛЬФРЕСКО (*іт.* al fresco – по свіжому, по сирому) – настінний живопис водяними фарбами по сирій, підготовленій для цього обмазці (штукатурці).

АЛЬ-ХАРАФІ (AL-KHARAFI) НАССЕР І РОДИНА (нар. 1944) – мільярдер із Кувейту, президент компанії «Mohammed Abdulmohsin Al-Kharafi and Sons Group». Компанія є однією з найбільших в арабському світі, має підрозділи: авіалінії, будівництво, сільське господарство, фінанси, нерухомість, роздрібна торгівля, туризм і дозвілля. Старший брат Джасем є спікером Національних зборів Кувейту, а сестра Файза була першим президентом-жінкою університету Кувейту.

АЛЬХЕСІРАС – найбільший порт на півдні Іспанії в Гібралтарській протоці. Входить до десятки «світових портів» Євросоюзу з вантажообігом понад 50 млн т/рік. У структурі вантажообігу переважають контейнерні вантажоперевезення з пропускною здатністю понад 3 млн контейнерів на рік, посідає перше місце в Середземномор'ї за обсягом контейнерних перевезень.

АЛЬ-ХОРЕЗМІ МУХХАМЕД БЕН МУСА (бл. 783–850) – центральноазійський математик, астроном і географ, засновник класичної алгебри. Значну частину життя провів у Багдаді, очолюючи за халіфа аль-Мамуна (813–833) бібліотеку «Будинку мудрості». Брав участь у вимірюванні довжини градуса земного меридіана на рівнині Синджара (827). Очолював експедицію до хазарів за правління халіфа аль-Васік (842–847).

АЛЬЦГЕЙМЕРА ХВОРОБА – найпоширеніша форма деменції (набуте недоумство), невиліковне дегенеративне захворювання, вперше описане (1906) німецьким психіатром Алоїсом Альцгеймером. Зазвичай виявляється у людей старше 65 років, кількість хворих сягає 10 млн осіб.

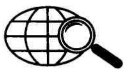
АЛЮВІЙ (*лат.* alluvio – наносити, замулювати) – незцементовані відклади постійних водних потоків (рік, струмків), що складаються з уламків різного сортування (валуни, галька, гравій, пісок, суглинок, глина). Уперше виділені в окремий тип англійським геологом Вільямом Баклендом (1823).

АЛЮМЕЛЬ – сплав нікелю, що складається з таких елементів у відповідних концентраціях: Ni (93–96 %), Al (1,8–2,5 %), Mn (1,8–2,2 %), Si (0,8–1,2 %). Питомий електричний опір $3,2 \times 10^{-8}$ Ом · м, щільність – 8480 кг/м^3, температура плавлення 1430–1450 °С. Зі сплаву виготовляють дріт для термопар.

АЛЮМІНІЙ (*англ.* Aluminium, Al) – хімічний елемент III групи періодичної системи, атомний номер 13, відносна атомна маса 26,9815. У природі існує єдиний стабільний ізотоп ^{27}Al. Третій за вмістом елемент (і найпоширеніший метал) земної кори, що становить приблизно 8 % її маси. Назва походить від слова alumen (галун) – «земля», що була в основі галунів (оксид алюмінію), уперше добута (1754) німецьким хіміком А. Маргграфом і пізніше названа глиноземом.

АЛЮМІНІЮ РУДИ – гірські породи і мінерали (боксити, алуніти, нефелінові сієніти), з яких добувають алюміній. Під час переробки з них спочатку добувають глинозем (Al_2O_3), з якого електролітичним методом виплавляють металевий алюміній. Уміст Al_2O_3 у кращих сортах бокситів становить 40–45 %, а в нефелінових сієнітах – 19–22 %. Родовища виявлено на всіх континентах, найбільші – в Африці, Австралії, Південній Америці та Азії.

АЛЯБ'ЄВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1787–1851) – російський композитор, піаніст і диригент. Автор 7 опер: «Лунная ночь, или

Домовые» (1922), «Аммалат-Бек» (1847) та ін., балетів: «Волшебный барабан, или Следствие Волшебной флейты» (1827), 20 водевілів і музичних комедій, музики до драматичних спектаклів тощо. Серед найкращих творів – романс «Соловей» (1926), пісні «Зимняя дорога», «Два ворона», «Вечерний звон», «Иртыш».

АЛЯСКА (ALASKA) – найбільший за територією штат (площа – 1 717 854 км^2, населення – 0,7 млн осіб) США, адміністративний центр – Джуно, утворений 1959, розташований на північному заході континенту. Відділений від Азії Беринговою протокою, межує з Канадою і Росією, складається з материкової частини і багатьох островів (Олександра, Алеутські, Прибилова та ін.). Гора Маккінлі (6194 м) – найвища в Північній Америці. Клімат помірний, морський (на Тихоокеанському узбережжі), арктичний і субарктичний континентальний.

АЛЯСКИНСЬКА ТЕЧІЯ – тепла течія у північно-східній частині Тихого океану, північна гілка Північнотихоокеанської течії (система Куросиво). Проходить у субмеридіональному напрямку, а потім – зі сходу на захід у затоку Аляска і через східні протоки Алеутських островів входить у Берингове море. Швидкість становить 0,9–1,9 км/год, температура води взимку 2–7 °С, улітку – 10–15 °С.

АМАДУ (AMADO) ЖОРЖІ ЛЕАЛ (1912–2001) – бразильський письменник, громадський і політичний діяч комуністичної партії Бразилії, депутат Національного конгресу (1946). Писати розпочав у 14 років, у перших публікаціях (1931) і ранніх романах переважала соціальна тематика, зокрема роман «Капітани піску» (1937) став найбільш відомою (серед багатьох) екранізацією творів автора – «Генерали піщаних кар'єрів» (1971).

АМАЗОНАС (*порт.* Amazonas) – найбільший штат (площа – 1 570 746 км^2, населення – 3,4 млн осіб) Бразилії, розташований на північному заході країни, адміністративний центр – Манаус. Межує зі штатами Рорайма, Пара, Мату-Гросу, Рондонія і Акрі, а також Венесуелою, Перу і Колумбією. Територією штату проходить екватор (більша частина в Південній півкулі), протікає річка Амазонка і безліч її приток. Клімат екваторіальний, температура +18–34 °С, відносна вологість 80–85 %.

АМАЗОНІТ (АМАЗОНСЬКИЙ КАМІНЬ) – мінерал, блакитнувато-зелений різновид калієвого польового шпату. Твердість – 6–6,5, щільність – 2,55 г/см^3. Міститься в пегматитових жилах, родовища в Південній і Північній Америці та Євразії. Використовують як недорогий виробний камінь для виготовлення прикрас, художніх виробів, в інкрустаціях.

АМАЗОНКА – річка в Південній Америці, найдовша (6592 км) і найбільш повноводна (середньорічний стік 219 тис. м^3/с) на Землі. Її основні витоки Мараньйон та Укаялі починаються в Перуанських Андах; об'єднавшись 4000-кілометровим потоком, тече через Бразилію і впадає в Атлантичний океан у районі екватора. Площа басейну – 6915 тис. км^2 (майже половина площі Південної Америки), загальна довжина Амазонки і приток – 48 280 км.

АМАЗОНКИ (*грец.* безгруда) – у давньогрецькій міфології: народ (на південному березі Чорного моря), що складався виключно з жінок, які утворили войовничу державу під проводом цариці. Дітей народжували від чоловіків інших народів, хлопчиків відсилали батькам (або вбивали), а з дівчаток виховували нових амазонок. Амазонкам у ранньому віці припікали одну з грудей, щоб вона не росла і не заважала стріляти з лука.

АМАЗОНСЬКА НИЗОВИНА – найбільша низовина на Землі (площа – понад 5 млн км^2), що простягається в Південній Америці від Анд до узбережжя Атлантичного океану, вкрита вологими тропічними лісами і пальмовими саванами. Клімат екваторіальний (опадів понад 2000 мм/р., два дощові періоди, середня температура +27 °С).

АМАЗОНСЬКИЙ ВИНОГРАД (*лат.* Pourouma cecropiifolia) – невелике листопадне плодове дерево родини Тутові, заввишки 7–15 м, з сірою корою та майже круглим зеленим і білуватим листям. Плоди зібрані у великі ґрона, мають круглу або кругло-овальну форму, діаметром 0,5–4 см, з нерівною неїстівною шкірочкою, пурпурового кольору (під час дозрівання) і слизовою білою соковитою м'якоттю з однією конічною насіниною. Росте в дикому вигляді в Бразилії, Колумбії, Еквадорі та Перу.

АМАЛАКА – символічна архітектурна деталь середньовічних храмових споруд Індії. Перекладається з санскриту як «плід лотоса», має

форму плескатого ребристого диска, увінчувала північноіндійські храмові вежі – шикхари. За глибинним змістом виходить із передбуддійських вірувань і символізує модель світобудови (має й еротичну версію дешифрування, за якою шикхари позначали фалічні символи).

АМАЛЬГАМА (*лат.* amalgama – сплав) – рідкі або тверді сплави ртуті з іншими металами. Добувають взаємодією металу зі ртуттю (змочують ртуттю поверхню металу) за звичайних температур або з підігрівом, електролітичним виділенням металу або іншими способами. Використовують у золоченні металевих виробів, у виробництві дзеркал, для електролітичного добування рідкісних металів, у холодному зварюванні в мікроелектроніці, у стоматології як матеріал зубних пломб.

АМАЛЬГАМАЦІЯ – метод вилучення благородних металів із подрібнених руд розчиненням у ртуті. Застосовують для вилучення срібла, золота, платини та інших металів із руд або концентратів. Метод відомий з античності, згодом загублений і відкритий невідомим німецьким рудокопом у ртутних копальнях Альмаден (XVI ст.). Це сприяло колосальному зростанню видобутку срібла і золота в Мексиці і Перу, наповненню ними Європи і значному зниженню цін (XVI–XVII ст.).

АМАЛЬТЕЯ (АМАЛФЕЯ) – у давньогрецькій міфології – легендарна коза, яка вигодувала своїм молоком немовля Зевса на острові Крит у печері Козячої гори, коли богиня Рея ховала юного бога від його батька Кроноса. Після своєї перемоги над титанами Зевс перетворив козу на сузір'я.

АМАЛЬТЕЯ (*лат.* Amalthea) – найбільший супутник Юпітера після Галілеєвих супутників. Відкритий Едуардом Барнардом (1892), став останнім супутником, встановленим за допомогою безпосереднього спостереження (а не методом фотографії) і першим супутником Юпітера, виявленим після відкриття супутників Г. Галілеєм (1610). Розміри – 262 x 146 x 134 км, площа поверхні – 398 тис. км^2, температура – 150 °С, атмосфера відсутня, названий на честь давньогрецької міфологічної кози.

АМАПА (*порт.* Amapa) – штат на півночі Бразилії (площа – 142 815 км^2, населення – 669 тис. осіб), заснований 1988, адміністративний центр – Макапа. Межує зі штатом Пара, Суринамом та Французькою Гвіаною. Розташований у північно-східній частині Амазонської низовини, на 90 % вкритої вологим тропічним, практично недоторканим лісом, клімат типово екваторіальний.

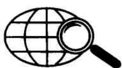
АМАРІ (AMARI) ЕМЕРІКО (1810–1870) – італійський політик, економіст, статистик, публіцист, юрист, видавець і педагог. Здобув юридичну й економічну освіту, спільно з економістом Ф. Феррарою видавав у Палермо (1838) статистичний журнал, де згодом працював професором кримінального права (1841), директором в'язниці (1842), обирався в парламент, де обіймав посаду віце-президента. Автор праць з економіки, соціології та юриспруденції.

АМАТЕРСКА-ПУНКЕВНІ ПЕЧЕРА – найдовша печера (з системою ходів до 35 км) Моравського красу, одного з найбільших карстових масивів у Центральній Європі (Чехія). Розташований крас на висоті бл. 700 м, складений девонськими вапняками, що виходять на поверхню 25-кілометровою смугою (завширшки 2–6 км), є платоподібною поверхнею, розчленованою глибокими каньйонами, з численними лійками і провалами, підземними річками і сталактитовими печерами (кількість – понад 1100).

АМБАНІ (AMBANI) АНІЛ (нар. 1959) – індійський мільярдер, голова ради директорів «Reliance Anil Dhirubhai Ambani Group» і член опікунської ради Уортонської школи бізнесу при Пенсільванському університеті. Є великим шанувальником бігу, брав участь у Мумбайському марафоні. Обраний незалежним членом Верхньої палати Парламенту Індії від соціалістичної партії (2004).

АМБАНІ (AMBANI) МУКЕШ (нар. 1957) – індійський мільярдер і бізнесмен, голова ради директорів, керівник і основний власник індійської компанії «Reliance Industries», найбагатша людина в Індії. Він і його молодший брат Аніл (також мільярдер) – діти померлого засновника «Reliance Industries Dhirubhai Ambani», що ведуть кількарічну судову справу один проти одного з приводу цін на доставку газу.

АМБАРЕЛЛА, або **МОМБІН СОЛОДКИЙ** (*лат.* Spondias dulcis) – вид плодових дерев роду Момбін. Листопадне дерево заввишки до 18 м, листя завдовжки 20–60 см, має еліптичну форму, квітки білі або кремові. Плоди овальні

(6–9 см завдовжки), зібрані в ґрона, з тонкою жорсткою шкіркою, хрумкою соковитою ароматною золотисто-жовтою волокнистою м'якоттю і великою твердою кісточкою. Походить з островів Меланезії і Полінезії, широко культивується в Азії, Австралії, Африці й Південній Америці.

АМБАРЛІ ПОРТ – найбільший приватний портовий комплекс Туреччини, розташований на узбережжі Мармурового моря в передмісті Стамбула. Заснований (1992) на місці кооперативу з добування піску, розбудовувався так швидко, що довелося переглядати (1998) план розвитку і оновлений вдалося здійснити 2003. В Амбарлі працює до 10 тис. персоналу, які на 7 терміналах забезпечують навантаження-розвантаження тисяч багатотоннажних вантажівок.

АМБЕР ФОРТЕЦЯ (AMBER FORT) – резиденція раджі Ман Сінгха (одного з перших воєначальників імператора Акбара) у північному передмісті Джайпура, на гребені скелястого пагорба, за озером Маота. Будівництво фортеці-палацу з червоного і білого пісковику розпочато 1592, його внутрішні покої вражають витонченістю, пишною обробкою в традиційному для могольського зодчества стилі. До царювання магараджі Савай Джай Сінгха II (1699–1743) звідси велося управління Джундхарським князівством.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ (*лат.* ambo – обидва і valentia – сила) – неузгодженість, суперечливість і двоїстість у ставленні до чогось, котра виражається у тому, що той самий об'єкт викликає в людини одночасно два протилежних почуття. Зазвичай виявляється у прийнятті людиною двох взаємовиключних тверджень (чи ставлень), конфлікт яких не помічається або (свідомо чи несвідомо) ігнорується, наприклад, політичні заяви про можливість одночасного зниження податків та збільшення державних виплат.

АМБІЦЬКИЙ МИРОН ІВАНОВИЧ (нар. 1928) – український радянський різьбяр. Освіту здобув у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1964), розвиваючи традиції лемківського різьблення, разом зі старшим братом створив скульптурні композиції «Колгоспні змагання» (1960), «Будьонівці під Львовом» (1962), «Нащадки Довбуша» (1967), горельєф «Гайдамаки» (1961). Автор пам'ятників Т. Шевченку (1996), «Борцям за волю України» (1999), меморіальної плити В. Чорноволу (2001).

АМБІЦЬКИЙ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (1927–2000) – український радянський різьбяр і скульптор. Освіту здобув у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1956), художник-монументаліст Львівського художньо-виробничого комбінату (з 1957), автор скульптурних творів «Поліська легенда» (1971), «Весна 45-го» (1985), «Танок» (1986), «У батьківській кузні» (1986), «Материнство» (1988), «Ґазда» (1989), «Доля» (1989), «Юрій Змієборець» (1998), «Архангел Михаїл» (1998) та ін.

АМБОДИК-МАКСИМОВИЧ НЕСТОР МАКСИМОВИЧ (1744– 1812) – російський учений-енциклопедист, медик. Освіту здобув у Київській духовній академії (1757–1768), Петербурзькій госпітальній школі і Страсбурзькому університеті (1769–1775), перший у Російській імперії професор-акушер (1782). Автор наукових творів з медицини, ботаніки і фітотерапії. Псевдонім – Амбодик.

АМБРА – тверда горюча, схожа на віск речовина, утворюється в травному тракті кашалотів. Використовується в парфумерії (як фіксатор), у медицині і гомеопатії (як ароматизатор). Щільність – 0,78–0,93 кг/м^3, тане (62 °С), перетворюючись на жовту в'язку рідину, випаровується (100 °С), утворюючи білу пару, добре розчинна у спирті, оліях, але не у воді. Її знаходять на берегах усіх океанів, і майже всю скуповують парфумери для дорогих парфумів.

АМБРОЗІАНА ПІНАКОТЕКА – музей образотворчого мистецтва, створений (1618) кардиналом Федеріко Борромео при однойменній публічній бібліотеці (1609). Налічує понад півтори тисячі творів, серед яких роботи венеціанських майстрів і художників міланської школи: Леонардо да Вінчі, Карпаччо, Караваджіо, Рафаеля, Тиціана, Боттічеллі та ін. Разом з Амброзіанською бібліотекою є одним комплексом і доповнюють одна одну.

АМБРОЗІАНСЬКА БІБЛІОТЕКА – заснована в Мілані кардиналом і архієпископом Федеріко Борромео, названа за ім'ям отця церкви Святого Амвросія Медіоланського, єпископа і покровителя міста. Спорудження розпочалося 1603, відкрита для публіки 1609, стала другою

публічною бібліотекою Європи. Найдавніші рукописи перевезені з провінційного монастиря Св. Колумбана, при бібліотеці відкрита друкарня, школа класичних мов, академія і пінакотека.

АМБРОЗІЯ (*лат.* Ambrosia) – рід однорічних або багаторічних трав родини Айстрові (Asteraceae). Досягає висоти 60–140 см, швидко поширюється і сильно висушує ґрунт у культурних посівах, викликаючи пригнічення висіяних рослин, пилок амброзії спричиняє сінну лихоманку. Амброзія полинолиста – один із найбільш небезпечних бур'янів, алерген. Налічує 40 видів, поширених в Америці, а як заносні – в багатьох країнах.

АМБУЛАТОРІЯ (*лат.* ambulatorius – чиниться на ходу) – медичний заклад, що надає допомогу хворим удома і / або під час відвідування самими хворими лікувального закладу, але не надає лікарняних місць. На відміну від поліклініки, амбулаторія надає послуги тільки за основними напрямами, такими як терапія, хірургія, стоматологія (іноді педіатрія, акушерство і гінекологія). Виникла у Франції (XVI ст.) як пересувний військово-медичний заклад.

АМБУШУР – спосіб складання губ музиканта під час гри на деяких духових інструментах (альтгорн, труба, тромбон, флейта, гобой тощо) з певною будовою мундштука (переважно чашоподібним) або сам мундштук зазначених типів інструментів; розтруб – деталь звукозаписувальної і переговорної апаратури та сантехнічних труб (наприклад, вхід водостоку ванни); у сучасних індивідуальних акустичних системах – частина пристрою навушників, безпосередньо прилегла до вушної раковини.

АМВОН (*грец.* піднесення) – підвищення у храмі, на якому здійснюються окремі елементи богослужіння, виголошуються проповіді. Спочатку влаштовувався у вигляді платформи зі сходами та переносним аналоєм, уперше згадується в канонах Лаодикійського собору (364). Після XVII ст. амвони візантійського типу вийшли з ужитку і назва перейшла на напівкруглий виступ перед царськими вратами.

АМВРОСИМОВ МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ (1766–1825) – російський і український архітектор. Працював губернським архітектором і керував креслярнею в Полтаві (1802–1817), де за власними проектами здійснив реконструкцію міста і багатьох повітових містечок, збудувавши чимало будинків за типовими проектами. Керував забудовою Круглої площі і створенням монумента Слави в губернському центрі до сторіччя Полтавської битви (1709).

АМВРОСІЇВКА – місто районного значення (площа – 19,4 км^2, населення – 19,5 тис. осіб), центр Амвросіївського району Донецької області України. Засноване 1869 і спочатку називалося Донецько-Амвросіївка, статус міста з 1938, розташоване на рівнинній ділянці Приазов'я (160 м над р. м.), значний центр цементної промисловості в Україні.

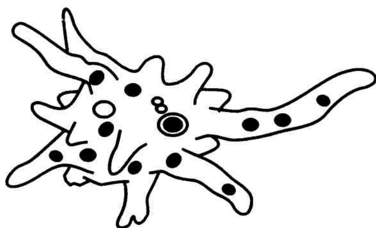
АМВРОСІЇВСЬКА СТОЯНКА – археологічна пам'ятка пізнього палеоліту (18–19 тис. років тому) і кістковище бізонів, відкрита В. Євсеєвим (1935) біля міста Амвросіївка Донецької області. Загальна відкрита площа – 450 м^2, містила кістки бізонів (500–1000 особин), кістяні вістря до списів та крем'яні вироби зі слідами різання м'яса. Інтерпретується як сезонний базовий табір мисливців на бізонів – єдина відома в Євразії палеолітична стоянка, яка підтверджує існування колективного полювання в пізньому палеоліті.

АМВРОСІЇВСЬКИЙ РАЙОН – район на сході Донецької області, утворений 1923, площа – 1,5 тис. км^2, населення – 49,5 тис. осіб (у т. ч. міське – 24,8 тис. осіб). Межує з Старобешівським, Шахтарським і Ясинуватським районами та Ростовською областю Росії. Адміністративний центр – Амвро́сіївка. Розташований на півдні Донецької височини, лесова рівнина з хвилястою поверхнею. Річки басейну Азовського моря – Кринка, Севастянівка, Мокрий Яланчик, Сухий Яланчик та ін.

АМГАРА (АМХАРЦІ) – найчисленніший народ Ефіопії, загальною кількістю понад 20 млн осіб, що мешкає переважно в центрі і на півночі країни. Їхня мова належить до ефіопської групи семітської мовної сім'ї, за віросповіданням переважно християни, зустрічаються мусульмани та іудеї. Основне традиційне заняття – рільництво (кукурудза, сорго, бобові), розведення рогатої худоби. Формування етнічної спільноти почалося у XIII ст., а за століття вони стали панівним етносом Ефіопської держави.

АМЕБА (*лат.* Amoeba) – рід мікроскопічних одноклітинних тварин, які пересуваються за рахунок тимчасових позаклітинних процесів,

т. зв. псевдоподій. Довжина становить 0,25 мм. Належать до типу Найпростіші та вважаються одними з перших організмів на Землі. Не мають органів чуття, деякі живуть у піску, прісній або морській воді, в організмах інших тварин і людей. Розмножуються вегетативно — поділом навпіл.

Амеба

АМЕДІА — російський виробник телевізійної і кінопродукції, заснований (2002) О. Акоповим після його відходу з посади генерального директора телеканалу «Росія». Першою в Росії уклала договір на спільне виробництво з компанією «Sony Pictures», створивши 127-серійний телероман «Бедная Настя» (2003), проданий у 25 країн світу, комедійний 173-серійний телесеріал «Моя прекрасная няня» (2004–2006) та десятки інших. Кількість штатних працівників — 50.

АМЕЛІЯ КРІК (AMELIA CREEK) — ударний кратер (або астроблема), розташований на північній території Австралії. Завдяки тривалій ерозії кратер важко розпізнати, але встановлено, що після падіння метеорита (1660–600 млн років тому) утворився кратер 20 × 12 км.

АМЕРИКА — частина світу, що поєднує два материки, Північну і Південну Америки, а також прилеглі острови (включаючи Гренландію). Названа (XV ст.) на честь Америго Веспуччі або Річарда Америка (фінансиста трансатлантичної експедиції Джона Кабота). Зазвичай виділяють Північну, Латинську, Південну і Центральну Америку та Карибський басейн (колишня Вест-Індія). 36 держав і 17 залежних територій Америки користуються прийнятою ООН систематизацією за географічним і лінгвістичним принципом.

АМЕРИКА БАНК ВЕЖА (BANK OF AMERICA TOWER), ЛОС-АНДЖЕЛЕС — хмарочос у діловому центрі Лос-Анджелеса (Каліфорнія, США), побудований у 1987–1989, входить до десятки найвищих споруд країни. Висота 73-поверхової вежі становить 310 м (на даху розташований вертолітний майданчик), площа офісних приміщень — 121 000 м², обслуговується 24 ліфтами. Вежа розташована в зоні підвищеного сейсмічного ризику, тому за проектом має витримати землетрус до 8 балів за шкалою Ріхтера.

АМЕРИКА БАНК ВЕЖА (BANK OF AMERICA TOWER), НЬЮ-ЙОРК — хмарочос у Мідтауні Манхеттену в Нью-Йорку, побудований у 2004–2009, четвертий за висотою в США. Висота 54-поверхової вежі становить 288 м (з архітектурним шпилем — 366 м), площа офісних приміщень — 195 096 м², обслуговуються 53 ліфтами. Вежа побудована з переробленого бетону зі шлаками, побічного продукту доменних печей.

АМЕРИКА БАНК ПЛАЗА (BANK OF AMERICA PLAZA), АТЛАНТА — хмарочос у центрі Атланти (штат Джорджія, США), побудований у постмодерністському стилі (1991–1992) архітектором Кевіном Роче, один із найвищих у США. Висота 55-поверхової вежі становить 285 м (з архітектурним шпилем-антеною — 312 м), площа офісних приміщень — 117 242 м², обслуговується 24 ліфтами, 27-метровий шпиль укритий сухозлітним золотом, на ньому розташовується кілька ретрансляторів для радіо і телебачення.

АМЕРИКА БАНК ПЛАЗА (BANK OF AMERICA PLAZA), ДАЛЛАС — хмарочос на головній вулиці Далласа (штат Техас, США), побудований у 1983–1985. Висота 72-поверхової вежі становить 281 м (на верхніх поверхах розташоване управління мережами найпотужніших американських каналів телебачення), площа офісних приміщень — 171 300 м², обслуговується 37 ліфтами. Своєрідною особливістю вежі є суцільне зелене освітлення вночі, яке поширюється уздовж всієї вежі.

АМЕРИКА ЛАТИНСЬКА — регіон Америки (площа — 21 069 501 км², населення — 560 287,7 тис. осіб, 33 країни і 4 території), де романські мови (похідні від латинської мови) є офіційними або найважливішими мовами спілкування. Латинська Америка загалом включає території тієї частини світу, де переважають іспанська або португальська мови: Мексика і більшість Центральної Америки, Південна Америка і Вест-Індія (або Карибський регіон).

АМЕРИКА ПІВДЕННА – материк у Західній півкулі (площа – 17 757 000 км², населення – 388 млн осіб, 14 країн і 2 території), сполучена з Північною Америкою Панамським перешийком, а від Антарктиди відокремлена протокою Дрейка. Четвертий за розмірами материк (13 % поверхні суходолу Землі), протяжність з півночі на південь – 7,4 тис. км, із заходу на схід – 5,2 тис. км, середня висота поверхні 655 м, найвища точка в Андах (гора Аконкагуа, 6960 м).

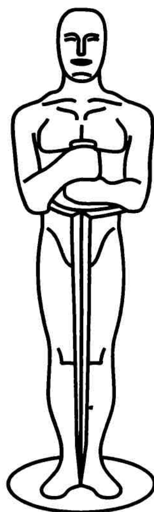
АМЕРИКА ПІВНІЧНА – материк у Західній півкулі (площа – 24 228 000 км², населення – 531 млн осіб, 22 країни і кілька територій), сполучена з Південною Америкою Панамським перешийком, від Азії відокремлена Беринговою протокою. Протяжність з півночі на південь – 7,2 тис. км, із заходу на схід – 6,8 тис. км; середня висота поверхні – 677 м, найвища точка в Кордильєрах (гора Мак-Кінлі, 6193 м), найнижча – в долині Смерті (86 м нижче рівня моря).

АМЕРИКА ЦЕНТРАЛЬНА – регіон у центральній частині Америки, що геологічно і географічно належить до північноамериканського континенту, історично може розглядатися як самостійна частина світу. Центральна Америка складається з країн: Беліз, Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Нікарагуа, Панама і Сальвадор, більшість з яких входили (XIX ст.) до складу країни Сполучених Провінцій Центральної Америки. Панівна мова – іспанська, єдиним винятком є англомовний Беліз.

АМЕРИКАНОЇДНА РАСА – поширена в Північній і Південній Америці, її представники характеризуються різним зростом, прямим чорним волоссям, смаглявою або навіть темною шкірою (найбільш темна в індіанців Аризони і Каліфорнії), часто орлиним або прямим носом, чорними очима, ширшими, ніж в азіатських монголоїдів, але вужчими, ніж у європеоїдів.

АМЕРИКАНО-МЕКСИКАНСЬКА ВІЙНА (1846–1848) – військовий конфлікт між США і Мексикою, який у Мексиці називають Північноамериканською інтервенцією, а в США – Мексиканською війною. Стала результатом територіальних суперечок між країнами після анексії Техасу Сполученими Штатами (1845). Наслідком війни стали значні територіальні поступки Мексики, завдяки яким США отримали Верхню Каліфорнію і Нову Мексику – землі сучасних штатів Каліфорнія, Нью-Мексико, Аризона, Невада та Юта.

АМЕРИКАНСЬКА АКАДЕМІЯ КІНОМИСТЕЦТВА І НАУКИ (ACADEMY OF MOTION PICTURE ARTS AND SCIENCES, AMPAS) – заснована (1927) у штаті Каліфорнія (США) як організація професіоналів на громадських засадах для просування кінематографу, об'єднує понад 6000 професіоналів різних галузей кіноіндустрії. Академія відома по всьому світу своєю щорічною і найпрестижнішою у царині кіно премією «Оскар». Штаб-квартира розташована в Беверлі-Хіллс, Каліфорнія.

Нагорода «Оскар»
Американської академії кіномистецтва і науки

АМЕРИКАНСЬКА ГОТИКА – картина американського художника Гранта Вуда, створена 1930, один із найбільш пізнаваних образів в американському мистецтві XX ст. На картині (74 × 62 см), написаній олією, зображений фермер з дочкою на тлі будинку, побудованого в стилі теслярської готики. У правій руці фермера вила, які він тримає в міцно стиснутому кулаку так, як тримають зброю. Картина зберігається у Чиказькому інституті мистецтв.

АМЕРИКАНСЬКЕ (СХІДНЕ) САМОА – неорганізована і не включена до складу острівна терито-

рія США, розташована в південній частині Тихого океану і складається з 3 вулканічних островів Тутуїла (головний з адміністративним центром Паго-Паго), Тау і Сваїнс і 2 коралових атоли. Площа островів – 200,2 км^2, населення – 66,4 тис. осіб, вперше заселені бл. 1 тис. років до н. е. Клімат тропічний морський, пом'якшений південно-східним пасатом. Середньорічна температура +26 °С, опади – 3000–4000 мм/р.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ЖАНРОВИЙ ЖИВОПИС – побутові сцени і пейзажі американських художників 1920–1930-х, виконані в натуралістичній, описовій манері. Не був організованим рухом, а скоріше тенденцією до відходу від абстракціонізму та авангардизму, що поширилася серед американських художників між двома світовими війнами. Найбільш відомі представники – Чарльз Берчфілд, Едвард Хоппер, а також регіоналісти, чиї твори мали націоналістичний характер.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ТЕАТР БАЛЕТУ – заснований у Нью-Йорку (1937), сучасна назва (1956), один із головних балетних центрів XX ст. Виступає на сцені Метрополітен-Опера в Лінкольн Центрі в Нью-Йорку, перший американський балет, запрошений виступати в Радянському Союзі (1960). Існують три рівні танцівників усередині компанії (у порядку зростання): кордебалет, соліст і ведучий танцівник/прима.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ФУТБОЛ – командний вид спорту з м'ячем, що сформувався наприкінці XIX ст., найпопулярніший спорт в США (з 1960-х). Мета гри (4 періоди по 15 хв чистого часу) – просувати м'яч полем (100 × 49 м) у бік очкової (або кінцевої) зони на стороні поля суперника і заробляти очки. М'яч можна нести в руках, кидати і передавати партнерам по команді (11 гравців). Очки заробляють занесенням м'яча в очкову зону або забиттям м'яча між штангами воріт (над поперечиною).

АМЕРИКАНСЬКИХ ІНДІАНЦІВ НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ – музей, присвячений побуту, мовам, літературі, історії та мистецтвам корінних жителів Західної півкулі. Заснований (1989) на підставі Закону Конгресу США під егідою Смітсонівського інституту. Складається з трьох філій: головна будівля у Вашингтоні, Центр Джорджа Густава Хея, постійний музей у Нью-Йорку; Центр культурних ресурсів у Сьютленд (Меріленд). Колекція з понад 800 тис. предметів, а також архів зі 125 тис. фотографій.

АМЕРИЦІЙ (*лат.* Americium, Am) – радіоактивний метал, актиноїд, атомне число 95, відносна атомна маса 243,13, вперше синтезований 1944. У природі трапляється в малій кількості в ураніті (урановій смолці) та інших уранових рудах, у яких утворюється в результаті розпаду плутонію. Є елементом з найвищим атомним числом, що зустрічається в природі. Синтезується також у ядерних реакторах при бомбардуванні плутонію нейтронами.

АМЕРІКАН ЕКСПРЕС (AMERICAN EXPRESS) – американська фінансова компанія, заснована як кур'єрська служба з доставки товарів і грошових переказів (1850), відомими продуктами якої є дорожні чеки (1891), кредитні і витратні персональні картки (1958). Звичайні акції компанії торгуються на нью-йоркській фондовій біржі, одна з 30 компаній, які включають у промисловий індекс Доу-Джонса. Штаб-квартира компанії розташована в Нью-Йорку, кількість співробітників – 66 тис. осіб.

АМЕРІКАН ІНТЕРНЕШНЛ БІЛДІНГ (AMERICAN INTERNATIONAL BUILDING) – хмарочос у Нижньому Манхеттені Нью-Йорка, побудований (1930–1932) Сітіс Сервіс Компані для нафтового і газового барона Генрі Латема Догерті. Висота 66-поверхового будинку становить 290 м, загальна площа – 80 400 м^2, обслуговується 36 ліфтами (спочатку обладнана дворівневими ліфтами, що обслуговували одночасно два поверхи). На верхньому поверсі скляний оглядовий майданчик із чудовим краєвидом на місто.

АМЕТИСТ (*грец.* не п'яниця) – синій, синюватоРожевий або червоно-фіолетовий різновид кварцу, зазвичай зустрічається у вигляді кристалів та їх зростків, у порожнинах і жилах кристалічних гірських порід. Блиск скляний або перламутровий, твердість – 7, щільність – 2,63–2,65 г/см^3, відомий у Давньому Єгипті, а в Стародавньому Римі його називали «благословенним каменем» і вважали, що аметист приносить удачу, спокій і благо, заспокоює нерви і залагоджує чвари.

АМЕТ-ХАН СУЛТАН (1920–1971) – радянський військовий льотчик, гвардії майор, заслужений льотчик-випробувач, двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1945). Освіту здобув у 1-й Качинській військовій авіаційній школі

(1940), зустрів війну в Молдавії. Здійснив 603 бойових вильоти (з них 70 – на штурмування живої сили і техніки супротивника), провів 150 повітряних боїв (особисто збив 30, у складі групи – 19 літаків). Після війни став льотчиком-випробувачем, загинув під час випробування літака Ту-16.

АМ'ЄНСЬКИЙ МИР (1802) – мирний договір, укладений 25 березня 1802 в Ам'єні між Францією, Іспанією і Батавською республікою з одного боку і Англією – з іншого, що завершив війну (1800–1802) між Францією та Англією і розпад другої антифранцузької коаліції. Складався з 22 статей, 1 сепаратної статті і франко-голландської декларації. Угода виявилася лише коротким перемир'ям, бо, укладаючи договір, обидві сторони діяли нещиро, розглядали його як тимчасовий і готувалися до продовження боротьби.

АМІАК – неорганічна сполука (NH_3), безбарвний газ із різким задушливим запахом, легший за повітря, добре розчинний у воді. Добувають каталітичним синтезом з азоту і водню під тиском, застосовують переважно для виробництва азотних добрив, вибухових речовин і азотної кислоти. За температури –33,35 °С і звичайного тиску аміак скраплюється в безбарвну рідину, а за –77,75 °С замерзає, перетворюючись на безбарвну кристалічну масу. Зберігають і транспортують у рідкому стані в сталевих балонах під тиском.

АМІАЧНА СЕЛІТРА (НІТРАТ АМОНІЮ) – хімічна сполука (NH_4NO_3), сіль азотної кислоти, безбарвна кристалічна речовина, гігроскопічна, дуже добре розчинна в воді з сильним зниженням температури розчину. Уперше добута німецьким алхіміком Йоганном Глаубером (1659). Вибухає, особливо в суміші з металевими порошками, при використанні проміжних детонаторів з більш чутливих вибухових речовин (наприклад, тротилу) малочутлива до ударів. Швидкість детонації – 2570 м/с.

АМІНОКИСЛОТИ – органічні сполуки, в молекулі яких одночасно містяться карбоксильні і амінні групи. Амінокислоти можуть розглядатися як похідні карбонових кислот, у яких один або кілька атомів водню замінені на амінні групи. Безбарвні кристалічні речовини, добре розчинні у воді, багато з них мають солодкий смак. Амінокислоти можуть проявляти як кислотні, так і основні властивості. Є структурними одиницями, з яких побудовані протеїни (білки).

АМІНЬ (*івр.* амен – істинно так) – завершальне слово в молитвах, богослужбових текстах і діях (в іудаїзмі, християнстві та ісламі), проголошуване на підтвердження і закріплення істини. Часто використовується у давніх сказаннях і повістях, народних замовляннях, заклинаннях тощо. Також зазвичай воно ставилося в кінці давньоруських літературних творів у грецькому значенні слова «хай буде так» або «істинно».

АММАН – столиця Йорданії і найбільше місто (площа – 1680 км^2, населення – 2,8 млн осіб) країни. У давнину називалося Раббат-Аммон, в еллінсько-римську епоху – Філадельфія. Входило до складу Арабського Халіфату (VII–IX ст.), Османської імперії (1516–1921). Зруйноване кількома землетрусами і стихійними лихами, залишалося невеликим містом з купою руїн, доки османський султан побудував (1887) залізницю, що поєднала Дамаск і Медину, полегшуючи хадж і торгівлю.

АММАН (AMMANN) СИМОН (нар. 1981) – швейцарський стрибун на лижах з трампліна, чемпіон світу (2007, 2010) і чотириразовий олімпійський чемпіон (2002, 2010). Освіту здобув на інженерному факультеті Швейцарського технологічного інституту (2006). Тренування розпочав у 10-річному віці, професійну спортивну кар'єру з 1997, виграв по дві золоті медалі на зимових Олімпійських іграх у Солт-Лейк-Сіті (2002) і Ванкувері (2010).

АММОЛІТ – дорогоцінне каміння органічного походження (скам'янілі фрагменти перламутрового шару раковин амонітів, складаються з карбонату кальцію – арагоніту), що добувається у передгір'ях Скелястих гір на території США і Канади. Разом з олександритом і червоним алмазом є одним із найрідкісніших дорогоцінних каменів на Землі і найціннішим каменем органічного походження. Забарвлення всього спектру кольорів, непрозорий, твердість – 4,5–5,5, щільність – 2,6–2,85 г/см^3.

АММОН ОЛЕКСАНДР ГЕРМАНОВИЧ (1860–1891) – російський юрист і педагог. Освіту здобув у Московському університеті (1883), де згодом викладав державне право як приват-доцент. Найзначніші праці: «Політичне життя Англії в епоху реставрації Стюартів» (1885),

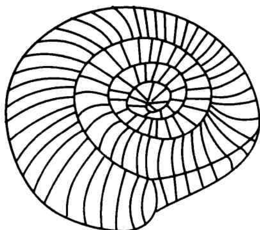
«Демократія перед судом англійського конституціоналіста» (1887).

АММОНІЙ (AMMONIUS) САККАС (175–242) – грецький філософ, засновник неоплатонізму. Народився в Олександрії в бідній християнській родині, працював вантажником у порту (де дістав прізвисько Саккас – «мішок»). Спочатку був християнином, але потім перейшов до язичництва, заснував неоплатонічну філософію, намагаючись злити воєдино різні філософські системи, передусім Платона й Аристотеля. Відрізнявся красномовством і рідкісним талантом викладання.

АМНІСТІЯ (*грец.* прощення) – пом'якшення покарання, повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності й покарання певної категорії осіб, винних у скоєнні злочинів і засуджених судом. Здійснюється за рішенням голови держави або вищого представницького органу влади. Як правило, акт амністії видається з приводу знаменних дат і розглядається як вияв гуманізму держави.

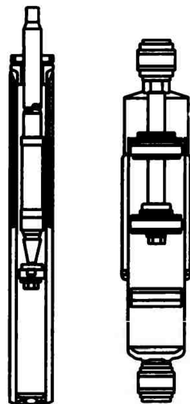
АМОН – давньоєгипетський бог родючості, спочатку місцевий (у Фівах), а пізніше – бог світла, що став подібним до бога сонця Ра і однаково шанованим. З плином часу головний бог Єгипту, його культ процвітав в епоху 18–20 династій, під час якої виникла богословська література і релігійна поезія (гімни), присвячені Амону. Його культ проник до Греції і Риму, де ототожнювався із Зевсом і Юпітером, а зображувався у вигляді людини з баранячою головою або (частіше) сидячи на троні зі скіпетром та хрестом.

АМОНІТИ (МОЛЮСКИ) – підклас вимерлих морських головоногих молюсків, що існували і були дуже поширеними від девонського до крейдового періоду (200–65 млн років тому). Діаметр мушель становив від кількох сантиметрів до 2 м, відомо бл. 1500 видів, що швидко замінювали один одного в часі. Амоніти були хижаками і жили винятково в морях, швидко еволюціонували і дуже поширилися, у зв'язку з чим вважаються однією з найважливіших провідних груп організмів.

Амоніти

АМОНІФІКАЦІЯ (амоній і *лат.* facio – роблю) – процес розкладу органічних азотистих речовин із виділенням аміаку. Має значення для сільського господарства, оскільки 99 % азотистих речовин у ґрунті міститься у вигляді недоступних для рослин органічних сполук. Процес відбувається під впливом різних мікроорганізмів, у розкладі білків беруть участь гнильні бактерії, актиноміцети і цвілеві гриби, сечовина мінералізується уробактеріями, а виділений аміак засвоюється мікроорганізмами і рослинами.

АМОРТИЗАТОР – пристрій, що перетворює механічну енергію на теплову, слугує для гасіння коливань (демпфірування) і поглинання поштовхів і ударів, що діють на корпус (раму), зокрема, автомобіля. Амортизатори застосовуються спільно з пружними елементами, пружинами або ресорами, торсіонами, подушками тощо.

Амортизатор

АМОРФНА РЕЧОВИНА – твердотілі речовини, які не мають щільного порядку в розташуванні атомів, наприклад скло і пластик. Аморфні речовини утворюються при швидкому охолодженні, під час якого атоми не встигають за-

йняти термодинамічно вигідні положення і залишаються в локальних мінімумах. Аморфні речовини нестабільні, з часом вони кристалізуються, проте процес може тривати багато років, століть чи навіть тисячоліть. Під час нагрівання вони розм'якають.

АМОРФНЕ ТІЛО – тіло, фізичні властивості якого однакові у всіх напрямах, прикладами є шматки затверділої смоли, бурштин, вироби зі скла. Вони ізотропні, за будовою нагадують дуже густі рідини, не мають температури плавлення, питомої теплоти плавлення, межі пружності. У практичній діяльності великого значення набули аморфні речовини, що називають полімерами (високомолекулярні сполуки), величезну кількість яких добувають штучно.

АМОСОВ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (1913–2002) – радянський український кардіохірург, учений-лікар і літератор, лауреат Ленінської премії (1961), Герой Соціалістичної Праці (1973). Освіту здобув в Архангельському медичному (1939) і заочному індустріальному (1940) інститутах, на війні був польовим хірургом (4 тис. операцій). Переїхав до Києва (1952), де здійснив блискучу кар'єру – академік АН УРСР (1969), директор Інституту серцево-судинної хірургії (з 1983), депутат Верховної Ради СРСР (1962–1979).

АМОША ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (нар. 1937) – радянський український економіст, заслужений діяч науки і техніки України (1998). Освіту здобув у Донецькому політехнічному інституті (1960), здійснив наукову кар'єру, займаючись проблемою регіоналістики, розробляючи концепції переходу України до ринкових відносин тощо. Директор Донецького інституту економіки промисловості НАН України (1995), академік Національної академії наук України (2003).

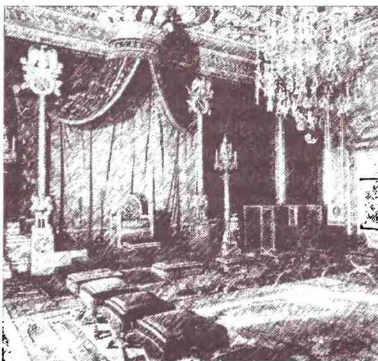
АМПЕР (А) – одиниця вимірювання сили електричного струму в системі СІ (названа на честь французького фізика А.-М. Ампера), а також одиниця магніторушійної сили і різниці магнітних потенціалів. Одним ампером називається сила струму, за якої через провідник проходить заряд 1 Кл за 1 с, або сила постійного струму, що тече в кожному з двох паралельних нескінченно довгих нескінченно малого кругового перерізу провідників у вакуумі на відстані 1 м, і створює силу взаємодії між ними 2×10^{-7} ньютонів/м.

АМПЕР (AMPERE) АНДРЕ-МАРІ (1775–1836) – французький фізик і математик, член Паризької АН (1814). Викладав хімію і фізику в Бурге, математику в Політехнічній школі в Парижі. Засновник електродинаміки, автор експериментів з дослідження магнітних властивостей електричного струму. Розробив методику виявлення та вимірювання струму і сконструював ранній зразок гальванометра. Закон Ампера є математичним виразом магнітної сили, що виникає між двома джерелами електричного струму.

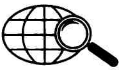
АМПЕРА ЗАКОН – закон взаємодії постійних струмів, встановлений Андре-Марі Ампером (1820). За законом Ампера паралельні провідники з постійними струмами, що течуть в одному напрямку, притягуються, а в протилежних – відштовхуються. Законом Ампера називається також закон, що визначає силу, з якою магнітне поле діє на малий відрізок провідника зі струмом.

АМПЕРМЕТР – прилад, яким вимірюють величину електричного струму. Найпоширеніші амперметри, в яких рухома частина приладу зі стрілкою повертається на кут, пропорційний вимірюваній величині струму. Амперметри бувають магнітоелектричні (для вимірювання сили постійного струму), індукційні і детекторні (для вимірювання сили змінного струму), електромагнітні, електродинамічні, теплові, термоелектричні та фотоелектричні, що здатні вимірювати силу будь-якого струму.

АМПІР (*фр.* empire – імперія) – у мистецтвознавстві – стиль пізнього (високого) класи-

Інтер'єр у стилі ампір

цизму (переважно в архітектурі, портретному живопису та декоративно-ужитковому мистецтві). Виник у Франції під час правління імператора Наполеона I, розвивався протягом перших трьох десятиріч XIX ст. і змінився еклектичними течіями. Для нього характерне звернення до традицій імператорського Риму з його прагненням до строгої величі та помпезності, холодної елегантності.

АМПЛІТУДА (*лат.* amplitudo – широта) – найбільше значення зміщення або зміни величини від середнього значення під час коливального або хвильового руху. Наприклад, амплітудою називається найбільше зміщення маятника від положення рівноваги. Амплітудою неформально називають також рамки, в яких відбуваються зміни будь-якої природи, наприклад різницю в мінімальних та максимальних показниках шкали приладу.

АМПЛУА (*фр.* emploi – посада, заняття) – певний вид ролей, що відповідають сценічним даним актора (наприклад: герой, комік, резонер, інженю, субретка, фатальна жінка тощо). Спеціалізація акторів за амплуа прискорює підготовку вистав, дає впевненість у майстерності виконання ролі, але обмежує акторські можливості, породжує штампи.

АМПУТАЦІЯ (*лат.* amputo – відрізаю) – хірургічна операція, що полягає у відтинанні периферичної частини якого-небудь органа (найчастіше кінцівки, грудної залози, язика тощо). У минулому (особливо під час воєн) ампутація кінцівок застосовувалась дуже широко, а нині завдяки розвиткові консервативного лікування до ампутації кінцівок вдаються лише в крайньому разі з метою уникнути загрози життю хворого.

АМСТЕРДАМ (*нідерл.* Amsterdam) – столиця (площа – 219 км^2, населення – 767,8 тис. осіб) і найбільше місто Нідерландів, у гирлі річки Амстел. Засноване (1275) завдяки греблі, що убезпечила район від повеней, розташований на 2 м нижче рівня Північного моря. У XVII ст. було найбагатшим містом світу. Мережа амстердамських каналів віднесена (2010) до об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Розташований у зоні помірного клімату, де переважають північно-західні вітри зі значним впливом моря.

АМСТЕРДАМ АРЕНА (**AMSTERDAM ARENA**) – стадіон в Амстердамі (Нідерланди), побудований у 1993–1996, домашня арена футбольного клубу «Аякс». Стадіон використовується для проведення футбольних матчів, ігор американського футболу і концертів (місткість – 51 628 глядачів під час спортивних матчів і 68 000 під час концертів). Стадіон має висувний дах, який закриває арену під час дощу, розмір поля – 105 × 68 м.

АМСТЕРДАМСЬКА ШКОЛА – архітектурний стиль, що виник і розвивався в Нідерландах у першій третині XX ст. Натхненний соціалістичними ідеями, цей стиль застосовувався під час будівництва споруд різного призначення, в тому числі особняків і багатоквартирних будинків. Будівлі часто мали закруглену, «органічну» форму фасадів і численні декоративні елементи, що не мали функціонального призначення: шпилі, скульптурні зображення, вікна з горизонтальним засклениям, що нагадувало сходи.

АМСТЕРДАМСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ АЕРОПОРТ СХІПХОЛ (**SCHIPHOL**) – найбільший аеропорт Нідерландів, заснований 1916, за 16 км на південний схід від Амстердама. Має один великий термінал з 3 пасажирськими залами, пов'язані між собою пірсом і холами. Діють 5 головних асфальтованих злітно-посадочних смуг (найдовша 3800 м) і одна для рейсів малої авіації. Є базовим аеропортом авіакомпаній «KLM», «Martinair» і «Transavia», обслуговує до 50 млн пасажирів на рік.

АМУДАР'Я – найбільша річка в Середній Азії, бере початок в Афганістані на висоті 4900 м з льодовика на схилі гори Гіндукуш. Протікає територією Таджикистану, Узбекистану і Туркменістану через Каракуми і в роки з сильними опадами впадає в Аральське море. Довжина – 1415 км (з Пянджем – 2540 км), площа басейну – 226 800 км^2 (з урахуванням пустельних просторів, що входять у межі басейну, але не дають стоку води – 465 420 км^2). Судноплавна від гирла до Термеза (1619 км).

АМУДІ МОХАММЕД ХУСЕЙН АЛІ АЛЬ (нар. 1946) – саудівсько-ефіопський мільярдер, громадянин Саудівської Аравії. Вважається найбільшим іноземним інвестором у Швеції та Ефіопії, володіє підприємствами широкого спектру (нафтова, гірничодобувна промисловість, сільське господарство, готельний бізнес тощо), сконцентровані в холдингах «Corral Petroleum Holdings» і «MIDROC», де

працює понад 40 000 осіб; є найбільшим роботодавцем в Ефіопії.

АМУЗІЯ (*грец.* a – заперечний префікс і musikos – музичний) – втрата здатності розуміти чи виконувати музику, писати і читати ноти, що виникає внаслідок ураження скроневих відділів кори правої півкулі через порушення музичного слуху. Виявляється в невпізнаванні відомих музичних творів, у важкому сприйнятті та відтворенні ритмічних поєднань звуків (аритмія). Зазвичай амузія поєднується зі слуховою агнозією, за якої перестають відрізнятися звичайні звуки або шуми.

АМУЛЕТ (*лат.* amuletum – дає силу) – предмет, якому приписують магічні сили, здатність приносити щастя і вберегти від втрат. Їх носять на тілі (часто як прикраси) або на одязі, поміщають у транспортні засоби або в житло, вішають навколо худоби тощо. Виготовляють із різноманітних матеріалів, завдяки яким носій має бути пасивно захищений. Застосовуються в нетрадиційній медицині, як захист вагітних, проти пристріту і задля любовних чар, відомі у всіх релігіях.

Амулети

АМУНД-РИНГНЕС (AMUND RINGNES) – острів Канадського Арктичного архіпелагу, що належить до групи островів Свердрупа, площа – 5255 км^2 (111-те місце за площею в світі і 25-те в Канаді). Довжина берегової лінії – 500 км, не має постійного населення. Уперше відзначений (1900) Отто Свердрупом, який направив на дослідження 2 учасників експедиції (Гуннар Ісаксен і Сверре Хассель) і назвав на честь старшого з двох братів-пивоварів з Осло, що спонсорували його експедицію. Належить Канаді з 1930.

АМУНДСЕН (AMUNDSEN) РУАЛЬ ЕНГЕЛЬБРЕГТ ГРАВНІНГ (1872–1928) – норвезький полярний мандрівник і дослідник. Перший досяг Південного полюса (14 грудня 1911), першим (спільно з Оскаром Вістінгом) побував на обох географічних полюсах планети, першим здійснив морський перехід Північно-Східним (вздовж берегів Сибіру) і Північно-Західним (протоками Канадського архіпелагу) морськими шляхами. Загинув (ймовірно, в Баренцовому морі) під час пошуків зниклої експедиції Умберто Нобіле (1928).

АМУНДСЕНА МОРЕ – розташоване в Південному океані біля берегів Антарктиди (Землі Мері Берд), обмежене островом Тарстон (зі сходу) і мисом Дарт (із заходу), між 100° і 123° з. д., межує з морями Росса і Беллінсгаузена, вкрите льодом. Площа – 98 тис. км^2, глибина – до 585 м, назване на честь норвезького полярного дослідника Руаля Амундсена, який першим досяг Південного полюса (1911).

АМУР – сьома за довжиною річка Землі, що протікає кордоном Росії і Китаю. Утворюється злиттям рік Аргунь і Шилка, впадає в Амурський лиман Охотського моря. Гирло в районі Ніколаєвська-на-Амурі сягає завширшки 16 км. Довжина – 2824 км (від витоку Аргуні – 4444 км), площа басейну – 1855 тис. км^2, втрати води біля Комсомольська-на-Амурі – 10 900 м^3/с. Судноплавна на 3212 км і є головною водною магістраллю Далекого Сходу Росії.

АМУРСЬКА ОБЛАСТЬ – суб'єкт Російської Федерації (площа – 361 913 км^2, населення – 829,2 тис. осіб), у складі Далекосхідного федерального округу, центр – Благовєщенськ. Приєднана до Росії за результатами Другої опіумної війни Великої Британії і Франції проти Китаю, утворена 1932, межує з Республікою Саха (Якутія), Хабаровським і Забайкальським краями, Єврейською АО і Китаєм. Більша частина лежить у басейні Верхнього і Середнього Амуру, клімат різко континентальний з мусонними рисами.

АМУРСЬКИЙ ТУНЕЛЬ – залізничний тунель під річищем Амуру в Хабаровську (Росія). Рішення про його будівництво неподалік від залізничного мосту Далекосхідної залізниці ухвалював Генштаб Червоної армії (1936), будували військові Першого залізничного корпусу (1938–

1941), перший потяг під Амуром пройшов 1942. Секретний одноколійний тунель завдовжки 7198 м був на консервації (1942–1964), доки не став використовуватися для руху вантажних і пасажирських (1980-ті) потягів.

АМФЕТАМІН – психоактивна речовина, стимулятор центральної нервової системи, є аналогом гормонів адреналіну та норадреналіну. Білий кристалічний порошок гіркого смаку, розчинний у воді й погано розчинний у спирті. За хімічною будовою і деякими фармакологічними властивостями близький до препаратів групи адреналіну. Зменшує відчуття втоми, має загальний збудливий вплив, що виражається в поліпшенні настрою, відчутті припливу сил, бадьорості, підвищенні працездатності, зменшенні потреби у сні.

АМФІБІЇ (*лат.* Amphibia), або **ЗЕМНОВОДНІ** – клас хребетних чотириногих тварин, зокрема включає тритонів, саламандр, жаб та ін., всього понад 6 тис. видів. Належать до найбільш примітивних наземних хребетних, посідаючи проміжне положення між наземними і водними хребетними тваринами: розмноження і розвиток у більшості видів відбувається у водному середовищі, а дорослі особини живуть на суходолі.

АМФІБІЯ-МАШИНА – транспортний засіб, здатний пересуватися по землі і воді. Переважно подібні машини розробляють на замовлення військових (плаваючі танки і бронетранспортери).

АМФІБОЛИ – породотвірні мінерали класу силікатів метаморфічного походження, входять до складу сієнітів, діоритів, габро-амфіболітів, амфіболових сланців тощо. За хімічним складом це кремнекисневі сполуки магнію, заліза, кальцію, іноді алюмінію і лугів, що кристалізуються в моноклінній і ромбічній системах; кристали здебільшого витягнуті, мають призматичний, веретеноподібний або голчастий вигляд, чорного, зеленого, бурого кольору або безбарвні; твердість – 5–6; щільність – 2,9–3,6 г/см^3.

АМФІБОЛІТ – метаморфічна гірська порода, головною складовою частиною якої є рогова обманка і плагіоклаз, найчастіше буває кришталево-зернистою зеленого кольору. Утворюється в глибинних метаморфічних зонах із базальтів, габро тощо. Мінеральний склад – амфіболи (40 %), піроксени (10 %), плагіоклаз (40 %), мінерали-домішки – авгіт, хлорит, гранат, кварц, рудні мінерали (ільменіт, магнетит). За складом розрізняють власне амфіболіт, польовошпатовий амфіболіт та інші.

АМФІБРАХІЙ (*грец.* з обох боків короткий) – віршовий розмір, утворений трискладовими стопами з сильним місцем (наголосом) на другому складі. В українській поезії до амфібрахія вперше звернувся Є. Гребінка («Човен», «Українська мелодія» тощо).

АМФІТЕАТР (*грец.* amphi – навколо) – антична споруда для різних масових видовищ, овальна арена, навколо якої уступами розташовувалися місця для глядачів. Конструктивна основа амфітеатру є складною системою арок і стовпів, між якими розташовуються склепінчасті галереї (фойє, приміщення для звірів тощо) та сходи. Найвідоміші амфітеатри розташовані в країнах Середземномор'я. У сучасному театрі, цирку, аудиторії – приміщення, місця в якому розташовані півкруглими уступами.

АМФОРА (*грец.* посудина з двома ручками) – антична посудина яйцеподібної форми з двома вертикальними ручками, нерідко з гострим конічним дном, поширена у греків і римлян. Найчастіше робилися з глини і рідше з бронзи, переважно служили для зберігання і транспортування оливкової олії та вина, але також використовувалися як поховальні урни. Обсяг амфори може становити 5–50 л. У Римі амфори обсягом 26,03 л (римський кубічний пед або грецький талант) застосовувалися для вимірювання рідин.

Амфора

АМФОТЕРНІСТЬ (*грец.* один і другий, обидва) – здатність сполук виявляти кислотні та основні властивості. Амфотерними сполуками (або амфолітами) є вода, амінокислоти, гідроксиди алюмінію, цинку, хрому тощо. Ця властивість багатьох сполук використовується в хімічному аналізі для розділення елементів.

АН (АНН) ЮАНН ФРАНЦ (1796–1865) – німецький педагог. Спочатку обрав комерційну кар'єру, але незабаром повністю сконцентрувався на педагогічній діяльності з комерційним ухилом. Ґрунтовно вивчивши англійську та французьку мови, викладав мови в Німеччині, заснував власний пансіон майбутніх комерсантів, автор низки підручників і посібників з вивчення іноземних мов, переважно адаптованих спеціально для купців і бажаючих вести бізнес із закордонними партнерами.

АН-2 – легкий транспортний літак, наймасовіший одномоторний біплан в історії авіації і єдиний, виробництво якого триває понад 60 років (досі випускається в Китаї). Перший політ – 1947, побудовано понад 18 000 літаків (1947–2011) 16 модифікацій, втрачено 373. Довжина – 12,4 м, розмах крила – 18,17 і 14,23 м, висота – 5,35 м, площа крила – 71,52 м^2. Максимальна злітна вага – 5250 кг, крейсерська швидкість – 185 км/год, дальність польоту – 900 км, практична висота – 4500 м, екіпаж – 2.

АНАБАПТИСТИ (*грец.* знову занурюю, або перехрещую) – учасники протестантського руху епохи Реформації (XVI ст.), який виник у Німеччині, Швейцарії та Нідерландах. Творцями були швейцарські гуманісти К. Гребель і Ф. Манц, які не визнавали хрещення немовлят та практикували повторне хрещення дорослих, стверджуючи, що лише дорослі здатні свідомо і вільно вибирати віросповідання. Заперечують церковну ієрархію, оскільки за мету поставлено повернення до засад первісного християнства.

АНАБІОЗ (*грец.* anabiosis – оживлення) – здатність організмів переживати несприятливі часи (зміна температури, відсутність вологи та ін.) у стані, за якого знижується обмін речовин та відсутні видимі ознаки життя, що повертаються з настанням сприятливих для організму умов. Уперше спостерігався і описаний А. Левенгуком (1701). Подібні до анабіозу зимова (при замерзанні) та літня (при зневоднюванні) сплячки тварин, але для справжнього анабіозу характерне більш глибоке придушення життєдіяльності.

АНАБОЛІЗМ (*грец.* підйом) – сукупність хімічних процесів, що становлять одну зі сторін обміну речовин в організмі, спрямованих на утворення складових частин клітин і тканин. Взаємопов'язаний з протилежним процесом – катаболізмом, оскільки продукти розпаду різних сполук можуть знову використовуватися під час анаболізму, утворюючи в інших сполуках нові речовини. У результаті пластичного обміну з поживних речовин, що надходять до клітини, будуються властиві організму білки, жири, вуглеводи.

АНАДИР – річка в Чукотському автономному окрузі Росії, завдовжки 1150 км, площа басейну – 191 тис. км^2. Бере початок у центральній частині Анадирського плоскогір'я. Впадає в затоку Онемен Анадирської затоки Берингового моря. У верхній течії долина вузька, в середній і нижній – має рівнинний характер, а місцями розбивається на рукави (ширина гирла – до 7 км). Живлення змішане – підземні води та атмосферні опади, замерзає з середини жовтня до початку червня.

АНАЕРОБИ (*грец.* an – заперечний префікс, aer – повітря і bios – життя) – організми, здатні жити і розвиватися за відсутності вільного кисню, одержуючи енергію для життєдіяльності розщепленням органічних і неорганічних речовин. Дуже поширені в природі (ґрунті, морській воді – на великих глибинах, у донних відкладеннях тощо) і відіграють важливу роль у перетвореннях органічних і неорганічних речовин. Термін запровадив Л. Пастер, відкривши (1861) мікроби маслянокислого бродіння.

АНАЕРОБНИЙ ПРОЦЕС – мікробіологічні, біохімічні і хімічні процеси, що відбуваються в умовах нестачі або відсутності атмосферного кисню (ферментація, бродіння, гліколіз тощо). Дуже поширені в застійних водоймах (у багатьох озерах, у глибинних шарах Чорного моря тощо), в болотах і перезволожених ґрунтах, свого часу мали величезне значення в утворенні покладів вугілля і нафти.

АНАКОНДИ (*лат.* Eunectes) – рід змій підродини Удави, налічує 4 види, що мешкають у тропічних районах Південної Америки і на пів-

дні острова Тринідад по берегах річок, озер і боліт. Неотруйні водяні змії, харчуються різними хребетними, можуть нападати на домашніх тварин. Наукова назва роду походить від давньогрецького слова, що означало «гарний плавець». Найвідоміша зелена анаконда (Eunectes murinus) — найбільша з усіх змій, що сягає завдовжки до 11 м.

АНАКСАГОР З КЛАЗОМЕН (бл. 500–428 до н. е.) — давньогрецький філософ, математик і астроном, основоположник афінської філософської школи. Першим викладав філософію в загальнодоступній формі, вчив про вічні елементи світу, які керуються космічним Розумом. Пояснював природними причинами сонячне і місячне затемнення, землетруси тощо, накликав звинувачення і засуджений на смерть. Вирок замінили на вигнання, в якому він проголошував: «Не я втратив Афіни, а афіняни втратили мене!»

АНАКСИМАНДР (бл. 610–546 до н. е.) — давньогрецький математик і філософ, представник мілетської школи. Уявляв Землю у вигляді циліндра, оточеного небесною сферою. Виявом його стихійної діалектики є вчення про походження і загибель незліченних світів. Одним із перших дав природничо-історичне пояснення утворення світу і походження людини від тварини, завдавши цим удару релігійному світоглядові. Здійснив першу спробу створення систематичного курсу для викладання геометрії.

АНАКСИМЕН (бл. 585–525 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, представник мілетської школи. Першоосновою всіх речей вважав повітря, яке є безмежним, всюдисущим і перебуває в стані вічного руху, а всі речі утворюються з повітря завдяки його згущенню і розрідженню. Уперше розрізнив планети і зірки та зробив спробу дати природничо-наукове пояснення затемненням Сонця і Місяця, а також явищам випадання снігу і граду.

АНАЛІЗ (*грец.* розклад) — операція уявного чи реального розчленування цілого (речі, властивості, процесу або відносин між предметами) на складові частини, що виконується в процесі пізнання або предметно-практичної діяльності людини. Метод аналізу дозволяє отримати необхідну інформацію про структуру об'єкта дослідження, а також виділити із загальної маси фактів ті, які безпосередньо стосуються даного питання.

АНАЛІЗАТОРИ — складні системи чуттєвих нервових утворень, які сприймають і аналізують подразнення, що діють на тварин і людину. Забезпечують пристосовуваність реакцій організму до змін навколишнього середовища. Кожен аналізатор складається з периферійного, або сприймаючого, відділу — рецептора (зорового, слухового, нюхового, смакового, шкірного, вестибулярного, рухового), провідної частини і вищих нервових центрів кори головного мозку. Термін запровадив І. П. Павлов.

АНАЛІТИЧНА ГЕОМЕТРІЯ — розділ геометрії, у якому властивості геометричних образів (точок, ліній, поверхонь) встановлюються засобами алгебри за допомогою методу координат, тобто шляхом вивчення властивостей рівнянь, графіками яких є ці образи. Основні положення вперше сформулював філософ і математик Рене Декарт, а праці Готфріда Лейбніца, Ісаака Ньютона і Леонарда Ейлера надали їм сучасної структури. Характерною особливістю є визначення геометричних фігур рівняннями.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ — напрям філософії, що домінував у XX ст. в англомовних країнах. Він передбачає певний стиль філософського мислення і спосіб філософствування, що орієнтується на ідеали ясності, точності і логічної строгості мислення, а також його мовного вираження, досяжні шляхом застосування методів формальної логіки, аналізу мови та залученням результатів природничих наук. Витікає з логічного позитивізму і лінгвістичної філософії, що набули популярності в 1920-ті.

АНАЛІТИЧНА ХІМІЯ — розділ хімії, що вивчає хімічний склад і структуру речовин. Здійснює вдосконалення існуючих та розробку нових методів аналізу, їх практичне застосування, дослідження теоретичних основ аналітичних методів. Поділяється на якісний аналіз, спрямований на визначення того, що саме або які речовини і в якій формі містяться в зразку, і кількісний аналіз, спрямований на визначення, скільки даної речовини (елементів, іонів, молекулярних форм тощо) міститься у зразку.

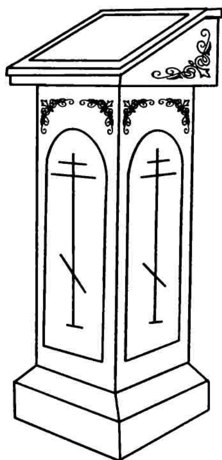
АНАЛОГ (*грец.* analogos — відповідний) — об'єкт, ідентичний або відповідний даному за якими-небудь параметрами.

АНАЛОГІЧНІ ОРГАНИ — органи, що розвиваються з різних вихідних зачатків, але виконують однакову функцію і тому мають відносно однаковий зовнішній вигляд. При зовнішній подібності вони мають різко відмінну будову, наприклад, крила у птахів розвиваються з особливого зачатка і мають скелет, а крила метеликів формуються зі шкірної складки і позбавлені скелета, колючки барбарису є видозміненими листками, а колючки глоду — видозмінені стебла.

АНАЛОГІЯ (*грец.* analogos — відповідність) — подібність, схожість у цілому відмінних предметів (явищ, процесів) за певними властивостями, ознаками або відношеннями, а також пізнання шляхом порівняння.

АНАЛОГОВА ТЕХНІКА — спосіб створення, пересилання і перетворення сигналів, що оперує аналоговими сигналами, тобто неперервними в часі змінами фізичної величини. Застосовується у багатьох вимірювальних приладах (наприклад, аналоговим сигналом є відхилення стрілки терезів або довжина стовпчика ртуті в термометрі) і перетворювачах звуку.

АНАЛОЙ (*грец.* analogeion — підставка для книг) — високий чотирикутний із похилим верхом, вкритий тканиною столик, що використовується як підставка для читання стоячи під час богослужінь у православній та греко-католицькій церквах. Розташовується навпроти кожного вівтаря перед іконостасом, на нього кладеться ікона, що відповідає тому чи іншому святу або присвяті храму чи храмовій прибудові. Під час здійснення таїнства миропомазання на аналої лежить ікона або Євангеліє.

Аналой

АНАЛЬГЕТИКИ (*грец.* знеболювальний) — лікарські речовини природного, напівсинтетичного та синтетичного походження, призначені для зняття больових відчуттів. Поділяються на загальні (для наркозу, місцевої анестезії і зняття болю) та спеціальні (ненаркотичні і наркотичні), за дією на: біохімічні, наркотичні і протизапальні. Спочатку людством використовувалися народні способи (природного походження) зняття больових відчуттів, доки не була синтезована (1853) ацетилсаліцилова кислота.

АНАЛЬНИЙ СЕКС (*лат.* anus — задній прохід) — статеві стосунки, що здійснюються шляхом введення статевого члена в анальний отвір.

АНАМНІЇ (*лат.* Anamnia), або **НИЖЧІ ХРЕБЕТНІ** — група, що включає хребетних тварин (безщелепні і різні групи риб та амфібії), що не мають зародкових оболонок. У них у процесі ембріонального розвитку не виникає зародкової оболонки — амніону і особливого зародкового органа — алантоїса (передбаченого для дихання ембріона у вищих хребетних). Вони пов'язані у своєму існуванні з водним середовищем, де проводять усе життя або початкові стадії (яйцеві і личинкові).

АНАНАС (*лат.* Ananas) — рід трав'янистих тропічних рослин родини Бромелієві (Bromeliaceae), що об'єднує 8–9 видів, поширених у тропічній частині Південної Америки. Наземна рослина з колючим стеблом і листям, численні додаткові корені розвиваються прямо в пазухах листків, поглинаючи вологу, що там скупчується. Супліддя золотисто-жовте, їстівне, має цілющі властивості: стимулює травлення, знижує в'язкість крові, попереджає розвиток атеросклерозу.

АНАНАСНА ГРАНЬ — декоративна прикраса цибулястих бань у церквах, що складається з безлічі квадратних лусочок (пірамідальної форми або з середнім горбиком).

АНАНІАШВІЛІ НІНА ГЕДЕВАНІВНА (нар. 1963) — радянська російська балерина, народна артистка Росії (1995). Освіту здобула в Московському хореографічному інституті, у трупі Великого

театру (1981). Виконала головні партії в балетах «Лебедине озеро», «Лускунчик», «Спляча красуня», «Ромео і Джульєтта», «Дон-Кіхот», «Жизель» та ін. З 1986 виступала (зазвичай разом з Андрісом Ліепою) з гастролями по всьому світу.

АНАНЬЇВ — місто районного значення (площа — 5 км^2, населення — 8,7 тис. осіб), центр Ананьївського району Одеської області України, засноване (1753) на берегах річки Тилігул. Анані — одна з ханських слобід, що належали Османській імперії на межиріччі Бугу і Дністра, набула статусу міста і перейменована в Ананьїв (1834). Заплава Тилігулу частково заболочена, а стрімкі схили його долини густо порізані балками і ярами.

АНАНЬЇВСЬКИЙ ІСТОРИКО-ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ — міський музей, відкритий 1977. Експозиція презентує предмети побуту дореволюційної доби, часів Великої Вітчизняної війни та інші реліквії, зібрані ананьївцями. Окремою частиною музейної експозиції є твори живопису художників міста, району і обласного центру — Є. Столиці, Р. Палецького, П. Ляховського та ін., а також твори народних промислів.

АНАНЬЇВСЬКИЙ РАЙОН — район на півночі Одеської області, утворений 1923, площа — 1,1 тис. км^2, населення — 28,6 тис. осіб (у т. ч. міське — 8,7 тис. осіб). Межує з Балтським, Любашівським, Ширяєвським, Фрунзівським, Красноокнянським і Котовським районами області. Адміністративний центр — Ананьїв. Розташований на підвищеній лесовій рівнині Причорноморської низовини, розчленованій глибокими долинами річок, балками та ярами.

АНАНЬЇНСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура залізної доби, поширена (VIII—III ст. до н. е.) в басейні річок Кама, В'ятка, Ветлуга і Печора (Росія). Названа на честь села Ананьїно, біля якого П. Алабін розкопав могильник цієї культури (1858). Її носії займалися підсічним рільництвом, рибальством та скотарством, розводили коней, велику рогату худобу, свиней, овець та кіз, навчилися виробляти тканини із шерсті. Уміло володіли бронзоливарним та керамічним виробництвом, різьбленням по кістці тощо.

АНАПЕСТ (*грец.* anapaistos — зворотний дактилю або відображений назад) — в античному віршуванні — трискладова стопа тривалістю чотири мори, що складається з двох коротких і одного довгого на кінці складу, з ритмічним наголосом на довгому. У силабо-тонічному віршуванні — трискладова стопа з наголосом на третьому складі.

АНАПУТЬ — кілька тросів, закріплених у просвердленому краю марсового майданчика, що проходять через дерев'яний брусок з отворами — анапуть-блок. Використовується, аби уникнути зачеплення марселями за марси, і встановлюється між передньою кромкою марса і штагом.

АНАРХІЗМ (*грец.* anarchia — безвладдя) — теорія про необмежену свободу і рівність людей. Її засновниками вважають П. Ж. Прудона і Ж.-Ж. Руссо, а провідниками в Російській імперії — М. Бакуніна і П. Кропоткіна, які виступали проти будь-якого примусу та дисципліни. Основними принципами теорії є положення про ліквідацію класів, зрівняння в правах усіх людей, відсутність уряду, заміна приватної власності на володіння без права передавати. Практично анархізм не спромігся виконати основоположних принципів.

АНГІЛЬЯ (*англ.* Anguilla) — кораловий острів у східній частині Карибського моря, британська колонія (1650), нині самоврядна заморська територія Великобританії (1982), якою керує губернатор. Площа — 102 км^2, населення — 14,8 тис. осіб, мови — англійська і креольська, столиця — Валлі. Острів з переважно плоским рельєфом, бідними ґрунтами, чагарниковою рослинністю і багатьма дрібними рифами поблизу. Середньорічна температура +27 °C, влітку і восени можливі урагани.

АНГКОР-ВАТ (*кхмер.* місто-храм) — храмовий культовий комплекс у Камбоджі (зображений на прапорі країни), одна з найважливіших археологічних пам'яток світу. Побудований за часів короля Сур'яварманa II (правив у 1113—1150), розташований за 5 км північніше від сучасного міста Сієм Ріп і є частиною храмового комплексу стародавньої столиці держави кхмерів Ангкор. Виявлений французьким мандрівником Анрі Муо (1861), займає площу понад 2 км^2, охороняється ЮНЕСКО (1992).

АНГЛЕЗ (*фр.* anglaise — англійська) — збірна назва танців, поширених у Європі в XVII—XIX ст. (французе, хорнайп, контрданс тощо)

і похідних переважно з Англії. Їх характерною рисою є розташування пар одна проти одної, а не одна за одною, мають жвавий характер і легкість руху. Нерідко використовувався в інструментальних сюїтах XVIII ст.

АНГЛІЙСЬКА МОВА – мова германської гілки індоєвропейської сім'ї, є однією з найпоширеніших мов у світі (як друга мова і мова міжнародного спілкування). Вважається, що її розвиток в останні півтори тисячі років поділяється на 4 стадії: староанглійська, або англосаксонська, починається з діалектів ютів, саксів, англів і фризів (500–1050), середньо-англійська з впливом норманської французької і церковної латини (1050–1550), рання сучасна англійська (1550–1700), пізня сучасна англійська (з 1700).

АНГЛІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА (*англ.* Commonwealth of England) – історична форма правління в Англії (1649–1660), запроваджена після страти короля Карла I (за злочинні дії проти англійського парламенту і народу) та скасування монархії. Цей період англійської історії також зазвичай називають «Міжцарюванням» (English Interregnum), оскільки згодом монархію в Англії було відновлено (1660).

АНГЛІЙСЬКА СИСТЕМА МІР – застосовується у Великій Британії, США, Канаді та інших країнах. Міри довжини (миля, кабельтов, фарлонг, ярд, фут, хенд, дюйм та ін.), площі (акр, руд), об'єму (акр-фут, барель, бушель, галон, пінта), маси (квінтал, квартер, унція, драхма, гран). Окремі з цих мір у ряді країн трохи відрізняються за своїм розміром.

АНГЛІЙСЬКИЙ ПАРКОВИЙ СТИЛЬ – напрям у садово-парковому мистецтві, головним принципом якого стало проголошене Ж.-Ж. Руссо гасло: «Назад до природи!» Ідея єднання з природою прислужилася садово-парковому мистецтву – садиби заможних англійців зазнали істотних змін у плануванні: доріжки і майданчики стали розташовуватися довільно, чіткі геометричні обриси галявин і водойм набули вільних контурів.

АНГЛІЙСЬКИЙ РІЖОК – музичний інструмент сімейства дерев'яних духових (різновид гобоя). Назва виникла в результаті непорозуміння і плутанини: замість французького слова anglé («мисливський») в його назві було вжито anglais («англійський»). Від гобоя відрізняється більшою довжиною (до 80 см), відповідно нижчим діапазоном і грушоподібним розтрубом, а тембр його більш густий та м'який.

Англійський ріжок

АНГЛІЙЦІ – нація та основне населення Великої Британії (понад 43 млн осіб), також мешкають у колишніх колоніях (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка). Англійці – нащадки кельтських племен бритів, що змішалися (V–VI ст.) з германськими племенами англів, саксів, фризів та ютів і пізніше норманів, а процес асиміляції кельтів (шотландців і валлійців) триває досі. Мова – англійська, віруючі переважно належать до англіканської церкви, а також баптистів, кальвіністів і католиків.

АНГЛІКАНСТВО – один із напрямків християнства, що з'явився за англійської Реформації. Термін походить від латинської фрази «ecclesia anglicana» (1246) – «англійська церква». Його віровчення ґрунтується на Святому Письмі, традиції Апостольської церкви і вченні ранніх отців церкви, є однією з гілок західного християнства, що остаточно відокремилася від Римо-католицької церкви в часи єлизаветинського релігійного примирення (1558). Відомі напрямки: євангелізм, ліберальні християни і англо-католицизм.

АНГЛІЯ (*англ.* England) – одна з чотирьох частин Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії, одна з трьох частин Великої Британії, найбільша за площею (130 395 км^2) і населенням (51,5 млн осіб), адміністративний центр – Лондон. Заснована 927, увійшла до складу Великої Британії 1707. Розташована на острові Великобританія, де межує з Уельсом і Шотландією. Англії притаманна мінливість клімату, розмаїтість форм рельєфу і висока густота населення, ледь не найбільша у Європі.

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ВІЙНА (1812–1815) – війна між США і Великобританією, спричинена

втручанням Англії в торговельні справи США, відома в англомовній історіографії як війна 1812 року або Друга війна за незалежність. Військові дії почалися (1812) і відбувалися в районі американо-канадського кордону і Мексиканської затоки з перемінним успіхом до 1815. Мирний договір, підписаний 24 грудня 1814 у Генті, відновив довоєнне положення, але не вирішив територіальних і економічних суперечок.

АНГЛО-АРГЕНТИНСЬКА (ФОЛКЛЕНДСЬКА) ВІЙНА (1982) – війна між Великою Британією та Аргентиною за контроль над Фолклендськими островами (в Аргентині їх називають Мальвінськими). Країни-суперниці формально не оголошували війни одна одній і з їхнього погляду воєнні дії мали бути відновленням контролю за свою законну територію. Війна закінчилась рішучою перемогою Великобританії, яка контролює острови донині.

АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА (ПЕРША, 1880–1881) – колоніальна війна Великої Британії проти бурської республіки Трансвааль у Південній Африці. Розпочалася (16 грудня 1880) вогнем трансваальських бурів після оголошення урядом Трансваалю про свою незалежність від Великобританії. Після низки боїв у заключній мирній угоді (23 березня 1881) англійці повернули бурам самоврядування, згодом підписано Лондонську угоду (1884), що підтвердила незалежність Трансваалю і встановила його західний кордон.

АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА (ДРУГА, 1899–1902) – війна Великої Британії проти бурських республік Оранжевої і Трансваалю, де вона прагнула розширити і об'єднати свої колоніальні володіння в Африці, захопити родовища алмазів і золота. Перевага сил британської армії та її надзвичайна жорстокість, незважаючи на запеклий опір бурів, призвели до перемоги Великої Британії, і за Фіренгенінзьким договором (1902) бурські республіки включено до складу Британської імперії.

АНГЛО-ГОЛЛАНДСЬКА ВІЙНА (ПЕРША, 1652–1654) – перша з воєн Англії і Голландії (XVII ст.), зумовлена наростанням військово-морського і торгового суперництва двох держав; проводилася переважно на морі. Оголошена Голландською республікою у відповідь на прийняття англійським парламентом Навігаційного акта (1651) проти голландської посередницької торгівлі. За Вестмінстерським мирним договором (14 квітня 1654) Голландія повинна була фактично примиритися з Навігаційним актом.

АНГЛО-ГОЛЛАНДСЬКА ВІЙНА (ДРУГА, 1665–1667) – одна з англо-голландських воєн XVII ст., формально оголошена Карлом II 14 березня 1665 (однак військові дії почалися у вересні 1664, коли англійська морська експедиція захопила голландську колонію Новий Амстердам – майбутній Нью-Йорк у Північній Америці). За мирним договором, підписаним 31 липня 1667 в місті Бреда, Новий Амстердам перейшов до Англії, яка повернула голландцям захоплений під час війни Суринам.

АНГЛО-ГОЛЛАНДСЬКА ВІЙНА (ТРЕТЯ, 1672–1674) – чергова війна між Англією та Голландією за панування на морі, частина Голландської війни (1672–1678). Англійський король Карл II Стюарт вступив у війну, будучи пов'язаним таємним союзом із французьким королем Людовіком XIV Бурбоном. Незважаючи на перевагу союзників, голландці чинили гідний опір, а союзники згодом посварилися. Вестмінстерський мирний договір укладено 19 лютого 1674, він підтвердив умови Бредського миру (1667).

АНГЛО-ІСПАНСЬКІ ВІЙНИ (XVI–XVIII СТ.) – війни між Англією та Іспанією за панування на морі і захоплення колоній. Причиною їх стало суперництво Англії в боротьбі за ринки збуту і колонії з Іспанією – найбільш могутньою колоніальною і морською державою того часу. Англо-іспанські війни: 1586–1604, 1654–1660, 1727–1729, 1796–1808.

АНГОБ – декоративне керамічне покриття, що наноситься на поверхню керамічного виробу і закриває колір або грубу структуру його матеріалу. Розрізняють білі і кольорові глини, що були поширені в античному декоративному мистецтві, нині застосовуються у виробництві кольорової цегли і двошарових фасадно-облицювальних виробів. Ангоб зазвичай наноситься пульверизацією або поливанням свіжовідформованих висушених або обпалених виробів з подальшим випалюванням.

АНГОЛА (*порт.* Republica de Angola) – держава, незалежна республіка (колишня португальська колонія) на південному заході Африки,

межує з Намібією, Замбією, ДР Конго і Конго. Площа країни – 1 246 700 км², населення – 16,2 млн осіб, столиця – Луанда, мова – португальська, гроші – кванза. Значна територія – плоскогір'я (понад 1000 м, найвища точка – гора Моко, 2610 м), що круто обривається до вузької (50–200 км) приморської низовини. Клімат екваторіально-мусонний, на узбережжі – пасатний.

АНГОЛЬСЬКА ТЕЧІЯ – течія в Атлантичному океані, що проходить уздовж західного узбережжя Африки в південному напрямку. Його утворює східна ділянка циклонічного колообігу Гвінейської затоки, води Південної екваторіальної протитечії і Бенгельської течії. Уперше виявлена в ході океанографічної експедиції та описана в 1970-ті, спочатку названа Південною течією, а згодом перейменована на сучасну, за назвою країни, біля узбережжя якої вона проходить.

АНГСТРЕМ (*швед.* Ångström) – позасистемна одиниця довжини, введена шведським фізиком та астрономом Андерсом Ангстремом (1868) і названа на його честь, застосовується в оптиці, атомній фізиці, фізиці твердого тіла та ін. для вираження довжини світлових хвиль і ультрафіолетового випромінювання, а також відстаней усередині атомів і молекул. Вона майже вийшла з ужитку, наразі користуються іншою одиницею – нанометром (1 нм = 10 Å).

АНГСТРЕМ (ANGSTROM) АНДРЕС ЙОНАС (1814–1874) – шведський фізик, один із засновників спектрального аналізу. Освіту здобув в Упсальському університеті (1839), професор з 1858 і ректор (1870–1871) цього університету. Вивчав спектри полум'я, електричної дуги, Сонця, першим досліджував спектр північного сяйва (1867), опублікував перший детальний атлас спектральних ліній сонячного світла «Дослідження сонячного спектра» (1868), на його честь названо кратер на Місяці.

АНГУРІЯ, або **АНТИЛЬСЬКИЙ ОГІРОК** (*лат.* Cucumis anguria) – однорічна ліаноподібна (овочева і декоративна) рослина родини Гарбузові. Досягає довжини 3–5 м, має тонкі і крихкі стебла, опушені, з численними вусиками, плоди овальні, світло-зелені, завдовжки 6–12 см (в діаметрі – до 4 см), вага – 30–300 г, вкриті соковитими великими шипами. Росте в багатьох тропічних і субтропічних районах Центральної і Південної Америки.

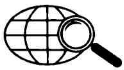
АНД (АНДРЕЄВ) ОЛЕКСІЙ ДМИТРОВИЧ (нар. 1962) – український художник, графік. Освіту здобув у Київському художньому інституті (1988), першим із вітчизняних митців використав поняття «асоціативний символізм» у контексті сучасного живопису. Автор багатьох виставок і творів: «Давня Русь» (1991), «Фатальність» (1991), «Логіка ілюзій» (1993), «Homo! Sapiens?» (1997), «Хранитель символів» (1998), «У пошуках взаємозв'язку» (2001).

АНДАБЕРД ФОРТЕЦЯ – руїни вірменської фортеці біля с. Караван невизнаної Нагірно-Карабахської Республіки Закавказзя. Розташована на вершині лісистої і крутої гори, на висоті 1665 м, на правому березі річки Лев, з усіх боків оточена стрімкими скелями, а єдиним підходом є тоненька стежка скелями. Фортеця заснована 854, займала майже прямокутну площу 92 × 60 м, була оточена 8-метровою стіною, складеною з місцевого необробленого каменю.

АНДАЛУСЬКІ ГОРИ – гірська система в Південній Іспанії, що тягнуться уздовж Середземноморського узбережжя країни на 600 км від Гібралтару до Валенсіанської затоки, у східній частині провінції Андалусія. Гірська система розпадається на серію окремих хребтів і масивів, розчленованих внутрішніми улоговинами-грабенами. Найвищим хребтом є гори Сьєрра-Невада з максимальною вершиною – горою Муласен (3478 м), найвищою точкою півострівної Іспанії і всього Піренейського півострова.

АНДАМАНСЬКЕ МОРЕ – окраїнне море в Індійському океані, біля західних берегів півострова Малакка, на півдні звужується і переходить у Малаккську протоку. Площа – 602 тис. км², максимальна глибина – 4507 м, температура води 26–29 °С, солоність 20–33 %. Східне узбережжя є мереживом із багатьох островів та коралових рифів, на заході відокремлюється від Індійського океану ланцюгом індійських Андаманських (звідси назва) й Нікобарських островів та островом Препаріс (М'янма).

АНДАМАНСЬКІ І НІКОБАРСЬКІ ОСТРОВИ (ANDAMAN AND NICOBAR ISLANDS) – дві групи островів у Бенгальській затоці між Індією і Бірмою, що

утворюють союзну територію в складі Індії. Загальна площа – 6495 км², населення – 359,7 тис. осіб, столиця – Порт Блер. Поселення на островах відомі протягом кількох тисячоліть, перша англійська колонія проіснувала 7 років (1789–1796), статус союзної території Індії з 1950.

АНДАМАНЦІ – корінне населення Андаманських островів (Індія), майже повністю винищене англійськими колонізаторами (залишилось бл. 200 осіб). Андаманська мова відособлена, складається з кількох окремих племінних мов, які є останніми в світі мовами, що сягають своїм корінням палеоліту, коли людина ще не займалася рільництвом. У релігії велику роль відігравав культ одухотворення природи, особливо мусону – Пугугу (Білику), а також культ героя Томо.

АНДАНТЕ (*іт.* andante – той, що йде) – у музиці – позначення повільного темпу, музичної п'єси (наприклад, «Andante favori» фа-мажор Бетховена) або її частина, що виконується в цьому темпі, нерідко друга частина симфонії, квартету, сонати тощо.

АНДАНТИНО – у музиці – помірний темп, трохи швидший за анданте, або музична п'єса чи її частина, що виконується в цьому темпі.

АНДЕГРАУНД (*англ.* underground – підпілля, підпільний) – сукупність творчих напрямків у сучасному мистецтві (музиці, літературі, кіно, образотворчому мистецтві та ін.), що протиставляються масовій культурі або не мають свідомо обраної, комерційної спрямованості. Для нього характерні розрив з панівною ідеологією, ігнорування стилістичних та мовних обмежень, відмова від загальноприйнятих цінностей, соціальних і художніх традицій, епатаж публіки і бунтарство.

АНДЕЗИТ (*англ.* Andes – гори в Південній Америці) – вулканічна гірська порода середнього складу, нормальної лужності, з умістом кремнезему (SiO_2) – 52–65 %. Мінеральний склад: плагіоклаз із вкрапленням польових шпатів, рогової обманки, біотит. Темно-сірого або майже чорного кольору, щільність – 2,28–2,68 г/см³, залягає у вулканічних потоках та ефузивних куполах, використовується як будівельний і кислототривкий матеріал. Родовища: Вірменія, Грузія, Росія, Україна, Середня Азія.

АНДЕРЛЕХТ (ANDERLECHT) – бельгійський професійний футбольний клуб із Брюсселя, заснований 27 травня 1908. Виступає у вищому дивізіоні чемпіонату Бельгії з 1821 на власній арені «Констант Ванден Сток» (1917) у формі фіолетового і білого кольорів. Успіхів клуб досяг у повоєнні роки: чемпіон Бельгії (30), володар Кубка Бельгії (9), Суперкубка Бельгії (9), Кубка володарів кубків УЄФА (1976, 1978), Кубка УЄФА (1983), Суперкубка УЄФА (1976, 1978).

АНДЕРС ВЛАДИСЛАВ (1892–1970) – польський генерал, головнокомандувач польських сил на заході (1945). Освіту здобув у Ризькому політехнічному інституті (1913) й офіцерській кавалерійській школі (1915). Командував польською армією, сформованою на радянській території за угодою між СРСР і польським емігрантським урядом (1941–1942), польськими частинами в складі союзницьких військ на Західному фронті (1944–1945).

АНДЕРСЕН (ANDERSEN) ГАНС КРІСТІАН (1805–1875) – данський письменник, казкар. Всесвітню популярність здобули його казки «Гидке каченя», «Принцеса на горошині», «Дикі лебеді», «Дюймовочка», «Русалочка», «Снігова королева» та багато інших, перекладені більш ніж 150 мовами світу, вони послужили основою для численних екранізацій, мультфільмів, театральних постановок, балетів тощо.

АНДЕРСОН (ANDERSON) ШЕРВУД (1876–1941) – американський письменник. Почав публікуватися 1914, а повністю присвятив себе літературі з 1923. Його новелістика: збірки «Уайнсбург, Огайо» (1919), «Торжество яйця» (1921), «Коні і люди» (1923) тощо, належить до найкращих сторінок американської словесності і стала зразком для Вільяма Фолкнера, Томаса Вулфа, Ернеста Хемінгуея, Джона Стейнбека, Рея Бредбері та ін.

АНДЕРССОН (ANDERSSON) ГАРРІЄТ (нар. 1932) – шведська актриса театру і кіно, відома ролями у психологічних драмах Інгмара Бергмана: «Літо з Монікою» («Summer with Monika», 1952), «Усмішки літньої ночі» («Smiles of a Summer Night», 1955), «Шепіт і крик» («Cries and Whispers», 1972), «Фанні та Александр» («Fanny and Alexander», 1982), Річарда Доннера «Кохати» («To Love», 1961), Ларса фон Трієра «Догвіль» («Dogville», 2003).

АНДИ (АНДСЬКІ КОРДИЛЬЄРИ) – найдовша (понад 7000 км, ширина системи 200–800 км) і одна з найвищих (гора Аконкагуа, 6960 м) гірських систем земної кулі, яка облямовує з півночі та заходу всю Південну Америку (територією Колумбії, Венесуели, Еквадору, Перу, Болівії, Чилі та Аргентини) і є південною частиною Кордильєр. Це відроджені гори (міжокеанічний вододіл), створені новітніми підняттями альпійської складчастості (на палеозойському і частково байкальському складчастому фундаменті).

АНДІЙЦІ – народ (до 30 тис. осіб) на заході Дагестану, історичні аули яких розташовані на південних відрогах Андійського хребта. Говорять андійською мовою, яка має два діалекти (верхньоандійський і ніжньоандійський), а також аварською, російською і чеченською мовами, писемність на основі кирилиці. Віруючі андійці переважно є мусульманами-сунітами з XIV ст., у них також збереглася віра у магію і духів.

АНДО (ANDO) МОМОФУКУ (1910–2007) – японський винахідник локшини швидкого приготування і супу з неї. Заснував (1948) і всі роки керував компанією «Nissin Food Products», де створив (1958) локшину, що ставала повністю готовою за 3 хв. Згодом створений (1971) спеціальний пластиковий контейнер, що замінив посуд. В опитуванні громадської думки в Японії (2000) винахід локшини швидкого готування назвали головним японським винаходом XX ст.

АНДО (УТАГАВА) ХІРОСІГЕ (1797–1858) – японський художник-графік, майстер кольорової ксилографії. Найбільш ранньою його роботою вважається «Процесія острів'ян Лечю» (1836). Творчість рідко виходила за рамки класичних тем укійо-е, але виразність і майстерність створених ним картин прославили художника на всю Японію. Особливу популярність плідного автора (бл. 5400 гравюр) здобули цикли пейзажів.

АНДОРРА – князівство і окрема карликова держава, заснована (1278) у східних Піренеях на кордоні між Францією та Іспанією. Площа – 468 км², населення – 84 тис. осіб (з них 31 % андоррці, 45 % іспанці, 11 % португальці, 8 % французи та ін.), столиця – Андорра-ла-Велья, державна мова – каталонська, основна релігія – католицизм. Назва країни походить від баскського andurrial – «пустка». Розташована в гористій місцевості з вузькими долинами, клімат гірський субтропічний.

АНДОРРА-ЛА-ВЕЛЬЯ (*кат.* Andorra la Vella) – столиця (площа – 12 км², населення – 21 тис. осіб) Андорри і одна із семи парокій, на які поділена країна. Місто розташоване в Піренейських горах на висоті 1000 м у місці злиття двох потоків, що утворюють річку Валіра. Засноване на початку IX ст., центр князівства Андорра (1278), а після прийняття (1993) першої конституції країни, що встановила парламентську демократію, є місцем розташування органів виконавчої, законодавчої (Генеральна Рада) та судової влади.

АНДРАГОГІКА (*грец.* андрос – доросла людина, чоловік; агогейн – вести) – розділ теорії навчання, що розкриває специфічні закономірності засвоєння знань та умінь дорослим суб'єктом навчальної діяльності, а також особливості керівництва цією діяльністю з боку професійного педагога. Поняття введено німецьким істориком педагогіки А. Каппо (1833).

АНДРАДИТ – мінерал, силікат з групи гранатів, названий на честь бразильського мінералога Жозе Боніфаціо де Андраде е Сілва (1763–1838). Зустрічається у вигляді окремих добре утворених кристалів з характерним штрихуванням на гранях. Кристали утворюють незакономірні зростки, друзи, кристалічні кірки в тріщинах і порожнинах гірських порід. Блиск скляний, колір чорний, жовтувато-коричневий, червоний, зеленувато-жовтий, сірий, твердість – 6,5–7, щільність – 3,7–4,1 г/см³.

АНДРЕЄВ БОРИС ФЕДОРОВИЧ (1915–1982) – радянський актор театру і кіно, лауреат Сталінських премій (1948, 1950), народний артист СРСР (1962). Освіту здобув у Саратовському театрального технікумі (1937). Ролі у фільмах: «Трактористы» (1939), «Большая жизнь» (1939, 1958), «Два бойца» (1943), «Сказание о земле Сибирской» (1947), «Падение Берлина» (1949), «Путь к причалу» (1962), «Оптимистическая трагедия» (1963) та багатьох ін. принесли актору визнання.

АНДРЕЄВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (нар. 1930) – радянський і російський актор театру і кіно, театральний режисер, народний артист СРСР (1985). Освіту здобув у Московському інституті театрального мистецтва (1952). Актор

(1952–1970), головний режисер (1970–1985) Московського театру ім. М. Єрмолової, головний режисер Малого театру (1985–1989), художній керівник театру ім. М. Єрмолової (з 1990).

АНДРЕЄВ ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ (1871–1919) – російський письменник, драматург, родоначальник російського експресіонізму. Освіту здобув у Петербурзькому і Московському університетах. Автор повістей «Жизнь Василия Фивейского» (1903), «Губернатор» (1905), п'єс «Савва (Ignis sanat)» (1906), «Жизнь человека» (1907), «Дни нашей жизни» (1909) і багатьох оповідань: «Баргамот и Гараська» (1898), «Первый гонорар» (1900), «Рассказ о семи повешенных» (1908) та ін.

АНДРЕЄВ МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (1873–1932) – російський радянський скульптор, заслужений діяч мистецтв РРФСР (1931). Брав участь у здійсненні ленінського плану «монументальної пропаганди» (1918–1920) – статуя «Свобода», пам'ятники О. Герцену, М. Огарьову та ін. На основі натурних зарисовок і скульптурних етюдів виконав цикл скульптурних (понад 100) і графічних портретів В. Леніна «Ленініана» (1920–1932). Створив для Москви пам'ятники М. Гоголю (1909) і О. Островському (1929).

АНДРЕЄВ ПАВЛО СЕРГІЙОВИЧ (1869–1939) – український і російський архітектор. Освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв (1899). Працював у Києві, де створив будинок Волзько-Камського банку (1912–1914), брав участь у забудові Пасажу (1913–1914) – торговельних і комерційних приміщень, прибуткових і житлових будинків; викладав у Київському будівельному технікумі (1930-ті).

АНДРЕЙЧЕНКО НАТАЛІЯ ЕДУАРДІВНА (нар. 1956) – радянська російська актриса театру і кіно, заслужена артистка РРФСР (1984). Акторської майстерності навчалася у ВДІКу, дебютувала в кіно на другому курсі в фільмах «От зари до зари» і «Колыбельная для мужчин» (1975). Найбільш відомими з майже півсотні ролей у кіно стали роботи у фільмах: «Сибириада» (1978), «Мэри Поппинс, до свиданья!» і «Военно-полевой роман» (1983).

АНДРЕОТТІ (ANDREOTTI) ДЖУЛІО (нар. 1919) – італійський політик, член християнсько-демократичної партії. Беззмінний член Конституційних зборів (з 1946), неодноразово у складі уряду (з 1954), очолював 7 післявоєнних урядів, зокрема, міністр оборони (1959–1966), міністр закордонних справ (1983–1989), прем'єр-міністр (1972–1973, 1976–1979 і 1989–1992). Під час розслідування в Італії корупційної мережі (1993) був звинувачений у корупції та зв'язках із мафією і полишив політичну діяльність.

АНДРИЧ (ANDRIY) ІВО (1892–1975) – боснійський письменник хорватського походження. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1961). Першими творами були вірші прозою «Ex ponto» (1918) і оповідання «Шлях Алії Джерзелеза» (1920). Літературну діяльність поєднував з революційною боротьбою за свободу і незалежність Югославії. Автор кількох збірок повістей та оповідань, романів-хронік «Міст на Дрині» (1945), «Травницька хроніка» (1945), «Панночка» (1945).

АНДРІАНОВ МИКОЛА ЮХИМОВИЧ (1952–2011) – радянський гімнаст, семиразовий олімпійський чемпіон, заслужений майстер спорту СРСР (1972). Виступаючи на трьох Олімпіадах (1972, 1976, 1980), здобув 15 нагород, з яких 7 золотих (6 особистих і 1 командна), 5 срібних і 3 бронзові, чотириразовий чемпіон світу (1974, 1978), володар Кубка світу (1975–1977). Працював тренером у гімнастичному клубі в Японії (1994–2002), директором дитячої спортивної школи у Володимирі з 2002.

АНДРІЄВСЬКИЙ ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ (нар. 1942) – український графік, живописець, художник книги, мистецтвознавець, народний художник України (1998). Працює в галузях монументально-декоративного, станкового (переважно пейзаж) живопису та книжкової графіки, директор видавництва «Криниця» з 1998, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка за альбом «Українське народне малярство XIII–XX століть. Світ очима народних митців» (1995).

АНДРІЄВСЬКИЙ СТЕПАН СЕМЕНОВИЧ (1760–1818) – лікар, організатор і реформатор медичної справи в Росії. Освіту здобув у Петербурзькій сухопутній госпітальній школі (1780). Працював лікарем у Чернігівському легкокінному полку, в Петербурзькому шпиталі. Першим описав сибірську виразку, щоб довести інфекційну природу хвороби заразив себе виразкою (1788) – перший відомий випадок

самозараження. Обіймав посаду астраханського цивільного губернатора (1811–1818).

АНДРІЄНКО ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1959) – радянський український комедійний актор театру і кіно. Освіту здобув у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1980). Актор Київського театру естради (1980–1984, 1986–1987), Одеської філармонії (1984–1986, 1987–1990), кіностудії ім. О. Довженка (1991–1993). З середини 1990-х виступає актором, автором сценарію, постановником телепрограм, ситуаційних комедій, що виходять на провідних каналах України і Росії.

АНДРІЇВКА – селище міського типу (площа – 6,8 км^2, населення – 2,24 тис. осіб) Сніжнянської міськради Донецької області України. Розташоване у верхів'ях вузької долини річки Глуха (правої притоки Міусу). Засноване 1789, смт з 1938. Рівнинна поверхня, значно порізана глибокими короткими ярами і балками, що впадають в річку, перевищення висот становить до 110 м.

АНДРІЇВКА – селище міського типу (площа – 1,3 км^2, населення – 0,96 тис. осіб) Слов'янського району Донецької області України. Розташоване вздовж підніжжя крутого крейдяного схилу правого берега річки Сухий Торець (лівої притоки Казенного Торця). Заснована як смт 1938. Платоподібна хвиляста рівнина берега над широкою заплавою Сухого Торця почленована короткими, але глибокими ярами і балками.

АНДРІЇВКА – селище міського типу (площа – 5,7 км^2, населення – 2,97 тис. осіб) Тельманівського району Донецької області України. Розташоване у верхів'ях розгалуженої балки, правої притоки річки Кальміус, на хвилястій поверхні східних відрогів Приазовської височини, з відслоненнями гранітів у долинах балок. Засноване 1882, первісна назва Карань (1882–1945) збереглася за місцевою залізничною станцією, смт з 1938.

АНДРІЇВКА – селище міського типу (площа – 9,4 км^2, населення – 3,02 тис. осіб) Бердянського району Запорізької області України. Розташоване на берегах верхів'я річки Кільтичія (лівої притоки Обитічної), на південних схилах Приазовської височини, 90–130 м над р. м. Засноване 1809, було центром Андріївського району Дніпропетровської (1937–1939) і Запорізької (1939–1962) областей, смт з 1957.

АНДРІЇВКА – селище міського типу (площа – 16 км^2, населення – 9,08 тис. осіб) Балаклійського району Харківської області України. Розташоване на лівому березі Сіверського Дінця. Засноване 1663, в козацькі часи належало до Балаклійського, Харківського (1676–1685) та Ізюмського (1685–1756) полків, смт з 1938. Поверхня рівнинна з загальним похилом до заплави ріки, з півдня оточене лісами і входить до зони відпочинку Харкова.

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА – православний храм на кромці Старокиївської гори в Києві, побудований (1749–1754) за проектом архітектора Бартоломео Растреллі на згадку про відвідини міста (1744) російською імператрицею Єлизаветою Петрівною. Однокупольний храм у стилі бароко з п'ятибаневим завершенням заввишки 46 м (зі стилобатом – 60 м), у плані має форму хреста (31,5 × 22,7 м), в кутах із декоративними вежами на масивних стовпах. Внутрішнє розкішне оздоблення в стилі рококо.

АНДРІЇВСЬКА ЦЕРКВА МУЗЕЙ – пам'ятка архітектури XVIII ст., філія і складовий підрозділ (заснований 1968) Національного заповідника «Софія Київська», що на правах відділу проводить роботу з основних напрямків діяльності заповідника, а саме: охорона, збере-

Андріївська церква

ження, популяризація пам'ятки архітектури та мистецтва, науково-дослідна, методична, фондова, реставраційна, експозиційна, інформаційна, облікова, організаційна та культурно-просвітницька робота.

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111–1174) – князь вишгородський (1149–1150, 1155–1156), пересопницько-турівський (1150–1151), володимиро-суздальський (1156–1174), син Юрія Долгорукого. Намагався об'єднати під своєю владою руські землі. Ставши володарем Суздальської землі, переніс столицю до Володимира, зміцнив, розбудував місто, і за його правління князівство стало найсильнішим на Русі, але сам князь загинув під час боярського заколоту.

АНДРІЙ ПЕРВОЗВАННИЙ (? – бл. 60) – за Євангельською історією, один із Христових апостолів, один з перших (звідси прізвисько) і найближчих учнів Ісуса Христа. Руські літописи називають його першим проповідником християнства на Придніпров'ї. Святий-покровитель України, Росії та Шотландії. За переказами, розп'ятий у Греції на косому хресті, т. зв. хресті Андрія Первозванного, який став знаком ордену його імені, а також зображується на військово-морському Андріївському прапорі.

АНДРІЙ II ЮРІЙОВИЧ (? – бл. 1323) – король Русі, Галицько-Волинський князь (1315–1323), другий син князя Юрія I Львовича, від якого успадкував королівський титул. Після смерті батька правив державою разом із братом Львом II Юрійовичем. У грамоті (1316) брати називають себе королями Руської землі – Галичини і Волині. Вони і загинули разом (1323), тільки історія не зберегла достеменно – чи то від Золотої Орди, чи від великого князя литовського Гедиміна.

АНДРІЙЧУК ПЕТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1958) – український диригент, композитор, заслужений працівник культури України (1992). Освіту здобув у Київській консерваторії (1982), концертмейстер (1979–1992) і художній керівник, головний диригент народного ансамблю пісні і танцю України «Дарничанка» з 1992. Автор обробок і аранжувань українських народних пісень для хору і вокальних ансамблів, пісень на слова українських поетів.

АНДРІЯШИК РОМАН ВАСИЛЬОВИЧ (1933–2000) – радянський український письменник, журналіст. Освіту здобув у Львівському університеті (1964). Автор романів: «Люди зі страху» (1966), «Полтва» (1969), «Додому нема вороття» (1976), «Кровна справа» (1978), «Думна дорога» (1982), «Сад без листопаду» (1984) та ін. Лауреат Шевченківської премії (1998) за роман про Юрія Федьковича.

АНДРІЯШІВСЬКО-ГУДИМІВСЬКИЙ – гідрологічний заказник загальнодержавного значення (1977) у районі сіл Мельник, Гудими і Чеберяки Роменського району Сумської області України. На площі 11,56 км^2 охороняється болотний комплекс у заплаві річки Сули зі старицями та суходільним залісеним «островом». На високотравних болотах переважають очерет та рогіз, у старицях домінують різак та ряска, а на суходолі – листяний ліс із дубом, кленом, в'язом, липою і вільшняками.

АНДРОГЕНИ (*грец.* мужність, хоробрість і рід) – загальна збірна назва групи стероїдних гормонів хребетних тварин і людини, що виробляються статевими залозами (сім'яниками у чоловіків і яєчниками у жінок) і корою наднирників і мають властивості у певних концентраціях спричиняти андрогенез і розвиток чоловічих вторинних статевих ознак у обох статей (чоловіків і жінок). Андрогени підвищують утилізацію глюкози, синтез білків і гальмують їх розпад.

АНДРОЇД (*грец.* andr – людина і eides – подібний) – людиноподібний робот. Перша згадка терміна приписується Альберту Кельнському (1270), хоча значно ймовірніше виглядає його популяризація французьким графом і письменником Філіпом Огюстом Матіасом Вільє де Ліль-Адамом (1838–1889) у своєму творі «Майбутня Єва» для позначення людиноподібного робота – штучної жінки Адалі. За ще однією версією, термін походить від співзвуччя імені і прізвища творця перших механічних іграшок Анрі Дро.

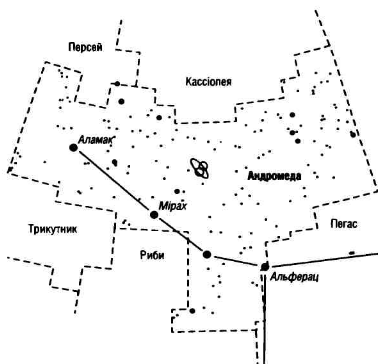
АНДРОКЕФАЛІЗМ (*грец.* чоловік і голова) – зображення міфічних істот з тілом тварин і головами людей (сфінкс, керуб тощо).

АНДРОЛОГІЯ (*грец.* чоловічий і вчення) – галузь медицини, що вивчає чоловіків, чоловічу анатомію і фізіологію, захворювання чоловічої статевої сфери і методи їх лікування. У Європі розглядається як окрема галузь науки і практики, основними науковими на-

прямками якої є чоловіче безпліддя, контрацепція, порушення статевої функції, ожиріння, проблеми старіння, гіпогонадизм тощо.

АНДРОМЕДА – у грецькій міфології – дочка ефіопського царя Кефея і Кассіопеї, віддана батьком у жертву чудовиську, що пожирало людей і спустошувало країну. Персей убив чудовисько, врятував Андромеду і побрався з нею. Після смерті вона перетворилася на небесне сузір'я. Цей міф прислужився сюжетом низки творів мистецтва (античний вазопис, фрески, картина Рубенса «Персей і Андромеда» тощо).

АНДРОМЕДА (*лат.* Andromeda) – сузір'я Північної півкулі, що складається з трьох зір 2-ї зоряної величини (Альферац – найяскравіша, Мірах і Аламак), найважливіший об'єкт сузір'я – спіральна галактика Туманність Андромеди, яку видно неозброєним оком, завдяки чому вона відома вже з X ст.

Сузір'я Андромеда

АНДРОНІВСЬКА КУЛЬТУРА – умовна назва споріднених археологічних культур бронзової доби (1700–1200 до н. е.), поширених на території Казахстану, Західного Сибіру, південного Приуралля. Виділена (1920-ті) і названа за селом Андронове біля Ачинська. Пам'ятки цієї культурної спільноти представлені різного типу поселеннями і могильниками, часто відзначеними круглими низькими насипами та огорожками з каменів. Поховання відбувалися в ямах під курганами (облицьованими плитами або деревом).

АНДРОНІКОВ (АНДРОНІКАШВІЛІ) ІРАКЛІЙ ЛУАРСАБОВИЧ (1908–1990) – радянський російський письменник, літературознавець, лауреат Державної (1967) і Ленінської (1976) премій СРСР, народний артист СРСР (1982). З 1935 виступав із власними усними розповідями, в яких створював «портрети» письменників, артистів та ін. відомих осіб, часто гумористично забарвлені. Багато зробив для вивчення життя і творчості М. Лермонтова, якому присвячено основні літературознавчі твори.

АНДРОПАУЗА (*грец.* andros – чоловік і pausis – припинення) – клімакс, клімактерій у чоловіків, тобто період у житті чоловіка, коли згасає гормональна активність яєчок, який зазвичай настає між 50 і 60 роками життя.

АНДРОПОВ ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1914–1984) – радянський партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Освіту здобув у Рибінському технікумі водного транспорту (1936) і Вищій партійній школі ЦК КПРС (1947). Голова Комітету державної безпеки СРСР (1967–1982), генерал армії (1976), генеральний секретар ЦК КПРС (1982–1984), голова Президії Верховної Ради СРСР (1983–1984).

АНДРУСЕНКО ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ (1895–1965) – радянський український диригент, бандурист, педагог. Освіту здобув на полтавських дворічних диригентських курсах (1921), керував різними хоровими колективами та капелами бандуристів Полтавщини (1927–1932), власноруч створював українські народні музичні інструменти (бандури, цимбали, сопілки). Репресований 1932, після реабілітації переїхав до Сум, де створив (1947) і керував капелою бандуристів.

АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я (1667) – угода між Московським царством і Річчю Посполитою про припинення війни, підписана 30 січня 1667 в селі Андрусеве під Смоленськом терміном на 13,5 року, що завершила російсько-польську війну (1654–1667). За ним під владою Московії залишались Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом та Смоленськ, а в складі Речі Посполитої – Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь, а Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав.

АНДРУСОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1861–1924) – геолог і палеонтолог, знавець історії Чорноморського басейну. Навчався в Новоросійському університеті (Одеса), два роки

стажувався в Європі (Німеччині, Франції, Італії), професор Тартуського (1896–1905), Київського (1905–1912) і Таврійського (1918–1920) університетів, академік РАН (1914). Автор значних праць зі стратиграфії, палеонтології і палеогеографії неогену й антропогену Кримсько-Кавказької та Закаспійської областей.

АНДРУСЯК МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1955) – український радянський письменник, публіцист. Освіту здобув у Київському університеті (1985). Учителював (1985–1988), працював на деревообробних підприємствах Київщини і Прикарпаття, засновник видавничо-поліграфічного товариства «Вік» (1993). Лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (2010) за документально-художню трилогію про воїнів УПА «Брати грому» (2001), «Брати вогню» (2004), «Брати просторів» (2007).

АНДРУХОВИЧ ЮРІЙ ІГОРОВИЧ (нар. 1960) – український поет, прозаїк, перекладач, есеїст. Освіту здобув в Українському поліграфічному інституті у Львові (1982) і на Вищих літературних курсах у Москві (1991). Автор збірок віршів «Небо і площі» (1985), «Середмістя» (1989), «Екзотичні птахи і рослини» (1991), прозових творів «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996) та збірок есеїв «Дезорієнтація на місцевості» (1999), «Диявол ховається в сирі» (2006) тощо.

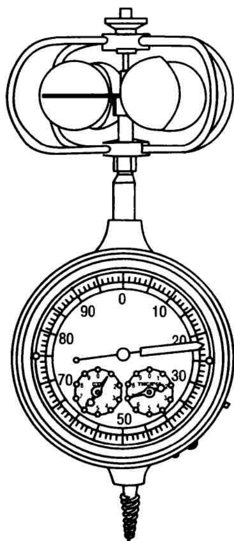
АНДРУШІВКА – місто (площа – 6,8 км^2, населення – 9,2 тис. осіб) Житомирської області України, центр району. Розташована на берегах річки Гуйва (правої притоки Тетерева). Відома з 1683 під назвою Андрусовка, статус містечка набула 1859, міста – 1975. На березі звивистої Гуйви постав перший на Житомирщині цукровий завод (1848), належав Терещенкам (1869–1920), працює донині.

АНДРУШІВСЬКИЙ РАЙОН – район на південному сході Житомирської області, утворений 1928, площа – 0,9 тис. км^2, населення – 35,4 тис. осіб (у т. ч. міське – 12,1 тис. осіб). Межує з Бердичівським, Житомирським, Коростишівським, Попільнянським, Ружинським і Козятинським районами. Адміністративний центр – Андрушівка. Розташований на полого-хвилястій рівнині Придніпровської височини, порізаній річковими долинами, ярами та балками. Річки басейну Дніпра – Гуйва, Пустоха, Лебединець, Ів'янка.

АНДРУШКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (нар. 1953) – український художник і скульптор. Освіту здобув у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1982). Автор монументальних, інтер'єрних та скульптурних робіт, переважно твори дерев'яної пластики: «Музики», «День і ніч», «Козак Мамай», «Материнство», «Розпач», «Ніч, коли падали каштани», «Людина і птах», «Розп'яття», «Благовіщення», «Місячне світло», «Зустріч», «Той, що відпочиває», «Ізіда», «Мойсей», «Яблуко Єви» тощо.

АНДХРА-ПРАДЕШ (ANDHRA PRADESH) – штат (площа – 275 608 км^2, населення – 76,5 млн осіб) у центральній Індії на узбережжі Бенгальської затоки, утворений 1953, основні релігії – індуїзм та іслам. Адміністративний центр – Гайдерабад. Межує зі штатами Оріcса, Чгаттісгарг, Махараштра, Карнатака, Тамілнад. Займає прибережні рівнини, хребти Південної Гати і Деканське плоскогір'я, великі річки Крішна і Годаварі. Клімат тропічний, середня температура січня +22 °С, травня +30 °С, опади – до 1500 мм/р.

АНЕМОМЕТР (*грец.* вітер і міряю) – метеорологічний прилад для вимірювання швидкості

Анемометр

вітру. Складається з чашкової (або лопатевої) вертушки, укріпленої на осі, яка сполучена з вимірювальним механізмом. Із виникненням повітряного потоку вітер штовхає чашечки, які починають крутитися навколо осі. Залежно від конструкції заміряє кількість обертів чашечок навколо осі (після чого розраховується середня швидкість вітру) або показує швидкість вітру на даний момент.

АНЕСТЕЗІОЛОГІЯ – розділ медицини, який займається вивченням засобів та методів забезпечення анестезії (тобто втрати чутливості, в тому числі больової) при різних гострих больових синдромах, шокових станах, травмах, хірургічних втручаннях, пологах тощо. Перший наркоз (ефірне знеболення) 16 жовтня 1846 застосував американський дантист Вільям Томас Мортон під час видалення пухлини. Спочатку була частиною хірургії, але згодом еволюційно виділилася в самостійну науку.

АНЕСТЕЗІЯ (*грец.* без почуття) – явище зменшення чутливості будь-якої ділянки тіла або органа, аж до повної її втрати через провідність чутливих нервів. Мимовільно може спостерігатися при деяких неврологічних або психічних захворюваннях (при ураженні або пошкодженні чутливих нервів шкіри, м'язів, внутрішніх органів та органів чуття, істерії та деяких психозах), а штучна відбувається шляхом застосування різних анестезувальних засобів з метою знеболювання.

АНЖЕРСЬКИЙ ЗАМОК (*фр.* Château d'Angers) – замок, розташований в Анже на заході Франції в басейні Луари. Укріплене поселення відоме з часів Римської імперії (III ст.). Фортеця потрапляє під владу графства Анжу (851), за часів правління Жоффруа II (1040–1060) замість дерев'яного будується величезний кам'яний замок. Нині він разом з архітектурними пам'ятками презентує серію гобеленів «Апокаліпсис», полотно якого створювалося 5 років і становить 144 м завдовжки і 5,5 м заввишки.

АНЖУ (АНЖУЙСЬКА) – назва кількох дворянських і королівських династій у низці європейських країн у середньовіччя, що походила від французьких графів Анжу (Anjou). Її представники правили в Англії (1154–1399, засновник – Генріх II); у Південній Італії (1268–1442) і Сицилії (1266–1302, засновник – Карл I Анжуйський); в Угорщині (1308–1387, засновник – Карл I Роберт); у Польщі (1370–1399 – Людовік Анжуйський).

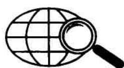
АНЗОБСЬКИЙ ТУНЕЛЬ – автомобільний тунель у Таджикистані на шляху між Душанбе і Худжандом завдовжки 5 км, що дозволяє долати Гісарський хребет на кілька годин швидше, ніж раніше Анзобським перевалом (3370 м), інколи блокованим до півроку. Будівництво тунелю розпочато за радянських часів, а завершено 2006. Відкриття тунелю забезпечує цілорічне автомобільне сполучення з північними районами країни.

АНІ ЛОРАК (ім'я при народженні – **КУЄК КАРОЛІНА МИРОСЛАВІВНА**) (нар. 1978) – українська естрадна співачка, народна артистка України (2008). У її репертуарі понад 10 альбомів (1996–2010) і більш ніж 100 пісень українською, російською та англійською мовами, десятки відеокліпів, ролі у мюзиклах та телевізійних музичних фільмах. Представляла Україну на конкурсі «Євробачення» у Белграді (2008), де посіла друге місце.

АНІГІЛЯЦІЯ (*грец.* а – не, *лат.* nihil – ніщо) – взаємодія елементарних частинок і античастинок, внаслідок якої вони перетворюються на інші форми матерії, наприклад, перетворення електрона і позитрона на пару фотонів. Термін вживають у ядерній фізиці та у фізиці твердого тіла для позначення реакцій між квазічастинками. Анігіляція показує перетворення частинок однієї форми матерії (речовини) в іншу форму (поле), відповідно до основних законів природи.

АНІЗОТРОПІЯ (*грец.* anisos – нерівний і tropos – напрям) – характеристика фізичного тіла, яка полягає в тому, що різні його властивості (наприклад, механічні, електричні або магнітні) в різних напрямках проявляються кількісно неоднаково. Характерна для багатьох монокристалічних об'єктів, особливо наочна для оптичних властивостей.

АНІЛІН – органічна сполука з формулою $C_6H_5NH_2$, найпростіший ароматичний амін. Безбарвна масляниста рідина з характерним запахом, трохи важча від води і погано в ній розчиняється, змішується зі спиртом, ефіром, бензолом, отруйна. На повітрі швидко окислюється і набуває червоно-бурого забарвлення. Застосовується у виробництві барвників, фармацевтичних препаратів, вибухових

речовин, полімерів, прискорювачів вулканізації каучуку.

АНІМАЛІЗМ (*лат.* animal — тварина) — термін має кілька тлумачень: сукупність рис, властивих тваринам, або звіряча натура; поклоніння різноманітним священним тваринам; підхід до вивчення людини і суспільства, який шукає пояснень мотивації їхньої дії у біологічному походженні людини та її зв'язку зі світом тварин.

АНІМАЛІСТИКА (*лат.* animal — тварина) — жанр образотворчого мистецтва, присвячений тваринному світу; художників, які працюють у цьому жанрі, називають анімалістами. Перші приклади в зображенні тварин презентує первісне мистецтво — наскельні малюнки в печерах Європи, що вражають дивовижною життєвістю передавання образу і рухів різноманітних тварин. Як самостійний жанр склався в Голландії і Фландрії (XVII ст.), Франції, Англії і Росії (XVIII ст.).

АНІМАЦІЯ (*лат.* anima — душа і *фр.* animation — оживлення) — вид кіномистецтва, твори якого створюються шляхом зйомки послідовних фаз руху намальованих (графічна) або об'ємних об'єктів. Ці твори називають анімаційними або мультиплікаційними фільмами (мультфільмами). Перші мальовані фільми створені у Франції (1908), об'ємні — в Росії (1911), а першими вітчизняними мультфільмами були (1927) «Українізація» про вивчення української мови і «Казка про солом'яного бичка».

АНІМІЗМ (*лат.* anima — душа) — віра в існування душі і духів, які керують матеріальним світом, де душа є безтілесною копією тіла, може існувати самостійно при житті і після нього. Вірування первісних людей, одухотворення сил природи, тварин, рослин і предметів, приписування їм розуму, дієздатності і могутності, звідки виникають поховальний культ, культ предків і розвиток вірувань у загробне існування душі — потойбічне життя.

АНІОН (*грец.* висхідний) — негативно заряджений іон, що характеризується величиною негативного електричного заряду, наприклад, Cl^- — однозарядний аніон, а SO_4^{2-} — двозарядний. В електричному полі вони переміщуються до позитивного електрода (анода) і присутні в розчинах більшості солей, кислот та основ, а також у кристалічних решітках сполук з іонним зв'язком, в іонних рідинах і в розплавах.

АНІС (*лат.* Pimpinella anisum) — вид трав'янистих однорічних рослин родини Зонтичні (Apiaceae), поширений у Середземномор'ї і Передній Азії. Має тонкий корінь, пряме стебло (заввишки до 50—70 см), листя округлосерцеподібне, клиноподібне або трироздільне, дрібні білі або рожевуваті квіти, зібрані в складні зонтики з променями (6—16). Використовується як прянощі, ефірна олія, вживається в медицині, парфумерії, лікеро-горілчаному виробництві, в харчовій промисловості.

АНКАРА (*тур.* Ankara) — столиця (площа — 1417 км^2, населення — 3,9 млн осіб) Туреччини на однойменній річці в центральній частині Анатолійського плато, на висоті до 1000 м над р. м. Відома з VII ст. до н. е. як поселення на перехресті торговельних шляхів між Європою і Азією. Входила до складу Римської імперії, Візантії, Османської імперії (XIV—XX ст.), столиця Турецької республіки (1923). Поділяється на Старе і Нове (побудоване під впливом конструктивізму) місто. Клімат континентальний.

АНКЕР (*нім.* anker — якір) — термін у царині архітектури і будівництва: вмурована у стіновий масив для скріплення частин споруди або підтримки виступаючих елементів конструктивна металева або дерев'яна деталь; кілок, забитий у землю, аби утримувати обшивку земляних фортець; зв'язні болти, фундаментні болти — основний елемент анкерного кріплення, серед яких розрізняють металевий, гвинтовий, залізобетонний, дерев'яний, полімерний та гітарний анкер.

АНКЕРНИЙ КАМІНЬ (*нім.* anker — якір) — чималий кам'яний блок різної конфігурації, ретельно притесаний до сусідніх, здатний сприймати значні зовнішні навантаження. Зазвичай застосовується у спорудженні маяків, мостових биків, фундаментів будівель тощо.

АНКЕРОК — дерев'яний бочонок, що входить до комплекту рятувальних шлюпок і служить для зберігання запасів прісної води (місткістю від 16 до 50 л). Первинно являв собою сплюснутий дерев'яний бочонок, призначений для перевезення вин, нині виготовляється з металу або пластику.

АНКЛАВ ВІДКРИТОГО МОРЯ — частина морських просторів, віддалена більш ніж на 200 морських миль від узбережжя і повністю оточена економічною зоною одного або кількох держав. Конвенції ООН з морського права (1982) та ін. міжнародні договори цей термін не використовують, але існування поняття визнається в доктрині міжнародного права.

АННА АВСТРІЙСЬКА (1601–1666) — королева Франції (з 1615), донька Філіпа III (короля Іспанії) і Маргарити Австрійської з династії Габсбургів. У 10-річному віці заручена з королем Франції Людовіком XIII, взяла з ним шлюб у 15 років, що стало політичним об'єднанням Бурбонів та Габсбургів, розрахованим на укріплення стосунків між монархіями обох країн. Була регентшею в період неповноліття сина Людовіка XIV (1643–1661), коли фактично правив кардинал Дж. Мазаріні.

АННА БОЛЕЙН (BOLEYN) (бл. 1507–1536) — королева Англії, друга дружина Генріха VIII (1533–1536), мати Єлизавети I. Була вимогливою, честолюбною, марнотратною, нажила безліч недоброзичливців, не спромоглася народити королеві спадкоємця, звинувачена у державній і подружній зраді. Після показового суду страчена (обезголовлена) в Лондоні.

АННА ІОАННІВНА (1693–1740) — російська імператриця з династії Романових. Друга донька царя Івана V (брата і співправителя царя Петра I) від Параски Федорівни. Видана заміж (1710) за герцога Курляндського Фрідріха Вільгельма, овдовівши за 4 місяці, залишилася в Курляндії. Після смерті Петра II запрошена (1730) на російський престол Верховною таємною радою як монарх з обмеженими повноваженнями, але спромоглася розігнати Верховну раду і забрала всю владу.

АННА СТЮАРТ (STUART) (1665–1714) — королева Великої Британії та Ірландії (з 1702), дочка Якова II і Анни Хайд, остання з династії Стюартів. Побралася (1683) з датським принцом Георгом, з п'ятьох їхніх спільних дітей не вижив жоден, тому, відповідно до акта про престолонаслідування (1701), її мали змінити нащадки Якова I, які правили в Ганновері. За її правління почав складатися порядок, за яким уряд мав формуватися з діячів партії (вігів або торі), що переважали в палаті громад.

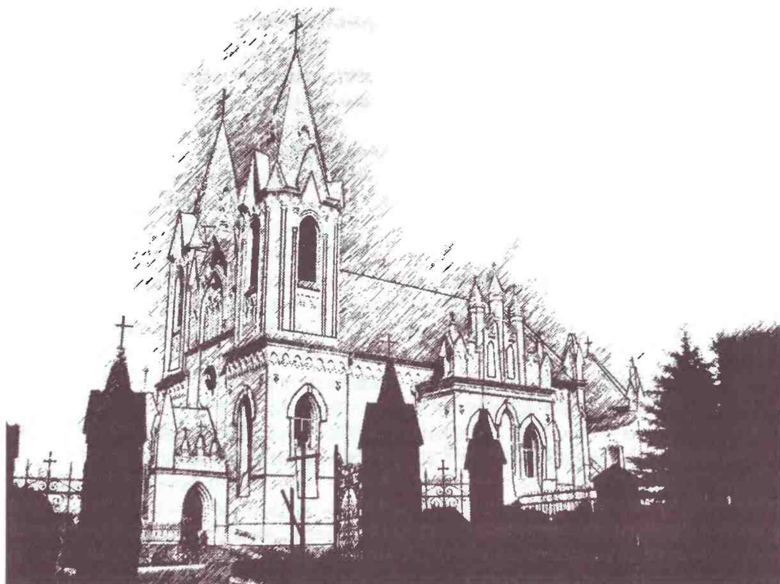
АННА ЯРОСЛАВНА (бл. 1024 – після 1075) — дочка київського князя Ярослава Мудрого від шлюбу з Інгігердою Шведською. Друга дружина французького короля Генріха I Капета, королева Франції, мати майбутнього короля Філіпа I, прабаба понад двох десятків французьких королів. Її біографія реконструюється винятково на підставі звісток французьких середньовічних хронік і документів, а в давньоруських джерелах Анна взагалі не згадується.

АННАМСЬКІ ГОРИ — гірська система Індокитаю, що простяглася вздовж східного краю півострова Індокитай, через Лаос, В'єтнам і невелику ділянку Камбоджі. Довжина — до 1300 км, ширина — 300 км (найвища точка — гора Нгоклінь, 2598 м у центральному районі В'єтнаму). Північна частина складена кам'яновугільними та пермськими пісковиками і вапняками, південна є залишком стародавнього кристалічного масиву з покривами четвертинних базальтів.

АННАПУРНА I — гора в Гімалаях на території Непалу, висота — 8091 м (10-та в ряду піків світу). Уперше підкорена північним схилом французькою експедицією (1950), південним — англійською командою (1970). Назва з санскриту перекладається як «богиня врожаю». Вона є найвищою точкою гірського масиву завдовжки 55 км, що містить ще 5 вершин заввишки понад 7200 м: Аннапурна II (7937 м), Аннапурна III (7555 м), Аннапурна IV (7525 м), Гангапурна (7455 м), Аннапурна Південна (7219 м).

АННЕНКОВ КОСТЯНТИН НИКАНОРОВИЧ (1843–1910) — російський юрист і земський діяч. Освіту здобув у Харківському університеті (1867), був обраний дільничним повітовим мировим суддею (1868), перебував почесним мировим суддею і головою Льговського мирового з'їзду Курської губернії (1873–1888). Головні праці: «Опыт комментария к уставу гражданского судопроизводства» (1887–1888), «Система русского гражданского права» (1894–1899), «Задачи губернского земства» (1890).

АННИ СВЯТОЇ КОСТЕЛ — храм у центрі подільського міста Бар (Вінницька область, Україна). Костел, заснований ще за часів королеви Бони (XVI ст.), прославився 1768, коли під його склепінням представники знаних польських родів проголосили створення Барської конфедера-

Костел Святої Анни

ції — військово-політичного об'єднання польської шляхти, спрямованого на збереження незалежності Польщі від Росії. Нинішня білосніжна цегляна, тринефна базиліка, зі стрімко-високими вежами на парадному фасаді є прикрасою Бара.

АНО (ANNAUD) ЖАН-ЖАК (нар. 1943) — французький кінорежисер і сценарист. Освіту здобув у Сорбонні та Інституті вищої кіноосвіти (1964). Автор більш ніж десятка художніх кінострічок. Дебютний фільм «Чорне та біле в кольорі» (1976) отримав «Оскара» як кращий іноземний фільм, європейською нагородою «Сезар» відзначено фільми: «Битва за вогонь» (1982, фільм року і режисура), «Удар головою» (1982, найкраща чоловіча роль), «Ім'я Рози» (1987, кращий фільм іноземною мовою).

АНОД (*грец.* шлях угору) — позитивно заряджений електрод, до якого притягаються (звичайно в розчині, газі чи вакуумі) негативно заряджені частинки (аніони). В електро- і радіотехнічних приладах анод з'єднаний з позитивним полюсом джерела електричного струму. Поняття застосовують головним чином в описі явищ електролізу, проходження струму крізь гази і вакуум. В електрохімії анодом прийнято називати електрод, на якому відбувається хімічна реакція окиснення.

АНОДУВАННЯ — електролітичне нанесення оксидної плівки (анодне окислення, анодне оксидування) на поверхню металевих виробів (головним чином з алюмінію і його сплавів). Плівка захищає метал від корозії, має електроізоляційні властивості, покращує зовнішній вигляд виробу, завдяки чому застосовується у виробництві деталей літаків, радіоапаратури тощо

АНОМАЛІЯ (*грец.* ненормальність) — неправильність, відхилення від норми. У педагогіці та психології — відхилення особи від нормального фізичного і розумового розвитку. Магнітні аномалії в геології — зони на поверхні Землі, де значення і напрям вектора магнітного поля істотно відрізняється від нормальних значень геомагнітного поля. Аномальні (паранормальні) явища — різного роду феномени, існування яких не має наукового пояснення та перебуває за межами сучасної наукової картини світу.

АНОНІМ ГАЛЛ (*лат.* Gallus Anonymus) (XI–XII ст.) — автор невідомого походження найдавнішої

польської хроніки, написаної латинською мовою. Вона складається з 3 книг і охоплює історію Польщі до 1113, прислужилася джерелом для подальшої польської середньовічної і нової історіографії. У ній обґрунтовувалася польська ідеологія «золотої вільності», яка характеризує Річ Посполиту, чиї королі були вибрані і корилися сейму, вперше видана 1749.

АНОРЕКСІЯ (*грец.* без апетиту) – повна або часткова відмова від прийому їжі. Поділяється на нервову – розлад прийому їжі, що характеризується навмисним зниженням ваги, який викликається або підтримується самою особою; психічну – відмова від їжі з огляду на різке пригнічення апетиту в депресивних станах або під впливом маячних ідей отруєння; симптоматичну – зниження або втрата апетиту, дуже поширена при психічних та багатьох соматичних захворюваннях.

АНОРТОЗИТ – магматична гірська порода групи габро, складається з основного та середнього плагіоклазу з основними домішками (олівіном, піроксеном, магнетитом). Колір від білого до темно-сірого, щільність – 2,71–3,05 г/см^3. Це одна з найдавніших відомих на Землі порід (її аналоги зустрічаються на Місяці), що першою кристалізувалася в земній корі і започаткувала всю подальшу еволюцію її гірських порід. Зустрічається в районах щитів і використовується як облицювальний матеріал.

АНОТАЦІЯ (*лат.* annotatio – зауваження, позначка) – короткий виклад змісту книги, статті, розробки, звіту тощо. Функціонально первісно присутня в каталогах Александрійської бібліотеки (III ст. до н. е.). З появою наукових видань (XVII ст.) анотація дає початок жанрам наукової періодики, а пізніше – становленню анотованої бібліографії, де її обов'язковим елементом стає бібліографічний опис у редукованій формі (автор, назва, індекс тощо).

АНОФРІЄВ ОЛЕГ АНДРІЙОВИЧ (нар. 1930) – радянський та російський актор театру і кіно, співак, народний артист РФ. Освіту здобув у Школі-студії МХАТ (1954), працював актором Центрального дитячого театру (1954–1960), театрів ім. Маяковського (1960–1962) і ім. Моссовєта (1962–1972). Понад 50 ролей у кіно, але найбільшого визнання досяг піснями, виконаними у фільмах «Путь к причалу» (1962), «Земля Санникова» (1973) і мультфільмі «Бременские музыканты» (1969).

АНОХІН АНДРІЙ ВІКТОРОВИЧ (1867–1931) – російський радянський учений-етнограф, композитор. З 1906 до 1931 здійснив численні етнографічні та фольклорні експедиції південним Сибіром, Монголією, Східним Казахстаном і Алтаєм. Автор багатьох творів з міфології, вірувань, музичної культури і шаманізму тюрків Алтаю («Богатырский эпос», «Буддийская храмовая музыка», «Материалы по шаманству у алтайцев», «Бурханизм в Западном Алтае», «Душа и её свойства по представлению телеутов»).

АНОХІН ПЕТРО КУЗЬМИЧ (1898–1974) – російський радянський фізіолог, академік АН СРСР (1966), лауреат Ленінської премії (1972). Освіту здобув у Петроградському інституті медичних знань (1926). Автор фундаментальних праць з нейрофізіології – механізмів умовного рефлексу і внутрішнього гальмування, онтогенезу нервової системи та ін. Вивчав діяльність цілісного організму на основі власної теорії функціональних систем, що прислужилася розвитку системного підходу в біології та кібернетиці.

АНРЕП-ЕЛЬМПТ РОМАН ЙОСИПОВИЧ (1834–1888) – мандрівник та етнограф. Син кавалерійського генерала, вихований у кадетському корпусі, учасник Кримської війни. Після виходу у відставку об'їхав весь світ, терплячи чимало поневірянь і наражаючись на небезпеку. Автор багатотомних досліджень, зокрема «Подорож по п'яти частинах світу», «Подорож по Австралії» та ін. Помер від лихоманки в британській Бірмі.

АНРІ ТРУАЙЯ (при народженні – **ТАРАСОВ ЛЕОН АСЛАНОВИЧ**) (1911–2007) – французький письменник російсько-вірменського походження, член Французької академії (1959). За роман «Павук» («L'Araigne») отримав найпрестижнішу літературну нагороду Франції – Гонкурівську премію (1935). Автор белетристичних російських біографій: «Достоєвський» (1940), «Пушкін» (1946), «Толстой» (1965) «Микола Гоголь» (1971), «Катерина Велика» (1977), «Іван Грозний» (1982), «Антон Чехов» (1984) та ін.

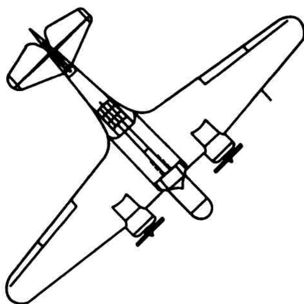
АНСАМБЛЬ (*фр.* ensemble – сукупність, струнке ціле) – узгодженість, єдність частин, що утворюють щось ціле. Виділяють ансамблі:

архітектурний – гармонійна єдність просторової композиції будівель та інженерних споруд; художній – узгодженість у виконанні драматичного, музичного та ін. творів; музичний – група артистів, що становить єдиний художній колектив; статистичний (у фізиці) – набір різних станів фізичної системи, що відповідають певним критеріям.

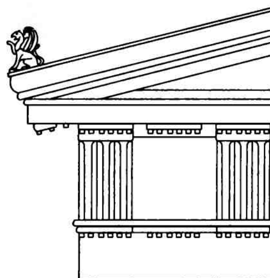
АНСЕЛЬМ (ANSELM) КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ (1033–1109) – теолог і філософ італійського походження, бенедиктинець, архієпископ Кентерберійський (1093–1109). Представник ранньої схоластики (вважається її засновником) і прихильник крайнього реалізму. Бачив у вірі передумову раціонального знання («вірую, щоб розуміти»), був супротивником номіналізму. Розвинув онтологічне доведення буття Бога із самого поняття Бога, канонізований (1494).

АНТ-40 (СБ) – швидкісний фронтовий бомбардувальник, наймасовіший серійний літак (вироблявся у 1936–1941, побудовано 6831 літак 16 модифікацій) розробки КБ Туполєва. Екіпаж – 3, розміри: довжина – 12,57 м, розмах крила – 20,33 м, висота – 3,48 м, площа крила – 56,7 м^2. Максимальна злітна вага – 7880 кг, крейсерська швидкість – 375 км/год, дальність польоту – 2300 км, найбільша висота – 7800 м. Озброєння: шість 7,62-міліметрових кулеметів і 600 кг бомб.

АНТ-40

АНТАБЛЕМЕНТ (*фр.* entablement – стіл, дошка) – верхня горизонтальна частина споруди, зазвичай лежить на колонах, складовий елемент класичної архітектури ордеру. Виник на основі дерев'яного балочного перекриття і в своїх формах відображає його структуру. Членується на несучу частину – архітрав, фриз (що спирається на нього) і карниз (що увінчує). Інколи зустрічається неповний антаблемент, коли відсутній фриз.

Антаблемент

АНТАГОНІЗМ (*грец.* antagonisma – суперечка, боротьба) – суперечність, для якої характерна гостра непримиренна боротьба ворогуючих сил, тенденцій. Термін вживається в релігійних системах щодо боротьби добра і зла, в культурі для демонстрації непримиренних суперечностей між носіями взаємовиключних соціальних програм поведінки або світоглядних установок (гуманізм і людиноненависництво, націоналізм і інтернаціоналізм тощо).

АНТАДЗЕ ДОДО (ІСААК) КОСТЯНТИНОВИЧ (1900–1978) – радянський грузинський актор, театральний режисер, народний артист СРСР (1971). Очолював найбільші театри Грузії: Тбіліський академічний театр ім. К. Марджанішвілі (1933–1938), Кутаїський театр ім. Л. Месхешвілі (1938–1952), Тбіліський російський театр ім. Грибоєдова (1952–1957), Тбіліський театр ім. Ш. Руставелі (1957–1978).

АНТАНАНАРІВУ (*малаг.* Antananarivo) – столиця (площа – 649 км^2, населення – 21 тис. осіб) Мадагаскару, заснована (XVII ст.) королем Андріандзакою, який звелів будувати палац на найвищому місці (назва перекладається як «тисяча сіл» або «місто тисячі воїнів». Королівський палац Рува (1828) довгий час був єдиною кам'яною спорудою міста, яке до 1975 називалося Тананаріве. Розташоване на центральному нагір'ї на висоті понад 2000 м, клімат помірний морський.

АНТАНТА (*фр.* entente – згода) – військово-політичний блок Росії, Англії і Франції, створений як противага «Троїстому союзу». Склався в 1904–1907 і завершив розмежування великих держав напередодні Першої світової війни. Назва (1904) спочатку позначала англо-французький союз, причому вживалася l'Entente cordiale («сердечне порозуміння») на згадку про давній (1840-ві) короткочасний т. зв. союз між країнами.

АНТАНТА МАЛА – альянс Чехословаччини, Румунії та Югославії (1920–1921), метою якого було стримування угорського іредентизму та запобігання відтворенню монархії Габсбургів в Австрії або Угорщині. Союз здобув підтримку Франції, яка підписала військові угоди з кожною з трьох учасниць Малої Антанти, завдяки чому отримала можливість відкриття другого фронту в разі збройного конфлікту з Німеччиною.

АНТАРЕС – найяскравіша зоря в сузір'ї Скорпіона і одна з найяскравіших зір на нічному небі. Червоний надгігант із діаметром приблизно $2{,}1 \times 10^9$ км, віддалений від Землі майже на 600 світлових років, його загальна світність перевищує сонячну в 65 тис. разів, а маса зорі становить 15–18 мас Сонця. Величезний розмір і відносно невелика маса свідчать про дуже низьку щільність зорі.

АНТАРКТИДА (*грец.* anti – проти і arktikos – північний) – континент у Південній півкулі навколо географічного південного полюса, що омивається ділянками Атлантичного, Індійського і Тихого океанів (або Південного океану) і займає 10 % поверхні Землі. Загальна площа поверхні становить 14,4 млн км^2 (з яких понад 1,6 млн км^2 – шельфові льодовики). Там розташовані 90 % світових запасів льоду, в яких сконцентровано 70 % прісної води на Землі. Відкрита російською експедицією на чолі з Т. Беллінсгаузеном та М. Лазаревим (16 січня 1820).

АНТАРКТИКА – південна полярна область Землі, до складу якої входить материк Антарктида та ділянки Атлантичного, Індійського і Тихого океанів (або Південний океан), що межують з Антарктидою, та групи островів: Південна Джорджія, Південні Сандвічеві, Південні Оркнейські, Південні Шетлендські, Петра I тощо. Певних меж вона не має, і зазвичай їх проводять ізотермою +10 °C найтеплішого місяця або крайньою північною межею пакового льоду (на 1 листопада), або межею поширення айсбергів.

АНТАРКТИЧНА ЦИРКУМПОЛЯРНА ТЕЧІЯ, або **ТЕЧІЯ ЗАХІДНИХ ВІТРІВ** – океанічна течія в Південній півкулі між 40° і 55° південної широти, що зумовлена впливом постійних західних вітрів і має напрям із заходу на схід. Найпотужніша в світі течія (понад 30 тис. км, швидкість 0,4–2 км/год, переміщення води 240 млн м^3/с, температура води +1–15 °C), що перетинає Південний океан і охоплює земну кулю безперервним кільцем, від неї відгалужуються холодні Бенгельська, Західноавстралійська і Перуанська течії.

АНТАРКТИЧНИЙ ПІВОСТРІВ – частина Західної Антарктиди між Атлантичним та Тихим океанами, довжина – 1300 км, ширина – до 200 км, має гористу поверхню (найвища точка – гора Джексона, висота 4191 м) зі згаслими вулканами, вкрита льодовиками. Тут розташована більша частина антарктичних наукових станцій; раніше (до 1961) Антарктичний півострів називався Землею Грейама (СРСР і Велика Британія), О'Хіггінса (Чилі), Сан-Мартіна (Аргентина) або півостровом Палмера (США).

АНТВЕРПЕН ПОРТ – бельгійський порт, відомий із часів середньовіччя, другий у Європі, що поступається за розмірами лише Роттердамському (Нідерланди). Розташований у пониззі річки Шельда за 90 км від Північного моря, відділений від нього 6 шлюзами. Загальна довжина портових причалів становить 124 км, порт обладнаний 387 підйомними кранами, 12 плавучими кранами, 19 навантажувальними системами, що навантажують/розвантажують десятки тисяч суден на рік.

АНТВЕРПЕНСЬКИЙ КОРОЛІВСЬКИЙ МУЗЕЙ ВИТОНЧЕНИХ МИСТЕЦТВ – художній музей в Антверпені, відкритий 1810. Нині музейна експозиція (разом із фондами нараховує бл. 13 000 творів мистецтва) відображає розвиток мистецтва в місті (XVI–XVII ст.), коли Антверпен був одним із найважливіших культурних центрів Європи. Розмістився в давній класичній будівлі на площі Леопольда (1884–1890).

АНТЕЙ – у грецькій міфології: велетень, володар Лівії, син бога Посейдона і богині землі Геї. Був непереможний, поки торкався матері-

Антарктида

землі, але був задушений Гераклом, який спромігся відірвати його від землі.

АНТЕЙ (АН-22) – радянський турбогвинтовий транспортний літак, названий на честь персонажа грецької міфології. Перший політ 1965, серійно в 4 модифікаціях вироблено 68 літаків (1966–1975), з яких 9 втрачено (96 загиблих). Екіпаж 5–6, пасажирів – 29–290, розміри: довжина – 57,31 м, розмах крила – 64,4 м, висота – 12,54 м. Вантажопідйомність – 60 т, максимальна злітна маса – 250 т, крейсерська швидкість – 580 км/год, практична дальність польоту – 5225 км, максимальна висота – 9000 м.

АНТЕКЛІЗА (*грец.* anti – проти і klisis – нахил) – велике пологе підняття шарів земної кори в межах платформ (плит), площа – понад 60–100 тис. км^2, є протилежністю синеклізи. Зазвичай має овальні або округлі обриси, формується довго, протягом кількох геологічних періодів. Внаслідок цього в склепінних частинах потужності осадових товщ зменшені або взагалі відсутні.

АНТЕМ (*англ.* anthem) – нелітургійний духовний спів англіканської церкви з текстом із Біблії та ін. джерел англійською мовою. Поділяється на повний (найбільш ранній вид, призначений для виконання хором) і віршовий (або строфічний, з'явився в XVI ст. і застосовує чергування сольних партій з хоровим співом у супроводі інструментальної музики).

АНТЕНА (*лат.* antenna – щогла) – пристрій для випромінювання або/і прийому радіохвиль, зазвичай у поєднанні з радіопередавачем

або радіоприймачем. Однією з основних характеристик є діаграма спрямованості, що визначає характер розподілу в просторі потужності електромагнітного поля, випромінюваного (прийнятого) антеною. Розрізняють неспрямовані і спрямовані антени, а також їх різновиди: вібраторні (дротові), щілинні, рупорні, дзеркальні, лінзові, решітки та ін.

АНТИ — група слов'янських племен, що згадується візантійськими авторами у IV–VII ст. Територія антів охоплювала переважно лісостепову зону Східної Європи і простиралася від долини Дунаю до узбережжя Азовського моря. Культура антів відома з писемних та археологічних джерел. Вони обожнювали сили природи, мали капища, де стояли зображення ідолів з каменю або дерева, високого рівня сягало ужиткове мистецтво, особливо ювелірна справа.

АНТИ- (*грец.* anti — проти) — перша частина складних слів, що позначає: спрямованість проти чого-небудь або боротьбу з чим-небудь (антигуманність, антидарвінізм, антикризовий, антиреалістичний, антирадянський, антицерковний); суперечність чого-небудь (антигерой, антимистецтво, антинауковий, антироман, антиутопія); у фізиці — протилежність частинок яким-небудь частинкам речовини за певними властивостями (антинейтрино, антинейтрон, антипротон, античастинка).

АНТИАГРЕГАНТИ — група лікарських засобів, які знижують зсідання і покращують реологічні властивості крові за рахунок запобігання агрегації еритроцитів і тромбоцитів з руйнуванням їх агрегатів. У повсякденному житті найбільш уживаною і доступною з антиагрегантів є ацетилсаліцилова кислота, яка в цих цілях використовується в малих дозах. Уперше синтезовані Чарльзом Фредеріком Герхардтом (1853).

АНТИАНГІНАЛЬНІ ЗАСОБИ — засоби, що застосовують для лікування ішемічної хвороби серця або інфаркту міокарда, мають збільшувати кровопостачання серця (розширювати судини) або зменшувати роботу серця і його потребу в кисні (наприклад, нітрогліцерин — високоактивний препарат).

АНТИБІОТИКИ (*грец.* anti — проти і bios — життя) — органічні речовини, утворені мікроорганізмами, що мають здатність убивати мікроби (або перешкоджати їх росту), або антибактеріальні речовини, витягнуті з рослинних і тваринних клітин. Використовуються як лікарські препарати для придушення бактерій, мікроскопічних грибів, деяких вірусів та найпростіших, що вражають людину, тварин і рослини. Перший ефективний антибіотик (пеніцилін) відкритий А. Флемінгом (1929).

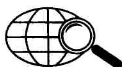
АНТИГАБСБУРЗЬКЕ УГОРСЬКЕ ПОВСТАННЯ (1703–1711) — визвольна війна повстанців-куруців (угорських і русинських селян) Закарпаття за ліквідацію феодального та іноземного гніту, яку в Угорському королівстві очолив Ференц II Ракоці (1676–1735). Обраний трансільванським князем 1704, створив регулярну Угорську армію, встановив зв'язки з Росією (1707). Після поразки визвольної війни емігрував до Росії (1711), згодом жив у Франції і Туреччині.

АНТИГЕНИ — речовини, зазвичай органічного походження, що мають ознаки генетичної відмінності і при введенні в організм викликають специфічний імунний ефект. Імунна система розпізнає цю речовину як чужорідну і виробляє антитіла для боротьби з нею. У класичній імунології до них відносять віруси, бактерії, мікроскопічні гриби, цілі клітини тваринного походження.

АНТИГОЛЬФСТРІМ — конвеєрний потік холодної води, який повертається від Гренландії до Саргасового моря точно за 2 км під Гольфстрімом (наприклад, вугри повертаються ним до Саргасового моря для розмноження). Відомий своїм охолодженням Саргасового моря, чим перетворює його на місце нересту багатьох риб і окремих видів (ендеміків). За рахунок охолодження перетворює область на ендемічну.

АНТИГОН II ГОНАТ (319–239 до н. е.) — цар Македонії з династії Антигонідів, онук Антигона I Одноокого. Правив у 277–239 до н. е., прізвисько Гонат означало «з міста Гонни» в Фессалії, де народився. Завдяки вмілій політиці, а також перемозі над кельтами (277 до н. е.) і двічі над Птолемеєм III Евергетом (261, 243 до н. е.) повернув могутність Македонії.

АНТИГОН I ОДНООКИЙ (382–301 до н. е.) — полководець Александра III Великого, сатрап (правитель) Фригії (Мала Азія) (з 333 до н. е.). Сподіваючись на допомогу власного сина Деметрія Поліоркета, намагався відновити державу Александра Македонського після його смерті (323 до н. е.). Першим серед діадохів,

що розділили між собою імперію, оголосив себе царем (306 до н. е.), тим самим заснувавши династії македонських царів Антигонідів. Воюючи з коаліцією супротивників, зазнав поразки і загинув.

АНТИГОНІДИ – династія царів Македонії (306–168 до н. е.), заснована полководцем Александра Македонського Антигоном I Однооким (306–301 до н.е.), який оголосив царем себе і свого сина Деметрія I Поліоркета (306–286 до н.е.). Останнім її представником був син Філіпа V Персей (179–168 до н.е.), за якого внаслідок третьої Македонської війни з римлянами (171–168 до н.е.) Македонія зазнала повної поразки, він здався в полон і загинув в ув'язненні, а Македонія потрапила в повну залежність від Риму.

АНТИГУА І БАРБУДА – держава на однойменних островах і острові Редонда в групі Малих Антильських островів (Карибське море). Володіння Великобританії з 1632, рабство скасовано 1834, глава держави – монарх Великої Британії, представлений генерал-губернатором. Площа країни – 442 км², населення – 86,9 тис. осіб, столиця – Сент-Джонс, державна мова – англійська, грошова одиниця – східнокарибський долар, релігія – протестантизм (87 %), католицизм (10 %). Клімат теплий, тропічний.

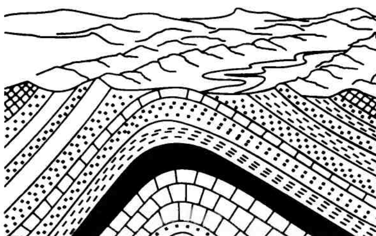
АНТИДЕМПІНГОВЕ МИТО – додатковий митний податок, яким обкладаються товари, що експортуються зарубіжними державами за демпінговими цінами (нижчими за ціни світового ринку чи внутрішні країни, що імпортує товари). Застосовується для захисту вітчизняного товаровиробника і внутрішнього ринку від надлишкового заповнення його імпортними товарами за зниженими цінами.

АНТИДЕПРЕСАНТИ – психотропні лікарські засоби (різні за хімічною будовою і механізмом дії), що застосовуються насамперед для лікування депресивного стану. Вони покращують настрій, зменшують або знімають тугу, млявість, апатію, тривогу та емоційне напруження, підвищують психічну активність, нормалізують фазову структуру і тривалість сну, апетит.

АНТИКВАРІАТ (*лат.* anticuus – старий) – художньо-історичний термін, який застосовується для опису різних категорій старовинних речей, що мають значну цінність і є об'єктами колекціонування та торгівлі. До них найчастіше відносять меблі, книги, картини, предмети домашнього вжитку тощо, у їх придбанні зацікавлені як приватні колекціонери, так і держави, для яких історичні предмети часто являють особливий історико-правовий інтерес.

АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ (*грец.* anti – проти і klirik – клірик) – рух, спрямований проти домагань релігійних організацій і духовенства на панування або вплив у політичній, економічній та культурній галузях, у сфері науки та освіти. Незважаючи на схожість з атеїзмом, має відмінні риси: не заперечує існування Бога, заперечує не саму релігію, а роль церкви в суспільному житті.

АНТИКЛІНАЛЬ (*грец.* anti – проти і klino – нахиляю) – антиклінальна складка або складка пластів гірських порід, обернена опуклістю вгору. Місце перегину пластів називається замком антикліналі, поверхня, що з'єднує перегини всіх пластів, – осьовою поверхнею, а боки складки – її крилами. Залежно від положення осьової поверхні і напряму нахилу крил може бути прямою, похилою, перекинутою або лежачою, а за обрисами в плані – лінійною, купольною тощо.

Антикліналь

АНТИКОСТІ (*фр.* Anticosti) – острів (площа – 7893 км², населення – до 1 тис. осіб) у затоці Святого Лаврентія на сході Канади (найбільший острів провінції Квебек), 90-й за розмірами острів світу і 20-й – у Канаді. Відокремлений від материка протоками Жак Картьє (з півночі) і Гонгедо (з півдня). Поверхня рівнинна (висота – до 192 м), вкрита хвойною тайгою (де ведуться лісозаготівлі) і численними болотами.

АНТИЛОПИ (*грец.* рогаті тварини) – назва деяких підродин і родів порожнисторогих (Bovidae), що не становлять єдиної групи (таксону) і за-

звичай охоплюють усіх порожнисторогих, які не належать до великої рогатої худоби, баранів і кіз. Живуть переважно в Африці (гну, конгоні, кінські антилопи, орикси тощо) та Азії (нільгау, чотирирога антилопа, джейран, сайгак, сарна), є об'єктом полювання, завдяки чому чисельність видів скорочується, а деякі перебувають під охороною і збереглися виключно в резерватах.

АНТИЛЬСЬКА ТЕЧІЯ — тепла морська течія в Атлантичному океані, що разом з Флоридською течією підживлює північніше від Багамських островів Гольфстрім. Виникає при досягненні Північноекваторіальною течією Антильських островів і під впливом сили Коріоліса тече від них на північ, де з'єднується з Гольфстрімом. Швидкість 0,9–1,9 км/год, температура +25–28 °С, солоність – 36–37 %.

АНТИЛЬСЬКИЙ АҐРУС (*лат.* Phyllanthus acidus) — вид плодових дерев (походить з Мадагаскару), що культивуються в країнах з тропічним кліматом; напівлистопадне дерево заввишки 2–9 м, з овально-ланцетоподібним листям завдовжки 2–8 см. Плоди – сплющені ребристі блідо-жовті кістянки з тонкою шкіркою діаметром 1–2,5 см, з хрумкою соковитою м'якоттю, їх їдять у свіжому вигляді, консервують, додають у різні страви або роблять прохолоджувальні напої.

АНТИЛЬСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг у центральній Америці, розділений на Великі Антильські острови (Куба, Гаїті, Ямайка, Пуерто-Рико) і Малі Антильські острови (Віргінські, Навітряні і Підвітряні, Тринідад, Тобаго і Барбадос), загальною площею 220 тис. км² і населенням 27,6 млн осіб. Великі Антильські острови є залишками гірських систем Центральної Америки, розірваних скидами (з якими пов'язані землетруси і вулканізм) та занурених в океан. Клімат тропічний, морський з частими спустошливими ураганами.

АНТИМАТЕРІЯ — форма матерії, побудована з античастинок, де ядра атомів складаються з антипротонів і антинейтронів, а атомні оболонки побудовані з позитронів. Скупчення антиматерії у Всесвіті поки не виявлені. На прискорювачах заряджених частинок добуто ядра антидейтерію і антигелію.

АНТИМІНС (*грец.* і *лат.* замість столу) — освячений обрус (зазвичай чотирикутний, із шовкової чи лляної матерії) із крихіткою мощів святих на престолі в православних церквах. Є необхідною приналежністю для здійснення повної літургії. Освячується особливим чином тільки єпископом. Звичай з мощами святих походить з давніх християнських часів, коли богослужіння відбувалися на гробах мучеників.

АНТИМОНІТ (*лат.* antimonium) — головний мінерал сурм'яних руд, Sb_2S_3 (Sb – 71,4 %; S – 28,6 %). Кристали стовпчасті, голчасті, колір свинцево-сірий, блиск металевий, твердість – 2, щільність – 4,51–4,66 г/см³. Важливий мінерал гідротермальних антимоніт-кварцових жил у сурм'яно-ртутних родовищах. Міститься разом з кіновар'ю, реальгаром, аурипігментом, шеєлітом, кварцом, флюоритом, баритом та ін. Найбільші родовища в Росії, Китаї та Японії.

АНТИМОНОПОЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО — сукупність законодавчих, урядових та інших нормативно-правових актів, які обмежують монополізацію виробництва, утворення монопольних структур та об'єднань (крім спеціально визначених державою). Сприяє свободі підприємництва, вільному і рівному праву вибору напряму виробничої чи торговельної діяльності, встановленню цін, одержанню та розподілу прибутку.

АНТИНОМІЯ (*грец.* замість закону або суперечність закону самому собі) — парадоксальна ситуація або нерозв'язна суперечність, що виникає між двома твердженнями (законами), які взаємно виключаються, але визнаються однаковою мірою істинними. Поняття вперше зустрічається в античній філософії і розвинене у середньовічній схоластиці, а термін запропонований Рудольфом Гокленіусом (1547–1628).

АНТИОКСИДАНТИ (АНТИОКИСЛЮВАЧІ) — природні або синтетичні речовини, що сповільнюють чи припиняють окислення (переважно щодо органічних сполук). Вони нейтралізують (переривають реакцію окислення) активні молекули (вільні радикали), котрі утворюються в організмі або потрапляють до нього із зовнішніми забруднювачами. Бувають природного або синтетичного походження.

АНТИП ПЕТРО ІВАНОВИЧ (нар. 1959) — український художник і скульптор. Освіту здобув у Пензенському художньому училищі ім. К. Савицького (1984). Серед основних скульптур-

них творів — «Поцілунок Іуди» (2001), «Пам'ятник каменю» (2003), «Ті, що йдуть» (2003), «Давид і Голіаф» (2006, парк Український степ, Донецьк); живописні роботи: «Космогонія» і «Знак нескінченності» (2003).

АНТИПЕРСПІРАНТИ (*грец.* anti — проти і *англ.* perspiration — потовиділення) — косметичні засоби, що запобігають виділенню поту і призначені для усунення пов'язаних з цим наслідків. Застосовуються на певних ділянках тіла, виробляються у вигляді аерозолів, кремів, гелів, порошків, мила, олівців тощо. Основними компонентами зазвичай є солі алюмінію, цинку, таніни, етиловий спирт, винокам'яна кислота тощо.

АНТИПОДИ (*грец.* проти і нога) — ті, що розташовані протилежно до іншого. Термін запроваджений давньогрецькими географами, фізиками та філософами. У географії — мешканці діаметрально протилежних пунктів земної кулі або самі ці місця; у математиці — протилежні щодо центра точки на сфері; у ботаніці — клітини, що утворюються в кінці зародкового мішка, протилежному пилковходові; переносно — люди з різко відмінними або протилежними поглядами чи рисами характеру.

АНТИРЕЧОВИНА — термін для визначення речовини, яка має складатися з античастинок. За сучасними уявленнями, сили, що визначають структури матерії, абсолютно однакові як для частинок, так і для античастинок. Це означає, що структура антиречовини повинна бути ідентичною структурі звичайної речовини. Відмінність речовини і антиречовини можлива тільки за рахунок слабкої взаємодії, проте за звичайних температур слабкі ефекти дуже малі.

АНТИСЕМІТИЗМ — одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв як етнічної або релігійного групи, є одним із різновидів ксенофобії і спрямована на обмеження або позбавлення євреїв громадських та інших прав. Термін вперше вжитий німецьким публіцистом Вільгельмом Марром (1819—1904) в памфлеті «Перемога германізму над єврейством» (Der Weg zum Sieg des Germanenthums über das Judenthum, 1880).

АНТИСЕПТИКА (*лат.* anti — проти, septicus — гниття) — система заходів, спрямованих на знищення мікроорганізмів у рані людини чи тварини, патологічному осередку, органах і тканинах, а також в організмі хворого в цілому; використовує механічні та фізичні методи впливу, активні хімічні речовини та біологічні чинники. Термін запроваджений англійським хірургом Дж. Прінглом (1750), який описав антисептичну дію хініну.

АНТИСФЕН (ANTISTHENES) (бл. 444–368) — грецький філософ, засновник кінічної філософської школи. Його вчення мало переважно практичне спрямування, вимагало відмовитися від потреб і виховання сильного характеру, проповідувало повернення до простоти природного стану, заперечувало традиційну релігію і державу та стверджувало, що мудрець — це не громадянин якоїсь певної держави, а громадянин усього світу.

АНТИТРИНІТАРИЗМ (*грец.* проти і *лат.* Трійця) — течія в християнстві, основана на вірі в Єдиного всюдисущого Бога, який представляє вищий розум; відкидає триєдність Бога, божественне походження Христа та його спокутну жертву, а відповідно, і вчення про первородний гріх. Імпульсивно розвивається з II ст. і нині налічує понад 100 тис. прихильників у різних країнах світу.

АНТИФОН (*грец.* той, що звучить у відповідь) — діалогічний спосіб почергового співу соліста і хору (або двох частин хору), що ніби відповідають один одному. Антифон запозичений із давньогрецької трагедії, де хор поділявся на дві половини. У православному богослужінні — спів, що виконується хором у діалогічний спосіб, а в католицькому — рефрен, що звучить до і після псалма або євангельських пісень.

АНТИХРИСТ (*грец.* проти Христа) — персонаж християнської есхатології, який виконає біблійне пророцтво про супротивника Ісуса Христа, будучи зовні схожим на нього, але маючи іншу сутність. У широкому сенсі термін стосується всіх, хто противиться Христу або брехливо стверджує, що є самим Христом чи його представником.

АНТИЦИКЛОН — замкнена зона підвищеного атмосферного тиску (діаметром до кількох тисяч км) з найбільшим тиском у центрі. Вітри огинають центр за годинниковою стрілкою в Північній півкулі і навпаки — у Південній, а їхній низхідний рух зумовлює відсутність хмарності. Улітку переважає спекотна та суха

погода, узимку – морозна і ясна. Разом з якісно протилежними їм циклонами (зонами зниженого тиску) є найважливішими вихровими формами загальної циркуляції атмосфери.

АНТИЦИПАЦІЯ (*лат.* anticipatio – передбачення) – передчасне настання події або вчинення дії. У філософії і психології – передбачення і уявлення про предмет чи подію, що виникає до їхнього сприйняття чи настання події; в економіці – збирання податків і зборів раніше від передбаченого законами терміну; у медицині – поява ознак хвороби раніше зазвичай обумовленої; в астрономії – видимий уявний поступальний рух зір; у лінгвістиці – вплив подальшої мовної форми на попередню в послідовності форму.

АНТИЧАСТИНКА – частинки з рівними, але протилежними за знаком електричним зарядом і магнітним моментом у порівнянні з відповідними елементарними частинками, наприклад, антипротон – протон, позитрон – електрон. Їх можна одержати з відповідних атомів та ядер заміною всіх елементарних частинок, що входять до їх складу, на античастинки. Речовина, що цілком складається з античастинок, називається антиматерією.

АНТИЧНІ МІСТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я – міста-держави, що виникли на північному узбережжі Чорного моря під час грецької колонізації з VI ст. до н. е. Найбільші з них: Тіра, Ольвія (на півночі), Херсонес, Феодосія, Пантікапей (у Криму), Танаїс (Приазов'я), Фанагорія, Горгіппія, Діоскуріада, Фасіс (Кавказьке узбережжя). З III ст. до н. е. потерпали від нападів скіфів, сарматів, а після вторгнення готів і гунів (III–IV ст.) занепали.

АНТИЧНІСТЬ (*лат.* antiquus – стародавній, старожитність) – період історії (800 до н. е. – 600) у регіоні Середземного моря. Відрізняється від попередніх та наступних спільними та сталими культурними традиціями, а з початку I ст., внаслідок розширення Римської імперії, також і політичною та культурною цілісністю. У ширшому розумінні античність включає також історію Єгипту, Межиріччя, Сирії, Персії та Малої Азії, починаючи із започаткування писемності (бл. 3500 до н. е.).

АНТІГОНА – персонаж давньогрецької міфології, старша донька фіванського царя Едіпа та Іокасти. Антігона вважається ідеалом любові до батьків і благородної самовідданості у відношенні до свого брата, яке і призвело її до трагічної смерті. Такою вона предстала у двох трагедіях Софокла «Едіп у Колоні» та «Антігона», що обезсмертили її ім'я і неодноразово перекладалися багатьма мовами.

АНТКІВ БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ (1915–1998) – радянський український актор, драматург, заслужений артист УРСР (1952). Освіту здобув на шестимісячних заочних диригентських курсах у Львові (1936), керував сільським хором (1936–1944), працював хормейстером у Тернопільському драматичному театрі ім. І. Франка (1944–1963) і у Львівському академічному театрі ім. М. Заньковецької (1963–1998).

АНТКІВ ЗІНОВІЙ-БОГДАН БОГДАНОВИЧ (1942–2009) – радянський український диригент, народний артист України (1991). Освіту здобув у Львівській консерваторії (1969), хормейстер капели «Думка» (1969–1984), художній керівник, диригент і головний диригент Державної чоловічої хорової капели ім. Л. Ревуцького (1984–2009). При хорі створив ансамбль «Боян» (1989) та юнацький хор, з якими гастролював різними країнами світу.

АНТОКОЛЬСЬКИЙ МАРК МАТВІЙОВИЧ (МОРДУХ МАТИСОВИЧ) (1843–1902) – російський скульптор-реаліст, близький до передвижників. Освіту здобув в Імператорській Академії мистецтв у Петербурзі (1870). Глибокою історико-психологічною достовірністю відзначені створені ним образи російських історичних діячів: «Іван Грозний» (1870), «Петро І» (1872), «Нестор-літописець» (1889), «Єрмак» (1891), «Олександр II» (1896), «Катерина II» (1902) та ін.

АНТОКОЛЬСЬКИЙ ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ (1896–1978) – російський радянський поет і перекладач, лауреат Сталінської премії (1946). Автор поем: «Син» (1943), «Комуністичний маніфест» (1948), «В провулку за Арбатом» (1954). Поезії Антокольського притаманні піднесеність і глибока філософічність. Переклав твори Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Бажана, Л. Первомайського та ін., а його твори українською мовою перекладали М. Бажан, Л. Первомайський, С. Голованівський та ін.

АНТОЛОГІЯ (*грец.* квітник) – збірник найхарактерніших творів кількох письменників певного жанру чи літературного періоду. Першою упорядкованою антологією вважають еллін-

ський «Вінець» (або «Грецьку антологію») (бл. 90 до н. е.), створену поетом Мелеагром із Гадари, який зібрав епіграми майже півсотні поетів (від VII ст. до н. е. до сучасників). Нині антологією називають збірки вибраних статей, віршів, висловів або афоризмів.

АНТОНЕВИЧ (ANTONIEWICZ) ВЛОДЗІМЕЖ (1893–1973) – польський археолог. Спеціалізувався на дослідженні історії мистецтва найдавніших первісних громад, вивчав археологію Польщі та її східних кресів, зокрема Галичини (1920–1930-ті), де проводив польові археологічні роботи. Автор майже 300 наукових праць, професор Варшавського університету і його ректор (1936–1939), член Польських академій мистецтв і наук.

АНТОНЕНКО ГРИГОРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1927) – радянський український актор театру і кіно, народний артист України (1996). Освіту здобув у драматичній студії при Запорізькому музично-драматичному театр ім. М. Щорса (1948), в якому працював артистом балету (1944–1955) і артистом (з 1957), зіграв понад дві сотні ролей. Як актор брав участь у фільмах: «Море у вогні» (1970), «Тарас Бульба» (2009).

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ (справжнє прізвище **ДАВИДОВ**) **БОРИС ДМИТРОВИЧ** (1899–1984) – український радянський письменник, перекладач. Політично належав до радикальної групи української інтелігенції, репресований (1935), повернувся до Києва лише 1957. Автор повістей і романів: «Слово матері» (1960), «За ширмою» (1962), «Семен Іванович Пальоха» (1965), а також творів про літературне життя і мову: «Про що і як» (1962), «В літературі й коло літератури» (1964), «Як ми говоримо» (1970).

АНТОНЕСКУ (ANTONESCU) ІОН ВІКТОР (1882–1946) – румунський державний і військовий діяч. Навчався у військових училищі і коледжі у Франції. Учасник Першої світової війни, після якої зробив стрімку військову кар'єру – начальник Генштабу румунської армії (1933), міністр оборони (1937), кондукетор (румунський аналог фюрера або дуче) (1940–1944), союзник А. Гітлера у Другій світовій війні. Засуджений румунським судом у Бухаресті до смертної кари як військовий злочинець і страчений (розстріляний).

АНТОНЕЦЬ СЕМЕН СВИРИДОНОВИЧ (нар. 1935) – радянський український керівник-підприємець, Герой Соціалістичної Праці (1991), Герой України (1999). Освіту здобув у Полтавському сільськогосподарському інституті (1962). Працював зоотехніком (1962–1964), головою колгоспів «Шлях до комунізму» (1963–1974) та ім. С. Орджонікідзе (1975–1992). Засновник приватного сільськогосподарського підприємства «Агроекологія» (1993), де нині працює консультантом.

АНТОНИЧ БОГДАН-ІГОР ВАСИЛЬОВИЧ (1909–1937) – український поет, прозаїк, перекладач і літературознавець. Освіту здобув у Львівському університеті (1933). Справив значний вплив на сучасну українську поезію завдяки філософській ліриці з релігійними мотивами, відгомоном лемківського фольклору і поганської символіки. Автор прозових творів, перекладів, статей літературно-критичного характеру.

АНТОНІВКА – селище міського типу (площа – 15,5 км^2, населення – 12,7 тис. осіб) у Херсонській області України, підпорядковане Дніпровській райраді м. Херсона. Поселення засноване (1786) на правому високому яркуватому березі Дніпра, набуло статусу смт (1963) і нині розташоване у східному передмісті Херсона, майже зливаючись з містом.

АНТОНІВКА ЗВИЧАЙНА – старовинний середньоруський сорт яблук, що є спонтанним гібридом культурного сорту з місцевою дикорослою лісовою яблунею (Malus sylvestris). Поширився з Курської губернії (XIX ст.), вперше описаний М. Красноглазовим (1848). Дерево сильноросле, крона неправильно-округлої форми, піднесена, з віком розлога, з відносно високою зимостійкістю, плодоношення починається на 5–7-й рік, плоди середнього розміру – 120–150 г (до 300 г).

АНТОНІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура мустьєрської доби раннього палеоліту в Донбасі, що представлена трьома стоянками поблизу села Антонівка і селища Олександрівка Мар'їнського району Донецької області. Досліджувалися українськими археологами (1962–1965) на терасах річок Сухі Яли (Антонівка) та Осикова (Олександрівка). Знаряддя праці виготовлено з місцевого кременю – типовий мустьєрський інвентар. Культура датується бл. 100–40 тис. років тому.

АНТОНІЙ (ANTONIUS) МАРК (83–30 до н. е.) – давньоримський політик (прихильник Цезаря)

і воєначальник. З Октавіаном і Лепідом утворив 2-й тріумвірат (43 до н. е.), розбивши війська Брута і Касія, отримав в управління східні області римської держави (42 до н. е.). Зблизився з єгипетською царицею Клеопатрою, але після оголошення сенатом їй війни і поразки єгипетського флоту біля мису Акцій (31 до н. е.) скоїв самогубство.

АНТОНІЙ ПАДУАНСЬКИЙ (1195–1231) – португальський францисканець, теолог, проповідник, святий католицької церкви. Вступив до ордену августинців (1210), згодом перейшов до францисканців (1221). Був місіонером у Марокко, особливо відомий своїм проповідництвом серед єретиків Південної Франції та Північної Італії. Вважався чудотворцем, покровителем убогих, опікуном у родинних справах. Канонізований папою Григорієм IX (1232), вважається святим покровителем Португалії.

АНТОНІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (бл. 982–1073) – церковний діяч Київської Русі, святий православної церкви. Родоначальник вітчизняного організованого чернецтва, засновник Києво-Печерського монастиря (1051) і перший будівничий Свято-Успенського собору (1073). З ним пов'язують реорганізацію східнослов'янських монастирів на засадах суворих чернечих традицій Святої гори (Афон, Греція), а його власне аскетичне життя стало прикладом і зразком для князів і простолюду.

АНТОНІЙ ПУСТЕЛЬНИК (ВЕЛИКИЙ) (бл. 251–356) – ранньохристиянський подвижник і пустельник, засновник відлюдного чернецтва. Усамітнився в Фівадській пустелі в Єгипті, жив у гробовій печері, а потім з піврічним запасом хліба оселився в руїнах військового укріплення в Піспірі на березі Нілу, де пробув майже 20 років на самоті. Поступившись проханням інших самітників, вийшов з усамітнення, аби викласти їм настанову, завдяки чому виникла перша громада ченців-самітників (305).

АНТОНІМИ (*грец.* проти і ім'я) – парні слова з різним коренем, що мають протилежне значення. У цій ролі можуть виступати повнозначні частини мови, що демонструють якість: іменники (хоробрість – боягузтво), прикметники (сухий – мокрий), дієслова (дружити – ворогувати), прислівники (мирно – войовничо).

АНТОНІНИ – селище міського типу (площа – 4,6 км^2, населення – 2,4 тис. осіб) Красилівського району Хмельницької області України. Розташоване на лівому горбистому, порізаному густою сіткою струмків та ярів березі річки Ікопоть (притока Случі). Поселення відоме з 1593 під назвою Голодьки, сучасна назва – на честь дружини тодішнього володаря з князівського роду Сангушків (1770), від яких зберігся комплекс споруд садиби (XVIII ст.).

АНТОНІНИ – династія римських імператорів (96–192), що правили, спираючись на армію та рабовласницьку знать: Нерва (96–98), Траян (98–117), Адріан (117–138), Антоній Пій (138–161), Марк Аврелій (161–180), Комод (180–192). Період їхнього правління вирізняється зростанням кризи рабовласницького ладу, занепадом Риму і поглибленням соціальних суперечностей, що призводили до масових народних повстань.

АНТОНІНСЬКИЙ ПАРК – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (1972, площа – 0,144 км^2) у смт Антоніни Красилівського району Хмельницької області. Заснований (1790-ті) на березі річки Ікопоть (притока Случі), планування ландшафтне, перепад висот – 12 м. Нині в парку до 30 видів дерев і кущів, переважає ясен, тополя і вільха, збереглися старі дерева (модрина, бук, горіх, каштан, явір, клен, липа, граб). Від садиби залишилася брама, альтанка, манеж та стайні (XIX ст.).

АНТОНІО ВЕСПУЧЧІ ЛІБЕРТІ (МОНУМЕНТАЛЬ РІВЕР ПЛЕЙТ) – багатофункціональний спортивний стадіон у Буенос-Айресі (Аргентина), домашня арена футбольного клубу «Рівер Плейт», названа на честь президента клубу (1986). Перший матч на стадіоні між «Рівер Плейтом» і уругвайським «Пеньяролем» відбувся 1938. Арена реконструйована (місткість – 66 449 глядачів) до чемпіонату світу з футболу (1978), де у фіналі збірна Аргентини завоювала свій перший титул чемпіона світу.

АНТОНІОНІ (ANTONIONI) МІКЕЛАНДЖЕЛО (1912–2007) – італійський кінорежисер і сценарист. Освіту здобув у Вищій школі економіки і комерції в Болоньї. Світового визнання набув після «кінотрилогії відчуження» – фільмів «Пригода» (1960), «Ніч» (1961), «Затемнення» (1962) з Монікою Вітті (тодішньою музою) в головній ролі. Володар головних призів Берлінського (1961), Венеціанського (1964,

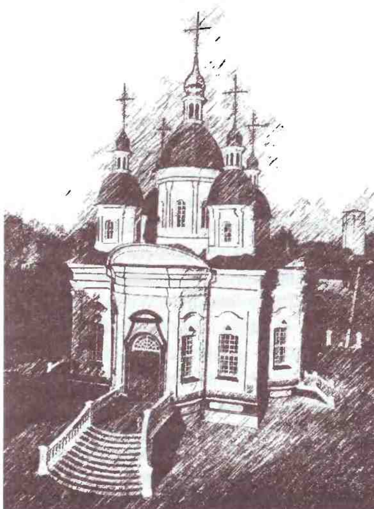

1983), Каннського (1967, 1982) фестивалів, почесного «Оскара» за життєвий внесок у мистецтво кіно.

АНТОНІЯ БЕРНАРДИНСЬКИЙ КОСТЕЛ — головна культова архітектурна домінанта міста Збараж Тернопільської області (Україна). Бернардини з'явилися в місті (1627) на запрошення краківського каштеляна князя Єжи Збаразького. Мурований храм для їхнього кляштору побудований (1746–1755) замість дерев'яного на кошти власника міста Станіслава Потоцького за проектом силезького архітектора Йоганна Ганца і освячений (1752) в ім'я св. Антонія Падуанського.

АНТОНІЯ І ФЕОДОСІЯ СОБОР — храм на найвищому пагорбі над містом Васильків Київської області (Україна), постав (1756–1758) на честь святих Антонія і Феодосія Печерських, засновників Києво-Печерської лаври, що тоді опікувалася містом. Цегельний, чотиристовпний, п'ятиверхий, квадратний (20 × 20 м) у плані храм 30-метрової висоти в стилі українського бароко. Вважається, що храм на замовлення архімандрита Києво-Печерської лаври Луки будував кріпак обителі Степан Ковнір.

АНТОНІЯ КОСТЕЛ — храм на стрімкому гранітному лівому березі річки Корчик напроти замку у місті Корець, заснував тодішній його володар, воєвода волинський, староста луцький і вінницький князь Богуш Корецький (1533). Католицька культова пам'ятка є цікавим прикладом провінційного храму, де дивовижним чином переплелися архітектурні форми, прийоми і уподобання волинських зодчих протягом майже п'яти століть (XVI–XX ст.).

Собор Антонія і Феодосія

АНТОНОВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (нар. 1937) — радянський український актор театру і кіно, перший народний артист незалежної України (1991). Освіту здобув у Харківському театральному інституті (1960), актор і постановник Харківського театру юного глядача (1960–1999). Майже 30 ролей у кіно, зокрема у фільмах «Чертова дюжина» (1970), «Рожденная революцией» (1975), «Дума о Ковпаке» (1976), «Ярослав Мудрый» (1981) та ін.

АНТОНОВ ОЛЕГ КОСТЯНТИНОВИЧ (1906–1984) — радянський авіаконструктор, лауреат Сталінської (1952), Ленінської (1962), Державної УРСР (1976) премій. Освіту здобув у Ленінградському політехнічному інституті (1930). Один із основоположників радянського планеризму, під його керівництвом розроблено транспортні (Ан-8, Ан-12, Ан-22, Ан-26, Ан-32, Ан-72, Ан-124), багатоцільові (Ан-2, Ан-14, Ан-28) і пасажирські (Ан-10, Ан-24) літаки та ін. літальні апарати. Академік АН СРСР (1981).

АНТОНОВ ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1945) — радянський і російський композитор та естрадний співак, заслужений діяч мистецтв Росії (1993), народний артист Росії (1997). Один із найталановитіших композиторів СРСР і Росії щодо написання пісенних хітів (понад 300 пісень), які не втрачають з роками своєї естетичної привабливості. Володар співацького естрадного голосу особливого ліричного тембру, за версією ЗМІ є найпопулярнішим російським естрадним співаком чоловічої статі.

АНТОНОВА АВІАЦІЙНИЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ КОМПЛЕКС (АНТК ІМ. О. К. АНТОНОВА) — комплекс із конструкторських бюро, лабораторій, експериментального заводу та випробувальний комплекс для розробки, сертифікації та взаємодії з виробниками всіх типів літаків «Антонова». Заснований (1946) на Новосибірському авіаційному заводі (головний конструктор — Антонов Олег Костянтинович), згодом переїхав до Києва (1952). Створено майже три

десятки літаків «Ан» багатьох модифікацій. Ім'я О. К. Антонова з 1984.

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ (1834–1908) – український історик, археолог, етнограф, археограф. Освіту здобув на медичному (1855) та історико-філологічному (1860) факультетах Київського університету. Викладав у Київському кадетському корпусі (1862–1865), головний редактор «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» при канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора (1864–1880). Професор російської історії Київського університету (з 1878).

АНТОНОВИЧ ДАНИЛО СИДОРОВИЧ (1889–1975) – український радянський актор театру і кіно, лауреат Сталінської премії (1948), народний артист СРСР (1954). Сценічну діяльність розпочав у Київському театрі ім. Т. Шевченка (1919), згодом актор харківського театру «Березіль» (1922–1923, з 1926) і Московського І Російського робітничого театру (1923–1926). Ролі у фільмах С. Ейзенштейна «Страйк» і «Броненосець "Потьомкін"», спектаклях: «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Отелло», «Ліс» та ін.

АНТОНОВИЧ ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ (1877–1945) – український історик мистецтва і театру, політичний діяч. Навчався у Київському і Харківському університетах. Один із засновників Української академії мистецтв (1917), активний член Української Центральної Ради, міністр морських справ УНР (1918), генеральний консул УНР у Швеції (1918), голова місії УНР в Італії (1919–1920). Один із засновників (1921) і ректор Українського вільного університету у Відні (1928–1930) та Празі (1937–1938).

АНТОНОВИЧ ОМЕЛЯН МИКОЛАЙОВИЧ (1916–2008) – український юрист і громадський діяч. Навчався в католицькому університеті в Любліні, Вищій торговельній академії в Познані, Торговій академії в Берліні, в Українському університеті в Празі. Емігрував до США (1950), був головою Об'єднання українців у Вашингтоні (1953–1959), займався фермерством (1960–1980). Заснував Фонд Омеляна і Тетяни Антоновичів (1980) для підтримки української літератури та україністики.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1883–1938) – український радянський військовий діяч, дипломат. Навчався у Воронезькому кадетському корпусі і Петербурзькому юнкерському училищі (1900-ті). Професійний революціонер – меншовик і більшовик. Один з керівників жовтневого повстання в Петрограді (1917), начальник Політичного управління (1922–1924), на дипломатичній роботі у Чехословаччині, Литві, Польщі та Іспанії (1925–1937). Розстріляний як троцькіст.

АНТОНЮК АНДРІЙ ДАНИЛОВИЧ (нар. 1943) – радянський український живописець, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1994). Освіту здобув в Одеському художньому училищі (1962). Працював у Художньому фонді в Одесі (1965–1971) і Миколаєві (з 1971). Його творчості притаманні вплив наївного народного мистецтва та естетика модерну, авторські твори зберігаються у провідних музеях України, Московській Третьяковській галереї (Росія), Мадридській галереї (Іспанія) тощо.

АНТОНЮК ВАЛЕРІЙ ЮРІЙОВИЧ (нар. 1979) – український композитор, лауреат премії ім. Л. Ревуцького (2010). Освіту здобув у КВДМУ ім. Р. Глієра (1998), в НМАУ ім. П. Чайковського (2003) та творчій асистентурі (2008). Лауреат Міжнародного конкурсу ім. С. Прокоф'єва «Україна-2000», «Солоспів» (музика в кіно, Гран-прі ІІ конкурсу), VIII-го Київського Міжнародного фестивалю документальних фільмів «Кінолітопис-2009». Автор музики для симфонічного оркестру, хорових кантат, струнних квартетів тощо.

АНТОПІЛЬСЬКИЙ ПАРК – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (1972, площа – 0,27 км^2), розташований у с. Антопіль Томашпільського району Вінницької області. Заснований (1780-ті) на схилах балки, планування ландшафтне (перепад висот – 38 м), включає 3 ставки, нижній – з островом. У парку зростають дерева і кущі 33 видів, збереглися старі дерева: ялини, сосни, каштани, буки, дуби, а з будівель – палац і стайня (1830-ті), складльодовник, брама (XX ст.) та ін.

АНТОЦЕРОТОПОДІБНІ – клас мохоподібних (Anthocerotopsida), сланеві рослини, які мають дихотомічно розгалужений і просто побудований пластинчастий талом у вигляді розетки діаметром 1–3 см і є рослинами-піонерами

в заселенні оголеного вологого ґрунту. Відомо понад 300 видів (4 роди), що поширені переважно у тропіках.

АНТРАКТ (*фр.* entr – між і acte – дія) – перерва між актами (діями) вистави або відділами концерту; музичний вступ до дії або картини (крім першої) оперної, балетної, драматичної вистави, що передає основний настрій та зміст наступної дії.

АНТРАЦИТ (*лат.* anthracites – вугілля; карбункул) – найдавніше з викопного вугілля, найбільш високого ступеня вуглефікації. Характеризується великою щільністю (1500–1700 кг/м^3), сталевим блиском, містить 93,5–97 % вуглецю, використовується як тверде висококалорійне паливо (теплотворення 6800–8350 ккал/кг), у виробництві карбідів, електродів та ін. Розвідані світові запаси антрациту становлять до 30 млрд т, найбільші басейни в США, Канаді, ПАР, Китаї, Росії та Україні.

АНТРАЦИТ – місто (площа – 33 км^2, населення – 55,9 тис. осіб) обласного підпорядкування Луганської області України, центр Антрацитівського району. Засноване (1895) на північно-східних відрогах Донецького кряжу, порізаних балками, ярами і долинами струмків (перепад висот – 100 м), статус міста з 1938, раніше називалося Боково-Антрацит (1895–1962).

АНТРАЦИТІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ – міський музей міста Антрацит у Луганській області. Заснований (1969) як музей революційної, бойової і трудової слави. Демонструє експонати з історії, природних умов краю, етапів розвитку міста, його копалень і підприємств. Значна частина експозиції присвячена Великій Вітчизняній війні, особливістю якої є величезна діорама «Міуська битва». Нині музей розташований у новому будинку (з 2005) в центрі міста.

АНТРАЦИТІВСЬКИЙ РАЙОН – район на півдні Луганської області, утворений 1936, площа – 1,7 тис. км^2, населення – 32,3 тис. осіб (у т. ч. міське – 17,5 тис. осіб). Межує з Лутугинським, Свердловським, Перевальським, Амвросіївським і Шахтарським районами. Адміністративний центр – Антрацит. Розташований у центральній частині Донецького кряжа на лесовій рівнині з хвилястою поверхнею, ускладненою долинами річок: Велика Кам'янка, Мечетна, Луганчик, Нагольна, Міусик і Глуха.

АНТРАША (*фр.* entrechat – схрещений стрибок) – у класичному балетному танці рід стрибка, під час якого ноги танцюриста швидко схрещуються в повітрі, торкаючись одна одної. Поділяються на парні (royal, quatre, six, huit) – стрибок з двох ніг на дві і непарні (trois, cinq, sept) – стрибок із двох ніг на одну.

АНТРЕВОЛЬТ (*іт.* перед дугою) – поле стіни між двома сусідніми арками або над архівольтом і карнизом, що зазвичай використовується для нанесення рельєфного орнаменту; частина площини, обрамована архівольтом і прямокутним обрамуванням стіни, прикрашена рельєфом, фрескою, мозаїкою тощо.

АНТРЕКОТ (*фр.* entre – між і cote – ребро) – шматок волового м'яса (у класичній французькій кухні), зрізаний між ребрами і хребтом, але нині – будь-який шматок яловичини без кісток, розміром з долоню, завтовшки 1–1,5 см.

АНТРЕПРИЗА (*фр.* entreprise – підприємство) – форма організації театральної справи, коли приватний підприємець (антрепренер) збирає акторів для участі у виставі (на відміну від форми репертуарного театру, де працює постійна трупа).

АНТРЕСОЛЬ (*фр.* entresol) – настил, полиця під стелею для зберігання різних речей, що відокремлені від приміщення дверцятами, або верхня частина шафи. Зазвичай розташовується вище людського зросту, у порівняно важкодоступній зоні, на ній часто розміщують речі тривалого зберігання. Як правило, антресолі влаштовують в передній або в коридорі квартири, часто забезпечуючи доступ до їхнього простору з двох сторін.

АНТРИМ (ANTRIM PLATEAU) – плато в Північній Ірландії, в однойменному графстві Антрим. Є рівниною, складеною крейдовими і мезозойськими вапняками і розчленованою глибокими тектонічними долинами, найвища точка – гора Тростан (554 м). Центральну частину плато займає найбільше у Великобританії озеро Лох-Ней, а на його околицях можна зустріти природні шестигранні вертикальні базальтові колони заввишки до 6 м і 0,5 м у діаметрі – т. зв. «Дорога гігантів».

АНТРОПО... (*грец.* anthropos – людина) – частина складних слів, що вказує на відношення їх до людини (наприклад, антропологія, антропометрія, антропогенез, антропоморфізм тощо).

АНТРОПОГЕНЕЗ (*грец.* людина і виникнення) – походження і розвиток усіх видів роду Люди (*Homo*), розглянуті в біологічному (біологічна еволюція людини), психічному і соціокультурному плані. Розділ антропології, що висвітлює питання про місце людини серед організмів, час і місце її виникнення, первісний суспільний розвиток людей, фактори олюднення безпосередніх предків людини – двоногих мавп тощо.

АНТРОПОГЕННІ ЗМІНИ – зміни в природі та її складових компонентах, що відбуваються в результаті господарської діяльності людини, наприклад зміни ґрунтів, рельєфу, клімату, ландшафтів, атмосфери, біосфери, екосистем тощо.

АНТРОПОЛАТРІЯ (*грец.* обожнювання людей) – релігійні уявлення божества в людському вигляді, служили предметом взаємних нападів учителів різних релігій. Християни викривали язичників, що їхні божества – виключно обожнені люди, а язичницькі вчителі дорікали християнам за обожнювання людей. Це поняття спричиняло суперечки й між різними напрямами християнських церков.

АНТРОПОЛОГІЯ (*грец.* людина і слово) – сукупність наукових дисциплін, що займаються вивченням людини, її походження, розвитку, існування у природному і культурному (штучному) середовищах. Виникнення терміна відносять до античної філософії, де давньогрецький філософ Аристотель (384–322) першим ужив його для позначення галузі знань, що вивчає переважно духовний бік людської природи.

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА – у широкому сенсі – філософське вчення про природу (сутність) людини; у вузькому сенсі – напрям (школа) західноєвропейської, переважно німецької, філософії першої половини XX ст., що виходив з ідей філософії життя (Вільгельм Дільтей), феноменології (Едмунд Гуссерль) та ін., у рамках якого робилася спроба відтворити цілісність поняття про людину шляхом використання і тлумачення даних різних наук – біології, психології, етнології, соціології тощо.

АНТРОПОМОРФІЗМ (*грец.* людина і вид) – наділення людськими якостями тварин, предметів, явищ, міфологічних створінь, а також уявлення богів у людській подобі.

АНТРОПОСОФІЯ (*грец.* людина і мудрість) – релігійно-містичне світобачення або вчення (різновид теософії) на основі духовно-наукового світогляду, засноване (1912) німецьким філософом-містиком Рудольфом Штайнером (1861–1925) з метою відкрити широкому колу методи досягнення т. зв. «духовного споглядання», а також результати проведених за допомогою такого споглядання досліджень.

АНТРОПОСФЕРА (*грец.* людина і куля) – сфера взаємодії суспільства і природи, в межах якої розумна людська діяльність стає визначальним фактором розвитку, що позначається також терміном ноосфера (*грец.* розум і куля). Ноосфера вважається новою, вищою стадією еволюції біосфери, становлення якої пов'язане з розвитком суспільства, що істотно впливає на природні процеси.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ (*грец.* людина і центр) – різновид телеології, філософське вчення, за яким людина є центром Всесвіту і метою всіх подій, що відбуваються, і створена Богом «за Його образом і подобою». Принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови, вперше запроваджено в добу Відродження, а суть його полягає в тому, що центр Всесвіту переноситься від проблем світобачення до конкретних проблем людини.

АНТУАН (ANTOINE) АНДРЕ (1858–1943) – французький режисер театру і кіно, теоретик театру. Заснував у Парижі експериментальний «Вільний театр» (Théâtre Libre) (1887–1894), «Театр Антуана» (Théâtre Antoine) (1897–1906), театр «Одеон» (Théâtre de l'Odéon) (1906–1913). Зняв дев'ять картин на замовлення «Товариства авторів і літераторів» і «Пате» (1914–1922).

АНТУРАЖ (*фр.* entourer – оточувати) – оточення, середовище, навколишня обстановка. Зазвичай термін використовується в мистецтві (літературі, живописі, кіно), а також щодо ландшафтного оформлення та дизайну приміщень.

АНУБІС (ІНПУ) – божество Давнього Єгипту з головою шакала і тілом людини, провідник померлих у загробний світ. У Старому царстві був покровителем некрополів і цвинтарів, охоронець могил та мумій, один із суддів царства мертвих, хранитель отрут і ліків, мав дар передбачення. У давньоєгипетській міфо-

Анубіс

логії – син Ра. Зображувався в образі шакала або дикого собаки Саб; іноді у вигляді людини з головою шакала або собаки.

АНУЇТЕТ (*лат.* annuitas – щорічний платіж) – фінансова рента, що становить рівновеликі грошові виплати (чи надходження) через однакові проміжки часу протягом певного періоду або один з видів довгострокової державної позики, за якою щороку виплачують відсотки та погашають частину боргу. Ануїтети поширені вже в XVII–XIX ст., коли відрізняли довічні та строкові ануїтети.

АНУЙ (ANOUILH) ЖАН (1910–1987) – французький драматург і сценарист. Вивчав право у Сорбонні. Після першої самостійної п'єси «Горностай» (1931) три десятиріччя поспіль створював по п'єсі щорічно. Перший успіх прийшов (1937) після постановки п'єси «Пасажир без багажу» на паризькій сцені, а міжнародну популярність здобув після Другої світової війни. Автор сценаріїв до кількох фільмів, серед яких «Месьє Вінсент» (1947) і «Маленький Мольєр» (1959).

АНУРІЯ (*грец.* en – заперечний префікс і uron – сеча) – відсутність виділення сечі, патологічний стан сечовидільної системи, за якого відбувається пасаж сечі менш ніж 50 мл за добу. Трапляється внаслідок тяжких захворювань нирок, закупорки сечових шляхів нирковими каменями, стискання їх розташованими поряд пухлинами, через зниження серцевої діяльності. Супроводжується сухістю в роті, спрагою, нудотою та блюванням.

АНУС (*лат.* anus – задній прохід, кільце) – задній прохід (анальний отвір), отвір в нижньому кінці травного тракту тварини або людини, що використовується для утримання екскрементів у прямій кишці до моменту випорожнення і видалення з організму фекалій.

АНФАС (*фр.* en face – перед обличчям, в обличчя) – обличчям до того, хто дивиться, положення обличчя людини, складної фігури або об'єкта, коли лицьова частина звернена прямо до спостерігача (на відміну від профілю). Вважається, що першим портретом людини анфас є автопортрет Дюрера (1500), до якого подібним чином зображували виключно Ісуса Христа і святих.

Анфас

АНХЕЛЬ ВОДОСПАД – найвищий у світі водоспад заввишки 979 м (висота безперервного падіння води – 807 м), названий на честь льотчика Джеймса Ейнджела (Angel), який уперше перелетів через водоспад (1935). Розташований у тропічних лісах Венесуели, на території Національного парку Канаїма. Вода спадає з вершини Ауянтепуї, найбільшої в країні тепуї, що називається «гора диявола», і потрапляє в річку Кереп. Водоспад виявлений (1902) дослідником Ернесто Санчесом Ла Крусом.

АНЧОУС (*лат.* Engraulis) – рід пелагічних морських риб родини Анчоусові, що включає 8 дуже близьких видів, які населяють прибережні помірні води обох півкуль (хамса або європейський анчоус, японський, капський, австралійський, каліфорнійський, перуанський, сріблястий і аргентинський анчоуси). Мешкають віддалено від берегів, ніколи не

виходячи у відкритий океан, зустрічаються за температури води +6–22 °C, максимальна довжина анчоусів не перевищує 20 см.

АНШЛЮС (*нім.* anschluß – приєднання, союз) – ідея об'єднання Австрії з Німеччиною, а конкретно – анексія Австрії Третім Рейхом (11–13 березня 1938). Незалежність Австрії була відновлена після її захоплення союзними військами в ході Другої світової війни (1945) і узаконена Державним договором (1955), що забороняє аншлюс. У переносному значенні поняття «аншлюс» через його зв'язок з історією нацизму вживається в негативному сенсі як синонім поняття «анексія».

АНШУТЦ (ANSCHUTZ) ФІЛІП (нар. 1939) – американський мільярдер і підприємець. Освіту здобув у Канзаському університеті (1961), після чого працював на підприємстві батька, що займався бурінням нафтових свердловин. Основними напрямками діяльності «Anschutz Company» і дочірніх підприємств є природні ресурси, транспорт, нерухомість, телекомунікаційний бізнес, спорт та індустрія розваг. Ця група компаній вважається (з 1960-х) одним з найбільших приватних підприємств у США.

АНШУЦ (ANSCHUTZ) АВГУСТ (1826–1874) – німецький педагог і професор юриспруденції. Освіту здобув у Боннському і Берлінському університетах, вивчав французьку судову практику безпосередньо у бібліотеках Франції. Працював приват-доцентом Боннського університету (1851–1855), професором університетів Грайфсвальд і Галле-Віттенберг. Автор низки наукових праць з юриспруденції.

АНЬХОЙ – провінція (площа – 139 400 км^2, населення – 69,4 млн осіб) на сході Китаю, поділяється на 17 міських округів, столиця і найбільше місто – Хефей. Ця територія була частиною стародавнього царства Чу, пізніше увійшла до складу імперії Цинь, окрема провінція Аньхой створена (1667) після завоювання Китаю маньчжурами, шляхом об'єднання округів Аньцин і Хойчжоу та названа за їх першими складами. Клімат субтропічний з легкими морозами взимку.

АНЬШАНЬ – міський округ (площа – 9282 км^2, населення агломерації – 3,8 млн осіб, у т. ч. урбанізований центр – 1,5 млн осіб) у провінції Ляонін Китаю. Місто простягнулося із заходу на схід на 133 км вздовж гірського хребта Цяньшань, вважається, що воно засноване 1387, хоча за археологічними даними люди жили в цих місцях близько 20 тис. років тому. Під час російсько-японської війни (1904–1905) місто було сильно зруйноване і потім заново відбудоване.

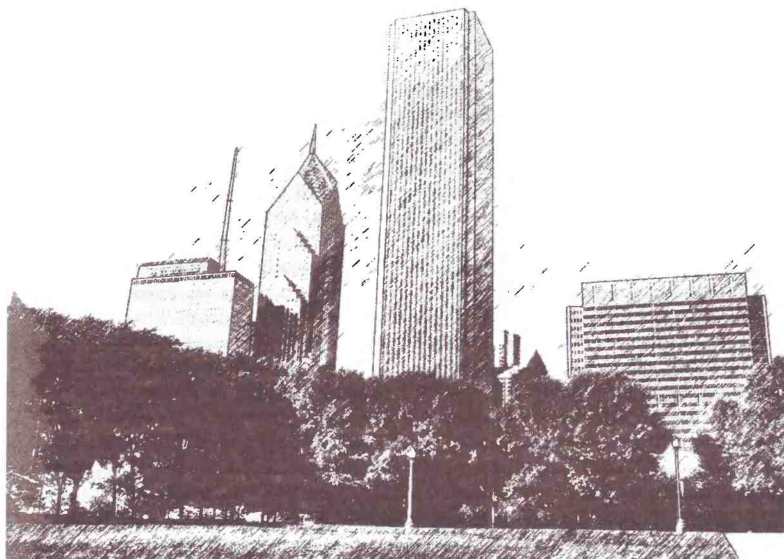
АОМІНЬ (МАКАО) ТЕЛЕВЕЖА – вежа (висота – 338 м) побудована (2001) в районі Нам Ван (нові насипні ділянки суходолу в морській акваторії) адміністративного району Аомінь (колишньої португальської колонії Макао) Китаю. Це комплексна споруда, на головному поверсі вежі (на висоті 223 м) розташований оглядовий майданчик зі скляною підлогою, ресторан на 250 осіб, що обертається, працює скляний ліфт-підйомник, який доїжджає до головного поверху вежі за 45 секунд.

АОН ЦЕНТР (AON CENTER) – хмарочос у Чикаго (США), побудований у 1970–1972. Висота 88-поверхової (з них 5 підземні) вежі стано-

Телевежа Аомінь

Аон центр

вить 346 м, для її облицювання використано 43 тис. плит каррарського мармуру, згодом заміненого білим гранітом (1990—1992). Будинок обладнаний спеціальними сталевими фермами з V-подібними палями по периметру для протистояння землетрусам, поривам вітру і мінімізації кривизни опор, а також щоб надати більше простору всередині будівлі (загальна площа – 334 448 м²).

АОРАКІ (ГОРА КУКА) — гора в новозеландських Південних Альпах, найвища (3754 м) в Новій Зеландії. Розташована в західній частині Південного острова неподалік від узбережжя, складається з кристалічних порід, укрита снігом та льодовиками (найдовший Тасмана сягає 29 км), має форму сідла зі стрімкими схилами. Назва гори мовою маорі означає «велика біла хмара», а англійська дана на честь Джеймса Кука. Гора є частиною Національного парку Маунт-Кук, де понад 140 піків заввишки більш ніж 2000 м.

АОРТА — головна артерія кровоносної системи, що виходить з лівого шлуночка серця і постачає артеріальною (збагаченою киснем) кров'ю всі тканини та органи. Безхребетні тварини мають 2—4 аорти, сполучені між собою бічними судинними дугами. У риб, що мають 2 аорти, кров від серця надходить по черевній аорті до зябер, звідки по спинній аорті та її відгалуженнях розходиться по всьому тілу. Наземні хребетні мають одну аорту.

АПАРАТ (*лат.* apparatus — устаткування) — багатозначний термін: прилад, пристрій (телефонний апарат); сукупність органів, що виконують певну життєву функцію організму (дихальний апарат); сукупність установ, що обслуговують певну галузь управління або господарства (державний апарат); сукупність працівників установи або організації, її штат; примітки та інші допоміжні матеріали до наукової праці або збірки творів (апарат книги); метод, спосіб дослідження (математичний апарат).

АПАРАТ ШТУЧНОГО КРОВООБІГУ — спеціальне медичне обладнання для забезпечення штучного кровообігу, що виконує роботу серця і забезпечує газообмін під час проведення оперативного втручання на серці, протезування серцевих клапанів, вроджених пороків серця, трансплантації серця і легенів, при захворюваннях аорти тощо.

АПАРАТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — комплекс електронних, електричних і механічних пристроїв, що входять до складу системи або мережі і включають: комп'ютери та логічні пристрої, зовнішні пристрої та діагностичну апаратуру, енергетичне обладнання, батареї та акумулятори.

АПАРЕЛЬ (*фр.* appareil — в'їзд) — багатозначний термін: (у військово-інженерній справі) складова польових фортифікаційних споруд — пологий підйом до піднесених частин будівель або пологий спуск в окопи, укритий для в'їзду/виїзду військової техніки; пологий насип або похила платформа транспортних засобів, призначена для завантаження техніки в потяг або на переправний пристрій; пристрій у носовій частині десантного корабля або порома для транспорту і пасажирів.

АПАРТ (*лат.* a parte — про себе, не для всіх) — театральний термін, що означає монологи або репліки, спрямовані в публіку (при цьому вважається, що присутні на сцені їх не чують); письмове позначення таких промов у п'єсах і ролях для дотримання цього прийому акторами або читцями п'єси.

АПАРТАМЕНТИ (*фр.* appartement — квартира) — велике розкішне приміщення, що включає одну і більше кімнат для оренди або купівлі. Зазвичай апартаменти обладнані кухнею і ванною кімнатою (є готельним номером квартирного типу), розташовані переважно на верхніх поверхах будинків (мансардах).

АПАРТЕЇД (*африкаанс* apartheid — роздільне проживання) — найбільш крайня форма расової дискримінації, що означає позбавлення певних груп населення залежно від їх расової приналежності політичних, соціально-економічних і цивільних прав аж до територіальної ізоляції. Деякі акти апартеїду можуть становити геноцид, сучасне міжнародне право вважає його злочином проти людства. Ухвалено (1973) Міжнародну конвенцію про припинення злочинів апартеїду та покарання за нього.

АПАСІОНАТО (*іт.* appassionato — пристрасний) — музичний термін, що вказує на емоційно-збуджений характер виконання музичного твору, може використовуватися самостійно або у сполученні з терміном, що вказує на темп виконання. Назва «Апасіоната» за радянських часів традиційно закріпилася за фортепіанною сонатою Людвіга ван Бетховена № 23, ор. 57, що набула особливої популярності як улюблений твір Володимира Леніна.

АПАТИТ (*грец.* обманюю) — мінерал із групи фосфатів, містить: CaO — 55,38 %; P_2O_5 — 42,06 %; F — 1,25 %; Cl — 2,33 %; H_2O — 0,56 %. Кристали мають форму шестигранних призм, безбарвні, білого і жовтого кольору, блиск скляний (на зломі — жирний), твердість — 5,5, щільність — 3,18–3,21 г/см^3. Поширений як акцесорний мінерал багатьох магматичних порід і пегматитів, міститься у контактово-метасоматичних утвореннях, гідротермальних жилах, є основною складовою частиною фосфатів.

АПАЧІ (*англ.* Apache) — збірна назва для кількох культурно споріднених племен північноамериканських індіанців, що говорять апачськими мовами, найпоширеніша з яких — навахо (понад 170 тис. носіїв у США). Їхні племена нині живуть у резерваціях в Аризоні, Нью-Мексико, Оклахомі. Власне апачі ділилися на шість народів: західні апачі, чирикауа, мескалеро, хікарійя, ліпа і кайова-апачі. Віруючі — християни.

АПДАЙК (UPDIKE) ДЖОН ХОЙЄР (1932–2009) — американський письменник, автор 28 романів і 45 збірок оповідань, віршів та есе. Освіту здобув у Гарвардському університеті (1954), перший роман — «Ярмарок у богадільні» (1959). Автор соціально-психологічної та іронічної прози — тетралогія «Кролику, біжи» (1960), «Кролик повернувся» (1971), «Кролик розбагатів» (1981), «Кролик заспокоївся» (1990) і «Спогади про Кролика» (2001). За два з них отримав Пулітцерівську премію.

АПЕЛЛЕС ІЗ КОЛОФОНА (бл. 380–300 до н. е.) — давньогрецький живописець, який писав темперою на дерев'яних дошках портрети правителів і картини міфологічно-релігійної та алегоричної тематики, майстерно володів світлотінню («Афродіта Анадіомена»). Твори не збереглися, але вислів «риса Апеллеса» досі означає високу досконалість, досягнуту наполегливою працею.

АПЕЛЬ (APEL) ЙОГАНН АВГУСТ (1771–1816) — німецький юрист, віршотворець і теоретик метрики. Освіту здобув в університетах Лейпцига і Галле-Віттенберга. Був обраний до міської ради рідного Лейпцига (1801). Автор низки віршів, досліджень античної трагедії і наукових праць, найбільше значення з яких

мала «Metrik» (1814–1816), що викликала неабияку дискусію з колишнім наставником Йоганном Германом, перервану передчасною смертю Апеля.

АПЕЛЬСИН (*нім.* китайське яблуко) – вічнозелене плодове дерево роду цитрус (Citrus sinensis) родини Рутові. Вважається гібридом, отриманим ще в давнину схрещуванням мандарина з помело в Китаї, звідки привезений португальцями в Європу і поширився узбережжям Середземномор'я і Центральною Америкою. Завдяки вмісту комплексу вітамінів плоди рекомендують для профілактики та лікування гіповітамінозів, захворювань печінки, серця і судин, стимуляції обміну речовин.

АПЕЛЯЦІЯ (*лат.* appellatio – звернення) – одна з форм оскарження судових рішень у цивільних і кримінальних справах до суду вищої (апеляційної) інстанції, що має право переглядати справу. Апеляційне провадження є важливою гарантією справедливості судових рішень та існує в багатьох сучасних держав з різними правовими системами. Апеляційна інстанція переглядає справу в повному обсязі або в певній її частині в межах скарги, поданої стороною в процесі.

АПЕНДИКС (*лат.* appendix – придаток) – червоподібний відросток і кінцева частина сліпої кишки людини та деяких хребетних тварин завдовжки 2–20 см, діаметром 3–7 мм (у людини), що найчастіше розташовується в правій здухвинній ділянці живота. Апендикс здатен змінювати своє положення відносно сліпої кишки, його запалення спричиняє хворобу апендицит.

АПЕНДИКУЛЯРІЇ (*лат.* Appendicularia) – клас пелагічних покривників (Tunicata). Більшість видів за розмірами не перевищує кількох міліметрів, живуть у морі, зовні віддалено схожі на пуголовків, з невеликим яйцеподібним тілом і хвостом, який допомагає їм пересуватися.

АПЕННІНИ – гірська система в Італії, що становить основу Апеннінського півострова. На північному заході сполучаються з Альпами, на південному сході – з Калабрійськими горами. Довжина – 900 км, ширина – до 100 км, висота – до 2912 м, поділяються на Північні, Лігурійські, Тосканські, Умбрські, Центральні і Південні Апенніни. Утворені переважно з мезозойських, палеогенових і неогенових пісковиків, сланців, вапняків та глин, зім'ятих у складки під час альпійської складчастості, час від часу відбуваються землетруси.

АПЕННІНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ – півострів у Південній Європі (держави Італія, Сан-Марино і Ватикан), площа – 149 тис. км², випинається в Середземне море на 1100 км, завширшки 130–300 км. З материковою Європою поєднується Паданською рівниною з Альпами на півночі. Омивається Тирренським (на заході), Іонічним (на півдні) та Адріатичним (на сході) морями, головні річки – Тибр та Арно. У рельєфі переважають молоді складчасті гори (Апенніни) та горбасті передгір'я. Клімат субтропічний середземноморський.

АПЕРИТИВ (*лат.* aperire – відкривати) – напій, що подається перед їжею і викликає апетит, слиновиділення і поліпшує травлення. У цьому разі використовують алкогольні (абсент, вермут, шампанське, херес, портвейн), безалкогольні (мінеральна, содова, проста охолоджена вода) напої і соки (лимонний, апельсиновий, грейпфрутовий, гранатовий). Аперитиви поділяють на три групи: одинарні (з одного напою), комбіновані (з кількох напоїв) і змішані (із спеціально приготовлених сумішей різних напоїв).

АПЕРТИЗАЦІЯ – спосіб консервування продуктів (м'яса та овочів), що полягає в тривалому нагріванні їх у киплячій воді в герметично закритих скляних посудинах, після того як звідти відкачано повітря. Метод названий на честь французького винахідника Ніколаса Апперта (1749–1841). Його слід відрізняти від пастеризації, за якої продукти нагріваються лише до 60–70 °С.

АПЕРТУРА (*лат.* apertura – отвір) – в оптиці – отвір оптичного приладу, що визначається розмірами лінз або діафрагми; в антенній техніці апертура (розкриття) – поверхня складних антен, що випромінює або приймає випромінювання.

АПІА (APIA) – столиця і порт (площа – 60 км², населення – 42,3 тис. осіб) Самоа, на північному узбережжі острова Уполу в південно-західній частині Тихого океану. Перші поселення на цьому місці датуються І тис. до н. е., коли на острові виселилися полінезійці, а перші європейці у XVIII ст. Апіа була столицею німецької колонії (1899–1914), керувалася Новою Зеландією і перебувала під опікою

ООН, доки Самоа не здобуло незалежність (1962).

АПІС – у давньоєгипетській міфології – священний чорний бик з чотирикутною білою плямою на лобі, одне з найзнаменитіших божеств Єгипту, що мав у Мемфісі (бл. 3600 до н. е.) особливий храм. За одними даними, він був символом Озіріса, шанований як земне втілення бога Пта, за іншими – символом Землі, Сонця і Місяця.

АПЛІКАТА (*лат.* applicata – прилегла, суміжна) – у просторовій системі координат – одна з трьох (разом з абсцисою та ординатою) координат точки, що визначають її положення у просторі; зазвичай позначається літерою Z.

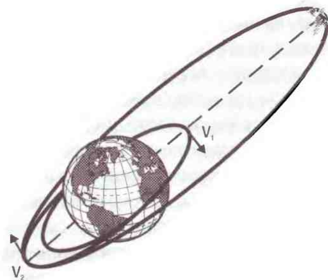
АПЛІКАТУРА (*лат.* applico – прикладаю, притискаю) – спосіб розташування і порядок чергування пальців під час гри на музичному інструменті та позначення його в нотах. Уміння знаходити природну і раціональну аплікатуру є однією з найважливіших сторін виконавчої майстерності інструменталіста, що сприяє виразності виконання, дозволяє долати технічні труднощі, розвиває свободу орієнтування на грифі, клавіатурі, клапанах, а у виконавців на струнних інструментах сприяє чистоті інтонації.

АПЛІКАЦІЯ (*лат.* applicatio – прикладання, приєднання) – спосіб отримання зображення, що є технікою декоративно-прикладного мистецтва: вирізання і наклеювання (нашивання) фігурок, візерунків або цілих картин зі шматочків паперу, тканини, шкіри, рослинних та інших матеріалів на матеріал-основу (фон), яким зазвичай є картон, щільний папір, дерево тощо.

АПЛІТ (*грец.* haploos – простий) – магматична світла жильна порода, бідна на слюду та інші кольорові компоненти. Здебільшого пов'язана з гранітами і складена кварцом, лужними польовими шпатами і рідше кислими плагіоклазами. Це продукт диференціації магми, що дала глибинні породи, з якими він генетично пов'язаний. Крім гранітних, розрізняються апліти сієнітового, діоритового і габрового складу. Використовуються в керамічному виробництві.

АПО (**АРО**) – вулкан на острові Мінданао, найвища точка Філіппінських островів (2954 м). Розташований на території національного парку Маунт-Апо (площею 770 км²), де зберігаються вічнозелені тропічні ліси, рідкісні ендеміки і релікти Філіппін, на кордоні між провінціями Північний і Південний Давао, на хребті Матутум Апо (Центральні Кордильєри). Є сукупністю стародавнього кратера Петтіл Мак Кінлей і молодого стратовулкана Апо, що утворився з трьох злитих конусів, складених андезитами.

АПОГЕЙ (*грец.* далекий від Землі) – точка еліптичної навколоземної орбіти небесного тіла, зазвичай Місяця або штучного супутника Землі, найвіддаленіша від центра Землі. Вона прямо протилежна найближчій до центра Землі точці навколоземної орбіти, що зветься перигей. У переносному сенсі апогеєм називають найвищу точку і розквіт чогось, наприклад, «апогей слави», «апогей кар'єри».

Апогей

АПОЛЛОДОР АФІНСЬКИЙ (бл. 180–119 до н. е.) – елліністичний філолог, знавець релігії та хронолог, автор «Хроніки» (від падіння Трої, 1184–119 до н. е.), що прислужилася як головне джерело сучасних датувань. Праця «Міфологічна бібліотека» (найпопулярніший підручник грецької міфології в новий час), відома під його ім'ям, вважається пізнішою компіляцією (I–II ст.).

АПОЛЛОДОР З АФІН (V ст. до н. е.) – давньогрецький художник. За Плінієм Старшим, мав прізвисько «скіограф» за те, що першим з живописців античності вивчив і застосував ефект світлотіні (півтонів) та запровадив у малярстві елементи просторової перспективи.

АПОЛЛОДОР (**APOLLYDOROS**) **З ДАМАСКА** (II ст.) – давньоримський архітектор та інженер. Створив ансамбль форуму Траяна в Римі (111–114), найскладніший з римських форумів, що включав тріумфальну арку входу, широкий

перистиль, базиліку Ульпія, будівлі бібліотек і знамениту колону Траяна (оповиту стрічкою рельєфів на тему походу в Дакію). Можливий автор арок Траяна в Анконі і Беневенто (Італія), цирку і терм Траяна в Римі та моста через Дунай біля Дробета (Румунія, 104–105) завдовжки понад 1 км.

АПОЛЛОН (APOLLO) – програма пілотованих космічних польотів НАСА (США), прийнята (1961) з метою здійснення першої пілотованого висадження людини на Місяць, завершена 1975. Сформульована у виступі президента США Джона Ф. Кеннеді (12 вересня 1961), здійснена (20 липня 1969) під час місії «Аполлон-11» висадженням Ніла Армстронга і Базза Олдріна на Місяць. За програмою здійснено ще 5 успішних висаджень астронавтів на супутник Землі (1969–1972).

АПОЛЛОН, або **ФЕБ** (*грец.* променистий) – у грецькій міфології золотокудрий бог – охоронець стад, світла (сонячне світло символізувалося його золотими стрілами), наук і мистецтв, бог-лікар, проводир і покровитель муз (за що його називали Музагет), доріг, подорожніх і мореплавців, провісник майбутнього, очищав людей, що скоїли вбивство. Уособлював сонце, а його сестра-близнючка Артеміда – місяць.

АПОЛЛОН БЕЛЬВЕДЕРСЬКИЙ – мармурова статуя, розташована в Бельведері, одному з будинків Ватиканського музею в Римі. Знайдена (бл. 1500) в руїнах вілли Нерона в Антії (сучасне Анціо). Частково відновлена (але з помилками) Джованні-Анджело Монторсолі, учнем Мікеланджело. Створення оригіналу статуї приписується грецькому скульпторові Леохару (IV ст. до н. е.), статуя Аполлона його роботи стояла в Афінах перед храмом Аполлона Патрооса.

АПОЛЛОНОВ ІВАН ГРИГОРОВИЧ (нар. 1930) – радянський український художник декоративно-ужиткового мистецтва (художнє скло), заслужений художник України (1983). Освіту здобув у Ленінградському художньо-промисловому училищі ім. В. Мухіної (1960). Основні твори: декоративні блюда «Реве та стогне Дніпр широкий» (1963), «Кобзар» і «Т. Г. Шевченко» (1964); композиції – «Садок вишневий коло хати» (1972), «Тополі» (1975), «Ранок Київської Русі» (1981) тощо.

АПОЛЛОН-СОЮЗ – програма спільного експериментального польоту (Apollo-Soyuz Test Project – ASTP) радянського космічного корабля «Союз-19» і американського космічного корабля «Аполлон», затверджена (24 травня 1972) угодою між СРСР і США про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях. Спільний політ здійснено 17–19 липня 1975, коли кораблі стикувалися на орбіті і 46 год 36 хв разом кружляли навколо Землі.

АПОПТОЗ (*грец.* опадання листя) – програмована клітинна смерть, регульований процес самоліквідації на клітинному рівні, в результаті якого клітина ділиться на окремі апоптотичні тільця, обмежені плазматичною мембраною. Фрагменти загиблої клітини зазвичай дуже швидко (в середньому за півтори години) поглинаються макрофагами або сусідніми клітинами, минаючи розвиток запальної реакції. Однією з основних функцій апоптозу є знищення дефектних (пошкоджених, мутантних, інфікованих) клітин.

АПОСТОЛ – богослужбова книга, частина Нового Завіту, складається з книги «Діяння» і «Послань» св. апостолів (Якова, Петра, Івана, Іуди, Павла). Крім названих книг, містить також зібрання прокімнів для загальних, недільних і особливих служб та алілуїаріїв (окремих віршів із Псалтиря або інших книг Святого Письма).

АПОСТОЛ ДАНИЛО ПАВЛОВИЧ (1654–1734) – український військовий і державний діяч. Миргородський полковник (1683–1727), учасник Північної війни, де під час антимосковського виступу спочатку підтримав гетьмана Івана Мазепу, але за місяць перейшов на бік Петра І. Був одним з авторів Коломацьких статей (1723), за що заарештований за царським наказом та відбував покарання в Петербурзі (до 1726). Гетьман Війська Запорізького (1727–1734).

АПОСТОЛИ (*грец.* посли, посланці) – учні та послідовники Ісуса Христа. У вузькому сенсі цей термін уживають стосовно дванадцяти безпосередніх учнів Христа, у ширшому – також і до 70 найближчих сподвижників його церкви, званим також апостолами від сімдесяти. За християнським вченням, за час свого життя Ісус Христос закликав дванадцять учнів, щоб вони були з ним, звіщали Євангеліє, виганяли демонів і говорили від його імені. Про

їхнє життя і діяння йдеться в Євангелії і книзі «Дії святих апостолів».

АПОСТОЛІВ ПЕТРА І ПАВЛА КАФЕДРАЛЬНИЙ КОСТЕЛ – пам'ятка архітектури національного значення у складі історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» в обласному центрі Волині (Україна). Костел і колегіум збудовані для потреб ордену єзуїтів на місці В'їзної вежі Окольного замку (1616–1640) за проектом Джакомо Бріано. Після масштабної пожежі (1724) храм відбудував архітектор Павло Гіжицький (1730). Нині єзуїтський костел є головним кафедральним собором Луцької дієцезії римо-католицької церкви в Україні.

АПОСТОЛІВСЬКИЙ РАЙОН – район на південному заході Дніпропетровської області, утворений 1923, площа – 1,4 тис. км^2, населення – 58 тис. осіб (у т. ч. міське – 28,8 тис. осіб). Межує з Криворізьким, Нікопольським, Казанківським, Високопільським і Нововоронцовським районами, адміністративний центр – Апостолове. Розташований у межах Причорноморської низовини на лесовій рівнині з полого-хвилястою поверхнею, в посушливій зоні з долинами річок Кам'янка, Базавлук, Базавлучок і Жовтенька.

АПОСТОЛОВЕ – місто (площа – 15,83 км^2, населення – 14,6 тис. осіб) Дніпропетровської області України, центр Апостолівського району. Засноване як садиба Вошине секунд-майора Михайла Апостола (1793), перейменоване на Покровське (1818), Апостолове (1923) і Косіорове (1936–1938), статус міста з 1956. Розташоване на хвилястій рівнині Причорноморської низовини, дренованій струмками-притоками Базавлука.

АПОСТОЛЬСЬКА СТОЛИЦЯ – найменша в світі (за площею і за населенням) незалежна держава Ватикан, анклав посеред Риму (Італія). Щодо Ватикану застосовуються два синонімічні терміни: «Святий Престол» або «Апостольська столиця», під якими мається на увазі незалежна держава, головою якої є абсолютний монарх – глава Римо-католицької церкви, що об'єднує в своїй особі найвищу законодавчу, виконавчу і судову владу.

АПОСТРОФ (*грец.* звернений назад) – графічний знак у вигляді надрядкової коми, що вживається в буквеному письмі різних мов у різних функціях. Він не позначає звука і в українській мові вживається після приголосних перед йотованими для позначення твердої вимови приголосного, а також на місці пропущеного голосного.

АПОСТРОФА (*грец.* відступ, відхилення від теми) – риторичний прийом – звернення (часто несподіване) до одного зі слухачів чи читачів, до уявної особи або неживого предмета.

АПОФЕМА (*грец.* apotithema – щось відкладене) – у планіметрії – довжина перпендикуляра, опущеного з центра правильного многокутника на будь-яку з його сторін, тобто радіус вписаного кола; у стереометрії – висота бічної грані у правильній піраміді.

АПОФЕОЗ (*грец.* обожнювання) – прославляння якоїсь особи або події; святкове завершення події; заключна урочиста масова сцена вистави або святкової концертної програми, що має монументальний, сповнений особливого піднесення і величі характер, у якій прославляється народ, герой або суспільно-значуща подія і беруть участь майже всі дійові особи.

АПОФЕОЗ ВІЙНИ – картина російського художника Василя Верещагіна, на рамі якої написано: «Посвящается всем великим завоевателям – прошедшим, настоящим и будущим». Картина написана (1871) на полотні (127 × 197 см) олією, експонується в Третьяковській галереї (Москва, Росія). Спочатку полотно називалося «Торжество Тамерлана», війська якого лишали за собою такі піраміди людських черепів, які зображено на полотні. Один з найяскравіших і програмних творів художника – антивоєнний протест на багато поколінь.

АППАЛАЧІ – гірська система на сході Північної Америки в США і Канаді. Складається з дуже старих вивітрених гір (герцинська фаза складчастості), що утворили низку поздовжніх паралельних хребтів заввишки 1000–1300 м (найвища точка – гора Мітчелл, 2037 м). Довжина масиву – 3300 км, ширина – 300–560 км. Назва походить від імені індіанського племені, поділяється Гудзоно-Мохокською долиною на Північні та Південні Аппалачі. Клімат на півночі помірно холодний, на півдні – помірно теплий.

АППЕЛЬ (APPELL) ПОЛЬ-ЕМІЛЬ (1855–1930) – французький математик. Освіту і вчений ступінь здобув у Вищій традиційній школі в Парижі (1876). Професор Сорбонни (1885), член Французької академії наук (1892), іноземний

почесний член Російської академії наук (1925). Автор одного з кращих курсів теоретичної механіки «Mécanique rationnelle» (у 3 томах, 1885, 1897, 1901). За науковий доробок нагороджений премією короля Швеції Оскара II.

АППЕРТ (APPERT) НІКОЛЯ ФРАНСУА (1749–1841) – французький винахідник консервів. Його спосіб консервування продуктів (м'яса та овочів) замінив звичні тогочасні методи зберігання продуктів – в'ялення і соління. Він після проведення кількох досліджень (1809) надіслав міністрові внутрішніх справ Франції листа, в якому запропонував новий спосіб – консервацію (апертизацію). Нагороду за свій винахід Ніколя Апперт особисто отримав (1810) з рук Наполеона Бонапарта.

АППЕР-ЙОСЕМІТІ ВОДОСПАД – найвищий (430 м) верхній водоспад каскаду падіння води (загальна висота – 739 м) на річці Йосеміті-Крик, в Йосемітському національному парку (штат Каліфорнія, США). Один із найвищих у світі, живиться талими сніговими водами, найбільше стікання спостерігається в травні і червні, а в посушливі сезони стікання інколи сходить нанівець.

АППІА (APPIA) АДОЛЬФ (1862–1928) – швейцарський музикант, художник і теоретик театру. Вивчав музику в консерваторіях Женеви, Парижа, Лейпцига та Дрездена (1880–1888), стажувався в театрах Дрездена та Відня. Творець теорії сценічного втілення музичних і драматичних творів, що ґрунтується на новому просторовому, світловому і ритмічному оформленні вистави. Вплинув на багатьох сучасних режисерів та музикантів.

АППІЇВ ШЛЯХ (*лат.* via Appia) – перша римська брукована дорога, прокладена за правління цензора Аппія Клавдія (312 до н. е.). З'єднувала Рим з портом Брундизій (сучасна Бриндізі) на Адріатиці. Це була велика військова магістраль (завдовжки понад 570 км), що пов'язувала Рим із низкою важливих морських портів. Завдяки високій якості використовувалася ще в VI ст. і навіть нині значна частина шляху збереглася і придатна до експлуатації.

АПРЕТУРА (*фр.* appreeter – обробляти) – сукупність процесів обробки, що надає необхідної зовнішності товару, зокрема шкірі, хутру, повсті, клейонці, картону, паперу, пряжі, ниткам і особливо тканині (саме апретура тканин є їх подальшою обробкою після ткацького верстата); клейова рідина або лак для обробки шкіри.

АПРЕЦІАЦІЯ – підвищення плаваючого курсу національної валюти на валютному ринку.

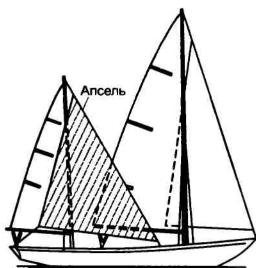
АПРІОРІ (*лат.* a priori – первісно) – незалежно від досвіду або те, що передує досвіду. Філософський термін, протилежний – апостеріорі: те, що випливає з досвіду. Поняття апріорі й апостеріорі є важливими у філософії Канта. Він дійшов висновку, що, пізнаючи світ, людина спирається на певні поняття, які не можна вивести з досвіду, тому вони неодмінно закладені в людську свідомість (наприклад, час і простір).

АПРОБАЦІЯ (*лат.* approbatio – схвалення, визнання) – багатозначний термін: акт надання єпископу засвідчення його фактичного церковного служіння (у римо-католицькому праві); попередня перевірка дії теоретично обґрунтованих технічних, наукових програм та оцінювання їх ефективності; методи оцінювання певних проектів ноу-хау; перевірка в реальних умовах теоретично побудованих методів; офіційне схвалення чого-небудь після випробування; визначення сортових якостей посівів для відбору кращого насіння.

АПРОКСИМАЦІЯ (*лат.* approximare – наближати) – науковий метод, що полягає в наближенні вираження одних математичних об'єктів іншими, простішими, наприклад кривих ліній – ламаними, ірраціональних чисел – раціональними, неперервних функцій – багаточленами тощо. Це дозволяє досліджувати числові характеристики та якісні властивості об'єкта, зводячи завдання до вивчення більш простих або більш зручних об'єктів (характеристики яких легко обчислюються або властивості яких уже відомі).

АПРОШІ (*фр.* approche – зближення, підступи) – глибокі зигзагоподібні довгасті рови (траншеї) із зовнішнім насипом, що слугували для безпечного наближення до атакованого фронту фортеці чи іншої фортифікації, для прикритого від пострілів сполучення з паралелями, проміжними вузлами і облоговими батареями, тому їх інколи називають «ходами сполучення». Уперше застосовані (1418) англійцями в облозі Руана під час Столітньої війни.

АПСЕЛЬ (*нідерл.* aap-zeil – мавпяче вітрило) – косе трикутне вітрило, найнижче зі стакселів, що ставиться на штагах бізань-щогли на вітрильних суднах з прямим спорядженням та на двощоглових яхтах у слабкий вітер, коли судно тривалий час змушене йти самим галсом. Снасть, якою піднімається й опускається апсель, називається апсель-леєром.

Апсель

АПСИДА (АБСИДА) (*грец.* склепіння) – виступ будівлі, здебільшого півкруглий у плані (зовні іноді багатокутний або квадратний), перекритий півкуполом або зімкнутим півсклепінням. Уперше апсиди з'явились у давньоримських базиліках. У християнських церквах апсида є вівтарною частиною храму, яка зазвичай орієнтована на схід (у православних) і на захід (у католиків).

Апсида

АПТЕКА – особлива спеціалізована організація системи охорони здоров'я, що займається виготовленням, фасуванням, аналізом і продажем лікарських засобів. Фармацевтична допомога включає в себе процедуру консультування лікаря і пацієнта з метою визначення найбільш ефективного, безпечного та економічно виправданого курсу лікування.

АПТЕКА-МУЗЕЙ (КИЇВ) – музей і діюча аптека розташовані на київському Подолі в Києві, де її вперше відкрив німець Йоган Гейтер (1728). Аптекою цей заклад був 111 років (1728–1839). Після реставрації (1988) тут відкрився музей, колекція експонатів якого становить понад 50 тис. одиниць, серед яких – аптечний посуд, меблі, знаряддя для виготовлення ліків, аптечна упаковка тощо. Експозиція музею займає 12 залів і відтворює аптеку XVIII–XIX ст., демонструє хату знахарки, лабораторію алхіміка та ін.

АПТЕКА-МУЗЕЙ (ЛЬВІВ) – державний музей історії фармації, відкритий (1966) на базі старовинної аптеки «Під чорним орлом» у центрі Львова, заснована (1735) в цьому будинку військовим фармацевтом, магістром Наторпом. Експозиція охоплює понад 3 тис. експонатів, розміщених у 16 залах площею 700 м^2. У торговельній залі найцікавішим експонатом є фармацевтичні ваги, а історичною особливістю, яку можна придбати, – «Залізне вино» (сахарат заліза, що вживається при залізодефіцитній анемії).

АПШИНЕЦЬКИЙ – гідрологічний заказник загальнодержавного значення (1974) поблизу смт Ясіня Рахівського району Закарпатської області України. На площі 1,05 км^2 охороняється смерековий праліс з домішкою ялиці поблизу витоків річки Чорна Тиса на висоті понад 1260 м. Заказник виконує ґрунтозахисну та водорегулювальну функції, цінний для проведення науково-дослідних робіт. Фауна представлена типовими лісовими видами – олень благородний, козуля європейська, куниця лісова.

АР (*лат.* area – площа, поверхня) – одиниця вимірювання площі в метричній системі мір, відома в повсякденному житті як «сотка». Ар як офіційна міра площі запроваджений Французькою республікою 7 квітня 1795. 1 ар дорівнює 100 м^2, або 1/100 га.

АРА (*лат.* Ara) – рід птахів родини Папугові. Великі (завдовжки до 95 см) птахи з дуже яскравим і красивим забарвленням зелених, червоних, блакитних і жовтих тонів. Ділянки навколо очей і боків голови в них голі, іноді з рідкими і короткими пір'їнками. Характерною особливістю цих папуг є великий, стисну-

тий з боків і сильно закруглений міцний дзьоб із круто загнутим кінчиком. Живуть зграями у тропічних лісах, у неволі – 30–75 років.

АРАБАТСЬКА ЗАТОКА – затока Азовського моря, розташована між північним берегом Керченського півострова Криму та Арабатською стрілкою. Її довжина у субмеридіональному напрямку становить 22 км, ширина (між мисом Казантип та Арабатською стрілкою) – 40 км, глибина – 8–9 м. У затоці розташована рибальська пристань Кам'янське з руїнами Арабатської фортеці неподалік.

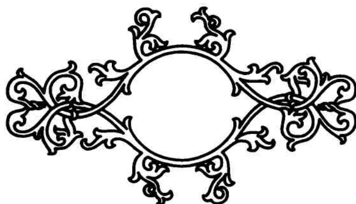
АРАБАТСЬКА СТРІЛКА КОСА – піщана коса-півострів у західній частині Азовського моря (АР Крим і Херсонська область), відділяє затоку Сиваш від моря. На півночі Генічеською (Тонкою) протокою відокремлюється від материка, на півдні прилягає до основи Керченського півострова. Довжина Арабатської стрілки становить 115 км, ширина – 0,2–7,5 км. Поверхня низовинна, складена піщано-черепашковими відкладами з характерною солончаковою рослинністю.

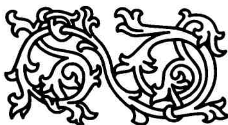
АРАБАТСЬКА ФОРТЕЦЯ (*араб.* рабат – військовий пост) – єдина татаро-турецька фортеця на Азовському узбережжі, збудована за 2 км на північний захід від Ак-Моная (нині – Кам'янське Ленінського району АР Крим), що прикривала Крим від ворожих нападів. Уперше фортеця Арабат згадується в середині XVII ст. У плані фортеця є неправильним багатокутником із потужними, товстими (3 м) оборонними стінами, має двоє воріт (Головні та Морські), 5 бастіонів та глибокий рів навкруги.

АРАБАТСЬКИЙ – ботанічний заказник загальнодержавного значення (1974) поблизу с. Кам'янське Ленінського району АР Крим. На площі 6 км^2 біля основи піщаної-черепашкової коси Арабатська стрілка охороняється переважно пустельно-степова флора, що налічує понад 300 видів. У природному стані збереглася степова солончакова рослинність, водяться водно-болотні птахи; заказник має велике значення для вивчення природи приморського степу.

АРАБЕСКА – назва орнаменту, що склався в мистецтві мусульманських країн, побудований за принципом нескінченного розвитку і ритмічного повтору геометричних, рослинних тощо мотивів, має вигляд насиченого вибагливого візерунка; музична п'єса, переважно для фортепіано, з вибагливим і багато орнаментованим мелодійним малюнком, найвідомішими авторами яких були Р. Шуман, К. Дебюссі та ін.

АРАБИ – група семітських народів, основне населення Марокко, Алжиру, Тунісу, Лівії, Єгипту, Сирії, Судану, Саудівської Аравії, Лівану, Йорданії, Іраку, Ємену, Оману, Кувейту та ін. країн Північної Африки та Передньої Азії, загальна чисельність – 360–440 млн осіб. З бурхливим розвитком ісламу (VII–

Арабески

VIII ст.) неарабське населення нинішнього ареалу поширення було ісламізоване арабами, арабська мова семітської мовної підгрупи стала основною в Арабському халіфаті.

АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКА ВІЙНА (1948–1949) – війна між арабськими державами (Єгиптом, Йорданією, Іраком, Сирією, Ліваном, Саудівською Аравією, Єменом) та Ізраїлем, який захопив території Палестини (6,7 тис. км^2), відведені для Арабської держави за рішенням Генасамблеї ООН (1947), і західну частину Єрусалима (понад 900 тис. арабських біженців). Інша частина майбутньої Арабської держави і східна частина Єрусалима приєднані Йорданією. Угода про перемир'я (1949) не врегулювала конфлікту.

АРАБО-НОРМАНСЬКИЙ СТИЛЬ – поширена в літературі назва особливого еклектичного архітектурного стилю, що виник на Сицилії після норманського завоювання (XI–XIII ст.) і ввібрав численні арабські, романські, візантійські та норманські риси. У наступні століття

більшість споруд цього стилю були зруйновані або перебудовані (частіше в стилі бароко). У XIX–XX ст. реставратори спромоглися відновити низку споруд арабо-норманського стилю у вигляді, близькому до первинного.

АРАБСЬКА МОВА – найпоширеніша семітська мова семіто-хамітської сім'ї мов, якою в Західній Азії і Північній Африці розмовляють понад 290 млн осіб. Літературна мова єдина, а сучасна розмовна арабська розпадається на 5 діалектних груп: східна (месопотамська), аравійська, центральноарабська, єгипетсько-суданська, північноафриканська (магрибська). Писемність на основі арабського алфавіту. Офіційна мова усіх арабських країн (до 30), Генеральної асамблеї і деяких інших органів ООН.

АРАБСЬКА ПОРОДА КОНЕЙ – стародавня порода верхових коней, виведена на Аравійському півострові (IV–VII ст.). Коні невеликі, зріст у холці в середньому у жеребців 153,4 см, у кобил – 150,6 см. Масть переважно сіра всіх відтінків, часто трапляється гніда і руда, рідше ворона. Сучасний арабський кінь має невелику голову з увігнутим профілем і великими опуклими очима, високою шиєю з невеликим лебединим вигином, є довгожителем серед порід домашніх коней (багато з них доживають до 30 років).

АРАБСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ФІЛОСОФІЯ – концепції та напрямки, що розвинулися (IX–XIII ст.) в країнах ісламу (переважно Сирії, Персії, Месопотамії та арабських державах Піренейського півострова) і спиралися на ідеї Аристотеля і неоплатоніків та ісламську традицію. Ця філософія вплинула на формування середньовічної європейської схоластики, стала проміжною ланкою між стародавньою філософією та середньовічною наукою і філософією, найвідоміші представники – Ібн Сіна (Авіценна) та Ібн Рушд (Аверроес).

АРАБСЬКЕ ПИСЬМО – абетка, що використовується для запису арабської, перської, курдської, урду, малайзійської і деяких інших мов, поширених у Західній Азії і Північній Африці. Складається з 28 букв для позначення приголосних і довгих голосних, читається справа наліво, має важливу роль у світі як абетка ісламу і Корану. У середньовіччі на Русі ця абетка була відома під назвою арабська в'язь, що походила від зовнішньої подібності до мережива.

АРАБСЬКИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД – резервний фонд, створений у марокканському Рабаті (27 квітня 1976) двадцятьма арабськими країнами як механізм досягнення стабільності в курсах валют і в цілях координації економічної і валютної політики арабських країн. Регулювання стосується переважно нафтодоларів у межах арабської співдружності, сприяючи зменшенню залежності країн-членів фонду від розвинутих країн світу у питаннях використання надлишкової маси коштів.

АРАВАКИ – група (до 100) індіанських племен Південної Америки, що належать до американської гілки монголоїдної раси і становлять окрему аравакську мовну сім'ю. Більшість їх винищена колонізаторами, а вцілілі племена (гуахіро, гуана та ін.) нині живуть у Венесуелі, Бразилії і Парагваї. Займаються підсічним мотичним рільництвом, рибальством, мисливством, а також гончарством, ткацтвом і плетінням.

АРАВІЙСЬКА ПУСТЕЛЯ – пустеля в Африці (Єгипет), північно-східна частина Сахари, розташована між долиною Нілу і Червоним морем, на півдні переходить у Нубійську пустелю. Є плоскогір'ям, що поступово підіймається на схід (до 2100 м) і крутими уступами обривається до Червоного моря. Великі простори зайняті рухомими барханами, піщаними масивами з виходами корінних порід (у центральній частині) – кристалічні породи, перекриті вапняками і червоними нубійськими пісковиками.

АРАВІЙСЬКЕ МОРЕ – окраїнне море Індійського океану, розташоване між півостровами Сомалі, Аравійським та Індостан. Омиває береги Ємену, Оману, ОАЕ, Ірану, Пакистану, Індії, Джибуті, Сомалі, площа – 4832 тис. км^2, максимальна глибина – 5803 м. Береги переважно високі, скелясті, місцями низовинні дельтові, найбільші затоки: Аденська та Оманська. Температура води +22–29 °С, солоність – 35,8–36,5 %. Лежить в області мусонів, зима ясна, суха, літо хмарне, дощове, зі штормовими вітрами і тайфунами.

АРАВІЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ – найбільший півострів Азії, між Червоним і Аравійським морями та Перською затокою, площа – до 3 млн км^2. В основі залягають давні кристалічні породи,

перекриті на сході мезозойськими і третинними вапняками та пісковиками, а на заході та півдні облямовані горами Ємену (заввишки до 3760 м), на південному сході – складчастими горами Оману (до 3352 м). Клімат дуже сухий і спекотний, у центральній частині температури сягають +50 °C, опадів зазвичай менш ніж 100 мм/р.

АРАГАЦ (АЛАГЕЗ) – ізольований гірський масив на заході Вірменії, четвертий за висотою на Вірменському нагір'ї і найвищий у сучасній Вірменії. Протяжність гірського масиву зі сходу на захід становить до 40 км, з півночі на південь – до 35 км, максимальна висота – 4094 м. Це вулкан, проте історичних вивержень не було зафіксовано, має 4 вершини (3879–4094 м, між ними розташований вулканічний кратер завглибшки 350 м і завширшки 2,5 км), є конусом з периметром до 200 км.

АРАГО (ARAGO) ДОМІНІК ФРАНСУА ЖАН (1786–1853) – французький фізик, астроном і політичний діяч. Освіту здобув у Політехнічній школі (1806), де згодом викладав (до 1831). Досліджував поляризацію світла, відкрив намагнічування дії електричного струму і т. зв. магнетизм обертання, встановив зв'язок полярних сяйв із магнітними бурями. Іноземний почесний член Петербурзької АН (1829). Член Тимчасового уряду (1848).

АРАГОН (ARAGON) ЛУЇ (1897–1982) – французький письменник, критик і громадський діяч, лауреат Міжнародної Ленінської премії (1957). Один із засновників сюрреалізму – роман «Паризький селянин» (1926), співорганізатор Руху Опору – трагічний ліризм у збірці віршів «Ніж у серце» (1941), історичний роман «Страсний тиждень» (1958), мистецтвознавчі книги: «Анрі Матісс. Роман» (1971), «Театр-роман» (1974), поетичні збірки: «Очі й пам'ять» (1954), поема «Незакінчений роман» (1956).

АРАГОНІТ – поширений мінерал екзогенних утворень і низькотемпературних гідротермальних жил класу карбонатів ($CaCO_3$), назва якого походить від іспанського регіону Арагон. Кристали голчасті, білого, жовтувато-білого, іноді сірого, зеленуватого кольору, блиск скляний, твердість – 3,5–4, густина 2,9–3 г/см^3. Арагоніт часто входить до складу перламутрового шару мушель молюсків, зокрема й перлів.

АРАГУАЙНА (ARAGUAINHA) – метеоритний кратер на кордоні штатів Мату-Гросу і Гояс (Бразилія) діаметром 40 км (2-й за розмірами у Південній Америці і, можливо, найстаріший). Утворився бл. 245 млн років тому (тріасовий період), коли в регіоні було мілководне море. Кратер має підняту центральну частину, еліптичну форму, а його зовнішній обід складається із залишків грабенів у сильно деформованих пермсько-карбонових відкладах. Уперше відомості про кратер опубліковано 1969.

АРАГУАЯ – річка в Бразилії, головна ліва притока річки Токантинс (басейн Амазонки). Довжина – 2630 км, площа басейну – 370 тис. км^2, тече Бразильським плоскогір'ям, у середній течії розгалужується на два рукави, утворюючи один із найбільших у світі річкових островів завдовжки 300 км (Бананал). У нижній течії багато порогів, у середній – судноплавна протягом 1300 км. У районі протікання вздовж берегів – субекваторіальні ліси, савани і вічнозелені галерейні ліси.

АРАД (ARAD) – жудець у Трансільванії на заході Румунії, площа – 7754 км^2, населення – 458 тис. осіб, адміністративний центр – Арад (розташований на річці Муреш). Межує з Угорщиною і жудцями Тиміш, Хунедоара та Алба. Поверхня на сході горбиста з низькими горами (заввишки до 1489 м), на заході – рівнинна. Клімат типовий помірно континентальний, середньорічна температура +6–10 °C, опади – від 570 мм (на рівнині) до 1200 мм (у горах).

АРАЗА (*лат.* Eugenia stipitata) – плодове дерево родини Миртові. Заввишки до 3 м з простими овальними листками завдовжки 6–18 см і завширшки 4–10 см. Плід – сферична ягода (діаметр – до 12 см, маса – до 750 г), з тонкою блискучою жовтою шкіркою і м'якоттю, з кількома великими довгастими насінинами, придатний для виготовлення соків, безалкогольних напоїв, морозива та фруктових консервів. У дикому вигляді росте в лісах амазонської частині Бразилії, Перу й Еквадору.

АРАК – міцний азійський алкогольний напій золотисто-жовтого кольору. Залежно від країни та регіону відрізняється міцністю, вихідною сировиною та процедурою виготовлення. Спирт для нього отримують перегонкою ферментованого житнього сусла і патоки з цукро-

вої тростини (на Яві) або з додаванням соку цукрової пальми (в Шрі-Ланці, Бангладеш та Індії). Також готується з соку пальм, фініків, проса, рису та ін. рослин. Витримують у дубових бочках, міцність – 32–58 %.

АРАКАНСЬКІ ГОРИ – гірський хребет на заході півострова Індокитай у М'янмі. Його утворює серія паралельних пасом (до 950 км завдовжки і 400 км завширшки, найвища гора Вікторія, 3094 м), які дугою витягнулися від мису Негрейс (на півдні) до штату Маніпур (на півночі). Гори формувалися завдяки стисненню між Індостанською та Євразійською плитами. На західних схилах переважають вологі тропічні вічнозелені ліси, на східних – листопадні та соснові.

АРАКАНЦІ – етнографічна група бірманців, які мешкають на території від Саканмо до кордонів Бірми з Бангладеш, загальна чисельність – понад 200 тис. осіб. Говорять на діалекті бірманської мови, сповідують переважно іслам, значно рідше – буддизм. За літописом, вважаються першою хвилею бірманців, що перебралися в ці місця задовго до н. е. Тривале їх роз'єднання з власне бірманцями сприяло збереженню низки особливостей у побуті.

АРАКАЧА (*лат.* Arracacia xanthorrhiza) – рослина родини Зонтичні, широко культивована овочева культура в країнах Південної Америки. Її коренеплід, що є чимось середнім між коренеплодами моркви і селери, популярний харчовий продукт у Бразилії, Венесуелі, Еквадорі та Перу.

АРАКС – річка в Закавказзі, найбільша права притока Кури. Витоки і верхів'я в межах Вірменського нагір'я на території Туреччини, пониззя і гирло в межах Кура-Араксинської низовини в Азербайджані. Довжина – 1075 км, площа басейну – 102 тис. км^2, середні витрати води – 285 м^3/с. Використовується для зрошення і вироблення електроенергії. За Гюлістанським мирним договором (1813) Араксом проходив кордон між Російською імперією та Іраном (Персією).

АРАЛІЯ (*лат.* Aralia) – рід квіткових рослин родини Аралієві (Araliaceae). Поширена в тропічних і субтропічних областях Азії, Центральної і Північної Америки, рідше у помірних областях Азії та Північної Америки. Листопадні, зазвичай невисокі дерева, з гіллястим у верхні і зазвичай шипуватим стовбуром, кущі або великі багаторічні трав'яні рослини. По всій рослині містяться різні токсичні речовини, при отруєнні якими можливе порушення дихання, втрата свідомості, кровоточивість.

АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ – безстічне солоне озеро в Туранській низовині в пустельній зоні на території Казахстану та Узбекистану. Від початку 1960-х (площа – 68 тис. км^2) рівень моря сильно знизився, воно частково пересохло (17 тис. км^2), за винятком найглибших частин, і перетворилося на регіон екологічного лиха. Найбільша глибина була 68 м, середня – 15 м, солоність становила 10–11 %, але припинення стоку річок внаслідок надмірного зрошування призвело до висихання озера.

АРАМЕЙСЬКА МОВА – мова семітських племен Передньої Азії. Стала міжнародною в Перській державі (VI ст. до н. е.), була витіснена арабською мовою у VII ст. Має 3 основні діалекти: західноарамейський, східноарамейський (вавилоно-арамейський) і центральноарамейський (сирійська мова), збереглися багаті писемні пам'ятки, найдавніші з яких сягають VIII ст. до н. е. Залишки діалектів арамейської мови досі зберігаються в окремих місцевостях Іраку та Закавказзя як новосирійська (або айсорська) мова.

АРАНДА – етнічна група австралійських аборигенів (до 2 тис. осіб), що мешкає в Центральній Австралії. Говорять мовами арандської групи пама-ньюнґанської мовної сім'ї, традиційні заняття – збирання і полювання. Етнографи відзначали яскраво виражене домінування чоловіків над жінками.

АРАНОНЕРА – печерна система в хребті Сьєрра де Тенденьєра, Піренеї (Іспанія), неподалік від кордону з Францією. Це одна з найглибших печер світу (розвідана глибина – 1349 м), довжина – 43 км, є комбінацією вертикальних колодязів і довгих широких галерей. У систему веде 9 входів (переважно на висоті 1850–2300 м), розробляються нові; узимку верхні колодязі перекриті льодом, а влітку нижні заповнені водою. Щорічно досліджується інтернаціональними командами спелеологів.

АРАНЬ (ARANY) ЯНОШ (1817–1882) – угорський поет. Працював учителем, мандрівним актором і нотаріусом, учасник Угорської революції (1848–1849). Автор поеми-трилогії «Тол-

ді» (1846), «Вечір Толді» (1848), «Любов Толді» (1878), патріотичної балади «Уельські барди» (1857), епічних і сатиричних поем, ліричних і філософських віршів, популярних пісень: «Пісня національного гвардійця» і «Що ми робимо».

АРАПАХО – індіанський народ (до 7 тис. осіб), що мешкає в штатах Вайомінг і Оклахома, США. Мова (понад 1 тис. носіїв) належить до алгонкінської мовної сім'ї. Серед віруючих є євангелісти, католики, баптисти, меноніти та ін. Традиційні заняття – ручне хліборобство і мисливство, після витиснення на Великі рівнини (XVIII–XIX ст.) перейшли до кінного полювання на бізонів, а згодом до фермерства і тваринництва (XX ст.).

АРАРАТ (*вірм.* Масіс) – найвищий вулканічний масив Вірменського нагір'я, на сході Туреччини, біля кордону з Вірменією та Іраном. Складається з 2 конусів злитих основами згаслих вулканів, Великого Арарату (5165 м) і Малого Арарату (3925 м), останні виверження бл. 10 тис. років тому. Масив височіє на 4,5 км над околицею, вкритий 30 льодовиками, складений лавами базальтів і андезито-базальтів. За біблійним переказом, саме сюди пристав Ноїв ковчег після всесвітнього потопу.

АРАУКАНИ (МАПУЧЕ) – індіанський народ (до 1,5 млн осіб), представники якого мешкають переважно в Чилі (1,3 млн осіб) та Аргентині (до 200 тис. осіб). Розмовляють ізольованою арауканською мовою, більшість володіє іспанською. Сповідують переважно католицизм, останні десятиріччя відроджуються традиційні культи. Вважається, що назва народу походить від кечуанського слова, що означає «вороги», супротивники.

АРАУКАРІЯ (*лат.* Araucaria) – рід вічнозелених хвойних дерев родини Араукарієві. Переважно високі дерева (до 50–80 м) з плоскою хвоєю, дводомні (епізодично однодомні чи змінюють стать з віком), жіночі шишки округлі, діаметром до 20 см, чоловічі видовжені до 15–20 см, маса шишок сягає 1,5 кг. Бл. 20 видів, поширених в Австралії, Полінезії та Америці. Насіння здебільшого їстівне, деревина використовується як будівельний і виробний матеріал.

АРАФАТ (ARAFAT) ЯСІР (1929–2004) – палестинський державний діяч. Нобелівська премія миру (1994). Освіту здобув у Каїрському університеті (1956), навчався диверсійної діяльності проти ізраїльтян, заснував угруповання «Аль-Фатах» (1957). Голова виконкому Організації визволення Палестини (1969–2004), глава Палестинської національної адміністрації (1996–2004), верховний головнокомандувач збройних сил палестинського руху опору (1970–2004).

АРАФУРСЬКЕ МОРЕ – окраїнне море на сході Індійського океану, між Австралією, островами Танібар, Кай і Новою Гвінеєю. Сполучається з Кораловим морем Торресовою протокою, межує з морями Тиморським, Серам і Банда. Площа – 1017 тис. км^2 (1290 × 560 км), найтепліше і наймілкіше море Індійського океану (середні глибини 50–80 м, найбільші – до 3680 м на заході), найбільша затока – Карпентарія (Австралія). Середня температура води +25–28 °С, солоність – 34–35 %.

АРАХІС (*лат.* Arachis) – родова назва трав'янистих рослин родини Бобові (Fabaceae). Назва походить від грецького слова «павук», за подібністю сітчастого малюнка плодів. З численних видів роду, властивих переважно Бразилії, лише арахіс культурний, або земляний горіх (Arachis hypogaea), добре відомий за межами батьківщини й широко культивується в тропічних країнах Америки, Азії, Африки і на півдні Європи.

Араукарія

АРАХНОЛОГІЯ (*грец.* павук і знання) — розділ зоології безхребетних, вивчає арахнід (павукоподібних). До нього входять аранеологія (наука про павуків), акарологія (наука про кліщів) і низка ін., що вивчають невеликі таксони павукоподібних (скорпіони, псевдоскорпіони, фаланги тощо). У самостійну науку виділилася з ентомології у XIX ст.

АРБІТРАЖ (*фр.* arbitrage — справедливе рішення) — у юриспруденції: спосіб вирішення спірних питань (не судового характеру) арбітрами (третейськими суддями), які обираються самими сторонами, або державний орган, що займається арбітражем; в економіці: кілька логічно пов'язаних угод, спрямованих на отримання прибутку з різниці в цінах на однакові або пов'язані активи в той самий час на різних ринках (просторовий арбітраж) або на тому самому ринку в різні моменти часу (часовий арбітраж).

АРБУЗИНКА — селище міського типу (площа — 11,6 км^2, населення — 6,5 тис. осіб), центр Арбузинського району в Миколаївській області України. Засноване (1780) під назвою Гарбузинка (до 1946) у верхів'ях трьох глибоких балок (Кінська, Литовська і Козина), з яких починається річка Гарбузинка (права притока Мертвоводу, басейн Південного Бугу), статус смт з 1967.

АРБУЗИНСЬКИЙ РАЙОН — район на півночі Миколаївської області, утворений 1930, площа — 1 тис. км^2, населення — 21,4 тис. осіб (у т. ч. міське — 8,9 тис. осіб). Межує з Первомайським, Доманівським, Вознесенським і Добровеличківським районами. Адміністративний центр — Арбузинка. Розташований у межах Причорноморської низовини, поверхня рівнинна, розчленована широкими долинами Південного Бугу, Гарбузинки, Великої Корабельної і балок. Належить до посушливої, помірно спекотної зони.

АРБУЗОВ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1908—1986) — радянський російський драматург, лауреат Державної премії СРСР (1980). Автор майже 30 переважно побутових п'є, серед найвідоміших: «Таня» (1938), «Годы странствий» (1954), «Иркутская история» (1959), «Сказки Старого Арбата (1970), «Старомодная комедия» (1975), «Жестокие игры» (1978), «Победительница» (1983). Наприклад, його п'єса «Иркутская история» ставилася понад 9000 разів лише протягом сезону (1960—1961).

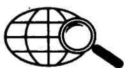
АРВАНД — річка в південно-західній Азії (в Іраку та Ірані). Довжина — бл. 195 км, утворюється при злитті Тигру та Євфрату біля іракського міста Ель-Курна, тече на південний схід спочатку територією Іраку, потім є кордоном між Іраком та Іраном, впадає в Перську затоку. Річка утворилася вже в історичний час завдяки поступовому зниженню рівня Перської затоки (раніше Тигр і Євфрат впадали в затоку незалежно).

АРГАНТ (ARGAND) ФРАНСУА П'ЄР АМІ (1755—1803) — швейцарський фізик і хімік, конструктор і винахідник. Навчався у Женеві й Парижі. Впровадив власну розробку покращення методу перегонки на винній фабриці (1781), розробив оригінальний олійний світильник (пальник) з гнітом у вигляді порожнистої трубки, названий на його честь Аргандовою лампою (1782), ставив у Версалі революційні експерименти з повітряними кулями наповненими гарячим повітрям, у присутності короля Людовіка XVI (1783).

АРГАТИ (*грец.* робота) — наймити, робітники, найбідніша частина запорозького козацтва (XVIII ст.), які наймитували в Криму, Молдавії, Волощині. Вони брали активну участь у гайдамацькому русі, з їхнього середовища вийшло чимало ватажків повстанських загонів, зокрема відомий керівник Коліївщини Максим Залізняк.

АРГЕДАС (ARGUEDAS) ХОСЕ МАРІЯ (1911—1969) — перуанський письменник, перекладач та етнограф. Освіту здобув у Головному національному університеті в Лімі (1934). Перекладав поезію кечуа, міфи «Боги і люди Варочирі», зібрані священиком Франсіско де Авіла (1608). Дебютував збіркою оповідань «Вода» (1935). Найбільшу популярність здобув роман «Глибокі ріки» (1958), перекладений багатьма мовами. Покінчив життя самогубством.

АРГЕЛАНДЕР (ARGELANDER) ФРІДРІХ ВІЛЬГЕЛЬМ АВГУСТ (1799—1875) — німецький астроном. Освіту здобув у Кенігсберзькому університеті (1822). Працював у Росії, в обсерваторіях Турку (1823—1832) і Гельсінкі (1832—1836), член-кореспондент Петербурзької АН (1826). Праці з астрометрії та дослідження змінних зір, керував створенням фундаментального

каталогу «Боннський огляд» (1852–1859), що містив інформацію про понад 324 тис. зір північного неба.

АРГЕНТИНА – держава в Південній Америці, займає південно-східну частину материка і низку островів у південній Атлантиці. Межує з Чилі, Болівією, Парагваєм, Бразілією та Уругваєм и омивається Атлантичним океаном. Площа – 2766,9 тис. км², населення – 40,1 млн осіб, столиця – Буенос-Айрес, устрій – федеративна республіка, державна мова – іспанська, грошова одиниця – аргентинській песо, віросповідання – переважно католицизм. Назва країни походить від *лат.* Argentum – срібло.

АРГЕНТИНО (АРХЕНТІНО) – прісноводне озеро в Патагонській провінції Санта-Крус, Аргентина. Найбільше озеро країни, площа – 1466 км², максимальна ширина – 20 км, середня глибина – 150 м, максимальна – 500 м. Відкрите братами Антоніо і Франсіско В'єдма (1782) в районі з великою кількістю льодовиків, талою водою яких живиться озеро (площа водозбору – 17 тис. км²). Нині озеро розташоване в національному парку Лос-Гласьярес.

АРГЕНТИНСЬКЕ ПЕСО – національна валюта Аргентини, за міжнародним позначенням ARS, 1 песо складається з 100 сентаво. Аргентинське песо введено 1991 замість аустраля. У грошовому обігу перебувають банкноти номіналом 2, 5, 10, 20, 50 і 100 песо різних років випуску, а також монети номіналом 1, 2 і 5 песо (1994) та 1, 5, 10, 25 і 50 сентаво (1992). Монета 1 сентаво 2001 вийшла з обігу.

АРГЕНТИНЦІ – народ (до 34 млн осіб) у Південній Америці, сформований у результаті масової міграції європейців (переважно галісійців, басків, італійців та іспанців), основне населення Аргентини, також мешкають в Уругваї, Парагваї, Чилі, Мексиці, США. Більшість віруючих – католики, розмовляють іспанською (аргентинський варіант). Після війни за незалежність (1810–1826) з'явилися аргентинський народ і згодом нація, особливу роль у формуванні образу аргентинця відіграв тип пастуха гаучо.

АРГІЛІТ (*лат.* argilla – глина) – осадова гірська порода, проміжний продукт перетворення глини на метаморфічний сланець. Складається з глинистих мінералів та різних домішок, від глини відрізняється щільністю і сланцюватістю, утворюється при дегідратації і цементації глинистих порід, не розмокає у воді. Застосовується для виробництва цементу і керамзиту. Аргіліт також є технічною назвою відходів збагачення вугілля, що містять значну частину глинистих порід.

АРГОН (Argon, Ar) – хімічний елемент, атомний номер 18, атомна маса 39,944, вперше виділений 1894 з повітря, де його майже 1 %. Це інертний газ, без кольору і запаху, практично не вступає в реакції з іншими елементами (звідси назва, в перекладі з грец. – лінивий, неактивний). У промисловості добувається як побічний продукт під час розподілу повітря на кисень і азот. За температури -185,9 °С конденсується, за -189,4 °С – кристалізується. Використовується в газорозрядних трубках і аргонових лазерах.

АРГОНАВТИ (*грец.* ті, що пливуть на «Арго») – герої, які на чолі з Ясоном першими з греків здійснили далекий морський похід у Колхіду (на узбережжі Чорного моря) на кораблі «Арго» по золоте руно. Корабель був побудований за допомогою Афіни, яка вставила в його корпус шматочок священного вікового дуба, який шелестом листя передавав волю богів. Цей міф відбиває історію ранньої грецької колонізації (VIII–VI ст. до н. е.). Метафорично аргонавтами називають сміливих мандрівників і першовідкривачів.

АРГУМЕНТ (*лат.* argumentum – розповідь, доказ) – багатозначний термін: у логіці – істинне судження, що допомагає встановити істинність тези (його основними видами є: очевидні положення, аксіоми, факти, закони науки, визначення понять тощо); у математиці – незалежна змінна, від значень якої залежать значення функції або одна з величин, пов'язаних з комплексним числом; у програмуванні – значення, що передається функції або його символьне ім'я; в астрономії – величина, що визначає орієнтацію орбіти небесного тіла; в історії драматургії – стислий виклад змісту п'єси.

АРГУНОВ ІВАН ПЕТРОВИЧ (1729–1802) – російський живописець, портретист. Народився в сім'ї кріпаків, навчався портретного живопису в брата та іноземних майстрів, створив іко-

ни для церкви Катерининського палацу в Царському Селі. Автор низки чудових парадних і камерних портретів петербурзької знаті (імператриці Катерини II, П. Шереметєва), представників дворянства (парні портрети К. Хрипунова та його дружини) і простолюду («Портрет невідомої селянки в російському костюмі»).

АРГУС (*грец.* всевидючий) – у давньогрецькій міфології – багатоокий велетень, що за наказом богині Гери охороняв кохану Зевса Іо. За переказами, він поборов жахливого бика, що спустошував Аркадію, задушив також змію Єхидну, дочку Землі і Тартара. Гермес убив його ударом каменя або приспавши грою на флейті і відрубав йому голову, за що дістав прізвисько Арговбивця. Вважається, що спочатку багатоокий Аргус означав зоряне небо, а його ім'я уособлює невсипущого стража.

АР-ДЕКО (*фр.* art déco – декоративне мистецтво) – течія у декоративному мистецтві першої половини XX ст., що проявилася в архітектурі, моді й живопису. Була синтезом модерну і неокласицизму, мала характерні риси – сувору закономірність, етнічні геометричні візерунки, розкіш, шик, дорогі сучасні матеріали (слонова кістка, крокодилова шкіра, алюміній, рідкісні породи дерева, срібло). Поступово еволюціонувала у бік функціоналізму.

АРДЕННЕ (ARDENNE) МАНФРЕД ФОН (1907–1997) – фізик, дослідник і винахідник, лауреат Сталінської премії (1947, 1953) і національної премії НДР (1958, 1965). Бл. 600 патентів у країні і за кордоном (перший у 16 років), один з піонерів сучасного телебачення. Співпрацював у розвитку радянської атомної бомби (1945–1955), розвивав спосіб поділу ізотопів для промислового добування урану-235. Автор численних винаходів у галузі електронної фізики та фізики іона.

АРДЕННИ (ARDENNES) – гори в Бельгії, Франції та Люксембургу, західне продовження Рейнських сланцевих гір, довжина – майже 160 км, висота – до 694 м. Складаються зі сланців та пісковиків, виникли у палеозої (герцинська складчастість), вкриті буковими, грабовими і дубовими лісами, через Арденни протікають річки Мозель і Маас. Платоподібна поверхня Арденн, розчленована на окремі масиви, була ареною важких боїв за часів Першої і Другої світових воєн.

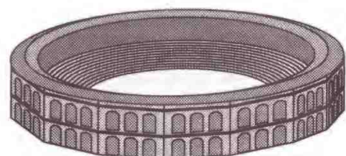
АРДЖЕШ (ARGEŞ) – жудець у регіоні Волощина, розташований у центрі країни, в Південних Карпатах. Площа – 6862 км^2, населення – 658 тис. осіб, адміністративний центр – Пітешті (розташований на річці Арджеш). Межує з жудцями Вилча, Олт, Телеорман, Димбовиця, Брашов і Сібіу. Адміністративно жудець поділяється на 3 муніципії, 4 міста та 95 комун.

АРДОВ ВІКТОР ЮХИМОВИЧ (справжнє прізвище **ЗІГБЕРМАН**) (1900–1976) – російський радянський письменник-сатирик, драматург, сценарист і карикатурист. Автор понад 40 збірок гумористичної прози (оповідань, фейлетонів, театральних скетчів, нарисів), кіносценаріїв до фільмів, теоретичних робіт з техніки розмовного жанру на естраді і в цирку, книги спогадів «Етюди до портретів» (1983) про відомих письменників і акторів, перевиданої під назвою «Великі та смішні» (2005).

АРЕАЛ (*лат.* area – площа) – зона поширення на земній поверхні будь-яких явищ: таксону тварин і рослин (наприклад, виду або роду), одне з основних понять біологічних дисциплін, що вивчають географічне поширення організмів (географії рослин і зоогеографії); корисних копалин тощо. На географічних картах ареал передається шляхом обмеження його лініями різного кольору і малюнка, забарвленням і штрихуванням та ін. прийомами.

АРЕАЛ ЕКОЛОГІЧНИЙ – ділянка, де певний вид флори або фауни спроможний мешкати у зв'язку з наявністю відповідних для нього (оптимальних) умов і незалежно від того, де розташована ця область і чи відокремлена вона непереборно-нездоланними для виду перешкодами. Ареал виду є поєднанням видових вимог з певною сумою екологічних умов на великій території або акваторії.

АРЕНА (*лат.* arena – пісок) – посипаний піском майданчик в давньоримському амфітеатрі, де відбувалися бої гладіаторів, кінні змагання тощо; круглий майданчик (13 м

Арена

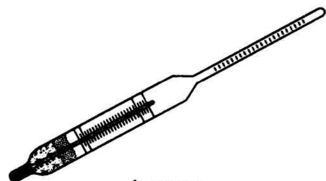
у діаметрі) з бар'єром для виступів артистів у цирку; місце проведення спортивних змагань; у переносному значенні – сфера діяльності.

АРЕНСБУРЗЬКА, або **ЛІНГБІ, КУЛЬТУРА** – археологічна культура епохи палеоліту, поширена (10–8 тис. років до н. е.) на південних узбережжях Північного і Балтійського морів (Нідерланди, північна Німеччина, Данія, Східна Померанія і Східна Пруссія). Головна стоянка культури – Штельмоор (її мешканці були мисливцями переважно на північного оленя), розташована неподалік Гамбурга (Німеччина) і поруч зі стоянкою своєї попередниці – Гамбурзької культури. Знайдено численні різноманітні кремінні вироби.

АРЕОЛА (*лат.* areola – майданчик) – пігментована ділянка навколо соска, що приблизно окреслює область соска молочної залози. Колір пігменту змінюється від світло-рожевого до темно-коричневого, залежно від кількості коричневого і червоного пігменту меланіну. Розмір змінюється від бл. 25 мм у діаметрі в чоловіків до 10 см (і більше) у жінок з відносно великими грудьми під час грудного вигодовування.

АРЕОМЕТР (*грец.* рідкий і міра) – прилад для вимірювання густини рідин, принцип роботи якого ґрунтується на законі Архімеда. Зазвичай це скляна трубка, в нижній частині заповнена дробом або ртуттю (при калібруванні), зі шкалою у верхній, вузькій частині. Щільність розчину або концентрація розчиненої речовини визначається відношенням маси ареометра до об'єму, на який він занурюється у рідину. Розрізняють ареометри постійного обсягу та ареометри постійної маси.

АРЕОПАГ (*грец.* пагорб Ареса) – вищий судовий і урядовий контролюючий орган Стародавніх Афін. Спершу це була рада знаті, згодом складався зі службових осіб – архонтів, його довічних членів. Контролював дії службових осіб

Ареометр

і всіх державних органів, застосовуючи право вето, здійснював нагляд за додержанням законів, культів, звичаїв, вихованням, розглядав кримінальні справи. Назва походить від кам'янистого пагорба Ареса неподалік від Парфенону, де проходили засідання архонтів.

АРЕСІБО ОБСЕРВАТОРІЯ – астрономічна обсерваторія в Пуерто-Рико, за 15 км від міста Аресібо, на висоті 497 м над р. м. Дослідження проводяться Корнельським університетом разом з Національним науковим фондом (США). Місцевий радіотелескоп – найбільший у світі, використовується для досліджень у галузі радіоастрономії, фізики атмосфери і радіолокаційних спостережень об'єктів Сонячної системи. Будівництво радіотелескопа розпочато 1960, а офіційне відкриття обсерваторії відбулося 1963.

АРЕШТ (*лат.* arrestum – суд, постанова) – у правознавстві має різні значення: взяття під варту – вид запобіжного заходу, що полягає в триманні підозрюваного в слідчому ізоляторі під вартою для запобігання ухилянням від слідства; адміністративний арешт – утримання особи в ізоляції від суспільства на термін до 15 діб; домашній арешт – вид запобіжного заходу в деяких країнах (перебування у власній оселі з забороною її залишати); арешт майна – заборона користуватися майном.

АР'ЄРГАРД (*фр.* arrière-garde – тилова охорона) – військовий підрозділ, частина або з'єднання, що охороняє військо під час походу від фронту в тил або вздовж фронту. Сила, склад, завдання і віддалення ар'єргарду залежать від обставин та величини колони, що охороняється.

АРИДНИЙ КЛІМАТ (*лат.* aridus – сухий) – клімат пустель і напівпустель, для якого характерні великі добова і річна амплітуди температури повітря; майже повна відсутність або незначна кількість опадів (100–150 мм на рік). Вся отримувана волога швидко випаровується, річки, що протікають у таких зонах, міліють і часто закінчуються безстічними улоговинами з солоними озерами, а вітер переносить маси сухого піску, створюючи хвилястий рельєф піщаних барханів і дюн.

АРИЗОНА (ARIZONA) – штат (площа – 295 254 км^2, населення – 6,6 млн осіб) на південному заході США, 48-й штат країни, адміністративний

центр – Фінікс. Значна частина території – гори, плато і пустелі, тут розташовується найбільший лісовий масив жовтої сосни і Великий каньйон річки Колорадо, межує з Каліфорнією, Невадою, Ютою, Колорадо, Нью-Мексико і Мексикою (на півдні). Адміністративно штат поділено на 15 графств, для клімату характерні м'які зими і висока температура влітку.

АРИЗОНСЬКИЙ – великий метеоритний кратер (астроблема – каньйон Диявола) в Аризоні (США), що є гігантською земляною чашею з діаметром 1200 м, завглибшки 180 м, відомий з 1891. Виник бл. 50 тис. років тому після падіння метеорита діаметром 50 м, вагою 300 тис. т, що впав на Землю зі швидкістю 45–60 тис. км/год. Вибух від його падіння втричі перевищував вибух Тунгуського метеорита і був аналогічним до вибуху 20 млн т тринітротолуолу або 1000 атомних бомб, аналогічних до скинутої на Хіросіму.

АРИЗОНСЬКИЙ МУЗЕЙ ПРИРОДНОЇ ІСТОРІЇ – історичний і природничий музей м. Меса, штат Арізона (США), включає експозиції з природничої та культурної історії південного заходу країни. Заснований 1977, площа експозиції 7432 м^2, колекція включає 58 тис. предметів. Музей спонсорує розкопки руїн у Меса-Гранде, пам'ятки культури Хохокам класичного періоду. До складу музейного комплексу належить Серрин-Хаус – будинок у стилі королеви Анни (1896), відкритий для спеціальних заходів.

АРИЗОНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (UNIVERSITY OF ARIZONA) – публічний вищий навчальний та науково-дослідний заклад штату Аризона з власною земельною ділянкою, заснований 1885, тобто за чверть століття перетворення Арізони на штат США. Загальна кількість студентів – понад 38 тис. осіб, аспірантів – 8,4 тис., викладачів – до 3 тис. Найбільші досягнення у сфері астрономії та астрофізики, команда дослідників працює над спорудженням найпотужнішого у світі гігантського Магелланового телескопа.

АРИК – місцева назва постійного зрошувального каналу (невеликого за розміром, завширшки до 1 м) у Середній Азії та Закавказзі.

АРИСТАРХ САМОСЬКИЙ (бл. 310–230 до н. е.) – давньогрецький астроном. Першим висловив ідею геліоцентризму, стверджував, що Земля обертається навколо своєї осі і рухається навколо нерухомого Сонця, яке перебуває в центрі сфери нерухомих зірок. Твір «Про величини і відстані Сонця і Місяця» – єдиний вцілілий із його доробку, де вперше зроблено спробу визначення розмірів небесних тіл (Сонця і Місяця) та відстаней до них. Ім'ям Аристарха названо кратер на Місяці.

АРИСТИПП (ARISTIPPOS) (бл. 435–355 до н. е.) – давньогрецький філософ із Кірени в Північній Африці, засновник кіренської, або гедонічної, школи, учень і друг Сократа, з софістичним ухилом. За ним, пізнання ґрунтується на самих лише сприйняттях, причини яких, однак, непізнавані. Сприйняття інших людей для нас також недоступні, ми можемо ґрунтуватися лише на їхніх висловлюваннях, і не варто нарікати на минуле чи боятися майбутнього.

АРИСТОКРАТІЯ (*грец.* aristokratia – влада найкращих) – форма державного ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті. Платон і Аристотель під аристократією розуміли правління освічених і знатних, професійно підготовлених людей, які володіють політичним мистецтвом. Як форма правління аристократія протиставляється монархії та демократії.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 до н. е.) – давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік. Навчався в академії Платона в Афінах (367–347 до н. е.), був вихователем сина царя Македонії Філіпа – Александра Македонського (343–335 до н. е.). Жив і працював у час найвищого розквіту культури, що поширювалася разом із завойовницькими війнами далеко за межі Балканського півострова. Йому випала місія підсумувати досягнення учених і філософів античної Греції, узагальнивши їхню працю.

АРИТМІЯ СЕРЦЯ (*грец.* неузгодженість, нескладність) – порушення частоти, ритмічності і послідовності збудження і скорочення серця. Термін об'єднує різні за механізмом, клінічними проявами і прогностичним значенням порушення утворення і проведення електричного імпульсу. У звичайному житті, коли з серцем все гаразд, людина, як правило, не відчуває його биття, не сприймає його ритму, а з появою аритмії явно відчуваються перебої, завмирання серця або різке хаотичне серцебиття.

АРИФМЕТИКА (*грец.* число) – розділ математики, що вивчає найпростіші види чисел (натуральні, цілі, раціональні) і найпростіші арифме-

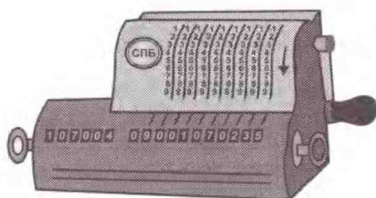

тичні операції з ними (додавання, віднімання, множення, ділення). Її зазвичай вважають першою сходинкою математики, знаючи яку можна вивчати складніші розділи – алгебру, математичний аналіз тощо.

АРИФМЕТИЧНА ПРОГРЕСІЯ – послідовність дійсних чисел, кожний член якої, починаючи з другого, дорівнює попередньому члену, до якого додають одне й те саме число: a_1, $a_1 + d$, $a_1 + 2d$, ..., $a_1 + (n - 1)d$. Це стале для даної послідовності число d називається різницею арифметичної прогресії.

АРИФМЕТИЧНО-ЛОГІЧНИЙ ПРИСТРІЙ (АЛП) – складова частина процесора комп'ютера, що служить для виконання арифметичних і логічних операцій. Ці операції становлять значну частину програмних кодів у більшості програм. У процесорі може бути декілька АЛП, здатних виконувати арифметичні або логічні операції незалежно від інших, що дозволяє виконувати декілька операцій одночасно.

АРИФМОМЕТР (*грец.* число і міра) – настільна (або портативна) механічна обчислювальна машина, призначена для точного множення, ділення, додавання і віднімання. Першим був двохрозрядний (1672) і дванадцятирозрядний (1694) калькулятор Лейбніца. Моделі різнилися в основному за ступенем автоматизації і конструкцією, найвідомішим був арифмометр Однера, зокрема найпоширеніший «Фелікс», що випускався серійно з 1890.

Арифмометр

АРІАДНА – у грецькій міфології – дочка критського царя Міноса і Пасифаї, сестра Федри. Її коханий Тесей вирішив убити мінотавра, якому афіняни на вимогу батька Аріадни посилали щорічно ганебну данину з сімох юнаків та сімох дівчат, і позбавити вітчизну від чудовиська. Вона забезпечила його клубком ниток, кінець яких був закріплений при вході («нитка Аріадни»), цей клубок і вивів афінського героя з лабіринту, де мешкав мінотавр.

АРІАН (ARIANE) – група ракет-носіїв Європейської космічної агенції, призначених для виведення на орбіту космічних апаратів різного класу. Створення носіїв було ініційовано на межі 1960–1970-х і здійснено передусім завдяки Франції, в їх розробці брали участь провідні космічні компанії Європи. Виробництво носіїв здійснюється в Тулузі (Франція), запуски відбуваються з космодрому Куру у Французькій Гвіані.

АРІАНСТВО – одне з учень у християнстві (IV–VI ст.), що стверджувало створену природу Бога-Сина. Назву дістало за іменем його засновника – александрійського священика Арія (256–336). Визнане за єресь на Нікейському соборі (325) і остаточно засуджене християнською церквою (381). Утім, було наймасовішим єретичним рухом IV ст. у Римській імперії, було офіційно визнаною релігією імперії (336–381) і особливу підтримку мало за імператора Констанція II.

АРІДНИК – за демонологічними уявленнями гуцулів, найголовніший чорт (персонаж слов'янської міфології, що уособлює злу нечисту силу у вигляді лукавої, хитрої і підступної людиноподібної істоти), якому підпорядковуються чорти нижчих рангів – дідьки, біси, щезники та ін.

АРІЕЛЬ (ARIEL) – четвертий за величиною супутник Урана, відкритий (1851) Вільямом Лассалем і названий на честь літературних героїв О. Поупа і В. Шекспіра. Супутник на 70 % складається з льодів (замерзлі вода, двоокис вуглецю і, можливо, метан) та на 30 % – з кремнієвої породи, і, можливо, має регіони паморозі, особливо в молодих кратерах. Він поцяткований звивистими каньйонами і долинами, є широкі ділянки з невеликою кількістю ударних кратерів.

АРІЇ (АРІЙЦІ) – в етнології й антропології окремі народи індоєвропейської (передусім індоіранської) сім'ї мов. Племена кочівників і скотарів, перші відомі представники «аріїв», прийшли в Індію (II тис. до н. е.). У расистській літературі XX ст. арії (переважно германці) оголошувалися «вищою» арійською расою.

АРІЙ (бл. 256–335) – християнський письменник і філософ з Александрії, засновник

аріанства – єретичної течії. Вихований під керівництвом Лукіана Антіохійського; був пресвітером Александрійської церкви. Учений-діалектик, красномовний проповідник, аскетичного вигляду, кумир багатьох своїх парафіян, особливо жінок. Його твори були знищені і дійшли до нас у фрагментах, збережених Афанасієм Великим.

АРІЙСЬКА РАСА – расовий тип європеоїдної раси в антропології (XIX–XX ст.) більш відомий як «нордична раса» або «північноєвропейський расовий тип», до якого відносили мешканців Скандинавії, Ісландії, Північної Німеччини. У нацистській Німеччині так називалася «раса людей першого сорту», природним покликанням якої є поширення цивілізації та панування над іншими расами і народами. Через це, з огляду на політкоректність, термін наразі практично не вживається.

АРІКАРА (ARIKARA) – група близькоспоріднених індіанських племен, які говорять мовою арікара кеддоанської сім'ї. Напівкочове об'єднання, яке жило на території Великих рівнин США сотнями років, а потім переселилося з Південної Дакоти до Північної, де нині знаходиться резервація. Основним типом їхнього житла була індіанська землянка, вели аграрний спосіб життя, вирощували кукурудзу, шанували Матір-Кукурудзу.

АРІНБАСАРОВА НАТАЛІЯ УТЕВЛІВНА (нар. 1946) – радянська російська актриса театру і кіно, заслужена артистка РРФСР (1979), лауреат Державної премії СРСР (1980). Освіту здобула в Академічному хореографічному училищі при Великому театрі (1964) і ВДІКу (1971). За дебютний фільм «Первый учитель» (1965) отримала головний приз Венеціанського кінофестивалю «Золотий кубок Вольпі» (1966). Майже 40 ролей у кіно: «У озера» (1969), «Транссибирский экспресс» (1977), «Вкус хлеба» (1979) та ін.

АРІОЗО (*іт.* arioso – співуче, подібно до арії) – вища речитативна форма, що відрізняється від низьких форм – сухого речитативу (recitativo secco) і речитативу в темпі (a tempo), значним мелодійним вмістом у партії голосу і складністю в акомпанементі; сольний вокальний номер в опері (кантаті, ораторії), різновид арії, від якої відрізняється меншим розміром і наспівно-декламаційним характером; вокальний твір невеликих розмірів, що не має певної форми.

АРІСТІПП ІЗ КІРЕНИ (бл. 435–355 до н. е.) – давньогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа. Засновник кіренської школи, носії якої визнавали існування речей поза свідомістю людини та їх непізнаванність, а людям доступні лише відчуття цих речей. Творець гедоністичної етики, за якою мета людського життя полягає в задоволенні і насолоді, проте попереджав, що людина не має бути рабом насолод.

АРІСТОФАН (ARISTOPHANES) (бл. 450–385 до н. е.) – давньогрецький поет і драматург, один із родоначальників комедії. Вважається автором 44 комедій, з яких повністю збереглася лише чверть: «Ахарняни» (425), «Вершники» (424), «Хмари» (423), «Оси» (422), «Світ» (421), «Птахи» (414), «Жінки на святі Тесмофорій», «Лісістрата» (411), «Жаби» (405), «Жінки в народних зборах» (392), «Плутос» (388). Комедії містили критику політики війни та ідейних течій, що підривають традиційні підвалини афінської демократії.

АРІЯ (*іт.* aria – повітря) – закінчений за побудовою епізод в опері, ораторії або кантаті, що виконується одним співаком у супроводі оркестру. Відрізняється широкою розспівністю, іноді складним, віртуозним характером. Часто арії передує речитатив, а її різновидом є арієта – коротка арія, іноді близька до каватини (в італійській опері XVII–XVIII ст.) або не пов'язана з основною дією віртуозна арія чи пісня в народному дусі (у французькій опері XVIII ст.).

АРК – фортеця, цитадель у середньовічних містах Середньої Азії (Бухара, Хіва).

АРК РОЙЯЛ (ARK ROYAL) – британський авіаносець часів Другої світової війни, побудований у 1935–1937, уведений до складу флоту 1938. Довжина корпусу (244 м) корабля обмежувалася розмірами найбільших британських сухих доків на Гібралтарі і Мальті. Водотоннажність 22 000 т, довжина по ватерлінії – 220 м, ширина – 28,9 м, осадка – 8,5 м. Екіпаж – 1600 осіб, озброєння – до 48 винищувачів і бомбардувальників. Торпедований (1941) німецьким підводним човном U-81, затонув наступного дня.

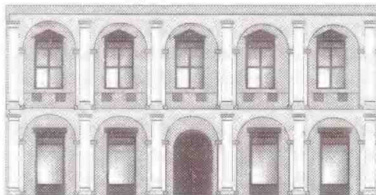
АРК ФОРТЕЦЯ – давня цитадель у Бухарі (Узбекистан), нині археологічний заповідник. Є зем-

ляною фортифікаційною спорудою, що в плані нагадує неправильний прямокутник (трохи витягнутий із заходу на схід), з довжиною зовнішніх стін 790 м, висотою 16–20, внутрішньою площею 0,04 км^2. Усі вцілілі будівлі, серед яких передусім впадає в очі велична парадна в'їзна брама з двома вежами, належать до періодів правління узбецьких династій Аштарханідів (XVII ст.) і Мангітів (XVIII–XX ст.).

АРКА – архітектурний елемент, криволінійне перекриття наскрізного або глухого (сліпі арки) отвору в стіні чи прольоті між двома опорами (колонами). Зазвичай симетричні щодо вертикальної осі, за формою арки розрізняють: напівциркульні (з перетином півкола), лучкові (з дугою менше від півкола), стрілчасті (утворені двома арками, пересічними під кутом), багатолопатеві (поєднання дрібних арок), плоскі (одночасно відіграють роль замкового каменю).

АРКАДА – ряд однакових за формою і розміром арок, що спираються на колони або на прямокутні чи квадратні стовпи (підвалини), зазвичай прикрашені пілястрами або напівколонами та підтримують антаблемент, що перекриває аркаду. Використання ряду арок збільшує міцність конструкції, тому вони застосовувалися при будівництві стародавніх акведуків, а пізніше римляни використовували їх під час спорудження великих стін (Колізей).

Аркада

АРКАДІЯ – область у центральній частині Пелопоннесу (Греція), оточена з усіх боків горами. Жителі в давнину були пастухами і мисливцями, поклонялися головним чином Пану та Артеміді і славилися своїм музичним мистецтвом. В античній літературі і пізніше (переважно в пасторалях XVI–XVIII ст.) зображувалася райською країною з патріархальною простотою звичаїв. У переносному значенні – щаслива країна.

АРКАДЬЄВ АРКАДІЙ ІВАНОВИЧ (1907–1993) – український радянський актор, народний артист УРСР (1951) і СРСР (1977), лауреат Сталінської премії (1952). Працював в Одеському драматичному театрі (1925–1932), Дніпропетровському російському драматичному театрі (1932–1935), Київському театрі Червоної армії (1935–1944), театрі Одеського військового округу (1944–1954) і Львівському театрі Прикарпатського військового округу (1954–1984).

АРКАЇМ – укріплене поселення епохи середньої бронзи (рубіж III–II тис. до н. е.), розташоване при злитті річок Велика Караганка і Утяганка в Челябінській області (Росія). Поселення є заповідником-філіалом Ільменського державного заповідника. Пам'ятка відрізняється унікальним збереженням оборонних споруд (загальна площа – бл. 16 тис. м^2), наявністю синхронних могильників і цілісністю історичного ландшафту. Відкритий (1987) у ході охоронних розкопок у зоні будівництва зрошувального водосховища.

АРКАН – український гуцульський народний чоловічий танець, якого, за переказами, навчили богатирі, що спустилися з гір. Музичний розмір 2/4. Основний крок повторюється протягом усього танцю, чергуючись із різноманітними фігурами. Танець є своєрідним обрядом посвячення гуцульського дванадцятирічного парубка у воїни і доросле життя з певними привілеями та неминучими обов'язками.

АРКАНЗАС (ARKANSAS) – штат на півдні США, адміністративний центр – Літл-Рок (площа – 137 732 км^2, населення – 2,7 млн осіб), утворений 1836, коли увійшов до складу союзної держави як рабовласницький штат (25-й за ліком), офіційне прізвисько – «Природний штат». На сході розташована низовина річки Міссісіпі, на півночі – гори Уошито і горбисте плато Озарк, штат межує з Луїзіаною, Техасом, Оклахомою, Теннессі, Міссісіпі і Міссурі. Клімат субтропічний, помірно вологий, з м'якою і сніжною зимою.

АРКАНЗАС – річка в США, одна з найбільших правих приток Міссісіпі, що тече Великими рівнинами на південний схід, перетинаючи штати Колорадо, Канзас, Оклахома та Аркан-

зас. Довжина – 2364 км, площа басейну – 505 тис. км^2, середня витрата води – 240 м^3/с. Бере початок у Скелястих горах (Колорадо), впадає в Міссісіпі біля містечка-примари Наполеон, описаного Марком Твеном у творі «Життя на Міссісіпі» (1883).

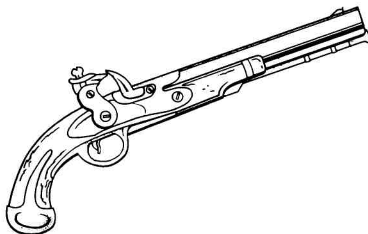
АРКАС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1853–1909) – український культурно-освітній діяч, письменник, композитор, історик. Освіту здобув у Новоросійському університеті в Одесі (1875). За родинною традицією служив у морському відомстві в Миколаєві (1875–1881). Збирав народні мелодії, вивчав історію України, його творчий доробок становлять солоспіви, обробки народних пісень (до 80), опера «Катерина» за поемою Т. Шевченка (1890) та історичне дослідження «Історія України-Русі» (1908).

АРКАТУРА (*фр.* arcature – ряд арок) – ряд декоративних несправжніх арок на фасаді будівлі або на стінах внутрішніх приміщень. Основним видом є сліпа аркатура (сліпа аркада), що складається з елементів, пластично накладених на поверхню стіни. В окремих випадках між аркатурою і стіною залишається малий (непрохідний) простір. Аркатура також буває розчленованою і неперервною.

АРКБУТАН (*фр.* arc-boutant – підпірна арка) – відкрита лучкова повзуча арка, зовнішня кам'яна напіварка, що передає розпір склепінь головного нефа готичного храму опорним стовпам – контрфорсам, розташованим за межами основного об'єму будівлі. Система аркбутанів, контрфорсів і нервюр становить конструктивну основу готичного храму, хоча він відомий і в Давній Русі у Софійському соборі Києва (1037), проте в українській архітектурі трапляється дуже рідко.

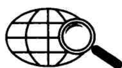

Аркбутан

АРКЕБУЗА – гладкоствольна, ґнотова дульнозарядна рушниця, один з початкових зразків ручної вогнепальної зброї, що з'явився в Німеччині (1379). Заряджалася з дула, стріляла короткою стрілою або кам'яними, а пізніше свинцевими кулями. Пороховий заряд підпалювався за допомогою ґнотового замка. Довжина ствола у різних модифікаціях 1,2–2,4 м, калібр – 12,5–18,5 мм, дальність польоту кулі – до 250 м, але прицільна дальність не перевищувала 30–35 м.

Аркебуза

АРКЕНУ – два кратери в пустелі Сахара, в південно-східній частині Лівії, діаметр – 10,3 і 6,8 км. Вони класифікуються як кратери подвійної ударної дії, мають концентричні кільцеві гірські структури, на відміну від більшості інших наземних кратерів, сильно зруйнованих ерозією. Дослідження (2003) каменів конічної форми, що виникли в результаті удару, датувало їх 140 млн років – час падіння 2 космічних об'єктів до 500 м в діаметрі.

АРКЕСИЛАЙ (**ARKESILAOS**) (бл. 315–240 до н. е.) – давньогрецький філософ, голова Середньої платонівської академії. Надав школі скептичного напрямку, проповідуючи «утримання від судження», вважав, що лише ймовірне знаходиться у межах досяжного і цього досить для життя. Його особливий скептичний світогляд стверджував, що будь-яке положення може бути оскаржуване тими чи іншими доказами, які теж здаються ймовірними; тому досягнення абсолютної істини недоступне людській свідомості.

АРКОСОЛІЙ (*лат.* arcus – арка; solium – труна, саркофаг) – арочна ніша в стіні, призначена для поховань.

АРКТИКА (*грец.* arktikos – північний) – північний полярний регіон Землі, включає окраїни материків Євразії та Північної Америки, майже весь Північний Льодовитий океан (крім прибережних островів Норвегії) і прилеглі частини Атлантичного і Тихого океанів. Площа – 27 млн км², з них понад 60 % припадає на водні простори. Центральна частина – район глибоководних улоговин (до 5527 м) і підводних хребтів, більшість островів – високі гірські плато зі скелястими берегами, площа льодовиків сягає 2 млн км².

АРКТИКА – атомний криголам, побудований у СРСР (1975) для проведення суден Північним морським шляхом уздовж північного узбережжя Євразії. Довжина – 148 м, водотоннажність – 23,4 тис. т, потужність рухової установки – 55 МВт. Перший надводний корабель, що досяг в активному плаванні географічної точки Північного полюсу Землі (1977).

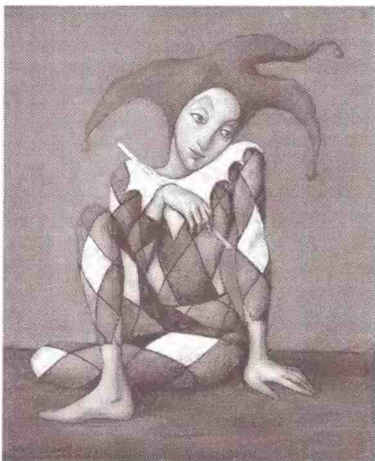
АРКТУР (*лат.* Arcturus) – найяскравіша зоря в сузір'ї Волопаса в Північній півкулі та четверта за яскравістю нічного неба після Сиріуса, Канопуса і системи Альфа Центавра. Перша зоря, в якої ще Едмонд Галлей (1718) виявив явний рух в просторі. Відстань до зорі – 37 світлових років, температура поверхні 4300 °К. Одна із найяскравіших зір неба, в оптичному діапазоні яскравіша від Сонця більш ніж у 110 разів, а з урахуванням інфрачервоної частини спектру – 180 сонячних.

АРКУШ АВТОРСЬКИЙ – умовна одиниця виміру обсягу текстової та ілюстративної інформації літературного твору у видавничій справі, що є основою обліку праці автора, укладача, рецензента тощо. Становить 40 000 друкованих знаків прозаїчного тексту (враховуючи всі знаки і проміжки між словами), або дорівнює 40 кілобайтам тексту в DOS-форматі (разом з проміжками), або 700 віршованим рядкам, або 3000 см² площі ілюстративного матеріалу, або 22 сторінкам друкованого тексту (з приблизно 1800 знаків на сторінку).

АРКУШ ДРУКОВАНИЙ – одиниця вимірювання натурального обсягу видання, що дорівнює друкованому відбитку на одному боці паперового аркуша, що сприймає фарбу з друкарської форми, стандартного формату. Розрізняють друковані аркуші фізичний (дорівнює половині паперового аркуша при стандартних форматах у см: 60 × 84, 60 × 92, 70 × 92, 70 × 108, 84 × 108) і умовний (дорівнює друкованому аркушу форматом 60x90 см та призначений для розрахунку і порівняння обсягу видань різних форматів).

АРКУШ ОБЛІКОВО-ВИДАВНИЧИЙ – одиниця виміру обсягу власне авторського і доданого видавництвом текстового чи ілюстративного матеріалу, куди входить вся службова частина видання, окрім рекламної. За кількісним значенням підраховується так само як авторський аркуш, але включає додаткові об'єкти підрахунку (колонцифри – номери сторінок, видавничу анотацію, передмову, зміст, вихідні дані на обкладинці, палітурці, суперобкладинці, спинці, титульному аркуші тощо.

АРЛЕКІН (*іт.* Arlecchino) – персонаж італійської комедії дель арте і найпопулярніша маска майданного театру, де презентує північний (венеціанський) квартет масок, поряд з Брігеллі (першим Дзанні), Панталоне і Доктором. Відомий з XIII ст. уродженець Бергамо, що переїхав у пошуках кращої долі в багатшу Венецію, веселий і наївний, ледачий і ненажерливий, чемний і скромний слуга, вдягнений у селянську сорочку і панталони з різнокольоровими латками (у формі ромбів) з чорною маскою.

Арлекін

АРЛЬБЕРЗЬКИЙ ТУНЕЛЬ (ARLBERGTUNNEL) – тунель у Східних Альпах (Австрія) на висоті 1300 м, завдовжки 10 648 м. Тунелем прокладено трансальпійську електрифіковану залізницю Інсбрук – Блуденц, споруджену в 1880–1883 і відкриту для руху 1884. Спочатку тунель відкрито в одноколійному варіанті, але навантаження на залізничній лінії було настільки велике, що вже за півроку (1885) відкрито другий шлях.

АРМАНІ (ARMANI) ДЖОРДЖІО (нар. 1934) – італійський дизайнер одягу. Створює нові моделі одягу в декількох будинках моди Італії (1970), перша колекція Giorgio Armani (1974) мала великий успіх. Реєструє в Італії компанію «Giorgio Armani spa» (1975). Випускає ексклюзивні, колекційні і красиві лінії чоловічого і жіночого одягу, колекції взуття, офтальмологічні оправи і сонцезахисні окуляри, аксесуари, парфумерію разом з компанією «L'Oreal», галантерею, годинники та ювелірні вироби тощо.

АРМАНЬЯК – міцний спиртний напій (55–65 %) на основі виноградного спирту, вироблений у провінції Гасконь (Франція), старіший за коньяк, але менш відомий напій. Місцевість Арманьяк розташована між Середземним морем і Атлантичним океаном, що ускладнювало доступ до морського узбережжя, завдяки чому напій і сьогодні менш відомий, ніж коньяк. На відміну від коньяку, арманьяк не розбавляють водою перед розливом для зниження міцності.

АРМЕНОПУЛ КОСТЯНТИН (бл. 1320–1385) – візантійський юрист, походив з відомого з XI ст. у Візантії вірменського роду, що обіймав у Салоніках одну з вищих судових посад імперії. Відомий книгою «Heksabiblos» (1344–1345) у 6 томах, що охоплює широке коло візантійських правових джерел, вперше виданої в Парижі (1540), після чого набула широкого визнання на підконтрольних Османській імперії Балканах.

АРМІЯ КРАЙОВА (АК) (*пол.* Armia Krajowa) – збройні сили польського підпілля під час Другої світової війни (1939–1945), сформовані на території Польщі в кордонах до 1 вересня 1939 і підпорядковані польському еміграційному уряду в Лондоні. Одна з найчисленніших і найбільш організованих «підпільних армій» тогочасної Європи, здійснювала збройний опір гітлерівським окупантам та підготовку загального польського повстання, т. зв. операції «Гроза» (*пол.* akcja «Burza»), що чекала сприятливого часу.

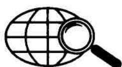
АРМІЯ ЛЮДОВА (*пол.* Armia Ludowa) – народна армія, підпільна військова організація, армія Польської робітничої партії в роки Другої світової війни та німецької окупації Польщі. Створена з підпільної збройної організації Гвардії Людової та інших прокомуністичних військових загонів (1944) під час наступу Радянської армії на територію Польщі. У ході окупації Польщі Радянською армією підрозділи армії Людової приєднані до Війська Польського.

АРМІЯ СПАСІННЯ (*англ.* Salvation Army) – релігійно-філантропічна організація, заснована (1865) проповідником Вільямом Бутом та його дружиною Кетрін у Лондоні (Християнська місія – 1865–1878). Пізніше поширила свою діяльність у США, Німеччині, Канаді та інших країнах. Як міжнародний рух є гілкою християнської церкви, місією якої є проповідування Євангелія Ісуса Христа, надавання особистих настанов та сприяння духовному і фізичному відновленню всіх нужденних.

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (УНР) – збройні сили УНР в період українських національно-визвольних змагань (1917–1921). Створені на основі українізованих частин російської армії, загонів добровольців, Січових Стрільців, «вільного козацтва» та колишніх військовополонених-галичан. Загальна чисельність коливалася від 15 до 100 тис. вояків; армійським девізом був клич «Слава Україні!».

АРМСТРОНГ (ARMSTRONG) ВІЛЬЯМ ДЖОРДЖ (1810–1900) – англійський інженер, конструктор артилерійських гармат, промисловець. Заснував фабрику, що займалася виробництвом гідравлічних кранів та ін. пристроїв (1845). Сконструював першу гармату, що заряджалася з казни, а не зі ствола. Гармати були прийняті на озброєння армії і флоту (1859), а розробник став артилерійським інженером військового міністерства і налагодив виробництво гармат своєї конструкції.

АРМСТРОНГ (ARMSTRONG) ГЕНРІ ЕДВАРД (1848–1937) – англійський хімік. Освіту здобув у Королівському хімічному коледжі і Лейпцизькому університеті (1867). Професор Лондонського університету (1871–1884) і Цент-

рального інституту Південного Кенсінгтона Лондона (1884–1913). Досліджував ферменти, вуглеводні нафталінового ряду, терпени, камфору, займався кристалографією. Президент Лондонського хімічного товариства (1893–1895), почесний член АН СРСР (1932).

АРМСТРОНГ (ARMSTRONG) ЕДВІН ГОВАРД (1890–1954) – американський радіоінженер і винахідник. Освіту здобув у Колумбійському університеті, де згодом обіймав посаду професора. Винахідник найважливіших типів радіоприймачів – регенеративного і супергетеродинного, першим запропонував використовувати частотну модуляцію в радіозв'язку. Посмертно обраний у пантеон Міжнародного союзу електрозв'язку (ITU) поряд з такими вченими, як Ампер, Белл, Фарадей і Марконі.

АРМСТРОНГ (ARMSTRONG) ЛЕНС ЕДВАРД (ім'я при народженні – **ГУНДЕРСОН ЛЕНС ЕДВАРД**) (нар. 1971) – американський шосейний велогонщик, один із найсильніших у світі. Чемпіон світу (1993), 7-кратний переможець найпрестижнішої і однієї з трьох найважчих багатоденних велогонок світу «Тур де Франс» («Le Tour de France») (1999–2005), у складі команд «US Postal» і «Discovery Channel», загалом виграв 22 окремих етапи.

АРМСТРОНГ (ARMSTRONG) ЛУЇ ДЕНІЕЛ (1901–1971) – американський джазовий трубач, вокаліст і керівник ансамблю. Першу музичну освіту здобув у виправному таборі, куди потрапив за стрільбу з украденого пістолета. Приєднавшись до табірного духового оркестру, навчився грати на тамбурині, альтгорні і корнеті. Згодом яскравим звуком труби, з дивовижною вібрацією, ритмічною розкутістю і фантазією імпровізацій розширив уяву про можливості інструмента і музиканта.

АРМСТРОНГ (ARMSTRONG) НІЛ ОЛДЕН (нар. 1930) – американський військовий льотчик і астронавт. Здобуваючи освіту в університеті Пердью (1947–1955), переривав навчання для служби у військово-морських силах США та участі в Корейській війні (1949–1952). Командир космічного судна «Аполлон 11», що виконав політ на Місяць, перший землянин, який ступив на Місяць (20–21 липня 1969) і сказав заготовлену фразу: «Це маленький крок для людини, але величезний стрибок для людства».

АРМЯНСЬК – місто (площа – 16,2 км^2, населення – 22,7 тис. осіб) республіканського підпорядкування АР Крим України. Засноване на початку XVIII ст. на Перекопському перешийку між Чорним морем і затокою Сиваш, спочатку називалося Вірменський Базар (1736–1921), смт з 1968, статус міста з 1993. Розташоване у кримському степу, на давньому «Чумацькому шляху», автошляху Херсон – Сімферополь і трасі Північнокримського каналу.

АРНАЛЬДО ДЕ ВІЛАНОВА (АРНОЛЬД ІЗ МІЛАНОВІ) (1235–1313) – іспанський лікар, алхімік. Вивчав природничі науки, медицину і алхімію у Парижі і Монпельє, медичну практику проходив у італійських і арабських лікарів. Один із засновників медичної алхімії, автор «Салернського кодексу здоров'я». Описав отрути та протиотрути, лікувальні властивості деяких рослин та способи їх застосування. Зокрема, описав спосіб добування та перегонки виноградного спирту, який називав «водою життя».

АРНАУТОВ (ARNAUTOFF) ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ (1896–1979) – російський, американський і радянський художник-монументаліст. Будучи білогвардійським прапорщиком, емігрував у Харбін (1920). Мистецтва художника навчався в Китаї, США та Мексиці, викладав у Каліфорнійській школі мистецтв і Стенфордському університеті (1932–1961). Після смерті дружини повернувся в СРСР, де працював художником-монументалістом. Автор кількох значних творів (фресок, мозаїк, панно тощо) в США і СРСР.

АРНЕСБЕРГ (ARNESBERG) КАРЛ ЛЮДВІГ ФОН (1803–1878) – німецький юрист, політик і педагог. Освіту здобув в університетах Бонна, Гейдельберга і Берліна. Викладав у Бонні, Мюнхені й Відні, був членом законодавчої комісії (1844–1847), обирався депутатом, дійсний член Академії наук (1872). Наукова діяльність поширювалася на римське і французьке цивільне право, енциклопедію законознавства та цивільне судочинство.

АРНІКА (*лат.* Arnica) – рід багаторічних трав родини Айстрові, або Складноцвіті (Asteraceae). Понад 30 видів, переважно в Північній Америці та Євразії, деякі з них використовуються в медицині як жовчогінний і кровоспинний засіб.

АРНІС – філіппінське бойове мистецтво. Навчання починається з роботи зі зброєю (палиці,

ножі), пізніше вивчаються техніки рукопашного бою, в обох видах використовуються єдині рухові принципи. Відмінність — пластична і швидкісна, «текуча» манера ведення бою, атаки кінцівок суперника, зближення з суперником на випередження під час контратак, пересування трикутними траєкторіями, зміщена вага на передню ногу (через специфіку роботи зі зброєю).

АРНО (ARNAULT) БЕРНАР (нар. 1949) — французький мільярдер, бізнесмен. Освіту здобув у Політехнічній школі (1971). Власник контрольного пакета і президент французької компанії «LVMH» — виробника предметів розкоші під торговельними марками «Louis Vuitton», «Givenchy», «Guerlain», «Kenzo», «Chaumet», «Moet & Chandon», «Hennessy», «TAG Heuer» та ін. зі штаб-квартирою в Парижі. Утворена (1987) шляхом злиття торговельних марок — «Moet Hennessy» і «Louis Vuitton», один з лідерів ринку продажів предметів розкоші.

АРНОЛЬФО ДІ КАМБІО (ARNOLFO DI CAMBIO) (бл. 1245–1302) — італійський скульптор і архітектор епохи готики. Створив гробницю кардинала де Брей (1228), церкву Сан-Домініко в Орв'єто (1282), церкву Санта-Кроче (XIII ст.), Палаццо Веккьо та перебудував собор у Флоренції, автор багатьох надгробків. Однією з найкращих робіт майстра (разом з батьком та сином Пізано) є фонтан Фонте Маджоре на площі в Перуджі (1278), прикрашений численними статуями і рельєфами.

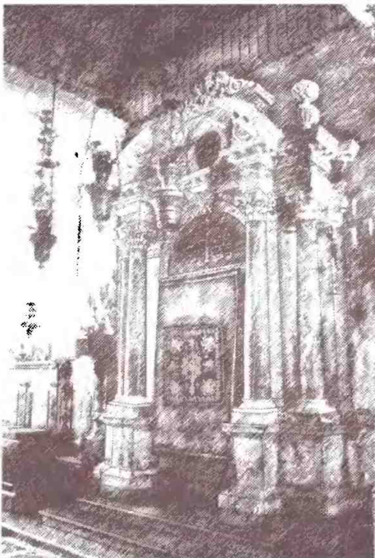
АРОМАТ — приємний запах, що викликає в людини позитивні асоціації і відповідні фізіологічні реакції (поглиблення дихання, зниження артеріального тиску і певне розслаблення м'язів при перебуванні в зоні його дії). Оцінки щодо приємності або неприємності запаху досить суб'єктивні і залежать від власного досвіду та концентрації леткої речовини.

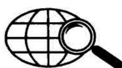
АРОН (ARON) РАЙМОН (1905–1983) — французький філософ, політолог, соціолог і публіцист. За уподобаннями ліберал, вважав, що держава зобов'язана створювати закони, які забезпечують свободу, плюралізм і рівність громадян, а також забезпечити їх виконання. Один з творців теорії індустріального і постіндустріального суспільств. Автор книги «Опіум для інтелігенції» (1955), розмірковує про тяжіння інтелігенції до марксистської ідеології і радянської системи.

АРОН ГА-КОДЕШ — священий ковчег із сувоями Тори в синагозі, розташований у ніші або шафі, розміщеній по осі стіни молитовного залу, орієнтованій на Єрусалим. У країнах Східної Європи зазвичай розміщався у східній частині залу на підвищенні зі сходами.

АРОНЕЦЬ ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1936–1994) — український радянський художник декоративно-ужиткового мистецтва (художня кераміка). Творив у жанрі керамічної скульптури, продовжуючи традиції класиків косівської кераміки, використовуючи шамот, майоліку, ангоби, кольоровий бісер. Найвідоміші твори: «Вечорниці», «Гуцульське весілля», «Троїста музика», «Тече вода з-під явора», «Аркан», «Баранчики», «Гуцулка», на шевченківські теми — «І виріс я на чужині…», «Мені тринадцятий минало…».

АРОСЄВА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА (нар. 1925) — радянська російська актриса театру і кіно, народна артистка РРФСР (1985). Відома виконанням комедійних, гострохарактерних ролей. Актриса Ленінградського театру комедії (1946–1950), Драматичного театру на Малій Бронній (1969–1971) і Московського театру сатири з 1950. Понад 60 ролей у кіно

Арон га-кодеш

і на телебаченні, де найвідомішою стала пані Моніка в гумористичній передачі «Кабачок «13 стульев»» (1966–1980).

АРПЕДЖІО (*іт.* arpeggio – як на арфі) – спосіб виконання акордів на фортепіано і струнних інструментах, коли звуки акорду йдуть один за одним. Найчастіше позначається самим словом (для кількох акордів), вертикальною хвилястою лінією або дугою перед акордом. Арпеджіо часто використовувалися в старовинній фортепіанній музиці початку XVIII ст.

АРРАНСЬКИЙ АРХІТЕКТУРНИЙ СТИЛЬ – стиль однієї з архітектурних шкіл, розвинених на території сучасного Азербайджану в середньовіччі. Майстри арранської архітектурної школи будували в містах Гянджа, Барда, Шамкір, Байлакан, але багато їхніх споруд зруйновані внаслідок землетрусу в Гянджі (1139) і навал монгольських завойовників (XIII ст.). Шедевром стилю вважається Шамкір.

АРРАУ (ARRAU) КЛАУДІО (1903–1991) – чилійський піаніст, визнаний виконавець творів Й. С. Баха, Л. ван Бетховена, Ф. Шопена. З 7-річного віку навчався у консерваторії Штерна в Берліні, в 16–17-річному двічі поспіль лауреат премії Ліста, а у 20 років дебютував у Карнегі-Холі, переможець міжнародного конкурсу у Женеві (1927). З 1941 жив у Нью-Йорку, багато гастролював у Європі, США, Латинській Америці, став почесним доктором багатьох університетів і лауреатом престижних нагород.

АРРЕ ГОРИ (MONTAGNES D'ARREE) – гірське пасмо на Арморіканській височині на північному заході Франції. Простягається в північно-східному напрямку на 60 км, заввишки до 391 м. Складена переважно гранітами і пісковиками, розчленована річковими долинами та ущелинами.

АРРЕНІУС (ARRHENIUS) СВАНТЕ АВГУСТ (1859–1927) – шведський фізико-хімік та астрофізик, лауреат Нобелівської премії з хімії (1903). Освіту здобув в Упсальському університеті (1881) і фізичному інституті (1884) в Стокгольмі. Один із засновників фізичної хімії, автор теорії електролітичної дисоціації, праць з хімічної кінетики (рівняння Арреніуса), астрономії, астрофізики та біології (вивчав сонячну корону, еволюцію зір і планет, автор гіпотези панспермії про перенесення зародків життя).

АРРІАГА (ARRIAGA) ПАБЛО ХОСЕ ДЕ (1564–1622) – іспанський чернець, місіонер-єзуїт у Південній Америці (Перу), етнограф. Навчався в Коледжі єзуїтів у Мадриді, де став послушником (1579). Прибув у Перу (1585), викладав риторику в Королівському коледжі Сан-Мартін, був його ректором (1588) і Коледжу єзуїтів в Арекіпі (1612–1615). Залишив цінну етнографічну працю про звичаї індіанців Перу («La extirpación de la idolatría en el Perú», 1621).

АРРІВАБЕНЕ (ARRIVABENE) ФЕРДІНАНДО (1770–1834) – італійський юрист, поет і літературознавець, що переважно досліджував історію мистецтв. Освіту здобув у Падуанському університеті (1794). Служив радником апеляційного суду в Ліоні (1804), головою міського суду з політичних злочинів у Брешії (1807), залишив службу і цілком сконцентрувався на літературній діяльності (1821), написавши «Degli amori di Dante» (1823), «Il secolo di Dante» (1827).

АРСЕНАЛ (*араб.* дар ас-сінаа – майстерня) – військова установа для прийому, зберігання, обліку, видачі військам озброєння і боєприпасів, для виконання робіт з їх складання, ремонту і виготовлення деяких деталей до них. Більшість арсеналів всіх держав займалося (до кінця XIX ст.) масовим виробництвом багатьох видів озброєння та боєприпасів для сухопутних і морських сил.

АРСЕНАЛ (ARSENAL) – професійний англійський футбольний клуб з північного Лондона (Велика Британія), заснований 1886, виступає в англійській Прем'єр-лізі, де провів більшу частину своєї історії. Один із найуспішніших клубів Англії (Arsenal Football Club): 13-разовий чемпіон Англії, володар Кубка Англії (10), переможець Кубка Ярмарок (1970) і Кубка володарів кубка УЄФА (1994). Виступає на «Емірайтс стедіум» (60 355 глядачів), форма червоно-біла.

АРСЕНАЛ МУЗЕЙ – музей зброї, є самостійним відділом Львівського історичного музею, відкритий 1981, у якому експонується постійна виставка зброї. Він розташований у споруді Міського арсеналу Львова, а експозиція побудована за видом, місцем та часом виготовлення зброї. У ній представлені зразки холодної та вогнепальної зброї, елементи військової форми, колекція посуду із зображенням зброї та колекція військових орденів, що представляють понад 30 країн світу.

АРСЛАН — скульптура лева, що встановлювалася біля входу до культової споруди і мала її боронити від злих духів та ін. нечисті. У Монголії витісувалася з каменю, у Китаї — виливалася з міді або чавуна.

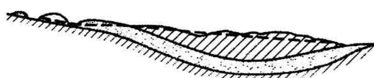
АРТ НУВО, або **МОДЕРН** (*фр.* art nouveau — нове мистецтво або *фр.* moderne — сучасний) — художній напрям у мистецтві, найбільш популярний у другій половині XIX — на початку XX ст. Його відмітними особливостями є відмова від прямих ліній і кутів на користь більш природних ліній, інтерес до нових технологій (особливо в архітектурі), розквіт прикладного мистецтва. Намагався поєднати художні та утилітарні функції створюваних творів, залучити до сфери прекрасного всі царини діяльності людини.

АРТ РОСС ТРОФІ — щорічний приз, що вручається хокеїстові, який набрав найбільшу кількість очок за системою гол + пас у регулярному чемпіонаті Національної хокейної ліги (НХЛ, США і Канада). Трофей подарував лізі (1947) колишній менеджер і тренер «Бостон Брюїнз» Артур Хауї Росс. Переможець отримує грошовий приз 10 тис. доларів США, другий і третій бомбардири, відповідно, 6 і 4 тис. доларів.

АРТАКСЕРКС I (бл. 483—424 до н.е.) — перський цар з династії Ахеменідів (син Ксеркса I і Аместріди), правив у 465—424 до н. е. Вступив на престол після того як за придворною змовою були вбиті його батько і старший брат Дарій. За його правління греки продовжували вести військові дії проти Персії, але з меншою інтенсивністю. Афіни і Спарта відкрито ворогували між собою, а на сході проти Персії воювали тільки Афіни зі своїми союзниками. Згодом уклав з Афінами мир, яким закінчилися греко-перські війни.

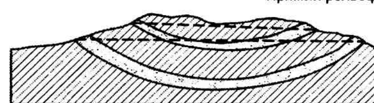
АРТ-БРЮТ (*фр.* art brut — грубе мистецтво) — термін, запроваджений французьким художником Жаном Дюбюффе (1945) для опису зібраної ним колекції картин, малюнків і скульптур, створених непрофесійними майстрами-маргіналами (душевнохворими, інвалідами, ув'язненими, диваками-одинаками, медіумами тощо). Їхні роботи презентують надзвичайно спонтанний характер і практично не залежать від культурних шаблонів і кліше.

АРТЕЗІАНСЬКИЙ БАСЕЙН — басейн води, що є сукупністю водоносних горизонтів та комплексів, пов'язаних із від'ємними геологічними структурами (прогинами, западинами), в яких рух підземних вод відбувається під гідростатичним напором. Артезіанські басейни в Україні належать до платформної (площа — 373 тис. км²) та складчастої (20 тис. км²) гідрогеологічних провінцій, займаючи відповідно 62 % і 3 % території України.

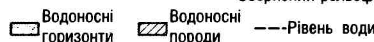

Прямий рельєф

Обернений рельєф

Артезіанський басейн

АРТЕМ (СЕРГЄЄВ ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ) (1883—1921) — російський професійний революціонер, партійний та державний діяч. Член більшовицької партії, неодноразово підпадав під арешти і заслання, був на еміграції в Парижі (1902—1903), Китаї (1910—1911), Австралії (1911—1917). Засновник Донецько-Криворізької Радянської Республіки (1918), нарком радянської пропаганди України (1918—1919), голова Донецького губвиконкому (1920). Загинув під час залізничної катастрофи.

АРТЕМЕНКО ВАСИЛЬ ТРОХИМОВИЧ (1910—2001) — український радянський художник-графік, оформлювач, медальєр. Освіту здобув у Київському інституті кінематографії (1937). До 1978 року працював у художніх радах Спілки художників України, Міністерств легкої та харчової промисловості УРСР, Товариства охорони пам'яток УРСР. Працював у царині оформлювального, медальєрського мистецтва та промислової графіки.

АРТЕМЕНКО КОСТЯНТИН ГРИГОРОВИЧ (нар. 1925) — український радянський актор і режисер, заслужений артист УРСР (1964). Освіту здобув на режисерському (1957) і акторському (1959) факультетах Київського інституту театрального

мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Працював актором і головним режисером Чернівецького музично-драматичного театру ім. О. Кобилянської. Майже 30 ролей у кіно (1957–1999).

АРТЕМІВКА – селище міського типу (площа – 4,6 км², населення – 3,4 тис. осіб) Чутівського району Полтавської області України. Утворене (1903) на вододілі річки Ворскла та її притоки Коломак (басейн Дніпра), смт з 1959, розташоване за 10 км від автостради Київ – Харків.

АРТЕМІВСЬК – місто (площа – 74 км², населення – 78,8 тис. осіб) обласного підпорядкування Донецької області України, центр Артемівського району з 1971. Поселення відоме з 1571 як найпівденніший сторожовий пункт Московської держави, статус міста отримало 1783, називалося Бахмут до 1924. Розташоване на берегах річки Бахмут, на пологій, хвилястій височині, порізаній балками та ярами (перевищення висот – до 115 м).

АРТЕМІВСЬК – місто (площа – 19,2 км², населення – 7,8 тис. осіб) Перевальського району Луганської області України. Виникло 1910 і спочатку називалося Катеринівка (1910–1921), статус міста з 1961. Розташоване на хвилястій височині, розчленованій ярами і балками. У місті є шахта ім. Артема, звідки й назва міста.

АРТЕМІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАМ'ЯНОЇ СОЛІ – родовище в Слов'янському і Артемівському районах Донецької області України. Першу шахту заклали 1870, спочатку сіль добувалася випарюванням із соляних розсолів (до 1876). Площа соленосного геологічного тіла – понад 170 км², балансові запаси солі понад 5 млрд т, промислове значення мають три пласти пермських відкладів потужністю 14–47 м. Сіль родовища характеризується високою чистотою, вміст NaCl становить до 98 %.

АРТЕМІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – перший міський музей народної освіти, створений повітовим земством (1909). Після революції працював окружний історико-краєзнавчий музей (1924), колекції якого загинули в часи Другої світової війни. Нинішні збори започатковані 1962, колекція музею налічує понад 32 тис. експонатів з давньої та середньовічної історії, етнографії, української культури, побуту і ремесел місцевого населення, фотографій та архівних документів, розміщена в 15 залах.

АРТЕМІВСЬКИЙ РАЙОН – район на північному сході Донецької області, утворений 1923, площа – 1,8 тис. км², населення – 46,7 тис. осіб (у т. ч. міське – 15,1 тис. осіб). Межує з Краснолиманським, Костянтинівським, Слов'янським, Попаснянським і Перевальським районами, адміністративний центр – Артемівськ. Розташований на північних схилах Донецького кряжа – хвилястій височині, розчленованій ярами, балками і долинами річок Сіверський Донець, Лугань, Бахмут і Луганка.

АРТЕМІДА – в грецькій міфології – дочка Зевса, незаймана, завжди юна богиня полювання, родючості, жіночої цнотливості, покровителька всього живого на Землі, що дає щастя в шлюбі і допомогу під час пологів, пізніше богиня Місяця (її брат Аполлон був уособленням Сонця). Зображувалася з луком і стрілами, іноді з півмісяцем на голові, їй відповідає римська Діана.

Статуя Артеміди з ланню

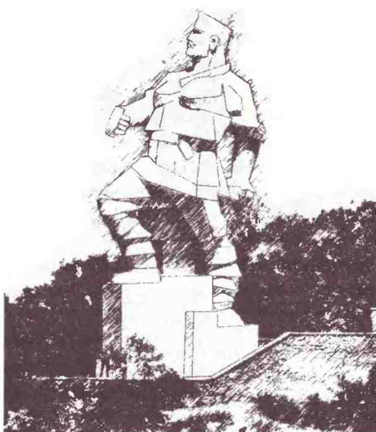
АРТЕМІДА З ЛАННЮ – скульптура невідомого майстра, заввишки 92,1 см, датується І ст. до н. е. – І ст. На диво добре збережена скульптура на аукціоні Sotheby's у Нью-Йорку (7 червня 2007) була продана за 28,6 млн доларів США і на півроку стала найдорожчим твором античного мистецтва.

АРТЕМІЗІОН В ЕФЕСІ — храм Артеміди Ефеської, вважається одним із семи чудес світу (бл. 560 до н. е.). Будували його понад сто років з мармуру і вапняку, довжина основи — 110 м, ширина — 55 м, його оторочували 127 колон заввишки 18 м. За два століття храм вщент спалив (356 до н. е.) Герострат, що бажав слави будь-якого ґатунку. Саме в цей день народився великий полководець Александр Македонський, який за 25 років відновив чудовий храм.

АРТЕМОВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1964) — радянський російський гімнаст, заслужений майстер спорту СРСР (1984). Абсолютний чемпіон СРСР (1984), Чемпіон світу в командній першості (1985, 1987 і 1989), у вправах на брусах (1983, 1987 і 1989), чотириразовий чемпіон XXIV літніх Олімпійських ігор у Сеулі (1988), де виборов командну і абсолютну першість у вправах на брусах і перекладині та срібну медаль у вільних вправах. Виїхав до США 1990, нині мешкає у Пенсільванії.

АРТЕМОВЕ — місто (площа — 11,8 км^2, населення — 5,8 тис. осіб) районного значення, підпорядковане Дзержинській міськраді Донецької області України. Засноване 1894, називалося хутір Нелипівський до 1921, місто з 1938, входить до Горлівсько-Єнакіївської агломерації. Розташоване на хвилястій височині при автомагістралі Донецьк — Луганськ.

АРТЕМУ ПАМ'ЯТНИК — 27-метровий монумент у конструктивістському стилі (скульптор Іван Кавалерідзе, архітектор Г. Вербенко) на високій Лисій горі на правому березі річки Сіверський Донець у Святогірську Донецької області (Україна). Споруджено (1927) на честь Федора Андрійовича Сергєєва (Артема), професійного революціонера, радянського державного і партійного діяча, засновника Донецько-Криворізької Радянської Республіки (1918), голови Донецького губвиконкому (1920).

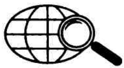
І. Кавалерідзе. Пам'ятник Артему

АРТЕРІАЛЬНИЙ ТИСК (АТ) — сила тиску крові на стінку артерій під час систоли та діастоли серцевого м'яза, що визначається за допомогою сфігмоманометра (тонометра) в міліметрах ртутного стовпчика (мм. рт. ст.). У медицині його вимірювання (верхнього і нижнього) є одним із початкових параметрів діагностики стану пацієнта. За міжнародними стандартами нормальними показниками АТ вважають: 139/89 мм. рт. ст. — нормальний високий, 120/80 мм. рт. ст. — оптимальний.

АРТЕРІОСКЛЕРОЗ (*грец.* жила і затвердіння) — узагальнене найменування вікових захворювань (затвердіння стінок судин), спричинених відкладенням жирів і розростанням сполучної тканини на стінках артерій, внаслідок чого їх просвіт звужується і потік крові утруднюється, що призводить до тромбозу, старечого запалення та апоплексії. Хвороба зазвичай не проявляється симптоматично, доки не розвинеться повністю і не створиться підвищена ймовірність серцевих захворювань, інсульту або гангрени.

АРТЕРІЯ (*грец.* жила) — кровоносна судина, що несе збагачену киснем (артеріальну) кров від серця до всіх органів і тканин (крім легеневої артерії, що несе венозну кров). Вони поділяються на великі, середні, дрібні і найдрібніші артерії (артеріоли). Залежно від діаметра в них змінюється будова стінки, виділяють артерії: еластичні, м'язові і м'язово-еластичні. Стінка артерії складається з трьох оболонок: внутрішньої, середньої та зовнішньої. Найбільша артерія — аорта, а великі артерії мають окремі назви.

АРТЕФАКТ (*лат.* artefactum — штучно зроблений) — явище, процес, предмет, властивість предмета або процесу, поява якого в спостережуваних умовах за природних причин неможлива чи малоймовірна і є ознакою цілеспрямованого втручання в спостережуваний

процес або наявності неврахованих чинників. Артефакт в археології (археологічна пам'ятка) є продуктом людської діяльності, об'єктом матеріальної культури, що містить певну інформацію про минуле (зброя, одяг, предмети культу, тощо).

АРТИКЛЬ (*лат.* articulos — визначник, вказівник) — визначник, службова частина мови, що існує у багатьох мовах і визначає деякі особливості іменника, з яким пов'язана в реченні, — відмінок, множину або однину, рід.

АРТИКУЛЯЦІЯ (*лат.* articulo — розчленовую, розбірливо вимовляю) — у музиці — спосіб виконання послідовного ряду звуків на інструменті або голосом, технічно пов'язана з рухом руки, плеча або кисті, ударом пальців і їх подальшим звільненням, веденням смичка або із застосуванням органів мови (у співі); у фонетиці — сукупність роботи окремих мовленнєвих органів під час утворення звуків мови.

АРТИЛЕРІЯ (*фр.* artiller — готувати, споряджати) — один із трьох найстаріших родів військ, основна ударна сила сухопутних військ сучасних збройних сил, організаційно зведений у підрозділи, частини і з'єднання, озброєні артилерійськими гарматами, реактивними, ракетними і самохідними протитанковими установками, різними засобами розвідки і зв'язку та приладами спостереження і керування вогнем.

АРТИНОВ ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ (1860–1919) — український архітектор і цивільний інженер, особливо відзначився під час розбудови Вінниці (1900–1919), де як перший міський архітектор брав участь у будівництві кількох десятків споруд, серед яких: міський театр (1910), Свято-Воскресенська церква (1910), Вінницька товарна універсальна біржа і Торговельно-промислова палата — колишня міська Дума (1911), будинок судових установ (1911), готель «Савой» (1912) та ін.

АРТИСТ (*фр.* artista — мастак, художник, майстер) — багатозначний термін: у середньовіччя — людина, що займалася одним із семи вільних мистецтв; у широкому значенні — діяч мистецтв, що займається творчістю у будь-якій галузі мистецтва (художник, скульптор, музикант, співак, актор тощо); майстер, мастак.

АРТИШОК (*лат.* Cynara) — рід рослин родини Айстрові (Asteraceae). Багаторічні трав'янисті рослини з прямим стеблом, листя широке, велике, перисте, кошики великі (до 8 см у діаметрі), багатоквіткові. Походить із Середземноморського регіону та Канарських островів, віддає перевагу посушливому, теплому клімату. Повсюдно натуралізований, а в Австралії та Південній Америці вважається злісним бур'яном.

АРТІНА ГІПОТЕЗА — гіпотеза у теорії чисел про існування і кількісну оцінку простих чисел, за модулем яких задане ціле число є первісним коренем. Сформульована німецьким математиком Емілем Артіном (Artin) (1898–1962), одним із засновників сучасної аксіоматичної алгебри.

АРТМАНЕ ВІЯ ФРАНЦІВНА (ім'я при народженні — **АЛІДА**) (1929–2008) — радянська і латвійська актриса театру і кіно, народна артистка СРСР (1969). Актриса ризького Художнього академічного театру імені Я. Райніса (1949–1998). Широкого визнання набула ролями в кіно, де створила ліричні, сповнені драматизму образи у фільмах: «После шторма» (1956), «Родная кровь» (1963), «Никто не хотел умирать» (1966), «Сильные духом» (1967), «Театр» (1978), «Тайна снежной королевы» (1986), «Золотой век» (2003) та ін.

АРТО (ARTAUD) АНТОНЕН (при народженні — **АНТУАН МАРІ ЖОЗЕФ АРТО**) (1896–1948) — французький письменник, поет, драматург, актор театру і кіно, художник, кіносценарист, режисер і теоретик театру. Новатор театральної мови, який присвятив життя і творчість питанню про обґрунтування мистецтва, його місця в світі і права на існування. Розробив власну театральну концепцію, названу «театром жорстокості» («крюотичний театр»).

АРТРИТ (*грец.* суглоб і запалення) — збірна назва будь-яких хвороб (уражень) суглобів, що може бути основним захворюванням (наприклад, спонділіт) або проявом іншого захворювання (наприклад, ревматизму). Перебіг відбувається в гострій і хронічній формах з ураженням одного або кількох (поліартрит) суглобів. Серед причин розрізняють інфекції (туберкульоз, бруцельоз), обмінні порушення (при подагрі), травми та ін.

АРТРОЗ — хронічне захворювання суглобів, що виникає внаслідок порушеннях обміну речовин, професійної шкідливості, хронічних травм,

інтоксикацій тощо. Для нього характерні зміни в поверхнях кісток, що зчленовуються, біль, обмеження рухливості в суглобі і його деформація. Офіційна медицина лікує його консервативно або за допомогою хірургічної операції (заміна суглоба).

АРУБА (ARUBA) — острів (найзахідніший серед Малих Антильських островів) і однойменне державне утворення (суб'єкт федерації у складі Королівства Нідерланди), розташоване на півдні Карибського моря поблизу берегів Венесуели. Площа — 193 км² (бл. 30 × 8 км), населення — 105,1 тис. осіб, столиця — Ораньєстад. Походження острова пов'язано з вулканічною активністю (90–95 млн років тому), він складений лавовими, кварцовими і вапняковими породами (висота – до 188 м). Клімат сухий тропічний.

АРУБСЬКИЙ ФЛОРИН — національна валюта Аруби, за міжнародним позначенням AWG, що замінила (1986) гульден Нідерландських Антильських островів, поділяється на 100 центів. Була прив'язана до долара США за курсом, перейнятим від гульдена (1,79 флорина за 1 долар США). В обіг введені монети номіналом 5, 10, 25 і 50 центів, 1 і 2½ флорина, банкноти номіналом 5, 10, 25, 50 і 100 флоринів (1986). 50 центів – єдина монета, що карбується у формі квадрата.

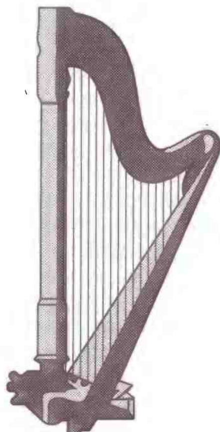
АРУМУНИ (АРОМУНИ, або ВЛАХИ) — народ чисельністю до 100 тис. осіб, представники якого переважно мешкають у Греції, Румунії, Сербії, Болгарії, Македонії та Албанії. Розмовляють арумунською мовою романської групи індоєвропейської сім'ї, пов'язаною з румунською, але в ній відчувається сильний слов'янський вплив, зокрема грецької мови. Традиційне заняття – скотарство, сповідують переважно православ'я і католицизм, значно рідше — протестантизм.

АРУНАЧАЛ-ПРАДЕШ (ARUNACHAL PRADESH) — регіон на північному сході Індії, що має статус штату (площа — 83 743 км², населення — 1,5 млн осіб), утворений 1976, основна релігія — тибетський буддизм. Адміністративний центр і найбільше місто — Ітанагар. Межує зі штатами Ассам, Нагаленд, союзною територією Індії – Даман і Діу, Бутаном, Китаєм і М'янмою. Штат розрізається річкою Брахмапутра, яка, прорізаючи Гімалаї, спускається з Тибету, утворює широку долину на низьких висотах і повертає на захід.

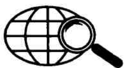
АРУТЮНОВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1932) — радянський російський етнолог, соціальний антрополог, член-кореспондент АН СРСР (1990). Освіту здобув у Московському інституті сходознавства (1954) і аспірантурі Інституту етнографії (1956). Автор понад 500 праць з етнографії народів Східної Азії та Закавказзя.

АРУТЮНЯН ОЛЕНА ЄВГЕНІВНА (нар. 1962) — український живописець, графік. Освіту здобула на художньо-графічному факультеті Одеського педагогічного інституту ім. К. Ушинського (1985). Викладала образотворче мистецтво в Тернопільському педагогічному інституті (1985–1996). Основні твори: «Червоний кактус» (1990), «Каяття» (1991), «Червона квітка» (1992), «Покаяння» (1993), «Стара фортеця» (1994), серія «Кам'янець-Подільська фортеця» (1995) та ін.

АРФА — щипковий струнний музичний інструмент із вертикально натягнутими струнами на дерев'яній рамі, зазвичай трикутної форми. Концертний інструмент складається з резонансного корпуса-ящика (завдовжки бл. 1 м), верхньої вигнутої частини з кілками для налаштування струн, переднього бруса у формі колони, що виконує несучу функцію, має до 47 струн і 7 педалей, встановлених знизу для зміни висоти звуку. Струни налаштовані за до-бемоль-мажорним звукорядом.

Арфа

АРХАНГЕЛ (*грец.* старший і посланець) – в християнських уявленнях – старший ангел. У канонічних книгах Біблії архангелом безпосередньо названо лише Михаїла, але згідно з традиціями церкви, архангелів кілька. У православній церкві шануються вісім архангелів: Михаїл, Гавриїл, Рафаїл, Уриїл, Селафіїл, Ієгудиїл, Варахиїл та Ієреміїл.

АРХАНГЕЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ – область (площа – 589,9 тис. км^2, населення – 1286,4 тис. осіб) на півночі європейської частини Російської Федерації (до складу якої входить Ненецький автономний округ), у складі Північно-Західного федерального округу, адміністративний центр – Архангельськ. Утворена 1937, межує з Республіками Карелія і Комі, Вологодською і Кіровською областями, омивається Білим, Баренцовим, Печорським і Карським морями. Клімат помірно континентальний, субарктичний.

АРХАНГЕЛЬСЬКЕ – селище міського типу (площа – 37,3 км^2, населення – 3,4 тис. осіб) Високопільського району Херсонської області України. Засноване (1810) переселенцями з Чернігівської та Полтавської губерній на похилому лівому березі річки Інгулець (притока Дніпра), називалося Борозна (1810–1917), смт з 1974.

АРХАНГЕЛЬСЬКИЙ АНДРІЙ ДМИТРОВИЧ (1879–1940) – російський радянський геолог, лауреат Ленінської премії (1928), академік АН СРСР (1929). Освіту здобув у Московському університеті (1904), директор Геологічного інституту АН СРСР (1934). Проводив геологічні роботи в багатьох районах країни, розробив детальну стратиграфію верхньої крейди Руської платформи і порівняльну літологію, з'ясував історію розвитку Чорного моря та геологічну будову його дна.

АРХАНТРОПИ (ЕРЕКТУС) (*лат.* homo erectus – людина прямоходяча) – викопний вид людей, який вважається безпосереднім попередником сучасних людей. Дослідження ДНК Х-хромосом (2008) підтвердило, що азійський вид Homo erectus цілком міг схрещуватися з Homo sapiens і бути предком сучасних людей за змішаними лініями. Вважається, що вони з'явилися в Східній Африці (Кенія) бл. 1,8 млн років тому і через територію Близького Сходу поширилися по Євразії аж до Китаю.

АРХАТ (*лат.* Siraitia grosvenorii) – багаторічна трав'яниста ліана родини Гарбузові, походить із Південного Китаю і Північного Таїланду. Ліана досягає 3–5 м завдовжки, обвиваючи своїми вусиками інші рослини. Листя вузьке, серцеподібне (10–20 см завдовжки), плід сферичний (5–7 см у діаметрі), містить солодку їстівну м'ясисту м'якоть і численне насіння.

АРХАТ (санскр. гідний) – у буддизмі – людина, яка досягла повного звільнення від клеші й вийшла з «колеса перероджень», але не володіє всебаченням Будди. Набуття архатства є головною метою тхеравади, на шляху до якого людина спочатку повинна стати сротапанном, сакрідагаміном, анагаміном. І лише стаючи з анагаміна архатом, людина досягає нірвани і не прагне ні до чого іншого.

АРХЕЙ (*грец.* стародавній) – один із чотирьох головних еонів (етапів розвитку) в історії Землі, що охоплює період від 3,9–3,8 до 2,5 млрд років тому, поділений на чотири ери (від найбільш пізньої до найбільш ранньої): еоархей, палеоархей, мезоархей і неоархей. У цей час на Землі ще не було кисневої атмосфери, але з'явилися перші анаеробні бактерії, які сформували багато з нині існуючих покладів корисних копалин (сірки, графіту, заліза і нікелю). Термін запропонував американський геолог Дж. Дан (1872).

АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТ НАН УКРАЇНИ – заснований Президією АН Української РСР у Києві (1934) як Інститут історії матеріальної культури, сучасна назва з 1938. Метою роботи є вивчення археологічних пам'яток, проблем давньої і середньовічної історії та культури України, організація і проведення досліджень у зонах новобудов. В інституті працює 200 осіб, в т. ч. 120 наукових співробітників (понад 70 % археологів найвищої кваліфікації країни). Інституту підпорядковані Кримська філія і заповідник «Ольвія».

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА – фундаментальне поняття археологічної науки, що дозволяє впорядкувати археологічні джерела, локалізувавши їх у просторі та часі, і прокласти місток між археологічними джерелами та їх творцями. Термін вживається для позначення спільності (комплексу) подібних між собою археологічних пам'яток, що належать до одного часу і поширені в певній місцевості.

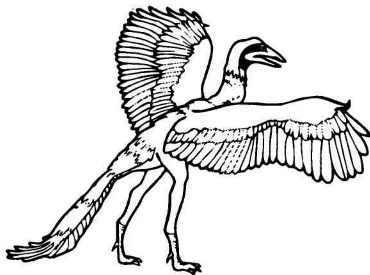
АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТКА — матеріальні залишки людської діяльності, що збереглися на поверхні землі (під землею або водою), висвітлюють минуле людського суспільства і є об'єктом археологічних досліджень. Велике значення пам'ятки археології мають для вивчення найдавнішого дописемного періоду людства, коли виступають єдиними історичними джерелами. До них належать: місця поселення (стоянки, городища, селища) та окремі житла, могильники, скарби, знаряддя праці та ін.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС — група археологічних пам'яток або артефактів, що є смисловою (наприклад, городище і прилеглий до нього некрополь) і часовою (утворені одночасно або у відносно близький проміжок часу) сукупністю та дозволяють комплексно дослідити ту чи іншу археологічну культуру.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ — музей у селі Трипілля Обухівського району Київської області, заснований (1978) як «Музей комсомольської слави», обласним управлінням культури перепрофільований (1995) на обласний археологічний музей. Має такі експозиційні зали: кам'яна доба, епоха бронзи, рання залізна доба; доба ранніх слов'ян, Київська Русь, пізнє середньовіччя; історична геологія, Трипільська культура; етнографія Трипільщини та Київщини.

АРХЕОЛОГІЯ (*грец.* стародавній і слово) — історична дисципліна, що вивчає за речовими джерелами історичне минуле людства. Речовими джерелами є знаряддя праці й створені з їх допомогою та трудовою діяльністю людини матеріальні блага (споруди, зброя, прикраси, посуд, твори мистецтва та ін.). Вони, на відміну від писемних, не містять прямої розповіді про історичні події, і основані на них історичні висновки є результатом наукової реконструкції.

АРХЕОПТЕРИКС (*лат.* Archaeopteryx) — найдавніший відомий рід вимерлих птахів, що жив у юрському періоді і розміром приблизно дорівнював сучасній вороні. Формою тіла, будовою кінцівок і наявністю оперення подібний до сучасних птахів (можливо, літав), але за багатьма ознаками близький до плазунів, завдяки чому вважається блискучим підтвердженням еволюційного вчення. Перші знахідки відбитків археоптерикса зроблено (1860—1863) в сланцях Баварії (Німеччина), донині знайдено 10 екземплярів.

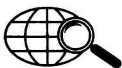

Археоптерикс

АРХИПЕНКО ОЛЕКСАНДР ПОРФИРОВИЧ (1887—1964) — український та американський скульптор і художник. Освіту здобув у Московському училищі живопису, архітектури і скульптури (1908). Викладав пластику в Парижі, Берліні та Нью-Йорку. Родоначальник кубізму в скульптурі — «Боксери» (1914), «Солдат іде» (1917), працював у манері конструктивізму, абстракціонізму та ін. новітніх тогочасних мистецьких течій: «Жінка» (1918), «Жозефіна Бонапарте» (1935), «Заратустра» (1948), «Балерина» (1957).

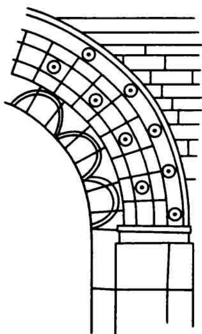
АРХИПОВА ІРИНА КОСТЯНТИНІВНА (1925—2010) — радянська і російська оперна співачка (мецосопрано), народна артистка СРСР (1966), лауреат Ленінської премії (1978), Герой Соціалістичної Праці (1984). Освіту здобула в Московській консерваторії (1953), солістка Свердловського театру опери і балету (1954—1956), Великого театру (1956—1988). Викладала у Московській консерваторії (з 1975), входила до складу журі багатьох престижних музичних конкурсів світу з 1966.

АРХІВ (*лат.* archivum) — установа або структурний підрозділ організації, яка здійснює зберігання, комплектування, облік і використання архівних документів. Відомі всім народам, що досягали певної цивілізованості (наприклад, розібрані клинописи, що містять закони, судові вироки і документи Ассирійського царства). З XIX ст. у розвинутих країнах розпочався процес створення національних архівів та органів управління ними.

АРХІВ-МУЗЕЙ ЛІТЕРАТУРИ ТА МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ – архівосховище і музей, засновані (1966) для зберігання та експонування документів. У фондах є документи з літератури, мистецтва і культури України (XVIII–XX ст.), біографічні та епістолярні матеріали, рукописи творів, графічні праці, фото письменників та ін. Архів-музей поряд з архівосховищами має виставкові зали з постійною експозицією, кімнати-музеї видатних діячів української літератури та культури.

АРХІВОЛЬТ (*лат.* arcus volutus – дуга, що обрамлює) – обрамлення арочного отвору, що виділяє дугу арки з площини стіни. Зазвичай служить елементом декорування фасадів та інтер'єрів. Описом архівольта також може служити ліпний архітрав або криволінійна тяга, що обрамлює лицьову поверхню арки чи вікна.

Архівольт

АРХІЄПИСКОП (*грец.* початок, головний і охоронець, наглядач) – вищий духовний почесний титул сану єпископа у християнській церковній ієрархії, а в деяких помісних православних церквах – титул предстоятеля даної церкви.

АРХІМАНДРИТ (*грец.* головний, старший і загін, кошара) – титул управителів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій, керівників духовних місій, що зазвичай відповідає сану єпископа. Уперше титул архімандрита введено у християнській церкві в актах Ефеського собору (431), а Константинопольський собор (448) уже мав серед делегатів чимало архімандритів.

АРХІМЕД (бл. 287–212 до н. е.) – давньогрецький математик, фізик та інженер. Народився і більшу частину життя прожив у Сиракузах на острові Сицилія. Один із найвидатніших учених античності: обчислив площу сегмента параболи, поверхню та об'єм кулі, кульового сегмента і циліндра. Обчислив наближене значення числа π, сформулював основні положення гідростатики, створив низку машин і споруд.

АРХІМЕДА ЗАКОН – закон статики рідин і газів, за яким на тіло, занурене в рідину (або газ), діє сила, що його виштовхує, рівна масі витісненої цим тілом рідини (або газу) (названа силою Архімеда): $F_A = \rho g V$, де ρ – густина рідини (газу), g – прискорення вільного падіння, а V – об'єм зануреного тіла (або частина об'єму тіла, що перебуває нижче від поверхні).

АРХІПЕЛАГ (*грец.* arche – початок і pelages – море) – група островів, розташованих близько один від одного, що мають зазвичай те саме походження (материкове, вулканічне, коралове) і подібну геологічну будову. Первинно цим терміном називався лише Грецький архіпелаг, тобто група островів Егейського моря.

АРХІТЕКТУРА (*грец.* старший, головний і будівельник, тесляр) – наука і мистецтво проектування будівель, а також власне система будівель та споруд, що формують просторове середовище для життя і діяльності людей. Архітектурні роботи часто сприймаються як культурні чи політичні символи або як твори мистецтва, а історичні цивілізації ототожнюються зі своїми архітектурними здобутками і збереженим надбанням.

АРХІТЕКТУРНИЙ ЖИВОПИС – живопис, що зображує будівлі, їхні художні прикраси, деталі орнаменту тощо. Один із жанрів архітектурного живопису – міський пейзаж, основним предметом зображення якого є міські вулиці, будівлі, архітектурні силуети і т. ін.

АРХІТЕКТУРНИЙ СТИЛЬ – сукупність основних рис та ознак архітектури певного історичного часу і місця, що виявляється у функціональних, конструктивних, мистецьких особливостях споруд. Найпоширенішими з них є: ампір, бароко, готика, еклектизм, класицизм, конструктивізм, модернізм, неокласицизм, псевдоготика, ренесанс, рококо, романський, хай-тек та ін.

АРХІТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ КОМПЛЕКС «ЕТИР» – музей просто неба у Габрово (Болгарія), є реконструкцією (1964) болгарського побуту, культури і ремесел XVIII–XIX ст. Перлиною

музею-села є зібрання з 10 механізмів, що приводяться в дію водою. Це одна з найбагатших і добре впорядкованих технічних колекцій відкритих музеїв Європи. Головна його особливість полягає в збереженому автентичному принципі дії та будові механізмів.

АРХІТРАВ (*грец.* arhi – початок і *лат.* trabs – балка) – архітектурний термін, що має три значення: будь-яка прямолінійна балка, що перекриває проміжок між колонами, стовпами або одвірками (у вікнах і дверях); нижня частина антаблемента, що безпосередньо спирається на капітелі колони (в тосканському і доричному ордерах архітрав робиться простим і гладким, а в іонічному і коринфському – горизонтально розділеним на три частини); вид кахлів, що використовуються для облицювання голландських печей.

АРХОЗАВРИ (*лат.* Archosaurs, *грец.* правлячі ящери) – група вимерлих (текодонти, динозаври, птерозаври) та сучасних (крокодили і птахи) хребетних тетрапод, виділена як підклас із групи двовилицевих рептилій – діапсид. Найдавніші їхні представники відомі з тріасу. Більшість архозаврів – хижаки, проте в окремих групах трапляються і травоїдні.

АРЦЕЛОРМІТТАЛ (ARCELORMITTAL) – найбільша металургійна компанія світу, що контролює 10 % світового ринку сталі, зареєстрована в Люксембурзі. Утворена (2006) шляхом злиття люксембурзької компанії «Арцелор» (Arcelor) та індійської «Міттал Стіл» (Mittal Steel), що належить індійському бізнесменові Лакшмі Мітталу. Компанії належить низка видобувних (залізної руди, вугілля) і металургійних підприємств, зокрема завод «Криворіжсталь» в Україні.

АРЦИЗ – місто (площа – 7,8 км², населення – 15,2 тис. осіб) Одеської області України, центр Арцизького району. Засноване (1816) німецькими колоністами з Вюртемберга, свою назву дістало від французького міста Арсі, біля якого союзні (російські, австрійські та баварські) війська здобули перемогу (1814) над наполеонівською армією. Розташоване на берегах річки Когильник (Кундук) біля впадіння в неї річки Чага.

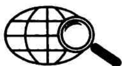
АРЦИЗЬКИЙ РАЙОН – район на південному заході Одеської області, утворений 1940, площа – 1,4 тис. км², населення – 46,6 тис. осіб (у т. ч. міське – 15,2 тис. осіб). Межує з Ізмаїльським, Тарутинським, Саратським, Татарбунарським і Кілійським районами, адміністративний центр – Арциз. Розташований на стику відрогів Південномолдавської височини і Причорноморської низовини, поверхня розчленована ярами та долинами річок Когильник, Чага, Киргиж, Аліяга. Належить до посушливої, дуже теплої зони.

АРЦИМОВИЧ ВІКТОР АНТОНОВИЧ (1820–1893) – російський юрист і державний діяч. Молодим чиновником брав участь у сенаторських ревізіях Сибіру, Орловської і Калузької губерній (1840-ві), був тобольським (1854–1858) і калузьким (1858–1862) губернатором, віце-головою Державної Ради Царства Польського (1863–1865), працював у кримінальному касаційному департаменті сенату (1866–1881) і провідним сенатором у І департаменті (1882–1893).

АРЦИМОВИЧ ЛЕВ АНДРІЙОВИЧ (1909–1973) – радянський російський фізик, лауреат Сталінської (1953), Ленінської (1958) і Державної (1971) премій СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Освіту здобув у Білоруському університеті (1928). Праці з атомної і ядерної фізики: розроблення електромагнітного методу поділу ізотопів (уперше в СРСР), дослідження з фізики високотемпературної плазми і проблеми керованого термоядерного синтезу, перша термоядерна реакція в лабораторних умовах.

АРЧИМБОЛЬДО (ARCIMBOLDO) ДЖУЗЕППЕ (1527–1593) – італійський живописець, декоратор, представник маньєризму. Розпочав кар'єру в майстернях Міланського собору, створюючи кольорові вітражі і фрески зі сценами життя святих. Перебував на службі у Габсбургів в Австрії і Богемії, як портретист-копіювальник (1562–1564) і придворний художник (1564–1587). Найбільш відомі картини: серії «Пори року» (1563), «Вогонь» і «Вода» (1566), «Весна» (1573), «Флора» (1591) і «Вертун» (1590–1591).

АРШИН – стародавня одиниця довжини, що використовувалася у Російській імперії, Афганістані, Ірані, Туреччині, Болгарії, Югославії, де мала різні значення в межах від 66 до 106,6 см. У Російській імперії аршин дорівнював 27 дюймам (XVI–XVII ст.) і 28 дюймам або 71,12 см (XVIII ст.). Походження назви точ-

но не встановлено, зазвичай її виводять із турецької міри довжини «аршин» (27,9 дюйма = = 70,9 см) або від перського «арши». Після запровадження метричної системи мір вийшов з ужитку.

АРШИЦЯ ХРЕБЕТ – гірський хребет у Горганах, на межиріччі річок Свіча та Лімниця, в Івано-Франківській області (Україна). Довжина – понад 26 км, висота – до 1587 м (гора Горган Ілемський), складається з пісковиків. Гребенева поверхня вирівняна, південно-західний схил слабо розчленований, протилежний – стрімкий, з численними річковими долинами, у вершинному поясі поширені кам'яні осипища. Схили вкриті ялиновими і сосновими лісами, на гребені – чагарникове криволісся та субальпійські луки (полонини).

АС – старовинна міра ваги в Німеччині та Голландії, одна з найменших частин фунта і марки, використовувалася раніше для визначення ваги монет (зокрема золотих) і гир. Старовинна кельнська марка була поділена на 4020 кельнських асів і важила 4864,68 голландських асів. У старовинній голландської трой-марці було 5120, а у вдвічі важчому голландському трой-фунті 10 240 голландських асів. Вийшов з ужитку після прийняття французької ваги на грами і десяткового роздроблення фунта.

АСА – цар Іудейського царства, син Авії, що правив у 908–867 до н. е. На десятому році його царювання до Іудеї вторглися єгиптяни (за правління фараона Зарая), але іудеї змогли відбити ворогів під Маріссою. За вісімнадцять років після цього, до Іудеї вторгся ізраїльський цар Вааса (Бааша), але Аса змусив і їх відступити. Йосип Флавій писав, що він був порядним і богобійним царем.

АСАД АЛЬ-ХАФЕЗ (1930–2000) – сирійський військовий, державний і політичний діяч, президент Сирії (1971–2000). Член партії Баас (1946), освіту здобув у коледжі в Халебі (1955), проходив військове стажування в СРСР. Учасник військового перевороту (1963), прийшов до влади в результаті перевороту 1970. Його правління фактично було диктатурою, за якої, втім, уперше після серії переворотів стабілізувалася політична система країни. Після смерті президентом Сирії став його син, Башар аль-Асад.

АСАДОВ ЕДУАРД АРКАДІЙОВИЧ (АРТАШЕЗОВИЧ) (1923–2004) – радянський російський поет і прозаїк. У боях за Севастополь (1944) втратив зір, освіту здобув у Літературному інституті (1951). Автор 47 книг, писав ліричні вірші, поеми, в т.ч. автобіографічну «Знову до ладу» (1948), оповідання, есе, повість «Гоголівський бульвар» (1998). У різні часи працював літконсультантом у «Літературній газеті», журналах «Огонек» і «Молода гвардія», у видавництві «Молода гвардія».

АСАМБЛЯЖ (*фр.* assemblage – з'єднання, збір) – у мистецтві: техніка візуального мистецтва, родинна колажу, але використовує об'ємні деталі або цілі передмети, скомпоновані на площині як картина. Допускає мальовничі додатки фарбами, металом, деревом, тканиною та ін. матеріалами; у виноробстві: змішування партій виноматеріалів одного сорту, року врожаю та господарства у великі однорідні партії.

АСАНА (ASANGA) (бл. 310–390) – індійський філософ-буддист, один із засновників школи йогачара. Спочатку примикав до хінаяни, потім став одним із засновників махаяни. Найбільш відомий твір – «Махаяна-сумуччая» (або «Абхідхарма-самуччая»), філософське значення також має «Махаянаса-нграха». Для його концепції характерне прийняття ряду понять хінаяни, особливо у сфері психології. Вважається одним із попередників розвиненого тантризму.

АСВА – городище (700 до н. е. – 900 н. е.) біля хутора Асва на сході острова Сааремаа (Естонія). Розкопки проводилися у 1934–1966 і довели, що первісне поселення було оточене парканом, пізніше – валом із плитняку. Виявлено залишки жител, мотики, зернотерки, серпи та ін. знаряддя (головним чином з кістки, заліза і бронзи), ливарні форми. Населення займалося рільництвом, скотарством, рибальством, тюленячим промислом і полюванням.

АСВА КУЛЬТУРА – археологічна культура бронзової доби (IX–VI ст. до н. е.), що належить до культур полів поховальних урн. Була поширена на узбережжі Естонії і південної Фінляндії, названа за городищем Асва, розташованим на сході острова Сааремаа (Естонія). Кераміка в основному штрихована, посудини типу лужицької культури. Поселення були оточені парканом, а їхні мешканці вважаються пращурами естів і фінів.

АСЕКО (*італ.* a secco — по сухому) — настінний живопис, що виконується (на відміну від фрески) по твердій, висохлій штукатурці, вдруге зволоженій. Використовуються фарби, розтерті на рослинному клеї, яйці або змішані з вапном. Ця техніка дозволяє розписувати велику площу поверхні швидше, ніж при фресковому живописі, але є менш довговічною. Склалася в часи середньовіччя поряд із фрескою і була особливо поширена в Європі (XVII–XVIII ст.).

АСЕМБЛЕР (*англ.* assembler — складальник) — комп'ютерна програма, компілятор початкового тексту програми, написаної мовою асемблера (мовою програмування низького рівня) до програми на машинній мові. Асемблери, як правило, специфічні щодо конкретної архітектури, операційної системи і варіанта синтаксису мови. Разом з тим існують універсальні (точніше, обмежено-універсальні) асемблери, які можуть працювати на різних платформах і операційних системах.

АСЕПТИКА (*грец.* не і гнійний) — комплекс заходів, спрямованих на запобігання потраплянню мікробів у рану, безгнилісний спосіб лікування ран. Асептику слід відрізняти від антисептики, яка має на меті знищити збудників запалення, що вже є в рані, за допомогою певних хімічних речовин. Одним із засновників асептики вважається німецький хірург Ернст фон Бергманн, який запропонував фізичні методики знезараження — кип'ятіння, обпалення та ін.

АСЄЄВ ЮРІЙ СЕРГІЙОВИЧ (1917–2005) — радянський український архітектор, мистецтвознавець, педагог, лауреат Державної премії УРСР (1971), заслужений архітектор України (1991), почесний член Академії архітектури України (1992). Освіту здобув у Київському інженерно-будівельному інституті (1940). Автор понад 20 наукових реконструкцій пам'яток архітектури Київської Русі, монографій та альбомів, понад 260 статей з історії давньої архітектури та мистецтва України.

АСИМІЛЯЦІЯ (*лат.* assimilatio — уподібнення) — у біологія: сукупність процесів анаболізму (біосинтезу) в живому організмі, в ході яких різні речовини включаються до його складу; у лінгвістиці: уподібнення одного звука іншому, відбувається між звуками одного типу (голосними або приголосними); у соціології та етнографії: втрата однією частиною соціуму (або цілим етносом) своїх відмінних рис і заміна запозиченими в іншої частини (іншого етносу).

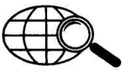
АСИР — незалежне королівство (1916–1928) на півдні Аравійського півострова. Нині провінція в Саудівській Аравії, розташована на південному заході країни, на узбережжі Червоного моря, біля кордону з Єменом. У горах Асиру рельєф змінюється від гірських вершин заввишки до 3000 м до широких долин. Колись ця географічна область півострова сполучалася з Африкою, завдяки чому збереглися деякі види африканських рослин і тварин.

АСКАНІЯ-НОВА — селище міського типу (площа — 10 км^2, населення — 3,1 тис. осіб) Чаплинського району Херсонської області України. Розташована на рівній степовій поверхні з окремими подами. Відома з 1822 як маєток німецького герцога Ф. Фальц-Фейна під назвами Чаплі і Нова Німеччина, а згодом названа Асканія-Нова (1841) за ім'ям родового маєтку, смт з 1938.

АСКАНІЯ-НОВА — дендрологічний парк у Чаплинському районі Херсонської області, заснований (1887) на площі 2,1 км^2, підпорядкований Українському НДІ тваринництва степових районів ім. М. Іванова. Складається зі старого ботанічного парку, рідколісся з дібровами та нового дендропарку. Один із найбільших степових дендропарків, єдиний в Україні зі штучним зрошуванням з артезіанських свердловин. Бл. 1100 видів і форм деревних і 1835 видів, форм та сортів трав'яних квітково-декоративних рослин.

АСКАНІЯ-НОВА ІМ. ФАЛЬЦ-ФЕЙНА — державний біосферний заповідник, заснований (1898) як приватний Фрідріхом Фальц-Фейном, розташований у смт Асканія-Нова Чаплинського району Херсонської області. Оголошено народним заповідним парком (1919), державним заповідником (1921), включено до міжнародної мережі біосферних заповідників (1984). Загальна площа — 333,1 км^2, до якої входять природне ядро (110,5 км^2), буферна (охоронна) зона (48 км^2) та господарська зона (174,5 км^2).

АСКАРИДИ — великі круглі черви завдовжки до 40 см, що найчастіше уражають органи шлунково-кишкового тракту і спричиняють аскаридоз. Дорослі особини здебільшого паразитують у тонкому кишечнику, де спроможні

пошкодити його стінки, викликати непрохідність кишечнику, перфоративний перитоніт, бронхіт, вогнищеві пневмонії, кровохаркання, захворювання печінки та підшлункової залози. Заразитися можна, з'ївши немиті овочі або фрукти.

АСКЕРАНСЬКА ФОРТЕЦЯ (МАЙРАБЕРД) — фортеця біля південної околиці Аскерану в Нагірному Карабасі. У середньовіччі на цьому місці розташовувалася фортеця і вірменське селище Майраберд. Нинішній варіант, з товстими (2 м) і високими (9 м) стінами та круглими вежами (складеними з дрібної гальки і колотого вапняку), побудований з ініціативи Панах-хана (XVIII ст.). Фортецю зруйнували мусаватисти під час штурму міста (1920), нині фортифікацію відреставровано (2002).

АСКЕТИЗМ (*грец.* asketes — той, хто в чомусь вправляється) — вид духовної практики або релігійно-етичне вчення, навмисне самообмеження, самовідданість або виконання важких обітниць, відлюдництво, безшлюбність, «умертвіння плоті», часом включає в себе самокатування. Метою є досягання певних духовних цілей або набуття надприродних здібностей. Подібна практика поширена в усіх типах традицій, культур і релігій. Аскет — людина, що практикує аскетизм.

АСКІІ (ASCII – AMERICAN STANDARD CODE FOR INFORMATION INTERCHANGE) — американський стандартний код для обміну інформацією, що є кодуванням для подання десяткових цифр, латинського і національного алфавітів, розділових знаків і керівних символів.

АСКЛЕПІЙ, або **ЕСКУЛАП** (*грец.* той, що розкриває) — у давньогрецькій міфології — бог медицини і лікування. Спочатку був народжений смертним, але за найвище лікарське мистецтво отримав безсмертя. Син Аполлона і Короніди, мистецтва лікування навчився від кентавра Хірона, міг навіть воскрешати мертвих. Став шанованим у Римі (з 293 до н. е.) після того, як туди прийшла страшна моровиця.

АСКОЛА КУЛЬТУРА — археологічна культура епохи мезоліту на території Фінляндії. Назва походить від волості Аскола в провінції Уусімаа. Знайдені предмети (скребки, шила та ін.) виконані з кварцу, грубої форми з дрібною ретушшю. Датування культури ґрунтується на знахідках і на передбачуваному розташуванні берегової лінії в мезоліті. Деякі дослідники вважають культуру Аскола місцевим різновидом норвезької культури Комса або фінської Суомус'ярві.

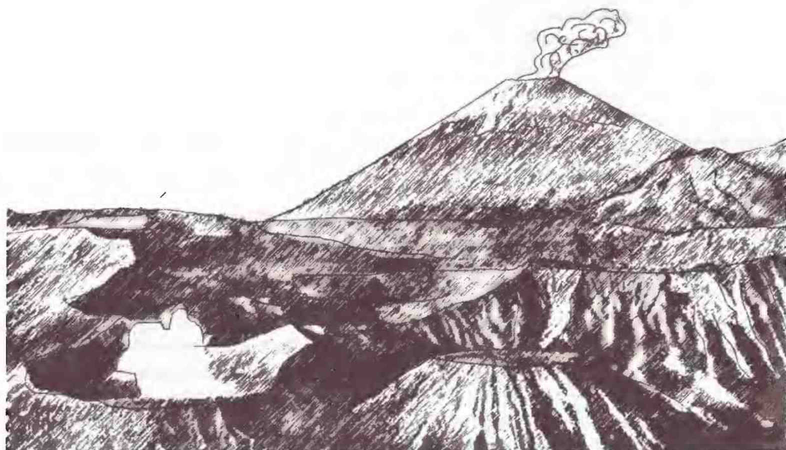
АСКОЛЬД (? — 882) — напівлегендарний київський князь (864–882), володарював разом із Діром. Згідно з «Повістю временних літ», Аскольд і Дір були боярами новгородського князя Рюрика, який відпустив їх у похід на Царгород. Вони влаштувалися в Києві, захопивши владу над полянами, що не мали свого князя і платили данину хозарам (864). Потім наступник Рюрика, новгородський князь Олег, захопив Київ і підступно вбив Діра та Аскольда.

АСКОРБІНОВА КИСЛОТА (вітамін С) — водорозчинний вітамін, що синтезується рослинами (з галактози) і тваринами (з глюкози), за винятком приматів і деяких інших тварин, які отримують її з їжею. Впливає на різні функції організму, підвищує опірність до несприятливих впливів, сприяє регенерації. Найбагатші на вітамін С плоди шипшини, червоного перцю, цитрусів, чорної смородини, цибуля, листові овочі. Його відсутність у їжі людини спричиняє цингу, знижує опірність до захворювань.

АСМЕРА — столиця (населення — 597 тис. осіб) і найбільше місто Еритреї, утворилося з 4 сіл, заснованих у XII ст. Місто колонізоване Італією (1889), стало столицею колонії (1897). За кілька десятиріч італійці змінили обличчя міста, створивши нову інфраструктуру і побудувавши нові будівлі, а Асмеру жартома прозвали «малим Римом». Завдяки розташуванню на висоті 2325 м клімат гірський, вдень тепло, а вночі відносно холодно, у зимовий сезон уночі навіть бувають заморозки.

АСНИК (ASNYK) АДАМ (1838–1897) — польський поет і драматург. Брав участь у повстанні (1863), входив до складу повстанського уряду, емігрував до Німеччини, де у Гейдельберзі завершив вищу освіту і здобув ступінь доктора філософії. Провідне місце в його ранній творчості посідає лірика, пройнята болем щодо поразки польського визвольного руху та особистими розчаруваннями — «Сон могил» (1865), автор історичних драм і побутових комедій «Кола Рієці» (1873), «Кейстут» (1878), «Брати Лерхе» (1888) та ін.

АСО — діючий вулкан у середній частині о. Кюсю (Японія) заввишки 1592 м. За кількістю вивержень (зафіксовано понад 70) посідає

Вулкан Асо

одне з перших місць серед вулканів світу. Є великим і розложистим (площа – до 2000 км²) пологим лавовим конусом, порізаним радіальними тріщинами, а всередині великої кальдери (периметр – 110 км) піднімається кілька молодих конусів. У кратері розташовані населені пункти і сільськогосподарські угіддя, є популярним об'єктом туризму.

АСОНАНС (*лат.* assonare – співзвучний) – повторення однакових або однорідних голосних звуків у рядку, фразі чи строфі, що надає віршованій мові милозвучності, посилює її музичність (наприклад, «сонце гріє, вітер віє...»). Неточна рима, в якій співзвучні лише голосні звуки (наприклад, гомін – стогін).

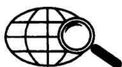
АСОТЕЯ – балкон, сходова широка відкрита тераса даху, майданчик зі сходами на даху будинку або сам дах будинку. Зазвичай огороджений невисокими перилами, що служать для огорожі даху по краю і відокремлення від даху сусіднього будинку. Ця особливість архітектури притаманна середземноморському узбережжю, Мексиці та деяким ін. країнам з сухим і теплим кліматом, де на асотеях проводять більшу частину дня, відпочивають і приймають гостей.

АСОЦІАЦІЯ (*лат.* accosiare – з'єднувати) – у суспільствознавстві – добровільне об'єднання фізичних осіб для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці при збереженні самостійності, правової та майнової незалежності її членів; у психології – суб'єктивний образ об'єктивного зв'язку між предметами і явищами (виникає під час згадування іншого), фізіологічною основою якого є тимчасовий нервовий зв'язок; у хімії – сполучення, з'єднання чого-небудь в одне ціле.

АСОЦІАЦІЯ ГЕОХІМІЧНА – група хімічних елементів, що містяться в окремих природних ділянках поверхневого шару земної кори. Перша, утворена воднем, вуглецем, азотом і киснем, відповідає живій речовині. Концепція асоці-

Асотея

ації геохімічної розроблена В. Вернадським і О. Ферсманом.

АСОЦІАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНА – група однорідних чи різнорідних організмів або популяцій, що спільно живуть у певних природних умовах. Може мати тимчасовий чи постійний характер залежно від умов середовища і необхідних для життєзабезпечення компонентів.

АСПІДИ КОРАЛОВІ (*лат.* Micrurus) – рід отруйних змій родини Аспіди (Elapidae). Мають яскраве забарвлення з характерними чорними, червоними і жовтими (або білими) кільцями, маленькою і притупленою головою. Поширені в Північній і Південній Америці (більшість видів живуть від Мексики до Уругваю). Довжина тіла в різних видів становить 0,5–1,5 м. Висока ймовірність смерті після укусу, без надання допомоги людина може загинути протягом 20–24 годин.

АСПІРАНТУРА (*лат.* aspirans – той, що прагне чого-небудь) – форма підвищення кваліфікації осіб з метою підготовки їх до здобуття наукового ступеня кандидата наук; спеціалізований підрозділ ВНЗ або науково-дослідної установи з підготовки викладацьких та наукових кадрів високої кваліфікації (кандидатів наук). Аспірант – особа, яка навчається в аспірантурі і готує до захисту дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук.

АСПІРАЦІЯ (*лат.* aspiratio – вдихання) – відсмоктування спеціальними медичними інструментами рідини або повітря з будь-якої порожнини тіла; потрапляння із вдихом у дихальні шляхи харчових залишків, крові (при кровотечі) та ін.

АСПЛЕНІЙ (*лат.* Asplenium) – рід багаторічної, переважно дрібної скельної папороті. Соруси вузькі, лінійні, прикриті тонкими покривальцями. Невибагливий, красивий, нагадує маленькі зелені фонтанчики, добре росте на камені в затінку і з достатнім зволоженням. Розмножується спорами і поділом кореневищ, в Україні представлений кількома видами.

АССАМ (ASSAM) – штат (площа – 78 438 км^2, населення – 31,2 млн осіб) на північному сході Індії, утворений 1951, основні релігії – індуїзм (62 %) та іслам (31 %). Адміністративний центр – Діспур. Межує зі штатами Аруначал-Прадеш, Мегхалая, Нагаленд, Маніпур, Мізорам, Тріпура, Сіккім, а також Бутаном і Бангладеш. Головна річка Брахмапутра створює широку (80–100 км) річкову долину протягом 1000 км. Клімат тропічний мусонний, з повенями, трапляються сильні (понад 8 балів за шкалою Ріхтера) землетруси (1869, 1897, 1950).

АССАМСЬКА МОВА – мова індо-арійської групи індоєвропейської сім'ї, є рідною для бл. 15 млн осіб, що мешкають переважно в північно-східному індійському штаті Ассам, сусідніх штатах, Бангладеш і Бутані. Близька до бенгальської мови, писемність на основі пристосованого бенгальського алфавіту. Найдавніші збережені сувої ассамською мовою (XIV ст.) – часів правління короля Дурлабхнараяна.

АССАМЦІ – народність (загальна чисельність – понад 15 млн осіб) в Індії, що населяє долину річки Брахмапутри в штаті Ассам на північному сході країни. Розмовляють ассамською мовою, сповідують індуїзм; основні заняття: хліборобство (рис, просо), ремесла (вироблення особливих шовків, плетіння, різьба по слоновій кістці). Характерні великі або поєднані сім'ї, де жінки ведуть спільне господарство під наглядом свекрухи.

АССЕР (ASSER) ТОБІАС МІХЕЛЬ КАРЕЛ (1838–1913) – нідерландський державний діяч і юрист, лауреат Нобелівської премії миру (1911). Освіту здобув в амстердамському «Атенеумі» (1861). Один із засновників Інституту міжнародного права (1873) в Генті. Очолював делегації Нідерландів на мирних конференціях у Гаазі (1899, 1907), відстоював принцип обов'язкового арбітражу як альтернативу збройного конфлікту. Член Міжнародного третейського суду в Гаазі (1909).

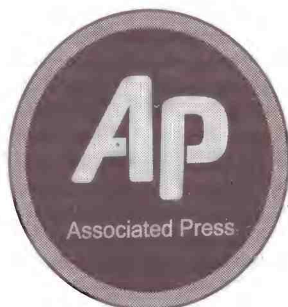
АССИРІОЛОГІЯ – комплексна гуманітарна дисципліна, що вивчає мови, писемності, культури та історію Ассирії, Вавилонії і Месопотамії, а в широкому значенні – це сукупність наук, пов'язаних з цивілізаціями, що користувалися клинописом, який сягає найдавнішої шумерської піктографії. Перші знахідки, пов'язані з її виникненням, зроблені в Персії, а замальовки клинопису виконав італійський купець П. делла Валле (1621).

АССИРІЯ – стародавня семітська держава у північному Дворіччі (на території сучасного Іраку) (II–I тис. до н. е.) зі столицею Ашшур. Завдяки вигідному розташуванню та вправній

армії була найсильнішою державою Стародавнього Сходу, неодноразово підкоряла всю Північну Месопотамію і прилеглі райони (XIV–IX ст. до н. е.). Період найвищої могутності припав на VIII–VII ст. до н. е., а згодом держава була знищена Мідією і Вавилонією (605 до н. е.).

АССИРІЙЦІ (АЙСОРИ) – народ (понад 3,3 млн осіб), нащадки стародавнього семітського населення північних районів Передньої Азії. Європеоїди, за віросповіданням – християни, ассирійська мова належить до семітських, використовує старий сирійський алфавіт. Нині мешкають в Іраку (до 850 тис. осіб), Сирії (до 700 тис. осіб), Ірані (до 100 тис. осіб), Туреччині (до 70 тис. осіб), США (до 90 тис. осіб), Швеції (до 80 тис. осіб), Йорданії (до 80 тис. осіб), Німеччині (до 70 тис. осіб), Австралії (до 30 тис. осіб) та ін. країнах.

АССОШІЕЙТЕД ПРЕС (ASSOCIATED PRESS, AP) – одне з найбільших у світі і найбільше інформаційне агентство США, всесвітня мережа новин зі штаб-квартирою у Нью-Йорку. Засноване (1848) як кооперативне об'єднання шести популярних нью-йоркських газетних видавництв задля оперативного отримання новин з Європи. Обслуговує тисячі ЗМІ (преса, радіо, телебачення) у різних країнах, бл. 70 тис. працівників.

Логотип Ассошіейтед прес

АСТАНА (*каз.* астана – столиця) – столиця (площа – 722 км^2, населення – 697,3 тис. осіб) Республіки Казахстан (1997), розташована на півночі країни на низьких надзаплавних терасах річки Ішим. Колишні назви – Акмолінськ (1830–1961), Цілиноград (1961–1992), Акмола (1992–1998). Заснована (1830) як козачий форпост на перетині караванних шляхів. Найбільш північна столиця Азії і одна з найхолодніших у світі.

АСТАРТА – у фінікійській міфології: богиня родючості, материнства і любові, уособлення планети Венера. У північній Сирії в текстах згадується з XIV ст. до н. е., її культ відомий в Ізраїлі (X–VIII ст. до н. е.), найчастіше згадується в текстах Біблії. Витоки культу беруть початок у давній Месопотамії, у якій семітські племена перейняли найяскравіші образи головних божеств і ввели їх у свій пантеон.

АСТАТ (*лат.* Astatium, At) – неметалевий радіоактивний хімічний елемент, атомний номер 85, атомна маса 210. Належить до групи галогенів, у природі трапляється вкрай рідко, дуже нестабільний (назва з грец. перекладається як «нестійкий»), має багато радіоактивних ізотопів, період напіврозпаду яких становить 5–8 годин. Уперше добутий штучно (1940) в Каліфорнійському університеті у Берклі. Отримують опроміненням металевого вісмуту або торію α-частинками високої енергії.

АСТАХОВА ПОЛІНА ГРИГОРІВНА (1936–2005) – радянська спортсменка-гімнастка, заслужений майстер спорту СРСР (1960). Займалася гімнастикою з 13 років, вперше виступала на чемпіонаті СРСР 1954. П'ятиразова олімпійська чемпіонка в Мельбурні (1956) (1), Римі (1960) (2) і Токіо (1964) (2), тричі у складі команди і двічі за вправи на брусах. Вважалася найтендітнішою гімнасткою свого часу і від західних ЗМІ дістала прізвисько «Російська берізка», померла в Києві у злиднях.

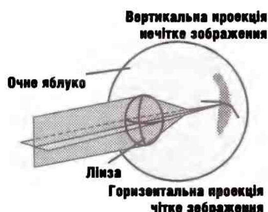
АСТЕНОСФЕРА (*грец.* asthenes – слабкий і сфера) – шар зниженої твердості, міцності і в'язкості у верхній мантії Землі, що підстилає літосферу. Глибина її залягання під континентами бл. 100–120 км, під океанами – бл. 50–60 км, товщина – 100–170 км. Вважається, що речовина астеносфери перебуває у в'язкопластичному стані, завдяки чому відбуваються вертикальні та горизонтальні тектонічні рухи блоків літосфери і магми (ендогенні процеси).

АСТЕР (ASTAIRE) ФРЕД (ім'я при народженні – **ФРЕДЕРІК АУСТЕРЛІЦ**) (1899–1987) – американський актор, танцюрист, хореограф і співак. Виступав у театрах Бродвею – майстер музично-танцювального мистецтва, десятки

ролей у кіно, де збагатив жанр мюзиклу, знявшись у фільмах «Танцююча леді» (1933), «Циліндр» (1935), «Потанцюємо?» (1937), «Безтурботний» (1938), «Королівське весілля» (1951), «Кумедна мордочка» (1957) та ін. Довгі роки постійною партнеркою була Джинджер Роджерс.

Астероїди, або **малі планети** (*грец.* asteroeideis – зіркоподібний) – невеликі небесні тіла (діаметром від 50 м до 1000 км), що складаються з твердих матеріалів (зі скельних порід або заліза та нікелю). Вважаються залишками від формування Сонячної системи, орбіти більшості з них розташовані між орбітами Марса і Юпітера (головний пояс астероїдів), загальна кількість сягає понад півмільйона, але загальна їх маса становить лише кілька відсотків маси Землі.

Астигматизм (*грец.* а – заперечний префікс і stigme – крапка) – спотворення зображення оптичною системою, пов'язане з тим, що заломлення (або відбиття) променів у різних перетинах світлового пучка неоднакове. Внаслідок астигматизму зображення предмета стає нерізким і кожна його точка зображується розмитим еліпсом. Астигматизм людського ока усувається за допомогою окулярів з циліндричним склом або контактних лінз.

Проекція зображення предметів при астигматизмі

Астилярний ордер (*грец.* а – без і stylos – колона) – ордер, у якому колони замінює площина стіни між антаблементом і підніжжям, іноді гладенька або рустована, деколи розділена на пояси, що відповідають за висотою, орнаментом і профілем основним частинам колони. Термін запропонований італійським архітектором Дж.-Б. Піранезі.

Астма (*грец.* asthma – задуха) – напади задухи різного походження: бронхіальна астма – хронічне запальне захворювання дихальних шляхів за участю різноманітних клітинних елементів; серцева астма – напади задухи від кількох хвилин до кількох годин при інфаркті міокарда, кардіосклерозі, пороках серця та ін. хворобах, пов'язаних із серцевою недостатністю; диспептична астма – надлишкове скупчення газів у кишечнику.

Астон Вілла (Aston Villa) – професійний англійський футбольний клуб із Бірмінгема (Велика Британія), заснований 1874, виступає в англійській Прем'єр-лізі. Титулований клуб Англії (Aston Villa Football Club): 7-разовий чемпіон Англії, володар Кубка Англії (7), переможець Кубка європейських чемпіонів (1982) і Кубка Інтертото (2001, 2008), володар Суперкубка Європи (1982). Виступає на стадіоні «Вілла Парк» (42 620 глядачів), форма бордово-блакитно-біла.

Астон (Aston) Френсіс Вільям (1877–1945) – англійський фізик і хімік, член Лондонського королівського товариства (1921), лауреат Нобелівської премії з хімії (1922). Освіту здобув у Бірмінгемському університеті (1900). Основна наукова діяльність присвячена вивченню стабільних ізотопів і визначенню їх відносної поширеності. Розроблена ним чутлива апаратура дозволила відкрити і схарактеризувати 276 нині відомих стійких ізотопів хімічних елементів.

Астраханське ханство – татарська феодальна держава зі столицею в Астрахані, що виникла (середина XV ст.) в результаті розпаду Золотої Орди. Була центром транзитної торгівлі тканинами і шовками (зі Сходом), хутром і шкіряними виробами (з Казані і руських земель), рабами (з Криму, Казані та Ногайської Орди). Основним заняттям жителів було кочове скотарство, полювання, рибальство і добування солі. Після походів руського війська приєднане до Московської держави (1556).

Астрагал (*лат.* Astragalus) – рід рослин родини Бобові (Fabaceae), що включає до 2 тис. видів. Один із найбільш поліморфних (різноманітних) родів, основними формами його представників є кущі, напівкущі й трави. Поширений в обох півкулях, переважно в помірних областях, але заходить до гірських систем

і тропічних зон. У народній медицині водний настій трави застосовують як тонізувальний засіб від втоми, головного болю.

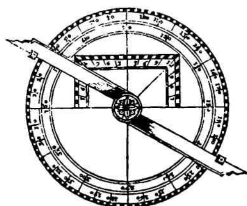
АСТРАЛ (*лат.* astra – зірка) – езотерично-філософське поняття інформаційно-енергетичної субстанції просторового буття всього сущого, що вільніше використовується в окультизмі для позначення певного роду іншого світу, відмінного від матеріального. У різноманітних окультних, езотеричних і релігійних системах термін описує метафізичний, безтілесний рівень існування, непіддатливий до вивчення науковими засобами.

АСТРАХАНСЬКА ОБЛАСТЬ – суб'єкт (площа – 44 100 км^2, населення – 994,2 тис. осіб) Російської Федерації, входить до складу Південного федерального округу. адміністративний центр – Астрахань. Утворена 1943, межує з республікою Калмикія, Волгоградською областю і Казахстаном, розташована на Прикаспійській низовині, біля впадіння річки Волга в Каспійське море. Більшу частину території займає напівпустеля. Клімат різко посушливий з наростанням посушливості із заходу на схід.

АСТРОВ-ШУМИЛОВ ГЕННАДІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ (нар. 1937) – радянський український керівник виробництва і політичний діяч, Герой України (2001). Освіту здобув у Комунарському гірничо-металургійному інституті (1965) і аспірантурі Московського університету (1991). На інженерних і керівних посадах у вугільній промисловості (1965–2002), у т. ч. генеральний директор ВО і ВАТ «Ровенькиантрацит» (1980–2002), Народний депутат України (2002–2006).

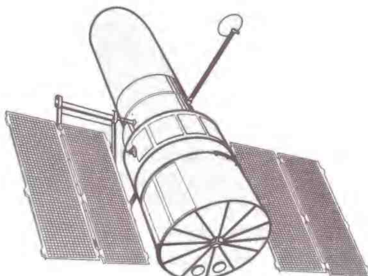
АСТРОЛОГІЯ (*грец.* astron – зірка і logos – знання) – група практик передбачень, традицій і вірувань, що постулюють вплив небесних тіл на земний світ і людину (на її темперамент, характер, вчинки і майбутнє) і, відповідно, можливість передбачення майбутнього за рухом і розташуванням небесних тіл на небесній сфері і відносно одне одного. Сучасні астрологи вважають її метафоричною «символічною мовою» з безліччю різних інтерпретацій, а наука кваліфікує астрологію як псевдонауку і забобони.

АСТРОЛЯБІЯ (*грец.* astron – зірка і labe – схоплювання) – кутомірний прилад для визначення широти і довготи в астрономії та навігації (до XVIII ст.), а також горизонтальних кутів у землемірних роботах; призматична астролябія – сучасний астрометричний прилад для визначення моментів проходження зір через певний альмукантарат (мале коло небесної сфери, паралельне до горизонту) з метою визначення географічної широти і поправки годин.

Астролябія

АСТРОН – радянська автоматична станція для астрофізичних спостережень, запущена (1983) ракетою-носієм «Протон». Мав на борту 80-сантиметровий ультрафіолетовий дводзеркальний телескоп (маса – до 400 кг) і комплекс рентгенівських спектрометрів (до 300 кг). Орбіта дозволяла спостерігати за джерелами випромінювання поза тінню Землі і радіаційних поясів, вимірювати випромінювання трьох типів об'єктів: яскравих зір; слабких зір і позагалактичних об'єктів, туманностей і галактичного фону.

Астрон

АСТРОНАВТИКА (*грец.* astron – зоря і nautike – плавання) – прикладна галузь, що вивчає принципи космічних польотів, досліджує ма-

теріали і конструювання космічних кораблів, їх системи управління та навігації.

АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ — заклад, призначений для проведення систематичних спостережень небесних тіл, що споруджується зазвичай на високій місцевості (або у горах), звідки відкривався б широкий усебічний кругозір. Кожна обсерваторія обладнана телескопами, як оптичними, так і такими, що працюють в інших ділянках спектра.

АСТРОНОМІЧНІ КООРДИНАТИ — системи небесних координат для опису положення світил на небі або точок на уявній небесній сфері, що задаються двома кутовими величинами (або дугами), які однозначно визначають положення об'єктів на небесній сфері. Вони є сферичними системами координат, в яких третьою координатою є відстань, що часто невідома і не відіграє ролі. Відрізняються одна від одної вибором основної площини та початку відліку.

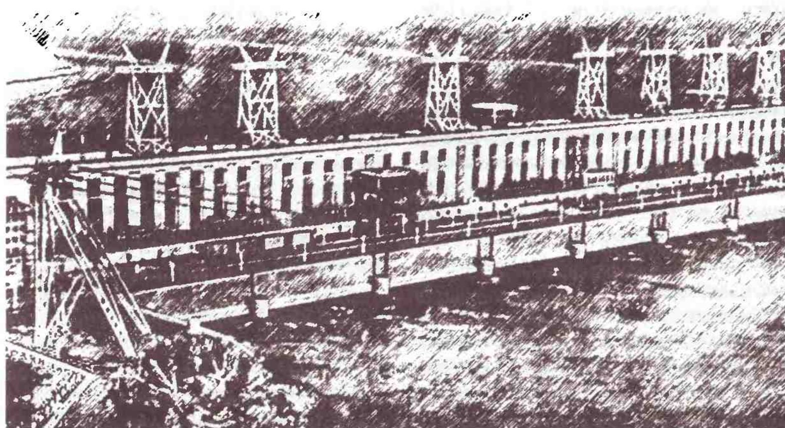
АСТРОНОМІЧНІ СТАЛІ — сталі параметри, що характеризують орбіту Землі, її розміри і форму, обертання навколо осі, співвідношення її маси з масою Місяця, планет і Сонця та інші показники. Загальноприйнята система астрономічних сталих затверджена XIX з'їздом Міжнародного астрономічного союзу (1986).

АСТРОНОМІЯ (*грец.* astron — зірка і nomos — закон) — наука про Всесвіт, що вивчає рух, будову, походження та розвиток небесних тіл і їх систем. Поділяється на сферичну і практичну астрономію, астрофізику, небесну механіку, зоряну і позагалактичну астрономію, космогонію, космологію та ін. розділи. Це одна з найстарших наук, що виникла з практичних потреб людства (передбачення періодичних явищ, відлік часу, визначення місця розташування на поверхні Землі тощо).

АСТРОФІЗИКА — розділ астрономії, вивчає всю різноманітність фізичних явищ у Всесвіті. За об'єктами дослідження виділяють фізику Сонця, планет, міжзоряного середовища і туманностей, зір, космологію. Розпочала свій розвиток з відкриття спектроскопії (XIX ст.), що дозволило астрономам аналізувати структуру зір за випромінюваним ними світлом.

АСУАНСЬКА ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ — найбільший комплекс гідротехнічних споруд у Єгипті, поблизу Асуана, розташованого на першому порозі річки Ніл, що запобігає повеням і засухам у країні. Складається з Нижньої (або Старої) Асуанської греблі, побудованої британцями у кілька етапів (1899—1933), і Верхньої (або Нової) Асуанської греблі, спорудженої за 6 км угору за течією за сприяння СРСР (1960—1970). Верхня гребля завдовжки 3600 м, завширшки в основі 980 м, по гребеню — 40 м і 111 м заввишки.

АСУНСЬЙОН (ASUNCION) — столиця (площа — 117 км^2, населення — 729,3 тис. осіб) Парагваю, політичний, економічний і культурний

Асуанська гідроелектростанція

центр країни. Місто розташоване на рівнинному лівобережжі річки Парагвай, засноване (1537) як перше іспанське поселення в районі Ла-Плата. Більшість мешканців столиці (понад 90 %) — гуарани (метиси іспано-індіанського походження), сповідують переважно католицизм і значно рідше бувають протестантами або православними християнами. Клімат тропічний спекотний.

АСФАЛЬТ (*грец.* гірська смола) — будівельний в'яжучий матеріал, тверда або в'язка речовина майже чорного кольору, природного походження або штучного виготовлення, яка утворюється з деяких видів нафти в результаті її окиснення і випаровування легких фракцій. Суміш бітумів (50—60 % у природному асфальті і 13—60 % у штучному) з мінеральними речовинами (вапняком, піщаником тощо), що застосовують для заливки швів дорожніх (бетонних і блочних) покриттів та в гідротехнічному будівництві.

АСФАЛЬТОВІ ЛАКИ — колоїдні розчини природних або штучних бітумів в органічних розчинниках (бензолі, скипидарі тощо). Виділяють два типи: смоляні асфальтові лаки (нестійкі) і олійні асфальтові лаки (стійкіші щодо впливу світла і повітря). Асфальтові лаки, виготовлені з домішками каніфолі, смол, рослинних олій, що висихають, і силікатів, утворюють міцні суміші, що широко застосовуються для покриття металевих та ін. поверхонь.

АСЦИДІЇ (*лат.* Ascidia, від *грец.* мішечок) — клас морських хордових підтипу Покривники (Urochordata). Сидячі прикріплені морські тварини поодинокі або колоніальні, з укритим оболонкою мішкуватим тілом із двома отворами (ротовим і анальним). Глотка прорізана зябровими отворами (стигмами), крізь які вода просочується в клоакальну порожнину. Зовнішній вигляд дорослої особини нагадує роздутий мішок, трохи розширений посередині, довжина становить від 1 мм до 40—50 см.

АТАБАСКА (ATHABASCA) — озеро і річка в провінціях Саскачеван та Альберта (Канада): прісноводне озеро площею 7850 км², найбільша глибина — 243 м, 8-ме за величиною в Канаді; річка бере початок із льодовика Колумбія на висоті 1600 м, протікає в північно-східному напрямку, довжина — 1231 км, площа басейну — 95 300 км², впадає в озеро Атабаска, утворюючи велику дельту площею 1960 км², належить до річкової системи Маккензі.

АТАВІЗМ (*лат.* atavus — віддалений предок) — поява в окремих організмів якогось виду ознак, які існували у віддалених предків, але були втрачені в процесі еволюції. Прикладами атавізмів є трипалість у сучасних коней, розвиток додаткових пар молочних залоз (полімастія), хвоста, волосяного покриву на всьому тілі (гіпертрихоз) у людини.

АТАК УРОЧИЩЕ — ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення (1975) у Берегівському районі Закарпатської області України. На площі 0,52 км² збереглася ділянка з залишками рівнинних ясенових дібров, колись дуже поширених на Закарпатській низовині. Вони є своєрідним мальовничим острівцем між річками Велика і Мала Боржава, розташовані на алювіальних відкладах, яка під час весняного танення снігу майже повністю заливає вода.

АТАКАМА — найсухіша, практично безплідна пустеля на Землі, заблокована від вологи Андами та Чилійським прибережним хребтом. Становить плато в Південній Америці, що охоплює 1000-кілометрову смугу на тихоокеанському узбережжі Південної Америки, на захід від Анд. Займає 105 тис. км² на півночі Чилі, складається переважно з соляних басейнів, піску та потоків кислої лави. Вважається, що у деяких районах пустелі, можливо, дощі не випадали століттями (1570—1971).

АТАКАМЕНЬЙО (АТАКАМАНЦІ) — індіанський народ (традиційна мова — кунса), що населяв андійську частину пустелі Атакама. Першими мешканцями пустелі були кочові мисливці, що слідували за стадами лам. Коли чисельність тварин зменшилася, вони перейшли до напівосілого життя із сезонними міграціями. Вважається, що піку свого розвитку атакаманці досягли (400 до н. е. — 100), мешкаючи переважно в місцевих оазах.

АТАМАНЧУК ВОЛОДИМИР БОРИСОВИЧ (нар. 1961) — український скульптор. Освіту здобув у Київському художньому інституті (1985). Скульптор Київського творчого об'єднання «Художник» (1985—1997), головний художник-скульптор Монетного двору Національного банку України з 1997. Автор творів: «Олена» (1989), пам'ятний знак В. Правіку (1991, Черкаси),

ювілейні монети до соборності України і Новгород-Сіверського князівства (1999), медалі «Михайло Остроградський» і «Петро Могила» (2001).

АТАПАСКИ (АТАБАСКИ) – група корінних народів (чисельністю до 1 млн осіб), розселених по всій території Північної Америки, мешкають переважно в західних районах США і Канади. Належать до американської гілки монголоїдної раси, поділяються на 3 групи: північні (чайпеваї, кучині та ін., населяють ліси західної Канади і Аляски, кочують родинами, займаються мисливством), тихоокеанські і південні (апачі, навахи, живуть в резерваціях США, займаються скотарством і хліборобством).

АТАТЮРК (ATATÜRK) МУСТАФА КЕМАЛЬ (при народженні – **АЛІ РІЗА ОГЛУ МУСТАФА**) (1881–1938) – державний і політичний діяч, перший президент Турецької республіки (1923–1938). Освіту здобув у Стамбульському військовому училищі (1902) і Військовій академії (1905). Лідер національно-визвольної революції в Туреччині за незалежність і проти поділу колишньої Османської імперії після Першої світової війни (1918–1923).

АТАТЮРКА ГРЕБЛЯ – велика гідроспоруда в Туреччині, побудована (1983–1990) в південно-східній частині Анатолії на річці Євфрат. Гребля і водосховище названі на честь першого президента Туреччини, призначені для виробництва електроенергії і поливного рільництва. Висота греблі – 169 м, довжина – 1820 м, площа водосховища – 517 $км^2$, об'єм – 48,7 $км^3$. Гідроелектростанція має загальну електричну потужність 2400 МВт, складається з восьми турбін потужністю по 300 МВт.

АТАШЕ (*фр.* attache – прикріплювати) – молодша дипломатична посада, яку історично посідали прикомандировані до дипломатичного представництва особи. У міжнародній практиці існують категорії: аташе військові – представники військового відомства, що є радниками дипломатичного представника з військових питань; аташе спеціальні – представники різних відомств своєї країни (з промисловості, сільського господарства, праці, фінансів, торгівлі, культури тощо).

АТЕА КЕНЕНДА (ATEA KANANDA) – найдовша карстова печера Океанії, розташована на пасмі Мюллера Південної височини. За першим розвідувальним дослідженням (1973) відбулася австралійська експедиція (1978), до якої були залучені 50 спелеологів із 5 країн. Нині довжина печери, що починається широким входом на висоті 300 м, становить 34,5 км, глибина – 350 м. Досліджено кілька дуже великих залів, довгих коридорів і багато вторинних систем меншого об'єму.

АТЕЇЗМ (*грец.* atheos – безбожний) – історично різноманітні форми заперечення релігійних уявлень і культу, твердження самоцінності буття світу і людини. У найширшому значенні – відсутність віри в існування будь-якого з богів. Атеїзм протилежний теїзму – вірі в існування щонайменше одного бога. Сучасний атеїзм розглядає релігію як ілюзорну свідомість.

АТЕЙ (IV ст. до н. е.) – традиційно вважається видатним представником із династії керівників Великої Скіфії (358–339 до н. е.). Впроваджував агресивну політику на південно-західних кордонах – підкорив кілька полісів Добруджі: Істрія (358 до н. е.), Каплатіс (343 до н. е.), вдало воював із трибалами (344 до н. е.). Але війна з Македонією (339 до н. е.) закінчилася жахливою поразкою, що назавжди розвіяла міф про непереможність скіфів, держава яких проіснувала кілька десятиліть.

АТЕЛЬЄ (*фр.* atelier – уламок дерева, тріска) – майстерня для заняття мистецтвом або художнім ремеслом. Термін став відомий наприкінці XIX ст. зі значенням «майстерня художника, митця», а більш широкі значення – «майстерня з пошиття одягу», «майстерня фотографа» тощо виникли в 1930-ті.

АТЕНАГОРАС І (при народженні – **АРІСТОКЛІС СПІРУ**) (1886–1972) – патріарх Константинопольський (Вселенський) (1949–1972). Освіту здобув у Халкінській богословській школі (1910), де прийняв чернечий сан. Єпископ на о. Корфу (1922–1931), архієпископ Нью-Йоркський (1931–1948), громадянин США (1938). Провадив активну екуменічну діяльність: діалог із католицькою, англіканською, дохалкедонськими церквами. Разом із папою римським оголосив (1965) скасування взаємного відлучення 1054.

АТЕНЕУМ (*лат.* Atheneum, назва на честь давньогрецької богині Афіни) – головний дер-

жавний музей Фінляндії, що має у своєму розпорядженні найбільшу в країні колекцією класичного мистецтва. Раніше в будівлі музею (1887) розміщувалися Академія мистецтв та Університет мистецтв і дизайну Гельсінкі з повчальним написом біля входу: «При згоді і малі держави зростають». Започаткували колекцію 18 полотен, подаровані російським імператором Миколою II Товариству художників Фінляндії.

АТЕРОСКЛЕРОЗ (*грец.* кашка і твердий) – хронічне серцево-судинне захворювання артерій еластичного і м'язово-еластичного типу (осіб переважно літнього віку), що виникає внаслідок порушення ліпідного обміну та супроводжується відкладенням холестерину. Характеризується ущільненням артеріальної стінки, звуженням просвіту судин і погіршенням кровопостачання органів. Сприяють спадковість, надмірне споживання тваринного жиру, мала фізична активність, психоемоційне перенапруження, паління тощо.

АТЛАНТ (АТЛАС) (*грец.* всесвітній) – у грецькій міфології – могутній титан, син титана Япета і Климени, брат Прометея, Епіметея і Менетія. За участь у повторній титаномахії проти олімпійських богів був засуджений тримати на голові та руках небосхил. Від його імені походить назва Атлантичного океану, оскільки титан підтримував небо на крайньому заході земної тверді.

АТЛАНТ (АТЛАС) – скульптура у вигляді чоловіка (в європейській архітектурної традиції), що виконує декоративну або функціональну роль у підтримці перекриття будівлі, балкона, карниза. Може стояти на місці колони або пілястри, у римській архітектурі для позначення подібної скульптури використовується термін теламон. Найперші атланти знайдені в грецькому храмі Зевса на Сицилії, але схожі монолітні фігури відомі в Давньому Єгипті.

АТЛАНТ (*лат.* atlas) – кільцеподібний перший шийний хребець у людини і вищих хребетних, відмінний за будовою від інших шийних хребців через участь у рухомому зчленуванні з потиличною кісткою черепа.

АТЛАНТИДА ПЕЧЕРА – геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення, відкрита (1969) поблизу с. Завалля Кам'янець-Подільського району Хмельницької області України. Охоронна площа – 0,1 км^2, протяжність – 2,5 км, утворилася у гіпсових породах Подільської височини, на лівобережжі Збруча, з широкими і високими мальовничими галереями та великими залами (заввишки до 12 м) у першому ярусі та звуженими порожнинами (до 1–1,5 м) з невеликими ходами у двох вищих.

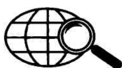
АТЛАНТИС (ATLANTIS) – багаторазовий транспортний космічний корабель НАСА (США), четвертий за ліком космічний човник. Переданий в експлуатацію (1985), названий (*англ.* Atlantis – Атлантида) на честь океанографічного дослідного вітрильного судна (1930–1966). Під час будівництва корабля внесено численні покращення в порівнянні з його попередниками. Здійснив 33 космічних польоти, 307 діб на орбіті, подолав 202,6 млн км, здійснив 4848 обертів навколо Землі, транспортував 189 астронавтів.

АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН – другий за розмірами (після Тихого) океан на Землі. Назва походить від імені міфічного Атланта. Обмежується берегами Євразії та Африки (на сході), Північної та Південної Америки (на заході), Антарктиди (на півдні). Межує з Індійським, Тихим і Північним Льодовитим океанами. Площа океану – 91,7 млн км^2, середня глибина – 3926 м, найбільша – 8742 (жолоб Пуерто-Рико), об'єм – 337,5 млн км^3, довжина – 16 тис. км, ширина – 2830–9000 км, солоність – 34–37,3 %.

АТЛАНТОВ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ (нар. 1939) – радянський російський оперний співак (лірико-драматичний тенор), народний артист СРСР (1976). Освіту здобув у Ленінградській консерваторії, двічі стажувався в Міланській школі вдосконалення оперних співаків при «Ла Скала» (Італія). Дебютував у Кіровському театрі, соліст Великого театру (1967–1988). Наприкінці 1980-х виїхав з СРСР, виступав у Метрополітен-Опера, Віденській державній опері. Постійно мешкає у Відні.

АТЛАС – систематичне зібрання карт з пояснювальним текстом, видане у вигляді тому або набору окремих аркушів (наприклад, географічний, астрономічний, анатомічний і мовний атласи, фізичний атлас якої-небудь планети, атлас офіцера тощо).

АТЛАС (*араб.* гладенький) – у минулому – шовкова тканина. Нині тканина з різної си-

ровини атласного переплетення (один бік гладкий з блиском, другий – матовий), використовується як підкладочна або декоративна, її різновидом є сатин.

АТЛАСНЕ (САТИНОВЕ) ДЕРЕВО (*лат.* Chloroxylon swietenia) – дерево родини Рутові (Rutaceae). Переважно помірного розміру, висота стовбура бл. 3 м, середній діаметр 0,3–0,4 м, найсприятливіші умови для зростання існують у сухих листопадних лісах на Шрі-Ланці та півдні Індії. Деревина надзвичайно щільна, тверда і важка, запашна, жовта, з гарним атласним блиском, стійка проти ураження грибками і комахами, дозволяє отримувати чудову довговічну поліровку.

АТЛАСЬКІ ГОРИ – гори на північному заході Африки, що тягнуться на 2400 км від Атлантичного узбережжя Марокко до затоки Габес у Тунісі. Розташовані між Середземним морем на півночі і Сахарою на півдні. Складені вапняками, мергелями і строкатими глинами, з яких утворилися паралельні хребти, внутрішні плато, денудаційні та акумулятивні рівнини. Середня висота хребтів – 2000–2500 м, найвищі – у Високому Атласі (гора Тубкаль, 4165 м). Гори утворилися тектонічними рухами в палеогені-неогені.

АТЛЕТИКА (*грец.* athletikos – властивий борцям) – система фізичних вправ, що розвивають силу, спритність, досконале володіння власним тілом тощо, вживається в назвах груп видів спорту – легка атлетика, важка атлетика; жанр циркового мистецтва, силові вправи з важкими снарядами (штангами, кулями, гирями).

АТЛЕТИКО (ATLETICO) – професійний іспанський футбольний клуб із Мадрида, заснований 1903, виступає у Вищому дивізіоні Іспанії. Титулований клуб (Club Atletico de Madrid): чемпіон Іспанії (9), володар Кубка Іспанії (9), Кубку володарів кубка УЄФА (1962), Міжконтинентального кубка (1974), Кубка Інтертото (2007), Суперкубка УЄФА (2010), переможець Ліги Європи (2010). Виступає на стадіоні «Вісенте Кальдерон» (54 960 глядачів), форма – футболки з червоними і білими смужками та темно-сині шорти.

АТМАН (*санскр.* душа, вище «я») – одне з центральних понять індійської філософії і релігії індуїзму – вічна, незмінна духовна сутність. Абсолют, який усвідомлює власне існування. Термін, використовуваний для опису вищого «я», людини і всіх живих істот. У ведичній літературі (Упанішади) означає суб'єктивну психологічну першооснову буття, душу (як в індивідуальному, так і в універсальному значенні).

АТМОСФЕРА (*грец.* пара і сфера) – газова оболонка небесного тіла, що утримується біля нього гравітацією. Оскільки не існує чіткої межі між атмосферою і міжпланетним простором, то зазвичай атмосферою прийнято вважати зону навколо небесного тіла, в якій газове середовище обертається разом з ним як єдине ціле.

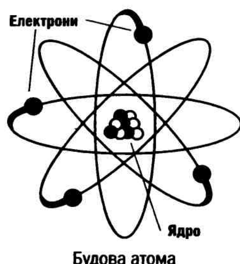
АТМОСФЕРА ЗЕМЛІ – повітряне середовище навколо Землі, що обертається разом із нею, масою бл. $5,15 \times 10^{15}$ т. Склад її біля поверхні Землі: 78,1 % азоту, 21 % кисню, 0,9 % аргону і незначна кількість вуглекислого газу, водню, гелію, неону та ін. газів. У нижньому 20-кілометровому шарі міститься водяна пара, кількість якої з висотою швидко зменшується. На висоті 20–25 км розташований шар озону, який охороняє живі організми на Землі від шкідливого випромінювання, а вище 100 км зростає частка легких газів.

АТМОСФЕРНІ ОПАДИ – вода в рідкому чи твердому стані, що випадає з хмар або безпосередньо з повітря на земну поверхню. З хмар випадають: дощ, мряка, сніг, мокрий сніг, крупа, град, льодяний дощ, а з повітря – роса, рідкий наліт, іній, твердий наліт, паморозь. Вони є однією з ланок колообігу води на Землі, а кількість опадів, їх багаторічний, середньомісячний, сезонний і річний розподіл, повторюваність, інтенсивність тощо є визначальними характеристиками клімату.

АТОЛ (*малай.* adol – замкнений) – коралова споруда, що найчастіше має форму розірваного або суцільного кільця, що оточує мілководну (до 100 м) лагуну. Виникають навколо островів здебільшого вулканічного походження зі скелетних решток коралів та червоних водоростей і зустрічаються у тропічних та субтропічних відкритих частинах океанів. Кільце атола має вигляд валу, що замикає внутрішню лагуну і зовні круто спадає в бік океану. Над рівнем води височіють на 10–15 м, у діаметрі 2–100 км.

АТОМ (*грец.* неподільний) – найменша частинка хімічного елемента, яка зберігає всі

його хімічні властивості. Складається із щільного ядра з позитивно заряджених протонів та електрично нейтральних нейтронів, яке оточене негативно зарядженими електронами. Коли число протонів відповідає числу електронів, атом електрично нейтральний, в інших випадках він є іоном, з певним зарядом. Атоми класифікують відповідно до числа протонів та нейтронів.

Будова атома

АТОМІЗМ — учення (атомне вчення — атомістика) про перервчасту, дискретну будову матерії, яке стверджувало (до кінця XIX ст.), що матерія складається з окремих неподільних частинок — атомів. З точки зору сучасного атомізму електрони — «атоми» електрики, фотони — «атоми» світла і т. ін. У більш широкому значенні атомізм позначає дискретність об'єкта, процесу, властивості (соціальний атомізм, логічний атомізм тощо).

АТОМНА ЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ (АЕС) — електростанція, в якій атомна (ядерна) енергія перетворюється на електричну. Генератором енергії є атомний реактор, у якому завдяки ланцюговій реакції поділу ядер деяких важких елементів виділяється тепло, що потім (як і на звичайних теплових електростанціях) перетворюється на електроенергію. АЕС працюють на ядерному пальному (в основному ^{233}U, ^{235}U, ^{239}Pu). Першу в історії людства придатну для використання кількість електроенергії виробили в 1950-ті.

АТОМНА МАСА — значення маси атома, виражене в атомних одиницях маси («відносна атомна маса»). Атомна маса ізотопу приблизно дорівнює цілому числу (в більшості випадків перша цифра після десяткової коми це 0 або 9). Це ціле число називається масовим номером і є сумою числа протонів та нейтронів в атомному ядрі. Різниця між атомною масою ізотопу та його масовим числом називається надлишком маси, який може бути як позитивним, так і негативним.

АТОМНА ОДИНИЦЯ МАСИ — позасистемна одиниця маси для представлення мас мікрочастинок (молекул, атомів, атомних ядер та елементарних часток), рекомендована до застосування міжнародними організаціями (1960—1961). Атомна одиниця маси («а.о.м.») виражається через масу нукліда карбону-12 (^{12}C) і дорівнює $1/12$ маси ізотопу вуглецю з масовим числом 12 (т. зв. вуглецева шкала). Маса жодного іншого ізотопу не дорівнює цілому числу внаслідок впливу енергії зв'язку ядер.

АТОМНА ФІЗИКА — розділ фізики, що вивчає будову і властивості атомів, виник на початку XX ст. Після відкриття радіоактивності (1896) і електрона (1897) стало зрозуміло, що атом є системою заряджених частинок. Е. Резерфорд запропонував планетарну модель атома, де навколо важкого позитивно зарядженого ядра обертаються електрони (1911). Першу квантову теорію атома на її основі висловив Н. Бор (1913), а послідовну теорію атома створено пізніше на основі квантової механіки.

АТОМНИЙ (ЯДЕРНИЙ) ВИБУХ — некерований процес вивільнення великої кількості теплової і променевої енергії в результаті ланцюгової ядерної реакції поділу за дуже малий проміжок часу. За своїм виникненням ядерні вибухи є продуктом діяльності людини на Землі або природними процесами на деяких видах зірок. Штучні ядерні вибухи використовуються як надпотужна зброя для знищення супротивника або для наукових досліджень, знищення значних перепон у горах тощо.

АТОМНИЙ НОМЕР — кількість протонів в атомному ядрі, що дорівнює заряду ядра в одиницях елементарного заряду та одночасно порядковому номеру відповідного ядра хімічного елемента в таблиці Менделєєва. Термін «атомний», або «порядковий», номер зазвичай використовується в атомній фізиці і хімії, а еквівалентний термін «зарядове число» — в ядерній фізиці. У неіонізованому атомі кількість електронів в електронних оболонках збігається з зарядовим числом.

АТОМОХІД (АТОМНЕ СУДНО) — загальна назва суден з ядерною енергетичною установкою, серед

яких розрізняють: цивільні (криголами, транспортні судна) і військові (авіаносці, підводні човни, крейсери і фрегати). Ядерна суднова енергетична установка є сукупністю пристроїв для добування теплової, електричної або механічної енергії в ході керованої ядерної реакції, здійснюваної в ядерному реакторі.

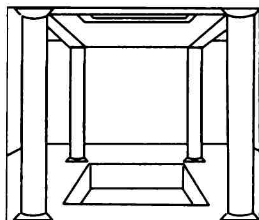
АТОН – єдиний бог сонячного диска, монотеїстичний культ якого введений фараоном Ехнатоном. Він побудував на честь Атона чудове білокам'яне місто Ахетатон, який відігравав роль столиці під час його реформи зведення Єгипту до єдинобожжя. Зображується у вигляді сонця, що тягне свої долоні до людей, а одне з найвідоміших зображень розташоване на спинці золотого трону Тутанхамона.

АТОНАЛЬНІСТЬ (*грец.* не і тональність) – у музиці – термін, що позначає музику (найчастіше XX–XXI ст.), не має тональності. Основними її принципам є відсутність звуковисотної тоніки як єдиного центру тяжіння, якому в тональній музиці ієрархічно підпорядковані всі інші звуки. Її появі передувало поступове ускладнення класичної гармонії.

АТРИБУТ (*лат.* attributio – приписування, ознака) – невід'ємна, необхідна для забезпечення цілісності об'єкта (предмета) або суб'єкта (людини) властивість, його частина, додаток. У філософії – необхідна, істотна, невід'ємна властивість предмета або явищ; у лінгвістиці – те саме, що і визначення; у міфології – предмет, що слугує відмітною ознакою міфологічного персонажа або алегоричної персоніфікації будь-якого поняття; в інформатиці – у деяких файлових системах одна з властивостей файла.

АТРИБУЦІЯ (*лат.* attributio – приписування, ознака) – визначення достовірності, автентичності художнього твору, його автора, місця і часу створення на підставі аналізу фізичних і хімічних властивостей, стилістичних і технологічних особливостей. Як наукова галузь та комплекс досліджень перебуває в стані становлення і бурхливого розвитку, особливо в царині апаратних методик.

АТРІУМ (АТРІЙ) (*лат.* atrium – темний, чорний) – простір у середині давньоримського житлового будинку у вигляді закритого внутрішнього дворика, на який зверталася значна частина приміщень. Служив місцем зборів родини, в ньому стояв вівтар домашніх богів, зберігались в особливих шафах воскові маски померлих предків, що характеризували родовід хазяїна. Розрізняють: розливний, критий, коринфський, тосканський, чотириколонний атріуми.

Атріум

АТРОПІН – алкалоїд ($C_{17}H_{23}NO_3$) беладони, блекоти, дурману та ін. рослин родини Пасльонові, добутий синтетично. Пригнічує реакцію багатьох органів і тканин на нервові імпульси та їх чутливість, зменшує секрецію залоз, спричиняє розслаблення м'язів шлунка і кишок, бронхів, жовчних шляхів, колового м'яза райдужної оболонки, прискорює серцебиття, підвищує збудливість дихального центру. Застосовується для лікування виразкової та жовчнокам'яної хвороб, бронхіальної астми, для тимчасового розширення зіниць.

АТРОЩЕНКО ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (1906–1991) – український радянський хімік-технолог, педагог, заслужений діяч науки УРСР (1958), лауреат Державної премії СРСР (1969), Герой Соціалістичної Праці (1971). Освіту здобув в Одеському хіміко-технологічному інституті (1931), викладав у Харківському хіміко-технологічному інституті з 1935. Основні праці в галузі кінетики каталітичних і абсорбційних процесів, технології зв'язаного азоту. Академік АН УРСР (1972).

АТТИК (*грец.* аттичний) – декоративна стінка, розташована над карнизом, що завершує споруду. Зазвичай мала власні цоколь і карниз, прикрашалася рельєфною композицією і написами, підкреслюючи певну частину фасаду, інколи над нею встановлювались обеліски та вази. Уперше застосований у давньоримській тріумфальній арці як її архітектурне завершення. В архітектурі неокласицизму і ар-

деко аттиком називається низький поверх або глухий високий парапет над головним карнизом будівлі.

АТТІЛА (ATTILA) (406–453) – вождь (каган) гунів з 434, що підніс їхню державу (з центром у Паннонії) до вершини могутності, забезпечивши вплив від Кавказу до Риму. З 445 володар велетенської держави в Східній Європі, що простягалася від Чорного моря до Рейну та від данських островів до Дунаю. Здійснив спустошливі походи в Іллірію (447), Галлію (451) та Італію (452), що жахали народи Європи. Його ім'я стало уособленням жорстокого завойовника, керманича жорстокої сили.

АТТОРНЕЙ (*англ.* attorney – уповноважений, довірений) – в англосаксонських країнах – довірений представник, який надає юридичні послуги будь-якій особі або компанії. У США так іменується також державна посадова особа, яка виконує функції обвинувача чи захисника. Служба Атторней (американський аналог прокуратури) має право порушувати кримінальні справи, бере участь разом з поліцією в їхньому розслідуванні і висуває звинувачення.

АТФ (АДЕНОЗИНТРИФОСФАТ, $C_{10}H_{16}N_5O_{13}P_3$) – нуклеотид, універсальне джерело енергії для всіх біохімічних процесів, що відіграє виключно важливу роль в обміні енергії і речовин в організмах. Це головний донор енергії, що використовується безпосередньо і не є формою її накопичення. Відкритий Карлом Ломанном (1929), а Фріц Ліпман (1941) довів, що АТФ є основним переносником енергії в клітині.

АУБАКІРОВ ТОКТАР ОНГАРБАЙОВИЧ (нар. 1946) – перший космонавт Казахстану і водночас 72-й (і останній) космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1988). Стартував у космос (1991) разом з О. Волковим (СРСР) і Ф. Фібеком (Австрія) як космонавт-дослідник корабля «Союз ТМ-13». Упродовж тижня працював на орбітальному комплексі «Мир» і повернувся на Землю на кораблі «Союз ТМ-12». Генеральний директор Національного аерокосмічного агентства Казахстану з 1993.

АУГРАБІС ВОДОСПАД – найвищий водоспад (146 м) на річці Оранжева на північному заході Південної Африки, назва якого перекладається як «місце великого шуму». Після неквапливої течії впродовж 120 км Оранжева залишає гранітне плато і спадає у величезну каньйоноподібну ущелину, завдовжки 18 км. Залишаючи плато, річка поділяється на численні русла, що перетворюються на пороги над водоспадом і формують 19 окремих паралельних водоспадів.

АУГСБУРЗЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ МИР (1555) – угода між лютеранськими і католицькими представниками Священної Римської імперії та римським королем Фердинандом I (що діяв від імені брата – імператора Карла V), укладена 25 вересня 1555 на рейхстазі в Аугсбурзі. Вона визнала лютеранство офіційною релігією і встановила право імперських станів на вибір віросповідання. Умови договору мали статус імперського закону, забезпечили відновлення політичної єдності і стабільності в Німеччині протягом наступного півстоліття.

АУДИТОРІЯ (*лат.* auditorium – місце для слухання) – приміщення, призначене для усних виступів перед публікою. Це велика, спеціально обладнана кімната, більшу частину якої займають місця для слухачів, орієнтовані в один бік. Зазвичай у ній є піднесення (сцена), де встановлено трибуну, а за сценою прилаштовано дошку для записів або екран для відеоінформації.

АУДІ (AUDI AG) – німецька автомобілебудівна компанія в складі концерну «Volkswagen Group», що спеціалізується на випуску автомобілів під маркою «Audi», зі штаб-квартирою в Інгольштадті (Німеччина). Засновником компанії «Audi Automobil-Werke» – автомобільний завод «Audi» (1909) вважається Август Хорх, прізвище якого з німецької перекладається так само як «audi» з латинської – «слухай». Перший автомобіль «Ауді» випущено 1910, а за сторіччя концерн продукує понад 1,1 млн авто на рік.

АУДІОЛОГІЯ (*лат.* audio – чую і *грец.* logos – учення) – учення про слух, що вивчає стан слуху, причини глухоти і приглухуватості, розробляє методи їх діагностики та профілактики. Значне місце посідає вивчення впливу виробничих чинників (шуму, вібрації, токсичних речовин) на слухову функцію і профілактику цих розладів.

АУДІОМЕТРІЯ – визначення слухової чутливості до звукових хвиль різної частоти, тобто визначення найменшої сили звуку, що сприймається пацієнтом. Основою методу є реєстрація реакції організму, викликаної

звуковою стимуляцією, зафіксована в аудіограмі, де визначається відхилення порога чутності пацієнта від усередненого подібного показника нормального слуху. Регулярне дослідження дозволяє отоларингологу виявити початок втрати слуху і різні хвороби вуха.

АУКШТОЯС (АУКШТАСІС) — найвища точка Литовської Республіки (294 м), розташована неподалік с. Мядінінкай на південному заході країни у межах Ашмянської височини, про що свідчить пам'ятний камінь із написом на вершині. Горб названий на честь верховного бога балтів.

АУЛ — традиційне поселення сільського типу, стійбище, громада у тюркських та ін. народів Середньої Азії та Кавказу. У горах Кавказу, особливо в Дагестані, аул є укріпленим поселенням, зазвичай із кам'яними будинками на гірському схилі або біля прямовисної стіни для захисту поселення від несподіваного нападу. Вони переважно двоповерхові, розташовані уступами і звернені фасадом на південь, щоб у зимовий час отримувати якнайбільше сонячного світла і захиститися від холодних північних вітрів.

АУЛИ — селище міського типу (площа — 16,5 км^2, населення — 4,2 тис. осіб) Криничанського району Дніпропетровської області України. Розташоване на правому березі Дніпродзержинського водосховища на Дніпрі в західному передмісті Дніпродзержинська. Відоме з середини XVII ст., смт з 1938. Поверхня нахилена до Дніпра, перевищення висот сягає 70 м. З наповненням водосховища ГЕС частина Аул була затоплена, а її мешканці перебралися на пагорб.

АУРА (*грец.* aura — віяння) — прояв душі і духу людини, що в містичній літературі описується як видиме лише при надчутливому сприйнятті сяйво, що оточує тіло людини, а в образотворчому мистецтві — німб, ореол (наприклад, в іконографії).

АУСТЕРЛІЦЬКА БИТВА (1805) — вирішальна баталія (2 грудня 1805) між російсько-австрійськими та французькими військами під час російсько-австро-французької війни (1805) біля міста Аустерліц (нині Славков, Чехія). Французька армія Наполеона I розбила російсько-австрійські війська під командуванням М. Кутузова, що зумовило розпад третьої антифранцузької коаліції і дозволило Наполеону стати тимчасовим вершителем долі Європи. Втрати союзних військ: 27 тис. вояків, 180 гармат, 40 знамен.

АУТИЗМ (*грец.* autos — сам) — природжене психічне захворювання, що виникає внаслідок порушення розвитку головного мозку, характеризується нездатністю хворого до взаємодії із зовнішнім світом і порушеннями в соціалізації. Хворі типово уникають спілкування та усілякого порушення повсякденного розпорядку і стереотипів. Втім, їхній інтелект часто виявляє т. зв. «острівці знання», в яких здібності хворого досягають нормального або навіть вищого рівня. На аутизм слабують 5—10 дітей на 10 000.

АУТОДАФЕ (*ісп.* і *порт.* auto de fe — акт віри) — урочиста релігійна церемонія інквізиції, що включала в себе процесії, богослужіння, виступ проповідників, публічне покаяння засуджених єретиків, читання їхніх вироків, а також саме виконання вироку (переважно публічне спалення). Відбувалося переважно в Іспанії та Португалії — перше спалення в Севільї (1481), а останнє повішення (1826). Для аутодафе призначався особливий день і вироки оголошувалися за низкою справ відразу.

АУТРИГЕР (*англ.* outrigger) — виносна опора або елемент. У морській справі так називають жорсткі виносні і випнуті за борт елементи судна. У будівництві термін найчастіше використовують для позначення виносних опор спецтехніки (автокранів, автовишок), рідше для інших елементів (консольних балок). Аутригери призначені для збільшення площі опори і підвищення стійкості.

АУТРИГЕР-КАНОЕ (*англ.* outrigger canoe) — тип невеликих вітрильних суден, що використовуються донині на островах Фіджі й Тонга, здатних здійснювати далекі океанські плавання. Це довгі (6—30 м), вузькі, однакові (закриті) спереду і ззаду судна, місткістю до 50 осіб, з 2—6 аутригер-балками, що виконують функції додаткового балансира.

АУФТАКТ (*нім.* auf — над і *лат.* tactus — рушання, дотик) — диригентський жест (помах), що передує початковій частці звучання, а також початок і характер виконання кожної з наступних часток такту в хорі або оркестрі, несе в собі повну інформацію про час вступу,

темп, штрих, характер та атаку звуку, образний зміст музики тощо. У співі – показ вдиху перед атакою звуку.

АУШВІЦ (ОСВЕНЦИМ) – комплекс німецьких концтаборів (1940–1945) біля польського міста Освенцим, за 60 км на захід від Кракова. Німецька назва (Аушвіц) використовувалася нацистською адміністрацією. У цих таборах піддавалися тортурам бл. 1,3 млн осіб (з яких 1 млн становили євреї), бл. 1,1 млн із них загинули. На території табору (1947) створено музей, комплекс включено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

АФАДЖАТО (AFADJATO) – гора (885 м) пасма Атакора, є найвищою точкою Гани, розташована на заході країни в районі Хохое області Вольта, неподалік сіл Льяті-Воте і Гбледі біля кордону з Того. Її назва мовою еве означає «війна з кущами (лісом)» – деякі рослини, що вкривають схили гори з мальовничими водоспадами, здатні спричинити подразнення і захворювання шкіри.

АФАНАСІЙ ВЕЛИКИЙ (бл. 298–373) – один із грецьких отців церкви, який належав до александрійської школи патристики. Архієпископ Александрійський, секретар, а потім наступник єпископа Александра. Відомий як один із найбільш енергійних супротивників аріанства, залишився єдиним неаріанським єпископом у східній половині Римської імперії (350). Йому традиційно приписується складання Афанасіївського символу віри, що містив спростування численних єресей перших століть християнства.

АФАНАСЬЄВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1934) – радянський російський історик та громадський діяч. Освіту здобув у Московському університеті (1957) та аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС (1971), стажувався в паризькій Сорбонні (1971, 1976). Ректор Московського історико-архівного інституту (1986–1991), засновник, ректор (1991–2003) і президент (2003–2006) Російського гуманітарного університету. Має нагороди виключно іноземних держав (Польщі, Франції, Литви і Швеції).

АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ (прізвище при народженні – **АФАНАСЬЄВ**) (1816–1875) – український та російський письменник, етнограф, фольклорист, історик і мовознавець. Освіту здобув у Ніжинській гімназії вищих наук (1835). Служив у Білгородському уланському полку (1836–1843), супроводжував Т. Шевченка у подорожі Лівобережною Україною (1845–1846), служив у канцелярії воронезького губернатора з 1847, брав участь в етнографічній експедиції півднем Росії.

АФГАНІ – національна валюта Афганістану, за міжнародним позначенням AFN, 1 афгані складається з 100 пулів. Афгані введено (1925) замість афганської рупії. Афгані довго використовувалася з рупією, а згодом у країні використовувався долар США (1940–1978). Повернені афгані за чверть століття знецінилися і були обмінені (2002) за курсом 1 новий афгані за 1 тис. старих. В обігу банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1000 афгані, а за 3 роки банкноти 1, 2 та 5 афгані замінено (2005) монетами.

АФГАНІСТАН (ПЕРЕХІДНА ІСЛАМСЬКА ДЕРЖАВА АФГАНІСТАН) – країна на півдні Центральної Азії, що межує з Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном, Іраном і Пакистаном. Площа – 652, 2 тис. км^2, населення – 28,4 млн осіб, столиця – Кабул, устрій – президентська ісламська республіка, офіційні мови – пушту і дарі, грошова одиниця – афгані. Високі гори та плоскогір'я займають майже 80 % території країни. Клімат різко континентальний, сухий, з великим коливанням річних і добових температур.

АФГАНСЬКА ВІЙНА (1979–1989) – багаторічне політичне і збройне протистояння сторін: правлячого режиму Демократичної республіки Афганістан за військової підтримки Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані (з одного боку) і моджахедів («душманів») із прихильною до них частиною афганського суспільства, за політичної і фінансової підтримки зарубіжних країн та частини ісламського світу (з іншого). Втрати оцінюються в 15 тис. (з боку СРСР) і до 140 тис. (з боку Афганістану) осіб.

АФГАНЦІ (ПУШТУНИ) – народ (до 15 млн осіб), що становить значну частину населення Афганістану (до 7,1 млн осіб), також мешкають у Пакистані (до 6 млн осіб), Ірані (50 тис. осіб) та ін. країнах. Розмовляють афганською (пушту) мовою, що належить до іранської мовної групи. За віросповіданням мусульмани-суніти, основне заняття – хліборобство і скотарство, мешкають у глинобитних житлах

(осілі афганці) і традиційних чотирикутних чорних повстяних шатрах (кочові афганці).

АФЗАМЕТДИНОВА САНІЯ ЮНУСІВНА (нар. 1924) – радянський український архітектор, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1978). Освіту здобула в Московському архітектурному інституті (1948), головний архітектор Дніпрограду (1963). Була співавтором проектів будинків на бульварі Лесі Українки в Києві (1968–1972), споруд Українських музично-драматичних театрів у Сімферополі (1977) та Ужгороді (1979).

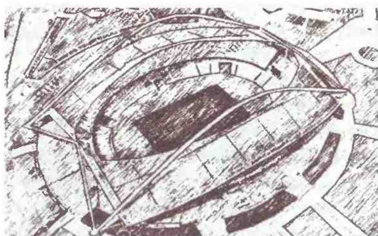
АФІНА (АФІНА ПАЛЛАДА) – у грецькій міфології богиня війни і перемоги, а також мудрості, знань, мистецтв і ремесел. Дочка Зевса, що народилася у повному озброєнні (в шоломі і панцирі) з його голови. Покровителька Афін, якій відповідає римська Мінерва. Серед найвідоміших зображень Афіни – скульптурна група «Афіна і Марсій» (Мірон), колосальні статуї «Афіна Промахос» і «Афіна Парфенос» на афінському Акрополі (не збереглися) (V ст. до н. е.).

АФІНИ – столиця (площа – 412 км^2, населення – 786,4 тис. осіб) Греції, місто розташоване навколо скелястих пагорбів Акрополісу (169 м) й Ареопагу (112 м), на півдні центрального плато Аттики біля затоки Егейського моря. Стародавні Афіни були потужним містом-полісом, колискою західної цивілізації і батьківщиною світової демократії. Античну спадщину презентують: Акрополь, Парфенон, Афінська агора, храм Зевса Олімпійського, Римський форум, храм Гефеста тощо. Клімат типовий середземноморський.

АФІНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ОБСЕРВАТОРІЯ – обсерваторія в Афінах, а також пам'ятка архітектури в історичному центрі міста, де розміщується експозиція Афінського музею геоастрофізики. Заснована (1842) і стала першою науково-дослідною установою, створеною після здобуття Грецією незалежності від Османської імперії. Головний корпус (1846–1890) розташований на вершині пагорба Німф. Проводить дослідження в області астрономії, сейсмології, енергетики і кліматології.

АФІНСЬКА ШКОЛА – фреска (770 × 500 см) роботи Рафаеля, з найвидатнішими філософами в залі делла Сеньятура Ватиканського палацу, вважається шедевром світового ренесансного мистецтва. На замовлення папи Юлія II (1508) Рафаель розписав зали папського палацу, і ця фреска була першою з них (1508–1511). Його роботи демонстрували алегоричні зображення людської діяльності: «Афінська школа» – філософію, «Диспут» – богослов'я, «Мудрість, помірність і сила» – правосуддя, «Парнас» – поезію.

АФІНСЬКИЙ ОЛІМПІЙСЬКИЙ СТАДІОН – арена в Афінах (Греція), є частиною олімпійського спортивного комплексу. Названий на честь Спіроса Луїса, олімпійського чемпіона з марафонського бігу перших олімпійських ігор сучасності в Афінах (1896). Побудований 1979, відкритий 1984, реконструйований у 2000–2004, був головною спортивною ареною XXVIII Олімпійських ігор (2004), місткість – 71 030 глядачів, поле – 105 × 68 м, є домашньою ареною афінських футбольних клубів «Панатінаїкос» і АЕК.

Афінський олімпійський стадіон

АФОН (*грец.* Айон Орос – Свята гора) – Автономна чернеча держава Святої гори Афон на виступі Халкідонського півострова в Егейському морі, заввишки до 1935 м. Візантійський імператор Костянтин Погонат (668–685) віддав півострів у виключне володіння ченців, у VIII ст. грецькі самітники створили на Афоні чернечу республіку. Перший монастир (Велика лавра) заснований 963, а з часом виникло до 20 укріплених чоловічих монастирів і Афон став значним релігійним центром православної церкви.

АФОНІЯ (*грец.* німота, заніміння) – втрата звучності голосу при збереженні шепітної мови. Розрізняють: справжню (органічну), або гортанну, афонію, що настає внаслідок деяких захворювань горла (гострий катар, туберкульоз, пухлина, сифіліс) та професійної втоми голосу; функціональну (психогенну), або істеричну, афонію, причиною якої можуть

стати неправильна постановка голосу, душевні переживання або психічні травми.

АФОНСУ (AFONSO) ЖОРЖЕ (1470–1540) – португальський художник епохи Відродження. Був придворним художником португальських королів Мануела I (1508–1529) і Жуана III (1529–1540). Відомий як майстер релігійного та вівтарного живопису. За вказівкою королеви Леонори прикрасив вівтар у монастирі Мадре де Деус в Лісабоні, створив 14 вівтарних панелей для жіночого монастиря Ісуса в Сетубалі, розписав круглу церкву жіночого монастиря Христа в Томарі.

АФОРИЗМ (*грец.* aphorismos – визначення, стислий вислів) – стислий вислів, що виражає узагальнену закінчену повчальну або парадоксальну думку. Його джерелами є літературні твори, розповіді про випадки з життя історичних осіб, народні прислів'я, приказки. Афоризм також існує як самостійний жанр, упорядковується логічно і синтаксично, часто ритмічно, а його звичайними формами є заклик, визначення або фраза, побудована за допомогою паралельних конструкцій.

АФРИКА – материк, другий за площею (30,3 млн км², 20,3 % площі суходолу) і населенням

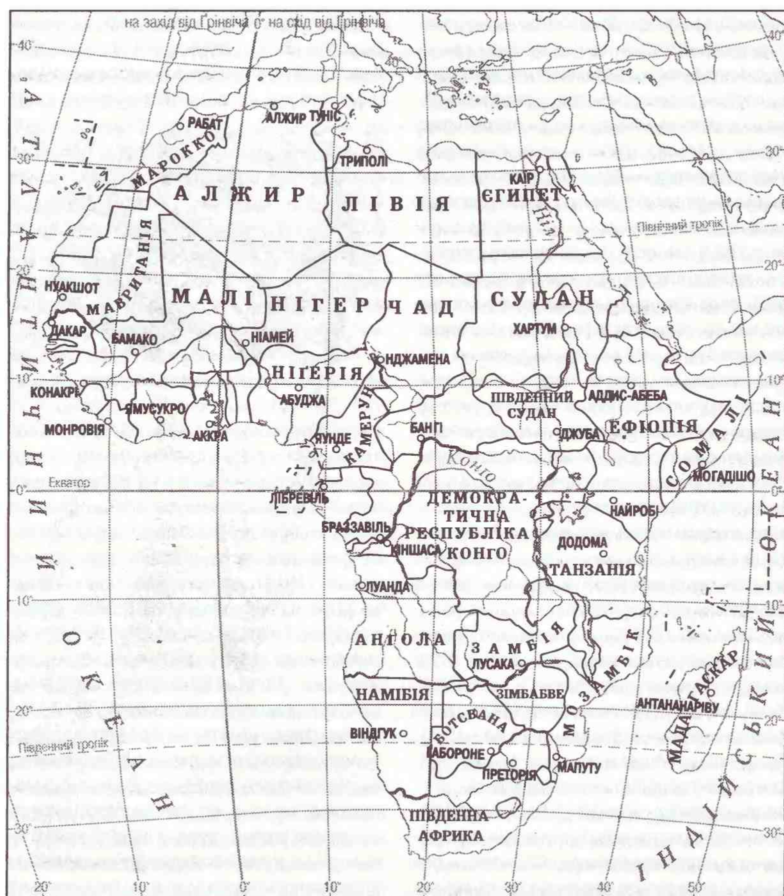

Рис. 1.1 Африка

(бл. 930 млн осіб) у світі після Євразії. Відокремлена від Європи Середземним морем, вона з'єднана з Азією у своїй північно-східній частині Суецьким перешийком завширшки 130 км. Простягається приблизно на 8000 км з півночі на південь і 7400 км із заходу на схід, довжина берегової лінії становить 26 000 км. Найбільша країна Африки — Алжир, найменші — Гамбія (континентальна) і Сейшельські Острови (острівна).

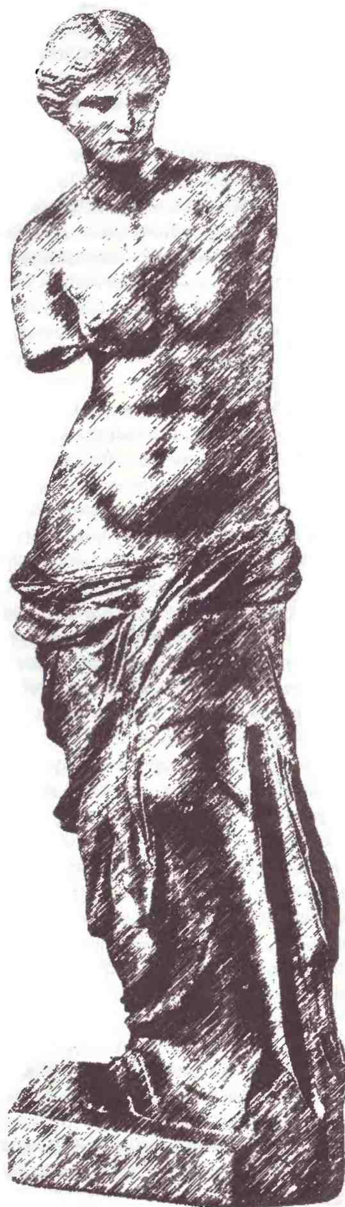
АФРИКААНС МОВА — офіційна мова (разом з англійською) у Південній Африці і Намібії. Переважно нею розмовляють африканери, нащадки голландських колоністів і колоністів інших національностей, виникла (XVII ст.) у процесі інтеграції та змішування різних нідерландських діалектів з англійською та німецькою мовами, а також впливу французької мови, креольської малайсько-португальської мови моряків та мов корінного населення. Писемність на основі латиниці.

АФРИКАНСЬКИЙ БАНК РОЗВИТКУ (АБР) — банк, заснований (1963) Організацією африканської єдності для сприяння економічному розвитку на всьому Африканському континенті шляхом надання фінансових ресурсів. Країни-члени (50) внесли лише 6 % від цієї суми власного капіталу банку, але гарантують внесення на першу вимогу решти 94 %. Під ці гарантії АБР залучає кошти на світовому ринку облігацій.

АФРИКАНСЬКИЙ ВИШНЕВИЙ АПЕЛЬСИН (*лат.* Citropsis schweinfurthii) — невелике дерево (заввишки до 5–6 м) родини Рутові (Rutoideae), ендемік Центральної і Західної Африки. Дає маленькі їстівні плоди (6–10 см у діаметрі), що використовуються як продукт харчування і лікарська сировина у традиційній африканській фітотерапії.

АФРОАМЕРИКАНЦІ — громадяни чи мешканці США, нащадки представників чорношкірих народів Африканського континенту, більшість із яких походять від завезених (1619–1865) рабів. Значну частину чорних американців становлять також добровільні мігранти з Африки, Карибських островів, Центральної та Південної Америки тощо. Афроамериканці вважаються найбільшою расовою меншиною США, а їх теперішня назва вважається політично коректним еквівалентом слова «негр».

АФРОДІТА — одне з 12 верховних божеств Олімпу, богиня вроди і кохання, мати Ероса,

Статуя Афродіти

цариця німф і грацій. За Гомером, Афродіта — дочка Зевса та океаніди Діони, а в переносному значенні Афродіта (Венера) — красуня. Вона народилася з морської піни (звідси її ім'я з *грец.* aphros — піна), коли в море впали краплі крові оскопленого Кроносом Урана; володіє поясом, який може зробити будь-яку смертну жінку чи богиню «кращою, ніж сама краса». Афродіта є втіленням краси і чарівної жіночності.

АФРОДІТА (ВЕНЕРА) МІЛОСЬКА — відома давньогрецька скульптура з білого мармуру, створена бл. 130—100 до н. е. Пропорції — 86×69×93 см, зріст — 164 см. Знайдена (1820) на острові Мілос (Мелос), одному з Кікладських островів в Егейському морі, селянином Йоргосом Кентротасом. Руки і база з підписом автора втрачені після знаходження, в момент конфлікту між французами і турками, що ділили права володіти шедевром. Статую придбали 1821, і нині вона зберігається в паризькому Луврі (Франція).

АФРО-ХРИСТИЯНСТВО — загальна назва для синкретичних культів, що поширені в Африці та ввібрали місцеві етнічні вірування і положення християнського віровчення. Зародилося в XIX ст., основною його ідеєю було прагнення створити «чорне християнство», яке протиставлялося б білому, колонізаторському. Поділяється на п'ять великих груп-сект: адаптовано-християнська, месіанська, язичницько-християнська, ефіопська (чорні церкви) і старозавітна. Розквіт припадає на першу половину XX ст.

АФТАЛЬОН (AFTALION) АЛЬБЕР (1874—1956) — французький економіст. Освіту здобув у Франції, викладав у Лілльському і Паризькому університетах, перший президент Французької асоціації економічних наук (1950—1951). Першовідкривач принципу макроекономічного акселератора (1913). Твори з проблем капіталістичного циклу, основну причину соціальних криз вбачав у психологічних та техніко-економічних факторах — «Періодичні кризи надвиробництва» (1913).

АФТАНАЗІ (AFTANAZY) РОМАН (1914—2004) — польський архівіст. Освіту здобув у Львівському і Вроцлавському університетах (1946). Працював у Бібліотеці Оссолінських у Львові і Вроцлаві (1944—1981). Зібрав, обробив і опублікував 12-томний твір «Історія резиденцій на давніх кресах (окраїнах) Речі Посполитої» («Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej») (1986—1994), за який здобув наукове визнання і багато нагород.

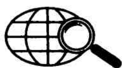
АХАРІУС (ACHARIUS) ЕРІК (1757—1819) — шведський ботанік і медик, засновник ліхенології. Був останнім учнем Карла Ліннея в Упсалі. Праці присвячені вивченню лишайників, вперше виділив їх в самостійну групу і розробив їх класифікацію, в основу якої поклав особливості зовнішньої форми і плодових тіл. Багато із запропонованих ним термінів застосовується й досі і за його науковою системою класифікації ранг лишайників було піднято до рангу інших великих класів рослин.

АХВАХЦІ — один з андійських народів (до 10 тис. осіб), корінне населення Західного Дагестану, частково з першої половини XVIII ст. розселилися в Азербайджані. Розмовляють ахвахською мовою, що має два діалекти (північний і південний), а також аварською, російською, азербайджанською і кумикською мовами. У письмі використовують аварську мову. Віруючі ахвахці — мусульмани-суніти (з XV ст.).

АХЕДЖАКОВА ЛІЯ МЕДЖИДІВНА (нар. 1938) — радянська російська актриса, лауреат Державної премії СРСР, народна артистка Росії (1994). Освіту здобула у ГІТІСі (1962). Актриса (в амплуа травесті) Московського театру юного глядача (1961—1977), театру «Современник» (з 1977). Визнання набула завдяки ролям у фільмах Е. Рязанова: «Ирония судьбы, или С легким паром!» (1975), «Служебный роман» (1977), «Гараж» (1979), «Небеса обетованные» (1991), «Старые клячи» (2000) та ін.

АХЕЙЦІ — одне з чотирьох основних давньогрецьких племен (разом з іонійцями, дорійцями та еолійцями), які були носіями мікенської культури. Уперше ахейці згадуються в хетських свідченнях (XIV ст. до н. е.), а за археологічними знахідками встановлені перші держави ахейців (XVII—XVI ст. до н. е.). За Гомером, вони вели Троянську війну (XII ст. до н. е.), а серед їхніх героїв війни — цар Агамемнон, Ахілл, Одіссей, Аякс Теламонід, Менелай, Діомед, Аякс Оїлід.

АХЕМЕНІДИ — династія царів Стародавньої Персії (558—330 до н. е.), що називається на честь вождя союзу перських племен Ахеме-

на (VII ст. до н. е.). Його нащадок Кір II Великий, що правив (558–530 до н. е.) в Парсі й Аншані, заснував величезну Перську імперію, що об'єднала країни Близького та Середнього Сходу і частину Індії. Цей конгломерат різних племен і народів, рабовласницьке військово-аристократичне об'єднання, припинив існування під ударами армії А. Македонського (330 до н. е.).

АХЕРНАР (АЛЬФА ЕРІДАНА) – найяскравіша зоря в сузір'ї Ерідан і дев'ята за яскравістю на всьому нічному небі, розташована в південній частині сузір'я. Яскрава блакитна зоря з масою від шести до восьми сонячних мас, в тисячі разів яскравіша за Сонце, віддалена від Сонячної системи на 144 світлові роки. Це найменш сферична зоря з найяскравіших, бо обертається настільки швидко, що її сплющує (екваторіальний діаметр на більш ніж 50 % перевищує полярний).

АХІЄЗЕР ОЛЕКСАНДР ІЛЛІЧ (1911–2000) – радянський український фізик-теоретик, лауреат Державних премій УРСР (1986) і України в галузі науки і техніки (2002, посмертно), заслужений діяч наук УРСР (1986). Освіту здобув у Київському політехнічному інституті (1934). Створив власну наукову школу з теоретичної фізики, автор наукових праць з атомної та ядерної фізики, квантової електродинаміки та фізики елементарних частинок, фізики плазми, радіофізики та фізики магнітних явищ.

АХІЛЛЕС (АХІЛЛ) – в «Іліаді» один із найхоробріших грецьких воїнів, герой Троянської війни. Його мати – богиня Фетіда, бажаючи зробити сина безсмертним, занурила його у священні води Стіксу, і лише п'ята, за яку вона тримала Ахіллеса, не торкнулася води і залишилася вразливою. Загинув герой від стріли Париса, що вразила його саме в п'яту. Відомий вислів «ахіллесова п'ята» (тобто вразливе місце).

АХМАДАБАД (AHMEDABAD) – місто на заході Індії (найбільше в штаті Гуджарат), один із семи мегаполісів країни, з населенням 5,1 млн осіб (площа – 1300 км²). Розташоване на берегах річки Сабарматі, засноване (1411), служило столицею гуджаратських султанів і назване на честь одного з них – Ахмед Шаха. З часів їхнього правління збереглися тріумфальні ворота Тін-Дарваза (XV ст.) і мечеть Рані-Сіпрі з мавзолеєм (1514). Місто лежить на висоті 50 м над р. м. у піщаній і посушливій місцевості.

АХМАДУЛІНА БЕЛЛА (ІЗАБЕЛЛА) АХАТІВНА (1937–2010) – радянська російська поетеса, перекладач, лауреат Державних премій СРСР (1989) і Росії (2004). Освіту здобула в Літературному інституті (1960). Автор збірок поезій: «Струна» (1962), «Озноб» (1968), «Уроки музыки» (1970), «Стихи» (1975), «Метель» (1977), «Свеча» (1977), «Тайна» (1983), «Сад» та ін. Її поезій вирізняють характерний напружений ліризм, вишуканість форм, перегукування з поетичною класичною традицією минулого.

АХМАТОВА АННА АНДРІЇВНА (прізвище при народженні – **ГОРЕНКО**) (1889–1966) – російська радянська поетеса. Освіту здобувала на Київських вищих жіночих і Петербурзьких вищих історико-літературних курсах. Перший вірш опублікувала у журналі «Аполлон» (1900). Примикала до акмеїзму – збірки «Вечер» (1912), «Четки» (1914). У подальшій творчості була вірною моральним засадам буття і тонкому розумінню психології почуттів – «Реквием» (1940), «Бег времени» (1965) та ін.

АХМАТОВОЇ АННИ МУЗЕЙ МЕМОРІАЛЬНИЙ – літературно-меморіальний музей у с. Слобідка Шелехівська Деражнянського району Хмельницької області, відкрито (1989) в будинку давньої сільської школи, де в дитинстві щоліта відпочивала майбутня поетеса Анна Ахматова (1889–1966). В експозиції її власні речі, меблі та предмети побуту, літературні видання різних років. Щороку в червні у музеї відбуваються Ахматовські читання.

АХМЕТ I (1589–1617) – 14-й турецький султан (1603–1617) династії Османів, син султана Мехмеда III. Воював проти Австрії (1593–1606), Польщі (1616) та Ірану (1603–1612, 1616–1617). Під час його правління запорізькі козаки здійснили низку вдалих морських походів на Туреччину (Синоп, Трапезунд і Стамбул) і Крим (Кафа) (1614–1616). Започаткував спорудження Блакитної мечеті (або Султан Ахмет Джамі) у Стамбулі.

АХМЕТ III (1673–1736) – султан Османської імперії (1703–1730), брат султана Мустафи II, вступив на престол після його усунення.

Надав притулок шведському королю Карлу XII (1709), розбитому під Полтавою. Турецька армія під його проводом розбила війська Петра I в битві під Яссами (1711), уклав з Росією Прутський мир (1711). Воював проти Венеції (1714–1718), Австрії (1716–1718) та Ірану (1722). Усунутий від влади після повстання в Стамбулі.

АХМЕТОВ РІНАТ ЛЕОНІДОВИЧ (нар. 1966) – мільярдер, підприємець-промисловець, найбагатша людина України. Син шахтаря, освіту здобув у Донецькому університеті (2001). Засновник і власник 100 % акцій компанії «Систем Капітал Менеджмент» (СКМ), що володіє контрольними пакетами акцій понад сотні підприємств у гірничо-металургійній, енергетичній, телекомунікаційній, фінансово-банківській, інфраструктурній галузях економіки. Президент донецького футбольного клубу «Шахтар» (1996).

АХТАЛА (ПГТАВАНК) МОНАСТИР-ФОРТЕЦЯ – монастир та фортеця на невеликому плато в ущелині річки Дебед на півночі Вірменії. У XIII ст. стає найбільшим халкідонітським монастирем і культурним центром Північної Вірменії, але адміністративно був центром єпархії Грузинської православної церкви. Указом російського імператора Олександра I Ахтала перетворена (1801) на центр Грецької православної церкви на Закавказзі і нині залишається найважливішим місцем паломництва греків.

АХТЕРПІК (*нідерл.* achterpiek) – крайній кормовий відсік на суднах, що використовується як баластна цистерна для усунення диферента судна і зберігання запасу води.

АХТЕРШТЕВЕНЬ (*нідерл.* achtersteven) – кормова частина судна (продовження кіля) у вигляді рами, що є опорою для керма, а на судні з одним гвинтом – для кормового кінця гребного вала.

АХЦУ ТУНЕЛЬ – автодорожній тунель на федеральній трасі Адлер – Красна Поляна в Адлерському районі міста Сочі, Краснодарський край (Росія). Побудований (1999–2005) в гірському масиві правого берега річки Мзимта в ущелині Ахцу. Складається з одного ствола з організацією двобічного руху (по одній смузі в кожному напрямку), довжина – 2601 м, ширина – 7 м, з кожного боку в шаховому порядку через 750 м передбачаються розширення з майданчиками для аварійної зупинки транспортних засобів.

АХШАРУМОВ ДМИТРО ДМИТРОВИЧ (1823–1910) – російський громадський діяч, лікар-гігієніст. Освіту здобув у Петербурзькому університеті (1846), наступного року пристав до петрашевців – прихильник пропаганди народної революції, засуджений до арештантських рот. Другу (медичну освіту) здобув у Петербурзькій медико-хірургічній академії (1862), доктор медицини (1866), служив у шпиталях, карантині, працював інспектором до 1882. Залишив спогади «Из моих воспоминаний. 1849–1851» (1905).

АЦЕЛОМОРФИ (*лат.* Acoelomorpha) – тип двобічносиметричних тварин, який раніше нилежав до типу Плоскі черви, але після детальних досліджень (2004) цих тварин виділили в окремий тип. Він включає 2 класи, 112 родів та 396 видів. Морські черв'яки, представники цього типу, зовні дуже прості тварини (у них відсутня розвинена нервова система і кишечник), вони мешкають у різних морських біотопах.

АЦЕТИЛЕН – безбарвний газ без запаху і смаку, що погано розчиняється у воді, при сильному охолодженні переходить відразу (минаючи рідкий стан) у білу кристалічну речовину. За температури – 83,6 °C випаровується (сублімує), не плавлячись. Молекулярна формула C_2H_2. Сировина для синтезу вінілхлориду, акрилонітрилу, ацетальдегіду, вінілацетату, пальне для зварювання і різання металів.

АЦЕТОН – найпростіший представник кетонів, формула – CH_3-C (O) -CH_3. Безколірна летка рідина з характерним запахом, повністю змішується з водою і більшістю органічних розчинників, добре розчиняє багато органічних речовин (ацетилцелюлозу і нітроцелюлозу, віск, гуму та ін.), а також ряд солей (хлорид кальцію, йодид калію), є одним із метаболітів, вироблюваних людським організмом.

АЦИДИФІКАЦІЯ (*лат.* acidus – кислий і facere – робити) – збільшення кислотності (зменшення величини водневого показника – pH) природних компонентів (ґрунтів, природних вод), що відбувається внаслідок застосування фізіологічно кислих мінеральних добрив і випадання кислих опадів.

АЦМАНЧУК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ (1923–1974) – радянський український живописець. Освіту здобув у Ленінградському художньому інституті (1953). Викладав в Одеському художньому училищі (1953–1959), відомий експериментатор у галузі композиційної побудови картини, що знайшло відображення у його творах: «У день Військово-морського флоту» (1953), «Портрет Ади» (1955), «Дано наказ...» (1957), «Солдат миру» (1964–1965), «Портрет скульптора Олександра Князика» (1971) та ін.

АЦТЕКА СТАДІОН – один із найбільших у світі футбольних стадіонів у Мехіко (Мексика), місткість – 105 тис. глядачів. Побудований 1962, відкритий 1966, розмір поля 105 × 68 м, є домашньою ареною столичних клубів «Америка» й «Атланта». На цій арені у чвертьфіналі чемпіонату світу (22.06.1986) аргентинець Дієго Марадона упродовж 5 хвилин забив два голи у ворота англійців, один з яких визнаний найвидатнішим у XX ст. – «гол століття», а другий потрапив в історію як забитий «рукою Божою».

АЦТЕКИ – найбільший народ американських індіанців Мексики (до 1,5 млн осіб), що прийшов у центральну частину країни з півночі (XII ст.). Вони почали будувати (1325) свою столицю Теночтітлан (на місці сучасного Мехіко), що поступово стала центром могутньої імперії. Держава ацтеків зруйнована під час Конкісти – вторгнення іспанців на чолі з Е. Кортесом (1521). Мова ацтеків науатль належить до юто-ацтецької сім'ї мов. Нині нею розмовляє понад 1,5 млн осіб.

АЧЕХЦІ – народ (до 2,7 млн осіб) в Індонезії, представники якого мешкають переважно на північному краю острова Суматра, також живуть на сусідніх островах і в Малайзії (бл. 5 тис. осіб). Етнічним центром є м. Банда-Ачех області Ачех. Належать до південноазійської раси, мова тямсько-ічехського підрозділу австронезійської сім'ї, також поширена індонезійська мова. Писемність на основі латинської та арабської абетки. Віруючі – мусульмани-суніти.

АЧОЛІ – народ (до 1,4 млн осіб), що мешкає в районах Гулу, Кітгум і Падер на півночі Уганди і в районі Мегве в південному Судані. Розмовляють західнонілотською мовою, групи луо. Займаються скотарством (велика рогата худоба, вівці, кози), що поволі змінюється ручним тропічним рільництвом з головними культурами: просо, сорго, бобові, кунжут та ін.

АШ (ASZ) ШАЛОМ (1880–1957) – єврейський письменник. Друкуватися розпочав у тижневику «Юд» новелою «Мойшеле» на їдиш (1900), успіх у літературних колах принесла друга п'єса – «Мошіахс цайтн» («Пори Месії»). У повістях «Містечко» (1905), «Багач Шлойме» (1909) зобразив патріархально-релігійні засади єврейського містечка. Виїхав до США (1909), де створив соціальні романи з життя пролетарів «Мотке-злодій» (1917), «Дядя Мозес» (1917) та за біблійними мотивами «Марія» (1949), «Мойсей» (1951) та ін.

АШАНТІ – народ (до 8,4 млн осіб) групи акан, що мешкає в Гані (Західна Африка), у межиріччі річок Вольта і Тано. Етнічна спільнота сформувалась у XVIII–XIX ст. Серед віруючих поширені традиційні релігії, є християни (католики й англіканці), мусульмани-суніти тощо. Основні традиційні заняття – ручне циклічне хліборобство, скотарство, добування розсипного золота, допоміжні – мисливство, рибальство і збиральництво.

АШАНТІ – ранньофеодальна держава, що існувала на території сучасної африканської Республіки Гана (XVII–XIX ст.) і з'явилася після перемоги (1697–1701) народу ашанті над племенами Денкер. У її економіці значне місце посідали хліборобство, домашні промисли, торгівля рабами і золотом. На чолі держави стояв верховний вождь – ашантіхене. Після низки колоніальних воєн Англія окупувала територію Ашанті і включила (1901) її до колонії Золотий Берег.

АШГАБАТ (*перс.* любов і упорядкований) – столиця (населення – 847,3 тис. осіб) Туркменістану, найбільше місто держави. Заснований на місці туркменського поселення (1881) як прикордонне військове укріплення, між горами Копетдаг і пустелею Каракуми. Називалося Асхабад (1881–1919), Полторацький (1919–1927), сучасна назва – з 1927. Катастрофічний землетрус (1948) майже повністю зруйнував місто. Клімат субтропічний пустельний – одне з найспекотніших міст світу.

АШЕЛЬСЬКА КУЛЬТУРА – культура ранньої стадії палеоліту, назва походить від передмістя

Ам'єна Сент-Ашель у північній Франції, де були виявлені кам'яні рубила овальної, круглої та довгастої форм, а також дрібні знаряддя з крем'яних відщепів. Носіями були різні археоантропи (синантроп, гейдельберзька людина та ін.), що жили первісним стадом у печерах та захищених місцях річкових долин, займались збиральництвом, полюванням, користувались вогнем. Поширена в Європі, Азії та Африці.

АШКЕНАЗИ – субетнічна група євреїв (східноєвропейський етнос), сформована в Європі в епоху середньовіччя. Історично побутовою мовою переважної більшості осіб був ідиш. Найменування походить від єврейської назви середньовічної Німеччини, що сприймалася як місце розселення нащадків легендарного Ашкеназа, онука Яфета. Нині становлять більшу частину євреїв Європи та Америки, до половини Ізраїлю.

АШКЕНАЗІ ВОЛОДИМИР ДАВИДОВИЧ (нар. 1937) – радянський та ісландський піаніст і диригент. Освіту здобув у Московській консерваторії (1960). Лауреат багатьох конкурсів. Емігрував до Великобританії (1963), переїхав із сім'єю до Ісландії (1969). Керував Лондонським філармонічним, Королівським філармонічним (1987–1994), Клівлендським симфонічним і Берлінського радіо оркестрами. Нині продовжує музичну кар'єру і багато гастролює як піаніст і диригент.

АШКЕНАЗІ СЕРГІЙ ІЗРАЇЛЬОВИЧ (нар. 1949) – режисер та сценарист ігрового і документального кіно. Освіту здобув у Ленінградському інституті театру, музики і кінематографії (1976). Режисер-постановник Одеської кіностудії (1979–1992), Мосфільму (з 2000). Режисер фільмів: «Глубокие родственники» (1980), «Время для размышлений» (1982), «Когда становятся взрослыми» (1985), «Криминальный талант» (1988), «Заложница» (1990), «Любовь – смертельная игра» (1991) та ін.

АШОКА ВЕЛИКИЙ (III ст. до. н. е.) – правитель імперії Маур'їв (273–232 до н. е.). Після низки військових успіхів підпорядкував значну частину Південної Азії, від сучасного Афганістану до Бенгалії і далі на південь до Майсура. Славився доблестю, хоробрістю, гідністю, любов'ю до пригод і майстерністю в керівництві. Відомий поширенням буддизму, залишив чимало історичних пам'яток.

АШОФФА ПРАВИЛА – правила, що стосуються цілодобового біологічного ритму: при безперервному освітленні фізіологічна доба в людини і денних тварин скорочується і становить менш ніж 24 години, при постійній темряві – навпаки збільшується. Сформульовані німецьким фізіологом і патологом Людвігом Ашоффом (Aschoff) (1866–1942).

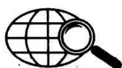
АШРАМ (*санскр.* asrama – захист) – обитель мудреців і відлюдників у стародавній Індії, яка зазвичай розташовувалася у віддаленій місцевості (в горах або лісі); в індуїзмі ашрамом також називають релігійну організацію, засновану духовним авторитетом для поширення певних ідей і способу життя, а також для залучення адептів; період життя давньоіндійського арія («двічі народжений»), розподіл життя якого на чотири ашрами було освячено релігією – учень, господар дому, лісовий відлюдник, бродячий аскет.

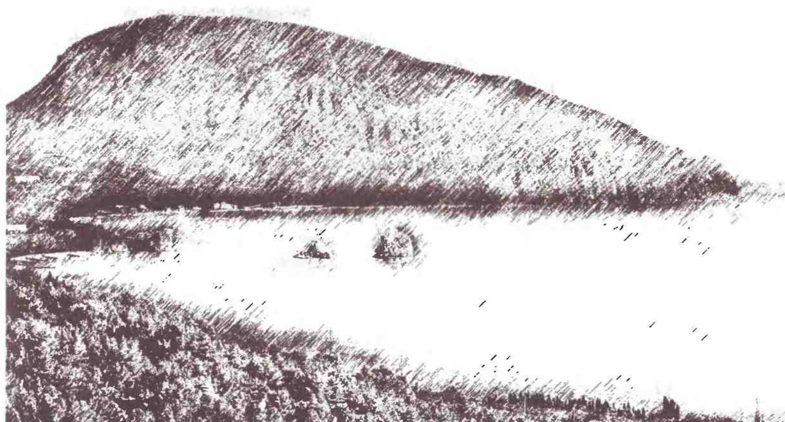
АШУГ (АШИК) (*тюрк.* закоханий) – народний співак-поет, оповідач у деяких народів Закавказзя, Туреччини і Персії. Їхня поезія завжди цінувалася простолюдом, завдяки чому пісні, дастани і сказання передавалися з вуст у вуста та збереглися до теперішніх часів. Окрім пісень власного складання, до репертуару ашугів входять епічні сказання, народні пісні тощо.

АШШУР – бог війни, бог-воїн, головне божество давніх ассирійців, яке увійшло потім до пантеону шумеро-аккадських богів; міський бог однойменної столиці Ассирії, асоціювався з присвяченою йому горою Епіх, а храм цього бога називався шумерським ім'ям, що перекладалося як «Дім гори земель».

АЮ-ДАГ – ландшафтний заказник загальнодержавного значення з 1974 на Південному березі Криму (Україна), між Міжнародним дитячим центром «Артек» і смт Партеніт. На площі 5,27 км^2 охороняється найбільший у Кримському середземномор'ї інтрузивний вулканічний масив юрської доби (бл. 160 млн), складений габро-діабазами, що проривають товщу осадових порід (сланців і пісковиків) таврійської світи. У складі флори бл. 580 видів судинних рослин.

АЮДАГ МИС – мис Південного берега Криму, що на 2 км виступає в Чорне море між Гурзуфом і Партенітом. Є складним лаколітом заввишки

Мис Аю-Даг

до 577 м, завдяки своїй формі названий Ведмідь-горою. Скелясті та стрімкі схили гори-мису вкриті осипищами і кам'яними потоками (хаосами), у бік моря — скелями з морськими гротами. На Аюдазі можна знайти кілька десятків рідкісних мінералів, серед яких турмалін, егірин, аметист та ін.

АЯКС (AJAX) — голландський професійний футбольний із Амстердама, заснований 18 березня 1900, найтитулованіший у своїй країні (Amsterdamsche Football Club Ajax): чемпіон Нідерландів (30), володар Кубка Нідерландів (18), володар Кубка європейських чемпіонів (1971, 1972, 1973, 1995), Кубка володарів кубків УЄФА (1987), Кубка УЄФА (1992), Суперкубка УЄФА (1972, 1973, 1995), Міжконтинентального кубка (1972, 1995). Виступає на «Амстердам Арені» (52 960 глядачів), форма червоно-біла.

АЯТОЛА (*перс.* аят аллах — знамення аллаха) — шиїтський релігійний титул, носії якого є експертами з ісламознавства, юриспруденції, етики та філософії і зазвичай викладають у школах релігійних наук. Це вищий ранг муджтахідів (групи старших релігійних діячів) у шиїтів. Для досягнення рангу муджтахідів необхідні навчання в релігійних закладах Хавзі в мечеті Наджаф (бл. 30 років). Титул великого аятоли носять одиниці релігійних діячів, переважно з Ірану та Іраку.

Б

Б б – друга літера українського та усіх слов'янських і більшості кириличних алфавітів (назва – бе), подібна за конфігурацією до кириличної, позначає приголосний звук. Походить від другої грецької літери Β β («бета») і більш давньої «бет» фінікійського алфавіту.

БААДЕ (BAADE) ВАЛЬТЕР (1893–1960) – німецький астроном і астрофізик. Освіту здобув у Геттінгенському університеті (1918). Працював в обсерваторії Гамбурзького університету (1918–1931), американських Маунт-Вільсоновській і Паломарській обсерваторіях (1931–1958). Встановив зоряну природу ядра галактики Андромеди та її різних яскравих супутників, існування двох типів зоряного населення в галактиках. Досліджував змінні і наднові зорі, відкрив астероїди Гідальго та Ікар.

БААЛ ШЕМ ТОВ (ім'я при народженні – **ІЗРАЕЛЬ БЕН ЕЛІЕЗЕР**) (1698–1760) – єврейський цадик (*євр.* праведник), засновник хасидського руху серед євреїв. Став відомим як цілитель, що лікував хворих за допомогою магічних заклинань та амулетів (звідси його прізвисько Баал Шем Тов – Володар доброго імені). Покінчив з усамітненням (1730-ті) і виступив духовним керівником, навколо нього зібралася група учнів-послідовників (1740-ті) – «Свята громада», що сприйняла і поширила його шлях служіння Богу.

БАБ (*араб.* врата) – титул Сейїда Алі Мухаммада Ширазі (1819–1850), засновника і пророка бабідів. Оголосив себе Бабом (1844), тобто «брамою», через яку має передаватися людям воля пророка-визволителя (махді). Всі його твори та одкровення називаються Байа. Під час бабідських повстань в Ірані заарештований (1847) і розстріляний. Його останки переховувалися послідовниками і доставлені (1899) в Святу Землю, де поховані в Храмі Баба на схилі гори Кармель у Хайфі (Ізраїль).

БАБ-ЕЛЬ-МАНДЕБСЬКА ПРОТОКА (*араб.* ворота плачу за померлими) – протока між Африкою та Аравійським півостровом Азії, що з'єднує Червоне море з Аденською затокою Аравійського моря в Індійському океані. Важливий морський шлях з Індійського океану в Червоне море і до Суецького каналу. Найменша ширина – 26,5 км, островом Барім (Ємен) розділяється на 2 проходи: Великий (Дакт-ель-Маюн), завширшки 25 км, і Малий (Баб-Іскандер) – 3 км, найменша глибина на фарватері – 182 м.

БАБА ВІДА ФОРТЕЦЯ – середньовічна фортеця в місті Видин на північному заході Болгарії, будівництво якої розпочалося в X ст. на місці давньоримської фортифікації Бононія. У середньовіччя була важливим укріпленням, витримала восьмимісячну облогу візантійської армії Василія II, але була зруйнована і відбудована під час правління Івана Срациміра. Складається з двох основних фортечних стін та 4 веж. Під час османської окупації Болгарії правила арсеналом та в'язницею, а нині – це музей-фортеця.

БАБАДЖАНЯН АРНО АРУТЮНОВИЧ (1921–1983) – радянський вірменський композитор і піаніст, лауреат Сталінської премії (1951), народний артист СРСР (1971). Освіту здобув у Єреванській (1947) і Московській (1948) консерваторіях. Автор «Героїчної балади» для фортепіано з оркестром (1950), фортепіанного тріо (1952), віртуозних творів для двох роялів та інструментальних джазових композицій, але широке визнання принесли пісні, створені на вірші найвідоміших радянських поетів.

БАБАК (*лат.* Marmota) – рід ссавців родини Вивіркові (Sciuridae). Розрізняють 14 видів, з яких в Україні поширений лише бабак степовий (Marmota bobak), що мешкає на північному сході країни. Це великий гризун (довжина тіла – до 61 см, вага – до 9,3 кг), живиться степовою рослинністю і живе у норах. Є мисливським видом, на який полюють заради м'яса, жиру і хутра.

БАБАЇ – селище міського типу (площа – 5,9 км^2, населення – 7 тис. осіб) Харківського району Харківської області України. Засноване (1643)

на правому березі річки Уди (притока Сіверського Дінця), порізаному балками та ярами з перевищенням висот до 85 м, смт з 1938.

БАБАК МИКОЛА ПАНТЕЛЕЙМОНОВИЧ (нар. 1954) – радянський український художник, письменник і видавець, заслужений художник України (2004), лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (2010). Освіту здобув у Ленінградському художньо-промисловому інституті ім. В. Мухіної (1979). Основні твори: «День ненароджених птахів» (1988), серії «Сад божественних пісень» (1993) і «Колекція аксіоматичного» (1997), проект на 51-й Венеціанський бієнале – «Діти твої, Україно» (2005).

БАБАКО (*лат.* Carica pentagona) – невелике слабогіллясте плодове дерево родини Карикові, заввишки 5–8 м із малонасінними плодами S-подібної форми з гладкої шкірою, завдовжки до 30 см. Стійкіше до коливань температури і вологості, ніж папайя, культивується переважно в гірських долинах Еквадору, рідше в Австралії і Новій Зеландії, вживають плоди і сік.

БАБАКОВА ІНГА АЛЬВІДОСІВНА (при народженні – **БУТКУС**) (нар. 1967) – українська спортсменка (легка атлетика, стрибки у висоту), заслужений майстер спорту України (1999). Освіту здобула в Миколаївському педагогічному інституті (1990). Чемпіонка світу (1999), багаторазовий призер чемпіонатів світу з легкої атлетики (1991, 1993, 1995, 1997, 2001), бронзовий призер Олімпійських ігор (1996) в Атланті, рекордсменка України з результатом 205 см (Токіо, 1995), підполковник міліції.

БАБАНКА – селище міського типу (2,3 тис. осіб) Уманського району Черкаської області України. Розташоване на берегах річки Ревуха (притока Ятрані). Відома з XVII ст., у списку поселень Уманщини, що перейшли від магнатів Калиновських до Потоцьких (1726) Бабанка зазначена одним з найбільших. Назву дістала від річки Бабанка (колишня назва Ревухи). До створення Черкаської області Бабанка була районним центром у складі Київської області (1932–1954), смт з 1991.

БАБЕЛЬ ІСААК ЕММАНУЇЛОВИЧ (1894–1940) – російський радянський письменник. Драматичні події Громадянської війни відтворив у колоритних новелах; збірки: «Конармия» (1926), «Одесские рассказы» (1931); п'єси: «Закат» (1928), «Мария» (1935). Майстер короткої новели і витончений стиліст, прагнув до лаконізму і точності в сюжетних колізіях і описах. Репресований (1939) і посмертно реабілітований (1954).

БАБЕНБЕРГИ (BABENBERGER) – перша князівська династія в Австрії (976–1246), які, ймовірно, походили з міста Бамберг у Франкенії на півночі сучасної Баварії. Були маркграфами Баварської Східної марки (з 976), австрійськими герцогами (1156–1246), герцогами Швабії (1012–1038), Баварії (1139–1156) і Штирії (1192–1246). За їх володарювання Австрія перетворилася на одне з наймогутніших князівств Священної Римської імперії.

БАБЕНКО АЛЛА ГРИГОРІВНА (нар. 1937) – український радянський театральний режисер, заслужений діяч мистецтв УРСР (1988). Освіту здобула в Московському училищі ім. Б. Щукіна. Працювала в театрах Казані, Москви і Львівському українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької з 1977, де здійснила постановки спектаклів: «Лісова пісня», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», «Енні з Зеленого пагорба» та ін.

БАБЕНКО НАДІЯ НЕСТОРІВНА (нар. 1926) – художник декоративного мистецтва у галузі художнього ткацтва, заслужений майстер народної творчості УРСР (1976), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1989). Освіту здобула в Кролевецькому технікумі художньої промисловості (1948). Головний художник Решетилівської фабрики художніх виробів (1958–1973). Основні твори килимарства: «Білий» (1960), «Древо життя» (1969), «Осінь» (1971).

БАБИ КАМ'ЯНІ (БОВВАНИ) – монументальні кам'яні скульптури (великі природні камені-стели) на курганах у степовій смузі Європи і Азії від Монголії до Німеччини, зокрема і на теренах сучасної України (IV тис. до н. е.). Розглядалися давніми людьми як ідоли-обереги, з'явилися на території від Іртишу до Дунаю (IV–II тис. до н. е.). Кам'яні статуї українського степу поділяються на кілька груп: антропоморфні стели епохи бронзи, скіфські статуї, кипчацько-половецькі кам'яні баби.

БАБИН ЯР – урочище в Києві (Україна), за кілька кілометрів на північний захід від центру

міста; являло собою великий яр, що прорізав правий високий корінний берег долини Дніпра. Відоме з літописних джерел (XV ст.). Під час німецької окупації Києва (1941–1943) Бабин Яр був місцем масових розстрілів мирного населення і радянських військовополонених (на Нюрнберзькому процесі (1946) наводилася оцінка за висновками спеціальної державної комісії – до 100 тис. осіб).

БАБИНЕЦЬ – одна із трьох частин тридільного храму. Назва походить від слова «баба», оскільки саме в цій частині церкви зазвичай стояли жінки. Бабинець є частиною канонічної тридільної системи (бабинець, нава, вівтар) планування православного, переважно дерев'яного храму. У храмах більших розмірів над бабинцем зазвичай розміщуються хори.

БАБИНЦІ – селище міського типу (площа – 34 км^2, населення – 2,7 тис. осіб) Бородянського району Київської області України. Розташоване у верхів'ях річки Круча (притока річки Здвиж) серед поліських заболочених лісів на рівній поверхні. Відомі з 1552, смт з 1938.

БАБИЧЕВ ФЕДІР СЕМЕНОВИЧ (1917–2000) – радянський український хімік, заслужений діяч науки і техніки України (1997), лауреат Державної премії (1998). Освіту здобув у Київському університеті (1944) і аспірантурі (1948), де тривалий час викладав загальний курс органічної хімії та спецкурс «Стереохімія органічних сполук». Декан хімічного факультету (1968–1978), академік АН УРСР (1973), віце-президент АН УРСР (1978–1988), депутат Верховної Ради УРСР (1980–1988).

БАБІЗМ – релігійний рух, що процвітав у Персії (1844–1852), але після збройного конфлікту з урядом країни був перенесений до Османської імперії та залишився в Персії підпільно. Його прихильники називалися бабідами, заснував рух Сейїд Алі Мухаммад Ширазі (1819–1850), який прийняв титул Баб, тобто «брами» (від відомого богословського терміна шиїтів), якою протікає божественне одкровення.

БАБІЇВНА ГАННА ІЛЛІВНА (1897–1979) – українська радянська актриса театру і кіно. Дебютувала в Тернопільському українському драматичному театрі (1918). Працювала в «Кийдрамті» (1920–1921), «Березолі» (1922–1934), Харківському українському драматичному театрі (1935–1960). Після ув'язнення і розстрілу чоловіка Я. Бортника (1938) була заарештована і відбувала 5-річне покарання. Ролі в фільмах: «Вендета» (1924), «Над Черемошем» (1955).

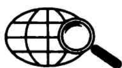
БАБІЙ БОРИС МУСІЙОВИЧ (1914–1993) – український радянський історик, заслужений діяч науки УРСР (1974), лауреат Державної премії УРСР (1981). Освіту здобув у Київському університеті (1939). Працював прокурором (1939–1940) і служив у Радянській армії на прокурорських посадах (1940–1947). Дослідник історії держави та права, автор майже 300 наукових праць, академік АН УРСР (1972), заступник (1969–1974) і директор (1974–1988) Інституту держави і права АН УРСР.

БАБІЙ МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1948) – український радянський художник. Освіту здобув у Київському художньому інституті (1975). Працює в галузі станкового та монументального живопису і графіці, де його творчий доробок сягає понад 700 творів, серед яких: «Козацька зброя» (1996), «Потужний врожай» (1998), «Подолянка Катерина» (2000), «Архітектоніка літа» (2001), «Мистецтвознавець Ю. Присяжна» (2001) та ін.

БАБІЙЧУК ГЕОРГІЙ ЄВДОКИМОВИЧ (нар. 1942) – український радянський живописець і графік, народний майстер декоративно-ужиткового мистецтва (1976), заслужений діяч мистецтв України (2007). Освіту здобув у Латвійській академії мистецтв (1966). Основні твори: цикли робіт «По довженківських місцях» (1972–1983), «Берегами зачарованої Десни» (1973–1993), «Карпатська сюїта» (1986–1990), «Європа-90» (1990), «Шотландські сни» (1999) та ін.

БАБІТ – антифрикційний сплав на основі олова або свинцю, призначений для використання у вигляді шару, залитого або напиленого по корпусу вкладиша підшипника. Як присадок можуть бути використані: сурма, мідь, нікель, миш'як, кадмій, телур, кальцій, натрій, магній. Перший підшипниковий сплав розроблений американцем Ісаком Беббітом (1839).

БАБКА УРОЧИЩЕ – ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення з 1975 біля с. Пороскотень Бородянського району Київської області України. На площі 0,78 км^2 охо-

роняється ділянка дубового та дубово-грабового лісу в долині невеликої притоки річки Здвиж (притока Тетерева) з багатою лісовою рослинністю, що має водоохоронне та ґрунтозахисне значення. У флорі налічується до 150 видів судинних рослин.

БАБКИ (*лат.* Corduliidae) – ряд комах (Odonata), що налічує бл. 4500 видів. Довжина тіла – 2–12 см, розмах крил 6–9 см, характерний яскравий металевий блиск, більшість має великі смарагдово-зелені очі, що займають більшу частину рухливої голови. Вусики короткі, малопомітні, крила з густою мережею жилок. Паруються в повітрі, яйця відкладають у воду, ґрунт або на рослини.

БАБКО АНАТОЛІЙ КИРИЛОВИЧ (1905–1968) – український радянський хімік-аналітик. Освіту здобув у Київському політехнічному інституті (1927) й аспірантурі (1931). Працював в Інституті загальної та неорганічної хімії АН УРСР (1941–1968), головний редактор «Українського хімічного журналу» (1958–1968). Наукові дослідження присвячені проблемам хімії комплексних сполук, теорії та практиці хімічного аналізу, автор понад 400 наукових праць, академік АН УРСР (1957).

БАБЛЯК ВОЛОДИМИР САМІЙЛОВИЧ (1916–1970) – український радянський письменник, журналіст. Працював журналістом у газетах «Червоний кордон», «Радянська Буковина», «Вільна Україна» і «Вільне життя» (1936–1956). Автор збірок оповідань: «З пісень життя» (1958), «Літопис горбатої ниви» (1961), «Дорога до любові» (1964), а також романів «Вишневий сад» (1958–1962) та «Іванчик» (1967–1969). Його проза відзначається поетичністю, багатством і виразністю мови.

БАБОЧКІН БОРИС АНДРІЙОВИЧ (1904–1975) – російський радянський актор і режисер, лауреат Сталінської премії (1941, 1951), народний артист СРСР (1963), Герой Соціалістичної Праці (1974). Сценічну діяльність розпочав 1921, працював у театрах Ленінграда з 1926, головний режисер Московського театру ім. Пушкіна (1952–1953), актор і режисер Малого театру (1954–1974). Широко відомий як виконавець ролі Чапаєва в однойменному фільмі (1934).

БАБСЬКИЙ ЄВГЕН БОРИСОВИЧ (1902–1973) – радянський фізіолог, академік АН УРСР (1948). Освіту здобув у Московському університеті (1924). Працював у Московському педагогічному інституті (1932–1949), Інституті фізіології АН УРСР (1949–1952), в установах Академії медичних наук СРСР з 1952. Основні праці присвячені вивченню моторики травного тракту, загальної фізіології нервової системи, механізмів м'язового скорочення і нервової регуляції.

БАБУГАН-ЯЙЛА – найвищий масив Головного пасма Кримських гір (АР Крим, Україна), розташований між Гурзуфом і Алуштою. Середня висота – 1000–1400 м, максимальна – 1545 м (гора Роман-Кош – найвища точка Кримських гір), межує з Гурзуфською і Нікітською яйлами. Поверхня платоподібна, поширені карстові форми рельєфу, протяжність її вершинної частини до 9 км, ширина вдвічі менша. Складається з вапняків і конгломератів, є витоком річки Улу-Узень.

БАБУР (повне ім'я – **ЗАХІРІДДІН МУХАММАД БАБУР**) (1483–1530) – чагатайський та індійський правитель, полководець, засновник держави Великих Моголів (1526) в Індії, нащадок Тимура. У ранньому віці успадкував від батька престол Фергани і впродовж багатьох років вів міжусобну боротьбу з іншими представниками знаті, завоював велику частину Північної Індії, межі його держави простягалися від Кабула до Бенгалії. Писав вірші і вважається узбецьким поетом.

БАВАРІЯ (*нім.* Bayern) – земля (площа – 70 549 км^2, населення – 12,6 млн осіб) на півдні Федеративної Республіки Німеччина, є найбільшою за площею у складі країни. Межує з землями Баден-Вюртемберг, Гессен, Тюрингія, Саксонія та Чеською Республікою, Австрією і Швейцарією (Боденським озером). Поділяється на 7 округів: Верхня, Середня і Нижня Франконія, Верхній Пфальц, Нижня і Верхня Баварія, Швабія, столиця – Мюнхен. Основу населення становлять баварці, франконці і шваби.

БАВАРІЯ (BAYERN) – професійний німецький футбольний клуб із Мюнхена, заснований 1900, виступає в Бундеслізі Німеччини. Найтитулований клуб у німецькому футболі (FC Bayern München): чемпіон Німеччини (22), володар Кубка Німеччини (15), Кубка європейських чемпіонів (1974, 1975, 1976, 2001),

Кубка володарів кубків УЄФА (1967), Кубка УЄФА (1996), Міжконтинентального кубка (1976, 2001). Виступає на «Альянс Арені» (69 901 глядач), форма червона.

БАВАРСЬКА ДЕРЖАВНА ОПЕРА (BAYERISCHE STAATSOPER) – одна з провідних оперних сцен Німеччини, розташована в Мюнхені. Оперна трупа заснована (1653) в епоху панування італійської опери. Базується (1818) в будівлі Національного театру (архітектор Карл фон Фішер), із залом на 2100 місць. Споруда відновлювалася після пожежі (1825) і капітального ремонту (1963). Оркестр Баварської опери називається Баварським державним оркестром (1918).

БАВАРСЬКИЙ ЛІС (*нім.* Bayrischer Wald) – середньовисотний глибистий кристалічний гірський хребет на південному сході Німеччини, у системі Чеського масиву. Довжина – до 90 км, найвища точка – гора Великий Явір (1456 м). Поверхня згладжена, з окремими загостреними вершинами. Північно-східні схили, звернені до Шумави, відносно пологі, південно-західні – круто спадають до долини Дунаю. Вкритий ялицево-буковими (до 800 м), вище – ялиново-смерековими лісами.

БАВОВНА – волокно рослинного походження, яке виробляють із коробочок кущоподібної рослини бавовнику роду Gossypium. Волокна бавовни найчастіше переробляють у нитку, з якої виготовлюють м'який текстиль для пошиття одягу (найбільш поширений серед видів одягу з натурального волокна), білизни, рушників тощо. Її волокно після очищення від насіння і домішок складається практично з чистої целюлози (природного полімеру).

БАВОВНИК (*лат.* Gossypium) – рід багаторічних рослин родини Мальвові, у якому налічують 35 видів (30 диких і 5 культурних). Рослини роду – кущі з міцним прямим стеблом заввишки до 1–2 м. З нижніх листкових пазушних бруньок розвиваються ростові пагони, а вище по стеблу – плодові. Плід – 3–5-гніздова коробочка з 20–40 насінинами, вкритими волосками (волокном). Збирають волокно разом із насінням (бавовна-сирець).

БАГАЇЗМ (*араб.* баха – слава) – одна з молодих релігій одкровення, що має власні священні писання. Її засновник Багаулла (1817–1892) вшановується як останній з низки «явлень Бога» (поряд з Авраамом, Мойсеєм, Буддою, Заратустрою, Крішною, Ісусом Христом, Мухаммадом, Бабом та ін.). Віра зародилася в середині XIX ст., нині об'єднує понад 5 млн послідовників по всьому світу, головними темами її вчення є єдність Бога, релігій і людства.

БАГАЛІЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1857–1932) – український історик, філософ та громадський діяч. Освіту здобув у Київському і Харківському університетах. Викладав у Харківському університеті, обирався його ректором (1906–1910). Голова Харківської міської думи і міський голова (1914–1917), академік Всеукраїнської академії наук (1919). Один з організаторів вищої школи в Україні, автор понад 200 праць, переважно з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України XV–XVIII ст.

БАГАМСЬКИЙ ДОЛАР – національна валюта Співдружності Багамських Островів, за міжнародним позначенням BSD, введена 1966, 1 багамський долар дорівнює 100 центам. В обігу банкноти номіналом ½, 1, 3, 5, 10, 20, 50 і 100 доларів і монети 1, 5, 10, 15, 25, 50 центів і 1 долар. Багамський долар прив'язаний до долара США за курсом один до одного.

БАГАМСЬКІ ОСТРОВИ (СПІВДРУЖНІСТЬ БАГАМСЬКИХ ОСТРОВІВ) – держава у Вест-Індії, розташована на островах біля південно-східного узбережжя Флориди (США) і на північ від Куби. Площа – 13 878 км², населення – 332,8 тис. осіб, столиця – Нассау. До її складу входять 700 тропічних коралових островів (лише 30 заселені) і до 1000 коралових рифів. Глава держави – Єлизавета II, яку представляє генерал-губернатор. Клімат тропічний, пасатний з літнім дощовим періодом.

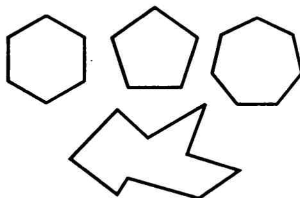
БАГАТОБОРСТВО – вид спортивних змагань, що складається з комплексу вправ одного (важкоатлетичне, лижне, гімнастичне) або кількох видів спорту (сучасне п'ятиборство). Найбільш поширене в легкій атлетиці, де відповідно до числа вправ називається двоборством, триборством, семиборством, десятиборством. Змагання з багатоборства відбуваються за певною програмою в короткі терміни (1–2 дні), а переможець визначається за сумарною кількістю очок, набраних у всіх вправах.

БАГАТОГОЛОССЯ – гармонійний склад музики, оснований на поєднанні кількох голосів, відомий у професійній музиці з X–XI ст. Розрізня-

ють типи багатоголосся: гетерофонія – виконання мелодії кількома голосами в унісон з епізодичними відступами від нього; гомофонія – коли найбільш розвинутий мелодично голос поєднується з нейтральними, підпорядкованими голосами; поліфонія – поєднання в одночасному звучанні розвинутих, відносно самостійних мелодій (голосів).

БАГАТОГРАННИК – геометрична фігура, частина простору, обмежена замкненою поверхнею, що складається з певної кількості плоских багатокутників, т. зв. граней багатогранника. Кожна сторона будь-якого з багатокутників є одночасно стороною іншого (але тільки одного), званого суміжним з першим (по цій стороні). Ці багатокутники називаються гранями, їх боки – ребрами, а їхні вершини – вершинами багатогранника.

БАГАТОКУТНИК – геометрична фігура, що визначається як замкнена ламана. Існують три різні варіанти визначення багатокутника: плоска замкнена ламана; плоска замкнена ламана без самоперетинів; частина площини, обмежена ламаною. Вершини ламаної називаються вершинами багатокутника, а відрізки – сторонами багатокутника.

Багатокутники

БАГАТОРІЧНА (ВІЧНА) МЕРЗЛОТА – наявність у поверхневому шарі земної кори протягом від кількох років до тисячоліть температури нижчої від 0 °C, що призводить до замерзання води в ґрунті і нижчих шарах (до 400 м). Охоплює бл. 25 % площі суходолу – всю Антарктиду, заполярну область Північної півкулі та деякі райони південніше від Полярного кола. Її поверхневий шар на значній площі влітку відтає, що зумовлює існування рослинності, зокрема лісів.

БАГАТСТВО ВИДОВЕ – кількість видів усієї біоти або якоїсь її частини (судинних рослин, мохів, лишайників, водоростей, грибів, нематод, комах, птахів тощо) на певній площі. Це простий показник, що відображає біологічне різноманіття. Для дрібних організмів (мохи, ґрунтові безхребетні) він оцінюється на площі 0,01–1 м^2, для дерев і птахів – 100 м^2–1 км^2, для великих тварин (лев, тигр, слон, жираф та ін.) – десятки км^2.

БАГДАД – столиця і найбільше місто (площа – 734 км^2, населення – 6,8 млн осіб) Іраку, розташоване в центрі країни на берегах річки Тигр (східна частина – Рісафа, західна – Карх). Назву з давньої перської мови виводять як «даний богом» або «подарований сад». Засноване Аль-Мансуром (762) на плоскій поверхні алювіального походження, що зумовлене періодичними великими повенями. У X ст. став торговельним і культурним центром Багдадського халіфату. Клімат посушливий, це одне із найспекотніших міст планети.

БАГДАДСЬКИЙ ХАЛІФАТ – арабська феодальна держава (VIII–X ст.), керована династією Аббасидів. До її складу входили країни Північної Африки, Близького і Середнього Сходу, частина Закавказзя і Середньої Азії. Розташована на важливих торговельних шляхах, досягла розквіту в VIII–IX ст., але різний рівень розвитку її окремих частин, численні народні повстання в Середній Азії (776–783), Азербайджані та Ірані (815–837), Іраку (869–883, 890) та ін. зумовили розпад наприкінці X ст.

БАГЕРОВЕ – селище міського типу (4 тис. осіб) Ленінського району АР Крим України. Розташоване у північно-східній частині Керченського півострова на рівнинній поверхні з загальним похилом на південний схід. Виникло наприкінці XIX ст., коли поміщик-німець Баугер (його прізвище згодом трансформувалося у сучасну назву селища) придбав маєток у селі Курісу, де пиляли камінь-черепашник (збереглися каменоломні), смт з 1971.

БАГЕТ (*фр.* baguette, від *лат.* baculetia – паличка) – багатозначний термін: гладка або профільована планка (з дерева, пластику, алюмінію, гіпсу) для виготовлення рам та карнизів до картин, творів графіки, фотографій; тонкий півобруч у руках наїзниці, через який вона перестрибує (як через скакалку), стоячи на коні, що біжить; одна з форм огранювання коштовних і напівкоштовних каме-

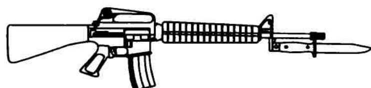
нів; французький багет – поширений у Франції тип хліба довгастої форми.

БАГІРМІ – народність (до 50 тис. осіб), що мешкає на берегах річки Шарі, переважно в Республіці Чад. Говорять мовою багірмі центральносуданської сім'ї ніло-сахарської макросім'ї мов. Нині це їхня друга мова, передує арабська. Деякі представники народності сповідують іслам, інші зберігають традиційні вірування. Основні заняття – хліборобство (сорго, дурра тощо), розведення великої рогатої худоби та рибальство.

БАГРОВА ВІРА МИХАЙЛІВНА (нар. 1948) – українська радянська поетеса. Освіту здобула в Калуському хіміко-технологічному технікумі. Автор книжок поезії та прози: «Їхав автобус», «Водограй», «В'язанчик», «Бубликовий кущ», «В'язанчик та Чугайстрова сопілка», «Бог любить нас», «Хай Бог нас береже», «Таїнство пречистого милосердя», «Свята земля», «Гуцулик», «Церковна абетка», «Ялинка», «Анелі», «Славлення».

БАГМУТ ІВАН АДРІАНОВИЧ (1903–1975) – український радянський письменник, лауреат премії ім. Лесі Українки (1973). Освіту здобув у Новомосковській гімназії та учительській семінарії (1921). Засуджений за контрреволюційну діяльність (1935–1941). Автор повістей: «Щасливий день суворовця Криничного» (1948), «Господарі Охотських гір» (1949), «Служу Радянському Союзу» (1950), «Блакитне плесо» (1959), «Записки солдата» (1961), «Подвиг творився так» (1961), «Життєпис слухняного хлопця» (1968).

БАГНЕТ – колюча і ріжуча холодна зброя, що кріпиться на дульній частині ствола ручної вогнепальної зброї і призначається для рукопашного бою. З'явився у Франції в середині XVII ст. і став новим кроком у розвитку військової справи – рушниця з багнетом являла чудовий замінник короткого списа, завдяки чому відпала потреба в спорядженні одних солдатів вогнепальною, а інших лише холодною зброєю. У різні часи використовували 3–4-гранні або клинкові багнети.

Багнет

БАГНО (*лат.* Ledum) – невеличкі вічнозелені кущі, рід родини Вересові (Ericaceae). Відомо 8 видів, поширених у Європі, Північній Азії і Північній Америці. В Україні лише один вид – багно болотяне, або звичайне (Ledum palustre), поширений у вологих лісах, на болотах, має різкий запах, отруйний. Використовується в народній медицині як протиревматичний засіб, а в побуті як засіб проти шкідливих комах.

БАГНЮК НАДІЯ МИХАЙЛІВНА (нар. 1945) – український радянський художник-графік. Освіту здобула в Академії мистецтв Грузії (1971) як керамiст, переважно працює у техніці акварелі і графіки. Член Спілки художників Грузії (1988), України (1988) і Росії (1996). Основні твори: «Тбілісобо» (1980), «Дзвін Чорнобиля» (1996), «Народження веселки» (1997), «Театр» (1998), «Портрет дочки Віоли» (2000).

БАГОБО – гірський народ на Філіппінах, який часто об'єднують із племенем гіанга в одну групу. Поділяється на дві етнічні групи – обо і ето, розселений на острові Мінданао. Спілкується мовою багобо з 3 діалектами (багобо, гіанга, обо), використовується також тагальська. Вважає своєю прабатьківщиною схили вулкана Апо, основні заняття – хліборобство, рибальство, розведення худоби (коней, буйволів). Житло будує з односхилим дахом на дерев'яній платформі, з дерева, бамбука, ротанга.

БАГРАТИДИ – стародавній впливовий княжий рід у Вірменії, відомий з I ст. до н. е. За арабів (VIII–IX ст.) поступово оволоділи значною частиною Вірменії і очолили боротьбу з арабами за незалежність. Ашот I Багратуні став царем 886, столиця їхнього царства – місто Ані (961). Найвищого розквіту царська династія досягла за Ашота III, Смбата II і Гагіка I (X–XI ст.), але припинила своє існування після захоплення Вірменії Візантією (1045).

БАГРИЦЬКИЙ ЕДУАРД ГЕОРГІЙОВИЧ (справжнє прізвище **ДЗЮБІН**) (1895–1934) – російський радянський поет. Під псевдонімом «Едуард Багрицький» і жіночою маскою «Ніна Воскресенська» почав публікувати (1915) свої вірші в одеських літературних альманахах і набув визнання. У віршах, пронизаних романтичним

пафосом, – героїка Громадянської війни, драматизм народжених революцією соціальних і моральних конфліктів. Поеми: «Дума про Опанаса» (1926), «Смерть пионерки» (1932).

БАГРІЙ АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ (нар. 1968) – український тренер з пауерліфтингу, заслужений тренер України (2003). Освіту здобув у Борщівському радгоспі-технікумі (1992). Заснував у Чорткові спортивний клуб «Азов», працює тренером Тернопільської ДЮСШ «Авангард» з 2001. Підготував заслуженого майстра спорту (власну дружину Тамару Багрій, чемпіонку Європи) і 2 майстрів спорту.

БАГРІЙ ПЕТРО ІЛАРІОНОВИЧ (1925–1981) – український радянський економіст, академік АН УРСР (1973). Освіту здобув в Одеському інституті народного господарства (1954). Працював науковим співробітником (1957–1961), заступником директора з наукової роботи (1965–1970), директором (1971–1976), завідувачем відділу (1976–1981) Інституту економіки АН УРСР, співробітником соціально-економічного департаменту Організації Об'єднаних Націй (1961–1965).

БАГРІЙ ТАМАРА СТЕПАНІВНА (нар. 1974) – українська спортсменка (пауерліфтинг), заслужений майстер спорту України (2003). Освіту здобула в Івано-Франківському фізкультурному коледжі. Чемпіонка Європи у вправі «жим лежачи» (2003), багаторазова призерка чемпіонатів світу, Європи та України, рекордсменка України, член збірної команди України з 2002. Працює тренером Тернопільської ДЮСШ «Авангард».

БАГРОВ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1937) – радянський український географ, політичний діяч і педагог, лауреат Державної премії України (2004), Герой України (2007), академік НАН України (2010). Освіту здобув у Кримському педагогічному інституті (1959). Обіймав високі посади в Комуністичній партії УРСР, народний депутат України (1990–1994), голова Верховної Ради АР Криму (1991–1994), науковець і організатор науки, ректор Таврійського національного університету.

БАГРЯНИЙ ІВАН ПАВЛОВИЧ (справжнє прізвище **ЛОЗОВ'ЯГІН**) (1906–1963) – український поет, прозаїк, публіцист, політичний діяч, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1992) (посмертно). Навчався у Київському художньому інституті (1920-ті). У 1920-х роках видав низку поетичних творів, засуджений за «проведення контрреволюційної агітації», під час війни втік з СРСР і решту життя прожив у Німеччині. Основні твори – романи «Тигролови» (1944) і «Сад Гетсиманський» (1948–1950).

БАДАРІЙСЬКА КУЛЬТУРА – найдавніша сільськогосподарська культура Верхнього Єгипту (названа за селищем Ель-Бадарі в провінції Асьют, біля якого була відкрита на початку XX ст.), що існувала у 4500–3250 до н. е. Виявлено бл. 40 поселень і 600 поховань. Найбільш характерною ознакою культури є бадарійська кераміка – яскраво-червона, з чорною облямівкою зверху. Серед знарядь праці були односторонні скребки, пробійники, сокири, двосторонні серпи і наконечники стріл.

БАДЕН-БАДЕН (BADEN-BADEN) – місто в Німеччині (площа – 140,2 км^2, населення – 55,1 тис. осіб) (земля Баден-Вюртемберг), розташоване на схилах Шварцвальда. Знаменитий гарячими джерелами, цілющі властивості яких відзначили ще стародавні римляни, про що нагадують руїни римських лазень.

БАДЕН-ПАВЕЛЛ (BADEN-POWELL) РОБЕРТ СТЕФЕНСОН СМІТ (1857–1941) – британський воєначальник, засновник скаутського та гайдівського рухів. Під час англо-бурської війни у Південній Африці (1899–1900) прославився 217-денною обороною ключового містечка Мафекінг, подолати яку супротивникові так і не вдалося. На острові Браунсі у протоці Ла-Манш організував (1907) перший скаутський табір із 20 хлопчиками, що і започаткувало всесвітній скаутський рух.

БАДЖО (БАДЖАО) – етнічна група (до 400 тис. осіб) в Малайзії, кілька взаємопов'язаних груп корінних народів і племен з довколишніх районів. Часто їх називають «морськими циганами», оскільки вони є кочовим мореплавним народом. Хоча поволі вони перебираються на суходіл, багато громад продовжують кочовий спосіб життя (живуть на морі без питної води та електрики) і пристають до берега, аби поховати своїх мерців.

БАДЖО (BAGGIO) РОБЕРТО (нар. 1967) – італійський футболіст (нападник і півзахисник), грав (1982–2004) в Італії за клуби «Віченца», «Фіорентина», «Ювентус», «Мілан», «Болонья», «Інтер» і «Брешія» і у збірній Італії на

чемпіонатах світу (1990, 1994 і 1998). Кращий гравець світу та Європи (1993), срібний (1994) і бронзовий (1990) призер чемпіонатів світу, чемпіон Італії (1995, 1996), переможець Кубка УЄФА (1993) і Кубка Італії (1995), єдиний італійський футболіст, що забив м'ячі на трьох чемпіонатах світу.

БАДМІНТОН – спортивна гра, що проводиться на корті, поділеному сіткою на 2 рівні частини, де розташовуються супротивники. Вони за допомогою ракетки намагаються перекинути волан (пластмасову півсферу з пір'яним обрамленням) через сітку на іншу половину так, щоб супротивник не зміг відбити його назад. Вважається, що сучасну гру започаткував (1872) герцог Бофорт, коли привіз з Індії ракетки і м'яч із пір'ям у свій маєток Бадмінтон (Англія). Чемпіонати світу з 1977, на олімпіаді з 1992.

БАДОЄВ АЛАН КАЗБЕКОВИЧ (нар. 1981) – український режисер і кліпмейкер. Освіту здобув у Київському університеті культури і мистецтв (2003). Автор десятків телевізійних робіт з візуалізації пісень українських і російських естрадних виконавців (відеокліпів), короткометражних фільмів: «След 2000», «Колос и стерня» і «Пять минут, или Легенды убитого времени», циклу документальних фільмів «Жизнь дубль два» і повнометражного фільму «Оранжевая любовь» (2006).

БАДОЛЬЙО (BADOGLIO) П'ЄТРО (1871–1956) – італійський маршал і політик. Освіту здобув у Військовій академії в Турині (1892). Служив в армії, керував захопленням Ефіопії (1935–1936), під час якого вдавався до військових злочинів (газові атаки, бомбардування шпиталів Червоного Хреста), начальник Генерального штабу (1937–1940). Після скинення Б. Муссоліні був на чолі італійського уряду (1943–1944), підписав перемир'я з союзниками та оголосив війну Німеччині.

БАДУЙ (БАДУЇ) – австронезійський народ (до 10 тис. осіб), що мешкає у гірських районах Кеданг на заході острова Ява (Індонезія). Розмовляє бадуйською мовою (діалект суданської), за віруванням – буддисти. Вважаються нащадками давніх мешканців Малайського архіпелагу. Традиційні заняття – хліборобство (рис, овочі, фрукти), зберігається традиційна сільська громада, розвинута міфологія (верховне божество – Батара Тунггал).

БАЖАН МИКОЛА ПЛАТОНОВИЧ (1903–1983) – український радянський поет, громадський діяч, лауреат Сталінської (1946, 1949) і Ленінської (1982) премій СРСР, Державної премії УРСР (1965, 1971), Герой Соціалістичної Праці (1974), академік АН УРСР (1951). Автор збірки «Будівлі» (1929), поем «Гофманова ніч» (1929), «Сліпці» (1929–1932), «Безсмертя» (1937), циклу поем «Уманські спогади» (1970-ті), поетичних збірок «Сталінградська битва» (1943), «Знаки» (1978) та багатьох інших.

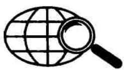
БАЖАНА М. П. МУЗЕЙ-КВАРТИРА ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ – музей, розташований у квартирі відомого українського поета і громадського діяча, де він мешкав бл. сорока років, відкритий за заповітом його дружини Н. Бажан-Лауер. Меморіальна частина музею відтворює атмосферу, в якій жив і творив Микола Бажан, літературна частина експозиції висвітлює його життєвий та творчий шлях, а мистецьку частину становить бібліотека (понад 8 тис. книг) поета, перші авторські видання, твори малярства тощо.

БАЖОВ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ (1879–1950) – російський радянський письменник, фольклорист, лауреат Сталінської премії СРСР (1943). Освіту здобув у Пермській духовній семінарії (1899). Автор книжок з історії Уралу, вперше виконав літературну обробку уральських оповідей. Твори: книга нарисів «Уральские были» (1924), збірка казок «Малахитовая шкатулка» (1939), автобіографічна повість «Зеленая кобылка» (1939) і мемуари «Далекое – близкое» (1949).

БАЗА ДАНИХ – впорядкований набір логічно взаємопов'язаних даних і система керування ними, що забезпечують гарантоване збереження значних обсягів інформації (записи даних) та надання доступу до неї користувачеві або ж прикладній програмі. Складається з двох частин – збереженої інформації та системи управління нею.

БАЗА МОНЕТАРНА (*англ.* monetary base) – сума грошової маси, в яку входять гроші на рахунках у банках, у приватних осіб, банківські депозити в центральному банку.

БАЗАВЛУК – річка у Криничанському, Софіївському та Нікопольському районах Дніпропетровської області України, права притока Дніпра (впадає у Каховське водосховище). Довжина – 157 км, площа басейну – 4200 км^2,

витікає з джерел біля с. Червоноіванівка. Долина трапецієподібна, завширшки до 2 км. Річище (ширина – 8–10 м, глибина – до 1,5 м, похил – 1,3 м/км) звивисте, правий берег на всій довжині крутий, лівий – пологий (у нижній течії). Основні притоки – Кам'янка (права), Солона (ліва).

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ – адміністративний і військовий центр запорозького козацтва (1593–1638), що розташовувався на острові Базавлук біля дніпровського гирла річок Чортомлик, Підпільна і Скарбна. Після розгрому козацько-селянських повстань (1637–1638) Січ була зруйнована, поляки перенесли її на Микитин Ріг, встановивши там свою військову залогу. Нині місце Січі повністю вкрите водами Каховського водосховища.

БАЗАК МАРТА ІВАНІВНА (нар. 1953) – художник декоративно-прикладного мистецтва (гобелен), заслужений художник України (2009). Освіту здобула у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1978). Працює в галузі живопису, декоративно-прикладного мистецтва (текстиль). Основні гобеленові твори: «Місто» (1989), «Хмари» (1990), «Дерево» (1991), «Чорний квадрат» (1998), «Одного літа» (2000).

БАЗАЛІЯ – селище міського типу (площа – 4,1 км^2, населення – 1,8 тис. осіб) Теофіпольського району Хмельницької області України. Розташоване на горбистому лівому березі річки Случ (притока Горині). Засноване князем Костянтином (Василем) Острозьким (1570), уперше згадується (1574), спочатку назване Базилія, а потім – Базалія, смт з 1957.

БАЗАЛЬТ – найпоширеніша виливна (ефузивна) гірська порода, основна порода дна океану, зазвичай темно-сірого кольору, але може бути зеленого, коричневого або чорного. Складається головним чином з основного плагіоклазу, моноклінного піроксену, олівіну, вулканічного скла і акцесорних мінералів – магнетиту, ільменіту, апатиту та ін. Використовується в будівництві, є сировиною для кам'яного литва (застосовується як кислототривкий матеріал у хімічній промисловості).

БАЗАЛЬТОВЕ СКЛО (ТАХІЛІТ) – вулканічне скло базальтового складу, схоже з вигляду на обсидіан, має зелений, бурий і чорний колір, легко розчиняється в кислотах. Утворює відносно малопотужні зони гарту лавових потоків. Іноді містить голчасті кристали піроксену й амфібол, мікроліти плагіоклазу.

БАЗАЛЬТОВИЙ ШАР – умовна назва нижнього шару земної кори, виділеного за сейсмічними даними і розташованого між поверхнями Конрада і Мохоровичича. Швидкість поширення поздовжніх сейсмічних хвиль – 6,5–7,5 км/с. Потужність біля материкової кори становить 15–35 км, біля океанічної – 4–10 км, склад достовірно не відомий, але вважається, що в ньому переважають гірські породи основного складу.

БАЗАР – загальновживана назва торговельного місця, де є багато продавців і покупців, найчастіше просто неба. Зазвичай базар працює у певні дні тижня, у зв'язку з чим існує термін «базарний день», який в Україні триває весь тиждень, крім понеділка.

БАЗАРДЮЗЮ ДАП – найвища точка (висота – 4466 м) Республіки Азербайджан. Пік розташований на півночі країни і на південно-східному краю гірської системи Великого Кавказу, неподалік від кордону з Республікою Дагестан (Російська Федерація).

БАЗЕДОВ (BASEDOW) ФОН КАРЛ АДОЛЬФ (1799–1854) – німецький фізик, лікар. Освіту здобув в університеті Галле (1821), стажувався в Парижі, працював окружним лікарем у Мерзебурзі (1822–1854). Став відомий завдяки праці з детальним описом кількох симптоматично подібних клінічних випадків, названих мерзебурзькою тріадою (зоб, витрішкуватість, серцебиття). Хворобу згодом назвали його ім'ям – Базедова хвороба.

БАЗЕДОВА ХВОРОБА – захворювання, що виникає у зв'язку з посиленням функції щитоподібної залози, коли до крові надходить надмірна кількість її гормону (тироксину). Є захворюванням усього організму, насамперед нервової системи. Докладно вперше описана німецьким лікарем Карлом Базедовим (1840), переважно виникає у жінок 20–40-річного віку внаслідок психічних травм, перенесених інфекційних хвороб тощо.

БАЗЕЛЕВС ПРОДАКШН – російська виробнича кінокомпанія, що займається продукуванням художніх фільмів і рекламних роликів. Заснована (1994) режисером Тимуром Бекмамбетовим. Назва походить від грецького слова

Bazelevs, яким називалися античні правителі Афін, Македонії, Спарти. Серед фільмів компанії: «Ночной Дозор» (2004), «Ирония судьбы. Продолжение» (2007), «Черная молния» (2009), «Елки» (2010) та ін.

БАЗЕЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – вищий навчальний заклад у Базелі, найстаріший університет Швейцарії, заснований буллою римського папи Пія II (12 листопада 1459). Спершу університет мав чотири традиційні факультети: вільних мистецтв, медицини, права і теології. При ньому заснована бібліотека (1622), нині найбільша у Швейцарії, там мали можливість навчатися також жінки з 1890. Нині в університеті понад 11 тис. студентів, що навчаються на 7 факультетах, в інститутах і наукових центрах.

БАЗЕЛЬСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ (*нім.* Kunstmuseum) – найбільше у Швейцарії відкрите для публіки зібрання творів мистецтва. Основу фондів становить збірка базельського колекціонера Базіліуса Амербаха (1533–1591), яку придбав Базель (1661). Експозиція розташована на двох поверхах, перший презентує старих майстрів (XV–XIX ст.), імпресіоністів (XIX ст.) та роботи німецьких і швейцарських художників (XVIII–XIX ст.), а другий – скульптуру і живопис (XX ст.).

БАЗИЛЕВИЧ АНАТОЛІЙ ДМИТРОВИЧ (1926–2005) – радянський український художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (1969), народний художник України (1993). Освіту здобув у Харківському художньому інституті (1953). Працював у галузі книжкової та станкової графіки, монументального живопису. Автор ілюстрацій до багатьох творів Т. Шевченка (1961–1969), знаменитого видання «Енеїди» І. Котляревського (1969), співпрацював із редакцією діафільмів «Укркінохроніки».

БАЗИЛЕВИЧ ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (1759–1802) – лікар, перший клінічний професор у Російській імперії. Освіту здобув у Харківському колегіумі (1785), Петербурзькому медико-хірургічному училищі та Страсбурзькому університеті (Франція). Працював (з 1795) професором патології та терапії при Петербурзькому медико-хірургічному училищі. Один із засновників Петербурзької медико-хірургічної академії, запровадив клінічні палати при військових шпиталях, сприяв поширенню медичної освіти.

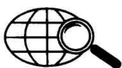
БАЗИЛЕВИЧ ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ (нар. 1938) – радянський та український футболіст і тренер, заслужений тренер СРСР (1975). Відомий як нападник київського «Динамо» (1960-ті), у ранзі тренера створив славетний тандем з Валерієм Лобановським (1974–1976). Ініціатор застосування новітніх наукових методик під час тренувального процесу. Тренував клубні команди, збірні команди СРСР (1974–1976, 1979) і України (1992–1994), олімпійські збірні Болгарії (1988–1989) і Кувейту (1995–1996).

БАЗИЛЕВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1937) – радянський український письменник, літературний критик, перекладач, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1996). Освіту здобув в Одеському університеті (1962). Автор книжок поезій «Поклик простору», «Допоки музика звучить», «Чуття землі небесне», «Труди і дні», «Колодязь», «Вертеп», «Вокзальна площа», «Украдене небо», «Віварій», «Кінець навігації», «Крик зайця».

БАЗИЛЄВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1914–1988) – радянський український живописець і графік. Освіту здобув у Київському художньому інституті (1940). Працював у жанрах плаката, портрета та пейзажу. Автор праць: «Танкова атака в с. Лисянка» (1947), «Корсунь-Шевченківське оточення» (1948), «На відпочинку» (1948), «Біля прямого дроту» (1952), «Пархоменко» (1958), «Шевченко в Москві» (1960), «На каток» (1963), «Пам'ять» (1983), «Дорогами війни» (1984), «З перемогою додому» (1985).

БАЗИЛІК ДУХМЯНИЙ (*лат.* Ocimum basilicum) – однорічна трав'яниста рослина родини Губоцвіті (Lamiaceae), відома лікарська рослина, що має протисудомну, антисептичну, протизапальну та болетамівну дію. До його складу входить камфора, яка збуджує центральну нервову систему і активізує роботу серця, а ефірна олія має бактерицидну дію. Сухий і свіжий базилік також використовують для ароматичних ванн або замість нюхального тютюну.

БАЗИЛІКА (*лат.* basilica – царський дім) – тип споруди прямокутної форми, що складається з непарного числа (3–5) різних за висотою нав. Нави розділені поздовжніми рядами колон або стовпів, з самостійними покриттями, а центральна нава (найбільш широка і висо-

ка) освітлюється за допомогою вікон другого ярусу і завершується апсидою, увінчаною півкуполом. Перед входом до базиліки знаходиться поперечне в плані приміщення – нартекс (притвор).

БАЗИС ЕРОЗІЇ (*грец.* basis – основа) – поверхня (або основа) поздовжнього профілю водного потоку, на рівні якої річка або струмок втрачають енергію і нижче якої не можуть поглибити (еродувати) власне ложе. Загальним (головним) рівнем базису ерозії є рівень Світового океану, точніше рівень дна в гирлі водотоків, що впадають в океан. Вище за течією водного потоку можуть розташовуватися місцеві базиси ерозії, що лімітують глибину ерозії на окремих ділянках його поздовжнього профілю.

БАЇЛЬ (*лат.* Aegle marmelos) – плодове дерево родини Рутові. Повільноростуче дерево 12–15 м заввишки з овальними листками 4–10 см завдовжки, 2–5 см завширшки. Плід круглий або довгастий, діаметром 5–20 см, з тонкою твердою сіро-зеленою або жовтою оболонкою. У дикорослому вигляді росте в лісах Індостану та Індокитаю, культивується там само, а також в Індонезії і на Філіппінах. В індо-буддійській літературі відомий як «плід білва», що використовується в шиваїтському і буддійському культі.

БАЇЯ (*порт.* Bahia) – штат на сході Бразилії (площа – 567 693 км^2, населення – 14,4 млн осіб), адміністративний центр – Салвадор. Межує зі штатами Алагоас, Пернамбуку, Піауї, Токантінс, Гояс, Мінас-Жерайс і Еспіріту-Санту. Розташований у східній частині Бразильського плоскогір'я, з півночі на південь перетинається хребтом Серра-ду-Еспіньясу (найвища точка – гора Алмас, 1850 м). У перекладі назва штату означає «затока» – саме її вперше побачили європейські моряки (1501) на день Всіх Святих.

БАЙ (*піньїнь* – білі люди) – народ (бл. 2,1 млн осіб) на південному заході Китаю, що входять до числа 56 офіційно визнаних національностей країни. Мешкають в автономному окрузі Далі, мова бай належить до тибето-бірманських мов, писемність на основі латинської графіки (1950-ті). Віруючі переважно буддисти (махаяна), також поширений даосизм. Займаються хліборобством і скотарством, розвинені різьблення по мармуру, роботи по сріблу і лаку.

БАЙБУЗА ТИХІН МИХАЙЛОВИЧ (? –?) – гетьман реєстрових козаків (1597–1598), син черкаського боярина Михайла Байбузи (Грибуновича) і онук Огрофени Глинської. Разом з кошовим отаманом Федором Полоусом здійснив (1598) похід із Базавлуцької Січі на волості, але не дістав підтримки селян і міщан. Очолив похід (1598) запорожців під Перекоп. Провадив політику, спрямовану на досягнення компромісу з польським урядом, що викликало незадоволення козаків.

БАЙБУРІН АЛЬБЕРТ КАШФУЛЛОВИЧ (нар. 1947) – радянський російський фольклорист, етнограф, антрополог. Освіту здобув у Тартуському університеті (1972) і аспірантурі Інституту етнографії АН СРСР (1975). Автор понад 150 наукових публікацій у галузі етнографії, фольклору і семіотики, професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі, провідний науковий співробітник Музею антропології і етнографії (Кунсткамера) РАН, головний редактор журналу «Антропологічний форум».

БАЙГА – один із найдавніших і найпопулярніших видів кінних перегонів у багатьох тюркських народів (алтайців, башкир, казахів, киргизів, татар та узбеків). Є перегонами по пересіченій місцевості на довгу дистанцію (5–15, а в минулому і понад 50 км), в яких найважливішу роль відіграє тактична майстерність вершника. Зародження її пов'язане з кочовим побутом, необхідністю підготовки коней до довгих переходів. Іноді байга проходить у формі погоні за вершником, якому надали дистанційну фору.

БАЙДАРКА СПОРТИВНА – нерозбірний човен, призначений для спортивного веслування. Набагато швидкісніші, вужчі і довші човни в порівнянні з туристичними байдарками. Залежно від призначення або виду спорту поділяються на морські, призначені для гладкого веслування, гребного слалому. У гребному слаломі, морських гонках і серфінгу байдарки зазвичай називають каяками.

БАЙДАРО-КАСТРОПОЛЬСЬКА СТІНА – південний, звернений до моря скелястий обрив Ай-Петринської яйли Головного пасма Кримських гір. Це об'єднані стіни Байдарська

(розташована між перевалами Байдарські ворота і Шайтан-Мердвен) і Кастропольська (далі на схід від Чортових сходів до містечка Кастрополь, що нині називається Берегове). Верхня її лінія від рівня моря сягає висоти 600–950 м, а відносна висота скелястої стіни над старою автотрасою Ялта – Севастополь досягає 200 м.

БАЙДАРСЬКІ ВОРОТА ПЕРЕВАЛ – перевал через Головне пасмо Кримських гір, на висоті 527 м. Він сполучає Байдарську долину з узбережжям Чорного моря, тут проходить старий автошлях Севастополь – Ялта зі складним дорожнім серпантином, що перетворився на екзотичний і туристичний. Ним зазвичай користуються для огляду перевальної споруди (1884) з оглядовим майданчиком і знайомства з церквою Вознесіння (1892) на виступі високої скелі над селищем Форос.

БАЙДЕБУРА ПАВЛО АНДРІЙОВИЧ (1901–1985) – радянський український письменник. Освіту журналіста здобув у Комуністичному університеті ім. Артема (1930). Працював у газеті «Харківський пролетар», видавництві «Мистецтво і культура». Автор збірок повістей: «Таємниця степового шурфу» (1956), «Вогонь землі» (1967), «Молодой запев» (1968), «Зустріч» (1969), «Зелене полум'я» (1970), «Іскри гніву» (1974), «На степовому розгоні» (1976).

БАЙДУКОВ ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ (1923–2005) – радянський український живописець, народний художник України (2003). Навчався у Дніпропетровському художньому технікумі. (1939–1941). Художник Волинських художньо-виробничих майстерень з 1952. Автор картин: «Луцький замок» (1965), «Над Стиром» (1967), «Багатства озера Свитязь» (1976), «Мелодії весни» (1977), «Диво-степ» (1984), «Лісова пісня» (1991), «Натюрморт зі звіробоєм» (1998), «З глибини століть» (1999).

БАЙЄР (BAYER) – німецький професійний футбольний клуб з міста Леверкузен (Північний Рейн-Вестфалія), заснований (1904) як спортивний клуб фармацевтичної компанії «Bayer AG». Виступає в Бундеслізі Німеччини, де за командою (TSV Bayer 04 Leverkusen) закріпилося звання «вічно другі»: срібний призер Бундесліги (4), володар Кубка Німеччини (1993), Кубка УЄФА (1988), фіналіст Ліги чемпіонів УЄФА. Виступає на «БайАрені» (30 210 глядачів), форма чорна з червоними фрагментами.

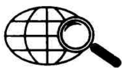
БАЙЄР АГ (BAYER AG) – міжнародний хіміко-фармацевтичний концерн, один із найбільших у своїй галузі, заснований (1863) у Вупперталі (Німеччина), зі штаб-квартирою у Леверкузені (Німеччина). Входив (1925) до концерну «IG Farben», що був об'єднанням шести найбільших хімічних корпорацій Німеччини. Група «Байєр» включає три концерни і три сервісні компанії, кожен підрозділ є самостійною одиницею, але всі працюють (до 110 тис. осіб) під керівництвом керівної холдингової компанії.

БАЙЄР (BAEYER) АДОЛЬФ ФОН (1835–1917) – німецький хімік-органік, лауреат Нобелівської премії з хімії (1905). Освіту здобув у Берлінському (1855) і Гейдельберзькому (1858) університетах. Засновник великої наукової школи, основоположні праці з синтезу барвників та аліциклічних сполук, стереохімії. Здійснив роботу з синтезу і встановлення будови індиго (1878–1883), розробив теорію, відому під назвою теорії напруги (1885). Іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (1892).

БАЙКА – у літературознавстві – стисла, часто повчальна або гумористична розповідь з моральним висновком. У тексті байки часто використовуються прийоми алегорії, порівняння, паралелізму та ін. Дійовими особами виступають як люди, так і тварини, рослини, предмети, явища тощо. Сюжети беруть початок із творів Езопа, індійської збірки «Панчатантра», відтворюючись та набуваючи національної своєрідності у творчості Ж. Лафонтена, Г. Лессінга, І. Крилова, Л. Глібова.

БАЙКАЛ – прісноводне озеро тектонічного походження на півдні Сибіру. Площа – 31,5 тис. км^2, довжина – 636 км, середня ширина – 48 км, найглибше у світі (до 1620 м). Розташоване на висоті 456 м, оточене горами, приймає 336 річок (Селенга, Баргузин, Верхня Ангара тощо), з нього витікає лише річка Ангара, має 27 островів (найбільший Ольхон). Флора і фауна Байкалу включає бл. 1800 видів, 75 % яких є ендеміками.

БАЙКАЛО-АМУРСЬКА МАГІСТРАЛЬ (БАМ) – залізнична магістраль у Східному Сибіру і на Далекому Сході, другий (північніший) магістральний

залізничний вихід (разом із Транссибірською магістраллю) Росії до Тихого океану. Проходить від Тайшета до Совєтської Гавані, загальна протяжність – 4300 км. Будівництво розпочате 1974, відкрито наскрізний рух 1984, зданий в експлуатацію 1989, 2 ділянки БАМу побудовані в 1940–1950-ті.

БАЙКАЛЬСЬКИЙ ТУНЕЛЬ – залізничний тунель на Байкало-Амурській магістралі перетинає Байкальський хребет, на ділянці Кунерма – Сєверобайкальськ, на кордоні Іркутської області і Бурятії. Нитка одноколійного тунелю проходить скельними породами з численними тектонічними зонами розломів. Довжина тунелю – 6686 м (разом із допоміжними виробками – 7643 м). Будівництво розпочато 1974, здійснювалося трьома тунельними загонами, а в постійну експлуатацію тунель уведено 1985.

БАЙКОНУР – космодром у Кзил-Ординській області Казахстану, заснований 1955. Має кілька стартових комплексів, технічних позицій і вимірювальних пунктів, звідси запущений перший в історії штучний супутник Землі (1957), перший космічний корабель з людиною на борту (1961), стартували космічні кораблі «Восток», «Восход», «Союз» та орбітальні станції «Салют», «Мир», ракетно-космічна система «Енергія» – «Буран», багато штучних супутників Землі і міжпланетних космічних апаратів.

БАЙЛОТ (BYLOT) – острів Канадського Арктичного архіпелагу, розташований поблизу північно-східного узбережжя Баффінової Землі. Площа острова становить 11 067 км^2 (72-ге місце за площею в світі і 17-те в Канаді), довжина берегової лінії – 579 км, найвища точка – 1951 м, є частиною національного парку Сірмілік. Острів названий на честь першовідкривача (1616), англійського мореплавця Роберта Байлота, який шукав «північно-західний прохід» до Індії, офіційно проголошений територією Канади (1906).

БАЙОК ВЕЖА 2 (BAIYOKE TOWER II) – найвищий хмарочос Таїланду, розташований у Бангкоку, 85-поверховий будинок, заввишки 304 м (з урахуванням антени – 328 м). Будівництво розпочато 1990 і завершено 1997, а згодом встановлено 24-метрову антену (1999). У будинку розташовані офіси, крамниці і готель (його 673 номерів розташовані на 22–74 поверхах. У хмарочосі є обсерваторія (77 поверх), ресторан-бар (83 поверх) і оглядовий майданчик на останньому поверсі.

БАЙРАК – сухий яр, балка з деревною рослинністю або перелісок у степовому яру чи балці; характерний північно-степовий природничо-територіальний комплекс рангу урочища; ботанічний (Балаклійський район, Харківська область) і гідрологічний (Лубенський район, Полтавська область) заказники місцевого значення України.

БАЙРАК ОКСАНА ІВАНІВНА (нар. 1964) – український режисер, сценарист і продюсер. Освіту здобула в Київському педагогічному інституті (1986) і Київському університеті театру, кіно і телебачення (1992). Власниця приватної «Studio Bayrak» (1991), що виробляє художні фільми і серіали на замовлення українських і російських телеканалів. Випущено понад 20 фільмів, найбільш вдалим з яких вважається «Аврора» (2006).

БАЙРАМ (*тюрк.* свято) – два головних мусульманських свята: рамазан-байрам – «свято розговіння» на честь завершення посту в місяці рамадані, дев'ятому місяці мусульманського календаря, відзначається протягом трьох перших днів десятого місяця – шавваля; курбан-байрам – «свято жертвопринесення», припадає на десятий день дванадцятого місяця зу-ль-хіджжа і триває три дні, у це свято приноситься в жертву тварина, м'ясо якої використовується для святкової трапези родини і роздається незаможним.

БАЙРД (BAIRD) ДЖОН ЛОУГІ (1888–1946) – шотландський інженер і винахідник, відомий створенням першої механічної телевізійної системи. Освіту здобув в університеті Глазго (1913). Продемонстрував (1924) механічну телевізійну систему, здатну передавати і відображати рухомі зображення.

БАЙРАЧКИ – селище міського типу (площа – 0,8 км^2, населення – 0,9 тис. осіб) Перевальського району Луганської області України. Компактне шахтарське селище при автотрасі Донецьк – Луганськ, засноване (1954) на високому крутому схилі долини річки Чорнухіна (лівої притоки річки Біла), смт з 1959.

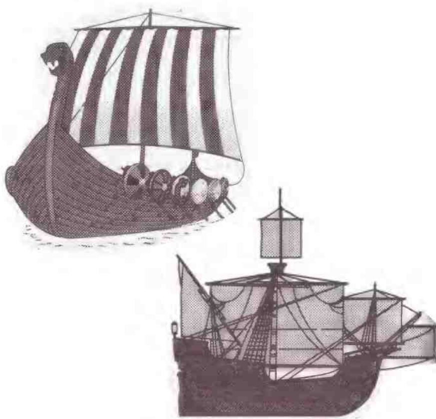
БАЙРОН (BYRON) ДЖОРДЖ НОЕЛЬ ГОРДОН (1788–1824) – англійський поет-романтик, член палати лордів. Покинув Великобританію (1816), жив в Італії. У поемі «Паломництво Чайльд Гарольда» (1818), філософсько-символічних драматичних поемах-містеріях «Манфред» (1817) і «Каїн» (1821), циклі любовно-медитативних віршів на біблійні мотиви «Єврейські мелодії» (1815) – гостре відчуття катастрофічності історичного та особистого буття, втрати ідеалів у суспільстві, розчарування в дійсності.

БАЙСАРОВ ЛЕОНІД ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1947) – радянський український промисловець і політик, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2003), Герой України (2004). Освіту здобув у Дніпропетровському гірничому інституті (1972) і Донецькому університеті (1999). Працював на гірничих підприємствах Донбасу (1972–1990), директор шахти і генеральний директор ВАТ Вугільна компанія «Шахта Красноармійська-Західна № 1» з 1990. Народний депутат України (2002–2005).

БАЙТ (*англ.* byte) – одиниця виміру обсягу даних, найменша адресована одиниця комп'ютерної пам'яті, містить 8 бітів. Для вимірювання обсягу даних також використовують похідні терміни: кілобайт (КБ) (10^3), мегабайт (МБ) (10^6), гігабайт (ГБ) (10^9), терабайт (ТБ) (10^{12}), петабайт (ПБ) (10^{15}), ексабайт (10^{18}), зетабайт (10^{21}) і йотабайт (10^{24}).

БАЙШ (BAISCH) РУДОЛЬФ КРІСТІАН (1903–1990) – німецький скульптор, художник і поет. Скульптуру вивчав у Дюссельдорфській академії мистецтв, як вільний художник працює з 1945. У роботах звертався до малої пластики – зображень тварин, відлитих у бронзі. Його фігурки тварин цінувалися як художні прикраси, їх колекціонували, а кількість виливків зазвичай не перевищувала сотні примірників. Займався також живописом і графікою, автор поетичних творів та афоризмів.

БАК (*нідерл.* bak) – надбудова в носовій частині палуби судна, яка доходила до форштевня. Баком також називають всю передню частину палуби (спереду від фок-щогли або носової надбудови). Призначається для збільшення висоти борту в носовій частині корабля, що важливо для забезпечення хорошого мореплавства, захисту верхньої палуби від заливання при зустрічній хвилі і підвищення непотоплюваності.

Бак

БАКАЇ – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (2005) поблизу с. Вовчанське Васильківського району Дніпропетровської області України. На площі 6,9 км^2 охороняються добре збережені у природному стані водно-болотні угіддя долини річки Вовча. Тут ростуть сальвінія плаваюча, косарики тонкі, рябчик руський, водяться дозорець-імператор, лунь степовий, журавель степовий, кроншнеп великий, очеретянка прудка, борсук, тхір степовий, тушканчик великий та ін.

БАКАЙСЬКИЙ – лісовий заказник загальнодержавного значення з 1974 у Білозерському районі Херсонської області України. На площі 4,2 км^2 (острів Бакай та прилегла акваторія) охороняються типові нижньодніпровські плавні у дельті Дніпра з третинними реліктами, значними за площею заростями латаття білого та глечиків жовтих, з гніздами колоній чапель сірої і малої білої, коровайки (у лісових і чагарникових угрупованнях), баклана (на вербах білій та ламкій).

БАКАЛАВР (*лат.* baccalaureus – увінчаний лавром) – перший учений ступінь (у багатьох країнах), що здобувається студентом після опанування програм базової вищої освіти (3–5 років навчання у ВНЗ). В Україні бакалавр – освітньо-кваліфікаційний рівень фахів-

ця, який на основі повної загальної середньої освіти здобув поглиблену загальнокультурну підготовку, фундаментальні та професійно-орієнтовані знання щодо узагальненого об'єкта праці і здатний вирішувати типові професійні завдання.

БАКАЛЬСЬКА БУХТА — частина Каркінітської затоки Чорного моря біля північно-західного узбережжя Кримського півострова, обмежена Бакальською косою (низовинним півостровом у межах Роздольненського району АР Крим, завдовжки 8 км і завширшки в основі до 7 км). Довжина бухти становить 10,5 км, максимальна ширина — 3,5 км, глибина до 8 м. Дно і пляж уздовж берегів бухти складаються з піщано-черепашкових відкладів.

БАКАЛЬСЬКЕ — озеро лиманного типу в Роздольненському районі АР Крим, на північному узбережжі Тарханкутського півострова, від Чорного моря відокремлене Бакальською косою. Площа озера — 7,1 км^2, довжина — 4 км, ширина — 3,5 км, глибина — до 0,8 м, лежить на 0,8 м нижче р. м. Живиться атмосферними опадами та за рахунок інфільтрації морської води, солоність — до 110 %. Донні відклади представлені переважно темно-сірими мулами (потужністю до 9 м) з уламками черепашок.

БАКБОРТ (*нідерл.* back — назад і *нім.* bord — край) — лівий бік корабля, якщо стати на ньому обличчям до його носа.

БАКЕЛАНД (BAEKELAND) ЛЕО ХЕНДРІК (1863–1944) — американський інженер-хімік і винахідник. Освіту здобув у Гентському університеті (1884). Переїхав до США (1889), заснував власну компанію (1893) з виробництва власне винайденого фотопаперу, який можна проявляти при червоному світлі, згодом її продав (1899). Винайшов бакеліт (1909) — недорогу негорючу пластмасу універсального застосування, перший синтетичний пластик, що не розм'якшується за високої температури.

БАКЕМА (ВАКЕМА) ЯКОБ БЕРЕНД (1914–1981) — голландський архітектор, відомий за проектуванням громадських будівель та участю в реконструкції Роттердама після Другої світової війни. У містобудуванні реалізував принципи «нової речовинності» (лінійна забудова блоками однакової висоти з відкритими торцями). Найбільш відомі роботи: громадський центр Зейд-плейн (1948) і кінотеатр «Венстер» (1949) в Роттердамі (Нідерланди), проект громадського центру Сент-Луїса в США (1955).

БАКЕН (*нідерл.* baken) — плавучий знак, встановлений на якорі для позначення навігаційних небезпек на шляху проходження суден або для огородження фарватерів. У латеральній системі навігаційних знаків бакени означають: білого або чорного кольору, конусоподібної форми — обмежують судновий хід з лівого берега; червоного кольору, циліндричної форми — з правого берега; смугасті — показують точку повороту суднового ходу.

Бакен

БАКЕНБАРДИ (*нім.* backenbart) — смуга волосся, що зростає між скронями і ротом, увійшли в моду в Англії (XVIII ст.). Розрізняють види: а-ля Франц Йосиф I — широкі бакенбарди з вусами, які передбачають виголене підборіддя; сенаторські — бакенбарди, не сполучені між собою і носяться без бороди і вусів; фрезі — бакенбарди разом з бородою, але без вусів; фаворит — вузькі бакенбарди, що обрамляють щоки (модні в першій половині XIX ст.).

Бакенбарди

БАКЕУ (**BACAU**) – жудець на сході Румунії, в румунській Молдавії, площа – 6621 км^2, населення – 713 тис. осіб, адміністративний центр – Бакеу (розташований на річці Бістріца). Межує з жудцями Васлуй, Вранча, Коваснa, Харгіта і Нямц. Західні райони розташовані у Східних Карпатах (гори Чахлеу до 1907 м, Стинішоара та ін.), східні – у межах плато Берладь, а між ними – горбиста смуга передгір'я. Річки належать до басейну Дунаю (Сирет із притоками Бістріца, Тротуш та ін.).

БАКИНСЬКА ТЕЛЕВЕЖА – споруда заввишки 226 м (висота шпиля з антеною – 310 м) в столиці Азербайджану Баку, спроектована Державним проектним інститутом Міністерства зв'язку СРСР. Будівельні роботи розпочалися 1979 і з перервами тривали до відкриття вежі 1996, що відбулося з запізненням на 11 років від первинно запланованого. Після реконструкції (2008) на висоті 175 м (62 поверх) було відкрито обертовий ресторан з видом на місто.

БАКИРІВСЬКИЙ – гідрологічний заказник загальнодержавного значення з 1977 в Охтирському, Тростянецькому та Великописарівському районах Сумської області України. На площі 23,38 км^2 охороняються великий болотний масив низинного типу в заплаві річки Ворскла з напівзакритими водоймами, де є численні поселення водно-болотних птахів, ондатри, видри річкової і нерестовища цінних річкових видів риб. Перебуває у складі Гетьманського національного природного парку з 2009.

БАКЛА ФОРТЕЦЯ – руїни печерного міста-фортеці в Бахчисарайському районі АР Крим. Розташована на схилі 472-метрової гори Бакла (в перекладі означає «квасоля») – фрагменті північно-східного краю Внутрішнього пасма Кримських гір. Вважається, що місто (IV–IX ст.) й околицю населяли сармато-алани і готи, які займалися переважно виноградарством і хліборобством. Вважається, що місто загинуло на зламі XIII–XIV ст. унаслідок татарського набігу і більше ніколи не відновлювалося.

БАКЛАЖАН (*лат.* Solanum melongena) – вид багаторічних трав'янистих рослин родини Пасльонові (Solanum), овочева культура. У дикому вигляді зростав на Середньому Сході, у Південній Азії та Індії. Поширився цей овоч завдяки арабам, які завезли баклажан до Африки (IX ст.). Європейці познайомилися з ним в XV ст., а широко вирощувати цю культуру почали значно пізніше (XIX ст.).

БАКЛАНИ (*лат.* Phalacrocorax) – родина птахів ряду Веслоногі. Довжина – до 1 м, має 2 роди: перший (1 вид, не літає) поширений на Галапагоських островах, другий (29 видів) значно поширений. Харчується рибою (мойва, анчоус, оселедець, сардина), іноді завдаючи шкоди рибальству, може вживати молюсків, ракоподібних і головоногих. Величезні колонії бакланів на узбережжі Чилі й Перу є джерелом покладів гуано.

БАКЛАНОВ ГРИГОРІЙ ЯКОВИЧ (справжнє прізвище **ФРІДМАН**) (1923–2009) – радянський російський письменник, лауреат Державних премій СРСР (1982) і Росії (1998). Освіту здобув у Літературному інституті (1951). У повістях «Пядь земли» (1959), «Мертвые сраму не имут» (1961), «Навеки – девятнадцатилетние» (1979), «Меньший среди братьев» (1981), романах «Июль 41 года» (1965), «Друзья» (1975) та ін. – зображення жахів війни і доль її рядових учасників («окопна правда»).

БАКОНЬ (*угор.* Bakony) – гірський масив у Центрально-Задунайському краї Угорщини, на північ від озера Балатон. Переривчастий ланцюг гір, простягається з південного заходу на північний схід на 80 км (ширина – до 40 км), найвища точка – гора Керішхедь (713 м) з оглядовою вежею на вершині. Складений мезозойськими вапняками і доломітами та окремими базальтовими куполами, місцями розвинений карст. Дубово-букові ліси чергуються з пасовищами, на південних схилах вирощується виноград.

БАКТЕРІЇ (*грец.* bacteria – паличка) – одна з основних груп живих мікроскопічних, переважно двоклітинних організмів, для яких характерна наявність клітинної стінки, цитоплазми, різних включень, відсутність ядра, мітохондрій, пластид та інших органел. Це найпоширеніша група організмів, що присутні у ґрунті, воді, повітрі та як симбіонти терії становлять понад половину біомаси в інших організмах. Бак-Землі, а планктонні бактерії відповідають за 50–90 % світового виробництва кисню.

БАКТЕРІОЛОГІЯ – розділ мікробіології, що вивчає будову, життя і властивості бактерій. Поділя-

ється на окремі дисципліни: загальна (морфологія, фізіологія, біохімія бактерій, їх розповсюдження в природі); медична і ветеринарна (біологія хвороботворних бактерій, методи виділення, визначення і лікування); сільськогосподарська (бактерії у формуванні структури ґрунту, родючості, живленні рослин тощо); технічна (утворення бактеріями спиртів, органічних кислот, ферментів, стимуляторів росту).

БАКТРІАН (ДВОГОРБИЙ ВЕРБЛЮД) (*лат.* Camelus bactrianus) – вид ссавців родини Верблюжі, значно поширений в Азії як свійська тварина для перевезення вантажів, дикі популяції вкрай нечисленні, легко відрізняються від дромедарів за двома горбами. Довжина сягає 3 м, висота в холці – 180–230 см, середня вага – 450–500 кг, хвіст відносно короткий – до 45 см. Горби слугують для зберігання жиру. Тварини добре переносять як сильні морози, так і палючу спеку (від -30 °С до +40 °С).

БАКТРІЯ – історична область у Середній Азії у верхній і середній течіях Амудар'ї (нині територія Афганістану та частково Узбекистану і Туркменістану) з рабовласницьким суспільством (X–VII ст. до н. е.), столиця – Бактра. Перебувала в державі Ахеменідів (VI–IV ст. до н. е.), потім в імперії Александра Македонського (III ст. до н. е.).

БАКУ – столиця (площа – 2430 км^2, населення – 2,1 млн осіб) Республіки Азербайджан, найбільший порт на Каспійському морі і найбільше місто Кавказу. Місто розташоване на південному березі Апшеронського півострова, назва походить з перської як «місто вітрів». Уперше згадується в джерелах V ст., столиця Бакинського ханства (1747), в Російській імперії (1806), столиця Азербайджану (1920). Клімат м'який континентальний і напівпустельний, спекотне сухе літо, прохолодна зима, опади випадають рідко.

БАКУНІН МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1814–1876) – російський революціонер, теоретик анархізму, один з ідеологів революційного народництва. Освіту здобув у Петербурзькому артилерійському училищі (1832), навчався в Берлінському університеті (1840-ві). Учасник революції 1848–1849 (Париж, Дрезден, Прага), виданий австрійською владою Росії (1851). Організатор таємного революційного товариства «Інтернаціональне братство» (1864–1865) і «Альянсу соціалістичної демократії» (1868).

БАКУПАРІ (*лат.* Garcinia gardneriana або Rheedia brasiliensis) – невелике плодове дерево родини Клузієві з пірамідальною кроною. Листя овальне, овально-довгасте, звужене біля основи, квітки двостатеві, плоди грушоподібні, завдовжки 3–4 см, з оранжево-жовтою жорсткою шкіркою (до 3 мм). Усередині плоду біла м'яка ароматна кислувата м'якоть з 2 овальними насінинами. Зрілі плоди використовуються для виготовлення цукерок і джемів. Росте в Бразилії, Парагваї і Болівії.

БАКШТАГ (*нідерл.* bakstag) – має подвійне значення: снасті стоячого такелажу, що підтримують з боків рангоутні дерева, боканці, шлюпбалки, димові труби тощо; курс, який утворює з напрямком вітру кут понад 8, але менш ніж 16 румбів, тобто вітер щодо корабля дме ззаду-збоку. Виділяють курс повний бакштаг, за якого кут перевищує 135°, і крутий бакштаг (менш ніж 135°), вітрило встановлюється під кутом до вітру і зазвичай на цьому курсі вітрильне судно розвиває найвищу швидкість.

БАКШТАЄВ ЛЕОНІД ГЕОРГІЙОВИЧ (1934–1995) – радянський український актор театру і кіно, народний артист Української РСР (1987). Освіту здобув у Білоруському театральному інституті (1958). Актор Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки (1965–1995), ролі в кінофільмах: «Мир хижинам – война дворцам» (1970), «Белая птица с черной отметиной» і «Бумбараш» (1971), «Аты-баты, шли солдаты» (1976), «Война на западном направлении» (1990) та ін.

БАКШТОВ (*нідерл.* backstouw) – кінець троса, що спускається за корму для кріплення розташованих на воді корабельних шлюпок і катерів.

БАЛАБАН (*лат.* Falco cherrug) – рідкісний вид великих соколів з родини Соколові. Відомо до 40 видів і лише один є у фауні України. Гніздиться від Східної Європи до Маньчжурії, переважно перелітний птах, що перелітає на зиму до Ефіопії, Аравійського півострова, північної Індії та західного Китаю. Трохи менший за кречета, максимальна довжина – 60 см, маса – 800–1300 г. Для забарвлення характерні рудуватий та коричневий кольори.

БАЛАБАН БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1905–1959) – радянський український режисер, заслуже-

ний артист УРСР (1942). Актор театру Леся Курбаса «Березіль» (1922–1926), постановник театралізованих шевченківських вечорів у Харкові (1930) і Ленінграді (1939), художній керівник Харківського театру музичної комедії (1929–1934), головний режисер Київського театру оперети (1944–1947), режисер Київського драматичного театру ім. І. Франка (1949–1959).

БАЛАБАН ГЕДЕОН (в миру – **БАЛАБАН ГРИГОРІЙ МАРКОВИЧ**) (1530–1607) – український церковний і політичний діяч, архієрей Константинопольської православної церкви. Після смерті батька (1566) стає єпископом Галицьким, Львівським і Кам'янець-Подільським. Після Берестейської унії (1596) – екзарх Константинопольського патріарха для українських земель, фактичний керівник Київської митрополії. Був палким супротивником унії та оборонцем православної церкви від окатоличення.

БАЛАБИНЕ – селище міського типу (площа – 26,1 км^2, населення – 6,2 тис. осіб) Запорізького району Запорізької області України. Розташоване у південному передмісті Запоріжжя, на лівому порізаному ярами березі Каховського водосховища. Засноване у XVIII ст. і спершу називалося Петрівка (до 1777), смт з 1938.

БАЛАБУЄВ ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ (1931–2007) – радянський український інженер-конструктор, лауреат Державних премій СРСР (1973) і УРСР (1979), Герой Соціалістичної Праці (1975) і Герой України (1999). Освіту здобув у Харківському авіаційному інституті (1954). Все життя пропрацював на АНТК ім. О. Антонова, де пройшов шлях від інженера-конструктора (1954–1956) до головного і генерального конструктора авіаційної техніки (1984–2005). Почесний громадянин Києва (1998).

БАЛАВЕНСЬКИЙ ФЕДІР ПЕТРОВИЧ (1864–1943) – український і російський скульптор. Освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв (1903). Викладав у Тбіліському (1905–1906) і Київському (1907–1922) художніх училищах, у Миргородському художньо-керамічному технікумі (1922–1930). Працював у галузі станкової та монументально-декоративної пластики. Створив погруддя Т. Шевченка (1919) для Києва.

БАЛАГАН (*перс.* верхня кімната, балкон) – тимчасова легка будівля для торгівлі на ярмарках, для розміщення робітників у літній час; тимчасова дерев'яна споруда для театральних та циркових вистав, що набула поширення на ярмарках і народних гуляннях з XVIII ст.; у переносному значенні – дії, явища, подібні до балаганної вистави, блазнівські або грубуваті.

БАЛАГУРА ТЕТЯНА ІВАНІВНА (нар. 1960) – радянська українська вчителька, діяч української освіти, Герой України (2009). Освіту здобула в Полтавському педагогічному інституті (1981). Працювала вчителем української мови та літератури Навчально-виховного комплексу № 32 м. Полтава (1980–2001), Полтавського міського ліцею №1 ім. І. Котляревського з 2001. Нагороджена знаком «Відмінник освіти УРСР» (1988), грамотою Міністерства освіти і науки УРСР (1989).

БАЛАГУРАК ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ (1922–2001) – український радянський художник декоративно-ужиткового мистецтва (різьблення по дереву), заслужений майстер народної творчості УРСР (1968). Працював в артілі «Гуцульщина» – фабрика ім. Т. Шевченка (1939–1959), у художньо-виробничий майстерні ХФ УРСР з 1959. Відомий у техніці сухої плоскої різьби та інкрустації, асортимент виробів: барильця, боклаги, цукорниці, вази, підноси, шкатулки, портсигари, туалетні прибори, ківоти, хрести, свічники.

БАЛАДА (лат. ballo – танцюю) – жанр ліроепічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом. Зазнала суттєвих змін від початків свого існування (XII–XIII ст.), коли вживалася як любовна пісня до танцю і поширювалася у Провансі. У французькій поезії (XIV ст.) набула канонічних ознак, мала постійні три строфи, сталу схему римування, обов'язковий рефрен та звертання до певної особи, зазнала розквіту в творчості Ф. Війона (1431–1463).

БАЛАЙФОССЕН ВОДОСПАД – водоспад у Норвегії, в області Хордаланд, неподалік від міста Оса. Вода падає з висоти 850 м смугою завширшки 6 м і має три сходинки, найвища з яких становить 452 м. Це сьомий за висотою водоспад у світі і другий у Європі. Живиться від

струмка Бала, який у свою чергу бере початок із гірського озера. Найбільш повноводним водоспад буває навесні.

БАЛАКІРЕВ МІЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (1836–1910) – російський композитор, піаніст, диригент, музично-громадський діяч. Навчався на математичному факультеті Казанського університету, а музичні знання здобув самотужки. Його творчості притаманні програмність, виразність та барвистість музичної мови. Серед творів: «Увертюра на теми трьох російських народних пісень» (1858), увертюра на три російські теми «Тисяча літ» (1862), дві симфонії (1898, 1908), концерт для фортепіано з оркестром та ін.

БАЛАКЛАВСЬКА БИТВА (1854) – одна з найбільших битв Кримської війни (1853–1856) між союзними силами Великобританії, Франції і Туреччини проти Росії, відбулася (13 жовтня 1854) в долинах на північ від Балаклави, обмежених невисокими Федюхіними горами, Сапун-горою і річкою Чорна. Це була перша і єдина битва війни, в якій російські війська істотно (в 5 разів) переважали в силах, проте кардинальної перемоги жодна зі сторін не мала.

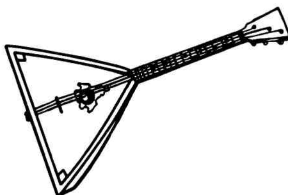
БАЛАКЛАВСЬКА БУХТА – одна з бухт у межах Севастополя (АР Крим), на берегах якої розташоване давнє місто Балаклава, яке нині є районом міста. Бухта є наслідком тектонічного розлому, звивисто врізана у скельний масив на 1500 м, ширина – 200–400 м (найвужче місце до 45 м), ґлибина – 5–10 м у верхів'ї і до 25–35 м біля виходу в море. Вхід у бухту між мисами Георгія (східний) і мисом Курона (західний, або батарейний), біля входу на східному березі – гора Фортечна з руїнами генуезької фортеці Чембало.

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – державний музей (з 2004), що подолав довгий шлях від започаткування (1962) колекції, музею на громадських засадах (1979), народного музею (1984) і відділу Харківського історичного музею (1988). Розміщується у найстарішій будівлі міста. Працює три експозиції: «Етнографія рідного краю», «О. Петрусенко – видатна українська співачка», «Балаклійщина в роки Великої Вітчизняної війни».

БАЛАКЛІЙСЬКИЙ РАЙОН – район на південному сході Харківської області, утворений 1923, площа – 2 тис. км², населення – 85 тис. осіб (у т. ч. міське – 53,3 тис. осіб). Межує зі Зміївським, Чугуївським, Шевченківським, Ізюмським, Барвінківським, Лозівським і Первомайським районами, адміністративний центр – Балаклія. Розташований у межах південних відрогів Середньоросійської височини, порізаних долинами річок Середня, Волоська і Крайня Балаклійки, Теплянка, Шебелинка, Чепіль та ін.

БАЛАКЛІЯ – місто (площа – 163 км², населення – 29,8 тис. осіб) Харківської області України, центр Балаклійського району. Заснована (1663) на лівому березі Сіверського Дінця як козацька слобода сотником Яковом Чернігівцем з будівництвом острога-фортеці, статус міста з 1938. Поверхня міста – хвиляста рівнина з перевищенням висот до 50 м, із притоками Сіверського Дінця – Ляхівка та Балаклійка та озерами (Лиман, Дякунове, Жукове, Біле, Тишкове та ін.).

БАЛАЛАЙКА – російський народний триструнний щипковий музичний інструмент, завдовжки від 600–700 мм (балалайка прима) до 1,7 метра (балалайка-контрабас), із трикутним, злегка зігнутим або овальним (XVIII–XIX ст.) дерев'яним корпусом. Корпус склеєний з окремих (6–7) сегментів, головка довгого грифа злегка відігнута назад. Струни металеві, на грифі сучасної балалайки 16–31 металевих ладів.

Балалайка

БАЛАМУТІВСЬКА ПЕЧЕРА – геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення з 1975 поблизу с. Баламутівка Заставнівського району Чернівецької області України. На площі 0,1 км² охороняється карстова печера на правому скелястому березі Дністра. Вона є завершальним фрагментом підземної обводненої галереї, досліджена спелеологами ділянка становить 230 м. На стінах печери виявлено антропоморфні та зооморфні малюнки первісних людей епохи мезоліту.

БАЛАНЕШТІ — гора, найвища точка Республіки Молдова, заввишки 430 м, розташована неподалік від однойменного села на заході центральної частини країни, у межиріччі Пруту і Реуту. Є найбільшою вершиною витягнутого 100-кілометрового пасма Кодри, складеного морськими та континентальними відкладами міоцену (глинами, мергелями, вапняками, пісками, пісковиками) і четвертинними лесовими породами.

БАЛАНС БУХГАЛТЕРСЬКИЙ (*фр.* balance — ваги) — форма бухгалтерської звітності, яка показує у грошовому вираженні стан господарських коштів за їх складом і використанням, джерелами надходження та призначення на певну дату. Має форму таблиці, яка складається з двох частин — активу і пасиву. Оскільки актив і пасив балансу відображають ті самі кошти, підсумки їх мають дорівнювати одне одному.

БАЛАНС ВОДНИЙ — співвідношення за будь-який проміжок часу (рік, місяць тощо) надходження, витрат і акумуляції (зміни запасу) води для річкового басейну або ділянки території (озера, болота або ін. об'єкта). У загальному випадку враховуються атмосферні опади, конденсація вологи, горизонтальний перенос і відкладення снігу, поверхневий і підземний притік, випаровування, поверхневий і підземний стік, зміна запасу вологи в ґрунтах та вплив діяльності людини (водокористування).

БАЛАНСОВА ВАРТІСТЬ — вартість основних та оборотних коштів підприємства на певний термін, що розраховується як початкова вартість придбаного капіталу, за якою він обліковується у балансі за мінусом нагромадженої суми зносу. Для організації вона визначається як її чисті активи, власний капітал, тобто як різниця між сукупними активами і сукупними зобов'язаннями (боргами).

БАЛАНСОВІ МЕТОДИ — сукупність прийомів дослідження і прогнозування розвитку природних об'єктів шляхом зіставлення надходження і витрати речовини, енергії та інших потоків. В основі лежить дослідження балансу (наприклад, водного), що оцінює кількісний рух потоку в межах аналізованого об'єкта.

БАЛАНСУВАННЯ (*фр.* balance — ваги) — збереження рівноваги, урівноваження або зведення балансу.

БАЛАНЧИН (BALANCHINE) ДЖОРДЖ (при народженні — **БАЛАНЧІВАДЗЕ ГЕОРГІЙ МЕЛІТОНОВИЧ**) (1904—1983) — американський хореограф і балетмейстер, що поклав початок американському балету і сучасному неокласичному балетному мистецтву. Працював в Академічному театрі опери і балету в Петрограді (1921—1924). За кордоном з 1924, організатор і керівник «Школи американського балету» (1934) і на її основі створив трупи «Американський балет» — «Нью-йоркський міський балет» з 1948.

БАЛАТЕНЛОВАШ — палеолітичне поселення мустьєрської культури в Угорщині. Відкрито дві шахти середнього палеоліту, в яких добувалися природні барвники лимоніт і гематит. У шахтах знайдено понад сто знарядь, зроблених із рогів та костей благородного і гігантського оленя (сокири, вістря, лопатки). Підраховано, що давні мешканці цих місць добули з копалень бл. 25 м^3 барвників.

БАЛАТОН — озеро на заході Угорщини, найбільше в Центральній Європі, розташоване в улоговині тектонічного походження на Середньодунайській рівнині, витягнутій уздовж південно-східного підніжжя гір Баконь. Площа — 594 км^2, довжина — 79 км, ширина — 1,2—12,4 км, середня глибина — 3,6 м (максимальна — 12,5 м), довжина берегової лінії — 236 км, об'єм води — 1,9 км^3, площа водозбору — 5181 км^2. Дно озера вкрите дрібним піском, через невелику глибину вода в озері добре прогрівається (до 26 °С).

БАЛАХІВКА — селище міського типу (площа — 0,9 км^2, населення — 0,9 тис. осіб) Петрівського району Кіровоградської області України. Розташоване на лівому березі річки Інгулець, засноване (1957) у зв'язку з початком видобутку бурого вугілля відкритим способом у даній місцевості, смт з 1968. Поверхня селища є хвилястою рівниною (з перевищенням висот до 40 м) із загальним похилом на південь.

БАЛА-ХІССАР ФОРТЕЦЯ — історична фортеця на пагорбі в афганській столиці Кабул. Перші укріплення на цьому місці відомі з V ст., але з часом фортифікацію неодноразово перебудовували. Протягом багатьох століть вона була укриттям для правителів Афганістану. Під час другої англо-афганської війни (1880) фортеця була частково зруйнована за наказом англійського генерала Робертса.

Нині за її стінами розміщуються частини афганської армії.

БАЛАШІ (BALASSI) БАЛІНТ (1554–1594) – угорський вояк, поет, перекладач, засновник угорської ліричної поезії. Походив із дворянської кальвіністської родини, здобув добру освіту, володів сімома мовами, писав угорською, словацькою та турецькою. Автор духовних віршів, патріотичних і військових пісень, любовної лірики, перекладів з латини та німецької. Його поезії дуже близькі до народної пісенної творчості, а любовні вірші три сторіччя поширювалися в рукописах.

БАЛАЯН РОМАН ГУРГЕНОВИЧ (нар. 1941) – радянський український кінорежисер, сценарист і продюсер, лауреат Державної премії СРСР (1987), народний артист України (1997). Освіту здобув у Єреванському театральному інституті (1964) і Київському інституті театрального мистецтва (1969). Режисер кінофільмів: «Бирюк» (1977), «Полеты во сне и наяву» (1982), «Храни меня, мой талисман» (1986), «Филер» (1987), «Леди Макбет Мценского уезда» (1989), «Райские птицы» (2008) та ін.

БАЛДАХІН (*іт.* baldacchino – шовкова тканина з Багдада) – ошатний навіс над троном, парадним ложем, церковним вівтарем, що спершу виготовлявся з тканини (пізніше також із каменю, дерева, металу). Перші з'явилися на стародавньому Сході – над царем носили велику парасольку, що захищала від дощу і спеки. У багатьох культурах балдахін є символом влади.

БАЛДІН ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (нар. 1932) – радянський український скульптор-монументаліст. Освіту здобув у Ленінградській академії мистецтв (1965), згодом переїхав до Донецька, де створив такі пам'ятники: «Визволителям Донбасу» (1984), «Володимиру Дегтярьову» (2001), «Зціленому хворому» (2001), «Мельпомена» (на Донецькому драматичному театрі) (2005), «Жертвам чорнобильської катастрофи» (2006), «Жертвам Голокосту» (2006) та ін.

БАЛДУГІЙН ШАРАВ (1866–1939) – монгольський художник, портретист, майстер агітаційного плакату, ілюстратор, основоположник сучасного монгольського образотворчого мистецтва. Освіту здобув у буддійському монастирі, де навчався буддійської іконографії, виявивши чудові здібності до живопису. Найвідоміші твори: «Зелена Тара», «Велика дакіні Дондогдулам», «Один день у Монголії», «Ундур Богдо-геген», «Свято кумису», «Сухе-Батор», «Портрет Леніна» та ін.

БАЛЕАРСЬКЕ МОРЕ – окраїнне море, розташоване на півдні Європи біля східних берегів Піренейського півострова (узбережжя Іспанії), відокремлене від основної акваторії Середземного моря Балеарськими островами. Площа – 86 тис. км^2, середня глибина – 767 м, максимальна – 2132 м, середня температура води на поверхні +12–25 °С, солоність 36–38 %, дно піщано-мулисте. Впадають річки Піренейського півострова: Ебро, Турія, Хукар та ін., найбільші порти: Валенсія, Барселона і Пальма.

БАЛЕАРСЬКІ ОСТРОВИ – група островів у Середземному морі, які утворюють окрему автономну область Іспанії. Загальна площа – 4992 км^2, населення – 1,1 млн осіб. Включають острови: Мальорка, Менорка, Ібіца, Кабрера, Форментера. Римський консул Квінт Цецилій Метелл Балеарський захопив (123 до н. е.) острови, які стали римською колонією. Згодом Балеарські острови були незалежним королівством маврів (1009–1232), завойовані Арагоном (1343).

БАЛЕРИНА (*іт.* ballerina – танцівниця) – назва професійної балетної танцівниці (чоловічий еквівалент – артист балету або танцівник). У балетній трупі може займати положення: прими (провідна балерина трупи), першої танцівниці, солістки, корифейки або танцівниці кордебалету.

Балерина

БАЛЕТ (*іт.* ballare — танцювати) — вид сценічного мистецтва, танцювальна театральна вистава, у якій музика поряд із танцем відіграє важливу роль у розвитку сюжету і створенні відповідного настрою; синтетичний вид сценічного мистецтва, у якому зміст вистави розкривається в основному засобами танцю, міміки і музики. Джерела виникнення балетного жанру закладені в народних іграх, хороводах, сюжетних танцях тощо. Вважається, що балет зародився в Італії (XVI ст.).

БАЛЕТМЕЙСТЕР (*нім.* ballettmeister) — автор і постановник балетів, танців, хореографічних номерів, танцювальних сцен в опері та опереті, керівник балетної трупи, який ставить хореографічні сцени, танці, створює систему рухів у просторі сцени або танцювального майданчика, визначає грим і костюми персонажів, вибирає декорації та освітлення, підпорядковуючи все це основній ідеї, завдяки чому танцювальне видовище є гармонійним дійством.

БАЛЗУКЕВИЧ (BAŁZUKIEWICZ) БОЛЕСЛАВ (1879—1935) — польський скульптор. Освіту здобув у Краківській академії мистецтв (1902), стажувався у Парижі (1903). Професор і завідувач кафедри скульптури Віленського університету Стефана Баторія (1919—1935). Автор скульптури «Електри» (1902) на віленській електростанції, пам'ятників композитору Станіславу Монюшко (1922) і банкіру Юзефу Монтвіллу (1911), обеліску поету, публіцисту і журналісту Чеславу Янковському (1933) та ін.

БАЛІ МОРЕ — море Тихого океану, розташоване між островами Ява, Балі, Ломбок, Сумбава, Сулавесі і Мадура. Площа — бл. 40 тис. км^2, середня глибина — 411 м, максимальна — 1590 м (западина Балі), температура води +27—28 °С, солоність — 33—34 %, дно переважно вкрите осадами з високим вмістом вулканічного туфу. Притоки змішані. Найбільший порт — Субарая.

БАЛІ ОСТРІВ — острів у Малайському архіпелазі, у групі Малих Зондських островів (Індонезія). Омивається з півдня Індійським океаном, з півночі — морем Балі, із заходу відділений Балійською протокою від острова Ява, зі сходу — Ломбокською від острова Ломбок. Площа острова — 5,6 тис. км^2 (150 × 80 км), населення 3,4 млн осіб. Два великих діючих вулкани заввишки 3142 м і 1717 м. Клімат екваторіально-мусонний, два сезони: сухий (червень-жовтень) і вологий (листопад-березень).

БАЛІЙЦІ — народ (до 3,7 млн осіб), що мешкає на островах Балі й Ломбок (західна частина) в Індонезії. Мова належить до західнозондської зони австронезійських мов, сповідують балійський варіант індуїзму, особливо популярний культ Шиви. Основні заняття — хліборобство (рис, кукурудза, кокосова пальма, чай та ін.) і розведення свиней. Мають давню високу культуру, відомі їхні керамічні вироби, тканини, різьблення по дереву та каменю, ювелірні вироби; вправні танцюристи й музиканти.

БАЛІСТА (*грец.* ballo — кидаю) — антична зброя для метання сферичних кам'яних снарядів. Стародавні греки називали їх палінтонами, а римляни — балістою. Конструктивно вона була подібна до катапульти (що стріляє стрілами або дротиками майже горизонтально) і відрізнялася хіба що траєкторією польоту снаряду. Катапульта відома (399 до н. е.) на півсторіччя раніше за використання балісти, появу якої пов'язують з часами Александра Македонського.

БАЛІСТИКА — наука, що вивчає рух і зіткнення снарядів (куль, бомб, ракет тощо). Для снарядів, випущених зі звичайної зброї, найважливішими зовнішніми факторами, що впливають на рух, є температура, атмосферний тиск, сила вітру тощо, а для балістичних ракет додаються швидкість обертання Землі та ін. Головним завданням балістики є математичне розв'язання питання залежності кривої польоту (траєкторії) тіл від її чинників (сили пороху, нарізки ствола, сили тяжіння, опору повітря, тертя тощо).

БАЛКА — у геоморфології: суха або з тимчасовим водотоком долина (завдовжки від 300—500 м до 20—30 км), має полого-увігнуте дно (часто без вираженого річища), опуклі схили, що плавно переходять у вододільні простори, схили і дно задерновані та часто вкриті чагарником або лісом; у будівництві та машинобудуванні: конструктивний елемент зазвичай у вигляді бруса (залізобетонного, сталевого чи дерев'яного), що працює головним чином на вигин.

БАЛКА ШИРОКА — золоторудне родовище в Середньому Придніпров'ї у Дніпропетровській області України, запаси якого оцінюються

в 130 т благородного металу. Виділяються руди трьох типів: золото-сульфідно-залізисті (найбільш поширений, мінеральний склад представлений в основному кварцом, хлоритом, магнетитом і сульфідами), золото-поліметалеві і золото-кварцово-сульфідні. Вміст золота 4—7 г на 1 т породи, форма золотин — лусочки або листочки.

БАЛКАНО-КАВКАЗЬКА РАСА — одна з малих рас, що входять до складу великої європеоїдної раси. Характеризується брахікефалією, низьким широким обличчям, темним прямим або хвилястим волоссям, темними або змішаними очима, сильним розвитком бороди і волосяного покриву на тілі, зростом вище середнього. Поширена на Кавказі (переважна частина корінного населення), в колишній Югославії, на півдні Австрії та півночі Італії, в північній Греції та сусідніх країнах.

БАЛКАНСЬКА ВІЙНА (1912–1913) (ПЕРША) — тривала з 9 листопада 1912 до 30 травня 1913 між Балканським союзом (куди входили Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія) і Туреччиною. За Лондонським мирним договором (1913) Туреччина, зазнавши поразки, втрачала всі свої європейські володіння, крім Стамбула і невеликої частини південної Фракії.

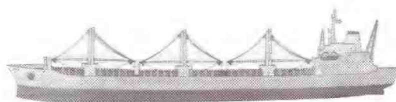
БАЛКАНСЬКА ВІЙНА (1913) (ДРУГА) — тривала з 29 червня до 10 серпня 1913 між Болгарією та Грецією, Сербією і Чорногорією (до яких приєдналися Румунія і Туреччина). Завершилася поразкою Болгарії, яка за Бухарестським мирним договором (1913) поступилася Румунії південною Добруджею, Греції — південною Македонією і частиною західної Фракії, Сербії — північною Македонією. Балканські війни (перша і друга) призвели до загострення міжнародних суперечностей, прискоривши початок Першої світової війни.

БАЛКАНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ — півострів на півдні Європи, площа — 505 тис. км^2, на 950 км врізається в моря: Середземне, Адріатичне, Іонічне, Мармурове, Егейське і Чорне, з сильно розчленованими берегами. Північна межа — від Трієстської затоки долинами річок Сава і Дунай до гирла. На Балканах розташовані (повністю або частково) Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Македонія, Румунія, Словенія, Сербія і Чорногорія, Туреччина, Хорватія. Клімат помірно континентальний (на півночі) і субтропічний (на півдні).

БАЛКАРСЬКА (КАРАЧАЇВСЬКА) МОВА — одна з тюркських мов, якою розмовляють карачаївці і балкарці (до 420 тис. осіб). Належить до північно-західної (половецько-кипчакської) групи тюркських мов, поширена в Карачаєво-Черкесії та Кабардино-Балкарії (одна з державних мов), у Середній Азії, Туреччині, в країнах Близького Сходу. Писемність на основі арабського письма (1920—1924), латиниці (1924—1936) і кирилиці з 1936.

БАЛКАРЦІ — один із давніх гірських тюркських народів Північного Кавказу, разом із карачаївцями є корінним народом Кабардино-Балкарії, населяючи (бл. 130 тис. осіб) переважно її гірські і передгірські райони. Балкарські громади є також у Казахстані, Узбекистані, Туреччині, США тощо. Балкарці разом зі спорідненими карачаївцями розмовляють карачаєво-балкарською мовою, за віросповіданням майже виключно мусульмани-суніти.

БАЛКЕР (*англ.* bulk — навалювати, насипати і carrier — перевізник) — спеціалізоване судно для перевезення вантажів насипом і навалом (наприклад, зерно, вугілля, руда, цемент та ін.). Перше судно подібного класу побудоване 1852, а нині в роботі перебуває бл. 7 тис. таких кораблів, що становить 40 % світового торговельного флоту.

Балкер

БАЛКТАНКЕР (НАФТОРУДОВІЗ) — морське або річкове вантажне судно спеціальної споруди, здатне перевозити сипкі та рідкі вантажі. Зазвичай для перевезення рідких вантажів використовується бортові посудини, а для перевезення сипких — середні відсіки. Використання подібних суден у порівнянні з танкерами може знизити холостий пробіг суден, оскільки нафторудовіз може перевозити нафтопродукти в одному напрямку, а руду в зворотному.

БАЛЛА (BALLA) ДЖАКОМО (1871—1958) — італійський художник, один з основоположників

італійського футуризму. У зрілій творчості (1910-ті) перейшов від фігурних композицій до абстракцій. Переконаний прихильник спіритизму, будував свій живопис як «метафізичні полотна», розраховуючи передати фарбами душевний стан або швидкоплинну чуттєвість без зовнішнього зв'язку з конкретним зображенням.

БАЛЛМЕР (BALLMER) СТІВЕН ЕНТОНІ (нар. 1956) — американський мільярдер, генеральний директор корпорації «Майкрософт» («Microsoft») з 2008. Будучи найманим працівником, мав статки 15 млрд доларів США (2007) і став першим мільярдером у світі, зобов'язаним своїми статками опціонам, отриманим від роботодавця (корпорації «Microsoft»), де не був ні засновником, ні родичем засновника. Його дід по материнській лінії Шлойме Дворкін і прадід жили та поховані в Пінську (Республіка Білорусь).

БАЛМЕР (BULMER) ПЕЧЕРА — найдовша печерна система, довжина — 66 км, у надрах гори Оуен у районі Тасман на північному заході острова Південний Нової Зеландії. Вважається, що печеру напередодні Нового року (1984) відкрив Джон Паттерсон, який перевірив її значну довжину, кинувши в неї камінь і рахуючи час його падіння. Печера Балмер відома рятувальною операцією (1998), коли 80 спелеологів визволяли свого колегу, який впав у підземеллі і зламав щелепу.

БАЛОН (*фр.* ballon — м'яч) — багатозначний термін: закрита посудина кулястої або циліндричної форми (зазвичай для рідин і газів); кількість чого-небудь (рідини або газу), що вміщується в посудину-балон; гумова автомобільна або велосипедна шина (камера), заповнена повітрям; оболонка аеростата, що наповнюється газом; у банківській справі: кредит, який має бути повернутий не по частинах (амортизаційний метод), а повною сумою один раз.

БАЛТА — місто (площа — 23 км^2, населення — 19,4 тис. осіб) на півночі Одеської області України, центр Балтського району. Відома з XVI ст., статус міста з 1797, столиця Молдавської АРСР (1924—1929). Розташована на берегах річки Кодима (притока Південного Бугу), деякий час називалася Юзефград — на честь князя Юзефа Любомирського.

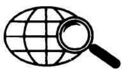
БАЛТАРОВИЧ ВОЛОДИМИР СИМЕОНОВИЧ (СТОН-БАЛТАРОВИЧ) (1904—1968) — український співак-аматор (тенор), композитор. Навчався у Вищому музичному інституті у Львові (1922—1925). Мешкав у Львові (1931—1939), де запам'ятався як організатор музичного життя, і Празі (1946—1968). Автор оперет «Мефістіада» (1931), «Подружжя в двох помешканнях» (1934), «Жабуриння» (1934), солоспівів і хорів на слова Т. Шевченка та сонати для скрипки й фортепіано.

БАЛТАЧА СЕРГІЙ ПАВЛОВИЧ (нар. 1958) — радянський український футболіст (захисник і півзахисник), заслужений майстер спорту СРСР (1986). Вступав за клуби «Металіст» Харків (1976), «Динамо» Київ (1977—1988), «Іпсвіч Таун» Англія (1988—1990), «Сент-Джонстон» Перт, Шотландія (1990—1993), «Каледонієн» Шотландія (1993—1995). Чемпіон СРСР (1980, 1981, 1985, 1986), володар Кубка СРСР (1978, 1982, 1985, 1987), Кубка володарів Кубків УЄФА (1986). Провів 391 матч, забив 8 голів.

БАЛТИ (БАЛТСЬКІ НАРОДИ) — народи індоєвропейської мовної групи, які населяли (I—XI ст.) південно-східну Прибалтику до Верхнього Дніпра. Західні балти (голядь, кріва, дайнова, ятвяги та ін.) були асимільовані (XII—XVI ст.) слов'янами, східні балти (пруси) — німцями (XIII—XVII ст.). Частина балтів (XIII ст.) увійшла до Великого князівства Литовського, решта підкорені Тевтонським та Лівонським орденами. Вважається, що західні балти є предками сучасних білорусів, а східні — сучасних литовців і латишів.

БАЛТІВ РЕЛІГІЇ — політеїстичні вірування давніх мешканців Прибалтики (пруссів, литовців, латишів), серед яких особливо шанувалися божества неба (Дієвас, Перкунас), небесних тіл (Сонце, Місяць) та Зе́млі (Земина), чимало нижчих божеств і демонів, поширювався культ святих дерев (дубів, лип), каменів, рік, гір та вогню.

БАЛТІЙСЬКА РАСА — мала раса в складі великої європеоїдної раси, що виділяється переважно при популяційному підході і пов'язана з народами, які мешкають на Балтиці. Виділена (1930-ті) європейськими антропологами під назвами: східнобалтійська, біломорсько-балтійська або північноєвропейська локальна раса. Її ознаками вважаються: світло-русяве волосся, світле забарвлених рай-

дужної оболонки, ширина обличчя бл. 140 мм; середньовисоке перенісся.

БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ (*давньорус.* Варязьке море) – солонувате внутрішнє море Атлантичного океану, розташоване в Північній Європі. Обмежене Скандинавським півостровом, континентальною частиною Європи і данськими островами. Сполучене зі Світовим океаном через протоки Каттегат, Ересунн, Великий і Малий Бельт. Площа – 377 тис. км^2, об'єм – до 21 тис. км^3, довжина – 1600 км, середня ширина – 193 км, середня глибина – 55 м (максимальна – 459 м), довжина берегової лінії – до 8 тис. км.

БАЛТІЙСЬКИЙ ЩИТ – виступ докембрійського фундаменту на південному заході Східноєвропейської платформи. Займає південно-східну половину Скандинавського півострова, Кольський і Карельський півострови. У його будові виділяють три великі частини – геоблоки (сегменти): східний (Кольсько-Карельський), центральний (Свекофенський) і західний (Південноскандинавський). Найдавнішими породами є архейські, віком 2,7–2,5 млрд років, широко розвинені молодші, протерозойські утворення.

БАЛТІЙСЬКІ КРАЇНИ (БАЛТІЯ, ПРИБАЛТИКА) – область у Північній Європі, що омивається Балтійським морем і приблизно відповідає сучасним Естонії, Латвії, Литві і колишній Східній Пруссії, включаючи Калінінградську область Росії). Прибалтійські (до останньої чверті XIX ст. – Остзейські) держави (республіки, губернії, провінції тощо) – суверенні або адміністративно-територіальні утворення в межах інших країн.

БАЛТІЙСЬКІ МОВИ – мовна група (понад 4,5 млн осіб), що є особливою гілкою винятково архаїчних (особливо литовська) індоєвропейських мов. Вважається, що були поширені (I тис.) на значній території від Балтики до верхів'їв Волги і Полісся. Група включає 2 живі мови (латиська і литовська), засвідчену в пам'ятниках прусську мову (вимерлу в XVII ст.) і щонайменше 5 мов, відомих лише з топоніміки та ономастики (куршська, ятвязька, галіндська або голядська, земгальська і селонська).

БАЛТСЬКИЙ РАЙОН – район на півночі Одеської області, утворений 1923, площа – 1,3 тис. км^2, населення – 43,8 тис. осіб (у т. ч. міське – 19,4 тис. осіб). Межує з Кодимським, Котовським, Ананьївським, Любашівським, Савранським, Чечельницьким і Гайворонським районами, адміністративний центр – Балта. Поверхня рівнинна, абсолютні висоти – 100–280 м, розчленована глибокими (до 80–100 м) долинами річок Кодима, Савранка, Зозулька і Смолянка (басейн Південного Бугу), балками та ярами.

БАЛУЄВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1958) – радянський і російський актор театру і кіно. Освіту здобув у Школі-студії МХАТ (1980), актор театру Радянської армії (1981–1986), Московського театр ім. М. Єрмолової (1986–1991), активно працює в антрепризах. Ролі у фільмах: «Жена керосинщика» (1988), «Мусульманин» (1995), «Му-му» (1998), «В августе 44-го...» (2001), «Спецназ» і «Антикиллер» (2002), «Турецкий гамбит» і «Охота на изюбря» (2005), «Кандагар» (2010) та багатьох ін.

БАЛФІНЧ (BULFINCH) ЧАРЛЗ (1763–1844) – американський архітектор. Освіту здобув у Гарвардському університеті (1781), стажувався в Європі. Побудував кілька будинків у фешенебельному районі Бікон-Хілл у Бостоні (1786–1790). Автор будинків штату в Бостоні, Массачусетсі (1788–1791), в Хартфорді, Коннектикут (1792–1796) і в Огюсті, Мен (1829–1831). Головний архітектор будівлі конгресу США (Капітолію у Вашингтоні).

БАЛХАШ – безстічне напівпрісноводне озеро в східній частині Казахстану, друге за розмірами непересихаюче солоне озеро (після Каспійського моря) і 13-те серед озер світу. Воно поділене вузькою протокою на дві частини з різними хімічними характеристиками води – практично прісною у західній частині і солонуватою в східній. Площа – 16,4 тис. км^2, розташоване на висоті 340 м, має форму півмісяця, завдовжки до 600 км, завширшки 9–19 км (у східній частині) і до 74 км (у західній), середня глибина – 5,8 м.

БАЛЬ АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1958) – радянський український футболіст (захисник і півзахисник) і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1986). Вступав за клуби «Карпати» Львів (1977–1980), «Динамо» Київ (1981–1990), «Маккабі» Тель-Авів (1990–1991), «Бней-Єгуда» Тель-Авів (1991–1993). Чемпіон СРСР (1981, 1985, 1986, 1990), володар

Кубка СРСР (1982, 1985, 1987, 1990), Кубка володарів Кубків УЄФА (1986). Тренував клуби Ізраїлю та України.

БАЛЬБОА – грошова одиниця Республіки Панама, за міжнародним позначенням PAB, 1 панамський бальбоа дорівнює 100 сентесимо. Введена (1904) і названа на честь іспанського конкістадора Васко Нуньєс де Бальбоа. В обігу монети 1, ½, ¼, ⅒ бальбоа, 5 і 1 сентесимо, а також пам'ятні монети номіналом 500, 200, 100, 75, 50, 20, 10, 5 і 1 бальбоа. Курс має тверду прив'язку до долара США за співвідношенням 1:1. Роль паперових грошей виконують долари США, які є законним платіжним засобом.

БАЛЬБОА ВАСКО НУНЬЄС ДЕ (бл. 1475–1517) – іспанський конкістадор. Розорився 1510, ведучи справи на власній плантації на острові Еспаньола (сучасний Гаїті), почав завоювання внутрішніх областей Панамського перешийка. Першим з європейців побачив Тихий океан (1513), назвав його Південним морем і оголосив володінням іспанської корони. Звинувачений губернатором Панами у підготовці заколоту (1517), відданий під суд і страчений (відрубали голову).

БАЛЬЗАК (BALZAC) ОНОРЕ ДЕ (1799–1850) – французький письменник. Автор епопеї «Людська комедія», що складається з 90 романів та оповідань, пов'язана загальним задумом і багатьма персонажами: «Невідомий шедевр» (1831), «Шагренева шкіра» (1830–1831), «Євгенія Гранде» (1833), «Батько Горіо» (1834–1835), «Цезар Біротто» (1837), «Втрачені ілюзії» (1837–1843), «Кузина Бетта» (1846). Епопея письменника – грандіозна за широтою охоплення реалістична картина французького суспільства.

БАЛЬЗАМ – термін має кілька значень: спиртова настоянка різних цілющих трав, міцний алкогольний напій (спирту 40–45 % і більше), якому натуральні добавки з трав, коріння, плодів та ефірних олій надають своєрідного смаку та аромату; ліки – смола деяких дерев, що володіє цілющими властивостями; гігієнічно-косметичний засіб (бальзам-ополіскувач) для інтенсивного догляду за волоссям після їх миття, застосовується для поліпшення структури волосся, надання шовковистості і блиску.

БАЛЬМОНТ КОСТЯНТИН ДМИТРОВИЧ (1867–1942) – російський поет. Навчався у Московському університеті, але був виключений (1887) за участь у студентському русі. Багато мандрував світом, здійснив навколосвітню подорож (1912). Емігрував із Росії (1920), жив у Парижі. Кращі його вірші відзначаються музичністю і вишуканим внутрішнім римуванням. Створив перший повний російський переклад поеми «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі (1910) та віршований переклад «Слова о полку Ігоревім» (1930).

БАЛЬНЕОЛОГІЯ (*лат.* balneum – купання і наука) – розділ медицини, що вивчає лікувальні мінеральні води, їх властивості, класифікацію та критерії оцінки терапевтичного впливу на організм при різних захворюваннях. З лікувальними цілями (зовнішньо і внутрішньо) застосовують найрізноманітніші мінеральні води.

БАЛЬНИЙ ТАНЕЦЬ – група різних парних танців, деякі з яких мають народні витоки, виконувалися на балах (звідки назва) в палацових залах переважно на паркеті. До групи бальних включено парні танці, що виконуються чоловіком і жінкою. Зазвичай змагаються за двома програмами: європейською (Standart, або Modern) – повільний вальс, танго, віденський вальс, повільний фокстрот і квікстеп (швидкий фокстрот); латиноамериканською (Latin) – самба, ча-ча-ча, румба, пасодобль і джайв.

БАЛЬНІСТЬ ЗЕМЛЕТРУСУ – інтенсивність землетрусу, виражена в балах. 12-бальна шкала Медвєдєва-Шпонхойєра-Карніка (1964) характеризує землетруси різної бальності: 1–4 – слабкі, без руйнувань; 5–7 – сильні, руйнують старі споруди, 8 – руйнівні, частково руйнуються міцні будівлі; 9 – спустошливі, руйнується більшість будівель; 10 – нищівні, руйнуються мости, трубопроводи, зсуви; 11 – катастрофи, руйнування всіх споруд, 12 – сильні катастрофи, великі зміни рельєфу місцевості на широкій площі.

БАЛЬЧАНСЬКА БАЛКА – ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення з 1975 біля с. Орловське Вільнянського району Запорізької області України. На площі 0,28 км^2 охороняється ділянка типчаково-ковилової степової рослинності на схилах та байрачний ліс (із дуба звичайного, клена гостролистого та ясена звичайного з бузиною, глодом, бирю-

чиною, фіалкою, бугилою, гравілатом та ін.) на дні балки лівого берега Дніпра.

БАЛЮК ІВАН МАХТЕЙОВИЧ (нар. 1938) – радянський український державний менеджер сільського господарства, Герой України (2007). Працював різноробом, помічником бригадира тракторної бригади, автомеханіком (1951–1970), головним інженером і головою «Сільгосптехніки» (1970–1979), головою колгоспу «Вітчизна» (1979–1982) і «Радянська Україна» (1982–1992). Директор приватної агрофірми «Україна» у Великобагачанському районі Полтавської області.

БАЛЯС ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ (1906–1980) – український художник, графік і скульптор. Освіту здобув у Львівській політехніці й Варшавській Академії мистецтв (1938). Викладав у Мистецько-промисловому інституті у Львові (1939–1944), створив чимало екслібрисів, картину «Панорамний вид Львова». Працював у Канаді з 1947, де виконав іконостас (1953) кафедрального собору Св. Володимира в Торонто, мозаїки: «Козак Мамай», «Св. Княгиня Ольга», «Св. Князь Володимир», «Ватаг гуляє» та ін. роботи.

БАЛЯСИНА – невисокі фігурні стовпчики у вигляді колон (іноді з різьбленим декором), що підтримують поручні огороджень балконів, сходів, парапетів тощо і виготовляються з дерева, каменю, металу або ін. матеріалів. Подібні елементи широко застосовуються в меблевому виробництві.

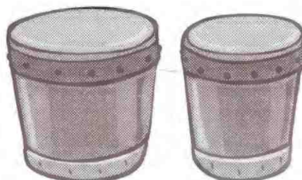
БАМАКО (*фр.* Bamako) – столиця (площа – 252 км^2, населення – 1,8 млн осіб) держави Малі і порт на річці Нігер, розташована в південно-західній частині країни. Довгі часи переживає неконтрольоване зростання населення, на рік здобуття незалежності (1960) в ній мешкало лише до 100 тис. осіб. Клімат тропічний і дуже спекотний, середні температури не опускаються нижче 30 °С протягом усього року, а середньорічний рівень опадів становить 1120 мм, майже всі вони випадають з травня до вересня.

БАМБАРА (БАМАНА) – народ групи мандинго (до 4,8 млн осіб), з яких більшість мешкає в Малі, в Кот-д'Івуарі (до 230 тис. осіб) і десятки тис. у Гвінеї, Мавританії і Гамбії, Сенегалі й Буркіна-Фасо. Переважна більшість за релігійними віруваннями є мусульманами-сунітами, а частина дотримується традиційних вірувань. Говорять мовою бамбара (є державною в Малі нарівні з французькою), писемність – латинська. Традиційне житло суданського типу, кругле, з конічним дахом на каркасі.

БАМБАТА – комплекс археологічних культур, досліджений (1918–1939) в однойменній печері в Зімбабве (Африка). Під час розкопок печери над ашельським і мустьєрським шарами виявлена товща печерних відкладів, насичена предметами багатої та оригінальної культури. Вона пов'язана з попередньою (мустьєрською), для неї особливо характерні великі вістря двох видів (широкі і вузькі). Відклади культури перекриті шарами епохи неоліту і часу появи заліза.

БАМБУК (*лат.* Bambuseae) – рослини родини Злаки (Poaceae) зі струнким, високим стеблом, кронами, трав'янистим листям. Майже всі бамбукові досягають величезних розмірів (до 38 м), при цьому окружність стебла досягає 80 см, тобто до 25 см в діаметрі. Вважаються найважливішими технічними культурами в багатьох країнах світу, а звичайний бамбук порівнюється в цьому плані тільки з кокосовою пальмою. Поширений в обох півкулях Землі, бамбук – це єдина їжа великої панди.

БАМБУЛА – ударний музичний інструмент невизначеної висоти звуку з сім'ї мембранофонів афро-американського походження, барабан у вигляді бамбукового бочонка з натягнутою на ньому воловою шкірою. Був поширений у першій половині XIX ст. серед чорношкірих мешканців Нового Орлеана (США), що збиралися вечорами для танців на міському майдані Конго.

Бамбула

БАМБУРГ ЗАМОК (*англ.* Bamburgh) – фортеця на півночі Англії у графстві Нортумберленд неподалік від кордону з Шотландією. З літопи-

сів відомо, що король англів Іда переніс свою столицю на місце нинішнього Бамбурга. Кам'яний замок на 50-метровому горбі на березі Північного моря постав у XI ст. за Роберта де Моубрея. Замок придбав (1894) англійський промисловець Вільям Армстронг, завершив роботи з його відновлення, перетворивши його на власну резиденцію і музей.

БАМІЛЕКЕ – народ (понад 2,3 млн осіб), що мешкає в Камеруні й населяє західний, південно-західний і прибережний регіони країни. Розмовляє на низці споріднених мов бантоїдної гілки бенуе-конголезької сім'ї. За лінгвістичною класифікацією виділяють 11 мов/діалектів. Представники поділяють себе на щонайменше 100 різних груп, пов'язаних історично, культурно та лінгвістично, кожною з них керує староста.

БАМІЯ (ОКРА, або **ДАМСЬКІ ПАЛЬЧИКИ)** (*лат.* Abelmoschus esculentus) – овочева культура, однорічна трав'яниста рослина, вид роду Абельмош (Abelmoschus) родини Мальвові. Висота рослини – від 30–40 см (карликові сорти) до 2 м (високорослі форми). Плоди – багатонасінні пірамідальні коробочки видовженої форми, подібні до стручків зеленого перцю, вкриті тонкими волосками.

БАНАН (*лат.* Musa) – рід багаторічних трав'янистих рослин родини Бананові (Musaceae), батьківщиною яких є тропіки Південно-Східної Азії, зокрема Малайський архіпелаг. Бананами також називають плоди цих рослин, які вживають у їжу. Рід об'єднує понад 40 видів, поширених переважно у Південно-Східній Азії і на островах Тихого океану. Банан, що широко культивується в тропічних країнах, серед вирощуваних культур посідає 4 місце в світі, поступаючись лише рису, пшениці та кукурудзі.

БАНАНАЛ – річковий острів (найбільший у світі), розташований у середній течії річки Арагуая (штат Токантінс, Бразилія). Площа – 19,2 тис. км^2, довжина – до 300 км, ширина – до 160 км. Південна частина острова визнана (1973) індіанською територією, а північна (бл. третини) належить до національного парку Арагуая. Острів не з'єднаний з берегом мостами і сполучення здійснюється за допомогою водного транспорту.

БАНАХ (BANACH) СТЕФАН (1892–1945) – польський математик. Освіту здобув у Львівській політехнічній школі (1914). Професор Львівського університету та Львівської політехніки з 1924, декан фізико-математичного факультету Львівського університету з 1939. Член Польської АН та член-кореспондент АН УРСР. Один з творців сучасного функціонального аналізу та львівської математичної школи. Вивчені лінійні простори дістали назву «простір Банаха» і мають велике значення для сучасної математики.

БАНГАЛОР – місто (площа – 741 км^2, населення – 5,5 млн осіб), адміністративний центр штату Карнатака на півдні Індії. Розташоване на плоскогір'ї Декан, у південно-східній частині штату, найбільший у країні науковий та індустріальний центр, який часто називають «індійською Силіконовою долиною» за велику кількість компаній, пов'язаних з інформаційними технологіями. Перша згадка 890, глиняна фортеця збудована 1537, столиця штату з 1947, відрізняється надзвичайно м'яким кліматом протягом року.

БАНГВЕУЛУ (BANGWEULU) – велике мілководне (до 5 м) озеро в Замбії, у верхів'ях річки Конго, на висоті 1100 м. Площа – від 4 тис. км^2 (у сухий сезон) до 15 тис. км^2 (під час літніх дощів), довжина – 75 км, ширина – до 40 км, береги заболочені. Живиться за рахунок приблизно сімнадцяти річок, з яких Чамбезі (витік річки Конго) є найбільшою. З озера витікає річка Луапула. Першим з європейців озеро відкрив Давид Лівінгстон (1868).

БАНГЕРА ОАЗА (BUNGER HILLS) – розташована на узбережжі Антарктиди, в західній частині Землі Вілкса (берег Нокса моря Моусона). Відкрита американським льотчиком Д. Бангером (1947), який здійснив посадку на лід замерзлого озера в цьому районі. Площа вільної від льоду оази 450–940 км^2, рельєф низькогірно-горбистий, багато прісних і солоних озер, обмежена крутими схилами материкових льодів.

БАНГІ (*фр.* Bangui) – столиця (площа – 67 км^2, населення – 718 тис. осіб) і найбільше місто Центральноафриканської Республіки. Засноване (1889) як французький військовий пост у колонії Убангі-Шарі, пізніше став адміністративним центром Французької Екваторіальної Африки. Назва в перекладі означає «пороги». За рейтинговим дослідженням (2009) визнане найгіршим містом світу, гірші

умови виявлено у воюючому на той час Багдаді. Клімат тропічних саван із сезоном дощів у травні-жовтні.

БАНГКА (БАНКА) – острів у Яванському морі на схід від Суматри (Індонезія). Площа – 11 910 км², населення – 645 тис. осіб, найбільше місто – Пангкалпінанг, яке є столицею провінції Бангка-Белітунг. Переважно низинні рівнини з болотами, невеликими пагорбами і піщаними пляжами. Належав Великобританії (1812–1814), Нідерландам (1814–1942), окупований Японією (1942–1945), з 1949 у складі незалежної Індонезії. Острів є одним із світових центрів видобутку олова.

БАНГКОК (КРУНГТЕП) – столиця (площа – 1552 км², населення – 9,1 млн осіб) і найбільше місто Таїланду, що розкинулося на східному березі річки Чаупхрая неподалік від впадіння в Сіамську затоку Південнокитайського моря. На столицю Бангкок (bang – село, kok – оливковий) перетворився (1782), коли король Рама I побудував палац на східному березі, перейменувавши місто на Крунг Тхеп (Місто Ангелів). Повна назва міста (понад 20 слів) – найдовша у світі. Клімат субекваторіальний з вологим сезоном (травень – жовтень).

БАНГКОКСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ АЕРОПОРТ СУВАРНАБХУМІ (*тайськ.* золота земля) – новий (2006) міжнародний аеропорт Бангкока і найбільший у Таїланді, один із флагманів Південно-Східної Азії. Розташований на схід від Бангкока, має дві паралельні злітно-посадкові смуги (завширшки 60 м, завдовжки 4000 і 3700 м), 120 стоянкових місць, у т. ч. 51 з телетрапами, і 69 віддалених, з них 5 можуть приймати Аеробус-А380. Перша черга аеропорту здатна пропускати 45 млн пасажирів і 3 млн т вантажів на рік.

БАНГКОКСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ КІНОФЕСТИВАЛЬ – кінофестиваль, започаткований (1998) у Багкоку Управлінням з туризму Таїланду. Приз – золота статуетка Кіннарі (напівжінки-напівптахи з тайської міфології), що вручається кращим фільму, актору, акторці, оператору, режисеру, фільму країн ASEAN, короткометражному азіатському фільму, документального фільму тощо, до того ж вручаються призи за внесок у світовий кінематограф і глядацьких симпатій.

БАНГЛАДЕШ (НАРОДНА РЕСПУБЛІКА БАНГЛАДЕШ) – держава в Південній Азії (колишній Східний Пакистан), із трьох боків оточена територією Індії, з півдня омивається водами Бенгальської затоки Індійського океану. Площа – 144 тис. км², населення – 169,5 млн осіб, столиця – Дака, устрій – парламентська республіка, офіційні мови – бенгальська (бангла), грошова одиниця – така. Розташована переважно на низинних алювіальних рівнинах Гангу і Брахмапутри з висотами до 10 м. Клімат типово мусонний.

БАНДА (BANDA) МОРЕ – море на заході Тихого океану, в Індонезії, між островами Малайського архіпелагу, є частиною т. зв. Австрало-Азійського Середземного моря. Площа – 714 тис. км², протяжність з півночі на південь – 500 км, зі сходу на захід – 1000 км, середня глибина – 3064 м (максимальна – до 7440 м, западина Вебера), середня річна температура води +27 °С, солоність – 33,0–34,5 %, припливи змішані (до 2,4 м).

БАНДАР-СЕРІ-БЕГАВАН (*малай.* Bandar Seri Begawan – Місто Його Сіятельства) – столиця (площа – 100 км², населення – 28,3 тис. осіб) і найбільше місто держави Бруней, розташоване на острові Калімантан Малайського архіпелагу. Поселення на березі річки Бруней відоме здавна (VII ст.), стало містом і центром британських володінь (1920), називалося Бруней, доки не дістало (1970) сучасну назву на честь колишнього султана Омара Алі Сайфуддіна. Клімат тропічний, вологий, опадів до 2000 мм/р.

БАНДЕРА – іспаномовне позначення військової частини, за розмірами відповідної батальйону. Використовувалося для позначення підрозділів у Німецькому іноземному легіоні – з'єднанні, що виникло з метою заміщення собою «Блакитної дивізії» фалангістів (1943). 250-та дивізія іспанських добровольців у Європі відома як Синя дивізія (*ісп.* Division Azul), що складалася з іспанських добровольців, які виступали на боці Німеччини під час Другої світової війни.

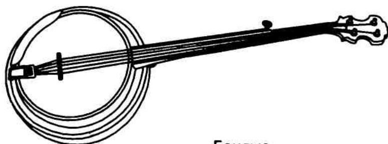
БАНДЕРА СТЕПАН АНДРІЙОВИЧ (1909–1959) – український політичний діяч, ідеолог українського націоналістичного руху XX ст., голова Проводу Організації українських націоналістів «бандерівської». Герой України (2010–2011) (посмертно). Освіту здобув у Стрийській гімназії (1927), після якої зайнявся

політичною діяльністю. У Галичині вважається ватажком визвольного руху XX ст., ліквідований спецслужбами СРСР пострілом зі спеціально виготовленого пістолета, що стріляв ампулами з ціаністим калієм.

БАНДЕРИ СТЕПАНА МУЗЕЙ ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ — музей у с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області, відкритий (2000) в спеціально побудованому будинку на батьківщині (родина Бандери мешкала в селі у 1906—1933) ватажка бандерівського руху на Західній Україні. Експозиція розкриває історію національно-визвольної боротьби, знайомить з життям, громадською і політичною діяльністю провідника Організації українських націоналістів — Степана Бандери (1909—1959).

БАНДЖАРИ (ЛАМБАДІ) — циганоподібна група в Індії, поширена в Раджастані, Мадх'я-Прадеш, Махараштра, Карнатаке і деяких інших штатах Індії. Приблизно половина з них розмовляє мовою ламбаді, на одному з раджастанських діалектів хіндустані, інші говорять мовами, що домінують у штатах проживання. Зважаючи на традиційно кочовий спосіб життя і побуту їх часто помилково називають «індійськими циганами».

БАНДЖО — струнно-щипковий музичний інструмент (4—9 струн), різновид гітари з резонатором (розширена частина інструмента вкрита шкірою, як барабан). Ймовірно, інструмент завезений до Америки із Західної Африки, де його попередниками були арабські інструменти. Став використовуватися менестрелями (XIX ст.) і проник у ранні джазові колективи як ритмічний інструмент. Гра на банджо здійснюється за допомогою плектра.

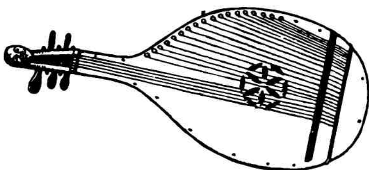

Банджо

БАНДРІВСЬКИЙ ДМИТРО ГРИГОРОВИЧ (1897—1983) — український і радянський письменник, мовознавець, етнограф і літературознавець. Освіту здобув у Львівському університеті (1931). Учителював, працював науковцем у Львівському філіалі Інституту суспільних наук АН УРСР, де досліджував питання фольклору, етнографії і діалектології. Автор книжок поезій «На ясний шлях» (1922—1923), повістей «Це було недавно» (1951), «Записки незнайомого» (1966), «В краю орлів» (1967) та ін.

БАНДУНГ (*інд.* Bandung) — місто (площа — 167 км^2, населення — 2,5 млн осіб) і столиця провінції Західна Ява на острові Ява (Індонезія), колишній центр нідерландської Східної Індії. Розташоване на висоті 680 м в басейні річки, оточене вулканічними горами (до 2400 м). Уперше згадується 1488, статус міста з 1810, коли колоніалісти проклали дорогу, місто-курорт для господарів плантацій (1910-ті). Клімат відносно прохолодний (середньорічна температура +23,6 °С) і вологий (опадів до 3500 мм/р.).

БАНДУРА — український народний струнний щипковий музичний інструмент. Має овальний корпус і короткий гриф. Струни (на старих інструментах — 12—25, на сучасних — 53—64) частиною натягаються над грифом (бунти, довші, звучать низько), частиною ж прикріплюються до деки (приструнки, коротші, звучать високо). Відрізняється повнотою звучання та яскравим характерним тембром. Лад бандури змішаний, грають на ній защипуючи струни пальцями з надітими спеціальними наперстками або без них.

Бандура

БАНДУРІВСЬКІ СТАВКИ — орнітологічний заказник загальнодержавного значення (1994) неподалік с. Бандурове Гайворонського району Кіровоградської області України. На площі 3,856 км^2 охороняється орнітофауна, що гніздиться на великих ставках річки Яланець і в заростях рогозу та очерету, у сприятливому середовищі існування багатьох видів водоплавних і болотних птахів (кілька видів качок, руда і сіра чаплі, гуска сіра, лиска, ле-

бідь-шипун, очеретянки, синиця вусата, вівсянка очеретяна та ін.).

БАНДУРКА БАЛКА — ботанічний заказник загальнодержавного значення (1974) біля с. Євецько-Миколаївка Новомосковського району Дніпропетровської області України. На площі 1,25 км^2 корінного правого берега річки Самара з високими крутосхилами, порізаними балками та ярами, охороняються природні берестові та ясенові діброви, ділянки штучних лісонасаджень, вільшаники, степові і лучні угруповання, в т. ч. єдина в регіоні популяція реліктового хвоща великого.

БАНЖУЛ (*англ.* Banjul) — столиця (36 тис. осіб, з передмістями — 543 тис.) Гамбії (Західна Африка), розташована на острові Святої Марії в гирлі річки Гамбія при впадінні в Атлантичний океан. Місто засноване (1816) як британський торговельний пост і центр поставки рабів під назвою Батерст (на честь Генрі Батерста, секретаря британського Міністерства у справах колоній), сучасна назва з 1973.

БАНЗАЙ (*яп.* десять тисяч років) — традиційне японське побажання довголіття, що українською умовно перекладається як «Хай живе!». У минулому зазвичай використовувалося як скорочений варіант «Тенно: Хейка Бандзай» — традиційне японське побажання десяти тисяч років життя імператора Японії. Часто використовувалося як бойовий клич японських воїнів (аналог європейського «ура»), зокрема приписуваний камікадзе. Цим словом також називають ділянку в парку зі штучним японським садом.

БАНІОНІС (BANIONIS) ДОНАТАС ЮОЗОВИЧ (нар. 1924) — радянський і литовський актор та режисер, лауреат Державної премії СРСР (1967, 1977), народний артист СРСР (1974). Освіту здобув у студії при Паневезькому театрі (1944) і в Державній консерваторії Литовської РСР (1984). У Паневезькому театрі понад 100 образів, ролі в фільмах: «Никто не хотел умирать» (1965), «Мертвый сезон» (1968), «Бегство мистера Мак-Кинли» (1975), «Клуб самоубийц, или Приключения титулованной особы» (1979).

БАНІЦІЯ (*лат.* bannitio — позбавлення всіх прав) — виведення з-під дії норм судочинства, оголошення вигнання з держави. Засуджений звався у Речі Посполитій банітою і, перебуваючи в межах держави, міг бути безкарно вбитим. Вирок стосувався усіх суспільних станів: шляхтича позбавляли честі (важливої тоді моральної категорії), міщан «висвітлювали», тобто осіб, що за свій злочин уникнули смертної кари, бичували, а міський кат при світлі ліхтаря випроваджував засудженого за міський мур.

БАНК (*іт.* banco — лавка, стіл, на яких міняйли розкладали монети) — фінансово-кредитна інституція, основною функцією якої є надання фінансових послуг юридичним і фізичним особам. Лихварі надавали гроші в борг під відсотки ще в сиву старовину. Банківська справа існувала у Вавилоні (VIII ст. до н. е.), а місцевим купцям був навіть відомий банківський білет, що називався гуду і був в обігу нарівні із золотом.

БАНК МІЖНАРОДНИХ РОЗРАХУНКІВ (БМР) — спеціалізований міждержавний фінансовий інститут, що об'єднує на акціонерній основі частину фінансових ресурсів центральних банків 30 країн. Створений (1930) задля координації надходжень і платежів, що виникали в зв'язку з репараціями, які сплачувала Німеччина країнам-переможцям у Першій світовій війні, а після Другої світової війни БМР брав участь в операціях за «планом Маршалла». Штаб-квартира розташована в Базелі (Швейцарія).

БАНК ОФ АМЕРИКА (BANK OF AMERICA) — американська компанія, що надає широкий спектр фінансових послуг приватним та юридичним особам, найбільша (за числом активів) банківська холдингова компанія в США, посідає третє місце серед найбільших компаній світу. Має до 6 тис. відділень банку в США і 300 в інших країнах, до 290 тис. співробітників і десятки тисяч банкоматів. Заснований 1928, штаб-квартира розташована в місті Шарлотт (штат Північна Кароліна, США).

БАНКА (*нідерл.* bank) — термін має подвійне значення: сидіння для веслярів на невеликих безпалубних суднах (шлюпках, човнах та ін.); окремо розташована мілина обмежених розмірів, глибина якої значно менша від глибини моря в даному районі, які залежно від характеру донних відкладів поділяють на кам'янисті, коралові, черепашкові і складені пухким черепашковим або теригенним матеріалом.

БАНКЕТ (*фр.* banquet) — у фортифікації — насип з внутрішнього боку високого бруствера

для розміщення на ній стрільців, які вели вогонь поверх бруствера (інші назви – стрілецький валганг або стрілецький щабель).

БАНКІВСЬКА ТАЄМНИЦЯ – інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку в процесі його обслуговування та взаємовідносин із ним чи третіми особами під час надання послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту. До цього переліку входять відомості: про банківські рахунки клієнта, його фінансово-економічний стан і систему охорони, банківські операції, про діяльність клієнта тощо.

БАНКІВСЬКИЙ ЧЕК – встановленої форми платіжний документ, виданий банком на підставі власних фондів, який використовується для здійснення комерційних платежів, переважно нетоварного характеру. Компенсується клієнтом готівкою або переказом зі свого банківського рахунку і практично застосовується аналогічно акредитиву.

БАНК-КОРЕСПОНДЕНТ – банк, що перебуває в ділових відносинах з іншими банками і виконує платежі, розрахунки та інші операції за їхнім дорученням та за їхній рахунок через спеціально відкриті рахунки (кореспондент з рахунком) або через рахунки банків-кореспондентів у третьому банку (кореспондент без рахунку) на основі кореспондентського договору. Для виконання доручень банки-кореспонденти відкривають спеціальні кореспондентські рахунки.

БАНКНОТА (*англ.* bank-note – банківський білет) – банківські білети, кредитні знаки грошей, безстрокові грошові зобов'язання емісійного банку, виготовлені з паперу, цупкої тканини (найчастіше шовку), металу або пластику, зазвичай прямокутної форми. Випускаються центральними банками держав і обов'язкові до прийому на всій їх території нарівні з монетами. Найдавніші (VIII ст.) банкноти були китайськими – династії Тан.

БАНКРУТСТВО – процес, коли майно фізичної особи чи організації, нездатних оплатити борги, забирається за рішенням суду і розподіляється між кредиторами після попередніх витрат (сплати податків і заробітної плати працівникам організації-банкрута). Процес може ініціюватися особою-боржником (добровільне банкрутство) або будь-ким з кредиторів, якому боржник не може виплатити борг (вимушене банкрутство).

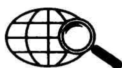
БАНКС (BANKS) – один із найбільших островів Канадського Арктичного архіпелагу, розташований в окрузі Інувік Північно-Західних територій (Канада). Площа – 70 028 км^2 (380 × 290 км), найвища точка – Дарем-Хайтс (730 м). Відділений від острова Вікторія протокою Принца Уельського (на сході), від островів Прінс-Патрік і Мелвілл – протокою Мак-Клур (на північному сході), від континенту – затокою Амундсена (на півдні), омивається морем Бофорта (на заході). У єдиному постійному поселенні мешкають ескімоси.

БАННИЙ ЯР – ботанічний заказник загальнодержавного значення (1974) неподалік смт Кияниця Сумського району Сумської області України. На площі 2,36 км^2 охороняється рослинний покрив, представлений лісами (з дуба і ясена звичайних, липи серцелистої, клену гостролистого та яглиці звичайної, осоки волосистої, зірочника ланцетоподібного), погранично-ареальними і реліктовими видами рослин на плато та схилах глибоких ярів.

БАННІКОВ АНДРІЙ ГРИГОРОВИЧ (1915–1985) – радянський російський біолог, заслужений діяч науки РРФСР. Освіту здобув у Московському університеті (1939). Працював у Монголії (1942–1947), заступником директора зоологічного музею Московського університету (1954–1960), завідував кафедрою зоології Московської ветеринарної академії (1960–1985). На різних посадах представляв СРСР у Міжнародному союзі з охорони природи (IUCN) (1961–1982).

БАННІКОВ ВІКТОР МАКСИМОВИЧ (1938–2001) – радянський український футболіст (воротар), заслужений майстер спорту СРСР (1991), перший президент Федерації футболу України (1991–1996). Виступав за клуби «Динамо» Київ (1961–1969), «Дніпро» Дніпропетровськ (1970), «Торпедо» Москва (1970–1973). Чемпіон СРСР (1966–1968), володар Кубка СРСР (1964, 1966, 1972).

БАНСЬКОБИСТРИЦЬКИЙ КРАЙ – адміністративна одиниця та один із восьми країв Словаччини, розташований на півдні країни. Межує з Жилінським, Пряшівським, Кошицьким, Нітранським, Тренчинським краями Словаччи-

ни та Угорщиною. Площа — 9455 км^2, населення — 659 тис. осіб, адміністративний центр — Банська Бистриця. У краї 13 окресів (округів), 24 міста та 516 містечок і сіл.

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ (1788–1850) — російський історик та археограф. Освіту здобув у Московському університеті (1813). Служив у Колегії закордонних справ, канцелярії київського губернатора, тобольським і віленським губернатором. Автор творів: «История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче» (1822), «Словарь достопамятных людей русской земли» (1836), «Источники малороссийской истории» (1859).

БАНТУ — загальна назва для більш ніж 400 етнічних груп (до 200 млн осіб), що проживають по всій Африці на південь від Сахари та об'єднані спільними традиціями і мовою. До найбільших представників належать народи: шона — 14 млн, руанда — 13 млн, зулуси — 11 млн, конго — 10 млн, макуа — до 9 млн, коса — 8 млн, рунді — 7 млн, чокве — 2 млн осіб та ін. Займаються переважно сільським господарством і тваринництвом.

БАНТУ МОВИ — група бантоїдних мов бенуе-конголезької сім'ї, поширених по всій Центральній, Східній і Південній Африці (на південь від Сахари), що об'єднують понад 320 млн осіб. Незважаючи на поширення величезними просторами, з лінгвістичної точки зору мови банту відносно близькі одна одній. У багатьох країнах вони мають статус регіональних.

БАНТУСТАНИ (*африкаанс* Bantoestan) — території, що використовувалися як резервації для корінного чорного населення Південної Африки і Південно-Західної Африки (нині Намібія) в рамках політики апартеїду. У кожній з них перебувало по 10 бантустанів, метою створення яких було зосередження на обмеженій території представників однієї народності, що робило бантустани етнічно гомогенними. Термін використовується з 1940-х.

БАНЯ — гранчаста або кругла в плані форма даху над куполом чи барабаном культової споруди з різними профілями — напівсферичним, шоломоподібним, цибулястим тощо.

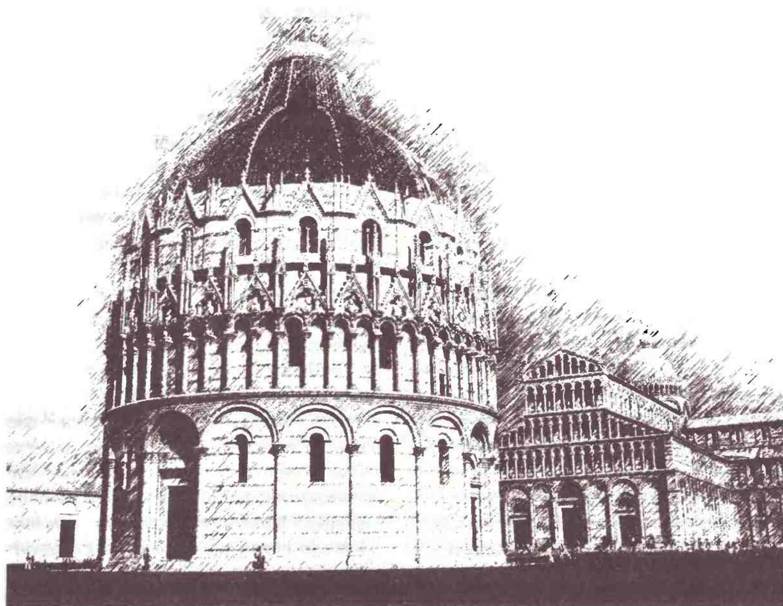
БАОАНЬ — народ (до 18 млн осіб) у Китаї, входить до 56 офіційно визнаних етносів Китаю. Живуть переважно в провінції Ганьсу (90,6 %), Цинхай — 5 %, Синьцзян-Уйгурському автономному районі — 3,9 %. Говорять баоаньською мовою, що належить до монгольської гілки алтайської мовної сім'ї (близька до дунсянської). Мова баоань не має власної писемності, і для письма використовується китайська.

БАОБАБ (*лат.* Adansonia) — рід дерев підродини Бомбакові (Bombacoideae) родини Мальвові (Malvales), представники якого характерні для саван Африки, Мадагаскару та Австралії. Налічує 8–10 видів, стовбур сягає 25 м у діаметрі, живе до 5 тис. років, має їстівні плоди, які називають мавпячим хлібом, а з волокон деревини виготовляють мотузки і грубі тканини. Назва роду Adansonia дана на честь французького ботаніка і дослідника Африки Мішеля Адансона (1727–1806).

БАОТОУ — найбільше місто (населення — 1,4 млн осіб) і промисловий центр Внутрішньої Монголії, розташоване на річці Хуанхе, на півночі Китаю. Засноване після виявлення (1927) китайським геологом Дінгом Даохенгом значних покладів руд у гірському хребті, що нині проходить містом. Засновані (1949–1959) підприємства з добування заліза, алюмінію, машинобудівні заводи та електростанції надали Баотоу найвищих темпів росту. Клімат помірно континентальний, мусонний, з середньорічною температурою +8,5 °С.

БАПТИЗМ (*грец.* хрещення) — один із напрямів протестантизму, що виник серед англійців (1612). Засновником першої громади вважають Джона Сміта. Віровчення ґрунтується на Біблії, важливе значення надається активній місіонерській діяльності та особистій вірі — баптисти спростили культову і церковну організацію, обряд хрещення проводять над дорослими, пояснюючи прийняття хрещення Ісусом Христом у дорослому віці, а хрещення розглядається як знак духовного відродження.

БАПТИСТЕРІЙ (*лат.* baptisterium — хрестильний) — прибудова до церкви або окрема будівля, призначена для здійснення хрещення, облаштована хрестильною купіллю, зазвичай досить великого розміру. Відомі з IV ст. і спочатку були значних розмірів, слугували для підготовки і прийняття хрещення. Згодом (IX ст.) через християнізацію основної маси населення трапляються значно рідше, а оскільки

Баптистерій

більшість людей приймали хрещення в дитячому віці, розміри купелі зменшилися.

БАР — місто (площа — 6 км², населення — 16,4 тис. осіб) на заході Вінницької області України, центр Барського району. Засноване (1537) польською королевою Боною Сфорцою на лівому березі річки Рів, назване на честь власного спадкоємного князівства Барі (Італія), статус міста з 1938. Збереглися руїни Барського замку, православні та католицькі храми і кляштори (XVII–XIX ст.).

БАР (*англ.* bar) – багатозначний термін: вузька, витягнута вздовж узбережжя наносна смуга суходолу (інша назва — пересип), що складається переважно з піску та черепашок; напрямна рама, по якій рухається різальний ланцюг із зубцями – робочий орган гірничого комбайна, призначений для утворення врубів і навалки корисної копалини на вибійний конвеєр; відділення для спиртних напоїв у серванті або шафі; заклад громадського харчування, де продаються і споживаються алкогольні напої.

БАР (*грец.* тяжкість) — позасистемна одиниця вимірювання тиску, приблизно дорівнює 1 атмосфері (0,987) і приблизно 750 мм ртутного стовпчика. У метеорології для вимірювання атмосферного тиску часто застосовується одиниця мілібар (мбар), що дорівнює 0,001 бар, а для вимірювання атмосферного тиску на планетах з сильно розрідженою атмосферою застосовується мікробар (мкбар), що дорівнює 10^{-6} бар.

БАР «ФОЛІ-БЕРЖЕР» (*фр.* Le Bar aux Folies-Bergere) — картина (олія на полотні, 96 × 130 см) художника Едуарда Мане (1832–1883), створена (1882) в популярному кафе і кабаре, що досі не змінило назву. Його адміністрація задля приваблювання відвідувачів запрошувала артистів і циркачів, а на роботу в заклад набирали виключно елегантних і вродливих дівчат. Вражений привабливістю господині бару (дівчини Сюзон), художник зробив її головною постаттю картини.

БАР-МІЦВА (БАТ-МІЦВА) (*івр.* син і дочка заповіді) – урочисте прийняття хлопчика чи дівчинки у рівноправні члени іудейської релігійної громади. За законами іудаїзму, єврейська дитина, досягаючи повноліття, що збігається

з фізичним дозріванням (13 років для хлопчиків і 12 для дівчаток), стає відповідальною за свої вчинки, дотримання етичних, ритуальних та ін. норм іудаїзму, отримує право брати участь у всіх сферах життя громади і стає, відповідно, бар- або бат-міцвою.

БАРАБАН – група ударних музичних інструментів, поширених у більшості народів і задіяних у складі багатьох музичних ансамблів. Типовим представником є мембранний барабан, що складається з порожнистого корпуса-резонатора певної форми або рами, на яку натягнуто шкіряну або пластикову мембрану. Її натягом регулюється відносна висота звуку. Корпус виробляється з дерева, металу (або сплаву), акрилового пластику або навіть глини, а звук добувають ударом по мембрані.

БАРАБАН ШПИЛЯ – частина шпиля судна, що обертається і служить для вибирання якірного ланцюга або швартовного троса.

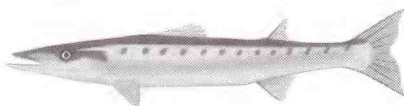
БАРАБАННА ПЕРЕТИНКА (*лат.* membrana tympani) – тонка, непроникна для повітря і рідини мембрана овальної форми (11 × 9 мм), завтовшки 0,1 мм, що розділяє зовнішнє і середнє вухо. Служить для передавання звукових коливань у внутрішнє вухо і перешкоджає потраплянню в барабанну порожнину сторонніх тіл. Є у наземних хребетних (за винятком хвостатих і безногих земноводних, риючих змій). У людей розташована в глибині зовнішнього слухового проходу.

БАРАБАШ ДМИТРО (1578–1618) – гетьман (1617) нереєстрових козаків. Очолив похід козаків водним шляхом до Туреччини (березень 1617). Спаливши стамбульські передмістя, під натиском турецького війська козаки змушені були відступити, що коштувало Барабашеві гетьманської булави. У відповідь на таку непересічну «зухвалість» турецький султан Ахмед І послав в Україну чимале військо, щоб помститися козакам, яке розорило безліч сіл і містечок, повівши з собою багато полонених.

БАРАБАШОВ МИКОЛА ПАВЛОВИЧ (1894–1971) – радянський український астроном, Герой Соціалістичної Праці (1969). Освіту здобув у Харківському університеті (1919) і був залишений при кафедрі астрономії для підготовки до професорського звання. Директор Астрономічної обсерваторії з 1930, професор з 1933 і ректор (1943–1946). Харківського університету. Автор книг «Дослідження фізичних умов на Місяці і планетах» (1952), «Природа небесних тіл і їх спостереження» (1969) та ін.

БАРАБОЙ – річка у Біляївському та Овідіопольському районах Одеської області України, впадає у Чорне море. Довжина – 71 км, площа басейну – 652 км², починається біля с. Секретарівка. Долина трапецієподібна, завширшки 1,5–2 км, річище нерозгалужене (10–20 м завширшки), похил 1 м/км. Живлення мішане, влітку міліє та місцями пересихає, вода для пиття непридатна, частково використовується для зрошування.

БАРАКУДА (*лат.* Sphyraena) – велика хижа риба (сфірена, або морська щука) належить до монотипової родини Баракудові (Sphyraenidae) ряду Окуneподібні (Perciformes). Рід включає 26 видів риб, що мешкають у тропічних і субтропічних водах Світового океану поблизу поверхні. Відмітною рисою є сильна нижня щелепа, що виступає далеко за верхню. Максимальний зареєстрований розмір сягає 200 см, вага – 50 кг. Харчуються переважно рибою, іноді нападають на людей.

Баракуда

БАРАНІВКА – місто (площа – 81,5 км², населення – 12,2 тис. осіб) районного значення Житомирської області України, центр Баранівського району. Уперше згадується (1565), двічі руйнувалося татарами (1593, 1618), смт з 1938, статус міста з 2001. Розташоване на берегах річки Случ (притока Горині), один із центрів фарфорової промисловості країни – ВАТ «Баранівський фарфоровий завод».

БАРАНІВСЬКИЙ РАЙОН – район на південному заході Житомирської області, утворений 1923, площа – 1 тис. км², населення – 42,5 тис. осіб (у т. ч. міське – 26,3 тис. осіб). Межує з Новоград-Волинським, Червоноармійським, Романівським, Полонським і Славутським районами, адміністративний центр – Баранівка. Розташований на Поліській низовині, поверхня – зандрово-алювіальна рівнина, яку про-

різають долини 13 річок району басейну Дніпра, найбільші з яких – Случ, Смілка і Церем.

БАРАНОВ ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ (нар. 1950) – радянський і український письменник (поет, прозаїк, перекладач). Освіту здобув у Київському університеті (1974). Автор багатьох збірок поезій: «Народження полум'я» (1978), «У середу рано» (1981), «Хата синьоока» (2007); прози: «Переступаючи поріг» (1985), «Не вір, не бійся, не проси» (2008), численних перекладів з румунської мови, літературно-критичних, публіцистичних та мистецтвознавчих публікацій. Лауреат літературних премій.

БАРАНОВ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (нар. 1934) – радянський український державний менеджер у вугільній промисловості, Герой Соціалістичної Праці (1981), Герой України (2001). Освіту здобув у Донецькому політехнічному інституті (1960). Подолав шлях від робітника і гірника очисного вибою (1955–1960), гірничого майстра і головного інженера шахти (1960–1968) до начальника шахтоуправління і директора шахти (1968–1981). Директор і голова правління Шахтоуправління «Донбас» з 1981.

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР (1616–1693) – український церковний, політичний та літературний діяч XVII ст., архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський (1657–1692). Освіту здобув у польських колегіях у Вільно (Литва) і Калеші (Польща). Опікувався відбудовою зруйнованих храмів і монастирів та влаштуванням нових, проводив політику орієнтації на Московську патріархію, втім, не погодився вийти з-під юрисдикції константинопольського патріарха і висвятитися на митрополита у Москві.

БАРАНОВСЬКИЙ ТУНЕЛЬ – автомобільний тунель у с. Баранівка, що з'єднує Лазаревський і Центральний райони Сочі (Росія), 3-й за довжиною (2619 м) тунель у Росії. Роботи з прокладання велися (1999–2009) одночасно з обох боків гори майже 10 років, а швидкість проходження (перетин 10,8 × 5,2 м) становила до 100 м за місяць. Паралельно з основним тунелем споруджено технічну штольню, що виконує вентиляційну функцію.

БАРАНЬЯ (BARANYA) – медьє (область) Угорщини, розташована в Південно-Задунайському краї. Площа – 4430 км², населення – 404,3 тис. осіб, адміністративний центр – Печ. Межує з медьє Шомодь, Тольна, Бач-Кішкун і Хорватією, на користь якої за мирним договором (1920) відійшла південна частина області (1163 км²). На півночі Баранья розташовані вкриті лісами гори, на півдні та сході – рівнини. Клімат середземноморський, з великою кількістю сонячних днів.

БАРАНЮК ПЕТРО (1816–1880) – гуцульський майстер кераміки, один із засновників традиційної косівської школи керамічного розпису на Прикарпатті (нині – Івано-Франківська область, Україна). Спеціалізувався на виготовленні кахлів зі складним рослинним і геометричним орнаментом та сюжетними сценками, посуду (миски, вази, тарелі, плесканці) тощо.

БАРАНЯЧЕ ЧОЛО – пагорб, складений щільними гірськими породами, згладженими і відполірованими льодовиком. Звернений у бік льодовика схил (проксимальний) має пологий, вирівняний льодовиком профіль із подряпинами і шрамами, протилежний (дистальний) – зазвичай крутий. Розвинені в районах четвертинного зледеніння, де на поверхні виступають переважно кристалічні породи (граніти, сланці та ін.).

БАРАТИНСЬКИЙ ЄВГЕН АБРАМОВИЧ (1800–1844) – російський поет. Навчався в пажеському корпусі в Петербурзі. Оновив зміст і форму традиційної російської елегії, надавши їй глибокого психологізму: «Водоспад» (1821), «Дві долі» та «Освідчення» (1823), «Буря» (1824). У його ліриці відчутний вплив волелюбних настроїв, що панували в літературних колах, близьких до декабристів. У поемі «Еда» (1826) намагався всупереч романтичній традиції створити звичайні життєві ситуації і характери.

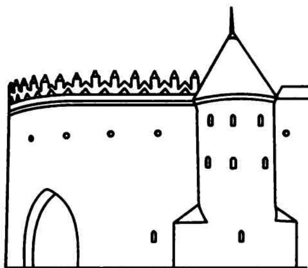
БАРБАДОС – держава в Центральній Америці на острові Барбадос у Карибському морі, найсхіднішому в групі Малих Антильських островів, оточеному кораловими рифами. Площа – 430 км², населення – 283,1 тис. осіб, столиця – Бриджтаун. Незалежність (самоврядування) від Англії – з 1961, повна незалежність – з 1966. Поверхня рівна, з невеликою кількістю пагорбів посередині острова. Ставши англійською колонією (1627), розвивався як територія для цукрових плантацій. Клімат тропічний із постійними пасатами.

БАРБАДОСЬКА ВИШНЯ (*лат.* Malpighia glabra) – вид рослин з роду Мальпігія, плодове дерево з Південної Америки (Малі Антильські

острови). Вічнозелене дерево заввишки до 6 м, листя еліптичне, завдовжки 2–7 см і завширшки 1–4 см. Вирощується заради соковитих плодів із високим вмістом вітаміну С. Плід круглий або злегка приплюснутий, діаметром 1,25–2,5 см, з тонкою яскраво-червоною шкіркою, всередині якого міститься соковита кислувата м'якоть з трьома твердими насінинами.

БАРБАДОСЬКИЙ ДОЛАР – національна валюта Барбадосу, за міжнародним позначенням BBD, впроваджена 1935 і прив'язана до долара США (5 липня 1975) у співвідношенні 2:1 (1$=2Bd$). В обігу перебувають банкноти 2, 5, 10, 20, 50 і 100 доларів. На вже неіснуючій купюрі 1 долар (нині монета) був зображений Самуїл Джекман Прескот – перший африканець, обраний (1843) до парламенту Барбадосу.

БАРБАКАН (*лат.* barbecana – зовнішнє укріплення міста або фортеці) – фортифікаційна споруда, призначена для додаткового захисту входу у фортеці. Найчастіше становив вежу, винесену за периметр стін фортеці чи замку, що охороняла підступи до мосту або воріт. Поєднувався з фортецею оточеним стінами проходом (або мостом, якщо барбакан винесений за лінію рову). Деколи цим словом називають не окрему вежу, а передмостові укріплення, що захищали міст через рів.

Барбакан

БАРБАРЕУМ (BARBAREUM) – перша греко-католицька духовна семінарія, заснована імператрицею Марією Терезією (1774) у Відні, при церкві Св. Варвари, для навчання уніатських священиків Австрійської імперії. За 10 років існування семінарії в ній навчалося 46 греко-католицьких студентів із Підкарпатської Русі та Галичини. Після закриття семінарії (1784) церква Св. Варвари стала парафіяльною. У XIX ст. у Відні засновано другий Барбареум (1852), що проіснував 40 років (1892).

БАРБАРИКУМ – назва території Європи (у період пізньої античності), розташованої поза кордонами Великої Римської імперії. На початку IV ст. вся Північна Європа від Атлантики до Дону була зайнята германськими племенами, з невеликим вкрапленням аланів, сарматів, слов'ян та ін. Весь цей простір римляни називали «барбарикумом», тобто «країною варварів» (чужинців).

БАРБАРИС (*лат.* Berberis) – великий рід кущів, рідше дерев родини Барбарисові (Berberidaceae). Зимостійкі, посухостійкі, задовольняються бідним ґрунтом, але не зносять застійного зволоження, світлолюбні. Плід – ягода, еліптична, яйцеподібна, завдовжки 0,8–1,2 см, чорна або червона, їстівна, містить яблучну, лимонну та винну кислоти; використовують для виготовлення напоїв, варення і цукерок, листя – для маринадів. Поширений у регіонах з помірним кліматом в Євразії і Північній Америці.

БАРБАРІ (BARBARI) ЯКОПО ДЕ (бл. 1440–1516) – італійський художник. Відомий як живописець і графік, працював у Венеції до 1500 і Німеччині. При дворі саксонського курфюрста Фрідріха III у Віттенберзі (1503–1506) створив знаменитий, т. зв. «мюнхенський натюрморт» – перший самостійний живописний твір цього жанру в післяантичний час. Згодом був на службі у графа Філіпа Бургундського, а в кінці життя був придворним художником ерцгерцогині Маргарити в Мехелені.

БАРБАРОССА ОПЕРАЦІЯ – план вторгнення Німеччини в СРСР на Східноєвропейському театрі Другої світової війни та військова операція, що здійснювалася відповідно до цього плану на початку Великої Вітчизняної війни. Розробку плану розпочато 21 липня 1940, остаточно він сформований під керівництвом генерала Ф. Паулюса, затверджений 18 грудня 1940 директивою Верховного головнокомандувача Вермахту № 21. Передбачувана тривалість основних бойових дій – 2–3 місяці (бліцкриг).

БАРБАРСЬКИЙ КОРАБЕЛЬ – вид однопалубних кораблів (XVI–XVII ст.) північноафриканських корсарів, які діяли в акваторіях Середземного

і Чорного морів. Берберські мусульманські пірати орудували в районі північної Африки з часів арабських завоювань і до XIX ст. з метою захопити в полон християнських рабів і продати їх на невільничому ринку в Алжирі чи Марокко. Російський аналог такого судна мав 2 щогли з прямими і 1 з косими вітрилами, довжина – 32–36 м, ширина – 7–10 м, озброєння – 34–44 гармати.

БАРБІЗОНСЬКА ШКОЛА (*фр.* École de Barbizon) – група (школа) французьких художників-пейзажистів (XIX ст.), що дістала назву від с. Барбізон у лісі Фонтенбло, де тривалий час жили деякі її представники. Вони спиралися на традиції, закладені голландськими та французькими пейзажистами, і на тлі тодішньої боротьби класицизму та романтизму виступали за реалістичний пейзаж своєї батьківщини з буденними мотивами за участю простих людей-трударів.

БАРБОН ПЕТРО (? – 1588) – архітектор і будівничий італійського походження. Один із плеяди італійських зодчих (П. Римлянин, А. Прихильний), справжні прізвища яких історія не зберегла, що творили у Львові й околицях наприкінці середньовіччя. Мешкав у Львові (1550–1580-ті), де на замовлення грецького купця Костянтина Корнякта збудував його палац (1571–1580) на площі Ринок і дзвіницю при братській Успенській церкві, названу вежею Корнякта (1572–1582).

БАРБОТИН – термін, що має кілька значень: тип накладного рельєфу в керамічному мистецтві, відомий з IV ст. у рейнській кераміці (Німеччина) у вигляді дрібних квіткових та ін. візерунків на обідках плоских тарелів; іранська і месопотамська середньовічна (XII–XIII ст.) неглазурована кераміка з високоякісної кремнеземистої маси з рельєфними композиціями (зазвичай вази або глечики); кольоровий матеріал з білої глини, піску і фарби, що використовується для виготовлення ліпних прикрас.

БАРВІНКІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – комунальний музей райцентру Барвінкове Харківської області, має зібрання матеріалів з історії, етнографії та про видатних осіб краю. Створений (1936) місцевими ентузіастами на чолі з художником і колекціонером Іваном Плисом. Розташований у старому особняку (1900-ті). Складається з історико-краєзнавчого (6 виставкових зал) і художнього (сусідній будинок, 4 зали) відділів. Має понад 9 тис. одиниць зберігання, з яких експонується не більш ніж третина.

БАРВІНКІВСЬКИЙ РАЙОН – район на південному сході Харківської області, утворений 1923, площа – 1,4 тис. км², населення – 25,3 тис. осіб (у т. ч. міське – 10,4 тис. осіб). Межує з Близнюківським, Лозівським, Балаклійським, Ізюмським, Олександрівським і Слов'янським районами, адміністративний центр – Барвінкове. Поверхня є полого-хвилястою лесовою рівниною, значно еродована долинами річок басейну Сіверського Дінця (Берека, Сухий Торець, Бритай, Лукнуваха), балками та ярами.

БАРВІНКІВСЬКО-ЛОЗІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ – операція Великої Вітчизняної війни, проведена 18–31 січня 1942 військами Південно-Західного і Південного фронтів Радянської армії в районі Балаклія, Лозова, Барвінкове (південніше Харкова) проти німецької групи армій «Південь». Радянські війська прорвали ворожу оборону на 100-кілометровому фронті, просунулися на захід на 90–100 км, захопивши оперативний плацдарм, завдали значних втрат (до 50 % складу) супротивнику, проте завдання виконали не повністю.

БАРВІНКОВЕ – місто (площа – 22,1 км², населення – 10,4 тис. осіб) районного значення Харківської області України, центр Барвінківського району. Засноване (1653) в долині річки Сухий Торець козаками на чолі з отаманом Іваном Барвінком, статус міста з 1938. Міська поверхня є хвилястою рівниною (з перевищенням висот до 90 м), розчленованою долиною річки, балками та ярами.

БАРВІНОК ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1879–1943) – український історик християнської церкви, бібліограф, письменник. Освіту здобув у Київській духовній академії (1905) і Петроградському університеті (1911). Працював в історико-філологічному відділі Української академії наук (1919–1928). Автор праць з історії православної церкви та її діячів, статей історико-юридичного змісту. Описував стародруки київських книгозбірень, латинські та польські в архівах і бібліотеках Москви та Петербурга.

БАРВІНСЬКА ФЕОДОСІЯ АНДРІЇВНА (1899–1966) – українська радянська актриса, народна арти-

стка УРСР (1943). Розпочала творчі виступи на сцені в 14 років. Працювала в Київському театрі ім. І. Франка з 1921. Серед найвідоміших ролей: Оксана і Стеха («Гайдамаки» і «Назар Стодоля» Т. Шевченка), Наташа і Софія («Суєта» і «Безталанна» Карпенка-Карого), Коринкіна («Без вини винуваті» Островського), Ліда («Платон Кречет» О. Корнійчука) та ін.

БАРВІНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1888–1963) – український композитор, піаніст, музичний критик, педагог, диригент, організатор музичного життя. Освіту здобув у Львівській консерваторії і Карловому університеті в Празі. Особливістю творчості є прихильність до мініатюрного та інструментального жанру, особливо до фортепіанного, автор багатьох національно спрямованих творів (сюїт, рапсодій, мініатюр, тощо).

БАРВІНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ (1850–1883) – український громадський діяч, видавець, журналіст, письменник. Освіту здобув у Львівському університеті (1872). Редагував журнал «Правда» (1876–1880), заснував і був першим редактором газети «Діло» (1880–1883), найбільшої української газети в Галичині до Другої світової війни. Виступав із статтями на політичні, суспільні, культурно-освітні і літературні теми в часописах та з популярними книжками «Просвіти» для селян.

БАРВНИКИ – інтенсивно забарвлені органічні сполуки, придатні для фарбування різних матеріалів, хімічні сполуки, що мають здатність інтенсивно поглинати і перетворювати енергію електромагнітного випромінювання у видимій і в найближчих ультрафіолетовій та інфрачервоній ділянках спектра, що застосовуються для надання цієї здатності іншим тілам. Наприкінці XIX ст. природні барвники майже цілком замінені синтетичними, вживаються у текстильній, шкіряній, паперовій і поліграфічній промисловості тощо.

БАРД – мандрівний поет і співак у кельтів, що жили головним чином на території нинішньої Ірландії, Уельсу і Шотландії. Барди одягалися переважно у все небесно-блакитне, бо колір символізував істину і гармонію. Середньовічні барди були професійними поетами-співаками, мандрівними або придворними, виконували героїчні пісні-балади, бойові, релігійні і сатиричні пісні, елегії та ін. У європейській літературі слово «бард» стало синонімом поета, а в СРСР бардами почали називати виконавців авторської пісні.

БАРДЖЕЛЛО НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ (*іт.* Bargello) – художній музей у Флоренції, відомий також як палац Барджелло або Народний палац, що раніше був казармою і в'язницею. Первинно побудований 1256, третій поверх додано після пожежі (1323), перетворено (1865) на національний музей (*італ.* Museo Nazionale del Bargello) для показу італійської скульптури (XIV–XVII ст.). У музеї демонструються твори Мікеланджело, Донателло, Челліні та ін.

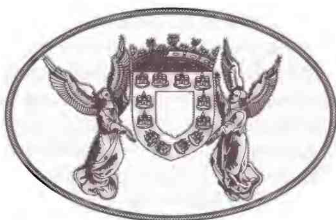
БАРДІН (BARDEEN) ДЖОН (1908–1991) – американський фізик, лауреат Нобелівської премії (1956, 1972). Освіту здобув у Вісконсинському (1923) і Прінстонському (1936) університетах. Працював у багатьох дослідних центрах США. У Нью-Джерсі разом з Уолтером Браттейном і Вільямом Шоклі створив (23 грудня 1947) транзистор – перша Нобелівська премія. Другу отримав разом із Леоном Купером і Робертом Шриффером за основну теорію звичайних надпровідників, названу на їхню честь – теорія БКШ.

БАРДО (BARDOT) БРІДЖИТ АНН-МАРІ (нар. 1934) – французька співачка, кіноактриса і захисниця тварин. Навчалася в Національній академії танцю, дебютувала в кіно у фільмі «Нормандська діра» (1952), а всесвітню популярність здобула завдяки ролі у фільмі «І Бог створив жінку» (1956). Протягом 21-річної кар'єри знялася в 48 фільмах, записала 80 пісень, виступила в різних музичних шоу. Полишивши кінокар'єру (1973), розпочала діяльність із захисту тварин.

БАРЕЛЬ НАФТОВИЙ АМЕРИКАНСЬКИЙ – одиниця виміру обсягу нафти (бочка), що дорівнює 42 галонам, або 158,988 л (барель для вимірювання ін. рідин у США вміщує 31,5 галона). На світовому ринку барель використовується як основна одиниця виміру і ціна на світові марки встановлюється в доларах за барель. Для переведення барелів у тонни враховується щільність нафти, наприклад, для російської марки «Urals» коефіцієнт становить бл. 7,28 бар./т, а для легкої норвезької марки «Brent» – 7,59 бар./т.

БАРЕЛЬЄФ – скульптурна композиція, виконана на площині споруди і пов'язана з її тлом,

низький рельєф. Застосовується переважно в архітектурній декорації і мистецькому промислах. В Україні відомий з палеоліту, а найдавніші із вцілілих у зображеннях скіфських царів у Неаполі Скіфському (Сімферополь), давньогрецьких містах-державах (Херсонес, Ольвія), скельний барельєф у Буші (Вінницька область) тощо.

Барельєф

БАРЕНЦ (BARENTSZ) ВІЛЛЕМ (1550–1597) – голландський мореплавець. Керівник трьох арктичних експедицій, що шукали північний морський шлях в Ост-Індію. Уперше провів річний цикл метеорологічних спостережень у Північному Льодовитому океані. Трагічно загинув під час останньої в районі Нової Землі, де і похований. Його ім'ям названо Баренцове море, один з островів і місто на відкритому ним архіпелазі Шпіцберген, а також острови біля західного узбережжя Нової Землі.

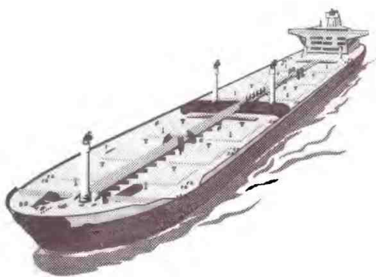
БАРЕНЦОВЕ МОРЕ – окраїнна частина Північного Льодовитого океану (названа на честь голландського мореплавця В. Баренца), розташована між островами Шпіцберген (Норвегія), Новою Землею (Росія) і Скандинавським півостровом. Площа – 1,4 млн км^2, глибина – 100–350 м, максимальна – 600 м, солоність – 32–35 %. Завдяки впливу Нордкапської теплої течії південно-західна частина моря не замерзає і протягом усього року доступна для навігації.

БАР'ЄР – багатозначний термін: фізична перешкода на шляху, наприклад, у спорті – біг з бар'єрами, конкур; торговельний бар'єр – обмеження вільного обміну товарами і послугами між країнами; звуковий бар'єр – назва явищ, що супроводжують рух літального апарата на швидкостях, близьких до швидкості звуку; тепловий бар'єр – швидкість літального апарата, на якій нагрівання спроможне вивести його з ладу.

БАР'ЄР – спортивний снаряд, що використовується у змаганнях спортсменів-легкоатлетів у бігу на 50, 60, 110 (для жінок – 100) і 400 м. Мають L-подібний профіль (збоку, при цьому ніжки обернені в бік старту), розташовані через рівні інтервали (9,14 м – для чоловіків і 8,5 м – для жінок, а на дистанції 400 м – через 35 м для обох статей). Кількість бар'єрів на дистанції: 50 м – 4; 60 м – 5; 100, 110 і 400 м – по 10. Уперше запроваджені (1837) на змаганнях у коледжі Ітон (Англія).

БАР'ЄР ГЕОГРАФІЧНИЙ – будь-яка географічна перешкода (водний простір, гори, пустеля) або територіально-просторова віддаленість, що перешкоджає обміну генами між спорідненими популяціями тощо.

БАРЖА – плоскодонне судно, оснащене двигуном (самохідна) або без нього (для переміщення використовують буксир), яке використовується для перевезення вантажів водою. Для внутрішніх річкових перевезень використовують баржі вантажопідйомністю до 9,2 тис. т, для морських – до 16,5 тис. т.

Баржа

БАРИЛ КЛАВДІЯ ФЕДОРІВНА (нар. 1949) – радянська українська артистка, народна артистка України (2004). Освіту здобула в Дніпропетровському театральному училищі (1968). Артистка драми Вінницького музично-драматичного театру ім. М. Садовського з 1968, де нині є провідною актрисою, яка втілила понад 170 сценічних образів у спектаклях на п'єси П. Бомарше, М. Гоголя, Ж. Кокто, Л. Костенко, Ф. Лорка, І. Франка, О. Островського та ін.

БАРИЛЬДА — монгольська національна боротьба, надзвичайно популярна в Монголії. Борці одягнені в легкий костюм — чоботи, труси і коротку жилетку з рукавами та відкритими грудьми (удак), що використовується для специфічної борцівської техніки, коли саме за неї хапають супротивника. За переказом таку форму запровадили після того, як одягнена чоловіком жінка перемогла всіх чоловіків.

БАРИНОВА-КУЛЕБА ВІРА ІВАНІВНА (нар. 1938) — радянський український живописець, заслужений діяч мистецтв України (1998). Освіту здобула в Київському художньому інституті (1965), в Академії мистецтв СРСР. Викладає в Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури з 1968, професор — з 1994. Основні твори: «Дівчата» (1965), «Вісті з села» (1968), «На світанку» (1978), «В ім'я життя» (1982), «Урок миру» (1987), «Великдень» (1989), «Казка» (1990), «Благословення» (1998).

БАРИТ (*англ.* barite) — мінерал класу сульфатів Ba (SO_4), білого або сірого кольору зі скляним блиском, найпоширеніший мінерал барію (руда барію). Твердість — 3,2–3,75, щільність — 4,5 г/см^3. Зустрічається у гідротермальних низькотемпературних жильних рудних родовищах, в осадових породах, у зонах вивітрювання гірських порід. Найбільші родовища відомі в Англії, Румунії, Італії та США. Використовують для виробництва білої фарби, барієвих препаратів, паперу, гуми.

БАРИТОН (*грец.* той, що низько звучить, і тон) — чоловічий співочий голос, за висотою середній між басом і тенором. Робочий діапазон: ля великої октави — ля першої октави. Розрізняють ліричний баритон — більш м'який і рухливий, близький до драматичного тенора, і драматичний баритон — більш мужній і сильний, близький до баса.

БАРИШІВКА — селище міського типу (площа — 5 км^2, населення — 10,9 тис. осіб) на сході Київської області України, центр Баришівського району. Уперше згадується (1125) як городище Баруч, розташоване на берегах річки Трубіж (притока Дніпра), сформовано Баришівську сотню (1649) Переяславського полку, була власністю полковника Сулими (1775), смт з 1958.

БАРИШІВСЬКИЙ РАЙОН — район на сході Київської області, утворений 1923, площа — 1 тис. км^2, населення — 37,4 тис. осіб (у т. ч. міське — 10,9 тис. осіб). Межує зі Згурівським, Переяслав-Хмельницьким, Бориспільським, Броварським і Бобровицьким районами, адміністративний центр — Баришівка. Розташований на Придніпровській низовині — лесовій рівнині, значною мірою заболоченій, з річками Трубіж, Недра та Альта, що належать до басейну Дніпра.

БАРИШНІКОВ МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1948) — радянський і американський балетний танцівник і хореограф. Освіту здобув у Ризькому і Ленінградському хореографічних училищах. Виступав у Ленінградському театрі опери і балету ім. Кірова (1967–1974), Американському театрі балету (1974–1978), де був директором, балетмейстером і солістом (1980–1989), очолював трупу «Проект білий дуб» (1990–2002), художній керівник «Центру мистецтв ім. Михайла Баришнікова» з 2002.

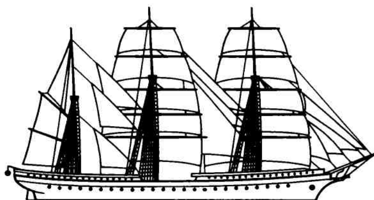
БАРІ (BARYE) АНТУАН ЛУЇ (1795–1875) — французький скульптор-анімаліст, живописець і графік. Займався гравюрою, ювелірною справою, працюючи у майстерні Фоконьє (1823–1832), та виготовленням топографічних карт. Досвід роботи ювеліром допоміг йому досягти точності в скульптурі, а особливий талант виявився в умінні вловити характерні риси тварин і передати їх засобами пластики: «Тигр, що розриває крокодила» (1831), «Кентавр і лапіф» (1850), «Сцени полювання» та ін.

БАРІ ЗАМОК (*іт.* Castello di Bari) — фортеця на півдні Італії в адміністративному центрі провінції Барі, побудована (1131) королем Сицилії Рожером II на руїнах більш раннього візантійського укріплення. Близького до сучасного вигляду замок набув після низки перебудов і реконструкцій (XII–XVI ст.). Муніципалітет викупив (1967) замок, і згодом він постав у всій красі й пишноті, частково відродивши атмосферу минулого Італії.

БАРІЙ (Barium, Ba) — хімічний елемент, атомний номер 56, атомна маса 137,34, належить до групи лужноземельних металів, зустрічається в природі у вигляді карбонату барію і сульфату барію. Хімічно дуже активний, м'який сріблясто-білий метал, щільність — 3,5 г/см^3. Найвідоміший мінерал — барит,

розвідані запаси бл. 115 млн т, а загальні – до 300 млн т. Відкритий (1774) у вигляді оксиду барію (BaO) Карлом Шеєле, назва походить від бариту, в якому вперше знайдено цей елемент.

БАРК (*нідерл.* bark) – велике вітрильне судно з прямими вітрилами на всіх щоглах, крім кормової (бізань-щогли), що несе косе вітрило. Тобто всі щогли барка, за винятком останньої, з поперечного рангоуту мають тільки реї, тоді як остання щогла рей не має. Кількість щогл барка – три і більше (двощоглові вітрильники подібного озброєння називаються бригантинами). Барком називали малі вітрильні судна, корпус яких був плоскодонним (XVIII–XIX ст.), використовувався для транспортування вантажів.

Барк

БАРКА – річкове несамохідне вантажне судно, що буксирується за допомогою людської (бурлаками), кінної, а пізніше – туерно-ланцюгової тяги. Були основним типом суден, що перевозили товари річковими торговельними шляхами Росії (XVIII–XIX ст.), зокрема Маріїнською водною системою. Барками певний час називали свої човни венеціанські гондольєри.

БАРКАЛОВ ОЛЕКСІЙ СТЕПАНОВИЧ (1946–2004) – радянський український спортсмен, ватерполіст, заслужений майстер спорту СРСР (1972). Виступав за харківське та київське «Динамо». Його ім'я занесене до книги рекордів Гіннесса (1993) як спортсмена, що провів найбільше матчів (412) за збірну команду СРСР. Олімпійський чемпіон (1972, 1980), срібний олімпійський призер (1968). Тренував молодіжну збірну України (1980-ті), президент федерації водного поло України (1997–1999).

БАРКАЛОН (*іт.* barca longa) – вітрильно-гребне військове судно, що було поширене у XVII–XVIII ст. Первинно використовувалося в іспанському флоті, пізніше – в англійському та французькому. У Росії будувалися на верфях Воронезького адміралтейства для Азовського флоту нарівні з барбарськими і бомбардирськими кораблями і галерами. Довжина зазвичай становить бл. 35 м, ширина – до 9 м, осадка – до 2,5 м, на ньому могло перебувати 26–44 гармат.

БАРКАРОЛА (від *іт.* barka – човен) – народна пісня венеціанських гондольєрів, а також твір, написаний у стилі цієї пісні. Характеризується помірним темпом, що немов нагадує плавне погойдування на хвилях. Розквіт цієї музичної форми припав на епоху романтизму, вона знайшла своє відображення у творчості Ф. Шопена, Ф. Мендельсона, П. Чайковського, С. Рахманінова, Ж. Оффенбаха, Дж. Россіні, К. Вебера, М. Римського-Корсакова і багатьох ін. композиторів.

БАРКАС (*іт.* barcaccia – великий човен) – самохідне судно невеликих розмірів, призначене для різних перевезень у гаванях і на рейдах; велика морехідна 14–22-веслова шлюпка, завдовжки до 12,2 м, завширшки до 3,66 м, водотоннажністю 4–5 т з бушпритом (для клівера) і двома щоглами (для фока і грота). Під час вітрильного судноплавства баркас зазвичай розташовували на палубі і спускали на воду для підвезення питної води чи продуктів харчування.

БАРКЕНТИНА (ШХУНА-БАРК) – морське вітрильне судно (з 3–6 щоглами) з косими вітрилами на всіх щоглах, крім носової (фок-щогли), що несе прямі вітрила. Сучасні сталеві баркентини (водотоннажністю до 5 тис. т) комплектують допоміжним двигуном. У СРСР (1960-ті) було 13 навчальних баркентин: «Альфа», «Вега», «Горизонт», «Зеніт», «Капела», «Кропоткін», «Менделєєв», «Меридіан», «Секстан», «Сиріус», «Тропік», «Чайка» і «Сокальський».

БАРКЛАЙС (BARCLAYS) – одна з найбільших у Великобританії та світі фінансово-банківських груп, операції якої здійснюються через дочірній «Барклайс Банк» (Barclays Bank). Банк започаткований 1690. Сучасний банк утворений 1896, коли лондонські та провінційні англійські банки почали виступати під єдиною маркою «Barclays & Co». Загалом налічує 157 тис. співробітників, які обслуговують до 50 млн компаній і приватних осіб.

БАРЛАХ (BARLACH) ЕРНСТ (1870–1938) – німецький скульптор, художник і письменник, реаліст та експресіоніст. Навчався в Гамбурзі, Дрездені і Парижі. Член Прусської академії мистецтв (1919–1938). Звертався до німецької готики, що справила вирішальний вплив на стиль його зрілих робіт. За нацистів (1937) його скульптурні роботи вилучили з музеїв, церков та ін. громадських місць і засудили як «дегенеративне мистецтво: «Сидяча» (1908), «Месник» (1914), «Мойсей» (1919), «Аскет» (1925), «Зустріч» (1926) та ін.

БАРМИЦЯ – елемент шолома у вигляді кольчужної сітки, що обрамлює його по нижньому краю; закривала шию, плечі, потилицю і бічні сторони голови, а в деяких випадках груди і нижню частину обличчя. Використовувалася переважно на Русі або в східних країнах.

Бармиця

БАРН (скорочення: б, бн) – у ядерній фізиці – одиниця для вимірювання ефективного перерізу ядерних реакцій, а також квадрупольного моменту. Має розмірність площі, 1 барн чисельно дорівнює 10^{-28} м^2 = 10^{-24} см^2 = 100 фм^2 (приблизний розмір атомного ядра). Електричний квадрупольний момент має розмірність добутку площі на електричний заряд, але в атомній та ядерній фізиці заряд часто виражають в одиницях елементарного заряду і квадрупольний момент набуває розмірності площі та вимірюється в барнах.

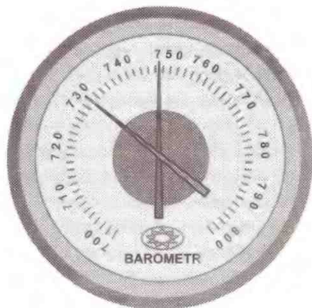
БАРНАРД (BARNARD) КРІСТІАН НЕТЛІНГ (1922–2001) – південноафриканський хірург-трансплантолог і громадський діяч, здійснив (3 грудня 1967) першу в світі пересадку серця від людини людині. Освіту здобув у Кейптаунському (ПАР, 1953), Міннесотському (США, 1958) університетах. Спеціалізувався на проведенні операцій на відкритому серці і розробляв нові методи заміни уражених серцевих клапанів штучними. Помер від серцевого нападу на Кіпрі під час відпочинку.

БАРОГРАФ (*грец.* вага і пишу) – прилад-самописець для безперервного запису зміни атмосферного тиску, що використовується на метеорологічних станціях і літальних апаратах. Складається з приймальної частини, передавального механізму, з'єднаного з пером, та барабана зі стрічкою, який обертається за допомогою годинникового механізму. Залежно від принципу дії розрізняються на анероїдні та ртутні.

БАРОКО (*іт.* barocco – вибагливий, химерний) – стиль у європейському мистецтві (XVI–XVIII ст.), започаткований в Італії, де у визначних мистецьких центрах (Римі, Мантуї, Венеції і Флоренції) створили перші зразки бароко в архітектурі, скульптурі і живописі. За висновками науковців, це кризовий стиль, що виник на хвилі кризи гуманізму і народженні маньєризму. Саме з доби бароко почалася справжня експансія західноєвропейської цивілізації на відомий тодішній світ.

БАРОКОВИЙ ПАРК – напрям у садово-парковому мистецтві (XVII–XVIII ст.), що сформувався головним чином у Франції. Відзначався композиційною єдністю з архітектурою палацу, регулярністю та симетрією, динамікою ландшафтних форм і водно-господарської складової барокового ансамблю.

БАРОМЕТР (*грец.* тяжкість і вимірюю) – прилад для вимірювання атмосферного тиску. Ртутний барометр винайдений італійським ученим Е. Торрічеллі (1644). У рідинних барометрах (використовуються на метеостанціях)

Барометр

тиск вимірюється висотою стовпа рідини (ртуті або води) в запаяній трубці, нижнім кінцем опущеній у посудину з рідиною (атмосферний тиск врівноважується вагою стовпа рідини). У побуті застосовуються механічні барометри (анероїд – *грец.* безводний).

БАРОМЕТРИЧНИЙ ВИСОТОМІР – прилад для визначення відносної висоти польоту, принцип дії якого ґрунтується на вимірюванні тиску атмосфери. Конструктивно складається з запаяної коробочки з мембраною, зміна положення якої механічно пов'язана зі стрілками, що переміщуються навколо проградуйованої в цифрах шкали. Зазвичай має дві стрілки (подібні до годинникових) і розділений на 10 секторів циферблат. Кожен сектор для великої стрілки відповідає 100 м, а для маленької – 1000 м.

БАРОН – у середньовічній феодальній Західній Європі – великий заможний дворянин і феодальний сеньйор, безпосередній васал короля, пізніше просто шанований дворянський титул (жінка – баронеса). Титул барона в Англії (де він зберігається і донині) відповідає молодшому перу і посідає в ієрархічній системі щабель нижче віконта, займаючи останнє місце серед титулів вищого дворянства (перів), а у Німеччині цей титул стояв нижче графського.

БАРОНЧ ТАДЕЙ (ТАДЕУШ) (1849–1905) – польський скульптор. Освіту здобув в Академії у Мюнхені (1871), стажувався у Флоренції (1872–1875). У Львові мав майстерню в батьківському готелі «Краківський», створив пам'ятники Яну III Собеському у Калуші (1980-ті) і Львові (1898), Адаму Міцкевичу в Трускавці (1898), скульптурні алегорії Комедії, Мельпомени і Талії на фасаді Міського (Оперного) театру у Львові (1899), низку пам'ятників на Личаківському цвинтарі та ін.

БАРРАНД (BARRANDE) ЙОАХІМ (1799–1883) – французький палеонтолог і геолог. Освіту здобув у Паризькій політехнічній школі (1824). Мешкав у Чехії з 1831, де вивчав палеозойські відклади, виділив у їх розрізі «силурійську систему». Зібрані скам'янілості описані в 24-томній монографії – класичному палеонтологічному творі XIX ст. На його честь названий празький район (де проводилися дослідження) – Баррандов (1928), кіностудія, міст у Празі і геологічна структура в Чехії.

БАРРАНКІЛЬЯ (*ісп.* Barranquilla) – місто (площа – 166 км², населення – 1,2 млн осіб) на півночі Колумбії, в гирлі річки Магдалена, за 10 км від Карибського моря. Адміністративний центр департаменту Атлантико, головний морський і річковий порт країни, здатний приймати океанські судна, центр з вивозу кави, шкіри і нафтопродуктів. Перша згадка про поселення (1629), але місто засноване (1813). Була першим портом Колумбії на прізвисько «Колумбійські золоті ворота».

БАРРИСТЕР (*англ.* barrister) – категорія адвокатів вищого рангу у Великій Британії. Для отримання цього звання необхідно мати вищу юридичну освіту, пройти трирічну підготовку в одній з адвокатських корпорацій і скласти іспити з правових дисциплін, після чого кандидат стає членом адвокатської корпорації у званні баррістера та отримує право виступати у всіх (зокрема й вищих) судах.

БАРРОУ (BARROW) ІСАК (1630–1677) – англійський математик, філолог і богослов. Освіту здобув в Оксфордському (1652) і Кембриджському (1654) університетах. Професор Кембриджського університету (1660–1669), після чого передав кафедру найвидатнішому зі своїх учнів – І. Ньютону. Обраний віце-канцлером Кембриджського університету (1675). Автор наукових праць: «Лекції з оптики» (1669), «Лекції з геометрії» (1670) і «Лекції з математики» (1683).

БАРСЕГЯН ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ (нар. 1929) – радянський український режисер, заслужений діяч мистецтв УРСР (1969), народний артист Української РСР (1978). Освіту здобув у Харківському театральному інституті (1953). Головний режисер Львівського ТЮГу (1956–1962), Одеського театру оперети (1962–1964), режисер Київського ТЮГу (1964–1970), очолював Київський театр оперети (1970–1973), головний режисер з 1975 і директор з 1983 Харківського драматичного театру ім. О. Пушкіна.

БАРСЕЛОНА (*кат.* Barcelona) – друге за чисельністю населення місто (площа – 100,4 км², населення – 1,62 млн осіб) в Іспанії, столиця автономної області Каталонія і провінції, порт і найбільший промислово-торговельний центр країни. Розташоване на північному сході Піренейського півострова на узбережжі Середземного моря на горбистому плато

завширшки 5 км, обмеженому гірським пасмом Кольсерола і річками Льобрегат (на півдні) та Бесос (на півночі). Клімат середземноморський, з м'якою сухою зимою і теплим, вологим літом.

БАРСЕЛОНА ПОРТ – іспанський порт столиці Каталонії, має 2000-річну історію за яку встиг перетворитися на одну з найважливіших морських брам Європи, потрапляє в десятку найбільших портів континенту. Розташований між гирлом річки Льобрегат і районом Барселонета. Площа порту – 7,86 км^2, розділена на 3 основні зони: торговельний (комерційний) порт, круїзний (логістичний) порт і Велл (старий) порт (з найбільшим акваріумом Європи – з 8 тис. риб в 22 резервуарах із понад 6 млн л морської води).

БАРСЕЛОНА (BARCELONA) – каталонський футбольний клуб із Барселони, один з кращих в Іспанії та в світі, заснований (1899) групою гравців на чолі з Жоаном Гампером. Виступає в чемпіонаті Іспанії (Futbol Club Barcelona): чемпіон Іспанії (21), володар Кубка Короля (25), Кубка Іспанії (10), Кубка європейських чемпіонів (1996, 2006, 2009, 2011), Кубка володарів кубків УЄФА (1979, 1982, 1989, 1992), Кубка УЄФА (4) та ін. Виступає на «Камп-Ноу» (99 354 глядачів), форма червоно-синя, гостьова – чорна.

Емблема футбольного клубу «Барселона»

БАРСЕЛОНСЬКИЙ ОЛІМПІЙСЬКИЙ СТАДІОН – багатофункціональний стадіон ім. Льюїса Компаніса в Барселоні, побудований 1927, реконструйований у 1989–1992, головна арена XXV літніх Олімпійських ігор (1992). Розташований на пагорбі Монжуїк у південно-західній частині міста, названий на честь президента Каталонії в роки Громадянської війни в Іспанії. Іменується Олімпійським (1936) у зв'язку з висуненням на проведення XI літніх Олімпійських ігор. Місткість – 55 926 глядачів, розмір поля – 105 × 67 м.

БАРСУКИ ВЕЛИКІ І МАЛІ – рівнинні піщані пустелі в Актюбінській області Казахстану, північніше Аральського моря. Великі Барсуки розташовані в зниженнях меридіонального напряму, завдовжки 200 км, завширшки 10–30 км і до 60 км (на півдні). Малі Барсуки лежать східніше, витягнулися на 100 км, ширина – 10–40 км. Складені третинними пісками, іноді четвертинними алювіальними відкладами. Поверхня хвиляста, ускладнена піщаними горбами і пасмами, ділянками столових підвищень.

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ – військово-політичне об'єднання польської шляхти (1768–1772), спрямоване проти короля Станіслава Августа Понятовського і Російської імперії. Створена (29 лютого 1768) у місті Бар (нині Вінницька область) для виступу проти втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої та реформ її внутрішнього устрою, збереження прав і привілеїв шляхти. Приводом стало підписання С. Понятовським (17 лютого 1768) трактату про зрівняння в правах католиків із некатоликами.

БАРСЬКА ФОРТЕЦЯ – замок на лівому березі річки Рів у місті Бар Вінницької області України. Кам'яну фортецю розпочали будувати (1636) як резиденцію коронного гетьмана Станіслава Конецпольського за проектом і під наглядом французького інженера Г. де Боплана. У плані була квадратною спорудою із чотирма бастіонами по кутах і трикутним редутом, зверненим до озера. Барську фортецю захоплювали війська М. Кривоноса (1648) і С. Палія (1703). Збереглися лише руїни фундаментів.

БАРСЬКИЙ БОРИС ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1959) – радянський український режисер, актор і поет, народний артист України (2009). Освіту здобув в Одеському політехнічному інституті (1981) і Московському інституті театрального мистецтва (1992). Працює одним із провідних акторів комік-трупи «Маски» з 1984, де брав участь у всіх 80 серіях «Маски-шоу». Автор кількох п'єс і збірників віршів. Ролі у фільмах «Сім днів з російською красунею»

(1991), «Особисте життя офіційних людей» (2003) та ін.

БАРСЬКИЙ РАЙОН – район на заході Вінницької області, утворений 1923, площа – 1,1 тис. км², населення – 54,9 тис. осіб (у т. ч. міське – 17,7 тис. осіб). Межує зі Жмеринським, Шаргородським, Мурованокуриловецьким, Деражнянським і Новоушицьким районами, адміністративний центр – Бар. Розташований на Подільській височині, поверхня полого-хвиляста, у південно-західній частині розчленована вузькими каньйоноподібними долинами дністровських приток – Лядової, Немиї і Мурафи.

БАРТ (BARTH) КАРЛ (1886–1968) – швейцарський кальвіністський теолог, один із засновників діалектичної теології. Освіту здобував у Берні, Берліні, Тюбінгені та Марбурзі, релігійну кар'єру розпочав у Женеві, де 350 років тому проповідував Кальвін. Першим його великим твором було «Послання апостола Павла до римлян» (1918), а найвідомішим теологічним твором – 13-томна «Церковна догматика» (1932–1955), що стала значною подією у християнському світі XX ст.

БАРТ (BARTHES) РОЛАН (1915–1980) – французький філософ. Освіту здобув у Сорбонні (1939), академічна кар'єра була зіпсована важкою хворобою (туберкульозом легень), яка, втім, уберегла від участі у війні. Зазвичай дослідники поділяють його творчість на 3 періоди: доструктуралістський (1950-ті), структуралістський (1960-ті) та постструктуралістський (1970-ті).

БАРТЕЛЕМІ (BARTHELEMY) ЖАН-ЖАК (1716–1795) – французький письменник і археолог. Служив при королівському кабінеті медалей (1744–1747), членом і директором Академії написів (1747–1754). Автор роману «Подорож молодого Анахарсіса Грецією» (1788), який презентує яскраву і правдиву картину родинного та суспільного життя стародавніх греків, написану у формі легкої і загальнодоступної розповіді, та низки інших творів, популярних у тодішній Європі.

БАРТЕНЄВ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1956) – радянський військовослужбовець, підприємець і політичний діяч, Герой України (2004). Освіту здобув у Ленінградському військово-морському інженерному училищі (1978) і Академії державного управління (2001). Офіцер Чорноморського флоту СРСР (1978–1993), директор Феодосійського підприємства забезпечення нафтопродуктами з 1996, депутат Верховної ради АР Крим з 1998, міський голова Феодосії з 2008.

БАРТЕР – прямий безгрошовий обмін товарами або послугами, що здійснюється за єдиним цивільно-правовим договором. При бартерному обміні відбувається перехід права власності на об'єкти договору між його сторонами (зазвичай юридичними особами) без використання засобів платежу (наприклад, грошей).

БАРТЛЕТТ (BARTLETT) ПОЛ ВЕЙЛАНД (1865–1925) – американський скульптор, працював у стилі героїчного реалізму. Вивчав скульптуру в Парижі. Автор скульптурних прикрас фронтонів нью-йоркської будівлі Фондової біржі (1906) і вашингтонського Капітолію – «Апофеоз демократії» (1916), численних скульптур і пам'ятників діячам американської і світової історії та культури (Лафаєт, Мікеланджело, Колумб, Джозеф Уоррен тощо), а також алегоричних статуй – «Дух танцю».

БАРТО АГНІЯ ЛЬВІВНА (при народженні – **ГЕТЕЛЬ ЛЕЙБІВНА ВОЛОВА**) (1906–1981) – радянська російська дитяча поетеса і драматург, лауреат Сталінської (1950) і Ленінської (1972) премій СРСР. Друкувалась з 1925, віршам притаманні лаконізм, яскрава образність, легкий стиль, завдяки чому їх просто читати і запам'ятовувати дітям. Більшість віршів написано для дітей (дошкільнят або молодших школярів). Автор кількох сценаріїв, найбільш відомі фільми: «Подкидыш» (1939), «Слон и веревочка» (1945) та ін.

БАРТОК БЕЛА ВІКТОР ЯНОШ (1881–1945) – угорський композитор, піаніст і музикознавець-фольклорист. Освіту здобув у Будапештській музичній академії, де працював професором за класом фортепіано з 1907, поєднуючи викладання з концертуванням. Поєднуючи фольклорний мелос із прийомами музичного авангарду (насамперед експресіонізму), став одним із найбільш глибоких і впливових новаторів у музиці XX ст. Емігрував до США (1940), де помер від лейкозу в Нью-Йорку.

БАРТОЛІНІ (BARTOLINI) ЛОРЕНЦО (1777–1850) – італійський скульптор. Художню діяльність розпочав із виготовлення невеликих алеба-

строви виробів. Його твори вважалися свого часу вірними більше реалістичним вимогам, ніж академічним зразкам, і цінувалися дуже високо. Виконав (1800-ті) погруддя Наполеона, яке настільки сподобалося імператору, що митець у нагороду отримав школу скульпторів у Карраре, з якої був вигнаний з падінням мецената (1814). Найвідоміша робота – скульптура «Віра в Бога».

БАРТОЛОМЕУ (BARTOLOMEU) ДІАС ДІ НОВАІШ (бл. 1450–1500) – португальський мореплавець. На чолі експедиції (1487–1488) в пошуках морського шляху до Індії першим з європейців обігнув Африку з півдня, відкрив мис Доброї Надії і вийшов в Індійський океан. За іронією долі загинув у дорозі недалеко від мису Доброї Надії, беручи участь в експедиції П. Кабрала.

БАРТОЛЬДІ (BARTHOLDI) ФРЕДЕРІК ОГЮСТ (1834–1904) – французький скульптор. Вивчав архітектуру в Національній школі витончених мистецтв і брав уроки живопису в Парижі. Автор 35 скульптур, розпорошених всім світом, найвідомішою з яких є статуя «Свобода, яка висвітлює світ» (1886) в нью-йоркській гавані, один із символів США. Будинок-музей скульптора відкрито (1922) в родинному ельзаському особняку в Кольмарі (Франція).

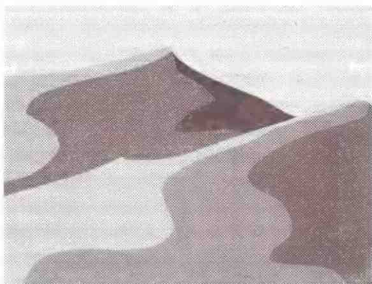
БАРТОН (BURTON) РІЧАРД (1925–1984) – британський актор. Зробив блискучу кар'єру в Голлівуді, ставши найбільш високооплачуваним актором у світі (1960-ті). Двічі був одружений із суперзіркою Елізабет Тейлор (1964–1974, 1975–1976), з якою зіграв в одинадцяти фільмах, зокрема в знаменитій «Клеопатрі» (1963). Найкращі акторські роботи у фільмах: «Озирнись у гніві» (1958), «Хто боїться Вірджинії Вульф?» (1966), «Еквус» (1977) і «1984» (1984).

БАРТОШЕВСЬКИЙ (BARTOSZEWSKI) ВЛАДИСЛАВ (нар. 1922) – польський державний і політичний діяч, дипломат, історик, публіцист. Політичний в'язень соціалістичної Польщі (1946–1948, 1949–1954), член «Солідарності» (1980-ті). Посол Польщі в Австрії (1990–1995), Міністр закордонних справ Польщі (1995, 2000–2001). Автор книжок: «Варшавський перстень смерті 1939–1944 рр.» (1967), «1859 днів Варшави» (1974), «Польська підпільна держава» (1979), «На шляху до незалежності» (1987).

БАРТРАМ (BARTRAM) ВІЛЬЯМ (1739–1823) – американський натураліст, відомий одним із кращих описів птахів Нового Світу. У юні роки допомагав батькові (Джону Бартраму) в його подорожах країною, зробив велику кількість ботанічних і орнітологічних малюнків. Здійснив 4-річну подорож (1773–1777) по восьми південних колоніях (Північна і Південна Кароліна, Джорджія, Східна і Західна Флорида та ін.). Ретельно вивчав побут і звичаї індіанців племені черокі.

БАРУ (BARU) – вулкан у Панамі, найвища точка країни (3474 м), найвищий вулкан на півдні Центральної Америки. Розташований у провінції Чирікі в окрузі Бугаба на заході країни в хребті Таламанка, в ясну погоду з його вершини видно Тихий океан і Карибське море. Вважається сплячим вулканом, останні значні виверження (бл. 500 і 1550), а кілька років тому (2006) стався невеликий землетрус. Діаметр кратера становить до 6 км, зрідка на нього лягає сніг.

БАРХАНИ – еолові форми рельєфу, нанесені вітром переважно піщані рухливі горби серпоподібної форми, звернені опуклістю проти вітру і не закріплені рослинністю. Висота – 5–10 м (рідко до 30–40 м), у барханних ланцюгів у Середній Азії – 60–70 м, у Центральній Азії – до 100–150 м. Схили барханів асиметричні: навітряний – похилий (кут нахилу – 5–12°), підвітряний – крутий (30–33°). Утворюється біля будь-якої перешкоди, наприклад, куща, горбка тощо.

Бархани

БАРХОУТ (*нідерл.* bergen – охороняти і hout – дерево) – потовщений пояс зовнішньої обшивки дерев'яного судна в районі ватерлінії.

БАРЧУК АНАТОЛІЙ ТРОХИМОВИЧ (нар. 1939) – радянський і український актор, народний артист України (2007). Освіту здобув у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1963). Актор Київської кіностудії ім. О. Довженка з 1966. Перша роль у кіно: Іван Кудря у фільмі «Два роки над прірвою» (1966). Ролі у фільмах: «Олеся» (1970), «Пропала грамота» (1972), «Як гартувалась сталь» (1975), «Вир» (1983) та ін.

БАР'ЯХТАР ВІКТОР ГРИГОРОВИЧ (нар. 1930) – радянський український фізик, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1971, 1986, 1999), Герой України (2010). Освіту здобув у Ленінградському (1951) і Харківському (1953) університетах. Співробітник Харківського (1954–1973) і Донецького (1973–1982) фізико-технічних інститутів АН УРСР. Академік АН УРСР (1978). Засновник та перший директор Інституту магнетизму НАН та МОН України з 1995.

БАС (*іт.* basso – низький) – найбільш низький чоловічий співочий голос, що відрізняється великою глибиною і повнотою звучання. За висотою поділяється на: високий (співучий) бас (кантанто), що має робочий діапазон до соль першої октави нагорі світлого, яскравого звучання; центральний бас, що володіє більш широкими можливостями діапазону, а тембр має яскраво виражений басовий характер; низький бас, що має особливо густий басовий колорит і володіє глибокими, потужними низькими нотами.

БАСЕЙН – багатозначний термін: басейн водойми – територія земної поверхні, з якої всі поверхневі та ґрунтові води стікають у дану водойму (озеро, річку, море); родовище (басейн) корисної копалини – скупчення мінеральної речовини на поверхні або в надрах Землі, що за кількістю, якістю та гірничотехнічними умовами розробки придатне для промислового освоєння; басейн плавальний – гідротехнічна споруда, призначена для занять водними видами спорту.

БАСЕТГОРН (*нім.* Bassethorn) – дерев'яний духовий музичний інструмент, різновид кларнета. Відомий з XVIII ст., а найстарший інструмент (1760) створений у Пассау А. і М. Майрхоферами. Вдосконалений майстром Теодором Лотце (1782), став вельми популярний серед музикантів, які об'єднувалися в ансамблі з двох або трьох інструментів. Має приблизно таку ж будову, що і звичайний кларнет, проте завдяки великій довжині звучить нижче, а його похмурий тембр низьких звуків нагадує звучання органа.

БАСЕТЛЯ – струнний смичковий інструмент, різновид віолончелі у білорусів, на кшталт української басолі.

БАСИЛАШВІЛІ ОЛЕГ ВАЛЕРІАНОВИЧ (нар. 1934) – радянський і російський актор театру і кіно, лауреат Державної премії РРФСР (1979), народний артист СРСР (1984). Освіту здобув у Школі-студії МХАТ (1956), актор Ленінградського театру ім. Ленкому (1956–1959) і Великого драматичного театру з 1959. Ролі у фільмах: «Живой труп» (1968), «Служебный роман» (1978), «Осенний марафон» (1979), «О бедном гусаре замолвите слово» (1980), «Вокзал для двоих» (1982), «Мастер и Маргарита» (2005).

БАСИЛЕВС – монарх зі спадковою владою в Давній Греції, а також титул візантійських імператорів. У Мікенську епоху (XV–XI ст. до н. е.) так називався вождь, голова спільноти, людина, яка мала владу, нижчу від царської. Пізніше, за часів Гомера (до VII ст. до н. е.), це поняття означало просто «цар». Александр Македонський почав називатися басилевсом, успадкувавши цей титул від перських царів. У Візантії басилевсами називались тільки константинопольські імператори.

БАСИСТЮК-ГАПТАР ОЛЬГА ІВАНІВНА (нар. 1950) – радянська українська співачка (сопрано). Народна артистка УРСР (1985), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1987), Герой України (2010). Освіту здобула у Львівській консерваторії (1974). Солістка Львівської філармонії (1975–1984), провідний майстер Національного будинку органної та камерної музики України з 1984. У репертуарі співачки твори українських і російських композиторів.

БАСКЕТБОЛ (*англ.* basket – корзина і ball – м'яч) – спортивна командна гра з м'ячем, у яку грають дві команди по 5 гравців у кожній на майданчику 28 × 15 м. Мета кожної команди – закинути руками м'яч у кільце з сіткою (кошик) суперника і захистити власний кошик. Кошик розташований на висоті 3,05 м від підлоги (10 футів). За м'яч, закинутий у ко-

шик з ближньої та середньої відстані, зараховується 2 очки, з далекої (понад 7 м) – 3 очки, штрафний кидок – 1 очко. Входить у програму Олімпійських ігор (1936).

БАСКЕТБОЛЬНИЙ М'ЯЧ – спортивний снаряд (накачаний м'яч) для гри в баскетбол. Виготовляється зі шкіри і синтетичних матеріалів, має сферичну форму, встановлений відтінок оранжевого кольору з традиційним малюнком з восьми вставок і чорних швів, з 9,3–9,4 тис. пухирців на поверхні. Чоловіки в змаганнях грають м'ячем офіційно прийнятого розміру 7, масою 567–650 г, окружністю – 750–780 мм, жінки – розміром 6, відповідно, 500–540 г, 720–740 см.

Баскетбольний м'яч

БАСКИ – народ (до 2 млн осіб), що мешкає у Південно-Західній Європі (Іспанія і Франція), а також в Америці (переважно Південній), основне корінне населення історичної області Басконія (Країна Басків) у Західних Піренеях. Баскська мова не пов'язана з іншими мовами світу (ізольована) і утворює окрему мовну сім'ю. Писемність баскської мови – на основі латиниці, а найдавнішою пам'яткою є книга Дечепарре «Початки мови басків» (1545). За віросповіданням більшість є ревними католиками.

БАСКІВ КРАЇНА – автономна область в Іспанії, на узбережжі Біскайської затоки, що складається з трьох провінцій (Алава, Біскайя і Гіпускоа), площа – 7234 км^2, населення – до 2,3 млн осіб, столиця – Віторія-Гастейс, найбільше місто – Більбао. Країною Басків також називається Басконія, історико-культурний регіон на заході Піренеїв, розділений франко-іспанським кордоном, батьківщина народу басків. Її іспанська частина складається з автономної області Країна Басків на заході і Наварри на сході.

БАСКОВ МИКОЛА ВІКТОРОВИЧ (нар. 1976) – російський співак (тенор), заслужений артист Росії (2001), народний артист України (2004) і Росії (2009). Виступав у Музичному театрі юного актора (1986–1992), освіту здобув у Російській академії музики ім. Гнесіних (2001) і аспірантурі Московської консерваторії (2003), соліст Великого театру (2001–2003). Сольний співак з 2003, виконує класичні твори, оперні арії, неаполітанські пісні, мюзикли, сучасні популярні естрадні пісні тощо.

БАСКСЬКА МОВА – мова народу басків (до 800 тис. осіб), що населяє Країну Басків (північні області Іспанії і суміжні південні райони Франції). На відміну від інших мов Європи, не належить до індоєвропейських або будь-яких інших відомих родин мов. Вона розпадається на низку діалектів, що дуже сильно відрізняються один від одного. Уніфіковану літературну баскську мову створив (1960-ті) лінгвіст Кольдо Мічелена.

БАСМАЦТВО (*тюрк.* басмак – здійснювати наліт, нападати) – військово-політичний партизанський рух частини місцевого населення Середньої Азії в XX ст., що виник після революції в Російській імперії (1917). Перші осередки з'явилися після розгрому більшовиками Кокандської автономії в Туркестані, вони ставили собі за мету боротьбу з радянською владою. Учасники цих збройних формувань називали себе моджахедами; опір басмацтва радянській владі тривав досить довго (1931–1935).

БАСНЕР ВЕНІАМІН ЮХИМОВИЧ (1925–1996) – радянський російський композитор, народний артист РРФСР (1982). Освіту здобув у Ленінградській консерваторії (1949). Широкої популярності набув завдяки пісням («С чего начинается Родина», «На безымянной высоте», «Березовый сок», «Белой акации гроздья душистые» та ін.) і музиці до кіно. Відкрив (1994) у Петербурзі єврейський театр «Сімха» («Радість»), де на першій виставі мюзиклу «Єврейське щастя» виконав партію скрипки.

БАСОВ ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ (1923–1987) – радянський російський кінорежисер, актор і сценарист, народний артист СРСР (1983). Учасник Великої Вітчизняної війни. Освіту здобув у ВДІКу (1952), режисер кіностудії «Мосфільм» з 1952. Талант актора найбільш

яскраво розкрився в багатьох (бл. сотні) характерних кіноролях. Найвідоміші режисерські роботи: «Необыкновенное лето» (1957), «Битва в пути» (1961), «Щит и меч» (1968), «Дни Турбиных» (1976).

БАСОВ МИКОЛА ГЕННАДІЙОВИЧ (1922–2001) – радянський російський фізик, лауреат Ленінської (1959), Нобелівської з фізики (1964) і Державної СРСР (1989) премій, двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1982). Освіту здобув у Московському інженерно-фізичному інституті (1950). Працював у Московському фізичному інституті ім. Лебедєва АН СРСР (1948–1989), академік АН СРСР (1966). Роботи присвячені квантовій електроніці та її застосуванню.

БАСОВИЙ КЛЮЧ – другий за поширеністю ключ після скрипкового, що поміщує «фа» малої октави на другу зверху лінійку нотного стану. Його використовують інструменти з низьким звучанням (віолончель, фагот тощо), і в ньому зазвичай пишеться партія лівої руки для фортепіано та вокальна музика для баса і баритона. Записана в басовому ключі партія контрабаса виконується на октаву нижче.

Басовий ключ

БАСОЛЯ (БАС) – український народний смичковий дерев'яний музичний інструмент, що за структурою і розмірами нагадує віолончель. Розрізняють чотириструнну з центральної України, п'ятиструнну із Закарпаття і триструнну бойківську. На них грають переважно смичком («смиком»), інколи щипком. Використовується як акомпанемент у малих інструментальних ансамблях (троїстих музиках). Розмір інструмента коливається від 50–70 см (Поділля, Полтавщина) до 140–160 см (Закарпаття).

БАСОТО (СОТО, БАСУТО) – народ (до 4,3 млн осіб) мовної спорідненості банту в Південній Африці, мешкає у ПАР (до 3,1 млн осіб), Лесото (до 1,1 млн осіб) і Ботсвані (понад 5 тис. осіб). Представники належать до негроїдної раси, розмовляють мовою сесото, що належить до південно-східної групи сім'ї мов банту. Переважна більшість є християнами (католики та протестанти), а частина дотримуються традиційних вірувань (культ предків).

БАССЕЛЬ ВАЛЕРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1939) – український і радянський актор, театральний режисер, заслужений артист України. Актор Одеського російського драматичного театру ім. А. Іванова, Одеської кіностудії (1975–1984). Режисер і художній керівник творчого театрального колективу «Гевел гаволім» («Суєта суєт») при Одеському товаристві єврейської культури. Ролі у фільмах: «Зелений фургон» (1983), «Гамбринус» (1990), «Час Ікс» (1992), «Ефект присутності» (2006) та ін.

БАССЕТ-ХАУНД (*англ.* bass – низький і hound – гончак) – порода собак, що походить із Великобританії. Коротконогий гончак масивної статури, добре збалансований. Природжені мисливці, з властивою азартністю і рухливістю, можуть чудово ужитися в умовах міського поселення, але віддають перевагу життю в просторому заміському будинку з великою прилеглою ділянкою. Досить розумні і кмітливі собаки, здібні до навчання, володіють відмінним нюхом, постійно перебувають у русі.

БАССОВА ПРОТОКА – протока, що розділяє Австралію і острів Тасманія та поєднує Індійський і Тихий океани. Ширина протоки становить 240 км, середня глибина – бл. 50 м. Протока утворилася 10 тис. років тому завдяки підвищенню рівня моря, а до цього Тасманія була частиною австралійського континенту. Протока названа її відкривачем Метью Фліндерсом на честь корабельного лікаря Джорджа Басса (1798).

БАСТАРД (*англ.* bastard) – термін, що має кілька значень: стосовно людей – незаконнонароджене (позашлюбне) дитя; потомство (гібрид, помісь) від схрещування організмів, значно віддалених один від одного щодо спорідненості; полуторний меч; різновид галери, що відрізняється широким корпусом із круглою кормою.

БАСТАРДА (*нім.* bastard – побічний, змішаний) – рукописний різновид готичних шрифтів, що поширився (XIV ст.) як форма канцелярського письма. За зображенням близька до курсиву, займає проміжне положення між шрифтами текстура і ротунда готичного письма.

БАСТЕН (BASTEN) МАРКО ВАН (ім'я при народженні – **МАРСЕЛ**) (нар. 1964) – нідерландський футболіст (нападник) і тренер, володар Золотої бутси (1986) і Золотого м'яча (1988, 1989, 1992). Виступав за клуби «Аякс» (Нідерланди, 1981–1987) і «Мілан» (Італія, 1987–1993), провів у клубах 280 матчів, забив 218 голів, за збірну – 58 (24). Чемпіон (1988) і бронзовий призер (1992) чемпіонату Європи з футболу. Головний тренер національної збірної Нідерландів (2004–2008), «Аяксу» (2008–2009).

БАСТЕР (*англ.* Basseterre) – столиця (площа – 6,1 км^2, населення – 11,2 тис. осіб) і найбільше місто держави Сент-Кітс і Невіс на південному узбережжі однойменного острова Навітряних островів. Одне з найдавніших міст у Вест-Індії, засноване 1627, значно постраждало від пожежі 1867. Центром міста (колишня назва Сент-Крістофер) є площа Незалежності (1983), де свого часу (XVIII–XIX ст.) жваво торгували рабами. Клімат тропічний, пасатний, вологий і спекотний.

БАСТИЛІЯ – фортеця у Парижі, збудована (XIV ст.) для захисту від англійців. Згодом перетворена (XV ст.) на в'язницю для політичних в'язнів. Населення Парижа захопило фортецю (14 липня 1789), та за ухвалою установчих зборів її було вщент зруйновано (1789–1791). День захоплення Бастилії нині є національним святом Франції, під час якого відбувається військовий парад під гаслами боротьби проти реакції і загрози війни.

БАСТІА (BASTIAT) ФРЕДЕРІК (1801–1850) – французький економіст, проповідував гармонію інтересів капіталу і праці, подаючи капіталізм як «природну» організацію суспільства. У творах «Економічні софізми» (1846) та «Економічні гармонії» (1849) відкидав факт збагачення капіталістів і зубожіння трудящих. Взаємини між класами він розглядав як обмін послугами, а прибутки капіталістів як процент на капітал.

БАСТІАН (BASTIAN) АДОЛЬФ ФІЛІП ВІЛЬГЕЛЬМ (1826–1905) – німецький етнограф, мандрівник і філософ. Вивчав юриспруденцію в Гейдельберзі, медицину і природничі науки в Берліні, Йені і Вюрцбур мандрував світом (1850–1876). Опублікував зі. Як корабельний лікар тритомник «Людина в історії» (1860), що прославив його як першого німецького етнографа. Автор 6-томної праці «Народи Східної Азії» (1866–1871). Опублікував понад 80 книг і 300 наукових статей з етнографії, історії, археології і філософії.

БАТ – грошова одиниця Таїланду, за міжнародним позначенням THB, складається з 100 сатангів. Нині в обігу перебувають банкноти номіналом 20, 50, 100, 500, 1000 батів і монети 1, 2, 5, 10 батів, а також 25 і 50 сатангів.

БАТ – давня міра об'єму в євреїв у Стародавньому Ізраїлі, згадується у Старому Завіті. 1 бат = 38,9 літрам = 72 логів.

БАТАЙ (BATAILLE) ЖОРЖ (1897–1962) – французький філософ і письменник, що стояв біля витоків постмодернізму. Освіту здобув у Національній школі хартій у Парижі (1922). Автор романів «Історія ока» (1928), «Мадам Едварда» (перша частина роману «Divinus Deus») (1941), «Моя мати» (друга частина роману «Divinus Deus») (1961), «Небесна синь» (1957) та низки філософських праць «Внутрішній досвід» (1943), «Еротика» (1957) та ін.

БАТАКИ – індонезійський народ (до 5 млн осіб), представники якого населяють північні та північно-західні райони острова Суматра (Індонезія). Південні монголоїди, що розмовляють батацькою мовою австронезійської мовної сім'ї, раніше мали власну силабічну писемність, а нині використовують латиницю. Основні заняття – хліборобство, скотарство, рибальство і торгівля. Батаки частково ісламізовані, деякі – християни-протестанти або переважають анімістичні вірування.

БАТАЛОВ ОЛЕКСІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1928) – радянський і російський актор і громадський діяч, народний артист СРСР (1976), Герой Соціалістичної Праці (1988), лауреат Державних премій СРСР (1981) і Росії (2006). Освіту здобув у Школі-студії МХАТ (1950), грав на сцені МХАТ (1953–1956), актор і режисер кіностудії «Ленфільм» (1957–1975), викладає у ВДІКу з 1975, президент Російської академії кінематографічних мистецтв «Ніка» (2007). У кіно знімається з 1944, багато знакових ролей.

БАТАЛЬЙОН (*фр.* bataille – битва, бій) – основний тактичний підрозділ в сухопутних військах та частинах морської піхоти, що входить до складу полку, бригади. Окремий батальйон є самостійною адміністративною одиницею.

Спочатку термін означав (XIV–XV ст.) певний порядок побудови військ для бою, а пізніше (XVII ст.) почав визначати кількісний склад військового підрозділу.

БАТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС (*фр.* bataille – битва) – жанр живопису, присвячений військовій тематиці: війнам, боям і сценам військового побуту. Художників, що працюють у батальному жанрі, називають баталістами. Є розділом історичного живопису, коло сюжетів якого становлять важливі події в житті народів (битви та військові подвиги). Стикається також з портретним жанром, оскільки деякі правителі всіх часів залюбки бажали з'являтися у вигляді переможця на бойовищі.

БАТАРДА (*фр.* – гребля) – кам'яна або бетонна дамба, влаштована поперек фортечного рову для створення водної перешкоди (утримання води або підтримання її належного рівня). Також використовується для захисту сухого рову від припливу річкової (ставкової) води і для припинення зв'язку між ділянками рову.

БАТАРЕЯ (*фр.* batterie – бити) – поєднання кількох однотипних приладів у єдину систему або установку для ефективної спільної дії. Назва історично походить від артилерійської батареї (підрозділу – сукупності гармат), а згодом стала вживатися для позначення з'єднання однотипних предметів узагалі: коксова батарея – елемент обладнання в металургійному виробництві, електротехнічна батарея – сукупність елементів живлення, шахова батарея – об'єднані по одній лінії дві або більше далекобійні фігури.

БАТАТ (СОЛОДКА КАРТОПЛЯ) (*лат.* Ipomoea batatas) – вид коренеплідних рослин – трав'янисті ліани з довгими (1–5 м) повзучими стеблами-батогами. Висота куща – 15–18 см. Бічні корені сильно товщають і утворюють бульби з білою, помаранчевою, рожевою або червоною їстівної м'якоттю. Одна бульба важить 0,2–3 кг і більше. Батьківщиною є Перу і Колумбія (Анди), звідки він поширився регіоном і потрапив у Полінезію, на острів Пасхи і в Нову Зеландію.

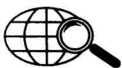
БАТЕРСТ (BATHURST) – острів Канадського Арктичного архіпелагу, з групи островів Королеви Єлизавети, розташований на території Нунавут (Канада), на захід від островів Девон і Корнуолліс. Площа – 18 800 км^2, довжина берегової лінії – 2069 км, поверхня рівна (до 300–350 м). Відкритий (1819) англійцем сером Вільямом Едвардом Паррі під час морської експедиції, названий ним на честь графа Батерста. Розташований у районі Північного магнітного полюса, що перетинає його територію (1960–1970-ті).

БАТЕРФЛЯЙ (*англ.* butterfly – метелик) – один із найбільш технічно складних і утомливих стилів плавання, другий за швидкістю після кролю (інша назва – «дельфін»). Плавання на животі, коли ліва і права частини тіла одночасно здійснюють симетричні рухи – руки роблять широкий і потужний гребок, що припіднімає тіло плавця над водою, а ноги і таз роблять хвилеподібні рухи. Традиційними олімпійськими дистанціями є 50, 100 і 200 м.

БАТИЄВА НАВАЛА (ОРДИНСЬКА, або **МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА)** – відносно недавня назва історичних подій (XIII–XIV ст.) на землях Русі, за яких відбулися значні зміни в суспільному і державному устрої тодішнього Великого князівства Руського: включення в структуру царства Ординського, найбільшої тодішньої держави світу. Русь зазнала Батиєвої навали (1237–1241), що принесла неймовірні нещастя давньоруському народу, уповільнила його розвиток та «відкинула» на кілька століть назад.

БАТИЙ (БАТУ-ХАН) (1201–1255) – монгольський хан і полководець, син хана Джучі, онук Чингізхана, засновник Золотої Орди (автономного державного утворення у складі Монгольської імперії). Був організатором і ватажком походів монголів у Східну Європу (1237–1243). Його війська захопили Волзьку Болгарію (1237–1238), Рязанське та Володимирське князівства (1238), побороли Південну Русь, узявши Переяслав і Чернігів (1239), Київ (1240), Галичину і Волинь (1241), і дійшли до Угорщини (1242).

БАТИК (*індон.* batik – крапля воску) – ручний розпис по тканині, здавна відомий у народів Індонезії та Індії (у Європі з XX ст.). На тканину (шовк, бавовну, шерсть, синтетику) наноситься відповідна до тканини фарба. Для отримання чітких контурів на стику фарб використовується спеціальний закріплювач (резерв), що резервує тканину від забарвлення (створений на основі парафіну, бензину тощо залежно від обраної техніки, тканини і фарб).

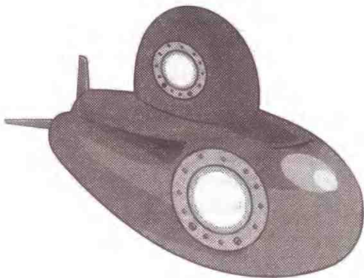

БАТИК ГАРЯЧИЙ – один із різновидів батику, де як резерв використовується розплавлений (гарячий) віск. Його наносять за допомогою спеціального інструменту (чантинга), вкриті воском місця не поглинають фарбу та обмежують її поширення. Подібний спосіб застосовують для розфарбовування бавовняної тканини, де контурні лінії не є обов'язковими і можливі м'які переходи тонів. По завершенні роботи віск із поверхні тканини видаляється, ефект розпису досягається завдяки пошаровому нанесенню фарби.

БАТИК ХОЛОДНИЙ – один із різновидів батику, де як резерв використовується спеціальний матеріал, що є густою масою гумового походження. Подібна техніка розпису прийнятна для малюнка, в якому всі форми мають замкнений контур, що надає своєрідного характеру малюнку. Холодний резерв наноситься спеціальними інструментами (скляними трубочками з резервуаром), або використовуються резерви в тюбиках (з подовженим носиком).

БАТИР (*тюрк.* богатир) – воєначальник, видатний воїн у тюркських і монгольських народів, часто є фольклорним персонажем.

БАТИСКАФ (*грец.* bathos – глибина і skaphos – судно) – глибоководна сталева камера сферичної або сферично-циліндричної форми, з апаратурою для спостережень і досліджень на значній морській глибині та механізмами для самостійного пересування під водою (на відміну від батисфери, яку опускають на тросі). Винахідник – Огюст Пікар, перший батискаф будувався та випробовувався в Бельгії (1945–1948). Використовується, зокрема, для глибоководних досліджень та підводних робіт.

Батискаф

БАТИСТА (BATISTA) ЕЙКЕ (нар. 1957) – бразильський мільярдер, найзаможніша людина країни. Освіту здобув в Аахенському університеті (1979). Син міністра гірської промисловості і керівника рудного гіганта «Companhia Vale do Rio Doce», починав з видобутку золота і торгівлі ним. Створив (2001–2008) кілька нових компаній – MPX (енергетика), OGX (нафта і газ), LLX (логістика), об'єднаних компанією EBX.

БАТИСФЕРА (*грец.* глибина і куля) – прилад для дослідження моря на великій глибині, винайдений наприкінці XIX ст. Має вигляд сферично-циліндричної або сферичної сталевої камери, яка опускається у море на металевому тросі і, на відміну від батискафа, не є самохідним апаратом. На батисфері досягнуто глибини 1380 м (1949), на батискафі – 7300 м (1960).

БАТІСТА-І-САЛЬДІВАР (BATISTA Y SALDVAR) РУБЕН ФУЛЬХЕНСІО (1901–1973) – кубинський президент і диктатор. Виходець із селянської родини, служив в армії з 1921, очолив «бунт сержантів» (1933), здійснив державний переворот (1934), був фактичним диктатором до 1940 і президентом Куби (1940–1944). Жив у США (1944–1947), організував новий військовий переворот (1952) і оголосив себе президентом. Після перевороту Ф. Кастро (1 січня 1959) втік із Куби і решту життя провів на Гаїті та в Іспанії.

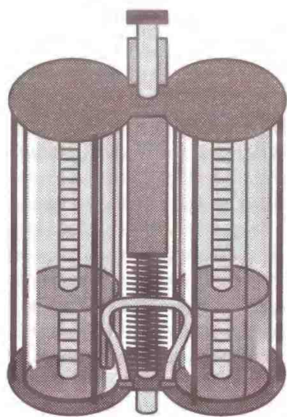
БАТМАН (*фр.* battement – биття, удар) – багатозначний термін: у класичному балеті – група рухів і вправ для ніг (витягування, різке або плавне піднімання ноги тощо), наприклад, гран батман – різке підняття прямої ноги вгору; у фехтуванні – удар по клинку супротивника; у музиці – назва різних танців; у вимірах – старовинна азіатська вагова одиниця, що входила до Російської системи мір і використовувалася в окремих місцевостях Російської імперії (XVI–XIX ст.).

БАТОЗЬКА БИТВА (1652) – битва під Батогом (22–23 травня 1652) об'єднаних сил Війська Запорозького (14 тис. вояків) і Кримського ханства (10 тис. вояків) під проводом Б. Хмельницького проти війська Речі Посполитої (10,5 тис. вояків) під командуванням М. Калиновського, що відбулася на правому березі Південного Бугу під горою Батіг біля сучасного с. Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області і завершилася пе-

ремогою союзників та стратою 4 тисяч полонених поляків.

БАТОЛІТ (*грец.* batos – глибина і litos – камінь) – великий інтрузивний масив, що має переважно січні контакти, площу понад 100 км² і зазвичай видовжену в плані форму (іноді ізометричну). Спочатку вважали їх бездонними, але з появою геофізичних методів дослідження встановлено, що потужність батолітів становить 3–15 км і вони мають форму гігантської лінзи. Складені інтрузивними породами кислого або середнього складу – гранітами, гранодіоритами, діоритами і габро.

БАТОМЕТР (*грец.* глибокий і виміряю) – прилад для забору проб води з глибини та із розвідувальних і гірських виробок (бурових свердловин, колодязів та ін.). Винайшов норвезький дослідник-мандрівник і океанограф Фрітьоф Нансен. Морський батометр – порожнистий циліндр із клапанами або кришками, що миттєво закриваються на заданій глибині. До сучасних приладів приєднують термометр для визначення одночасно і температури шару води, з якої беруть зразок.

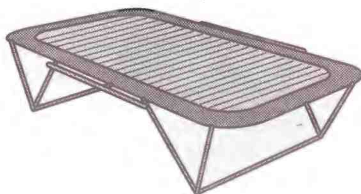
Батометр

БАТУРИН – місто (площа – 7 км², населення – 2,8 тис. осіб) Бахмацького району Чернігівської області України. Уперше згадується в літописі 1625, смт з 1960, статус міста у 1625–1923, з 2008. Місто на високому лівому березі Сейму було резиденцією (1669–1708 та 1750–1764) гетьманів Лівобережної України, про що нагадують будинок генерального судді В. Кочубея (XVII ст.), палац графа К. Розумовського (1799–1803) та інші пам'ятки.

БАТУРИНСЬКА БИТВА – знищення Батурина московськими військами (Батуринська трагедія), каральні дії московських військ (2 листопада 1708) із захоплення і знищення гетьманської столиці Батурина та його мешканців. Трактується як помста російського імператора Петра I за зраду гетьмана Івана Мазепи під час Північної війни і перехід його на бік супротивника – шведського короля Карла XII. Місто було пограбовано і спалено, а всіх його мешканців незалежно від віку і статі вирізано (10–15 тис. осіб).

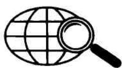
БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ (1663) – додаток до Переяславських статей (1659), укладений (17 листопада 1663) гетьманом Лівобережної України Іваном Брюховецьким з представниками російського уряду. За ними гетьманська адміністрація зобов'язувалася: утримувати власним коштом російське військо в Україні, повертати до Росії втікачів, упорядкувати козацький реєстр, заборонити місцевим купцям продавати збіжжя на Правобережжі, вивозити горілку і тютюн у російські міста. Замінені Московськими статтями (1665).

БАТУТ (*фр.* batoude – удар) – спортивний снаряд, на якому проводяться змагання зі стрибків (дисципліна гімнастики), що входить з 2000 до програми літніх Олімпійських ігор. Батут складається з гальванізованої рами (520 × 305 × 115 см), на якій за допомогою 118 гумових амортизаторів-пружин натягнута плетена з міцної тасьми (4 × 6 мм) сітка (426 × 213 см). Задля безпеки спортсменів батут на відстані 2 м обкладений страхувальними матами заввишки 20 см.

Батут

БАТЬКІВЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА – національний заповідник, створено (1992) на основі неру-

хомих пам'яток культурної спадщини та природи сіл Звенигородського району Черкаської області (на площі 0,273 км²): Шевченкове (колишня Керелівка), Моринці і Будище, відтворених меморіальних садиб у Моринцях та Літературно-меморіального музею Т. Шевченка (Шевченкове з 1939), пов'язаних з дитинством, життям і творчістю Т. Шевченка, задля збереження меморіальних місць.

БАТЬКІВЩИНА-МАТИ У ВОЛГОГРАДІ – скульптура «Батьківщина-мати кличе!» (1959–1967) є композиційним центром пам'ятника-ансамблю «Героям Сталінградської битви» (1942–1943) на Мамаєвому кургані у Волгограді (Росія). Одна з найвищих статуй світу (скульптор Є. Вучетич), 52-метрова фігура жінки, яка крокує вперед із піднятим 33-метровим мечем. Є алегоричним образом Батьківщини, що кличе своїх синів на бій з ворогом, а у художньому сенсі уособлює античну богиню перемоги Ніку.

БАТЬКІВЩИНА-МАТИ В КИЄВІ – монументальна скульптура в Києві, відкрита (1981) на високому правому березі Дніпра на території Національного музею історії Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Загальна висота монументу з постаментом – 102 м, від п'єдесталу до кінчика меча – 62 м. В одній руці Батьківщина-мати тримає 16-метровий меч (вага 9 т), а в другій – щит 13 × 8 м з гербом СРСР (13 т). Вся споруда суцільнозварна (450 т), всередині має 2 технічні ліфти та оглядовий майданчик на щиті.

БАТЬОВЕ – селище міського типу (площа – 5,6 км², населення – 3 тис. осіб) Берегівського району Закарпатської області. Засноване (1205) у межиріччі річок Латориця й Серня на рівних, ледь горбистих просторах Закарпатської низовини, називалося також Батьу (1205–1945) і Вузлове (1945–1995), смт з 1971.

БАУГАУЗ (*нім.* Bauhaus – Дім будівництва) – архітектурна школа «Баугауз» у Німеччині, заснована і керована німецьким архітектором Вальтером Гропіусом (Walter Gropius) (1883–1969). Його творче кредо формулювалося напрочуд раціонально: «Кожен предмет повинен до кінця відповідати своїй меті, тобто виконувати свої практичні функції, бути зручним, дешевим і красивим» і було функціональною складовою популярного тоді раціоналізму.

БАУГІН (BAUHIN) КАСПАР (1560–1624) – швейцарський анатом і ботанік, систематик рослин, одним із перших почав використовувати бінарну номенклатуру. Освіту здобув в університетах Базеля, Падуї, Монпельє, Парижа і Тюбінгена (1580). Його роботи змінили хід розвитку ботаніки, запропонував основи класифікації рослин з використанням коротких назв, власний гербарій включав понад 4000 зразків. Першим описав картоплю, давши їй (1596) наукову назву (*лат.* Solanum tuberosum).

БАУЕР (BAUER) БРУНО (1809–1882) – німецький теолог, філософ-гегельянець, історик. Освіту здобув у Берлінському університеті, де читав лекції (1834–1839), а згодом і в Боннському університеті (1839–1842) як приват-доцент. У перших творах (1936–1838) виступав як прихильник ортодоксального, або правого, гегельянства. Критик християнства, зокрема достовірності Євангелій. Вважав рушійною силою історії самосвідомість т. зв. «критичних» особистостей.

БАУЛЕ (БОУЛІ) – народ (до 1,7 млн осіб) групи акан у центральних і південних районах Кот-д'Івуару (майже п'ята частина мешканців країни). Поділяються на десятки субетнічних груп. Розмовляють мовою бауле (сім'я ква, нігеро-кордофанські мови). Основне заняття – тропічне ручне підсічно-вогневе рільництво, ремесла – різьблення по дереву (антропо- і зооморфна скульптура, маски), ковальство, ткацтво та ін. Переважають традиційні вірування, а також християни та мусульмани-суніти.

БАУМАН (BAUMANN) ФРІДЕРІК (1765/1770–1845) – польський архітектор і скульптор-декоратор періоду класицизму та романтизму. Освіту здобув у Варшаві і Берліні, працював у Ланьцуті (Польща) на реставрації інтер'єрів місцевого замку (1798–1805). Працював у Львові (1817–1845), де виконав оформлення інтер'єрів та перебудову фасаду Оссолінеуму (1828–1833), декоративне оздоблення театру Скарбека, багатьох палаців міста і кількох пам'ятників на Личаківському цвинтарі.

БАУМГОЛЬД – знаменитий алмаз вагою 609,25 карати (121,9 г), видобутий (1922) у Південній Африці. Згодом був розрізаний

і з нього виготовили 14 діамантів, найбільший з яких важив 50 каратів.

БАУМОЛЬ (BAUMOL) ВІЛЬЯМ ДЖЕК (нар. 1922) – американський економіст. Доктор філософії Лондонського університету, професор Принстонського університету, президент Американської економічної асоціації (1981) і Міжнародного атлантичного економічного товариства (1985–1986). Автор праць: «Економічна динаміка: запровадження» (1951), «Економічна теорія і дослідження операцій» (1961), «Виконавські мистецтва. Економічна дилема» (1966), «Мікротеорія: додатки і початки» (1986).

БАФФЕТ (BUFFETT) УОРРЕН ЕДВАРД (нар. 1930) – американський мільярдер, один із найбільших і найвідоміших інвесторів у світі, відомий за прізвиськом Оракул з Омахи. Освіту здобув в університеті Небраски (1950) і школі бізнесу Колумбійського університету (1953). Оголосив про безоплатне передавання (2006) половини своїх статків (бл. $37 млрд) п'ятьом благодійним фондам – найщедріший акт благодійності в історії людства.

БАФФІН (BAFFIN) ВІЛЬЯМ (1584–1622) – англійський мореплавець і полярний дослідник. Брав участь в експедиціях (1612–1616) з метою відшукати північні (західний і східний) проходи між Америкою та Азією, під час яких досяг Гренландії, Шпіцбергену, дослідив Гудзонову протоку, займався китобійним промислом. Сподівання на відкриття нового шляху до Індії не виправдалися, мореплавець пішов на службу Британської Ост-Індської компанії і здійснив (1617–1619) експедицію до Сурату в Індії.

БАФФІНА МОРЕ (*англ.* Baffin Bay) – море Північного Льодовитого океану, що межує з морем Лабрадор Атлантичного океану й омиває західний берег Гренландії. Тягнеться з півночі на південь на 1130 км. Більшу частину року навігація неможлива через безліч айсбергів завдяки наявності Гренландсько-канадського підводного порогу, що блокує потік теплої води з Атлантики. Першим серед європейців у море зайшов (1585) англійський дослідник Джон Девіс, а дослідив (1616) Вільям Баффін.

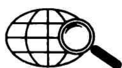
БАФФІНОВА ЗЕМЛЯ (BAFFIN ISLAND) – північний острів канадської території Нунавут (Канадський Арктичний архіпелаг), найбільший у Канаді і п'ятий у світі за площею (507 451 км^2), населення – до 11 тис. осіб. Названий на честь британського мандрівника Вільяма Баффіна, який першим його описав і вважається європейським відкривачем. Найбільше поселення Ікалуїт – столиця території Нунавут, центральна частина острова пустельна і гориста (заввишки до 2591 м).

БАХ (BACH) ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ ЕРНСТ (1759–1845) – німецький композитор, син композитора Йоганна Христофа Фрідеріка Баха, єдиний онук Йоганна Себастьяна Баха, що здобув славу композитора. Служив музичним директором при дворі прусського короля Фрідріха Вільгельма II (1788–1811). Найцікавішим його твором вважається концерт для фортепіано в шість рук, написаний для виконання великим чоловіком, що сидить посередині перед роялем, і двома мініатюрними жінками обабіч нього.

БАХ (BACH) ЙОГАНН СЕБАСТЬЯН (1685–1750) – німецький композитор, органіст і скрипаль, представник стилю бароко, один із творців світової музичної класики і найвизначніших композиторів світу. Узагальнив досягнення музичного мистецтва перехідного періоду від бароко до класицизму і в майстерності поліфонії не мав рівних серед сучасників. Велика творча спадщина охоплює понад 1000 композицій (320 світських і духовних кантат, меси, ораторії, численні хорали, мотети, інструментальні твори та ін.).

БАХ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (до хрещення – **АБРАМ ЛІТМАНОВИЧ**) (1857–1946) – український радянський хімік, біохімік і громадський діяч, лауреат Сталінської премії (1941), Герой Соціалістичної Праці (1945). Навчався у Київському університеті (1875–1878), виключений за політичну діяльність. Працював у Франції, США і Швейцарії (1885–1918). Засновник школи радянських біохіміків, академік АН СРСР (1929), засновник і директор Інституту біохімії АН СРСР (1935–1946), що названий його ім'ям.

БАХМАЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ – заснований (1960) у м. Бахмач на Чернігівщині на основі приватної колекції місцевого художника Миколи Яременка, який був першим директором. Музейна експозиція (від археологічних знахідок найдавніших часів до Великої

Вітчизняної війни і повоєнних років) розміщується у 5 залах, 4 зали – виставкові. Фондова колекція музею становить 8 тис. предметів основного і понад 10 тис. науково-допоміжного фондів.

БАХМАЦЬКИЙ РАЙОН – район на сході Чернігівської області, утворений 1923, площа – 1,5 тис. км^2, населення – 48,6 тис. осіб (у т. ч. міське – 24,2 тис. осіб). Межує з Коропським, Бознянським, Ічнянським, Талалаївським і Конотопським районами, адміністративний центр – Бахмач. Поверхня полого-хвиляста, лесова рівнина, на півночі – алювіальна рівнина, розчленована широкими річковими, прохідними долинами та балками. Річки району (басейну Дніпра) – Сейм, Борзенка, Бахмачка, Ромен, Остер та ін.

БАХМАЧ – місто (площа – 31 км^2, населення – 18,9 тис. осіб) Чернігівської області України, центр Бахмацького району. Поселення на березі річки Борзенка вперше згадується 1147, але його стрімке зростання почалося після будівництва Курсько-Київської (1869) і Любаво-Роменської (1873) залізниць, статус міста з 1938. Нині Бахмач пересікають залізниці 5 напрямків: московського, харківського, дніпропетровського, мінського і київського.

БАХМУТ (БАХМУТКА) – річка (права притока Сіверського Дінця) в Артемівському і Костянтинівському районах Донецької області України. Довжина – 88 км, площа басейну – 1680 км^2, бере початок у заболоченій западині північніше Горлівки. Долина у верхів'ї V-подібна, нижче трапецієподібна, завширшки 0,7–3 км, заплава – 100–600 м, річище – 15–20 м, похил – 2,1 м/км. Стік регульований 4 водосховищами і численними ставками для зрошування і господарського водопостачання.

БАХОФЕН (BACHOFEN) ЙОГАНН ЯКОБ (1815–1887) – швейцарський правознавець, історик та етнограф. Навчався в Берлінському і Геттінгенському університетах (1834–1841). Працював професором римського права Базельського університету і суддею апеляційного суду. Зробив внесок до теорії соціальної еволюції, висунувши та ретельно обґрунтувавши гіпотезу еволюції людського суспільства, за якою матріархат передував патріархату. Відомий працями про походження сім'ї – «Материнське право» (1861).

БАХРЕЙН (КОРОЛІВСТВО БАХРЕЙН) – держава, що об'єднує групу з 35 островів у Перській затоці, розташованих між Саудівською Аравією та Іраном. Площа – 688 км^2, населення – 712,8 тис. осіб, столиця – Манама. Незалежна держава з 1971, було обрано і розпущено Національні збори, абсолютну владу отримав емір (1975). Острови плоскі, складаються переважно з укритого піском вапняку, мають бідні і неродючі ґрунти, клімат спекотний. З Аравійським півостровом з'єднаний автомобільним шосе.

БАХРЕЙНСЬКИЙ ДИНАР – національна валюта королівства Бахрейн, за міжнародним позначенням BHD, що дорівнює 1000 філсів. В обігу перебувають банкноти номіналом ½, 1, 5, 10 і 20 динарів, а також монети 1, 5, 10, 25, 50 і 100 філсів. Бахрейнський динар, введений в обіг 11 жовтня 1965, замінив рупію Перської затоки (1959–1965) за курсом 10 рупій = 1 динар.

БАХТОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1954) – радянський і український художник-графік, заслужений художник України (1999). Освіту здобув в Одеському педагогічному інституті (1975). Працює в галузі живопису, графіки, фотографії, художньої історичної реконструкції, в т. ч. у графічній студії московського Будинку творчості художників «Сенеж» (1981–1988).

БАХЧИСАРАЙ – місто (площа – 27,8 км^2, населення – 26,1 тис. осіб) АР Крим України, центр Бахчисарайського району. Лежить в ущелині річки Чурук-Су, що прорізає південні схили Внутрішнього пасма Кримських гір, в оточенні химерно вивітрілих вапнякових останців, уперше згадується 1502, столиця Кримського ханства у XVI–XVIII ст., статус міста з 1926. Зберігся унікальний комплекс споруд Ханського палацу (XVI–XIX ст.).

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК – створений (1991) на основі Ханського палацу-музею (1917, 1955) і музею «Печерні міста та монастирі доби Середньовіччя» в Бахчисарайському районі АР Крим. Заповідник опікується 740 нерухомими пам'ятками культурної спадщини, а його фондові колекції зберігають понад 130 тис. потенційних експонатів (матеріали з археології, етнографії кримських татар, історична зброя, нумізматика, лапідарні колекції, твори мистецтва тощо).

Комплекс споруд Ханського палацу в Бахчисараї

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР (1681) – угода про перемир'я на 20 років, підписана в Бахчисараї (13 січня 1681) між Туреччиною, Кримським ханством та Московською державою і зумовлена перемогами російського війська над турецько-татарською армією у боротьбі за Україну. Мир перерозподілив землі між сусідніми державами (Туреччина приєднувала південну Київщину, Брацлавщину і Поділля, а Московська держава – Лівобережну Україну, Запоріжжя і Київ) і значно посилив позиції Московії в Гетьманщині.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ РАЙОН – район АР Крим, утворений 1923, площа – 1,7 тис. км^2, населення – 90,1 тис. осіб (у т. ч. міське – 32,4 тис. осіб). Межує з Сімферопольським районом і Севастопольською та Ялтинською міськрадами, адміністративний центр – Бахчисарай. Північна частина розташована в передгір'ях, центральна – у Внутрішньому пасмі, а південна – на схилах Головного пасма Кримських гір. Рельєф змінюється від рівнинного до гірського, перевищення відносних висот сягає 1000 м.

БАХЧІВАНДЖІ ГРИГОРІЙ ЯКОВИЧ (1909–1943) – радянський льотчик-випробувач, Герой Радянського Союзу (1973) (посмертно). Освіту льотчика здобув в Оренбурзькій школі пілотів (1934). Льотчик-випробувач Науково-дослідного інституту Військово-повітряних Сил Червоної армії (1934). Виконав перший політ на першому реактивному винищувачі БІ-1 з працюючим рідинним ракетним двигуном (1942), під час випробування якого згодом і загинув.

БАЦУЦА ЯКІВ ЙОСИПОВИЧ (1854–1933) – український майстер кераміки. Працював у рідному с. Адамівка (нині Віньковецький район Хмельницької області, Україна). Виготовляв іграшки та неполив'яний посуд яскравого жовтого і фіолетового кольорів. Традиційний рослинний декор кераміки оздоблював схематичними зображеннями людей, тварин і птахів, а геометричний орнамент розміщував на вінцях, денцях і ручках посуду (мисок, глечиків, дзбанків тощо).

БАЧАТА (*ісп.* bachata) – музичний стиль і танець народу Домініканської Республіки, який поширився по країнах Карибського басейну і латиноамериканських громадах США. Музичний розмір – 4/4, музика зазвичай характеризується помірним темпом, тексти пісень оповідають про страждання, нерозділене кохання і життєві негаразди. Виник у часи напруженої соціальної обстановки в країні (1960-ті) після повалення диктатора Трухільо.

БАЧИНСЬКИЙ ЛЮБОМИР ПЕТРОВИЧ (нар. 1937) – український радянський архітектор. Освіту здобув у Львівському політехнічному інституті (1972). Виконав плани центрів сіл Тернопільщини: Яблунів (1967–1969), Нижбірок (1972–1976), Котівка (1983) Гусятинського району та Мужилів, Рогачин (1982) Бережанського району, молодіжного табору «Лісова пісня» в місті Борщів (1975–1980), реконструкції церкви Пресвятої Богородиці в с. Золота Слобода (1989–1990) та ін.

БАЧ-КИШКУН (BACS-KISKUN) – медьє (область) Угорщини, розташована в Південному Альфельде на межиріччі Тиси і Дунаю, виникло (1945) після об'єднання двох довоєнних комітатів. Площа – 8445 км^2, населення – 553,2 тис. осіб, адміністративний центр – Кечкемет. Межує з медьє Баранья, Тольна, Фейер, Пешт, Яс-Надькун-Сольнок, Чонград і Сербією (на півдні). Включає 10 районів і 119 муніципалітетів. Клімат помірно середземноморський.

БАШАРОВ МАРАТ АЛІМЖАНОВИЧ (нар. 1974) – російський актор театру і кіно, лауреат Державної премії Росії (2001). Освіту здобув у Вищому театральному училищі ім. М. Щепкіна. Поодинокі ролі в театрі, участь у популярних телевізійних проектах і акторські роботи в фільмах: «Сибирский цирюльник» (1998), «Ворошиловский стрелок» (1999), «Граница. Таежный роман» (2001), «72 метра» (2004), «Турецкий гамбит» (2005), «1612» (2007), «Служебный роман. Наше время» (2011).

БАШИРОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1955) – російський актор і режисер. Освіту здобув на режисерському факультеті ВДІКу (1989), навчався акторської майстерності в «Бергхоф-студії» в Нью-Йорку (1990–1991). Організатор і художній керівник студії «Дебоширфільм» (1996, Санкт-Петербург). Акторські роботи у фільмах: «Асса» (1987), «Игла» (1988), «Черная роза – эмблема печали, красная роза – эмблема любви» (1989), «Мама, не горюй» (1998), «Штрафбат» (2004), «Мастер и Маргарита» (2005).

БАШКИРИ – тюркська нація (до 1,8 млн осіб), представники якої мешкають у національній автономній Республіці Башкортостан (до 1,3 млн осіб), у Верхньому Поволжі, на Уралі (Росія). Поєднують ознаки європеоїдної і монголоїдної рас, імовірно, утворилися від змішання місцевих осілих угро-фінських племен з кочовими тюрками і монгольськими племенами. Мова належить до тюркських мов, за релігійними уподобаннями – переважно мусульмани-суніти.

БАШКИРСЬКА МОВА – національна мова башкирського народу, державна мова Республіки Башкортостан (Росія). Належить до кипчакської групи тюркських мов, основні діалекти: північний, східний і північно-західний. Башкирська писемність ґрунтувалася до 1929 на арабському алфавіті, потім – на латинському (1929–1940) і алфавіті на основі кирилиці з 1940, нині складається з 42 букв (9 з яких прийняті для позначення специфічних звуків башкирської мови).

БАШКОРТОСТАН РЕСПУБЛІКА – суб'єкт (площа – 142 947 км^2, населення – 4,07 млн осіб) Російської Федерації, входить до складу Приволзького федерального округу, адміністративний центр – Уфа. Межує з Татарстаном, Удмуртією, Пермським краєм, Свердловською, Челябінською та Оренбурзькою областями. Утворена (1919) на схилах Південного Уралу, в Передураллі і Заураллі, найвища точка – гора Ямантау (1640 м). Клімат континентальний.

БАШЛИК (*тюрк.* наголовник) – сукняний гострий каптур, що надягається в негоду поверх будь-якого головного убору. Має довгі кінці-лопаті для обмотування навколо шиї. Вважається, що башлик був прототипом будьонівки.

Башлик

БАШЛЯР (BACHELARD) ГАСТОН (1884–1962) – французький філософ і мистецтвознавець. Освіту здобував довго і наполегливо, доки не отримав (1927) ступінь доктора в Сорбонні. Професорував в університеті Діжона (1930–1940) і Сорбонни (1941–1954). Предметом

його наукового інтересу протягом життя були філософські основи природничих наук. Основні твори: «Нарис про приблизне пізнання» (1928), «Новий науковий дух» (1934), «Прикладний раціоналізм» (1949) і «Раціональний матеріалізм» (1953).

БАШМЕТ ЮРІЙ АБРАМОВИЧ (нар. 1953) – радянський і російський альтист та диригент, лауреат Державної премії СРСР (1986), народний артист СРСР (1991). Освіту здобув у Московській консерваторії (1976), після чого розпочав активну концертну діяльність. Створив камерний оркестр «Солісти Москви» (1986), «Експериментальну кафедру альта» в Московській консерваторії (1996), керує і диригує симфонічним оркестром «Нова Росія» (2002). Грає з 1972 на альті майстра Паоло Тесторе (Мілан, 1758).

БАШТА – гідрологічний заказник загальнодержавного значення з 1980 біля сіл Ставищани, Трибухівка та Головчинці Летичівського району Хмельницької області України. На площі 2,5 км^2 охороняється ділянка заплави Південного Бугу, де переважає осокове болото з типовими північними болотними рослинами, до яких додається багата орнітофауна – чаплі сіра, руда та велика біла, квак, водяна курочка, лиска, пастушок, погонич, норець великий, лелека білий, лунь болотяний та ін.

БАШТАН (*перс.* бахче – садочок) – назва сільськогосподарського поля, на якому вирощують баштанні культури: кавуни, дині, гарбузи.

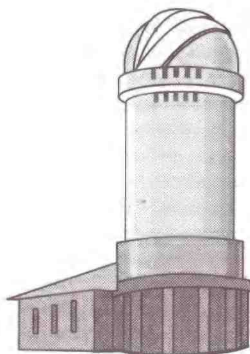
БАШТАНКА – місто (площа – 7,1 км^2, населення – 12,7 тис. осіб) у східній частині Миколаївської області України, центр Баштанського району. Заснована (1806) на рівнинній, слабо розчленованій ярами та балками поверхні межиріччя Інгула та Висуні, під час Громадянської війни була центром Баштанської республіки, статус міста з 1987.

БАШТАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – заснований (1982) у райцентрі Баштанка Миколаївської області. Загалом експозиція представляє природу і археологічне надбання краю, мешканців просторів Дикого Поля, етнографічний нарис, коротку, але насичену історію Баштанської республіки, лихоліття Голодомору, Велику Вітчизняну війну і партизанський рух з діорамою «Визволення Баштанки», повоєнну історію та вироби декоративно-ужиткового мистецтва.

БАШТАНСЬКИЙ РАЙОН – район у східній частині Миколаївської області, утворений 1926, площа – 1,7 тис. км^2, населення – 38,8 тис. осіб (у т. ч. міське – 12,7 тис. осіб). Межує з Новобузьким, Березнегуватським, Снігурівським, Миколаївським, Новоодеським і Єланецьким районами, адміністративний центр – Баштанка. Розташований на Причорноморській низовині, з рівним, слабо розчленованим рельєфом з абсолютними висотами 70–100. Головні річки – Інгул із притокою Громоклея.

БАШТОВИЙ МИС (АГРА) – обривистий, округлий кількасотметровий виступ берегової лінії Чорного моря на Південному березі Криму (Україна), на території Судацької міськради АР Крим, розташований між селищами Морське і Привітне. Має вигляд безлісого куполоподібного горба заввишки до 120 м з руїнами середньовічної генуезької фортеці Чобан-Куле (*тюрк.* пастуша вежа) на вершині.

БАШТОВИЙ ТЕЛЕСКОП – астрономічний інструмент із вертикально або похило спрямованою нерухомою оптичною віссю; відбивний телескоп, що застосовується переважно для дослідження Сонця. Найперший побудований (1908) на Маунт-Вілсонівській обсерваторії (США), там же розташований і найбільший телескоп (висота вежі 45 м), який дає зображення Сонця діаметром 43 см.

Баштовий телескоп

БАЮЛ ОКСАНА СЕРГІЇВНА (нар. 1977) – українська спортсменка (одиночне фігурне катання), заслужений майстер спорту України (1994), перша і єдина олімпійська чемпіонка

незалежної України в зимових видах спорту. Чемпіонка України (1992, 1993), світу (1993), XVII Олімпійських зимових ігор (Ліллехаммер, Норвегія) (1994). Працювала у США за контрактом (1994–2010), повернулася в Україну (2010). Навчалася в Одеському (1994) і Київському (2010) педагогічних інститутах.

БАЯЗИД I (BAYEZIT) БЛИСКАВИЧНИЙ (1354 або 1360–1403) – турецький султан (1389–1402). Старший син султана Мурада I, успадкував престол після смерті батька (1389), на всяк випадок стратив рідного брата Якуба. Сміливий і підприємливий полководець, завоював великі території на Балканах і в Малій Азії, підпорядкувавши Сербію (1389), Болгарію (1393–1396), Македонію і Фессалію (1395), Угорщину (1395). Але «зламав роги» через кульгавого Тимура (Тамерлана), розбитий і взятий у полон (1402).

БГАКТІ (*санскр.* віддане служіння) – поняття в індуїзмі, що використовується для позначення взаємовираження емоційної прихильності та любові між відданим (бгакті) та особистісною формою бога, тому часто бгакті визнають як «служіння Богу з любов'ю та відданістю». У вайшнавізмі бгакті спрямована виключно до Вішну та його аватарі (переважно до Крішни і Рами), а в традиціях шайвізму і шактизму це поняття використовується стосовно Шіви і Шакті.

БГІЛИ (БХІЛИ) – індоарійська племінна народність (до 14 млн осіб) у Центральній Індії, представники якої мешкають у суміжних штатах: Мадх'я-Прадеш (до 4,9 млн осіб), Гуджарат (3,8 млн осіб), Раджастхан (2,9 млн осіб), Махараштра (2,1 млн осіб). Розмовляють мовою бхілі західної гілки індоарійських мов, письмо є варіацією писемності деванагарі.

БДЖІЛЬНИЦТВО – давня галузь сільського господарства (відома з давнього Єгипту, V тис. до н. е.), що займається розведенням бджіл, добуванням меду, воску, прополісу, маточного молока та ін. продуктів бджільництва. Використовується також для запилення сільськогосподарських рослин з метою підвищення врожайності, а продукти бджільництва також використовуються в медицині, фармакології тощо.

БДЖОЛИ (*лат.* Anthophila або Apiformes) – секція в надродині Apoidea літаючих комах ряду Перетинчастокрилі, споріднена з осами і мурахами. Існує до 20 тис. видів бджіл, присутніх на всіх континентах, окрім Антарктиди. Пристосовані харчуватися нектаром і пилком, використовують нектар як джерело енергії, а пилок для отримання білків та ін. поживних речовин. Розмір бджіл – 2–39 мм, мають дві пари крил (задня за розміром менша від передньої) і довгий хоботок для висмоктування нектару рослин.

БЕАТИФІКАЦІЯ (*лат.* beatus – блаженний і facio – роблю) – у католицькій церкві – назва акту прилучення особи до лику блаженних, що належить (VIII ст.) винятково папі римському. Визнана офіційною категорією канонічного права Урбаном VIII (1642). Розглядається церквою як «нижчий рівень» і певний етап у процесі підготовки канонізації. Перша беатифікація за новими канонами проведена для Франциска Сальського (1662) Олександром VII, а Бенедикт XIV встановив головний набір вимог до процесу.

БЕАТРІКС (нар. 1938) – королева Нідерландів з Оранської-Насауської династії. Освіту здобула в Лейденському університеті, де вивчала соціологію, економіку і державне право. Одружена з 1966 з князем Клаусом фон Айсбергом (нар. 1926). Править з 1980, її профіль зображений на всіх монетах євро Нідерландів та містився на всіх нідерландських гульденах. Її правління – третє послідовне жіноче царювання в історії королівства (з 1890), що забезпечило Нідерландам лише жіноче головування в XX ст.

БЕАТРІЧЕ ПОРТІНАРІ (PORTINARI) (справжнє ім'я – **BICE DI FOLCO**) (1266–1290) – флорентійка, «муза» і таємна кохана італійського поета Данте Аліг'єрі, була його першою і нещасною любов'ю, вийшла заміж за іншого і рано померла. Була дочкою шанованого громадянина Флоренції і сусідкою Данте, яку він уперше побачив 1274, коли ще був дитиною. Про це побачення (що лишило враження на все життя) Данте згадує у своєму першому творі «La Vita nuova».

БЕББІДЖ (BABBAGE) ЧАРЛЬЗ (1792–1871) – англійський математик, винахідник першої обчислювальної машини, іноземний член-кореспондент Імператорської академії наук у Санкт-Петербурзі (1832). Праці з теорії функцій, механізації обліку в економіці. Скон-

струював і збудував (1820–1822) машину для табуляції (табулятор). Працював над побудовою різницевої машини з 1822, розробив проект універсальної цифрової обчислювальної машини (1833), прообразу сучасного комп'ютера.

БЕББІТ (BABBITT) ІСААК (1799–1862) – американський винахідник. Будучи за професією ювеліром, зацікавився виробництвом сплавів і відкрив у Таунтоні (1824) перший у країні завод з виробництва сплавів, але збанкрутував. Працюючи в Бостоні на заводах «Елджер», винайшов антифрикційний метал, нині широко відомий під назвою бабіт (за прізвищем першовідкривача). Метал був запатентований в Англії (1844) і Росії (1847), а його винахідник згодом розпочав випускати мило.

БЕБЕШКО СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1968) – український гандболіст, заслужений майстер спорту СРСР (1992). Освіту здобув у Київському інституті фізичної культури (1990). У складі гандбольної збірної СРСР (1990–1992), Олімпійський чемпіон (1992) у складі Об'єднаної команди. Виступав за клуби: СКА (Київ 1985–1992), «Квенка» (Іспанія, 1992–1993), «Сьюад-Реал» (Іспанія, 1993–2000), «Меллія» (Іспанія, 2000–2001), «Віллербанн» (Франція, 2001–2004).

БЕГАС (BEGAS) РЕЙНГОЛЬД (1831–1911) – німецький скульптор і художник, головний представник необароко берлінської скульптурної школи. Навчався в Берлінській академії мистецтв (1846–1851). Створив монументальні роботи, характерні для прусського кайзерівського Берліна, найбільш відомі з яких – національні пам'ятники кайзеру Вільгельму I (1897) і Бісмарку перед Рейхстагом (1901), фонтан «Нептун» (1886–1891) у парку Міського палацу (нині перед Червоною ратушею).

БЕГЗАД КЕМАЛЕДДІН (1450-ті – 1533 або 1536) – перський мініатюрист. Вважається видатним мусульманським художником, представником гератської школи мініатюри. Майстер вишуканого малюнка, яскравих за кольором, експресивно-ліричних, багатофігурних композицій і тонких портретів. Його роботи нині зберігаються в Єгипетській національній бібліотеці (Каїр), Британському музеї (Лондон), Балтиморській університетській бібліотеці (США), приватній колекції (Швеція) тощо.

БЕГІН МЕНАХЕМ (1913–1992) – політичний діяч, лауреат Нобелівської премії миру (1978). Освіту здобув у Варшавському університеті (1935). Керівник єврейської підпільної організації «Іргун» (1940-ві). Сьомий прем'єр-міністр Ізраїлю (1977–1983), підписав Кемп-Девідські угоди (1978) і договір з Єгиптом (1979). Голова партії Херут з 1948 і лідер блоку партій Лікуд до 1983. Автор книжок мемуарного характеру: «Повстання» (1950), «У білі ночі» (1953) і «В підпіллі: твори і документи» (1959–1961).

БЕДЕКЕР – назва поширених путівників різними країнами для мандрівників і туристів, що містять ґрунтовний фактичний матеріал (німецькою та іншими мовами). Назву дістали за прізвищем німецького видавця і книгопродавця Карла Бедекера (1801–1859), який заснував (1827) у Кобленці (Німеччина) видавництво путівників, що виділялися неперевершеною достовірністю та видавничою якістю.

БЕДЕНЕ-КИР ГОРА (*тюрк.* Перепелина гора) – гора на північно-східному краю Ай-Петринської яйли Головного пасма Кримських гір, АР Крим (Україна). Підвищується над поверхнею яйли у вигляді купола з трьома голими вершинами (найвища – 1320 м) з відносно пологими схилами за 5 км на північ від гори Ай-Петрі (1234 м). Складається зі світло-сірих вапняків з багатьми карстовими проявами. Вершина гори вкрита численними шароподібними локаторами військових.

БЕДЖА (БЕДАВІ) – кушитський народ (до 1,3 млн осіб) на сході Африки, який традиційно населяє територію між Нілом і Червоним морем, переважно в Судані, Еритреї і на крайньому південному сході Єгипту. Їхніми предками вважаються кочові погоничі верблюдів блемії. Мова належить до кушитської підгрупи групи афроазійської мовної сім'ї, діалекти (беджа і хадареб), також уживається арабська мова. За віросповіданням переважна більшість є мусульманами-сунітами.

БЕДЗИК ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1898–1982) – радянський український письменник. Освіту здобув у Харківському інституті народної освіти (1926). Працював агрономом, учителем, журналістом. У передвоєнних п'єсах «Люди! Чуєте?» (1924), «Хто кого?» (1927) та ін. зображав пафос революції і класову боротьбу в Україні. Під час ві-

йни спецкор газети «Радянська Україна», директор Корсунь-Шевченківського музею військової слави з 1944. Автор численних п'єс, збірок оповідань і нарисів, повістей і романів.

БЕДЗИК ЮРІЙ ДМИТРОВИЧ (1925–2008) – радянський український письменник і публіцист, заслужений працівник культури України (2001). Учасник Великої Вітчизняної війни, якій присвятив багато своїх творів. Освіту здобув у Київському університеті (1949) і аспірантурі (1952). Деякий час працював за кордоном. Голова українського відділення Радянського фонду миру (1978–1998). Автор понад 30 книжок на історичну, військово-патріотичну, фантастичну, пригодницьку теми, п'єс та кіносценаріїв.

БЕДЛЕНД (*англ.* badland – погані землі) – ділянки рельєфу земної поверхні, що характеризуються заплутаною мережею ярів та гострих вододільних гребенів. Дуже поширений у передгірних областях з аридним кліматом, тимчасові водотоки за відсутності значного ґрунтово-рослинного покриву створюють хаотичне поєднання численних ерозійних схилів, що унеможливлює будь-яке господарське використання території.

БЕДРИК ЮРІЙ ІВАНОВИЧ (нар. 1968) – український поет, перекладач, літературознавець. Кандидат філологічних наук (1994). Працює літературним редактором. Автор поетичних збірок «Жертовник» (1992), «Метафізика восени» (1996), «Свято небуття» (1999), «Цвіт геральдичний та інші поезії» (2004), книжки віршів для дітей «Тьотя Бегемотя» (2010), дослідження «Василь Стус: проблема сприймання» (1993). Переклади поезій Франсуа Війона, Поля Верлена, Артюра Рембо та ін.

БЕДРИНЕЦЬ (*лат.* Pimpinella) – рід родини Зонтичні (Apiaceae). Багаторічні трав'янисті кормові рослини з прямостоячим стеблом і пірчастим листям, суцвіття – складний зонтик. Відомо бл. 200 видів, поширених в Азії, Європі і Африці. Найбільш поширений в Україні бедринець ломикаменевий (Pimpinella saxifraga), що росте на сухих луках та у соснових лісах. Корінь містить ефірну олію і глюкозид пімпенелін, завдяки чому в народній медицині використовується для лікування катарів горла.

БЕДУЇНИ (*араб.* жителі пустелі) – кочові та напівкочові араби Аравійського півострова і північної Африки. У вузькому значенні бедуїни – кочовики-верблюдоводи, на відміну від бедуїнів напівкочових вівцеводів і козоводів. Також термін часом використовується щодо інших кочових народів регіону, які мають схожий спосіб життя.

БЕЖАР (BEJART) МОРІС (ім'я при народженні – **МОРІС-ЖАН БЕРЖЕ**) (1927–2007) – французь-

Бедленд

кий хореограф і реформатор балету. Псевдонім запозичив у дружини драматурга Мольєра — Арманди Бежар. Вивчав хореографію в Парижі і Лондоні, виступав на сцені з 1948, свій перший балет поставив (1951) у Стокгольмі (в співавторстві з Біргит Куллберг). Заснував компанії «Ballet de l'Etoile» (1954) і «Ballet du XXe Siecle» (1960) у Брюсселі. Останні два десятиліття життя керував «Лозаннським балетом Бежара».

БЕЗБОРОДЬКІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ — один з перших в Україні вищих навчальних закладів (1820) у Ніжині (Чернігівська область), створений як Гімназія вищих наук ім. князя Олександра Безбородька для дітей незаможного дворянства, де 9-річний курс прирівняний до університетського. Після низки перетворень був Ніжинським педагогічним інститутом ім. М. Гоголя (1939—1998), з 1998 — Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя.

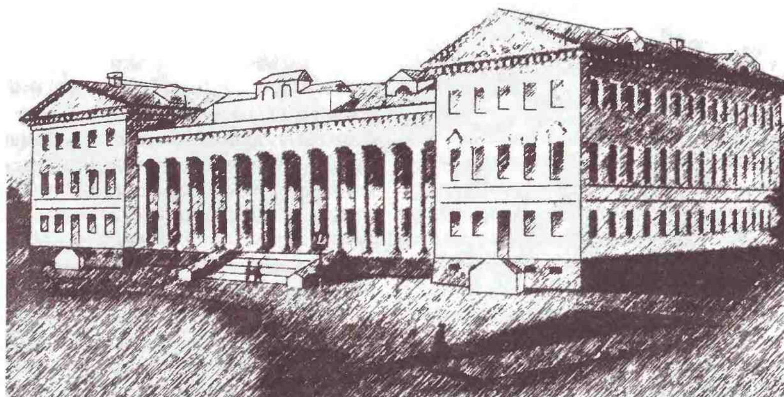
БЕЗБОРОДЬКО ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1747—1799) — політичний діяч, член Російської академії (1784), царський сенатор (1786), канцлер уряду Катерини II (1787), світліший князь Російської імперії (1797). Як поціновувач мистецтва зібрав унікальну колекцію картин, бронзи і фарфору, що згодом поповнила зібрання Ермітажу та Російського музею Петербурга. На його кошти в Ніжині засновано ліцей (1805—1817), пізніше перетворений на гімназію (нині Ніжинський університет ім. М. Гоголя).

БЕЗВІДХОДНА (МАЛОВІДХОДНА) ТЕХНОЛОГІЯ — сучасна технологія, що комплексно і заощадливо використовує вихідну сировину, енергію та відходи первинного виробництва (вторинні сировинні та енергетичні ресурси) задля мінімізації забруднення навколишнього середовища. Повністю безвідходних промислових технологій поки що не існує.

БЕЗГОТІВКОВІ РОЗРАХУНКИ — платежі, що здійснюються у банках шляхом перерахування з рахунку платника на рахунок кредитора без використання грошових купюр. Застосовуються між підприємствами та організаціями для розрахунків за придбану сировину, матеріали, напівфабрикати та ін. продукцію, виконані роботи тощо. Використовуються також фізичними особами для внесення вкладів, розрахунків за квартиру і комунальні послуги, оплату товарів та ін.

БЕЗІМЕННИЙ — знаменитий алмаз вагою 616 каратів (123,2 г), видобутий (1974) на копальнях Південної Африки, що досі залишається не огранованим.

БЕЗКОРОВАЙНИЙ ВОЛОДИМИР ГЕРАСИМОВИЧ (нар. 1944) — радянський і український військовий і громадський діяч, віце-адмірал, командувач Військово-морських сил України (1993—1996). Освіту здобув у Каспійському військово-морському училищі ім. С. Кірова (Баку, 1967) і Військово-морській академії ім. А. Гречка (Ленінград, 1984). Контр-адмірал, начальник штабу, командувач 3-ї флотилії

Безбородьківський ліцей

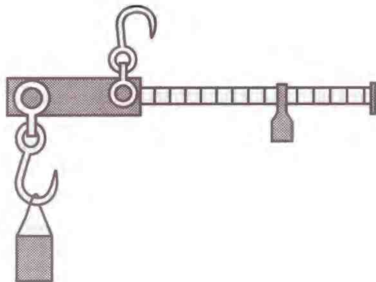
атомних підводних човнів Північного флоту (1988–1992).

БЕЗКОРОЛІВ'Я – період від смерті або зречення короля до коронації його наступника у виборних монархіях. Наприклад, в історії Польщі таких термінів було чимало (1382–1384, 1444–1447, 1572–1573, 1575–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1668–1669, 1673–1674, 1696–1697, 1733, 1763–1764). Під час безкоролів'я на чолі держави стояв примас католицької церкви.

БЕЗЛЮДІВКА – селище міського типу (площа – 8,2 км^2, населення – 9,6 тис. осіб) Харківського району Харківської області України, на лівому березі річки Уди (притока Сіверського Дінця). Засноване (1681) на рівнинній поверхні з невеликим похилом до річки (перевищення висот до 50 м), смт з 1938. Розташоване неподалік від автотраси Харків – Сімферополь.

БЕЗМИТНА ЗОНА – територія держави, де товари не обкладаються митом. Її зазвичай виокремлено із митного простору держави задля тимчасового складування, обробки або продажу (наприклад, магазини duty free) товарів.

БЕЗМІН – найпростіші важільні (іноді пружинні) терези для зважування без допомоги гир (за конструкцією розрізняють російський і римський безміни); міра ваги в давньоруській системі мір (до 1927): 1 безмін = 5 малих гривеників = 1/16 пуда = 1,022 кг.

Безмін

БЕЗОС (BEZOS) ДЖЕФФРІ ПРЕСТОН (нар. 1964) – американський підприємець і мільярдер. Працював в інвестиційному фонді D. E. Shaw, коли заснував (1994) книжковий інтернет-магазин cadabra.com. За кілька років компанія пройшла IPO (1997), а наприкінці 2000-х перетворилася на найбільший на планеті інтернет-гіпермаркет Amazon.com. Його власник – один із найбагатших людей світу, фінансує проект «Blue Origin», що опікується запуском приватних космічних кораблів.

БЕЗПАЛИЙ ІВАН ФЕДОРОВИЧ (до 1619–1662) – уманський полковник, наказний гетьман (1658) Війська Запорозького. Шляхтич-січовик, один із засновників Уманського полку Війська Запорозького і за реєстром (1649) входив до числа полкових старшин. Керівник промосковського козацтва у боротьбі (1658–1659) проти гетьмана Івана Виговського. У часи гетьманування Юрія Хмельницького був генеральним суддею.

БЕЗПАЛКІВ ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА (нар. 1946) – українська радянська художниця декоративно-ужиткового мистецтва. Освіту здобула у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1971). Працювала художником-керамістом на Львівській скульптурно-керамічній фабриці (1972–1996) і в Лісотехнічному університеті у Львові. Авторка високохудожніх керамічних рельєфів, дзбанів, кахлів, штофів, кухлів, різнопланових творів у галузі монументальної та садово-паркової кераміки.

БЕЗПЕКА ЕКОЛОГІЧНА – стан захищення навколишнього середовища від погіршення екологічної ситуації та виникнення небезпеки для здоров'я людини. Екологічна безпека визначається по відношенню до територій (держави, регіону, адміністративної області, району, населеного пункту тощо) або господарських об'єктів (нафто-газопромислового району, промвузла, заводу, фабрики та ін. об'єктів промисловості, транспорту, енергетики, хімії, гірництва, зв'язку тощо).

БЕЗПЕКА ТА ГІГІЄНА ПРАЦІ – система збереження життя і здоров'я працівників у процесі трудової діяльності, що включає правові, соціально-економічні, організаційно-технічні, санітарно-гігієнічні, лікувально-профілактичні, реабілітаційні та інші заходи. Охорона праці розглядається в юридичній літературі як основний принцип трудового права і трудових правовідносин та система законодавчих актів, спрямованих на встановлення безпечних умов праці.

БЕЗПІЛОТНІ КОСМІЧНІ АПАРАТИ – загальна назва технічних пристроїв, що використовуються для

виконання різноманітних завдань у космічному просторі (без пілотування людиною), а також проведення дослідних та ін. робіт на поверхні різних небесних тіл. Засобами доставки космічних апаратів на орбіту є ракети-носії або літаки. За областями використання поділяються на: суборбітальні, навколоземні орбітальні, міжпланетні (експедиційні) та напланетні.

БЕЗПЛІДНІСТЬ — нездатність зрілого організму давати потомство. У ботаніці і рослинництві зазвичай вживають термін «стерильність», щодо людини і тварин — «безплідність» або «непліддя». Розрізняють (у людини) абсолютну неплідність, зумовлену невиліковними змінами в статевому апараті чоловіка чи жінки, і відносну, яку можливо усунути. Безплідність називають первинною, якщо вагітності ніколи не було, і вторинною, якщо раніше жінка була вагітною.

БЕЗПРИМ (BEZPRYM) (987—1032) — князь Польщі (1031—1032), син Болеслава I Хороброго та Юдіт Угорської. За хронікою його батько наполягав на чернечому майбутньому сина, навіть відсилав на навчання до Італії (1001—1003), але ченцем Безприм не став. Після коронації його молодшого брата Мешка (1025) Безприма з братом Отто вигнали з Польщі. Він знайшов притулок в Києві, і князь Ярослав Мудрий допоміг зайняти польський престол, але Безприма убили і корона повернулася до Мешка.

БЕЗРЕЙКОВИЙ ТРАНСПОРТ — загальна назва всіх сухопутних видів транспорту, що не використовують рейковий шлях, а для їх руху достатньо будь-якої відносно рівної твердої поверхні. У багатьох європейських країнах існують обмеження габаритів безрейкового транспорту: ширина — 2,5 м, висота — 4 м і довжина — 12 м (для автопоїздів — 24 м).

БЕЗРОБІТТЯ — соціальне явище, що припускає відсутність роботи у людей, які становлять економічно активне населення країни. За визначенням Міжнародної організації праці, людина у віці 10—72 років (у деяких державах визначається ін. віковий інтервал) вважається безробітною, якщо на критичний тиждень обстеження населення з проблем зайнятості вона одночасно: не мала роботи, шукала роботу і була готовою приступити до роботи.

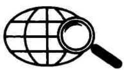
БЕЗРУКОВ СЕРГІЙ ВІТАЛІЙОВИЧ (нар. 1973) — російський актор театру і кіно, лауреат Державної премії Росії (1996), народний артист Росії (2008). Освіту здобув у Школі-студії МХАТ (1994), актор Театру під керівництвом О. Табакова з 1993. Працював у програмі «Куклы» (НТВ, 1994—1999), озвучуючи 11 персонажів. Акторські роботи в серіалах: «Бригада» (2002), «Участок» (2003), «Мастер і Маргарита» і «Есенин» (2005), у фільмах: «Китайский сервиз» (1999), «Московская сага» (2004), «Адмиралъ» (2008) та ін.

БЕЗСОНОВ ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1958) — радянський український футболіст (захисник і півзахисник) і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1986). Вступав за клуби «Динамо» Київ (1976—1990), «Маккабі» Хайфа (1990—1991). Чемпіон СРСР (1977, 1980, 1981, 1985, 1986, 1990), володар Кубка СРСР (1978, 1985, 1987, 1990), Кубка володарів Кубків УЄФА (1986). Тренував «Харків» (2006—2007), «Дніпро» Дніпропетровськ (2008—2010) та менш знані клуби і збірну Туркменістану (2002—2003).

БЕЗСОНОВА ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА (нар. 1984) — українська гімнастка, заслужений майстер спорту України (2007). Брала участь у змаганнях з художньої гімнастики найвищого рівня протягом десяти років (1999—2009), лідер збірної України (з 2002). Абсолютна чемпіонка світу з художньої гімнастики (2007), дворазова бронзова призерка Олімпійських ігор (2004, 2008) в індивідуальній першості. Вболівальники дали їй прізвисько — Королева Елегантності (The Queen of Elegance).

БЕЗСТІЧНА ОБЛАСТЬ — територія, що не має поверхневого стоку у Світовий океан. Річкова мережа безстічних областей розвинена слабо, водотоки часто пересихають або розпадаються на низку дрібних озер. До них відносять деякі з найбільших озер світу, наприклад Каспійське море, що є найбільшою в світі солоною водоймою, відрізаною від океану. В України безстічна рівнинно-подова область розташована, зокрема, на вододілі Молочної і Дніпра.

БЕЗХРЕБЕТНІ (*лат.* Invertebrata) — сукупна назва тварин, що не мають хребта. Поділ царства Тварини на безхребетних і хребетних, започаткований Ж.-Б. Ламарком (на початку XIX ст.), не має систематичного значення (оскільки роз'єднує єдиний тип хордових, лише частина яких мають хребет), вельми поширений. До

безхребетних відносять типи найпростіших, губок, кишковопорожнинних, голкошкірих, молюсків, кілька типів нижчих і кільчастих червів, членистоногих та ін. (до 1–2 млн видів тварин).

БЕЗЧЕРЕПНІ (*лат.* Acrania) – позатаксономічна група хордових, що включає всіх представників типу за винятком черепних (Craniata) і складається з двох сучасних підтипів: Покривники (Urochordata) – населяють морське дно і в дорослому стані не здатні до активного пересування, хоча поширені по всьому світу; Головохордові (Cephalochordata) – містить лише один сучасний клас (Leptocardi) і один ряд Ланцетникоподібні (Branchiostomatiformes).

БЕЗЩЕЛЕПНІ (*лат.* Agnatha) – група водних тварин, найпримітивніших із черепних. Хорда зберігається протягом всього життя, внутрішній скелет хрящовий (у вимерлих був зовнішній кістковий скелет). Немає справжніх щелеп і парних кінцівок, зябра у вигляді мішків з пелюстками ентодермального походження, рот смоктального типу. Безщелепні відомі з кембрію, досягли розквіту в пізньому силурі і ранньому девоні. Далі в геологічній історії безщелепних існує перерва 300 млн років до теперішніх круглоротих.

БЕЙ (*тюрк.* bek – вождь) – тюркський титул і військове та адміністративне звання, що споконвіку мало значення вождя роду в складі племені, головою якого виступав хан. Очолював родове ополчення в загальноплемінному війську, у загальній ієрархії давніх тюркських титулів йшов другим після хана. В Османській імперії низхідна послідовність будувалася так: паша, бей, ага, ефенді. Титул бея як індивідуалізоване звання могли носити князі (господарі) Молдавії, Волощини тощо.

БЕЙ-БІЄНКО ГРИГОРІЙ ЯКОВИЧ (1903–1971) – радянський зоолог, ентомолог, лауреат Сталінської премії (1952). Освіту здобув в Омському агро-педагогічному інституті (1928). Працював у Всесоюзному інституті захисту рослин (1929–1938), Ленінградському сільськогосподарському інституті (1938–1968), Зоологічному інституті АН СРСР (1968–1971). Член-кореспондент АН СРСР (1953), президент Всесоюзного ентомологічного товариства при Академії наук СРСР (1965–1971).

БЕЙДЕВІНД (*нідерл.* bij de wind) – курс, за якого кут між напрямом вітру і напрямом руху судна становить менш ніж 90° (менш ніж 8 румбів). Виділяють бейдевінд повний і крутий. Тяга вітрила при цьому цілком визначається його підйомною силою – при збільшенні тиску вітру сила тяги зменшується, зате зростає сила дрейфу. Таким чином, на цьому курсі вітрило, що встановлюється з мінімальним кутом атаки до вимпела вітру (5–10°), працює повністю як аеродинамічне крило.

БЕЙДЖХОТ (BAGEHOT) УОЛТЕР (1826–1877) – британський економіст і політичний філософ, представник манчестерської школи в політичній економії. Освіту здобув у Лондонському університетському коледжі (1848). Здобув популярність як молодший редактор газети «The Economist», заснованої вітчимом. Найвідоміша книга «The English Constitution» (1867), що вдавалася в деталі конституції Великобританії, функціонування парламенту і британської монархії, була перекладена багатьма іноземними мовами.

БЕЙКВЕЛЛ (BAKEWELL) РОБЕРТ (1725–1795) – англійський тваринник, багато зробив для поліпшення існуючих порід коней, овець і великої рогатої худоби, особливо м'ясних порід. Через відсутність у ті часи практики патентування винаходів він зберіг свої методи в секреті. Ймовірно, закріплював якості тварин шляхом аутбридингу і потім стабілізував їх шляхом інбридингу (розведення тварин). Він рідко продавав тварин, заробляючи прибуток наданням у користування жеребців, биків та баранів для запліднення.

БЕЙКЕР (BAKER) ДЖОН ГІЛБЕРТ (1834–1920) – англійський ботанік, один із найшанованіших британських знавців таксономії, першопрохідець у галузі екології рослин, член Королівського товариства (1878). Працював (1866–1890) у бібліотеці і гербарії Королівських ботанічних садів К'ю (Лондон), був хранителем цього гербарію (1890–1909). Автор визначників багатьох родин рослин, включаючи Амарилісові (Amaryllidaceae), Бромелієві (Bromeliaceae), Ірисові (Iridaceae), Лілійні (Liliaceae) та ін.

БЕЙЛІСА ПРОЦЕС – судовий процес у Києві (вересень-жовтень 1913) проти єврея Менахема Менделя Бейліса, звинуваченого в убивстві з ритуальною метою християнського 13-річного хлопчика Андрія Ющинського (учня Києво-Софійського духовного училища). Набув

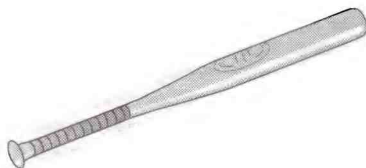
розголосу не тільки в Російській імперії, а й за кордоном. Суд присяжних (з українців і росіян) визнав убивство за ритуальне, але виправдав Бейліса. Одразу після звільнення він із родиною виїхав до Палестини, звідти – до США (1920).

БЕЙРА-РІО – футбольний стадіон у Бразилії на березі річки Гуаїба, відомий як «Гігант на березі річки» (офіційна назва – стадіон Жозе Пінейро Борба, який поклав початок будівництву грандіозної споруди), розташований у Порту-Алегрі, є домашньою ареною футбольного клубу «Інтернасьонал». Побудований (1969) і спершу розрахований на понад 90 тис. глядачів, згодом приведений до вимог ФІФА, а його місткість скоротилася до 56 тис. глядачів.

БЕЙРУТ – столиця (площа – 100 км^2, населення – 1,3 млн осіб) і найбільше місто Лівану, морський порт на східному березі Середземного моря, найважливіший фінансовий центр Близького Сходу. Згадується (XV до н. е.) під фінікійською назвою Баруту. У період розквіту Римської імперії був центром римської культури у близькосхідному регіоні, включений до складу Арабського халіфату (635), захоплений хрестоносцями (1100), у складі Османської імперії (1516–1918), столиця незалежної Ліванської Республіки 1941.

БЕЙСБОЛ (*англ.* base – база і ball – м'яч) – командна спортивна гра з м'ячем і бейсбольною битою, де у змаганнях беруть участь дві команди по 9 (іноді 10) гравців кожна. Правила розроблені 1845, перша в США і світі професійна бейсбольна ліга створена 1871. Популярний у США, Японії, Австралії, Китаї, Південній Кореї і на Кубі, грають у 120 країнах. Чемпіонат світу проводиться серед чоловіків з 1938 і жінок з 2004, проводився олімпійський турнір (2004–2008).

БЕЙСБОЛЬНА БИТА – спортивний снаряд для гри в бейсбол, що має форму круглого в перерізі стрижня, який гравець утримує за найтоншу частину. Вона рівномірно потовщується, досягаючи максимальної товщини в частині, що використовується для удару по м'ячу. За правилами бита обмежена 42 дюймами (106,7 см) завдовжки і 2,75 дюймами (7 см) в діаметрі, повинна бути зроблена цілком з дерева (ясен, клен, бук тощо), що не містить порожнин і сторонніх матеріалів, наприклад пробки.

Бейсбольна бита

БЕЙСБОЛЬНИЙ М'ЯЧ – спортивний снаряд для гри в бейсбол. Складається з гумової або пробкової серцевини, обмотаної пряжею (її довжина може сягати 1 км). Зверху м'яч покритий шкірою, зшитою 108 подвійними стібками. Окружність м'яча становить 9–9,25 дюймів (22,9–23,5 см), 7,3–7,6 см у діаметрі, вага – 5–5,25 унцій (142–149 г). Коркові м'ячі були запатентовані наприкінці XIX ст. компанією, заснованою бейсболістом Альбертом Спалдінгом (Spalding).

Бейсбольний м'яч

БЕЙСИК (BASIC) – мова програмування високого рівня. Створена (1963) професорами Дартмунського коледжу Джоном Кемені і Томасом Курцом задля отримання простої в користуванні мови програмування, набула поширення у 1980-ті й залишається популярною досі. Назва мови є акронімом (*англ.* Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code – BASIC), що означає «універсальний код символьних інструкцій для початківців».

БЕЙШАНЬ – нагір'я в Центральній Азії (Китай), розташоване між западиною озера Лобнор на заході і річки Жошуй (Едзин-Гол) на сході (площа – 175 тис. км^2, 700 × 135 км). Утворюється з ряду переважно низькогірських, сильно

зруйнованих вивітрюванням брилових масивів і хребтів, складених давніми метаморфічними і кристалічними породами, найбільша висота – до 2791 м (гора Мацзуншань), переважають ландшафти кам'янистих пустель. Клімат помірний, надзвичайно сухий.

БЕКАР (*фр.* bécarre – «бе» квадратне) – у музичній нотації – знак альтерації, що означає скасування раніше призначеного знака бемоль або дієз для тієї ноти, перед якою він стоїть, і діє до кінця такту.

БЕКЕР (BECKER) БОРИС ФРАНЦ (нар. 1967) – німецький тенісист, колишня перша ракетка світу. Переможець Вімблдонського турніру (1985, 1986, 1989), відкритих чемпіонатів США (1989) і Австралії (1991, 1996), дворазовий володар Кубка Девіса (1988, 1989), олімпійський чемпіон (1992) в парному розряді (з Міхаелем Штіхом), чотириразовий лауреат премії «Спортсмен року в Німеччині» (1985, 1986, 1989, 1990). Обраний до Міжнародної зали тенісної слави (2003).

БЕКЕРЕЛЬ (скорочення: Бк, Bq) – одиниця виміру радіоактивності речовини міжнародної системи СІ. Один бекерель дорівнює радіоактивності матеріалу, в якому щосекунди відбувається один акт розпаду. 1 Бк = 1 $с^{-1}$ = = $2{,}703 \cdot 10^{-11}$ Кюрі = 10^{-6} Резерфорда. Одиницю названо на честь французького фізика Анрі Беккереля (1852–1908), який спільно із Марією Кюрі отримав Нобелівську премію з фізики (1903) за відкриття радіоактивності.

БЕКЕТ (BECKET) ТОМАС (1118–1170) – одна з ключових фігур в англійській історії (XII ст.), зі старих російських перекладів відомий як Фома Кентерберійський. Був спочатку канцлером у короля Генріха II, потім архієпископом Кентерберійським (1162–1170). Вступив у конфлікт з Генріхом II та убитий за намовою короля на сходинах вівтаря Кентерберійського собору в Кенті. Канонізований католицькою церквою (1173), а з XIX ст. вшановується і англіканською церквою.

БЕКЕТОВ МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1827–1911) – російський фізико-хімік, член Петербурзької академії наук (1886). Освіту здобув у Казанському університеті (1849). Працював у Харківському університеті (1855–1887), де організував фізико-хімічний відділ (1864), у якому проводив широкі термохімічні дослідження природи сил хімічної спорідненості. Сформулював власну теорію витіснення металів, закон діючих мас, описав метод відновлення металів (алюмінотермія). У Петербурзькій АН з 1887.

БЕКЕТОВ ОЛЕКСІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1862–1941) – російський радянський архітектор і художник-пейзажист, академік архітектури (1894), заслужений діяч мистецтв Української РСР (1941). Освіту здобув в Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі (1888). Формував архітектурний вигляд Харкова (понад 40 будівель), автор проектів бл. 60 будинків у Криму, Києві, Ростові-на-Дону, Катеринославі, Лубнах, Новочеркаську, Бєлгороді, Баку, Донецьку, Горлівці, Макіївці та ін.

БЕКЕТОВА ОЛЕКСІЯ АКАДЕМІКА АРХІТЕКТУРИ БУДИНОК-МУЗЕЙ – розташований у будинку колишньої дачі родини Бекетових у Професорському куточку Алушти АР Крим. Збудований (1896) самим архітектором, одним із основоположників харківської архітектурної школи, де за його проектами побудовано понад 40 монументальних споруд. Серед експонатів – мальовничі роботи і меморіальні предмети побуту, документи і фотографії сім'ї Бекетових-Алчевських.

БЕКЕШ (BEKES) – медьє (область) Угорщини, розташована в Південному Альфельді. Площа – 5631 км², населення – 396,4 тис. осіб, адміністративний центр – Бекешчаба. Межує з медьє Яс-Надькун-Сольнок, Чонград, Хайду-Біхар і Румунією (на південному сході). Включає 8 районів і 75 муніципалітетів. Панівною нацією є угорці, крім того, в медьє мешкають: словаки (до 7 тис. осіб), цигани (5 тис. осіб), румуни (4 тис. осіб), німці (1,5 тис. осіб) та ін.

БЕКІНГЕМ (BUCKINGHAM) ДЖОРДЖ ВІЛЬЄРС (1592–1628) – герцог, англійський політичний діяч, фаворит і міністр Якова I і Карла I Стюартів. Його діяльність різко критикували через нестійкість зовнішньої політики, що призвела до невдалих воєн з Іспанією (1625–1630) і Францією (1627–1629). Парламент неодноразово звинувачував його в порушенні національних інтересів і вимагав суду, але герцога вбив офіцер Фелтон.

БЕККЕНБАУЕР ФРАНЦ АНТОН (нар. 1945) – німецький футболіст (захисник та півзахисник) і тренер, кращий футболіст Європи (1972, 1976). Виступав за клуби: «Баварія» (Мюнхен, 1965–1977), «Космос» (Нью-Йорк, 1977–

1980, 1983), «Гамбург» (1980–1982). Чемпіон (1974, 1990), срібний (1966, 1986) і бронзовий (1970) призер чемпіонатів світу. Тренер збірної Німеччини (1984–1990), тренер (1994–1996), президент (1994–2002) і голова правління футбольного клубу «Баварія» з 2002.

БЕККЕР (BECKER) ГАРРІ СТЕНЛІ (нар. 1930) – американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1992) «за поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів людської поведінки і взаємодії, включаючи неринкову поведінку». Здобув ступінь доктора в університеті Чикаго (1955). Працював у Колумбійському університеті (1957–1968), після чого повернувся до Чиказького університету. Першим здійснив статистично-коректний підрахунок економічної ефективності освіти.

БЕККЕР ДАВИД ЮЛІЙОВИЧ (нар. 1940) – радянський український художник-графік. Освіту здобув в Одеському художньому училищі (1960) і Харківському художньо-промисловому інституті (1966). Працює в галузі станкової графіки – ліногравюра, літографія, офорт. Автор 840 екслібрисів. Лауреат і призер багатьох міжнародних конкурсів, учасник кількох десятків мистецьких виставок.

БЕККЕРЕЛЬ (BECQUEREL) АНТУАН АНРІ (1852–1908) – французький фізик, один з першовідкривачів радіоактивності, лауреат Нобелівської премії з фізики (1903). Освіту здобув у Паризькій політехнічній школі (1872) і Паризькій національній школі мостів і шляхів (1874). Випадково відкрив радіоактивність під час робіт (1896) із дослідження фосфоресценції в солях урану. На його честь названо одиницю радіоактивності в системі одиниць СІ – беккерель (Bq) та кратери на Місяці і Марсі.

БЕКЛЕМІШЕВ ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ (1890–1962) – радянський зоолог, лауреат Сталінських премій СРСР (1944, 1952), заслужений діяч науки РРФСР (1947). Освіту здобув у Петербурзькому університеті (1913). Працював у Пермському університеті (1918–1932), Московському університеті (1934–1962). Основні праці з теоретичних основ порівняльної анатомії безхребетних, екології, біоценології, медичної ентомології, порівняльної та еволюційної паразитології.

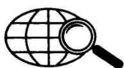
БЕКЛЕМІШЕВ ГРИГОРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1881–1935) – український радянський піаніст, композитор, педагог, заслужений професор УРСР (1926). Освіту здобув у Московській консерваторії (1900), стажувався в Берліні. Професор Київської консерваторії з 1913 і Музично-драматичного інституту (1923–1934). Автор п'єс, етюдів, прелюдій, фортепіанних транскрипцій, а також навчальних програм, методичних розробок, посібників. Популяризуючи українську фортепіанну музику, виступав у складі тріо.

БЕКЛЕМІШЕВА ІРИНА МИХАЙЛІВНА (1908–1988) – радянський український живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР (1964). Освіту здобула в Київському художньому інституті (1927), де згодом викладала (1936–1941). Твори: «На Дністрі» (1948), «Лісосплав» (1950), «Квітуча яблуня» (1952), «Весна на Буковині» (1958), «З Канівських круч» (1964), «Хотинська фортеця» (1966), «Стежки історії» (1967), «Карпатська весна» (1968), «Сині Карпати» (1969), «Кам'янець-Подільська фортеця» (1970), «Черемош» (1975).

БЕКМАМБЕТОВ ТИМУР НУРУАХІТОВИЧ (нар. 1961) – російський кінорежисер, продюсер і кліпмейкер. Освіту здобув у Ташкентському театрально-художньому інституті (1987). Першою помітною роботою стали 20 рекламних роликів «Всесвітньої Історії від Банку Імперіал» (1992–1997). Засновник і генеральний директор компаній ЗАТ «Імперіал фільм», кіностудій «ТАББАК» і «Базелевс Продакшн». Автор популярних фільмів «Ночной Дозор», «Дневной Дозор» (2004–2005), «Ирония судьбы. Продолжение» (2007).

БЕКМАН (BECKMAN) АРНОЛЬД ОРВІЛЛ (1900–2004) – американський хімік, винахідник і філантроп. Освіту здобув в Іллінойському університеті (1922) і Каліфорнійському технологічному інституті (1928), де викладав хімію (1929–1940). У цей період винайшов pH-метр і заснував компанію «Beckman Instruments». Загалом, він отримав 14 патентів на власні винаходи, працював у компанії майже півстоліття (до 1983), після чого перейшов на благодійність – створив кілька фондів задля підтримки науки та освіти.

БЕКОН – малосольна свинина з туш спеціально вигодуваних молодих свиней, що відзнача-

ється високою калорійністю, ніжністю, добре засвоюється організмом людини. Виготовляють бекон методом холодного чи мокрого соління, з додаванням різноманітних приправ. Найкращий бекон одержують від свиней беконних порід, забитих у 5–7-місячному віці.

БЕКОН (BACON) НІКОЛАС (1509–1579) – англійський політичний діяч і суддя, лорд-канцлер, лорд-хранитель Великої печатки за часів правління королеви Єлизавети І. Освіту здобув у Кембриджському університеті (1527) зі ступенем бакалавра мистецтв. Обраний до англійського парламенту (1545), став адвокатом королівського двору (1546), призначений суддею (1550), скарбником камери Грей Інн (1552), лордом-хранителем Великої печатки (1558), призначений королевою лорд-канцлером Англії (1559).

БЕКОН (BACON) РОДЖЕР (1214–1292) – англійський філософ і натураліст. Здобув освіту в Оксфордському і Паризькому університетах (1241). Викладав у Паризькому університеті (1241–1247), здобув популярність завдяки дискусіям зі схоластами і заслужив почесний титул «Дивовижний доктор» (*лат.* Doctor Mirabilis). Викладав у Оксфорді (1250–1257), але був гнаний за алхімічні досліди. Опублікував три наукові трактати: «Великий твір» (Opus maius), «Менший твір» (Opus minus) і «Третій твір» (Opus tertium).

БЕКОН (BACON) ФРЕНСІС (1561–1626) – англійський філософ, історик, політичний діяч, засновник емпіризму. Розпочав свою професійну діяльність як юрист, пізніше став широко відомим адвокатом-філософом і захисником наукової революції. Обраний до парламенту (1584), лорд-охоронець Великої печатки (1617), лорд-канцлер (1618) і того ж року, будучи викритим у хабарництві, засуджений і усунений від усіх посад. Згодом помилуваний королем, займався науковою і літературною працею.

БЕКРУКС (або **МІМОЗА**) – друга за яскравістю нерухома зоря сузір'я Південний Хрест (після Alpha Crucis) і двадцята з найяскравіших зір у нічному небі. Назву Бекрукс (Beta Crucis) складено з позначення Байєра β та латинської назви сузір'я Crux. Друга назва, Мімоза, походить від грецького mimos, що буквально означає – «міняє своє обличчя». Розташована на відстані 353 світлових років від Сонця, вік – 10 млн років.

БЕКХЕМ (BECKHAM) ДЕВІД РОБЕРТ ДЖОЗЕФ (нар. 1975) – англійський футболіст, півзахисник. Вважається найкращим виконавцем стандартів і штрафних в історії футболу. Виступав за клуби «Манчестер Юнайтед» (1993–2003), «Престон Норт Енд» (1995), «Реал Мадрид» (2003–2007), «Мілан» (2009–2010) «Лос-Анджелес Гелаксі» (2007–2011), захищав кольори збірної Англії, за яку провів рекордну для польових гравців кількість матчів – 115 (1996–2011). Переможець Ліги чемпіонів УЄФА (1999).

БЕКХЕНД (*англ.* back-hand) – удар зліва (у грі в теніс, бадмінтон та ін., де грають ракеткою), коли рука гравця, що тримає ракетку, звернена закритою долонею назад.

БЕЛ (скорочення: Б) – безрозмірна одиниця виміру відносин (різниці рівнів) деяких величин (наприклад, енергетичних – потужності та енергії чи силових – напруги і сили струму) за логарифмічною шкалою. Бел не входить до системи одиниць СІ, але за рішенням Генеральної конференції з мір та ваг, допускається його застосування без обмежень спільно з СІ. В основному використовується в акустиці (де в белах вимірюється гучність звуку) та електроніці.

БЕЛАДОНА (*лат.* Atropa belladonna) – багаторічна трав'яниста рослина родини Пасльонові (Solanaceae). Заввишки до 1,5 м, стебло розгалужене, листки яйцеподібно-загострені, плід – чорна блискуча ягода. Росте в листяних лісах, між чагарниками, на молодих лісосіках, переважно на відкритих місцях. Отруйна рослина (містить алкалоїди групи атропіну), в Україні культивується як лікарська – з листя виготовляють фармацевтичні препарати – екстракти і настоянки широкого спектра застосування.

БЕЛАРУСЬФІЛЬМ – головна кіностудія Білорусі («Національна кіностудія «Беларусьфільм»), заснована (1924) під назвою «Белгоскіно» (1924–1946). Спочатку перебувала в Ленінграді, переїхала до Мінська (1939). Перший художній фільм – «Лісова бувальщина» (1926). Тут поставлено багато фільмів про війну (завдяки чому студію прозвали «Партизан-фільм»). Випускає анімаційні фільми з 1972, знято 124.

У пострадянський час спеціалізується на спільних проектах з російськими режисерами.

Беларусьфільм

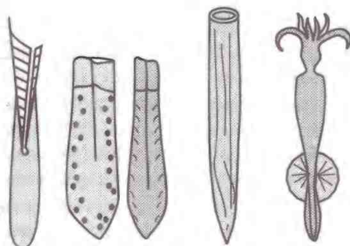
Емблема Кіностудії «Беларусьфільм»

БЕЛГРАД (*серб.* Београд) – столиця (площа – 360 км^2, населення – 1,2 млн осіб) і найбільше місто Сербії, розташоване в центральній частині країни, при впадінні річки Сава в Дунай. Заснували кельти, у минулому місто завойовувало 40 армій, 38 разів воно поставало з руїн. Під сербською назвою вперше згадується у IX ст. Столиця Сербії з 1403, Югославії (1918–2003), Сербії і Чорногорії (2003–2006). Клімат Белграда близький до середземноморського, з теплим літом і м'якою зимою.

БЕЛГРАДСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (**1739**) – угода, що завершила війну Росії і Австрії з Туреччиною (1735–1739), підписана в Белграді (18 вересня 1739). За Росією визнавалися Азов, Запорожжя та межиріччя Південного Бугу і Сіверського Дінця, заборонялося тримати флот у Чорному та Азовському морях, ведення торгівлі між країнами передбачалось лише на турецьких суднах, Північне узбережжя Чорного моря лишилось за Туреччиною. Угода була анульована Кючук-Кайнарджийським договором (1774).

БЕЛЕВСЬКА ФОРТЕЦЯ – одна з фортифікацій Української лінії (1731–1742) розташована на правому яруватому березі річки Берестова в Краснограді Харківської області. Фортеця земляна, прямокутна в плані, з традиційними чотирма бастіонами, із в'їздом у північному валу і равеліном, зверненим у бік ріки. Первісна назва – Десята (або Пархомів Байрак) свідчить, що споруджувалася останньою на ділянці першого року будівництва (1731), а потім перейменована на честь Белевського піхотного полку (1738).

БЕЛЕМНІТИ (*лат.* Belemnoidea) – вимерлі головоногі молюски, що за будовою були подібні до сучасних кальмарів. Були поширені в юрському та крейдовому періодах, мали внутрішній скелет, викопні рештки якого часто трапляються у породах мезозойської ери поряд зі скам'янілостями амонітів. Скелети белемнітів складаються з кальциту (найбільші сягають завдовжки до 50–60 см) і через свою конічну форму називаються «чортів палець».

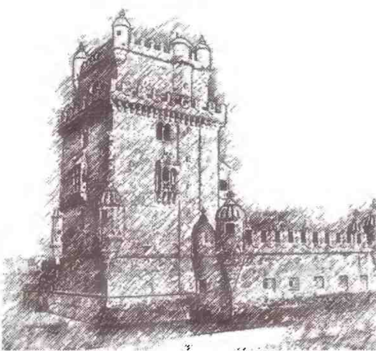

Белемніти

БЕЛЕН (*порт.* Belem) – місто і порт на півночі Бразилії, столиця штату Пара. Засноване 1616, є складовою великої міської агломерації Белен, що приймала Всесвітній соціальний форум (2009). Найвидатніша пам'ятка – монастир Санту-Алежандрі (XVIII ст.). Клімат екваторіальний.

БЛЕКОТА (*лат.* Hyoscyamus) – рід родини Пасльонові. Багаторічні, дворічні або однорічні трави з перисто-розсіченими, рідше суцільними листками. Відомо бл. 20 видів, поширених майже по всьому світу, в Україні 2 види: блекота чорна і біла, обидві отруйні.

БЕЛЕНСЬКА ВЕЖА-ФОРТ (*порт.* Torre de Belém – вежа Віфлеєма) – укріплена фортеця-форт на ост-

Беленська вежа-форт

рові в річці Тежу в Лісабоні (Португалія). Побудована (1515–1521) на честь відкриття Васко да Гама морського шляху до Індії, в різні роки служила по черзі невеликою оборонною фортецею, пороховим складом, в'язницею і митницею. Чотириповерхова споруда заввишки 35 м в стилі, характерному для Португалії епохи Відродження. Вежа оголошена (1983) ЮНЕСКО пам'яткою Всесвітньої культурної спадщини.

БЕЛЕТРИСТИКА (*фр.* belles lettres – художня література) – розповідна художня проза (романи, повісті, оповідання, новели). Нині під белетристикою зазвичай розуміють «масову літературу», що нібито протистоїть «високій літературі». Утім, белетристика є класичним проявом художньої літератури і протистоїть публіцистиці, тобто документальному жанру.

БЕЛЗ – місто (площа – 5,9 км^2, населення – 2,4 тис. осіб) районного значення Сокальського району Львівської області України. Уперше згадується в літописі (1030), одне із найстаріших міст Західної України, магдебурзьке право (1377), міський статус з 1951. Розташоване на надзаплавній терасі Солокії (притока Західного Бугу), що протікає на південній околиці міста.

БЕЛЗЬКЕ КНЯЗІВСТВО – західне руське князівство династії Рюриковичів на території сучасної Львівської області зі столицею в місті Белз. Існувало у верхів'ях Західного Бугу (XII–XV ст.), виникло (1170) внаслідок феодального роздроблення Русі, розгромлене монголами (1240). Перебувало у васальній залежності від Волинського князівства, Волинсько-Галицького князівства (1234–1340), у володіннях Великого князівства Литовського (1340–1377), у васальній залежності від Польщі (1388–1772).

БЕЛІЗ – країна в Центральній Америці (раніше – Британський Гондурас), що межує з Мексикою, Гватемалою й омивається Карибським морем. Площа – 22 963 км^2, населення – 298,4 тис. осіб, столиця – Бельмопан. Глава держави – Єлизавета II, представлена генерал-губернатором (1981), самоврядування з 1964. Розташована на тропічній болотистій прибережній рівнині, понад 90 % території вкрито лісами, уздовж узбережжя – низка (завдовжки до 290 км) коралових рифів і невеличких піщаних острівців-кіс.

БЕЛІЗЬКИЙ ДОЛАР – національна валюта Белізу, за міжнародним позначенням BZD, дорівнює 100 центам, введений (1 червня 1973) замість долара Британського Гондурасу. В обігу перебувають банкноти номіналом 100, 50, 20, 10, 5 і 2 долари, а також монети номіналом 1 долар та 50, 25, 10, 5 і 1 центів. Курс місцевої валюти прив'язаний до долара США в пропорції 2:1 (1 $ = 2 Bd$). Долар США також має вільний обіг на території країни і є законним платіжним засобом.

БЕЛІКОВ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (нар. 1940) – радянський український кінорежисер, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1986), народний артист України (2000). Освіту здобув у Всесоюзному державному інституті кінематографії (1963) і на Вищих режисерських курсах (1973). Працював на Київській кіностудії ім. О. Довженка як оператор (1963–1969) і режисер (1974–1986). Найвідоміші кінострічки: «Ніч коротка» (1981), «Які ж були ми молоді» (1986), «Розпад» (1989).

БЕЛІЦЕР ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1906–1988) – український радянський біохімік, академік АН УРСР (1957). Освіту здобув у Московському університеті (1930). Керівник лабораторії ферментів (1944–1969) і директор (1969–1972) Інституту біохімії АН УРСР. Основні праці присвячені біоенергетиці та біохімії білка (запропонував білковий кровозамінний препарат БК-8, який набув широкого застосування у медицині), вивченню шляхів використання енергії дихання клітин.

БЕЛЛ Р-39 АЕРОКОБРА (BELL P-39 AIRACOBRA) – американський винищувач Другої світової війни, в якому двигун розташовувався ззаду кабіни пілота. Вироблено 9584 літаків (1940–1944), половина з яких поставлені в СРСР за ленд-лізом. Стояли на озброєнні США, Великобританії, СРСР, Португалії та Австралії, на них літали такі аси, як О. Покришкін та Г. Річкалов. Екіпаж – 1, довжина – 9,2 м, розмах крила – 10,36 м, висота – 3,78 м, площа крила – 19,86 м^2, маса порожнього – 2642 кг.

БЕЛЛ (BELL) АЛЕКСАНДЕР ГРЕМ (1847–1922) – американський учений, винахідник і бізнесмен шотландського походження, один з основоположників телефонії, засновник компанії «Bell Telephone Company», що визначила весь подальший розвиток телекомунікаційної

галузі в США. Отримав патент США № 174465 (1876), що описує «метод і апарат для передавання мови та інших звуків по телеграфу за допомогою електричних хвиль». Загалом опублікував понад 100 статей та отримав 30 патентів.

БЕЛЛА (BELLA) ІВАН (нар. 1964) – перший словацький космонавт. Освіту здобув у Військовій льотній академії в Кошице (1987). Служив пілотом, старшим льотчиком у винищувально-фронтовій авіації Чехословацької народної армії (1987–1993), штурманом ВПС Словаччини (1993–1998). Здійснив космічний політ на кораблі «Союз ТМ-29» (20–28 лютого 1999). У званні полковника військовий аташе при Посольстві Словаччини в Росії з 2004, член комісії з проблем дослідження і використання космосу.

БЕЛЛЕРС (BELLERS) ДЖОН (1654–1725) – англійський економіст, соціальний реформатор, утопіст і педагог. Належав до громади квакерів, запропонував проект робочого коледжу, в якому підлітки та юнаки (вихідці з усіх соціальних верств) виховуватимуться в дусі працьовитості. Був одним із ранніх соціалістів-утопістів, випустив у Бристолі (1696) неконвертовані гроші з нульовою прибутковістю. Протягом усього життя розробляв соціальні реформи, спрямовані на поліпшення життя основної маси народу.

БЕЛЛІНГ (BELLING) РУДОЛЬФ ЕДВІН (1886–1972) – німецький скульптор. Навчався в Берлінській художній академії. Створив (1919) знамениту скульптуру «Тризвук» («Dreiklang»), між світовими війнами займався переважно прикладним мистецтвом, рекламними проектами, співпрацював із багатьма архітекторами в декоруванні офіційних і приватних будинків, читав лекції в Нью-Йорку (1935–1936) і Стамбулі (1937–1966). З тріумфом повернувся на батьківщину до Німеччини (1966).

БЕЛЛІНІ (BELLINI) ВІНЧЕНЦО САЛЬВАТОРЕ КАРМЕЛО ФРАНЧЕСКО (1801–1835) – італійський композитор, що походив з родини музикантів (батько – диригент, дід – органіст і композитор). Навчався в Неаполітанської консерваторії. Створив 11 опер, з яких найпопулярнішими стали «Капулетті й Монтеккі» (1830), «Сомнамбула» і «Норма» (1831), «Пуритани» (1835) та незакінчена «Ернані» (1830). Основу його музики становить яскрава вокальна мелодика, найбільший майстер італійського стилю бельканто.

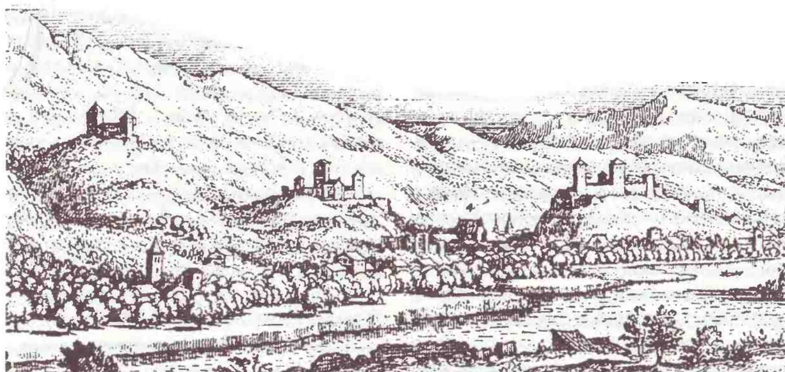
БЕЛЛІНІ (BELLINI) ДЖОВАННІ (бл. 1430–1516) – італійський художник венеціанської школи живопису. Ще за життя був визнаним майстром, виконував безліч найпрестижніших замовлень, є автором понад 200 творів (вівтарних і міфологічних картин, пейзажів, портретів, зображень мадонн і малюнків). Його творчість перетворила Венецію на важливий центр ренесансного мистецтва, рівний Флоренції і Риму, а двом з учнів (Джорджоне і Тиціану) судилося стати видатними живописцями.

БЕЛЛІНСГАУЗЕН ФАДЕЙ ФАДЕЙОВИЧ (1778–1852) – російський мореплавець, адмірал. Служив (1803–1806) на кораблі «Надія», який у складі експедиції І. Крузенштерна і Ю. Лисянського здійснив перше російське навколосвітнє плавання. Командував (1810–1819) різними суднами на Балтійському і Чорному морях. Керував (1819–1821) навколосвітньою антарктичною експедицією (на шлюпах «Схід» і «Мирний»), що відкрила Антарктиду (1820) і 29 островів. Військовий губернатор Кронштадта (1839–1852).

БЕЛЛІНСГАУЗЕНА МОРЕ – море Тихого океану, розташоване на півночі Антарктиди. Своєю назвою зобов'язане російському мореплавцеві Фадею Беллінсгаузену, першому досліднику цього краю (1821). Взимку і на початку весни море повністю вкрите кригою, солоність улітку становить бл. 33,5 %, глибини коливаються – 410–4470 м, берег гористий, укритий льодовиками.

БЕЛЛІНЦОНІ ЗАМКИ – розташовані біля підніжжя Альп в околицях міста Беллінцона, адміністративного центру кантону Тічино (Швейцарія). Укріплення Кастельгранде побудовані римлянами (І ст. до н. е.), замок Монтебелло постав (XIII ст.) на скелястій вершині і пов'язаний з Кастельгранде кам'яними стінами. За 600 м на схід міста на скелястому пагорбі розташований замок Сассо-Корбаро (XV–XVI ст.). Як і історичний центр міста, включені (2000) до переліку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

БЕЛЛОНА МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ (*англ.* Bellona) – міжнародне екологічне об'єднання

Замки Беллінцоні

з центральним офісом в Осло (Норвегія). Розпочало свою діяльність (16 червня 1986) як неурядова організація і наприкінці 1980-х набуло широкої популярності завдяки видовищним акціям, організованим проти низки промислових компаній, що зухвало порушували екологічну безпеку.

БЕЛЛЬ (BÖLL) ГЕНРІХ ТЕОДОР (1917–1985) – німецький письменник, перекладач, лауреат Нобелівської премії з літератури (1972). Автор психологічно-соціальних романів «Де ти був, Адаме?» (1951), «І не сказав жодного слова» (1953), «Більярд о пів на десяту» (1959), «Очима клоуна» (1963), історичного «Груповий портрет з дамою» (1971) та політичних «Втрачена честь Катарини Блюм, або Як виникає насильство і до чого воно може призвести» (1974), «Жінки біля берега Рейну» (1985).

БЕЛОГРИЦЬ-КОТЛЯРЕВСЬКИЙ ЛЕОНІД СЕРГІЙОВИЧ (1855–1908) – український і російський правознавець. Освіту здобув (1876) у Київському університеті, де отримав (1880) ступінь магістра. Викладав у ярославському Демидівському юридичному ліцеї (1883–1891) і Київському університеті (1891–1908). Основні праці: «Роль звичаю в кримінальному законодавстві» (1888), «Завдання і метод науки кримінального права» (1891), «Загальні риси історії кримінального права» (1893), «Злочини державні» (1904).

БЕЛУДЖІ (БАЛУЧІ) – іраномовна народність (до 1,6 млн осіб), представники якої населяють Пакистан (800 тис. осіб), Іран та Афганістан (понад 700 тис. осіб) і мають невелику діаспору в Туркменістані (до 7 тис. осіб). Належать до європеоїдної раси, за релігійними віруваннями здебільшого мусульмани-суніти. Панують феодальні відносини зі значними пережитками родового ладу, основне заняття – хліборобство і напівкочове скотарство.

БЕЛУ-ОРІЗОНТІ (*порт.* Belo Horizonte – красивий горизонт) – місто і столиця штату Мінас-Жерайс, розташованого в південно-східному регіоні Бразилії. Третя за населенням агломерація (понад 5 млн осіб) і п'яте місто (площа – 331 км^2, населення – 2,5 млн осіб) країни. Перші поселення в регіоні з'явилися в 1700-х, але місто було сплановане і побудоване (1890-х) на заміну Ору-Прету як столиця штату. Клімат гірський, тропічний.

БЕЛЬБЕЦЬКИЙ КАНЬЙОН – комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення з 1975 біля с. Танкове Бахчисарайського району АР Крим України. На площі 1 км^2 під охорону взято оригінальне за формою тектонічно-ерозійне утворення, що виникло на місці прориву річкою Бельбек Внутрішнього пасма Кримських гір. Глибина каньйону становить до 160 м, ширина – 300–500 м, на його крутих схилах вивітрюванням утворилася низка химерно-своєрідних форм рельєфу.

БЕЛЬВЕДЕР (*іт.* belvedere – прекрасний вид) – легка будівля, зокрема вишка, надбудова над спорудою (часто кругла в плані) або невелика окрема будівля на піднесеному місці з приємним навколишнім краєвидом. Назва

походить з Італії, такі споруди були поширені в Римі. Бельведерами також називаються багаті, мальовничо розташовані палаци в Європі, наприклад у Празі, Відні, Варшаві, Петергофі тощо.

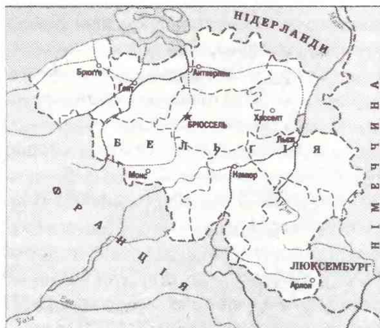
БЕЛЬГІЙСЬКА КОРОЛІВСЬКА ОБСЕРВАТОРІЯ — головна бельгійська обсерваторія, розташована в центрі країни в місті Уккел (на його теренах також працюють Королівський метеорологічний інститут і Королівський інститут атмосфери), заснована Адольфом Кетле (1828). Основними напрямками досліджень є астрометрія, геодинаміка, динаміка астрономічної астрофізики тіл і сонячна фізика.

БЕЛЬГІЙСЬКІ КОРОЛІВСЬКІ МУЗЕЇ ВИТОНЧЕНИХ МИСТЕЦТВ — комплекс художніх музеїв у Брюсселі, у яких зберігається відома колекція живопису і скульптури, що заснована Наполеоном Бонапартом (1801), перебуває у власності бельгійської держави. До складу Королівських музеїв входить «Музей старого мистецтва» і «Музей сучасного мистецтва», розташовані поруч із королівським палацом, а також «Музей Антуана Вірца» і «Музей Костянтина Меньє» в Ікселі, до яких додався новий музей Рене Магріта (2009).

БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ФРАНК — грошова одиниця Бельгії (1832–2002), за міжнародним позначенням BEF, ділився на 100 сантимів. Назва походить від французького франка, якому бельгійський під час запровадження дорівнював за вмістом золота. Замінений на євро (1 січня 1999) в безготівкових розрахунках, а (1 січня 2002) в готівковому обігу за курсом 40,3399 франків за 1 євро. Старі монети і банкноти припинили обіг 28 лютого 2002.

БЕЛЬГІЙСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ КАНАЛ — судноплавний канал у центральній частині Бельгії, що з'єднує канал Німі-Блатон-Перон із каналом Брюссель — Шарлеруа, що відходить від міста Сенеф. Рішення про будівництво прийнято 1832, роботи тривали (1890–1910-ті). Нині судноплавна частина каналу становить 18 км і з'єднує басейни річок Маас та Шельда. На каналі розташовано чотири старовинних шлюзи-суднопідіймачі, включені ЮНЕСКО (1998) до списку Всесвітньої спадщини.

БЕЛЬГІЯ (КОРОЛІВСТВО БЕЛЬГІЯ) — держава у Західній Європі, що межує з Нідерландами, Францією, Німеччиною, Люксембургом і омивається Північним морем (на півночі). Площа — 30 510 км^2, населення — 11,1 млн осіб (фламандці і валлони), столиця — Брюссель. Поверхня переважно низовинна, з поступовим підвищенням на південний схід (до Арден). Прибережна морська смуга з піщаними дюнами найбільш понижена і відгороджена дамбами, що захищають від повеней. Клімат помірно теплий, морський.

Бельгія (Королівство Бельгія)

БЕЛЬЕТАЖ (*фр.* bel — прекрасний і étage — поверх) — у будівництві — кращий, здебільшого другий, розташований над цокольним поверхом більш високий поверх будинку, зазвичай палацу чи особняка, приміщення якого мають парадний характер з відповідним вишуканим облаштуванням; у театральних залах — перший ярус лож над бенуаром або партером.

БЕЛЬКАНТО (*іт.* bel canto — красивий спів) — стиль вокального виконання, поширений в італійській опері (XVII–XIX ст.), що вимагає від співака досконалої техніки володіння голосом, бездоганної кантилени, віртуозної колоратури, майстерного філірування, тривалого дихання, виняткової мелодійної зв'язності, вишуканості утворення голосу, емоційної насиченості співу. З появою опер Дж. Верді бельканто втратило колишнє значення, зосередившись на досконалому володінні діапазоном та звучністю голосу.

БЕЛЬМАК-МОГИЛА ГОРА — найвища точка (324 м) Приазовської височини, розташована у верхів'ях річки Більманка (притока Берди), на території Куйбишевського району Запорізької області. Є виступом кристалічних порід Україн-

ського щита, частково зруйнованим діючим кар'єром з видобутку граніту.

БЕЛЬМОНДО (BELMONDO) ЖАН ПОЛЬ (нар. 1933) – французький актор. Освіту здобув у Вищій національній консерваторії драматичного мистецтва, працював у театрі, дебютував у фільмі «Пішки, верхи і на машині» (1957), а слава прийшла з фільмом «На останньому подиху» (1960). Створив образ юного бунтаря з чарівною посмішкою у фільмах: «Жінка є жінка» (1961), «Злодій» (1967) та ін., у зрілі роки перейшов на ролі в комедіях – «Чудовий» (1973) і бойовиках – «Професіонал» (1981) та ін.

БЕЛЬМОНТЕ ЗАМОК – фортеця на пагорбі Сан-Крістобаль над містечком Бельмонте у провінції Куенка (Іспанія). Перші укріплення біля золотих копалень заснували ще стародавні римляни. Іспанський дворянин Хуан Пачеко, маркіз де Вільена за вказівкою короля Енріке IV збудував (1456–1470) фортецю з сірого вапняку з внутрішнім двором у вигляді рівностороннього трикутника, який оточують стіни у формі (в плані) шестикутної зірки. Замок оголошено національною пам'яткою (1932) і влаштовано музей.

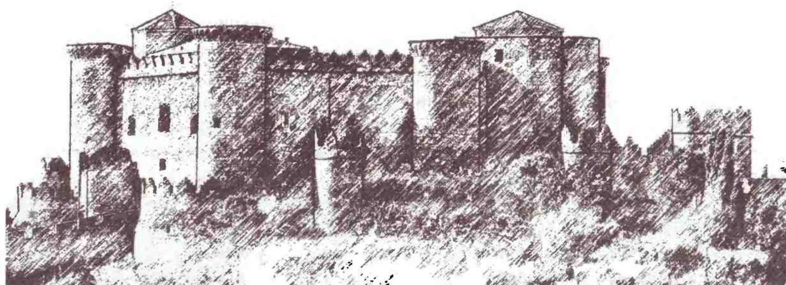
БЕЛЬМОПАН (*англ.* Belmopan) – столиця (21,2 тис. осіб) центральноамериканської держави Беліз і друге за населенням місто країни, розташоване на берегах однойменної річки. Засноване (1962) як новий адміністративний центр після руйнівного урагану (1961), що понівечив на Атлантичному узбережжі Беліз-Сіті – головне місто Британського Гондурасу. Уряд переїхав 1970, а за два роки Бельмопан офіційно оголошено столицею країни.

БЕЛЬТ ВЕЛИКИЙ (*дан.* Storebælt) – протока між данськими островами Зеландія і Фюн, поєднаних Мостом Великий Бельт (1997). Є головною з трьох Данських проток (дві інші – Ересунн і Малий Бельт), які пов'язують Каттегат і Балтійське море. Довжина – 60 км, ширина – 16–32 км. У протоці є два острови: Спрого (на півночі) і Лангеланн (на півдні). Спрого поділяє Великий Бельт на Східний і Західний канали. На дні протоки існують північний і південний пороги.

БЕЛЬТ МАЛИЙ (*дан.* Lillebælt) – протока між островами Фюн і Ере (на сході) і півостровом Ютландія (на заході). Довжина – 50 км, ширина – 0,8–28 км, найбільша глибина – 75 м, найменша глибина в фарватері – 12 м. Через протоку перекинуто два мости – Старий міст Малий Бельт і Новий міст Малий Бельт, а також дві високовольтні електролінії.

БЕМБА (БАВЕМБА) – велика етнічна група, представники якої мешкають переважно в північній частині Замбії і Демократичній Республіки Конго, а також у Танзанії. Мова належить до підгрупи банту бенуе-конголезької сім'ї нігеро-конголезької макросім'ї мов. Більшість зберігають місцеві традиційні вірування, частина – християни. Поділяються на кілька племен, основне заняття – підсічно-вогневе рільництво, але значна частина працює на гірничопромислових підприємствах.

БЕМЕ (BOHME) ЯКОБ (1575–1624) – німецький філософ-пантеїст, письменник-містик, творчість якого тісно пов'язана з теологією. Змолоду був ревним лютеранином і все життя лишався відданим християнському містицизму. Працював шевцем, доки не мав містичного видіння (1600), що спонукало його до філософських пошуків. Свої ідеї виклав у першому й основному творі «Аврора, або Ранкова

Замок Бельмонте

зоря на світанні» (1612) і дістав від влади сувору заборону писати. Вів життя мандрівного філософа.

БЕМОЛЬ (*фр.* bemol — «бе» м'яке) — у музичній нотації — знак альтерації, який позначає зниження ноти, що стоїть праворуч від нього, на один півтон. Позначається символом, схожим на малу літеру b, дещо витягнуту знизу. За необхідності знизити ноту на цілий тон застосовується дубль-бемоль, що складається з двох знаків, написаних поспіль.

Бемоль

БЕН ГУРІОН ДАВИД (1886–1973) — ізраїльський політичний і державний діяч, один з лідерів сіоністського руху. Навчався в Стамбульському університеті (1912–1914). Генеральний секретар профоб'єднання Гістадрут (1921–1935), один з організаторів і голова (1930–1965) правої соціалістичної сіоністської партії МАПАІ, голова виконкому Єврейського агентства (1935–1948). Прем'єр-міністр і міністр оборони Ізраїлю (1948–1953, 1955–1963). Його ім'ям названо головний міжнародний аеропорт Ізраїлю.

БЕНАВЕНТЕ-І-МАРТІНЕС (BENAVENTE Y MARTÍNEZ) ХАСІНТО (1866–1954) — іспанський драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1922). Ліберальний монархіст, критик соціалізму та прихильник режиму Франко. Автор 172 творів: у п'єсах «Відомі люди» (1896), «Їжа хижих звірів» (1898) висміює аристократію і загал, у творах «Гра інтересів» (1907), «Місто веселе і безтурботне» (1916) запрошує до самовдосконалення, розважається в комедіях «Дон Хуан з'явився» (1952), «Шпилька в роті» (1953).

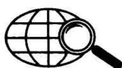
БЕНАРДОС МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ (1842–1905) — російський і український винахідник. Освіту здобув у Київського університеті (1866) і Петровській землеробській і лісовій академії (1867) у Москві і невдовзі перетворився (1870-ті) на винахідника, здійснив подорож Німеччиною, Францією, Англією та Іспанією з метою вивчення техніки та реалізації деяких своїх винаходів. З понад сотні власних різноманітних винаходів найбільш відомим стало дугове електрозварювання (1882) і різання металів.

БЕНГАЛІЯ — історичний регіон на північному сході Південної Азії, де переважно мешкали бенгальці, які розмовляли бенгальською мовою. До поділу на дві частини (за релігійною ознакою) після Другої світової війни (1947) на Східний Пакистан і Західну Бенгалію Бенгалія займала територію 1674 тис. км^2. Частина мусульманської Бенгалії відійшла до Східного Пакистану (пізніше — Бангладеш), частина (Західна Бенгалія) — до Індії.

БЕНГАЛЬСЬКА ЗАТОКА — велика затока (за формою подібна до трикутника) на північному сході Індійського океану, обмежена півостровами Індостан та Індокитай (омиває Індію, Шрі-Ланку, Бангладеш, М'янму, Таїланд), Андаманськими та Нікобарськими островами. Площа — 2172 тис. км^2, глибина — до 5258 м (на південному сході), температура води 25–28 °С, солоність — 30–34 %, улітку і навесні часті штормові вітри і тропічні урагани, приймає річки Ганг, Брахмапутра та ін.

БЕНГАЛЬСЬКА МОВА — офіційна мова країни Бангладеш, а також штату Західна Бенгалія (Індія). Належить до новоіндійської групи індоєвропейських мов, нею спілкуються понад 220 млн осіб. Складається з трьох діалектів: західного, східного і південного. Основоположником сучасної літературної бенгальської мови на народній основі був Рабіндранат Тагор. За словниковим складом близька до санскритської мови, але відрізняється від неї граматичною будовою. Найдавніші пам'ятки сягають IX–X ст.

БЕНГАЛЬЦІ — народ (до 235 млн осіб), що населяє Бенгалію (Індія) та становить до 98 % складу населення Бангладеш, мешкає в індійських штатах Ассам і Біхар. Мова — бенгальська, раса — європеоїдна, за релігією здебільшого (66 %) мусульмани (Бангладеш), решта — індуїсти (Індія), хоча мова, культура і звичаї обох релігійних груп майже подібні. Займаються хліборобством, працюють у промисловості (паперовій і джутовій), вправні ремісники — виробляють найтонші тканини, рослинні фарби тощо.

БЕНГЕЛЬСЬКА ТЕЧІЯ – холодна антарктична течія. Виникає південніше мису Доброї Надії як відгалуження течії Західних Вітрів і прямує на північ. Доходить до району Намібу в Південній Африці. Бенгельська течія приносить з Антарктики багато поживних речовин, завдяки чому колонії африканських пінгвінів поширені північніше 30° південної широти.

БЕНД (*англ.* bend – згинати, викривляти, підпорядковувати) – особливий прийом гри на губній гармошці (і деяких ін. музичних інструментах), що дозволяє добувати з язичків інструмента звуки, на відтворення яких вони не розраховані. Використовується для створення поступової зміни висоти ноти (за принципом, схожим із тромбоном), створення звукового ефекту (що нагадує плач або завивання тварини) і відтворення нот, відсутніх у діапазоні гармошки.

БЕНДА (BENDA) БРЖЕТИСЛАВ (1897–1983) – чеський скульптор. Освіту здобув у Празькій академії образотворчих мистецтв (1922). Створював художні роботи переважно з бронзи і мармуру. Першим скульптурним твором було рельєфне зображення Богоматері в рідному місті, а потім захопився зображенням голого жіночого тіла.

БЕНДЕГУ – великий залізний метеорит, знайдений (1784) у провінції Баїя на північному сході Бразилії за 210 км від узбережжя Атлантичного океану і 1450 км північніше Ріо-де-Жанейро. Він лежав у річищі струмка, від якого дістав свою назву, важив бл. 500 кг і мав форму октаедра розміром приблизно 215 x 120 x 61 см.

БЕНДЕРСЬКА БИТВА (1918) – бій за місто Бендери (29 січня – 7 лютого 1918) румунських військ проти місцевих добровольців і Румчерод (Центральний виконавчий комітет Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту и Одеської області, до якої тоді входили Херсонська, Бессарабська, Таврійська, частина Подільської і Волинської губерній). Після захоплення Бендер бл. 500 захисників було розстріляно біля паркану, який згодом дістав назву «Чорний».

БЕНДЕРСЬКА БИТВА (1992) – бої за місто молдовських сил МВС, карабінерів, волонтерів, національної армії і спеціальних загонів самооборони проти гвардії Придністровської Молдовської Республіки, Чорноморського козацького війська, закордонних добровольців, територіальних рятувальних загонів, ополченців і частин 14-ї армії Росії за контроль над Бендерами в ході Придністровського конфлікту (19 червня – 21 липня 1992). У місто було введено тристоронні миротворчі сили.

БЕНДЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ (*молд.* Cetatea Bendér – Tighína) – фортеця на правому березі Дністра у Бендерах (Молдова), споруджена (1538–1541) під керівництвом турецького архітектора Сінана за наказом Сулеймана І Пишного. Бастіонна фортифікація площею 0,2 км^2, складається з сухого рову, земляних укріплень за ним, мурованих стін з баштами і цитаделі. Тут переховувався (1709) після поразки під Полтавою гетьман Іван Мазепа.

БЕНДЗИНСЬКИЙ ЗАМОК – середньовічна фортеця в місті Бендзин на півдні Польщі, збудована за царювання Казимира Великого (XIV ст.). Тут був ув'язнений (1588) Максиміліан III Австрійський, який зазнав поразки в боротьбі за польський престол. Шведські навали (XVII ст.) лишили замок у руїнах, його навіть збиралися знести, але врятував польський патріот граф Едвард Рачинський, який вику-

Бендерська фортеця

пив пам'ятку старовини і профінансував її реконструкцію.

БЕНДРИК МИКОЛА КУЗЬМИЧ (1914–1993) – радянський український художник, графік, заслужений художник УРСР. Навчався в Ленінградському інституті пролетарського мистецтва (1932–1939). Мешкав у Маріуполі (1956–1993), заповів власне художнє надбання краєзнавчому музею (експонується в Маріупольському художньому музеї ім. А. Куїнджі). Вибрані твори: «Стара вчителька», «Натюрморт з лимоном», «Сталь соціалізму», «Автопортрет», «В. Ленін спілкується з селянами», «Заручники», «Фашизм», «Партизан Грач» тощо.

БЕНЕДИКТ XV (при народженні – **ДЖАКОМО ДЕ ЛА К'ЄЗА**) (1854–1922) – папа римський (1914–1922). Вивчав правознавство і теологію, прийняв сан (1878) і вступив на папську дипломатичну службу. Архієпископ Болоньї (1907), кардинал (1914). У церковній сфері провадив помірковану політику, схвалив канонічний кодекс – верховний закон, створений для священнослужителів і мирян (1918), сприяв активній місіонерській діяльності, особливо в Африці.

БЕНЕДИКТ З НУРСІЇ (480–547) – засновник ордену бенедиктинців і взагалі усього західного чернецтва, головний покровитель Європи. Навчався у Римі, але розпуста міського життя надихнули на самотність та довге аскетичне життя у печері. Разом з учнями заснував новий монастир у Монте-Касіно, де створив продуману систему чернечих правил, висловив власні погляди на чернецтво і душу людини. Канонізований католицькою церквою і визнаний святим (1220), 27 березня – день святого Бенедикта.

БЕНЕДИКТ (BENEDICT) РУТ ФУЛТОН (1887–1948) – американський антрополог. Освіту здобула в коледжі Вассар (1909) і Колумбійському університеті (1923). Представник етнопсихологічного напряму в американській антропології, вивчала північноамериканські племена: серрано (1922), зуньї (1924), кочиті (1925) і піма (1926), авторка книжок: «Моделі культури» (1934), «Хризантема і меч» (1943) та ін. Член-засновник Інституту інтеркультурних досліджень (1941), професор Колумбійського університету (1946).

БЕНЕДИКТИН (*фр.* Bénédictine – благословенний) – міцний французький лікер на основі спирту з цукрового буряку, трав і меду. Його винайшов (1510) чернець Дон Бернардо Вінцеллі з монастиря Св. Бенедикта в Фекамі, Нижня Нормандія (Франція). Склад напою (відома лише половина з кількох десятків його компонентів) тримається в найсуворішому секреті і становить технологічну таємницю, яку нібито одночасно можуть знати тільки 3 людини. Вживається в чистому вигляді і для приготування коктейлів.

БЕНЕДИКТИНИ (*лат.* Benedictini) – найстаріший католицький чернечий орден, заснований святим Бенедиктом Нурсійським (VI ст.). Гасло ордену: «Молись і працюй» (*лат.* Ora et labora), діяльність зосереджена на молитвах, інтелектуальних заняттях, релігійному мистецтві і місіонерській роботі. Нині конфедерація Св. Бенедикта на чолі з абатом-примасом складається з 21 конгрегації, 6 незалежних монастирів і до 352 чернечих обителей (загальна кількість ченців – бл. 7,5 тис. осіб, з яких 4 тис. священики).

БЕНЕФІС (*фр.* bénéfice – зиск, користь) – театральна вистава або концерт, що влаштовується на честь одного з акторів, що виступають, – бенефіціанта (наприклад, як визнання його майстерності) або працівників театру. Дохід від таких вистав повністю надходив на користь цієї людини (за винятком витрат на виставу). Перший бенефіс відбувся у Франції (1735) і спочатку був одним із видів одноразової матеріальної допомоги акторові, а згодом перетворився на неофіційну надбавку до платні.

БЕНЕФІЦІАР (*фр.* bénéfice – зиск, користь) – особа, якій призначений грошовий платіж, одержувач грошей, вигоди, прибутку, доходів. Зазвичай цей прибуток отримується від власності, яку передано в довірче користування другій особі, юридичній чи фізичній (оренда, винайм) або від використання власності третіми особами (наприклад, передавання акціонером акції в користування брокеру для отримання максимального прибутку).

БЕНЕФІЦІЯ (*лат.* beneficium – благодіяння; bene – добре і facere – робити) – багатозначний історичний термін: у Європі VIII–XII ст. – форма земельного користування, що надавала-

ся королем з умовою виконання одержувачем певних обов'язків (найчастіше військової служби), діяла до смерті одержувача або благодійника; у римському праві – привілеї, що забезпечували можливість уникнення небажаних юридичних наслідків; у католицькій церкві – посади і пов'язані з певним саном чи званням прибутки.

БЕНЕШ (BENEŠ) ЕДВАРД (1884–1948) – чехословацький державний діяч. Юридичну освіту здобув у Франції. Учасник національного руху з 1914, разом з Т. Масариком очолив у Парижі «Чеський комітет дії», а разом з М. Штефаником вони стали головними творцями державності. Міністр закордонних справ Чехословаччини (1918–1935), президент республіки (1935–1938, 1945–1948). Поступився тиску комуністів на чолі з прем'єр-міністром К. Готвальдом, пішов у відставку (1948) і невдовзі помер.

БЕНЗЕЛЬ – перев'язка тонкою мотузкою двох тросів (мотузок). На кінці тонкої мотузки (лина) роблять петлю (очко) і, склавши поруч обидва троси, починають обмотувати їх туго лином, причому перший шлаг (оборот) виходить від просування лина в очко, а решта шлагів кладуться в зворотному напрямку.

БЕНЗИН – горюча суміш легких вуглеводнів. Температура кипіння 30–200 °С, замерзання нижче від -60 °С, щільність – 0,75 г/см^3, теплотворна здатність – 10 500 ккал/кг. Бензин добувають шляхом розгонки і відбору фракцій нафти, що википають у певних температурних межах: до 100 °С – бензин I сорту, до 110 °С – бензин спеціальний, до 130 °С – бензин II сорту, до 265 °С – гас («метеор»), до 270 °С – гас звичайний, приблизно до 300 °С – проводиться відбір масляних фракцій, а залишок вважається мазутом.

БЕНЗОЛ – органічна хімічна сполука (C_6H_6, PhH), безбарвна рідина з приємним солодкуватим запахом, ароматичний вуглеводень, токсичний, канцерогенний. Входить до складу бензину, широко застосовується в промисловості, є вихідною сировиною для виробництва ліків, різних пластмас, синтетичної гуми, барвників. Хоча бензол є у складі сирої нафти, в промислових масштабах синтезується з інших її компонентів. Уперше добутий М. Фарадеєм з конденсату піролізу китового жиру (1825).

БЕНІ – річка в Болівії, довжина якої за різними джерелами варіює від 1178 до 1619 км. Середня ширина – 400 м, максимальна – понад 1 км, середня глибина – бл. 9 м. Протягом свого шляху річка має складну гідрографію, часто змінює напрямок і ускладнене порогами річище. На кордоні з Бразилією вона разом з річками Маморе і Мадре-де-Дьос утворює річку Мадейру, яка, в свою чергу, впадає в Амазонку.

БЕНІЛЮКС (BENELUX) – регіон Європи, створений 1944, що включає в себе європейські країни митно-економічного союзу: Бельгію, Нідерланди та Люксембург (назва походить від перших складів країн-учасниць). Займає площу 74 640 км^2, населення становить 27,6 млн осіб.

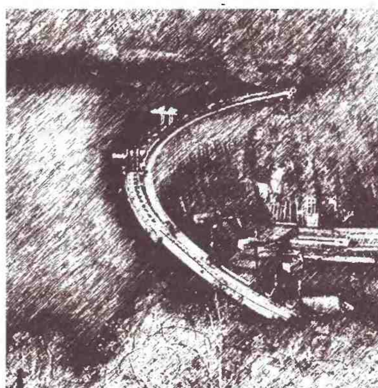
БЕНІН (РЕСПУБЛІКА БЕНІН) – держава на заході Африки, що межує з Нігерією, Нігером, Буркіна-Фасо, Того, на півдні омивається (довжина берегової лінії – 125 км) Гвінейською затокою Атлантичного океану. Площа – 112,6 тис. км^2, населення – 8,9 млн осіб, столиця – Порто-Ново, державний устрій – багатопартійна демократія, офіційна мова – французька. Розташована на плоскій і горбистій території, на північному сході протікає річка Нігер. Клімат екваторіальний, спекотний і вологий.

БЕНКЕТ У ДОМІ ЛЕВІЯ – найграндіозніша картина за відомим релігійним сюжетом (висота – 5,5 м, ширина – до 13 м) італійського живописця Паоло Веронезе (1528–1588), написана (1573) для рефлектора монастиря святих Іоанна і Павла, замість згорілої за два роки до того «Таємної вечері» Вечелліо Тиціана. Бенкет, зображений художником з явним відтінком тріумфу і майже апофеозу, мав настільки величавий розмах і святкову атмосферу, що живописця навіть викликали до суду інквізиції для пояснень.

БЕН-НЕВІС (BEN NEVIS) – гора на заході Шотландії (1344 м), найвища точка британських островів. Розташована в Грампіанських горах, вперше підкорена Джеймсом Робертсоном (17 серпня 1771). Кліматичні умови краю дуже суворі – небо над горою 355 днів на рік вкрите хмарами, 261 раз на рік трапляють-

ся сильні бурі і випадає до 4350 мм опадів щорічно, що в 7 разів більше, ніж у Лондоні. У гарну погоду з вершини відкривається надзвичайно мальовничий вид на 200 км навкруги.

БЕННЕТТА (*англ.* Bennett Dam) — велика гідроелектростанція на річці Піс-Рівер на півночі Британської Колумбії (Канада). Названа на честь 25-го прем'єр-міністра Британської Колумбії Вільяма Беннетта. Комплекс складається з земляної греблі та підземної генераторної станції, експлуатується з 1968, довжина греблі — 2068 м, висота — 186 м, загальна потужність — 2730 МВт. Розлиття Піс-Рівер утворило озеро Віллістон, що змусило плем'я інгеніка (секані) змінити місце проживання (125 родин).

Беннетта

БЕНТАМ (BENTHAM) ДЖЕРЕМІ (1748–1832) — англійський філософ і правознавець, ідеолог буржуазного лібералізму. Його поглядам характерне вихваляння і виправдання капіталістичного ладу, очолював філософську течію утилітаризму, відстоюючи інтереси буржуазії, пропонував обмежити роль держави захистом приватної власності і забезпеченням свободи конкуренції. У питаннях міжнародних відносин стояв на позиціях пацифізму, вимагав застосування смертної кари до керівників народних повстань.

БЕНТОНІТ — різновид вибілювальних глин, що складаються переважно з мінералів групи монтморилоніту або бейделіту, а також гідрослюд, каолініту, палигорськіту, цеоліту тощо. Пластичні глини високої якості, різноманітного кольору (білого, зеленого, синього, кремового, жовтого, червоного або коричневого), названі на честь форту Бентон (США). Використовуються в хімічній, гірничодобувній, нафтопереробній, металургійній та ін. галузях.

БЕНТОНІТОВІ ГЛИНИ — глини, що містять монтморилоніт і палигорськіт, мають добру каталітичну активність, в'яжучі і клейкі властивості. Родовища утворюються у морських і прісноводних басейнах за рахунок перевідкладення і діагенетичного перетворення продуктів вивітрювання. Використовуються для знебарвлення та очищення олій і жирів у харчовій, нафтовій, хімічній і текстильній промисловості, для виготовлення ліків, очищення води, сорбції радіонуклідів, важких металів, пестицидів тощо.

БЕНТОС (*грец.* bentos — глибина) — сукупність організмів, що мешкають на дні водойм. Поділяється на фітобентос (водорості, квіткові рослини) і зообентос (донні тварини). Для прісноводного бентосу звичайні діатомові водорості, личинки молюсків, ракоподібні. Він бере участь у формуванні відкладів органічних речовин на дні (сапропелю). Морський бентос у прибережній зоні морів складається з сидячих, риючих, повзучих та вільно плаваючих біля дна організмів і значно змінюється з глибиною.

БЕНУА (BENOIS) ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (1870–1960) — російський і французький художник, історик мистецтва, художній критик, засновник і головний ідеолог об'єднання «Мир Мистецтва». Походив із родини відомих архітекторів Бенуа. Створив ілюстрації до поеми О. Пушкіна «Мідний вершник» (1916–1918), очолював картинну галерею Ермітажу (1918–1925). Покинув СРСР 1926, не повернувшись із закордонного відрядження, мешкав у Парижі, працював для балетної антрепризи С. Дягілєва «Ballets Russes».

БЕНУАР (*фр.* baignoire — ванна) — ложі в театральному залі по обидва боки партеру на рівні сцени або трохи нижче. З'явилися у французькому театрі (XVIII ст.) для збереження станового поділу публіки після того, як привілейованій частині глядачів заборонили розміщуватися на сцені.

БЕНУЕ – річка в Західній Африці (більша частина на території Нігерії), ліва притока Нігеру. Довжина – 1400 км, багатоводна, бере початок на висоті 1100–1200 м у горах Адамауа в Камеруні, тече в глибокій і широкій долині, у дощовий період судноплавна на 900 км від гирла.

БЕНФІКА (BENFICA) – португальський професійний футбольний клуб із Лісабона, заснований (1904) групою з 24 осіб. Виступає в чемпіонаті Португалії (Sport Lisboa e Benfica): чемпіон Португалії (32), володар Кубка Португалії (27), Кубка португальської ліги (3), Суперкубка Португалії (4), Кубка європейських чемпіонів (1961, 1962). Виступає на «Ештадіу да Луж» (65 647 глядачів), форма червоно-біла.

БЕНЦ (BENZ) КАРЛ ФРІДРІХ МІХАЕЛЬ (1844–1929) – німецький інженер, винахідник автомобіля і піонер автомобілебудування. Освіту здобув в університеті Карлсруе (1864) і працював на підприємствах Карлсруе, Пфорцгейма і Відня. Заснував механічну майстерню (Мангейм, 1871), отримав патент на двотактний бензиновий двигун (1878). З його фірми утворилася «Daimler-Benz AG» (1926), на логотипі якої зірку з трьома променями («Мотори для землі, повітря та води») оточує лаврова гілочка-кільце.

БЕНЧИДЖИКВА ЕКСПРЕС (BENCHIJIGUA EXPRESS) – швидкий пором-тримаран, що курсує між Канарськими островами в Атлантичному океані. Побудований (2005) у Західній Австралії, довжина – 127 м (2-й за довжиною тримаран у світі), 30,4 м завширшки, з осадкою 4 м, може розвивати швидкість до 42 вузлів (78 км/год), хоча крейсерська швидкість становить 36 вузлів (67 км/год), місткість – до 1290 пасажирів (на 2 палубах), автомобілів – 123–218. Корпус зроблено з алюмінію зі спеціальним зовнішнім покриттям.

БЕНЧМАРКІНГ (*англ.* benchmarking) – процес визначення, розуміння та адаптації наявних прикладів ефективного функціонування компанії з метою покращення власної роботи. Рівною мірою включає процеси оцінювання та зіставлення. Зазвичай за зразок беруть найкращу продукцію і маркетинговий процес, використовувані прямими конкурентами і фірмами, що працюють в ін. подібних галузях, для виявлення фірмою можливих способів вдосконалення її власних продуктів і методів діяльності.

БЕНЬЯМІН (BENJAMIN) ВАЛЬТЕР (1892–1940) – німецький філософ, соціолог, літературний критик. Жив у Берліні, потім в еміграції в Парижі (1933–1940). Йому належить ідея про ауру, яку втрачає тиражований шедевр. Основні праці: «Походження німецької трагедії» (1928), «Твір мистецтва в епоху його технічної відтворюваності» (1936), «Про поняття історії» (1939). Під час спроби втечі з окупованої Франції був затриманий на іспанському кордоні і покінчив життя самогубством.

БЕНЮК БОГДАН МИХАЙЛОВИЧ (нар. 1957) – радянський і український актор театру і кіно, лауреат Державної премії України ім. О. Довженка (1998) і Національної премії України ім. Т. Шевченка (2008), народний артист України (1996). Освіту здобув у Київському інституті театрального мистецтва (1978), актор київських Театру юного глядача (1978–1980) і Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка з 1980. Співзасновник театральної компанії «Бенюк і Хостікоєв».

БЕОВУЛЬФ (*давньоангл.* beowulf – бджолиний вовк, тобто ведмідь) – англосаксонська епічна поема, дія якої відбувається в Скандинавії до переселення англів до Британії. Названа за ім'ям головного героя. Текст, створений у VIII ст., зберігся в єдиному списку (XI ст.). Це найдавніша епічна поема «варварської» (німецької) Європи, що збереглася в повному обсязі. Поема складається з 3182 рядків тексту, оповідає про перемогу Беовульфа і є найдовшою поемою на давньоанглійській мові.

БЕОТІЙСЬКА ВІЙНА (378–362 ДО Н. Е.) – військовий конфлікт у Давній Греції між Беотійським союзом на чолі з Фівами і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою. Причиною війни стало невдоволення спартанською гегемонією. Під час війни (378–362 до н. е.) фіванці завдали спартанцям кілька поразок, установивши фіванську гегемонію в Греції. Останнім сплеском протистояння стала битва при Мантінеї, де загинув фіванський полководець Епамінонд, а війна закінчилася програшем усіх сторін конфлікту.

БЕОТІЯ – центральна територія у Давній Греції на північному березі затоки Коринф, нині також є адміністративною одиницею (номом)

периферії Центральна Греція, зі столицею Лівадія. У Беотії розташоване найдавніше грецьке місто Грая, що означає «давній» або «старий» і від назви якого походить слово «Греція». Найвідомішим і найважливішим містом Беотії були Фіви (повністю знищені Александром Великим), де, за легендою, народився міфічний герой Геракл.

БЕР — застаріла позасистемна одиниця вимірювання еквівалентної дози опромінення, біологічний еквівалент рентгена. 1 бер відповідає такому опроміненню живого організму даним видом випромінювання, при якому спостерігається той самий біологічний ефект, що і при експозиційній дозі гамма-випромінювання в 1 рентген (100 бер = 1 зиверт). У системі СІ бер має ту саму розмірність і значення, що і радій — обидві одиниці дорівнюють 0,01 Дж/кг для випромінювань з коефіцієнтом якості, що дорівнює одиниці.

БЕР (BAER) КАРЛ ЕРНСТ ФОН (1792—1876) — естонський і російський біолог, один з основоположників ембріології та порівняльної анатомії. Освіту здобув у Дерптському університеті (1814). Працював у Дерпті і Санкт-Петербурзі, здійснив експедиції Росією, зокрема на Нову Землю (1837), Кольський півострів (1840), Каспійське море (1851) та ін. Відкрив яйцеклітину ссавців (1826), спинні струни (хорди), основи внутрішнього скелета хребетних (1827). Президент Російського ентомологічного товариства.

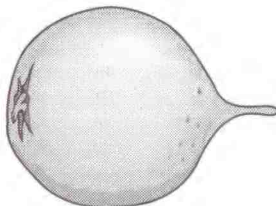
БЕРБЕНК (BURBANK) ЛЮТЕР (1849—1926) — американський селекціонер, садівник. Створив низку нових сільськогосподарських сортів (картопля, яблуня, груша та ін. культури), вивів кілька незвичайних рослин — безколючковий кактус і безкісточкову сливу. Прославився виведенням (1872) сортом картоплі «Burbank», мутація якого («Russet Burbank») нині становить до половини вирощеної картоплі в США.

БЕРБЕРИ — загальна назва корінних жителів північної Африки від Єгипту (на сході) до Атлантичного океану (на заході) і від Судану (на півдні) до Середземного моря (на півночі), які прийняли іслам (VII ст.). Назву берберам дали європейці за аналогією з варварами, через незрозумілість їхньої мови. Розмовляють берберо-лівійськими мовами, за релігією переважають мусульмани-суніти. Серед основних берберських народів: амацірги і шиллу (Марокко), кабіли (Алжир і Туніс) та бербери Сахари.

БЕРГ ЛЕВ СЕМЕНОВИЧ (1876—1950) — російський радянський географ та біолог, академік АН СРСР (1946), лауреат Сталінської премії (1951). Освіту здобув у Московському університеті (1898). Автор понад 650 праць з біогеографії, лімнології, іхтіології, гідробіології, етнографії, а також із геології, геоморфології і палеогеографії. Створив вчення про географічний ландшафт як предмет вивчення фізичної географії. Висунув гіпотезу ґрунтового походження лесу, вивчав природу Української і Молдавської РСР.

БЕРГ ФЕДІР ФЕДОРОВИЧ ФОН (1794—1874) — російський державний діяч, генерал-ад'ютант, генерал-фельдмаршал, дипломат, географ і воєначальник. Брав участь у війнах з Наполеоном (1812—1814), турками (1828—1829) і Польщею (повстання 1830). Керував експедиціями в Середню Азію (1823, 1825), Болгарію та Румунію (1828—1829). Генерал-губернатор Фінляндії (1854—1861), останній намісник Царства Польського з 1863, почесний член Російського географічного товариства (1870).

БЕРГАМОТ (*лат.* Citrus bergamia) — невелике фруктове дерево роду Цитрус (Citrus), що походить із Південно-Східної Азії, проте в найбільшій кількості вирощується в Італії. Вічнозелене дерево заввишки 2—10 м, з довгими тонкими гілками із гострими колючками (до 10 см). Розводять як ефіроолійну культуру, зі шкірки його грушоподібних золотисто-жовтих плодів, квіток, листя і молодих пагонів добувають бергамотову олію, що використовується в парфумерії та виробництві сортів ароматизованого чаю «Ерл Грей».

Бергамот (плід)

БЕРГГОЛЬЦ ОЛЬГА ФЕДОРІВНА (1910–1975) – радянська російська письменниця, лауреат Сталінської премії (1951). Освіту здобула в Ленінградському університеті (1930). Переживши блокаду Ленінграда, присвятила героїчній обороні міста ліричні твори: «Февральский дневник» і «Ленинградская поэма» (1942), «Твой путь» (1945), «Первороссийск» (1950), «Говорит Ленинград» (1946). Автобіографічна книга ліричної прози «Дневные звезды» (1959, однойменний фільм 1968) також охоплює пережите.

БЕРГЕ СТАХЛ (MS BERGE STAHL) – найбільший (до 2011) вантажний корабель (балкер) у світі, побудований (1986) у Південній Кореї для перевезення залізної руди. Зареєстрований у Норвегії, раніше – в Ліберії. Судно завдовжки 343 м і 65 м завширшки з глибиною посадки до 23 м, спроможне перевозити 364 767 т вантажу. Заповнене судно через розміри може заходити (під час припливів) лише в два порти світу – Ponta da Madeira (Сан-Луїс, Бразилія) і Європорт (Роттердам, Нідерланди).

БЕРГМАН ЕРНСТ ІНГМАР (1918–2007) – шведський режисер театру і кіно, сценарист, письменник. Освіту здобув у Стокгольмському університеті (1940). Основні теми творчості – криза релігії, традиційної сім'ї, особистості та пошуки справжніх відносин між людьми. Світове визнання і три «Оскари» за кращий іноземний фільм принесли режисерські роботи у фільмах: «Дівоче джерело» (1961), «Крізь тьмяне скло» (1962) і «Фанні і Олександр» (1984). Плідно працював як театральний режисер.

БЕРГМАН (BERGMAN) ЯЛМАР ФРЕДЕРІК (1883–1931) – шведський прозаїк і драматург. У першій значній повісті «Заповіт його милості» (1910) дотепно зобразив конфлікт поколінь, центральні твори середнього періоду романи «Маркурелли з Вадчепінга» (1919), «Пан фон Ханке» (1920) і «Бабця і Господь Бог» (1921) прислужилися усвідомленню смиренності на тлі життєвих негараздів. Останній роман «Клоун Як» (1930) присвячений самоаналізу особистості митця в момент надламу.

БЕРГСЛІН (BERGSLIEN) БРІЙНУЛЬФ ЛАРСЕН (1830–1898) – норвезький скульптор. Навчався в Копенгагені, переїхав до Осло (1861), де мешкав до кінця життя. Автор багатьох скульптурних пам'ятників, встановлених в норвезькій столиці, серед яких: кінна статуя короля Карла XIV Хана, монумент письменнику Генріку Вергеланну.

БЕРГСОН (BERGSON) АБРАМ (1914–2003) – американський економіст, спеціаліст з радянської економіки. Викладав у Колумбійському та Гарвардському університетах. Очолював гарвардський Російський дослідний центр. Автор творів: «Структура радянської заробітної плати: дослідження соціалістичної економіки» (1944), «Реальний національний дохід радянської Росії з 1928 р.» (1961), «Продуктивність і соціалістична система: Радянський Союз і Захід» (1978) та ін.

БЕРГСОН (BERGSON) АНРІ (1859–1941) – французький філософ, лауреат Нобелівської премії з літератури (1927). Освіту здобув у Вищому педагогічному інституті в Парижі (1881). Професор Вищої педагогічної школи (1897–1900), професор Колеж де Франс (1900–1914), читав курси лекцій у США, Англії й Іспанії (1911–1915). Перший президент з 1922 Комісії Ліги націй з інтелектуального співробітництва (майбутня ЮНЕСКО). Найхарактернішими рисами його філософії є ірраціоналізм та інтуїтивізм.

БЕРД (BYRD) РІЧАРД ІВЛІН (1888–1957) – американський авіатор і полярний дослідник. Першим в історії пролетів над Південним полюсом (1929). Керував антарктичними експедиціями (1928–1930, 1933–1935, 1939–1941 і 1946–1947), під час яких відкриті та обстежені великі антарктичні простори. Пізніше став контр-адміралом флоту США, його ім'ям названо американську антарктичну наукову станцію та Американський національний центр полярних досліджень.

БЕРДА – річка у Куйбишевському і Бердянському районах Запорізької області України, що впадає в Азовське море, утворюючи Бердянський лиман. Довжина – 125 км, площа басейну – 1750 км^2, починається біля сіл Зразкове і Смирнове на Приазовській височині. У верхній і середніх течіях долина переважно трапецієподібна, до 3 км завширшки, завглибшки до 50 м, з односторонньою заплавою завширшки до 100 м. Річище звивисте

з середньою шириною 10 м, похил – 2,1 м/км. Живлення ґрунтове і снігове.

БЕРДА ГОРА – найвища точка (515 м) Хотинської височини, розташована у межах Заставницького району Чернівецької області. Вважається максимальною відміткою рівнинної частини України. Поверхня вирівняна, схили асиметричні (західні і південні – відносно круті), вкрита буковими, дубово-грабовими та дубовими лісами.

БЕРДА РІЧКА ЗАПЛАВА – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (1994) в Бердянському районі Запорізької області України. На площі 14,169 км^2 зберігається природний комплекс з гирла річки Берда із заплавою, північно-східної частини Бердянської коси та ділянки акваторії Азовського моря. Це місце гніздування гідрофільних птахів: баклана (1200 пар) і крячки (800 пар), а під час прольоту буває до 30 тис. птахів.

БЕРДАН (BERDAN) ХАЙРЕМ (1824–1893) – полковник американської служби, винахідник різних пристосувань до ручної вогнепальної зброї. Учасник Громадянської війни в США, де прославився як творець снайперського підрозділу – одного з найбільш ефективних бойових з'єднань мешканців півночі. З усіх винаходів найвідомішими є замикаючий казну зброї механізм (1868) гвинтівки Бердана і металеві патрони. Обидва винаходи незабаром узяті на озброєння Російської армії (1869).

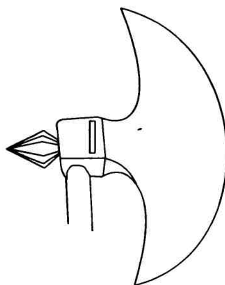
БЕРДИЄВ МИКОЛА ВОЛОДИМИРОВИЧ (1922–1989) – радянський український трубач, педагог, композитор, професор Київської консерваторії, заслужений артист України (1969). Освіту здобув у Київській консерваторії (1948). Працюючи солістом симфонічного оркестру Київського театру опери та балету (1944–1972), викладачем музичного училища і консерваторії, багато часу приділяв сольному виконавству. Першим з українських виконавців став членом Міжнародної гільдії трубачів.

БЕРДИЖ – палеолітична стоянка (25–22 тис. до н. е.) біля с. Бердиж Чечерського району Гомельської області (Білорусь). Під час дослідження (1926–1929, 1938–1939 і 1959–1961) знайдено велику кількість кісток тварин (головним чином мамонта), кам'яних знарядь (наконечники списів із бічними виїмками, шкребки, примітивні різці, ножеподібні пластини та ін.). На північний захід від стоянки (100–120 м) відкрито (1953) найбільш ранній культурний шар, імовірно, мустьєрської епохи.

БЕРДИЧІВ – місто (площа – 35,3 км^2, населення – 79,6 тис. осіб) обласного підпорядкування Житомирської області України, центр Бердичівського району. Розташоване на півдні регіону на річці Гнилоп'ять (притока Тетерева), рельєф долинно-терасовий. Засноване 1430, статус міста з 1845. Найвидатніша пам'ятка – фортеця і кляштор кармелітів босих (1627).

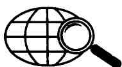
БЕРДИЧІВСЬКИЙ РАЙОН – район у південній частині Житомирської області, утворений 1932, площа – 0,9 тис. км^2, населення – 29,9 тис. осіб (у т. ч. міське – 4,3 тис. осіб). Межує з Чуднівським, Житомирським, Андрушівським, Козятинським і Хмільницьким районами, адміністративний центр – Бердичів. Розташований на Придніпровській височині, підвищеній полого-хвилястій горбкуватій лесовій рівнині, розчленованій балками і долинами річок Гнилоп'ять, Пустоха та ін.

БЕРДИШ (*пол.* berdysz) – сокира з довгим держаком (древком або ратовищем) і лезом у вигляді півмісяця. Призначалася здебільшого для боротьби з ворожою кіннотою. Зброя схожої будови з'явилася в Європі в першій половині XV ст., а пізніше набула загального поширення як зброя стрілецьких військ і міської охорони. Мала кілька модифікацій і розмірів.

Бердиш

БЕРДНИК ОЛЕКСАНДР (ОЛЕСЬ) ПАВЛОВИЧ (1926–2003) – український радянський письменник-фантаст. Учасник Великої Вітчизняної війни. Освіту здобув у Київському театрі-студії

ім. І. Франка (1949), працював актором і сценаристом у провінційних театрах. Відбував покарання (1950–1955), учасник правозахисного руху в СРСР, один із засновників Української Гельсінкської групи. Перебував в ув'язненні за «антирадянську діяльність» (1979–1984), виступив з покаянням і був амністований.

БЕРДО – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (1984) біля смт Славське Сколівського району Львівської області України. Об'єктом охорони (на площі 10,85 км^2) є унікальні природні ландшафти на схилах гірського хребта Бердо, де спостерігається рідкісне явище зниження (до 1150 м) межі поширення субальпійської рослинності, представленої зелено-вільховим і буковим криволіссям зі сланкою формою бука. Переважають формації букових (праліси) і смерекових лісів.

БЕРДЯЄВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1874–1948) – російський релігійний філософ, один із основоположників екзистенціалізму в Росії, вважається одним з найвидатніших філософів XX ст. Навчався в Київському університеті (1894–1898). Висланий з СРСР (1922), жив у Берліні й Парижі, де видавав релігійно-філософський журнал «Путь» (1925–1940). Головні праці: «Смысл творчества» (1916), «Смысл истории» (1923), «Философия свободного духа» (1928), «Русская идея» (1946), «Самопознание» (1949).

БЕРДЯЄВ СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (псевдонім – **ОБУХІВЕЦЬ**) (1860–1914) – український поет і публіцист. Навчався у Києві у Колегії Павла Галагана, у Петербурзі і за кордоном, здобувши освіту лікаря. Автор публіцистичних творів і віршів, статей про творчість І. Карпенка-Карого (1900, 1903), М. Лисенка (1903), М. Метерлінка (1913) та ін., перекладач віршів І. Франка, О. Маковея, М. Вороного російською та німецькою мовами, І. Сурикова, Ф. Фрейліграта – українською.

БЕРДЯНСЬК – місто (площа – 82 км^2, населення – 117,5 тис. осіб) обласного підпорядкування на півдні Запорізької області України, на узбережжі Азовського моря, центр Бердянського району. Засноване 1827, попередні назви – Берди (1827–1841), Осипенко (1939–1958), міський статус з 1841. Грязьовий та кліматичний курорт (з кінця XIX ст.), розташований біля Бердянської піщано-черепашкової коси, з пляжами завдовжки понад 20 км.

БЕРДЯНСЬКА КОСА – півострів на півночі Азовського моря в Запорізькій області (Україна), що відокремлює Бердянську затоку від моря. Належить до найбільших (23 км, ширина від 60 м до 2 км) з майже трьох десятків кіс Азова, площею 7 км^2. Починається на захід від гирла річки Берда і закінчується біля солоного лікувального Червоного озера на території Бердянського курорту. На косі є кілька солоних (4–130 %) озер з лікувальними грязями і розташовано 70 оздоровчо-лікувальних закладів.

БЕРДЯНСЬКЕ РОДОВИЩЕ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД – розташоване у східному передмісті Бердянська (Запорізька область) у кореневій частині Бердянської коси Азовського моря. Відомий бальнеологічний курорт Бердянськ використовує (1989) для лікувальних цілей (задіяні десятки лікувальних закладів) та промислового розливу підземні мінеральні води чотирьох типів: середньомінералізовані без спецкомпонентів, йодо-бромні, бромні та борні. Запаси становлять 1156 м^3/добу.

БЕРДЯНСЬКИЙ – лісовий заказник загальнодержавного значення з 1974 в Амвросіївському районі Донецької області України. Охороняється масив лісової рослинності (на площі 4,13 км^2) найпівденніших на Донецькому кряжі байрачної та заплавної дібров з основними лісовими культурами (дуб звичайний, ясен звичайний та американський, робінія звичайна, тополя чорна та ін.) та штучні насадження (1959) сосни звичайної.

БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ – заснований (2002) на базі Бердянського державного педагогічного інституту імені П. Осипенко (1932), що ліквідувався. В університеті на 4 факультетах (педагогічної освіти, фізико-математичний, гуманітарних наук і мистецтв) навчається (денна і заочна форма) до 8 тис. студентів, працюють до 290 викладачів.

БЕРДЯНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – заснований (1929) спершу в будівлі міської управи Бердянська. Експозиція складається з відділів: природа краю, дореволюційної, радянської

і сучасної історії та виставкового залу. Музей доволі часто змінює експозицію, проводить виставки, опікується галереєю кам'яних ідолів біля музейного будинку і трьома власними філіями: Меморіальним будинком-музеєм Петра Шмідта, музеєм «Подвиг» і Музеєм історії міста Бердянська.

БЕРДЯНСЬКИЙ РАЙОН – район у південно-східній частині Запорізької області, утворений 1923, площа – 1,7 тис. км^2, населення – 27 тис. осіб (у т. ч. міське – 3 тис. осіб). Межує з Приморським, Токмацьким, Куйбишевським і Володарським районами та узбережжям Азовського моря, адміністративний центр – Бердянськ. Розташований переважно на Причорноморській низовині (висоти 30–100 м) і відрогах Приазовської височини, з яружно-балковим рельєфом (до 200 м).

БЕРДЯНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ І БІЗНЕСУ – заснований як Бердянський інститут підприємництва (1992), один із перших вишів недержавної форми власності у підготовці спеціалістів для ринкової економіки – готує спеціалістів з економіки, менеджменту, права, соціології управління бізнесу, політології, інформаційних технологій. Акредитований з правом видачі державних дипломів (1998), трансформований у Бердянський університет менеджменту і бізнесу (2007).

БЕРДЯНСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ ІСАКА БРОДСЬКОГО – започаткований (1930) в Бердянську Запорізької області на березі Азовського моря завдяки подарунку рідному місту 230 творів живопису, скульптури та графіки від художника Ісака Бродського (1884–1939). Більшість творів музейної колекції належить пензлю відомих російських живописців (друга половина XIX – початок XX ст.). Нині зібрання художнього музею зросло до 4 тис. пам'яток образотворчого мистецтва.

БЕРЕГ – вузька смуга взаємодії між суходолом і водоймою (океаном, морем, озером, водосховищем) або між суходолом і водотоком (річкою, тимчасовим русловим потоком), що примикає до берегової лінії. Визначити точну лінію перетину поверхні моря чи озера з поверхнею суходолу неможливо через постійні зміни рівня води. Тому берегова лінія визначається умовно щодо середнього багаторічного положення рівня водойми.

БЕРЕГИНЯ МУЗЕЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ – заснований (1987) у Бурштині Галицького району Івано-Франківської області з ініціативи викладача української мови та літератури місцевого технікуму Тамари Гусар. Сьогодні колекція музею налічує понад 1,5 тис. експонатів (різноманітних унікальних речей, зібраних місцевими жителями), що є своєрідним оберегом історії та культури Опілля, поділяється на розділи: археологічний, рукоділля (переважно вишивка), побуту та історичний.

БЕРЕГІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД – у північному передмісті Берегове у межах Закарпатського артезіанського басейну. Його термальні води вміщують у розчинному вигляді підвищену кількість мікроелементів (бром, бор, йод), що є цінною бальнеологічною і промисловою сировиною, а також джерелом для добування теплової енергії. Родовище із запасами 871 м^3/добу експлуатується з 1973 для наповнення 50-метрового плавального басейну бази підготовки збірних олімпійського резерву України.

БЕРЕГІВСЬКИЙ РАЙОН – район на південному заході Закарпатської області, утворений 1953, площа – 0,8 тис. км^2, населення – 51,8 тис. осіб (у т. ч. міське – 3 тис. осіб). Межує з Ужгородським, Мукачівським, Іршавським, Виноградівським районами та Угорщиною, адміністративний центр – Берегове. Розташований на Закарпатській низовині, акумулятивній рівнині і в районі окремих незначних підвищень (Берегівське горбогір'я) з долинами річок басейну Тиси, найбільші з яких Боржава і Серня.

БЕРЕГІВЩИНИ МУЗЕЙ – відкрито (2002) у найдавнішому будинку райцентру Берегове (Закарпатська область), палаці графа Габора Бетлена (1629). Музей розпочав діяльність, маючи лише 42 експонати, а зараз його колекція налічує понад 2 тис., серед яких артефакти римського періоду історії краю, реліквії часів Ференца Ракоці II, Першої світової війни та 1930-х. У виставкових залах дотримано хронологічний принцип розміщення експозиції.

БЕРЕГОВЕ – місто (площа – 19 км^2, населення – 24,6 тис. осіб) на південному заході Закарпатської області України, центр Берегівського району. Перша згадка про поселення

на берегах річки Вирка (XI ст.), за сторіччя сюди переселилися саксонці. Попередні назви: Лампертсас (до 1541), Берегсас (1541–1946), міський статус (1342, 1946). Поверхня рівнинна з поступовим підвищенням на схід.

БЕРЕГОВЕ – селище міського типу (площа – 2,7 км², населення – 0,5 тис. осіб) Ялтинської міської ради АР Крим України. Розташоване на узбережжі Чорного моря на схилах Головного пасма Кримських гір, складених юрськими вапняками і вулканічними породами, попередня назва – Кастрополь, смт з 1971. Історія поселення веде початок із середньовічного християнського монастиря на мисі скелі Іфігенія (VIII–X ст.).

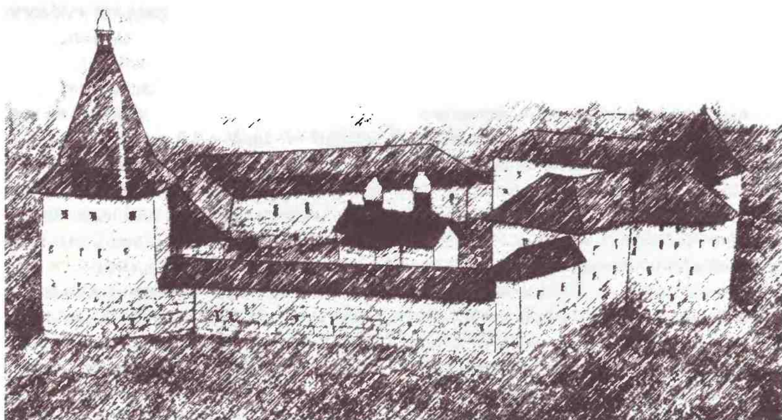
БЕРЕГОВИЙ ХРЕБЕТ (*англ.* Coast Mountains) – гірський хребет у західно-північній Америці на території Канади і США, частина Північноамериканських Кордильєр між південно-західною частиною Юкону (на півночі) та узбережжям Британської Колумбії (на півдні). Довжина – 1600 км, ширина – 300 км, найвища точка – гора Ваддінгтона (4019 м). Складається з Тихоокеанського, Кітіматського і Кордонного (найвологішого місця на усьому Північноамериканському континенті) хребтів.

БЕРЕГОМЕТ – селище міського типу (площа – 108 км², населення – 7,8 тис. осіб) Вижницького району Чернівецької області України. Поселення розташоване на берегах річки Серет, рельєф горбистий, з найбільш підвищеною південною частиною (гора Стіжок, 857,6 м), відоме з 1696, смт з 1963. У селищі розміщується адміністрація Вижницького національного природного парку.

БЕРЕЖАНИ – місто (площа – 12 км², населення – 18,1 тис. осіб) на заході Тернопільської області України, центр Бережанського району. Розташоване по берегах і схилах долини річки Золота Липа (притока Дністра), поверхня розчленована балками та ярами. Перша згадка про поселення 1375, міський статус (1530, 1939). Належало шляхетному роду Сенявських (XVI–XVIII ст.), збереглися руїни замку-фортеці і кілька храмів.

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК – створений (2001) у райцентрі Бережани Тернопільської області задля збереження і популяризації історико-архітектурного надбання міста. Йому підпорядковані історичні споруди (пам'ятки архітектури): комплекс замку Сенявських (власне фортеця-замок) і замковий костьол (1534–1554), Вірменський костьол (1764), ратуша (1803), магістрат (1850-ті), будівля товариства «Рідна школа» (1885) і особняк (1810-ті), де мешкав М. Шашкевич.

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМОК – фортеця на острові заболоченої заплави річки Золота Липа в Бережанах (Тернопільська область України), побудована (1534–1554) як резиденція коронного хорунжого Миколи Сенявського.

Бережанський замок

Розташована ближче до правого крутого берега зі старим містом на схилах. Нині складається з напівзруйнованих фортечних стін, палацу із в'їзними воротами, Троїцького костелу на замковому дворі, напівкруглої бастеї і чотиригранної чотириярусної вежі, що формували рубежі оборони комплексу.

БЕРЕЖАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – заснований (1980) у приміщенні ратуші (XIX ст.) райцентру Бережани Тернопільської області. Експонати розміщені у 26 залах музею і об'єднані в низку тематичних розділів, найпопулярнішими з яких є експозиції з археології, історії і природи краю, січових стрільців, Другої світової війни, Української повстанської армії, національного відродження, традиційних народних знарядь, культурології та історії депортації українців.

БЕРЕЖАНСЬКИЙ МУЗЕЙ КНИГИ – культурно-освітній заклад міста Бережани Тернопільської області, заснований (1984) для поширення інформації з історії книгодрукування, творчого життя письменників Західної України і репрезентації книжкових новинок. Експозиція розміщена у 6 залах першого поверху міської ратуші (XIX ст.), представлена стародруками, матеріалами про творчість класиків західноукраїнської літератури і сучасних письменників. Є відділом Тернопільського краєзнавчого музею (1994).

БЕРЕЖАНСЬКИЙ РАЙОН – район на заході Тернопільської області, утворений 1940, площа – 1,1 тис. км^2, населення – 42,6 тис. осіб (у т. ч. міське – 18,1 тис. осіб). Межує зі Зборівським, Козівським, Підгайцівським, Перемишлянським і Рогатинським районами, адміністративний центр – Бережани. Розташований на Подільському горбогір'ї (висоти до 443 м), значно розчленованому каньйоноподібними долинами лівих приток Дністра (Золотої Липи, Коропця, Ценіївки, Нараївки), балками та ярами.

БЕРЕЖНИЙ ВАСИЛЬ ПАВЛОВИЧ (1918–1988) – український радянський письменник і журналіст. Перше опубліковане фантастичне оповідання «Планета житиме» (1938). Освіту здобув у Київському університеті (1952). Перша збірка документальних нарисів «За кермом» (1948). Найбільшу популярність принесли фантастичні твори.

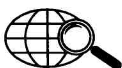
БЕРЕЗА (*лат.* Betula) – рід дерев (до 60 видів) родини Березові (Betulaceae) з гладенькою білою корою, при основі стовбура кора чорно-сіра, глибоко тріщинувата, квітки одностатеві, рослина однодомна. Береза – лікарська, харчова, медоносна, деревинна, смолоносна, фарбувальна, кормова, ефіроолійна, декоративна і фітомеліоративна рослина. Березові бруньки і листя використовують як сечо- і жовчогінний засіб, бруньки для лікування пролежнів, подразнень, ерозії шкіри і ревматизму.

БЕРЕЗАНКА – селище міського типу (площа – 2,8 км^2, населення – 4,1 тис. осіб) на південному заході Миколаївської області України, центр Березанського району. Розташована на порізаних балками та ярами схилах долини річки Сасик, що впадає в Березанський лиман Чорного моря, відома з 1876, попередні назви – Олександрфельд (1876–1914), Суворове (1914–1923), Тилігуло-Березанка 1923–1965), смт з 1966.

БЕРЕЗАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – відкритий (1975) у місті Березань (Київська область), де зібрано матеріали і предмети з етнографії та культури східної Київщини, міститься у функціональній сучасній будівлі з елементами народної архітектури. Експозиція складається з розділів природи, побуту, історії 1930-х, Голодомору (1932–1933), народної творчості, нумізматики, бойової слави, Шевченкової світлиці і виставкового залу.

БЕРЕЗАНСЬКИЙ ЛИМАН – лима́н на північному узбережжі Чорного моря, у Березанському та Очаківському районах Миколаївської області України, що займає затоплені морем пониззя річок Березань та Сасик. Довжина – 26 км, ширина – до 3 км, площа – 60 км^2, середня глибина – 3,3 м (максимальна – 15 м), солоність – 10 %. Живиться водообміном з морем через широку (640 м) протоку і надходженням річкової води. Береги переважно пологі (західні – вищі), розчленовані ярами, є багато піщаних кіс.

БЕРЕЗАНСЬКИЙ РАЙОН – район на південному заході Миколаївської області, утворений 1923, площа – 1,4 тис. км^2, населення – 24 тис. осіб (у т. ч. міське – 4,1 тис. осіб). Межує з Веселиновським, Миколаївським, Очаківським, Березівським і Комінтернівським районами, адміністративний центр – Бере-

занка. Розташований на Причорноморській низовині зі слабо розчленованою поверхнею (висоти 15–80 м) між Тилігульським (на заході) і Березанським (на сході) лиманами та Чорним морем (на півдні).

БЕРЕЗАНСЬКИЙ ЮРІЙ МАКАРОВИЧ (нар. 1925) – радянський український математик, один із фундаторів сучасної теорії функціонального аналізу, академік АН УРСР (1988), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1998). Освіту здобув у Київському університеті (1948) та аспірантурі Інституту математики АН УРСР, де згодом завідував відділами математичного (1960–1986) і функціонального (1986–2001) аналізів. Дослідження зі спектральної теорії самоспряжених операторів.

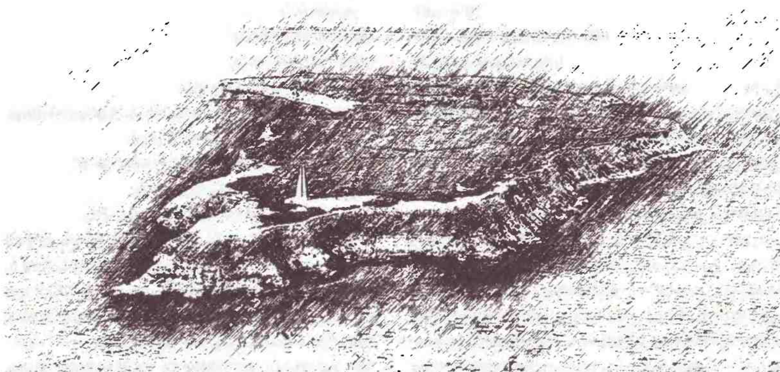
БЕРЕЗАНЬ – місто (площа – 32,9 км^2, населення – 16,6 тис. осіб) обласного підпорядкування на сході Київської області України. Поселення відоме з XVII ст., сотенне місто Переяславського полку (1648), протягом 37 років (1923–1933, 1934–1962) було районним центром, статус міста обласного підпорядкування (1994). Розташоване на рівній поверхні Придніпровської низовини.

БЕРЕЗАНЬ ОСТРІВ – невеликий острів на Чорному морі при вході у Дніпровсько-Бузький лиман, розташований у Миколаївській області (Україна) за 12 км на південний захід від Очакова, площа – 0,236 км^2 (850 × 350 м). Знайдено найдавніше в Північному Причорномор'ї давньогрецьке поселення (VII ст. до н. е.), з залишками давньої родоської та іонійської кераміки. Місце страти (6 березня 1906) ватажків повстання на крейсері «Очаков» Чорноморського флоту (лейтенанта Петра Шмідта і трьох матросів).

БЕРЕЗЕНЬ (МАРТ) – картина (полотно, олія) російського художника Ісака Левітана, написана (1895) в садибі Гірка Тверської губернії. Зробила своєрідний переворот у російському живописі, оскільки, як виявилося, доти ніхто так мальовничо і яскраво не писав сніг, сині тіні дерев і яскраве блакитне небо. Тому природно, що після Левітана подібний мотив став улюбленим у російському пейзажному живописі, і багато художників варіювали його в своїх роботах. Міститься в експозиції Третьяковської галереї (Москва).

БЕРЕЗИН ЮХИМ ЙОСИПОВИЧ (сценічний псевдонім – **ШТЕПСЕЛЬ**) (1919–2004) – радянський актор, артист розмовного жанру, народний артист Української РСР (1961). Освіту здобув у Київському театральному інституті, де навчався разом з Юрієм Тимошенком, із яким дуетом (Штепсель і Тарапунька) виступали з часів Великої Вітчизняної війни (понад 40 років). Після смерті Тимошенка (1986) деякий час виступав сам та емігрував до Ізраїлю.

БЕРЕЗИНЕ – селище міського типу (площа – 5,7 км^2, населення – 3,5 тис. осіб) Тарутинського району Одеської області. Поселення засноване німецькими колоністами (1816) і спочатку називалося Село № 7, смт з 1957. Розташоване на північно-західному краю Причорноморської низовини, по берегах

Острів Березань

верхньої течії річки Когильник (Кундук), що впадає в лиман Сасик Чорного моря.

БЕРЕЗІВКА – місто (площа – 34,5 км², населення – 9,8 тис. осіб) на сході Одеської області України, центр Березівського району. Уперше згадується (1802) як поселення кріпаків-утікачів, міський статус з 1962. Розташоване на горбкуватій, розчленованій ярами та балками поверхні лівого берега річки Тилігул, що впадає в Тилігульський лиман Чорного моря.

БЕРЕЗІВКА – селище міського типу (площа – 1,7 км², населення – 1,6 тис. осіб) Харківського району Харківської області України. Засноване 1629, смт з 1938. Розташоване в південно-західному передмісті Харкова на схилах верхів'я балки, що впадає в річку Мерефа, поверхня хвиляста з перевищенням висот понад 40 м.

БЕРЕЗІВКА – річка у Долинському та Устинівському районах Кіровоградської області України, ліва притока Інгулу. Довжина – 74 км, площа басейну – 665 км², починається біля с. Суходільське. Долина трапецієподібна, завширшки 2 км, завглибшки 40 м, річище 10 м завширшки, похил 1,4 м/км. Живлення снігове і дощове, стік частково регульований ставками, вода використовується для господарських потреб.

БЕРЕЗІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД – розташоване в Дергачівському районі, за 25 км на захід від Харкова. Його води (лікувально-питні, гідрокарбонатні, магнієво-натрієво-кальцієві, близькі за складом до «Нафтусі») приурочені до пісковиків та алевролітів харківської світи палеогену на глибині 10–20 м і виводяться на поверхню трьома джерелами (1 експлуатаційне). Функціонує (1862) один із найстаріших курортів України – «Березівські мінеральні води», з санаторієм на 1100 місць. Запаси становлять 1065 м³/добу.

БЕРЕЗІВСЬКИЙ РАЙОН – район у східній частині Одеської області, утворений 1923, площа – 1,6 тис. км², населення – 34,3 тис. осіб (у т. ч. міське – 12,4 тис. осіб). Межує з Миколаївським, Ширяївським, Іванівським, Комінтернівським, Березанським, Веселинівським і Доманівським районами, адміністративний центр – Березівка. Розташований на Причорноморській низовині, полого-хвилястій лесовій рівнині, розчленованій широкими долинами (найбільша річка Тилігул), балками та ярами.

БЕРЕЗІЛЬ – український театр-студія та один із перших українських радянських театрів (нині – Харківський український академічний драматичний театр ім. Т. Шевченка). Заснований у Харкові (31 березня 1922) Лесем Курбасом як Мистецьке об'єднання (МОБ) на базі однієї з груп колективу «Молодого театру», що почав свої виступи в частинах Червоної армії. Назва походить від першого весняного місяця. Працював як державний театр у Києві (1922–1926) і Харкові (1926–1933).

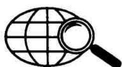
БЕРЕЗНА – селище міського типу (площа – 9,4 км², населення – 5 тис. осіб) Менського району Чернігівської області України. Уперше згадується в літописі 1152, смт з 1924. Розташоване на Поліссі, на полого-хвилястій поверхні межиріччя Десна – Снов, на автотрасі Чернігів – Новгород-Сіверський.

БЕРЕЗНЕ – місто (площа – 3,5 км², населення – 13,4 тис. осіб) Рівненської області України, центр Березнівського району. Розташоване на лівому березі річки Случ (притока Горині), на рівній поверхні заплави і першої надзаплавної тераси. Відоме з 1584, статус смт (1957), міський статус (1584, з 2000). У місті розташовується єдина в країні Рівненська сірникова фабрика.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ (1654) – угода між урядом Московської держави і українською козацькою старшиною, що регламентувала політичне, правове, фінансове і військове становище України після Переяславської ради. За ними Україна зберігала свої військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом, без обмежень надалі діяло місцеве право, обумовлювалося невтручання царських воєвод та ін. урядовців у внутрішні справи, зберігалося 60-тисячне козацьке військо.

БЕРЕЗНЕГУВАТЕ – селище міського типу (площа – 6,5 км², населення – 7,7 тис. осіб) на сході Миколаївської області України, центр Березнегуватського району. Засноване 1787, смт з 1959. Розташоване на берегах річки Висунь (притока Інгульця) у центральній частині Причорноморської низовини.

БЕРЕЗНЕГУВАТО-СНІГУРІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ – військова операція Великої Вітчизняної

війни, проведена (6–18 березня 1944) військами 3-го Українського фронту Радянської армії на півдні України (під командуванням Р. Малиновського) задля розгрому ворога у межиріччі Інгульця і Південного Бугу. Радянські війська на західному (Миколаївсько-Одеському) напрямку розділили фронт оборони німецьких військ, зайняли позиції південніше Снігурівки і змусили відступати ворога за Південний Буг.

БЕРЕЗНЕГУВАТСЬКИЙ РАЙОН – район на сході Миколаївської області, утворений 1923, площа – 1,3 тис. км^2, населення – 21,3 тис. осіб (у т. ч. міське – 7,7 тис. осіб). Межує зі Снігурівським, Баштанським, Новобузьким, Казанківським, Високопільським і Великоолександрівським районами, адміністративний центр – Березнегувате. Розташований на Причорноморській низовині, зі слабо розчленованою поверхнею (висоти 50–75 м), найбільші річки – Інгулець та її права притока Висунь.

БЕРЕЗНЕ-ЛІПШАНСЬКА ДОЛИНА – поздовжня міжгірна долина в Українських Карпатах (інша назва – Тур'янська долина), розташована між Полонинським і Вулканічним хребтами в Закарпатській області (Україна). Простягається в субширотному напрямку на 115 км від долини річки Уж (між Великим Березним і Перечином) через Свалявську улоговину до нижньої течії річки Ріка. Поверхня і схили розчленовані, висоти 180–500 м, відомі численні джерела мінеральних вод.

БЕРЕЗНІВСЬКИЙ – державний дендрологічний парк, закладений (1979) на Поліссі при Березнівському лісовому коледжі (Березне, Рівненська область) на площі 0,3 км^2. Налічує до 900 видів і форм деревних рослин з різних континентів, розміщених на ботаніко-географічних і систематичних ділянках. Прокладено прогулянкові доріжки, споруджено каскад ставків, альтанки та оглядові майданчики, створено ділянку декоративних рослин, березовий гай (понад 40 видів), сад жасмину, розарій тощо.

БЕРЕЗНІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – відкритий (1981) у райцентрі Березне Рівненської області. У ньому працюють відділи народознавства та історії, а у фондах нараховується понад 5 тис. експонатів основного і до 4 тис. допоміжного фондів, найцінніша колекція – стародруки (XVII ст.). У музеї працюють відділи народознавства та історії.

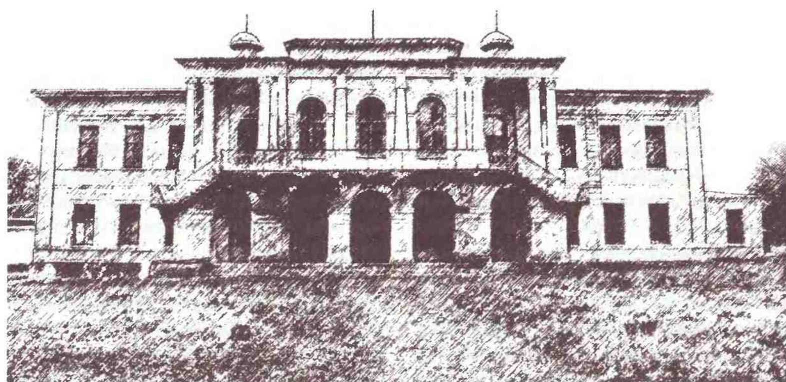
БЕРЕЗНІВСЬКИЙ РАЙОН – район у центральній частині Рівненської області, утворений 1940, площа – 1,7 тис. км^2, населення – 62,8 тис. осіб (у т. ч. міське – 15,4 тис. осіб). Межує з Сарненським, Рокитнянським, Корецьким, Гощанським, Костопільським і Новоград-Волинським районами, адміністративний центр – Березне. Розташований на загалом рівній поверхні Полісся (Костопільська і Клесівська рівнини). Найбільша річка – Случ та її притоки Смородинка, Серегівка, Бобер, Видринка і Вілія.

БЕРЕЗНЯК ЄВГЕН СТЕПАНОВИЧ (нар. 1914) – ветеран Великої Вітчизняної війни (1941–1945), Герой України (2001). Все життя пропрацював у педагогіці, де подолав шлях від учителя сільської школи на Дніпропетровщині (1933–1935) до начальника Головного управління шкіл (1960–1984). Будучи розвідником у складі групи, виконував завдання в тилу ворога (1944), зокрема, рятуючи від знищення гітлерівцями польське місто Краків, за що удостоєний звання Героя України.

БЕРЕЗНЯНСЬКИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ Г. ВЕРЬОВКИ – відкрите (1981) в смт Березна Менського району Чернігівської області зібрання предметів, документів, фотографій тощо про видатних земляків та історію краю. Міститься в ошатному одноповерховому особняку, відкрито до сторіччя земляка, видатного композитора Григорія Верьовки (1895–1964), дістав його ім'я. Експозиція має 3 відділи: меморіальний Г. Верьовки, історичний і Великої Вітчизняної війни та сучасності.

БЕРЕЗОВІ КОЛКИ – лісовий заказник загальнодержавного значення (1974) у Голопристанському районі Херсонської області України на площі 13,12 км^2. Охороняються ендемічні угруповання берези дніпровської – рідкісні для Нижньодніпровських пісків, що сформувалися на піщаних ділянках в улоговинах видування з дерновими піщаними підзолистими ґрунтами середньої глибини. Займають відокремлені ділянки, утворюючи березові ліси (колки) з додаванням дуба, осики та інколи груші.

БЕРЕЗОВОРУДСЬКИЙ ПАРК – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного

Палац у Березоворудському парку

значення (1972) в с. Березова Рудка Пирятинського району Полтавської області України площа – 0,45 км². Закладений (1790-ті) на основі дубово-ясенового пралісу на схилах долини і терасі річки Перевід, в річищі якої створений ставок. Переважає лісовий тип садово-паркового ландшафту з каштановими, ясеновими, сосновими, березовими алеями і декоративними насадженнями навколо палацу.

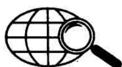
БЕРЕЗОВСЬКИЙ ГЕОРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1935) – радянський український діяч сільського господарства, підприємець, меценат, Герой України (2007) (за визначні трудові досягнення, впровадження передових форм господарювання, багаторічну самовіддану працю та активну благодійну діяльність). Директор Сторожинецького сільськогосподарського кооперативу «Колос» з 1972, який також займається будівельно-реставраційними роботами, видобутком будівельних матеріалів тощо.

БЕРЕЗОВСЬКИЙ МАКСИМ СОЗОНТОВИЧ (1745–1777) – український композитор, диригент, співак. Через виняткові вокальні дані відряджений до Петербурга (1758), де став солістом у придворній співацькій капелі. Жив в Італії (1765–1774), склав іспит у Болонській філармонічній академії на звання академіка-композитора (1771), написав оперу «Демофонт», поставлену в Ліворно (1773). Автор духовних концертів, найвідоміший – «Не відкинь мене під час старості». Передчасно помер у злиднях у Петербурзі.

БЕРЕКА – річка у Первомайському, Лозівському та Барвінківському районах Харківської області України, права притока Сіверського Дінця. Довжина – 113 км, площа басейну – 2680 км², починається поблизу с. Берека. Долина переважно трапецієподібна, завширшки до 4 км, заплава заболочена, з середньою шириною 1 км, річище помірно звивисте, завширшки 5–8 м, завглибшки 1 м, похил – 0,78 м/км. Живлення снігове і дощове, споруджене на річці водосховище є частиною траси каналу Дніпро – Донбас.

БЕРЕНДЕЇ – кочові тюркські племена, що згадуються в давньоруських літописах (XI–XII ст.) як частина чорних клобуків. Разом з торками і печенігами за згодою давньоруських князів селилися з XII ст. у південноруських степах поблизу Київського і Переяславського князівств, де осіли і поступово асимілювалися. Після монгольської навали на Русь (XIII ст.) частина берендеїв переселилася до Болгарії та Угорщини, решта асимілювалася з основним кочовим населенням Золотої Орди.

БЕРЕСКЛЕТ (*лат.* Euonymus) – рід рослин родини Бересклетові. У слов'ян має безліч народних назв, наприклад, куряча сліпота, бруслина тощо. Рослини роду ростуть у підліску широколистих і мішаних лісів здебільшого в помірній і субтропічній зонах обох півкуль, зрідка зустрічаються в тропіках. Багато видів

здавна культивуються як декоративні і майже всі види отруйні.

БЕРЕСТ ОЛЕКСІЙ ПРОКОПОВИЧ (1921–1970) – лейтенант Червоної армії, Герой України (2005). Вважається, що О. Берест був одним із військових, хто першим встановив прапор перемоги над канцелярією Рейху (1945). Звання присвоєне йому посмертно, на честь 60-річчя Перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, «за бойову відвагу у німецько-радянській війні 1941–1945 років, особисту мужність і героїзм, виявлені в Берлінській операції та встановленні прапора перемоги над рейхстагом».

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ (1596) – рішення Київської митрополії Руської православної церкви на території Речі Посполитої розірвати стосунки з константинопольським патріархатом та об'єднатися з Апостольською Столицею (1596) за умови підлеглості православних папі римському, визнання основних католицьких догм і збереження православної обрядності. Унію (*лат.* unio – союз) формально та офіційно проголошено на церковному соборі в Берестї (1596).

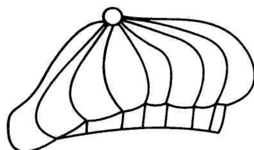
БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (1918) – мирна угода між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією – з другого, підписаний (27 січня 1918) у Берестї (Бресті, Брест-Литовську). Перший мирний договір у Першій світовій війні (1914–1918).

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА (1651) – битва під Берестечком (28 червня – 10 липня 1651), що стала найбільшою за часів Хмельниччини. Відбулася південніше волинського містечка Берестечко між Військом Запорозьким під орудою Богдана Хмельницького з союзним кримсько-татарським військом Іслам-Гірея проти армії Речі Посполитої під командуванням Яна Казимира II. Битва скінчилась перемогою польського війська, що сприяло загальному перелому в ході Визвольної війни (1648–1654) на користь Польщі.

БЕРЕСТЕЧКО – місто (площа – 2 км², населення – 1,8 тис. осіб) Горохівського району Волинської області України. Поселення засноване (1445), магдебурзьке право (1547), міський статус з 1940. Розташоване у верхів'ї річки Стир (басейн Дніпра), на відносно рівній ділянці (перевищення висот до 10 м) Волинської височини. Під Берестечком відбулася найбільша битва (1651) Визвольної війни (1648–1654).

БЕРЕЗАНЬ – річка у Веселинівському, Миколаївському, Очаківському і Березанському районах Миколаївської області України, що впадає у Березанський лиман. Довжина – 49 км, площа басейну – 890 км², починається біля с. Степове, долина трапецієподібна, завширшки 2 км. Річище у верхів'ї звивисте, завширшки 5 м, завглибшки 1,2–1,5 м, похил – 1,5 м/км. Живлення переважно снігове та дощове, влітку міліє і частково використовується для зрошування.

БЕРЕТ – м'який головний убір без козирка. Прообразом сучасного берета вважається кельтський головний убір, що у середньовіччі поширився серед цивільного населення і військових. В епоху пізнього середньовіччя указами запроваджується як військова уніформа, а нині поширений у багатьох арміях світу і досить популярний серед представників творчих професій та пересічних громадян різних країн.

Берет

БЕРЕТТІ ВІКЕНТІЙ (ВІНЧЕНЦО) ІВАНОВИЧ (1781–1842) – російський та український архітектор італійського походження, академік Петербурзької Академії мистецтв (1809). Освіту здобув у Петербурзькій академії мистецтв (1804), працював міським архітектором Петербурга (1804–1837) і Києва (1837–1842). Автор проектів Київського університету (Червоний корпус) (1835), Астрономічної обсерваторії (1840), Ботанічного саду, Інституту шляхетних дівчат (1839), співавтор генерального плану Києва (1837).

БЕРЕТТІ ОЛЕКСАНДР ВІКЕНТІЙОВИЧ (1816–1895) – український та російський архітектор і будівничий, син і послідовник Вікентія Беретті. Автор і співавтор проектів низки споруд у Києві: пансіону Лєвашової (нині – Президія АН

України), Володимирського собору, Першої київської гімназії (1850), Будинку реального училища (нині – Дипломатична академія), Анатомічного театру Київського університету (1853), власного будинку (нині – приймальня Служби безпеки України) та ін.

БЕРИЛ – мінерал класу силікатів, найпоширеніший мінерал берилію, назву дістав за значний вміст берилію. За забарвленням виділяють різновиди берилу: аквамарин – зеленувато-блакитний, смарагд – яскраво-зелений та ін. (деякі з різновидів є коштовними каменями), блиск скляний або матовий, твердість 7–8. Зустрічається у гранітних пегматитах, грейзенах і гідротермальних жилах, зв'язаний з кислими виверженими гірськими породами. Найвідоміші родовища в Канаді, США і Бразилії.

БЕРИЛІЙ (Beryllium, Be) – хімічний елемент, атомний номер 4, атомна маса 9,01218, типовий амфотерний елемент з високою хімічною активністю, густина – 1844 кг/м³. Відкритий (1798) французьким хіміком Л. Вокленом у вигляді берилової землі (оксиду BeO) під час з'ясування хімічного складу коштовних каменів берилу і смарагду. Відомо 54 берилієві мінерали (берил, фенакіт, бертрандит та ін.). Назва походить від коштовних каменів берилів, названих на честь міста Белур у Південній Індії.

БЕРИНГ (BERING) ВІТУС ЙОНАССЕН (1681–1741) – данський морський офіцер, капітан-командор російського флоту. Служив на Балтійському та Азовському флотах (1703–1724). За дорученням Петра І очолив (1725) Першу Камчатську експедицію, яка з'ясовувала, чи з'єднується Азія з Америкою. Керував з 1732 Другою Камчатською експедицію (Великою Північною), з якої не повернувся. Позначив на карті узбережжя Аляски, низку островів із груп Алеутського, Курильського та Японського архіпелагу.

БЕРИНГОВА ПРОТОКА – протока між материками Євразія та Північна Америка, що сполучає Чукотське море Північного Льодовитого океану з Беринговим морем Тихого океану. Її ширина – 86 км, глибина – 42 м, відкривачем був Семен Дежнєв (1648), названа ім'ям мореплавця Вітуса Беринга, який пройшов протокою (1728). Вважається, що декілька тисячоліть тому тут існував сухопутний міст з Азії до Америки, який утворився внаслідок падіння рівня Світового океану.

БЕРИНГОВЕ МОРЕ – окраїнне море (назване на честь російського мореплавця Вітуса Беринга) на півночі Тихого океану, розташоване між північно-східними берегами Азії і північно-західними берегами Північної Америки. На півночі з'єднується однойменною протокою з Північним Льодовитим океаном, а від Тихого океану відокремлюється Алеутськими та Командорськими островами. Площа – 2,304 млн км², середня глибина – 1598 м (максимальна – до 4773 м), солоність – 31–34,8 %.

БЕРИСЛАВ – місто (площа – 9,1 км², населення – 13,5 тис. осіб) районного значення в центральній частині Херсонської області України, центр Бериславського району. Засноване в XV ст., попередні назви – Вітовта Таможня і Гази-Кермен до 1784, міський статус з 1938. Розташоване на високому правому березі Каховського водосховища.

БЕРИСЛАВСЬКИЙ РАЙОН – район у правобережній частині Херсонської області, утворений 1923, площа – 1,7 тис. км², населення – 50,1 тис. осіб (у т. ч. міське – 17,4 тис. осіб). Межує з Великоолександрівським, Високопільським, Горностаївським, Каховським, Цюрупинським, Снігурівським і Березнегуватським районами, адміністративний центр – Берислав. Розташований на полого-хвилястій лесовій рівнині Причорноморської низовини, в придніпровській частині порізаний балками і ярами.

БЕРІЯ ЛАВРЕНТІЙ ПАВЛОВИЧ (1899–1953) – радянський державний і політичний діяч, лауреат Сталінської премії (1949, 1951), Герой Соціалістичної Праці (1943), Маршал Радянського Союзу (1945). Навчався в Бакинському політехнічному інституті, на партійній роботі з 1917. Перший секретар ЦК Компартії Грузинської РСР (1931–1938), народний комісар внутрішніх справ СРСР (1938–1945). Був одним з ініціаторів створення системи каторжних спеціальних таборів з якнайжорстокішим режимом, активна діяльність у каральних органах і системі репресій. Засуджений до смертної кари 1953.

БЕРКЛІ (BERKELEY) ДЖОРДЖ (1685–1753) – ірландський філософ. Освіту здобув у коледжі Св. Трійці в Дубліні. Призначений придворним проповідником (1721) намісника ірландського герцога Грефтона, а згодом деканом міста Деррі. Впливовий англіканський єпископ (за

хрещенням — протестант), відомий своїми роботами про суб'єктивний ідеалізм: «Трактати про принципи людського знання» (1710), «Три діалоги між Хілами та Філонами» (1713), «Аналітик» (1734), «Бути — це відчувати» (1744).

БЕРКЛІЙ (Berkelium, Bk) — радіоактивний трансурановий хімічний елемент групи актиноїдів з атомним номером 97, що не має стабільних ізотопів, а найбільш стійкий нуклід ^{247}Bk має період напіврозпаду 1380 років. Одержаний штучно (1949) групою Г. Сіборга в Каліфорнійському університеті в Берклі (звідси і назва) під час бомбардування мішені з америцію-241 α-частинками. Берклій одержують як побічний продукт у виробництві каліфорнію-252.

БЕРКНЕР — острів (або височина) в Антарктиді, площа — 43 873,1 км^2 (320 × 135 км), другий за площею після Землі Олександра I і найбільш південний на Землі. Високий (до 869 м), вкритий льодом, до нього не можна дістатися морем — повністю оточений шельфовими льодовиками. Відкритий учасниками американської експедиції (1957) в рамках програми «Міжнародний геофізичний рік». Розташований у секторі територіальних претензій Аргентини.

БЕРКОВЕЦЬ — давньоруська одиниця вимірювання маси, що дорівнює 10 пудам, тобто приблизно 164 кг. Походить або від давньоруської назви старовинного шведського торгового міста Б'єрке, або від слова «беркун» — великий плетений кошик для носіння корму худобі, перенесення сіна, соломи тощо. Вживалася переважно для зважування воску, згадується в статутній грамоті новгородського князя Всеволода Мстиславича (1134), а згодом зустрічається в новгородських і псковських літописах.

БЕРКУТ (*лат.* Aquila chrysaetos) — один із найбільш відомих хижих птахів родини Яструбові,

Беркут

найбільший орел. Поширений у Північній півкулі, де мешкає переважно в горах або на рівнинних відкритих і напіввідкритих ландшафтах. На більшій частині ареалу живе осіло, тримається парами біля гнізда. Полює на різноманітну дичину, найчастіше зайців, гризунів і багатьох птахів, іноді нападає на овець, телят і дитинчат оленів. Гніздо влаштовує на дереві або важкодоступному скелястому уступі.

БЕРЛАГЕ (BERLAGE) ХЕНДРІК ПЕТРЮС (1856–1934) — нідерландський архітектор. Освіту здобув у Швейцарській вищій технічній школі Цюриха (1878), стажувався в Італії, Австрії та Німеччині (1880–1881). Практикував як архітектор, а свої погляди щодо шляхів розвитку архітектури виклав у книгах: «Думки про стиль в архітектурі» (1905), «Основи архітектури та її розвиток» (1908), «Розвиток сучасного зодчества в Нідерландах» (1925), «Суть архітектури та її історії» (1934).

БЕРЛАДНИКИ — втікачі та біженці (XII–XIII ст.) з різних соціальних верств населення Русі (переважно з південних земель), які через утиски покидали батьківщину та оселялися в пониззі Дунаю, зокрема в молдавському місті Берладь (нині Румунія). Займалися на новому місці рибальством, полюванням та ін. промислами, брали участь у набігах половців на Русь. Навіть спромоглися створити у Придунав'ї державу, формально залежну від Галицького князівства.

БЕРЛИН — поширений (XVII–XIX ст.) різновид кузова карети ресорного кінного екіпажа — крита і засклена кабіна, підвішена між двома жердинами (осями), був певною демонстрацією достатку власника.

БЕРЛІН (*нім.* Berlin) — столиця (площа — 892 км^2, населення — 3,6 млн осіб) і найбільше місто Німеччини, друге за чисельністю населення (після Лондона) в Європі. Розташоване на сході країни в долині річки Шпрее. На його місці були (1200) два торговельні поселення — Кельн і Берлін, що об'єдналися (1307) і утворили загальну міську управу. Берлін — столиця маркграфства Бранденбурзького з 1417, Пруссії, Німецької імперії, Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччина.

БЕРЛІН ЗАХІДНИЙ (WEST BERLIN) — особливе політичне утворення, що існувало (1949–1990)

на території американського, французького та британського секторів окупації Берліна. Західний Берлін був анклавом, з усіх боків оточеним територією Німецької Демократичної Республіки, включаючи її столицю Берлін (власне Східний Берлін — колишній радянський сектор окупації Берліна). Офіційно перестав існувати 3 жовтня 1990 року, коли західна і східна частини Берліна об'єдналися в одне місто.

БЕРЛІНЕР (BERLINER) ЕМІЛЬ (1851–1929) – американський винахідник. Переїхав до США із Німеччини (1870), захопився експериментами з електрикою, отримав патент на вугільний мікрофон і на застосування в телефонії принципу нещільних контактів та індукційної котушки (1877), проданий «Белл телефон». Запатентував грамофон (1887) і заснував «Berliner Gramophone» (1895) — першу компанію грамофонних записів, а її британська філія (1897) перетворилася на «EMI» – провідну звукозаписувальну компанію світу.

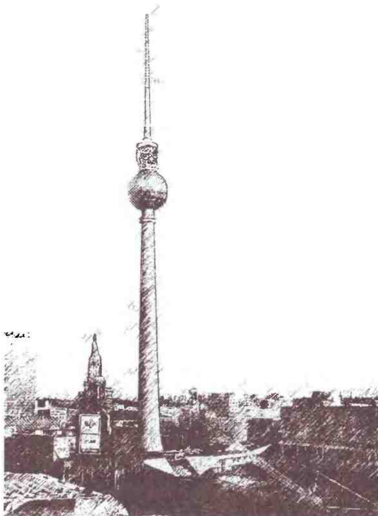
БЕРЛІНСЬКА ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА (*нім.* Staatsbibliothek zu Berlin) – найбільша універсальна наукова бібліотека Німеччини, що є власністю Фонду прусської культурної спадщини. Заснована (1661) курфюрстом Бранденбургу Фрідріхом Вільгельмом. За своїм видовим, тематичним, мовним і територіальним складом фонди є універсальними, становлять понад 22,5 млн одиниць збереження. Бібліотека має 3 філії.

БЕРЛІНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ (1945) – остання великомасштабна наступальна операція у Другій світовій війні на Східному фронті (битва за Берлін). Тривала 23 дні (16 квітня – 8 травня 1945), протягом яких війська Червоної армії СРСР просунулися (на 100–220 км) на захід, захопили столицю Німеччини, закінчивши операцію штурмом Рейхстагу. В операції були задіяні до 2,5 млн вояків Червоної армії, понад 41 600 гармат і мінометів, 6250 танків і самохідних установок, 7500 бойових літаків.

БЕРЛІНСЬКА НОВА НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ (*нім.* Neue Nationalgalerie) – художній державний музей у Берліні (Німеччина), зберігаються твори живопису та скульптури (XX ст.), періоду від класичного модерну до мистецтва 1960-х. Будівля постала (1969) за проектом і під наглядом Людвіга Мисан ван дер Рое і вважається «іконою» класичного модернізму. У головному залі проводяться змінні виставки, у підвальному поверсі – зали постійних експозицій, до яких примикає відкритий сад зі скульптурами.

БЕРЛІНСЬКА СТАРА НАЦІОНАЛЬНА ГАЛЕРЕЯ (*нім.* Alte Nationalgalerie) – галерея на Музейному острові в Берліні (Німеччина), зберігаються роботи XIX ст. з колекції Фонду прусської культурної спадщини. Заснована (1861) на основі колекції банкіра Йоганна Генріха Вагенера (262 картини). Спочатку розмістилася в будівлях Академії мистецтв, а сучасна (у вигляді римського храму) спроектована (1865) Ф. Штюлером за ескізом короля Фрідріха Вільгельма IV і побудована (1869–1876) під керівництвом Г. Штрака.

БЕРЛІНСЬКА ТЕЛЕВЕЖА – найвища споруда Німеччини (368 м), споруджена (1965–1969) в східній частині Берліна на Александерплац. Вага її бетонної труби становить 26 тис. т, кулі – 4,8 тис. т, антени – 245 т; діаметри: основи – 32 м, оглядового майданчика – 24 м, кафе – 29 м; середня висота кулі 212 м, оглядовий поверх – 203,78 м, кафе – 207,53 м (3 оберти за годину), швидкість ліфта 6 м/с. Належить «Deutsche Telekom AG», щорічно на її оглядовий майданчик піднімається понад 1 млн відвідувачів.

Берлінська телевежа

БЕРЛІНСЬКИЙ ЕТНОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ (*нім.* Museum für Völkerkunde) – один із найбільших етнологічних музеїв світу в центрі Берлін-Далем (Німеччина). Заснований (1873) Адольфом Бастіаном на базі колекції кабінету старовини бранденбурзьких курфюрстів. Зберігає до 1 млн експонатів доіндустріальної епохи, зібраних переважно німецькими мандрівниками і колонізаторами (XIX–XX ст.). Особливу гордість музею становлять реконструйовані житла різних народів світу, човни, бенінські бронзові вироби тощо.

БЕРЛІНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР (1742) – сепаратний договір, укладений Пруссією з Австрією в ході війни за австрійську спадщину і підписаний у Берліні (28 липня 1742). За ним Австрія поступалася Пруссії Нижньою і Верхньою Сілезією (крім Тешена і міста Троппау з прилеглими землями), а також графством Глац (Клодзко). Договір укладений за посередництвом Англії, згодом як гарант до нього приєдналася Росія (листопад 1743).

БЕРЛІНСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ КІНОФЕСТИВАЛЬ (БЕРЛІНАЛЕ) – щорічний кінофестиваль (*нім.* Internationale Filmfestspiele Berlin), що зазвичай відбувається з 1951 в лютому в Берліні, Німеччина. Нагороди Золотий (найкращій фільм та особисте досягнення) і Срібний (найкращі режисер, актор, акторка, музика тощо) ведмеді (ведмідь – геральдичний символ Берліна). Орієнтований на прогресивний геополітичний кінематограф, прем'єри відбуваються в палаці Берлінале.

БЕРЛІНСЬКИЙ МУР (СТІНА) – укріплений кордон («захисна стіна проти фашизму») у вигляді муру, що понад 28 років (13 серпня 1961–9 листопада 1989) відокремлював Західний Берлін (французьку, американську і англійську зони окупації міста) від Східного (радянської зони окупації) та навколишніх районів Німецької Демократичної Республіки. Був одним із найвідоміших символів «холодної війни» та поділу Німеччини; під час спроби перетнути його у напрямку Західного Берліна загинуло кілька сотень осіб.

БЕРЛІНСЬКИЙ ОЛІМПІЙСЬКИЙ СТАДІОН (OLYMPIASTADION BERLIN) – багатофункціональна спортивна арена в столиці Німеччини, побудована (1936) для XI Літніх Олімпійських ігор (Берлін, 1936). Домашня арена футбольного клубу «Герта», місткість – 74 228 глядачів. Стадіон був реконструйований до Чемпіонату Світу з футболу (1974), на ньому відбулися 3 матчі групового турніру; був значно реконструйований перед Чемпіонатом Світу (2006) та прийняв його фінал.

БЕРЛІНСЬКИЙ ТЕАТР ШІЛЛЕРА (DAS SCHILLERTHEATER) – один із драматичних театрів Берліна, побудований (1905–1906) за проектом мюнхенського театрального архітектора Макса Літтманна. Комплекс включав: будівлю театру (1194 місць), ресторан і танцзал. Перебував у складі Прусського державного театру (1920–1930-ті), Державного драматичного театру (1951–1993), а після закриття державних драматичних театрів будівля використовується для проведення різноманітних заходів і театральних вистав.

БЕРЛІН-ШПАНДАУ КАНАЛ – судноплавний канал у Берліні (Німеччина), побудований (1848–1859) за проектом Петра Йосипа Ленне, раніше був відомий як Гогенцоллернів канал. Довжина штучного водного шляху становить 12,2 км, він пов'язав річку Гавел на північ від Шпандау зі Шпреє в Берліні. На каналі за 4 км від Шпреє розташований найбільший берлінський порт Вестхафен (Westhafen) площею 173 тис. м^2.

БЕРЛІОЗ (BERLIOZ) ЛУЇ-ГЕКТОР (1803–1869) – французький композитор, диригент, музикальний письменник періоду романтизму. Освіту здобув у Паризькій консерваторії (1830). Створив до 50 творів, чим значно вплинув на подальший розвиток романтизму, зокрема на таких композиторів як Р. Вагнер, М. Римський-Корсаков, Ф. Ліст, Р. Штраусс, Г. Малер і багатьох ін. Найбільш відомі композиції – «Фантастична симфонія» і «Реквієм» (Grande messe des morts).

БЕРЛУСКОНІ (BERLUSCONI) СІЛЬВІО (нар. 1936) – італійський мільярдер (найбагатша людина країни) і політик. Освіту здобув у Міланському університеті (1961). Розпочав діяльність в будівельній індустрії, медіамагнат і власник контрольного пакету акцій холдингу «FinInvest», що об'єднує до 150 компаній, що діють практично у всіх сферах життя італійців, зокрема футбольний клуб «Мілан». Триразовий прем'єр-міністр (Голова Ради Міністрів) Італії (1994–1995, 2001–2006, з 2008).

БЕРМА (*пол.* berma) – горизонтальний майданчик на укосі греблі, залізничного насипу, каналу або неробочого кар'єру, що надає укосу значної стійкості й захищає його від розмиву атмосферними водами; смужка землі (до 10 см завширшки), що залишається біля споруди окопу між ровом і бруствером, що запобігає осипанню землі в рів та використовувалася для упору ліктів під час стрільби.

БЕРМЕХО (*ісп.* Bermejo – Руда) – річка в Південній Америці, права притока Парагваю. Бере початок у Болівії, на східних схилах Центральних Анд, переважно тече територією Аргентини. Довжина річища від витоку до злиття з річкою Парагвай становить бл. 1450 км, площа басейну – 133 тис. км^2, середньорічна витрата води – 340 м^3/с.

БЕРМУДСЬКИЙ ДОЛАР – офіційна валюта Бермудських островів, за міжнародним позначенням BMD, запроваджена 1970, 1 бермудський долар дорівнює 100 центам. Незважаючи на те, що Бермудські острови є заморською територією Великобританії, курс бермудського долара прив'язаний до американського долара у співвідношенні 1:1. В обігу перебувають банкноти 2, 5, 10, 20, 50, 100 доларів і монети 1, 5, 10, 25, 50 центів і 1 долар.

БЕРМУДСЬКИЙ ТРИКУТНИК – назва ділянки Атлантичного океану (площа – 4 км^2), що на карті формує уявний трикутник з вершинами на Бермудських островах, Пуерто-Рико і південній Флориді (США). Вважається, що в цих межах за незвичайних і загадкових обставин зникли декілька суден та літаків і за останні чверть століття кількість загиблих перевищила 1 тис. осіб.

БЕРМУДСЬКІ ОСТРОВИ – англійська заморська територія (найстаріша колонія) в північно-західній частині Атлантичного океану, з 150 малих, пов'язаних мостами і дамбами островів (площа – 54 км^2), столиця – Гамільтон. Названа на честь іспанського мореплавця Хуана де Бермудеса, який прибув сюди 1515, англійські колоністи оселилися 1609, а перші індійські та африканські раби привезені 1616. Самокерована колонія з конституцією (1967), губернатора призначає англійська королева. Клімат теплий, м'який.

БЕРН (*нім.* Bern) – столиця (площа – 51,6 км^2, населення – 128,7 тис. осіб) Швейцарської конфедерації, місто розташоване на заході країни. Історично засноване (1191) герцогом Берхтольдом V на високому пагорбі в закруті річки Ааре. Страшна пожежа (1405) знищила побудоване з дубового лісу місто і його відбудували з каменю, завдяки чому збереглися найстаріші споруди Берна (XVI–XVII ст.). Місто швидко перетворилося на великий торговельний центр, підпорядкувало собі багато територій і стало столицею Швейцарії (1848).

БЕРНАДОТИ (**BERNADOTTE**) – сучасна шведська королівська династія, родоначальником якої став маршал Франції Ж. Б. Бернадот, обраний (1810) шведським «виборчим риксдагом» в Еребру спадкоємцем шведського престолу і усиновлений бездітним Карлом XIII. Обіймав престол під ім'ям Карла XIV Юхана К. Б. (1818–1844), а крім нього до династії належать: Оскар I (1844–1859), Оскар II (1859–1907), Густав V (1907–1950) і Густав VI Адольф з 1950.

БЕРНАР (**BERNHARDT**) **САРА** (ім'я при народженні – **ГЕНРІЄТТА РОЗІН БЕРНАР**) (1844–1923) – французька актриса єврейського походження, названа «найзнаменитішою актрисою за всю історію» (1900-ті). Освіту здобула у Вищій національній консерваторії драматичного мистецтва (1862). Працювала в театрах «Комеді Францез», «Жімніз», «Порт-Сен-Мартен», «Одеон», з тріумфом гастролювала в Америці. Переважно виконувала серйозні драматичні ролі, завдяки чому дістала прізвисько Божественна Сара.

БЕРНАРД ІЗ СІЄНИ (1380–1444) – італійський чернець-францисканець (1400), проповідник (незважаючи на три пропозиції стати єпископом, волів залишитися місіонером), теолог. Канонізований католицькою церквою і визнаний святим (1450). Реформатор францисканського ордену (рух обсервантів), речник політичної влади папи римського, автор праць з аскетизму.

БЕРНАРДИНИ – загальновживана назва обсервантської гілки францисканців у Східній Європі, країнах-спадкоємицях Речі Посполитої (Польщі, Україні, Литви і Білорусі). Гасло: «Мир та добро!» Орден утворився внаслідок розпочатої (XIV ст.) низки поділів францисканців, його поява пов'язана з Іваном Капі-

страном, який у Кракові (1453–1954) заснував перший монастир під Вавелем, на честь Бернардина Сієнського, згодом став одним з найпотужніших і найчисельніших орденів у Речі Посполитій.

БЕРНАЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР НИФОНТОВИЧ (нар. 1938) – український художник-графік. Освіту здобув в Українському поліграфічному інституті (1969). Художник-конструктор полтавського інституту Хіммаш (1964–1974), графік Полтавського художньо-виробничого комбінату з 1974. Основні твори: плакати «Атмосфері бути чистою» (1982), «Пам'ятати завжди» (1985).

БЕРНАЦЬКИЙ ІВАН ЙОСИПОВИЧ (нар. 1946) – радянський український актор театру і кіно, народний артист України (1991). Освіту здобув у Київському інституті театрального мистецтва (1969). Актор Волинського музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка у Луцьку (1965–1980), Львівського академічного театру ім. М. Заньковецької (1980–1996). Автор літературно-театральних композицій за творами Т. Шевченка «Гайдамаки» (1988) і «Згадайте, братія моя» (1990). Нині мешкає у США.

БЕРНАШІВКИ ПІСКОВИКИ – геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення (1984) на північно-східній околиці с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області України. На площі 0,005 км^2 у центрі яружно-балкової системи Борщівський яр розташоване унікальне відслонення (потужність шару – до 8 м) докембрійських порід яришівської світи, в яких виявлено рештки нитчастих водоростей і планктону, що має важливе стратиграфічне значення.

БЕРНЕРС-ЛІ (BERNERS-LEE) ТІМОТІ ДЖОН (нар. 1955) – британський інформатик та винахідник HTTP, HTML, URI, Всесвітньої павутини (спільно з Робертом Кайо) і діючий глава Консорціуму Всесвітньої павутини. Освіту здобув в Оксфордському університеті (1976). Працюючи в CERN (Європейській лабораторії з ядерних досліджень, Женева, Швейцарія) над внутрішньою системою обміну документів, запропонував (1989) проект, нині відомий як Всесвітня павутина (*англ.* World Wide Web).

БЕРНЕС МАРК НАУМОВИЧ (при народженні – **НЕЙМАН**) (1911–1969) – радянський актор кіно і виконавець пісень, лауреат Сталінської премії (1951), народний артист РРФСР (1965). Знімався у фільмах «Человек с ружьем» (1938), «Истребители» (1939), «Большая жизнь» (1939), «Два бойца» (1943), де з вражаючою задушевністю і простотою заспівав пісню «Темная ночь» і стилізовану «Шаланды». До них додалися «Любимый город», «Спят курганы темные», «Я люблю тебя, жизнь», що принесли йому славу як виконавцю.

БЕРНІНА (*нім.* Berninagruppe) – гірський масив у східній Швейцарії та північній Італії між верхів'ями річок Інн і Адда, частина Центральних Східних Альп. Найвища точка – пік Берніна (4049 м), це найсхідніша частина Альп із перевищенням висот 4000 м. Більшість піків розташовані на кордоні Італії та Швейцарії. Масив складений гнейсами і сланцями, на ньому до 150 льодовиків загальною площею 104 км^2.

БЕРНІНІ (BERNINI) ДЖОВАННІ (ДЖАН) ЛОРЕНЦО (1598–1680) – італійський архітектор і скульптор, представник бароко. Його будівлі вражають просторовим розмахом, парадністю і пишністю декору, перспективними ефектами, синтезом мистецтв – ансамбль площі Св. Петра (1663) і церква Сант-Андреа аль Квірінале (1658) в Римі. У скульптурній роботі з мармуром досяг майже натуралістичних ефектів в імітації блиску і м'якості шкіри, фактури тканини – «Аполлон і Дафна» (1625), «Екстаз св. Терези» (1652).

БЕРНС (BURNS) РОБЕРТ (1759–1796) – британський (шотландський) поет, фольклорист. Автор сатиричних антицерковних поем «Два пастухи» (1784), «Молитва святенника Віллі» (1785), збірки «Вірші, написані переважно на шотландському діалекті» (1786), патріотичного гімну «Брюс – шотландцям», кантати «Веселі жебраки», громадянської та любовної лірики (вірші «Дерево свободи», «Джон Ячмінне зерно» та ін.), застільних пісень. Підготував до видання твори шотландського поетичного та музичного фольклору.

БЕРНСТАЙН (BERNSTEIN) ЛЕОНАРД (1918–1990) – американський композитор, піаніст і диригент. Працював асистентом диригента (1943–1944), диригентом (1957–1958) і головним диригентом (1958–1969) Нью-Йоркського філармонічного оркестру і диригентом місько-

го оркестру «Нью-Йорк-сіті симфонія» (1945–1948). Єдиний диригент, який двічі записав повний цикл симфоній Густава Малера, повний цикл симфоній Петра Чайковського, численні твори американських композиторів.

БЕРНСЬКА КОНВЕНЦІЯ (1886) – міжнародна угода про охорону літературних і художніх творів, підписана в Берні (9 вересня 1886). За нею авторське право на творчу працю не повинно декларуватися, бо воно автоматично є чинним з моменту створення твору. Щойно твір зафіксовано на будь-якому фізичному носії, його автор автоматично стає власником усіх авторських прав на цей твір. Нині членами Бернської конвенції є 164 країни світу.

БЕРНУЛЛІ (BERNOULLI) ЙОГАНН (1667–1748) – швейцарський математик, найвідоміший представник родини Бернуллі, молодший брат Якоба Бернуллі, батько Данила Бернуллі. Став магістром мистецтв у 18 років, перейшов на вивчення медицини, але одночасно захопився математикою (хоча медицину не покинув). Професор математики Гронінгенського з 1695 і Базельського з 1705 університетів, іноземний почесний член Петербурзької АН (1725).

БЕРНУЛЛІ (BERNOULLI) ЯКОБ (1654–1705) – швейцарський математик, старший брат Йоганна Бернуллі. Професор математики Базельського університету з 1687. Зробив значний внесок у розвиток аналітичної геометрії і зародження варіаційного числення. Йому належать значні досягнення в теорії рядів, диференціальному численні, теорії ймовірностей і теорії чисел, де його ім'ям названо «числа Бернуллі». Видав також роботи з різних питань арифметики, алгебри, геометрії і фізики.

БЕРНШТЕЙН СЕРГІЙ НАТАНОВИЧ (1880–1968) – радянський математик, академік АН УРСР (1925), АН СРСР (1929) і Паризької АН (1955), лауреат Сталінської премії (1942). Освіту здобув у паризькій Сорбонні (1904). Викладав у Харківському університеті (1907–1933), професор Ленінградських політехніки та університету (1933–1941), працював у Математичному інституті АН СРСР з 1935. Основні твори з теорій диференціальних рівнянь, функцій та ймовірностей, автор «Курсу теорії ймовірностей».

БЕРРУГЕТЕ (BERRUGUETE) АЛОНСО ГОНСАЛЕС (1490–1561) – іспанський скульптор, живописець та архітектор іспанського Відродження. Освіту здобув в Італії – в Римі (де працював під керівництвом Мікеланджело) і Флоренції. Після повернення в Іспанію (1517) в Сарагосі працював над надгробним пам'ятником віце-канцлеру Аризонському, в Кастилії у короля Карла V над спорудженням замку Пардо і палацу Альгамбра. Кращі скульптурні роботи в толедському соборі, а картини – в Вальядоліді, Толедо і Саламанці.

БЕРТАРЕЛЛІ (BERTARELLI) ЕРНЕСТО (нар. 1966) – швейцарський мільярдер, що володіє 64,5 % акцій і керує відомою у всьому світі величезною фармацевтичною компанією «Serono» зі штаб-квартирою у Женеві (Швейцарія). Це значною мірою успадковані від батька Фабіо Бертареллі (помер 1996) статки, який придбав (1974) контрольний пакет акцій компанії у Ватикану. Прихильник вітрильного спорту – його яхта вперше за 152 роки існування «Кубка Америки» виборола (2003) його для Європи.

БЕРТКАУ (BERTKAU) ФІЛІПП (1849–1894) – німецький ентомолог. Освіту здобув у Боннському університеті (1872). Працював на кафедрі ботаніки в Мюнхені (1873–1874), у Боннському університеті і Сільськогосподарській академії Поппельсдорф (1883–1894). Наукові роботи присвячені морфології членистоногих, особливо павуків.

БЕРТОЛУЧЧІ (BERTOLUCCI) БЕРНАРДО (нар. 1940) – італійський кінорежисер, драматург і поет. Навчався в Римському університеті. Всесвітню популярність приніс фільм «Конформіст» (1970), що досліджує психологічні витоки фашизму, а скандальну – фільм «Останнє танго в Парижі» (1972), романтична версія сучасної трагедії кохання. Автор епопеї «Двадцяте століття» (1976), фільму з китайської історії «Останній імператор» (1987), який отримав «Оскар» за кращий фільм, та багатьох ін.

БЕРЦЕЛІУС (BERZELIUS) ЄНС ЯКОБ (1779–1848) – шведський хімік. Освіту здобув в Упсальському університеті (1804). Запровадив термін «органічна хімія» (1806), опублікував таблицю атомних мас 41 простої речовини (1814), вибравши як одиницю порівняння кисень, атомну масу якого він прийняв за 100, відкрив три нових хімічних елементи (церій, то-

рій і селен) тощо. Член Шведської академії наук (1808), її президент (1810) і незмінний секретар (1818).

БЕРЧА І СВІННЕРТОНА-ДАЙЄРА ГІПОТЕЗА — припущення (1960) англійських математиків, пов'язане з описом безлічі рішень деяких алгебраїчних рівнянь від декількох змінних з цілими коефіцієнтами. Прикладом подібного рівняння є вираз $x^2 + y^2 = z^2$. Вважається однією із задач тисячоліття, за розв'язок якої інститут Клея запропонував приз 1 млн доларів США.

БЕРШАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — відкритий (1976) у райцентрі Бершадь Вінницької області в приміщенні будинку культури. У фондах зберігаються предмети матеріальної і духовної культури минулого і сьогодення краю, частина з яких представлена у двох експозиційних та виставковій залах. Музейна експозиція складається з трьох відділів: природа, історія та етнографія.

БЕРШАДСЬКИЙ РАЙОН — район у південно-східній частині Вінницької області, утворений 1923, площа — 1,3 тис. км², населення — 63,6 тис. осіб (у т. ч. міське — 13,2 тис. осіб). Межує з Чечельницьким, Тростянецьким, Теплицьким, Уманським і Гайворонським районами, адміністративний центр — Бершадь. Розташований на полого-хвилястій лесовій рівнині Подільської височини (висоти 100—250 м) з розвинутою мережею глибоко врізаних (Південний Буг, Дохна, Удич та ін.) річок та балок.

БЕРШАДСЬКИЙ ЮЛІЙ РАФАЇЛОВИЧ (ЙОЙЛ-РІВН) (1869—1956) — російський і український радянський живописець і педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (1941). Освіту здобув в Одеській художній школі (1893) та Академії мистецтв у Петербурзі (1899). Викладав в одеських училищах (1907—1941) і Уральському політехнічному інституті в Свердловську (1941—1956). Вибрані твори: «Удівство» (1893), «Цікаве оповідання» (1902), «Революціонерка» (1906), «Свято в колгоспі» (1937), «Автопортрет» (1954).

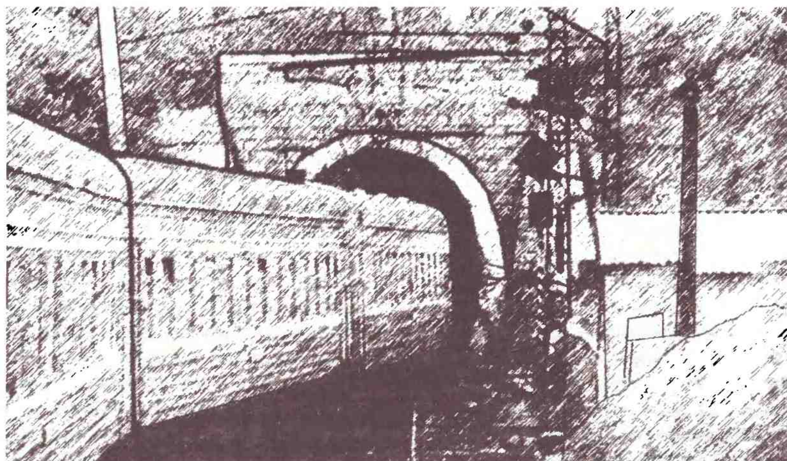
БЕРШАДЬ — місто (площа — 7,1 км², населення — 13,2 тис. осіб) на південному сході Вінницької області України, центр Бершадського району. Уперше згадується (1459) як фортеця Великого князівства Литовського з 6-метровим валом, міський статус з 1966. Розташована на річці Дохна (притока Південного Бугу), на хвилястій рівнині, розчленованій яружно-балковою сіткою. У місті побудований (1827) перший в Україні цукровий завод.

БЕСЕРМ'ЯНИ (БЕСЕРМАН) — народ (до 3 тис. осіб) у Росії на північному заході Удмуртії, а також у суміжних районах Кіровської області. Мешкають серед удмуртського, татарського і російського населення в 40 населених пунктах, де становлять значну частину, мова — діалект удмуртської із залишками тюркських мов, за вірою — православні християни. Основним традиційним заняттям є хліборобство і тваринництво, займалися бортництвом, а також промислами для сільськогосподарських робіт, візництва.

БЕСЄДІН СЕРГІЙ ФОТІЙОВИЧ (1901—1996) — український художник, заслужений діяч мистецтв УРСР (1970). Освіту здобув у Харківському художньому інституті (1929), де викладав, професор з 1960. Працював у галузі станкового живопису і графіки. Автор жанрових картин і портретів. Живописні твори: «Футболісти» (1929), «Вид на могилу Шевченка» (1931), «Домна», «Шевченко на засланні» (1932), «Жуковський біля ліжка пораненого Пушкіна» (1937), «Велика дружба» (1937), «Восьма гвардійська» (1943) та ін.

БЕСКИДИ — система гірських хребтів у північній смузі Карпат, у межах Польщі, України, Чехії та Словаччини. Простягається між долинами річок Морава й Мизунка на 300 км, найвища точка — гора Баб'я Гура (1725 м). Складені крейдовими та третинними вапняками, сланцями та пісковиками. Мають складчасту структуру, ускладнену лускоподібними насувами — скибами. Хребти з пологими схилами та округлими вершинами, вкритими буковими та ялинно-смерековими лісами та альпійськими луками.

БЕСКИДСЬКИЙ ТУНЕЛЬ — другий за довжиною після Лутугинського залізничний одноколійний тунель в Україні, розташований в Українських Карпатах (під головним вододільним хребтом), між станціями Бескид (Сколівський район Львівської області) і Скотарське (Воловецький район Закарпатської області). Спроектований і збудований за часів Австро-Угорщини (1886), загальна довжина — 1750 м,

Бескидський тунель

є штольнею майже круглого перерізу з відкритими виходами на денну поверхню.

БЕССАРАБІЯ – історична область у межиріччі Пруту, Дністра і гирла Дунаю. Більша її частина розміщена на території сучасної Молдови, а землі на крайній півночі (Хотинський район Чернівецької області) та півдні (9 районів південної частини Одеської області) належать до України. Уперше назва зустрічається у волосько-болгарських грамотах (XV ст.), які Бессарабією називали Волощиною разом із Придунайськими землями.

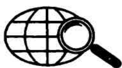
БЕССЕЛЬ (BESSEL) ФРІДРІХ ВІЛЬГЕЛЬМ (1784–1846) – німецький математик і астроном. Не маючи гімназійної або університетської освіти, здобув докторський ступінь Геттінгенського університету. Професор Кенігсберзького університету, значний внесок зробив у вивчення масштабів Всесвіту, зокрема, паралаксу, проводив дослідження в сфері орбіти комети Галлея. Заснував Кенігсберзьку обсерваторію, на його честь названо функції Бесселя і нерівність Бесселя.

БЕССЕМЕР ГЕНРІ (1813–1898) – англійський винахідник, член Лондонського королівського товариства (1879). Мав понад 100 патентів на винаходи в різних галузях техніки: голчастий штамп для марок, словолитна машина (1838), машина для пресування цукрового очерету (1849), відцентровий насос (1850) тощо. Зареєстрував патент (1856) на конвертер для розподілу рідкого чавуну на сталь продувкою повітрям без витрат пального, який став основою т. зв. бесемерівського процесу.

БЕССМЕРТНОВА НАТАЛІЯ ІГОРІВНА (прізвище при народженні – **ПЕШКОВА**) (1941–2008) – радянська і російська балерина, народна артистка СРСР (1976), лауреат Державної (1977) і Ленінської (1986) премій СРСР. Освіту здобула в Московському хореографічному училищі (1961). Виступала (прима-балерина) у Великому театрі (1961–1988), на творчій пенсії продовжувала періодично виступати за контрактом (1988–1995) і була педагогом-репетитором (за контрактом) Великого театру (1988–1995, 2001–2003).

БЕССОН (BESSON) ЛЮК (нар. 1959) – французький кінорежисер, сценарист і продюсер. Широкого визнання набув із виходом на екран фільму «Подземка» (1985). Інші відомі режисерські роботи: «Голубая бездна» (1988), «Ее звали Никита» (1990), «Атлантида» (1991), «Леон» (1994), «Пятый элемент» (1997), «Жанна Д'Арк» (1999), «Необычайные приключения Адель» (2010) та ін. Засновник кінокорпорації «EuropaCorp», т. зв. «Європейського Голлівуду».

БЕСТ (BEST) ДЖОРДЖ (1946–2005) – північноірландський футболіст (крайній півзахисник), володар Золотого м'яча (1968). За кар'єру

провів 590 матчів, забив 207 голів. Легендарний гравець англійського клубу «Манчестер Юнайтед» (1963–1974) (361 матч, 137 голів), володар Кубка європейських чемпіонів (1968), чемпіон Англії (1965, 1967). Володів високою стартовою та дистанційною швидкістю, стійкістю, чудовим дриблінгом, гольовим чуттям і поставленим ударом з обох ніг.

БЕСТІАРІЙ (*лат.* bestia — звір, тварина) — середньовічний збірник (XII–XIII ст.) зоологічних статей з ілюстраціями, в яких докладно, алегорично, прозою і віршами описано різноманітних тварин переважно з повчальною метою. Автори зіставляли тварин з образами і поняттями релігії та моралі.

БЕСТУЖЕВ-РЮМІН МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ (1803–1826) – декабрист, підпоручик, один із керівників повстання Чернігівського полку. Служив у Кавалергардському, потім у Семенівському полках. Після повстання Семенівського полку (1820) переведений до Полтавського піхотного полку. У Південне товариство декабристів прийнятий (1823) С. Муравйовим-Апостолом, який призначив його своїм помічником у керівництві Васильківською управою. За активну участь у повстанні страчений.

БЕСФАМІЛЬНОВ ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ (нар. 1931) — радянський і український баяніст, народний артист УРСР (1988). Освіту здобув у Київській консерваторії (у професора М. Різоля). Виступи на республіканському (Київ, 1956), всесоюзному та міжнародних конкурсах у Москві (1957), Брюсселі (1958) та Відні (1959) принесли перемоги і звання лауреата. Гастролював по всьому світу, виступав на телебаченні, зробив безліч записів для фондів Українського радіо і фірми «Мелодія».

БЕТА-ВИПРОМІНЮВАННЯ (БЕТА-ПРОМЕНІ) — потік електронів або позитронів бета-частинок, що випускаються під час бета-розпаду радіоактивних ізотопів. Його дія на організм призводить до розвитку всіх ознак променевого ураження, аж до загибелі клітин, тканин і всього організму, схожа з біологічною дією іонізуючих випромінювань ін. видів. При зовнішньому опроміненні організму вражає лише поверхневі тканини, оскільки проникаюча здатність бета-частинок не перевищує кількох міліметрів.

БЕТАНКУР (BETTENCOURT) ЛІЛІАН (нар. 1922) — французький мільярдер, що нажила статків завдяки успадкованій всесвітньовідомій косметичній компанії «L'Oreal» зі штаб-квартирою в Клічі (Франція). Її батько, хімік за освітою Ежен Шулер, розробив (1907) нову хімічну формулу фарби для стійкого забарвлення волосся і зареєстрував фірму (1909) для її виготовлення. Нині «L'Oreal» — провідний бренд у світі косметики, що виробляє товари для догляду за шкірою, волоссям, засоби для макіяжу, парфуми тощо.

БЕТАТРОН — циклічний прискорювач електронів з постійною рівноважною орбітою, прискорення в якому відбувається за допомогою вихрового електричного поля. Запатентував прискорювач, який використовує вихрові магнітні поля, Дж. Слепян (1922), сформулював умови існування рівноважної орбіти, тобто орбіти постійного радіуса, Р. Відерое (1928); перший діючий бетатрон створив Б. Керстен (1940).

БЕТА-ЧАСТИНКА — заряджена частинка (β-частинка), що випускається в результаті бета-розпаду, а їх потік називається бета-промені або бета-випромінювання. Негативно заряджені бета-частинки є електронами (β^-), позитивно заряджені — позитронами (β^+). Бета-промені під дією електричного і магнітного полів відхиляються від прямолінійного напряму, швидкість частинок у них близька до швидкості світла, вони здатні іонізувати гази, викликати хімічні реакції, люмінесценцію, діяти на фотопластинки.

БЕТЕЛЬГЕЙЗЕ — червоний надгігант (α Оріона). Відстань до зорі за різними оцінками становить 495–640 світлових років. Це одна з найбільших серед відомих астрономам зірок; якщо її помістити замість Сонця, то при мінімальному розмірі вона заповнила б орбіту Марса, а при максимальному – дістала б орбіти Юпітера. Хоча Бетельгейзе тільки в 17 разів важча за Сонце, вона в 300 млн разів більша в об'ємі, перевищує яскравість Сонця в 80–105 тис. разів.

БЕТИЛЬ (*семіт.* будинок бога) – у західних семітів і стародавніх арабів позначення бога і культового об'єкта. Богам відводилася священна територія, де перебував бетиль, який вважався одночасно житлом та втіленням божества. Ними зазвичай служили грубо оброблений (або взагалі необроблений) кам'яний блок конічної або пірамідальної форми. Іноді

навколо бетиля зводилася будівля у формі куба (*араб.* кааба).

БЕТОН – штучний кам'яний будівельний матеріал, добувається в результаті затвердіння раціонально дібраної та ущільненої суміші в'яжучої речовини (цемент або ін.), заповнювачів та води. Відомий понад шість тисячоліть (з Межиріччя), широко використовувався в Давньому Римі, але після його падіння рецепт виготовлення бетону було втрачено. Сучасний бетон на цементній в'яжучій речовині відомий з 1844, хоча патенти видані на «римський цемент» значно раніше (1796), а на портландцемент 1824.

БЕТПАК-ДАЛА, або **ПІВНІЧНИЙ ГОЛОДНИЙ СТЕП** – пустеля в Карагандинській області Казахстану, розташована від річки Сарису на заході до озера Балхаш на сході. На півночі межує з Казахським дрібносопковиком. Площа – бл. 75 тис. км^2, поверхня плато Бетпак-Дала місцями гориста, розчленована великими западинами, складена морськими і континентальними палеозойськими відкладами.

БЕТХОВЕН (BEETHOVEN) ЛЮДВІГ ВАН (1770–1827) – німецький композитор. Його творчість тісно пов'язана з мистецтвом Німеччини та Австрії, представник віденської класичної школи. Створив героїко-драматичний тип симфонізму. Тяжка хвороба – цілковита глухість, що спіткала митця в середині творчого шляху, – не зламала його. Пізніші твори відзначаються філософічністю. 9 симфоній, 5 концертів для фортепіано з оркестром; 16 струнних квартетів тощо; інструментальні сонати. Одні з найвідоміших творів «Патетична соната», «Місячна соната», «Апасіоната», «Урочиста меса» та ін.

БЕХТЕРЕВ ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ (1857–1927) – російський медик-психіатр, невропатолог, фізіолог, психолог, основоположник рефлексології і патопсихологічного напряму в Росії, академік. Освіту здобув у Петербурзькій медико-хірургічній академії (1878). Заснував у Петербурзі психоневрологічний інститут (1907), який нині називається його ім'ям, та Інститут з вивчення мозку і психічної діяльності (1920). Автор низки багатотомних наукових монографій з психології.

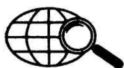
БЕХТЕРЕВА НАТАЛІЯ ПЕТРІВНА (1924–2008) – радянський російський нейрофізіолог, академік АМН (1975) і АН (1981) СРСР, лауреат Державної премії СРСР (1985). Освіту здобула в 1-му Ленінградському медичному інституті (1947) і аспірантурі Інституту фізіології АМН СРСР (1950). Науковий керівник Інституту мозку людини РАН (Санкт-Петербург) з 1992. Автор понад 400 наукових праць, створила наукову школу, що налічує велику кількість вчених і лікарів.

БЕХШТЕЙН (BECHSTEIN) ЙОГАНН МАТТЕУС (1757–1822) – орнітолог, зоолог, ботанік і лісничий. Відвідував гімназію в Готі, вивчав богослов'я в Йєні. Викладав природознавство і математику в Зальцмановському інституті з 1785. Заснував навчальний заклад для викладання лісознавства в маєтку Кемнат поблизу Вальтерсгаузена (1794), лісове та мисливське товариство. Був директором Мейнінгенської лісової академії, автор численних природознавчих творів.

БЕЦА (BECZA) ЙОЖЕФ ЙОЖЕФОВИЧ (1929–2011) – радянський футболіст (півзахисник) і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1991). Розпочав грати у футбол (1943) у юнацькій команді Мукачівської тютюнової фабрики. Виступав за ЦСК МО (1955–1958), за збірну СРСР провів 2 матчі (в т. ч. 1 матч за олімпійську збірну СРСР). Володар Кубка СРСР (1955), Олімпійський чемпіон (1956). Тренував СКА (Ростов-на-Дону) (1961–1972), «Арарат» (Єреван) (1979–1981) та ін. клуби.

БЕЦКОЙ ІВАН ІВАНОВИЧ (1704–1795) – російський громадський діяч і педагог. Служив у Петербурзі в Колегії іноземних справ (1740-ві), у відставці (1747–1762) жив за кордоном, де познайомився з французькими енциклопедистами. За його проектом в Петербурзі засновано Смольний інститут, Виховний будинок, училище при Академії мистецтв та ін., реорганізований Сухопутний шляхетний корпус (1766). Очолював «Канцелярію від будівель» (1762–1793), президент Академії мистецтв (1763–1794).

БЕЦЬ ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ (нар. 1925) – радянський український скульптор. Освіту здобув у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва (1956). Працював у Тернополі (1956–1963), викладав у Львові в училищі прикладного мистецтва і політехнічному інституті. Основні твори: надгробок поету Степанові Будному (1959), пам'ятник Тара-

сові Шевченку (1961), «Давид Гурамішвілі» (1972), «Григорій Сковорода» (1973), монумент Перемоги (1974, Підгайці) тощо.

БЕШАМЕЛЬ (*фр.* bechamel) – базовий соус на основі термічно обробленої суміші борошна і жиру, зазвичай розтопленого вершкового масла і молока. Вживається як соус до багатьох страв європейської кухні, а також як основа для різних соусів. Застосовується, зокрема, в приготуванні суфле і лазаньї. За його авторство в історії змагаються: Луї де Бешамель, маркіз де Нуантель, гофмейстер при дворі Людовіка XIV, та королівський кухар Франсуа де ляВаренна, засновник високої кухні у Версалі.

БЕШБАРМАК (*тюрк.* п'ять пальців) – одна з основних страв деяких тюркомовних народів, що складається з відвареного і дрібно нарізаного м'яса, змішаного з відвареним в м'ясному бульйоні тонко нарізаним на локшину розкачаним тістом. Перед розмішуванням додають соус чик, приготовлений на основі м'ясного бульйону з додаванням тонко нарізаної ріпчастої цибулі і чорного меленого перцю. Іноді в бешбармак додаються делікатеси з конини (кази, карта, жал).

БЕШ-ТАШ ХРЕБЕТ (*тюрк.* п'ять каменів, або надгробний камінь) – один із хребтів вулканічного масиву Карадаг, розташований у Карадазькому природному заповіднику у межах Феодосійської міськради АР Крим (Україна). Хребет (заввишки до 420 м) витягнувся хвилястим пасмом на кілька кілометрів майже від узбережжя Чорного моря на північ, в глиб масиву. Західні схили вкрити трав'яною рослинністю, а північні – оголені скелі.

БЄДНИЙ ДЕМ'ЯН (при народженні – **ПРИДВОРОВ ЮХИМ ОЛЕКСІЙОВИЧ**) (1883–1945) – російський радянський поет і громадський діяч, один з основоположників соціалістичного реалізму в поезії. Освіту здобув у Петербурзькому університеті (1908). Друкувався в більшовицьких газетах «Звезда» і «Правда». Автор популярних у Громадянську війну сатиричних віршів, віршованих фейлетонів, байок та епічних поем «Про землю, про волю, про робочу долю» (1917), «Головна вулиця» (1922).

БЄЛАНОВ ІГОР ІВАНОВИЧ (нар. 1960) – радянський український футболіст (нападник), заслужений майстер спорту СРСР (1986), володар «Золотого м'яча» (1986). Вступав за клуби СКА (1979–1980) і «Чорноморець» Одеса (1981–1984, 1995–1996), «Динамо» Київ (1985–1989), «Борусія» Менхенгладбах (1989–1990), «Айнтрахт» Брауншвейг (1991–1995). Чемпіон СРСР (1985, 1986), володар Кубка СРСР (1985, 1987, 1990), Кубка володарів Кубків УЄФА (1986). Провів 465 матчів, забив 131 гол.

БЄЛГОРОДСЬКА ОБЛАСТЬ – регіон Російської Федерації (площа – 27 100 км^2, населення – 1523,2 тис. осіб), входить до складу Центрального федерального округу, у нинішніх межах існує з 1954, адміністративний центр – місто Бєлгород. Межує з Курською і Воронезькою областями Росії та Луганською, Харківською і Сумською областями України. Розташована на південних схилах Середньоросійської височини в басейнах річок Дніпро й Дон. Клімат помірно континентальний з досить м'якою зимою і тривалим літом.

БЄЛЄВЦЕВ ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ (1912–1993) – український радянський геолог, лауреат Сталінської премії (1951), Державних премій УРСР (1973) і СРСР (1974), академік АН УРСР (1967). Освіту здобув у Дніпропетровському гірничому інституті (1937). Працював у геологічних установах (1939–1953), Інституті геологічних наук АН УРСР (1953–1969) і Київському університеті (1955–1968), Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР (1969–1993). Дослідження з геології рудних корисних копалин.

БЄЛИЙ АНДРІЙ (при народженні – **БУГАЄВ БОРИС МИКОЛАЙОВИЧ**) (1880–1934) – російський письменник-символіст. Для ранньої поезії характерні містичні мотиви, гротескне сприйняття дійсності, формальне експериментаторство – збірка «Золото в лазури» (1904). Яскраво відтворив картини загибелі старого світу – трагедію сільської Русі в збірці «Пепел» (1909) і сатиричний вигляд російської державності в романі «Петербург» (1914). Автор мемуарів, творів із теорії віршування та історії літератури.

БЄЛІК ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ (нар. 1981) – український футболіст (нападник), заслужений майстер спорту України (2005). Вихованець донецької футбольної школи. Виступав за клуби «Шахтар» Донецьк (1999–2008), «Бо-

хум» Німеччина (2008), «Дніпро» Дніпропетровськ (2008–2011). Чемпіон України (2002, 2005, 2006), володар Кубка України (2001, 2002, 2004). Запам'ятався ефектними голами (за клуби і за збірні), забитими технічно складним прийомом – ударом через себе (т. зв. «ножиці»).

БЄЛІНСЬКИЙ ВІССАРІОН ГРИГОРОВИЧ (1811–1848) – російський літературний критик. Навчався в Московському університеті (1829–1832). Співпрацював у журналах «Телескоп» (1833–1836), «Отечественные записки» (1839–1846) і «Современник» (1847–1848). Прагнув створити літературну критику на підґрунті філософської естетики і на основі критики існуючої дійсності, розробив принципи натуральної школи – реалістичного напряму в російській літературі, головою якого вважав Миколу Гоголя.

БЄЛОВ ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ (нар. 1932) – радянський російський письменник, лауреат Державних премій СРСР (1981) і Росії (2003). Освіту здобув у Московському літературному інституті (1961), постійно мешкає у Вологді (1964). Повість «Привычное дело» (1966) принесла широку популярність і затвердила репутацію одного з родоначальників та лідерів «сільської прози», що незабаром підтвердила повість «Плотницкие рассказы» (1968), «Бухтины вологодские» (1969) та ін.

БЄЛОГЛАЗОВ АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (нар. 1956) – радянський борець вільного стилю і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1977), брат-близнюк Сергія Бєлоглазова. Освіту здобув у Краснодарському педагогічному інституті (1977), виступав за «Динамо» (Київ) (1979–1982). Чемпіон світу (1977, 1978, 1982), Олімпійських ігор (1980) у найлегшій вазі, переможець командних змагань на Кубок світу (1979, 1981, 1983, 1988). Нині старший тренер з вільної боротьби молодіжної збірної команди Росії.

БЄЛОГЛАЗОВ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (нар. 1956) – радянський борець вільного стилю і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1977), брат-близнюк Анатолія Бєлоглазова. Освіту здобув у Краснодарському педінституті (1977) і Саратовському командному училищі МВС, виступав за «Динамо» (Київ) (1979–1982). Чемпіон світу (1981–1983, 1985–1987), Олімпійських ігор (1980, 1988) в напівлегкій вазі. Тренував збірні команди США (1990–1994, з 2003), Японії (1994–1998), Росії (1998–2002).

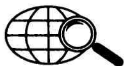
БЄЛОПОЛЬСЬКИЙ АРИСТАРХ АПОЛЛОНОВИЧ (1854–1934) – російський радянський астроном. Освіту здобув у Московському університеті (1877) і був залишений для підготовки до звання професора астрономії. Працював у Пулковській обсерваторії (1888–1917), директор (1917–1919), академік Російської академії наук (1903). Одним із перших отримав фотографії спектрів небесних світил за допомогою спектрографів, застосував вимір променевих швидкостей у дослідженнях будови кілець Сатурна (1895).

БЄЛОСТЕННИЙ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ (1959–2010) – радянський баскетболіст (центровий, зріст – 214 см, розмір ноги – 51), заслужений майстер спорту СРСР (1988). Чемпіон Європи (1979, 1981, 1985), світу (1982), Олімпійських ігор (1988). Виступав за клуби: «Будівельник» (Київ, 1977–1979, 1981–1989), ЦСКА (Москва, 1980), КАІ (Сарагоса, Іспанія, 1990), «Трір» (Німеччина, 1991–1994). Після закінчення кар'єри мешкав у Німеччині, володів рестораном у підвалі міської ратуші.

БЄЛОХВОСТІКОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА (нар. 1951) – радянська і російська кіноактриса, лауреат Державних премій СРСР (1971, 1985), народна артистка РРФСР (1984). Освіту здобула у ВДІК (1971). Актриса Кіностудії ім. М. Горького (1971–1975), Театру-студії кіноактора з 1976. Основні фільми: «Сердце матери» (1965), «У озера» (1969), «Легенда о Тиле» (1976), «Маленькие трагедии» (1979), «Тегеран-43» (1980), «Берег» (1983).

БЄЛЯВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ (нар. 1932) – радянський і російський актор театру і кіно, народний артист Росії (2003). Освіту здобув у Московському інституті кольорових металів і золота (1955) та театральному училищі ім. Б. Щукіна (1961). Актор Театру сатири (1961–1964), театру ім. К. Станіславського (1964–1966), театру-студії кіноактора з 1966. Ведучий телевізійного «Кабачка 13 стільців» (1960–1970-ті), дублював майже всіх видатних акторів світу, акторські роботи в понад 100 фільмах.

БЄЛЯЄВ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (нар. 1944) – радянський волейболіст і тренер, заслужений

майстер спорту СРСР (1968). Виступав за команду «Авангард»/«Зірка» (Луганськ/Ворошиловград), гравець збірної СРСР (1967–1968), чемпіон СРСР (1967), чемпіон Європи (1967), Олімпійських ігор (1968), Спартакіади народів СРСР (1967). Після закінчення кар'єри гравця працював тренером і привів жіночу волейбольну команду «Іскра» (Ворошиловград) до срібних медалей чемпіонату СРСР (1978).

Бєляєв Володимир Павлович (1909–1990) – російський і український радянський письменник і публіцист, лауреат Сталінської (1952) і Державної (1975) премії СРСР. Освіту здобув у вечірньому педагогічному інституті (1924) в Кам'янці-Подільському. Написав повість «Подростки» (1937), що стала першою частиною його найвідомішого твору – трилогії «Старая крепость» (1950). Автор низки кіносценаріїв, зокрема, «Иванна» (1959), за власною повістю «Кто тебя предал?».

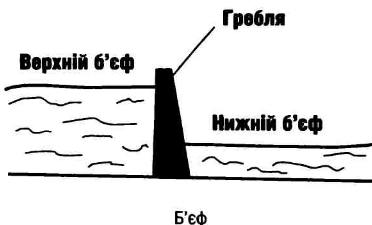
Бєляєв Дмитро Костянтинович (1917–1985) – радянський генетик, академік АН СРСР (1972). Освіту здобув в Іванівському сільськогосподарському інституті (1938). Працював у Науково-дослідному інституті хутрового звірівництва (1946–1958), директором Інституту цитології і генетики Сибірського відділення АН СРСР (1959–1985). Основні роботи в галузі загальної біології, генетики, теорії еволюції та селекції тварин.

Бєляєв Олександр Романович (1884–1942) – російський радянський письменник-фантаст, один із засновників радянської наукової фантастики. Книги присвячені проблемам науки і техніки майбутнього, стильно поєднують науковість, цікавість і гумор: «Голова профессора Доуэля» (1925), «Остров погибших кораблей» і «Над бездной» (1927), «Человек-амфибия» і «Борьба в эфире» (1928), «Прыжок в ничто» (1933), «Чудесное око» (1935), «Лаборатория Дубльвэ» (1938), «Под небом Арктики» (1938) та ін.

Бєляєв Павло Іванович (1925–1970) – радянський космонавт № 10, заслужений майстер спорту (1965), полковник, Герой Радянського Союзу (1965). Бойовий льотчик Великої Вітчизняної війни, освіту здобув у Військово-повітряній академії (1959). Зарахований до загону космонавтів (1960). Здійснив космічний політ як командир корабля «Восход-2» (18–19 березня 1965), під час якого другий пілот Олексій Леонов здійснив перший у світі вихід у відкритий космос.

Бєлянкін Федір Павлович (1892–1972) – радянський український учений-матеріалознавець, академік АН УРСР (1948). Освіту здобув у Київському політехнічному інституті (1922). Працював в Інституті будівельної механіки АН УРСР з 1921, директор – з 1945, викладав у Київських політехнічному (1921–1952) та інженерно-будівельному інститутах з 1953. Основні наукові праці з питань міцності котельної і мостової сталі, матеріалів і конструкцій, фізико-механічних властивостей гірських порід України.

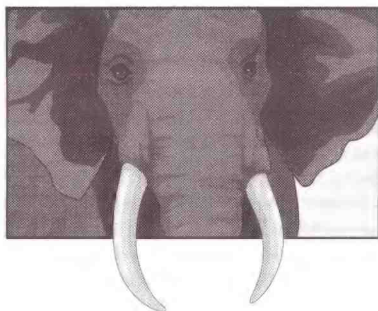
Б'єф (*фр.* bief) – ділянка річки, каналу або водосховища, розташована безпосередньо біля шлюзу чи греблі. Розділяють: верхній б'єф (ділянка води, що розміщена перед водонапірною спорудою) і нижній б'єф (ділянка води за водонапірною спорудою).

Б'єф

Бжезинський (Brzezinski) Збігнев Казимеж (нар. 1928) – американський політолог, соціолог і державний діяч (затятий ворог Радянського Союзу). Освіту здобув у Гарвардському університеті (1953). Довгий час був одним з провідних ідеологів зовнішньої політики США, обіймав посаду радника з національної безпеки в адміністрації Дж. Картера (1977–1981), а у період президентства В. Клінтона був автором концепції розширення НАТО на схід (1993–2001).

Бивні – збільшені та видовжені зуби деяких видів ссавців, що виглядають із закритого рота. Характерні для слонів, моржів, нарвалів, деяких свиней тощо. На бивні можуть перетворюватись різці (індійський і африканський слони, викопні хоботні – мамонти та мастодонти) або ікла (морж, кабан). Найвідоміші і найдовші бивні належать африкан-

Бивні слона

ському слону (до 411 см, 148 кг), мамонту (400 см, 100 кг) та індійському слону (до 250 см, 50 кг).

БИДГОЩСЬКИЙ КАНАЛ – судноплавний канал на півночі центральної Польщі, що сполучає річки Вісла (через притоку Брда) та Одра (через притоки Нотец і Варта). Побудований у 1772–1774, завдовжки 27 км (між містами Накло і Бидгощ), завширшки 19 м і завглибшки до 2,5 м, обладнаний 9 невеликими шлюзами. Канал перебудовувався (1905–1917), після чого кількість шлюзів скоротилося вдвічі, нині він судноплавний для барж (до 400 т), що перевозять зерно, добрива, ліс тощо.

БИК – річка (ліва притока Самари) у Добропільському районі Донецької області та Петропавлівському районі Дніпропетровської області України. Довжина – 108 км, площа басейну – 1430 км², з переважно трапецієподібною (завширшки 0,4–4,2 км) або асиметричною долиною, з крутим правим берегом (заввишки до 60 м), розчленованим ярами, і лівим пологим, низьким (10–20 м). Заплава завширшки 0,1–2,1 км із заплавними озерами, звивистим річищем завширшки 15–50 м, похил – 0,82 м/км.

БИКІВКА – селище міського типу (площа – 23 км², населення – 1,8 тис. осіб) Романівського району Житомирської області України. Засноване (1690-ті) на березі річки Тня (притока Случі), згадується в юридичних документах як володіння капітана у відставці К. Чайковського Буда Биківська (1811), смт (1938).

БИКІВНЯНСЬКІ МОГИЛИ – державний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», створений (2001) на північно-східній околиці Києва, у місці масових поховань (1930–1940-х) осіб, репресованих і страчених у Києві органами НКВС. Офіційно будівництво спеціальної зони для таємних поховань у лісовому масиві на надзаплавній терасі Дніпра розпочато 1936; поховано бл. 100 тис. радянських людей.

БИКОВ ВАСИЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ (1924–2003) – радянський білоруський письменник, лауреат Державної (1974) і Ленінської (1986) премій СРСР, народний письменник Білорусі (1980), Герой Соціалістичної Праці (1984). Повісті «Третья ракета» (1962), «Мертвым не больно» (1966), «Круглянский мост» (1969), «Сотников» (1970), «Дожить до рассвета» (1973), «Знак беды» (1982), «Карьер» (1986), «В тумане» (1987), «Стужа» (1993) присвячені подіям війни, німецькій окупації, партизанському руху в Білорусі.

БИКОВ ДМИТРО ЛЬВОВИЧ (нар. 1967) – російський письменник, журналіст і кінокритик. Освіту здобув у Московському університеті (1989). Ведучий теле- і радіопередач. Автор публіцистичних, літературознавчих і полемічних статей, низки поетичних збірок і романів: «Орфография» (2001), «Эвакуатор» (2005), «ЖД» (2006), «Списанные» (2008), «Остромов, или Ученик чародея» (2010), публіцистичних книжок «Борис Пастернак» (2005), «Булат Окуджава» (2009) та ін. Лауреат багатьох літературних премій.

БИКОВ ЛЕОНІД ФЕДОРОВИЧ (1928–1979) – радянський український актор і режисер. Народний артист УРСР (1974), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1977). Освіту здобув у Харківському театральному інституті (1951). Актор Харківського театру ім. Т. Шевченка (1951–1960), актор і режисер кіностудій «Ленфільм» (1960–1968) та ім. О. Довженка з 1969. Основні фільми: «Максим Перепелица» (1955), «Зайчик» (1965), «В бой идут одни старики» (1973), «Аты-баты, шли солдаты» (1976).

БИКОВ РОЛАН АНТОНОВИЧ (при народженні – **РОЛАНД АНАТОЛІЙОВИЧ**) (1929–1998) – радянський російський актор і кінорежисер, лауреат Державної премії СРСР (1986), народний артист СРСР (1990). Освіту здобув у Театральному училищі ім. Б. Щукіна (1951). Актор і режисер Московського ТЮГу (1951–1959), Ленінградського театрі ім. Ленкому (1958–1960).

Понад 100 ролей у кіно, режисер фільмів: «Айболит-66» (1966), «Внимание, черепаха!» (1970), «Нос» (1977), «Чучело» (1983) та ін.

БИКОВСЬКИЙ ВАЛЕРІЙ ФЕДОРОВИЧ (нар. 1934) – льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1963, 1976). Освіту здобув у Качинському військовому авіаційному училищі льотчиків (1955) і Військово-повітряній інженерній академії ім. М. Жуковського (1968). У загоні космонавтів (1960), 1-й політ у космос здійснив командиром корабля «Восток-5» (14–19 червня 1963), 2-й – командиром корабля «Союз-22» (15–23 вересня 1976), 3-й – командиром корабля «Союз-31» (26 серпня – 3 вересня 1978).

БИЛБАСІВКА – селище міського типу (площа – 7,2 км^2, населення – 6,3 тис. осіб) Слов'янського району Донецької області України. Засноване 1670, нині розташоване в західному передмісті Слов'янська, на лівому березі річки Сухий Торець (притока Казенного Торця), що є платоподібною хвилястою рівниною з помітним похилом до річки (перевищення висот понад 50 м), порізаною довгими і вузькими балками та ярами, смт з 1938.

БИЛИНЕЦЬ (*лат.* Gymnadenia conopsea) – багаторічна трав'яниста рослина родини Зозулинцеві (Орхідні). Квітконосне стебло (25–60 см заввишки) закінчується щільним колосоподібним суцвіттям з дуже зигоморфними двостатевими лілово-пурпуровими квітками з ниткоподібною шпоркою, плід – коробочка. Рідкісна рослина, занесена до Червоної книги України. Росте в гірському Криму, на Закарпатті, в Карпатах і на Прикарпатті, зрідка трапляється на Розточчі, Опіллі, Поліссі та в Лісостепу.

БИЛИНИ (СТАРИНИ) – народні речитативно-мелодійні епічні пісні героїко-патріотичного характеру. Билини беруть початок в епосі Стародавньої Русі, богатирями билинного епосу були Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович, Садко та ін. Термін запровадив російський фольклорист Іван Сахаров у збірнику «Песни русского народа» (1839), запозичивши його із вислову «по билинах», тобто «за фактами», наведеного в «Слові о полку Ігоревім».

БИРРАНГА – гори в центральній частині Таймирського півострова на півночі Красноярського краю (Росія). Простягаються смугою до 750 км, завширшки до 200 км на схід від басейну річки Пясіна майже до узбережжя моря Лаптєвих. Схили гір вкриті лишайниками, найбільша висота – 1146 м, на сході є льодовики (загальною площею до 50 км^2). Відкриті (1736) В. Прончищевим під час Великої північної експедиції.

БИРЮЧИЙ ОСТРІВ КОСА – острів у північно-західній частині Азовського моря на території Херсонської області (Україна), що є розширеним закінченням коси Федотова, яка відокремлює від моря Утлюцький лиман. Довжина – 24 км, ширина – до 5 км. Коса намивна, складається з піску та черепашнику, з численними озерами вздовж узбережжя. Входить до складу Азово-Сиваського національного природного парку і є притулком тисяч оленів, кількох сотень антилоп-сайгаків, козуль, ланей, баранів-муфлонів, фазанів.

БІСКВІТ (*фр.* biscuit – печений двічі) – має два значення: кондитерське тісто, що є складовою тортів і тістечок, приготовлене з борошна, цукру і яєць; порцеляна не вкрита глазур'ю.

БИСТРІНЬ – відносно неглибока ділянка річища річки або потоку зі швидкою течією води (зазвичай з вирами), що виникає при підвищенні перепаду висот руслового профілю.

БІСТРІЦА-НЕСЕУД (BISTRITA-NASAUD) – жудець (повіт) у Трансильванії, розташований на півночі Румунії. Площа – 5355 км^2, населення – 313 тис. осіб, адміністративний центр – Бістріца. Межує з жудцями Марамуреш, Сучава, Муреш і Клуж. Розташований на Трансильванському плато у Східних Карпатах. Адміністративно жудець поділяється на 1 муніципію, 3 міста та 56 комун.

БИСТРИЦЬКА ЕЛІНА АВРААМІВНА (нар. 1928) – радянська і російська актриса театру і кіно, народна артистка СРСР (1978). Освіту здобула в Ніжинському педагогічному інституті та Київському інституті театрального мистецтва (1953), у кіно дебютувала в фільмі «У мирні дні» (1950). Визнання здобула після ролі у фільмі «Тихий Дон» (1957) та Льолі – «Добровольцы» (1958). Актриса Московського Малого театру з 1958, викладає у Вищому театральному училищі ім. М. Щепкіна з 1978.

БИСТРИЦЯ-НАДВІРНЯНСЬКА (БИСТРИЦЯ ЧОРНА) – річка (правий витік Бистриці) у Надвірнянському і Тисменицькому районах Івано-Франківської області України. Довжина – 94 км, площа ба-

сейну — 1580 км^2, починається на північних схилах гори Чорна Клева у Горганах. Долина симетрична, з крутими високими берегами, в нижній течії — широка (до 3 км), терасована. Річище розгалужене на численні рукави, похил — 4–10 м/км. Живлення переважно дощове з частими паводками.

БИСТРИЦЯ-СОЛОТВИНСЬКА (БИСТРИЦЯ ЗОЛОТА) – річка (лівий витік Бистриці) у Богородчанському і Тисменицькому районах Івано-Франківської області України. Довжина – 82 км, площа басейну – 795 км^2, починається біля підніжжя гори Сивуля у Горганах. Долина V-подібна, зі звивистим, дуже розгалуженим річищем, з водоспадами і порогами у верхів'ї, завглибшки 1–1,5 м, похил – 12 м/км. Живлення переважно дощове з частими паводками.

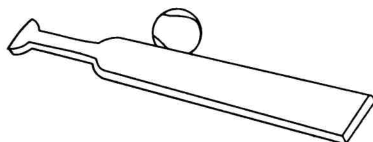
БИСТРИЦЯ-ТИСЬМЕНЬСКА – річка (права притока Дністра) у Самбірському і Дрогобицькому районах Львівської області України. Довжина – 73 км, площа басейну – 1160 км^2, починається з джерел на північно-східних схилах Карпат біля с. Бистриця. Долина переважно трапецієподібна, з крутими схилами, заплава завширшки 100–300 м з багатьма старицями. Річище звивисте, завширшки 10–50 м, завглибшки 0,5–2,5 м, похил 5,3 м/км. Живлення переважно дощове з весняними повенями і дощовими паводками.

БИСТРОВ ОЛЕКСІЙ ПЕТРОВИЧ (1899–1959) – російський радянський палеонтолог, анатом і гістолог. Освіту здобув у Військово-медичній академії в Петрограді. Працював у Військово-морської медичної академії, завідував палеонтологічною лабораторією в Ленінградському університеті. Автор монографії «Минуле, сьогодення, майбутнє людини» (1957).

БИСТРОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ (нар. 1959) – радянський український шахтар, Герой України (2007). Трудовий шлях розпочав одразу після армії на Свердловському ремонтно-механічному заводі (1980) і гірником очисного вибою на шахті «Ленінська» (1980–1985) і «Должанська-Капітальна» (1985–1997). Бригадир гірників очисного вибою шахти «Должанська-Капітальна» з 1997 державного підприємства «Свердловантрацит» (Луганська область).

БИСТРЯКОВ ВОЛОДИМИР ЮРІЙОВИЧ (нар. 1946) – радянський український композитор, заслужений артист Української РСР (1987). Освіту здобув у Київській консерваторії (1972). Працював піаністом Київської філармонії (1972–1992). Автор десятків пісень, зазвичай на вірші Наума Олева та Олександра Вратарьова, музики до десятків художніх та мультиплікаційних фільмів.

БИТА ДЛЯ ЛАПТИ – спортивний снаряд для гри в руську лапту; має бути суцільно дерев'яний, вага – 1500 г ± 50 г, довжина – 60–110 см і діаметр – 5 см, довжина рукоятки – до 30 см і діаметр не менш ніж 3 см. Кінець рукоятки має потовщення для безпеки під час завдавання ударів по м'ячу. Кожен гравець може користуватися індивідуальною битою.

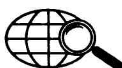

Бита для лапти

БИТВА ЗА ДНІПРО (1943) – військова кампанія СРСР проти Німеччини в ході Другої світової війни на річці Дніпро (24 серпня – 23 грудня 1943). У боях були задіяні до 4 млн вояків з обох сторін, лінія фронту сягала 1400 км, битва була однією з найбільших і найкривавіших у світовій історії, загинуло понад 500 тис. осіб. Понад 2 тис. учасників Битви за Дніпро присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після перемоги Радянського Союзу в цій битві поразка Німеччини в Другій світовій стала неминучою.

БИТВА ЗА ДУБНО – ЛУЦЬК – БРОДИ (1941) – одна з найбільших танкових битв (3300 танків з обох сторін) в історії людства, відбулася під час Великої Вітчизняної війни (23–30 червня 1941) в трикутнику міст Дубно – Луцьк – Броди (Волинська, Рівненська і Львівська області України). Незважаючи на те, що радянське танкове угруповання втричі перевершувало німецьке, командування Вермахту спромоглося завдати нищівної поразки арміям Південно-Західного фронту Червоної армії СРСР.

БИТВА ЗА КИЇВ У 1943 РОЦІ – державний музей-заповідник, присвячений Київській стратегічній наступальній операції (1943), заснований (1945) і розташований на околиці с. Нові Петрівці Вишгородського району Ки-

івської області. На заповідній території (площа – 0,08 км²) збережено 650 м ходів сполучення, бліндажі, командні пункти, зразки бойової техніки часів війни; розташовані пам'ятник-музей визволителям Києва і діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм 1943 рік» (1980, 29 × 7 м).

БИТВА НА ВОРСКЛІ (1399) – битва (12 серпня, 1399) об'єднаних військ Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського під командуванням Вітовта, його руських та німецьких союзників проти військ Золотої Орди під проводом еміра Єдигея і Тимур-Кутлука. Завершилася повним розгромом литовсько-руського війська, погіршенням політичних позицій Литви через неспроможність протистояти натиску сусідніх держав. Вважається ледь не найбільшою битвою XIV ст. у Східній Європі.

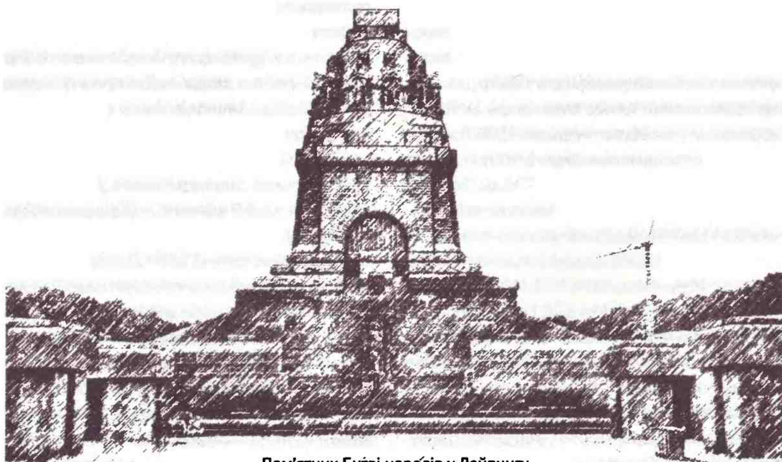
БИТВА НА КАЛЦІ (1223) – бій (31 травня 1223) русько-половецьких сил проти монгольського війська на річці Калка (нині територія Донецької області України). У битві загинуло багато князів і родовитих бояр південної і центральної Русі, закінчилася перемогою монголів і засвідчила перевагу їх військової майстерності над європейською.

БИТВА НА СТУГНІ (1093) – відбулася (26 травня 1093) на південному березі річки Стугна (нині Київська область України) між військом руських князів під проводом Святополка Ізяславовича і половцями. Завдяки більшій маневреності і здатності швидко змінювати в ході битви напрям головного удару, половці вщент розбили об'єднане військо русичів. Згодом Святополк уклав мир (1094) із половецьким ханом Тугорканом і побрався з його донькою.

БИТВА НА СИНІХ ВОДАХ (1362) – битва (24 вересня – 25 грудня 1362), що відбулася на річці Сині Води (Синюха) між литовсько-руським військом великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича та монголо-татарською ордою на Поділлі, поблизу фортеці Торговиця (нині село Новоархангельського району Кіровоградської області). Закінчилася перемогою литовського князя і розширенням його володінь в південному напрямку.

БИТВА НАРОДІВ (1813) – битва (16–19 жовтня 1813 р.) під Лейпцигом (Німеччина) військ імператора Наполеона та його союзників (Польщі, Рейнського союзу) проти союзних армій Австрії, Пруссії, Росії і Швеції. Вважається найбільшою битвою в світовій історії (до початку Першої світової війни), завершилась поразкою Наполеона, призвела до вторгнення союзників у Францію і першого зречення (1814) Наполеона від престолу.

БИТВА ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ (1648) – тривала битва (29 квітня – 16 травня 1648) козацько-селянського війська Богдана Хмельницького (9,5 тис. вояків) і його татарського союзника Тугай-Бея (1 тис. вояків) проти війська

Пам'ятник Битві народів у Лейпцигу

Речі Посполитої (до 3 тис. вояків) під Жовтими Водами (біля сучасних сіл Жовте і Жовтоолександрівка П'ятихатського району Дніпропетровської області), що стала першим переможнм боєм українського гетьмана в ході Визвольної війни (1648–1654).

БИТВА ПРИ ВАТЕРЛОО (1815) – відбулася (18 червня 1815) біля містечка Ватерлоо у Бельгії (за 20 км від Брюсселя) і стала вирішальною у Наполеонівських війнах. Сили союзників доходили до 70 тис. вояків (159 гармат), французів – до 72,5 тис. вояків (240 гармат). Поразка Наполеона в битві означала поразку Франції у війні з коаліцією, призвела до повторного зречення Наполеоном престолу (22 червня 1815) і відновлення влади Бурбонів.

БИТКІВ – селище міського типу (площа – 31,7 км^2, населення – 4,3 тис. осіб) Надвірнянського району Івано-Франківської області України. Відоме з 1760-х, смт з 1940, розташоване у вузькій долині з крутими схилами річки Розсіч (ліва притока Бистриці-Надвірнянської), при впадінні в неї річки Битківчик, рельєф гірський з перевищення висот понад 400 м.

БИЧКОВІ (*лат.* Gobiidae) – одна з найбільших родин кісткових риб, налічує понад 2 тис. видів і понад 200 родів. У викопному стані відомі з нижнього еоцену (палеоген). Переважна більшість відносно малі, з характерною довжиною до 10 см. Деякі мають промислове значення, окремі види є поживою для важливих промислових риб (тріска, пікша, камбала та ін.) та об'єктами акваріумістики. Основні види бичкових зосереджені на прибережних морських мілинах, включаючи припливну зону.

БИШОВЕЦЬ АНАТОЛІЙ ФЕДОРОВИЧ (нар. 1946) – радянський український футболіст (нападник) і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1991), заслужений тренер СРСР (1989). Освіту здобув у Київському інституті фізичної культури (1968). Виступав за «Динамо» Київ (1964–1973), передчасно завершив кар'єру через травму. Чемпіон СРСР (1966–1968, 1971), володар Кубка СРСР (1966), чемпіон Олімпійських ігор (1988). Тренував клуби і збірні СРСР, Росії, України, Кіпру, Шотландії і Південної Кореї.

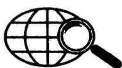
БІ ДЖИЗ (BEE GEES) – британський рок-гурт, що складався із трьох братів: лідер-вокаліста Баррі Гібба та близнюків Робіна Гібба (клавішні, вокал) і Моріса Гібба (гітара). Брати народилися (1940-ві) на острові Мен і разом із родиною переїхали (1961) з Манчестера в Австралію. За 5 років брати повернулися в Англію, де розпочали успішну кар'єру в рок-музиці. Були жаданими виконавцями на дискотеках (1970–1980-х), повернулися до рок-музики (1990-ті), гурт припинив існування зі смертю Моріса Гібба (2003).

БІАТЛОН (*лат.* bis – двічі і *грец.* atlon – змагання) – зимовий вид спорту, що поєднує лижні перегони зі стрільбою з гвинтівки на спеціально обладнаних стрільбищах. Прародителем вважаються змагання військових патрулів, що за правилами проведення нагадують сучасні біатлонні командні змагання. Найбільш популярний у Німеччині, Росії, Австрії, Норвегії, Швеції та Фінляндії. Олімпійський вид спорту для чоловіків з 1960 і жінок з 1992.

БІБ КІНСЬКИЙ (*лат.* Vicia faba) – однорічна трав'яниста рослина родини Бобові, кормова та овочева культура. Стебло прямостояче, чотиригранне, заввишки до 1,5 м, листки складні, великі, квітки білі з чорною плямою, плід – великий і товстий стручок, що містить 1–5 їстівних насінин. Вирощують на зерно, силос і зелений корм, багатий на білки (24–30 %), вуглеводи і вітаміни з групи B. Поширений у Північній Америці та Європі, урожай зерна сягає 3 т/га, а зеленої маси до 8 т/га.

БІБА АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ (нар. 1937) – радянський український футболіст (півзахисник) і тренер, заслужений майстер спорту СРСР (1967). Виступав за клуби «Динамо» Київ (1957–1967), «Дніпро» Дніпропетровськ (1968–1969), «Десна» Чернігів (1970). Чемпіон СРСР (1961, 1966, 1967), володар Кубка СРСР (1964, 1966), футболіст року в СРСР (1966). У різні роки працював у тренерському штабі клубів «Динамо» (Київ), «Таврія» (Сімферополь), «Дніпро» (Дніпропетровськ).

БІБІК ВАЛЕНТИН САВИЧ (1940–2003) – радянський, український та ізраїльський композитор, педагог, заслужений діяч мистецтв Української РСР (1990). Освіту здобув у Харківському інституті мистецтв (1966). Професорував у Харківському інституті мистецтв (1990–1994), Санкт-Петербурзьких гуманітарному університеті профспілок і академії мистецтв (1994–1998) та Академії музики Тель-Авівського

університету (1998–2003). Автор бл. 200 різнопланових творів, що виконуються у багатьох країнах світу.

БІ-БІ-СІ – БРИТАНСЬКА МОВНА КОРПОРАЦІЯ (BRITISH BROADCASTING CORPORATION, BBC) – британська телерадіомовна компанія, що за кількістю слухачів вважається найбільшою у світі. Заснована у Лондоні (1922) групою підприємств як приватна компанія, керівний орган – «Бі-бі-сі Траст». Основний девіз компанії – «інформувати, навчати і розважати». У штаті працює понад 26 тис. осіб у всьому світі.

БІБЛІОГРАФІЯ (*грец.* biblion – книжка і grapho – пишу) – специфічна галузь інформаційної діяльності, що забезпечує підготовку, розповсюдження та використання бібліографічної інформації та її стандартизацію; хронологічний список опублікованих робіт автора; науково систематизований опис книжкових видань; розділ у журналах, що містить інформацію про публікації.

БІБЛІОЛОГІЯ (*грец.* biblion – книжка і logos – слово) – наука, що досліджує походження і розвиток книжкової справи (історія книги, бібліографія, бібліотечна справа тощо).

БІБЛІОТЕКА (*грец.* книжка і місце зберігання) – установа, що збирає і зберігає друковані та писемні твори для громадського користування, а також здійснює довідково-бібліографічну і наукову роботу. Останнім часом завдяки технічному прогресу набувають популярності електронні бібліотеки, що надають можливість користуватися (зокрема, дистанційно) текстами і зображеннями в електронному вигляді.

БІБЛІОТЕКА З ПРИРОДНИЧИХ НАУК РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (РАН) – російська бібліотека природничого профілю зі статусом науково-дослідного інституту, що очолює централізовану бібліотечну систему з понад 200 бібліотек науково-дослідних установ РАН. Заснована (1934) під час переїзду з Ленінграда до Москви Президії АН СРСР і низки науково-дослідних установ. Фонди становлять понад 15 млн одиниць збереження, має понад 200 філій.

БІБЛІОТЕКА ТА АРХІВ КАНАДИ (*англ.* Library and Archives Canada) – федеральний державний департамент Канади, відповідальний за збір і збереження документальної спадщини країни, текстів, зображень та інших документів, що стосуються історії, культури та політики Канади. Заснований 2004, бібліотека (1953), архів (1872), розташовані в Оттаві, загальний фонд становить понад 20 млн одиниць зберігання, має 2 філії.

БІБЛІОТЕКА НЬЮ-ЙОРКА ГРОМАДСЬКА – одна з передових громадських бібліотек у світі й одна з найбільших американських дослідних бібліотек, заснована 1895. Є колосальною системою-бібліотекою, поєднаною з величезним фондом дослідної літератури, що не видається на руки. Загальні фонди становлять понад 53 млн одиниць зберігання, має 89 філій (включаючи 4 дослідні бібліотеки), що обслуговують понад 18 млн читачів на рік.

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО – галузь науки, що вивчає цілі, принципи, зміст, систему і форми суспільного користування друкованими виробами, а також теорію, історію, методологію, технологію, методику та організацію бібліотечної справи. Першу школу бібліотекознавства створив Дьюї Мелвіл у Колумбійському університеті (1887).

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА – галузь інформаційної, культурної та освітньої діяльності суспільства, що включає створення і розвиток мережі бібліотек, формування, розвиток та обробку бібліотечних фондів, організацію бібліотечного, інформаційного та довідково-бібліографічного обслуговування колективних та індивідуальних користувачів бібліотек, підготовку бібліотечних кадрів, наукове та методичне забезпечення розвитку бібліотек.

БІБЛІОФІЛІЯ (БІБЛІОФІЛЬСТВО) (*грец.* любов до книг) – збирання старовинних, першодрукованих, рідкісних, тематичних, авторських, мініатюрних тощо книжок, для створення колекції. Бібліофіли – особи, що збирають рідкісні та цінні видання.

БІБЛІЯ (*грец.* biblion – книга) – священна книга (Святе Письмо) християнства, яка поділяється на дві частини: Старий і Новий Завіти та складається з окремих книг різних авторів (після канону їх налічується 66). Старий Завіт написано давньоєврейською мовою, за винятком деяких частин, написаних арамейською. Новий Завіт написано одним із діалектів давньогрецької – койне. Для християн священними є обидві частини Біблії, для прихильників іудаїзму – лише перша частина. Є найбільш тиражованою книгою у світі,

перекладена понад 2500 мовами світу. Найпоширеніші переклади українською І. Огієнка, П. Куліша, І. Хоменка, Р. Турконяка та ін.

БІБРКА – місто (площа – 5,1 км^2, населення – 3,7 тис. осіб) Перемишлянського району Львівської області України. Відома з Галицько-Волинського літопису (1211), магдебурзьке право (1469), міський статус з 1939. Розташована на схилах височини Гологори, у верхів'ях річки Бібрка (притока Дністра).

БІВА – найбільше прісноводне озеро в Японії (префектура Сіга), в центральній частині острова Хонсю. Часто згадується в японській літературі, оскільки розташоване неподалік від стародавньої столиці Кіото, про нього складали вірші, з ним пов'язані численні битви. В озеро впадають понад 400 малих річок, а витікає річка Едо. Площа басейну – 3174 км^2, довжина озера – 63,5 км, ширина – 22,8 км, площа водного дзеркала – 670,4 км^2, максимальна глибина – 103,6 м, об'єм – 27,5 км^3, довжина узбережжя – 235,2 км.

БІВЕР СТАДІОН (BEAVER STADIUM) – університетський стадіон штату Пенсільванія (США), домашня арена клубу з американського футболу «Пенн Стейт Найттені Лайонс». Побудований 1960 і первинно вміщував 46 284 глядачів, але постійні реконструкції збільшили місткість майже в три рази (110 753 глядачів). Нині східна трибуна має 110 рядів, західна – 100, а бічні і кутові майже вдвічі менші. Названий на честь Джеймса Адамса Бівера – губернатора штату (1887–1891), який очолював університет.

БІВЕРХЕД (BEAVERHEAD) – ударний кратер, що сформувався на кордоні штатів Айдахо і Монтана (США) в результаті падіння метеорита (бл. 600 млн років тому) наприкінці протерозою. Удар створив кратер бл. 60 км у діаметрі, вперше виявлений 1990. Ударно перетворені породи досі виявлені тільки на зовнішній частині центрального підняття.

БІГ – один зі способів пересування людини; головний розділ легкої атлетики. Змагання з бігу – один із найстаріших видів спорту, із затвердженими офіційно правилами змагань, що було включено до програми найперших олімпійських ігор сучасності (1896). Бігові види легкої атлетики об'єднують такі дисципліни: спринтерський біг, біг на середні дистанції (в т. ч. з перешкодами), біг на довгі дистанції, бар'єрний біг, бігова естафета і марафонський біг.

БІГ ЕСТАФЕТНИЙ – у легкоатлетичних естафетах беруть участь команди виключно з 4 спортсменів, які здійснюють перехід з етапу на етап фізичним передаванням естафетної палички. До програм чемпіонатів світу, Європи та Олімпійських ігор входять класичні естафети: 4 × 100 м, 4 × 400 м. IAAF також реєструє світові рекорди в естафетах 4 × 200 м, 4 × 800 м, 4 × 1500 м. Існують інші менш популярні види естафет – 4 × 110 м з бар'єрами або 800 + 400 + 200 + 100 м (шведська естафета).

БІГ З ПЕРЕШКОДАМИ – біг на 3000 м з перешкодами, або стипль-чез (*англ.* steeplechase) є середньою дистанцією бігової легкоатлетичної програми. Вимагає від спортсменів витривалості, володіння технікою подолання перешкод і тактичного мислення. Проводиться тільки на літніх стадіонах, олімпійська дисципліна для чоловіків з 1920 і жінок з 2008. Висота закріплених бар'єрів 914 мм (чоловіки) і 762 мм (жінки), довжина ями з водою – 3,66 м, глибина – до 70 см.

БІГ З БАР'ЄРАМИ – сукупність легкоатлетичних олімпійських дисциплін (100 м у жінок, 110 м у чоловіків і 400 м для обох статей), де спортсмени змагаються у спринтерських видах бігу, по ходу долаючи L-подібні (якщо дивитися збоку) бар'єри. Правила подібні до спринтерських, де атлети на дистанції біжать кожен своєю доріжкою, бар'єри розташовані через рівні інтервали, заборонено проносити ногу збоку бар'єра або навмисно збивати його ногою чи рукою.

БІГ МАРАФОНСЬКИЙ – дисципліна легкої атлетики, забіг на дистанцію 42 км 195 м. За легендою, грецький воїн Фідіппід (490 до н. е.) після битви біля Марафона пробіг, не зупиняючись, цю відстань до Афін, крикнув: «Радійте, афіняни, ми перемогли!» і впав мертвим. Найбільші сучасні змагання проводяться на шосе, вони є однією з найважливіших олімпійських дисциплін легкоатлетичної програми у чоловіків (1896) і жінок (1984).

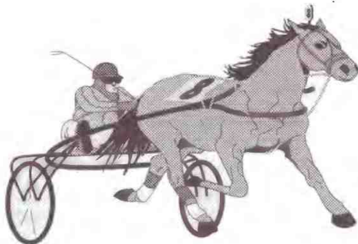
БІГ НА СЕРЕДНІ ДИСТАНЦІЇ – сукупність легкоатлетичних бігових дисциплін, що об'єднує дистанції, довші за спринтерські, але коротші від довгих. У переважній більшості випадків до

середніх дистанцій відносять: 600 м, 800 м, 1000 м, 1500 м, 1 милю, 2000 м, 3000 м, 3000 м з бар'єрами. Найбільш престижними в олімпійській програмі вважаються забіги на 800 м, 1500 м і 3000 м з бар'єрами.

БІГ СПРИНТЕРСЬКИЙ – сукупність легкоатлетичних дисциплін, де спортсмени змагаються у бігу на короткі дистанції («біг на швидкість») стадіоном. Довжина дистанції в спринті становить 30–600 м, а до програми Олімпійських ігор включений гладкий біг на 100, 200 і 400 м у чоловіків і жінок та естафетний біг 4 х 100 і 4 х 400 м у чоловіків і жінок. Перемога на 100 м визначає найшвидших чоловіка і жінку планети, тому ці змагання вважаються найбільш престижними.

БІГ СТАЄРСЬКИЙ – біг на довгі дистанції, є сукупністю легкоатлетичних бігових дисциплін на стадіоні, що об'єднує дистанції 2 милі (3218 м), 5000 м, 10 000 м, 15 000 м, 20 000 м, 25 000 м, 30 000 м і часовий біг. Класичними олімпійськими видами є дистанції 5000 і 10 000 м, змагання на дистанціях понад 10 000 м вкрай рідко відбуваються на стадіоні, а частіше на шосе. За класифікацією IAAF подібні змагання належать до категорії «пробігів» (біг по шосе).

БІГА (*лат.* bi – два і jugum – упряжка) – двоколісна, запряжена двома кіньми бойова антична колісниця з огорожею попереду, за якою розміщувалися візник і воїн. У часи Римської імперії використовувалася римлянами виключно на спортивних змаганнях і в тріумфальних процесіях. В архітектурі бігою називається скульптурне зображення на будівлі або арці колісниці, запряженої парою коней.

Біга

БІГАМІЯ (двоєженство, двошлюбність) – окремий випадок полігінії, одночасне перебування у шлюбі з двома жінками. У деяких країнах заборонене, в той час як в інших є досить поширеним звичаєм.

БІГ-БЕНД (*англ.* big band – великий колектив) – тип оркестру, що спеціалізується на виконанні переважно джазової музики і складається з двох груп – ритмічної (ударні, фортепіано, контрабас, гітара) та мелодичної, або духової, що поділяється на підсекції (труб, тромбонів та саксофонів). З'явився (1920-ті) із зародженням джазу і набув великої популярності (1930–1940-ві) в епоху свінгу. Біг-бенд ніколи не мав зафіксованого інструментального складу, складаючись з 10–17 (іноді більше) виконавців.

БІГГОРН (BIG HORNS) – гірський хребет на півночі штату Вайомінг і півдні Монтани (США), 320-кілометровий відріг Скелястих гір. Утворилися 70 млн років тому і складаються з переважно морських і прибережних осадових гірських порід віком від кембрію до нижньої крейди. Найвищі вершини – Клауд-Пік (4013 м) і Чорний Зуб (3964 м), розташовані на території Біггорнського національного заповідника.

БІГДАЙ ЯКИМ ДМИТРОВИЧ (1855–1909) – український композитор, фольклорист, режисер і статський радник. Юридичну освіту здобув в Одеському університеті. Очолював Катеринодарський музичний аматорський гурток з 1896, що став відділом Російського музичного товариства (1900). Видавав збірки «Пісні кубанських і терських козаків» (1896–1898) для голосу та хору в супроводі фортепіано, опублікувавши 14 випусків (556 пісень). Автор кількох пісень на вірші українських поетів та оперети.

БІГЛЬ (*англ.* beagle) – порода собак малого та середнього розміру (зріст 33–40, вага 8–16 кг), належить до групи гончаків. Походить (1830) порода з Великої Британії, де відбиралися здебільшого для полювання на зайця, кроля та інших дрібних тварин. Мають гострий нюх і сильний інстинкт стеження, що дозволяє залучати для виявлення забороненої до імпорту сільгосппродукції та харчових продуктів по всьому світу. Популярні як свійські тварини.

БІГНАЙ (*лат.* Antidesma bunius) – плодове саламандрове дерево з Азії та Австралії родини Молочайні. Вічнозелене дерево заввишки до 15–30 м зі щільною кроною. Листки

довгасті, темно-зелені, глянцеві, з короткими черешками, завдовжки 10–23 см і завширшки 5–8 см. Плоди – круглі кістянки діаметром 8 мм (зібрані в грона, що звисають парами), усередині – біла м'якоть із безбарвним соком і однією великою кісточкою. Плоди їстівні і використовуються для виготовлення джемів, желе і спиртних напоїв.

БІГУНЕЦЬ – вид орнаментальної цегляної кладки у вигляді пояса, що утворює на поверхні стіни ряд трикутних заглиблень, послідовно звернених вершинами вгору і вниз, для чого ряд цеглин ставиться похило на ребро. Разом із поребриком використовувався ще в давньоруській архітектурі.

БІГУЧИЙ ТАКЕЛАЖ – різновид снастей на судні, що служить для утримування решти снастей, для підйому і збирання вітрил, керування ними тощо. На такий такелаж майже виключно використовуються прядивні троси.

БІДЕРМЕЙЕР (*нім.* Biedermeier) – художній стиль, напрям у німецькому та австрійському мистецтві (архітектурі й дизайні), поширені у 1815–1848. Дістав свою назву за псевдонімом Готліба Бідермейера, який взяв собі німецький поет Людвіг Ейхродт і під яким друкував у журналах епіграми. Є відгалуженням романтизму, що прийшов на зміну ампіру, тому його іноді називають «сумішшю ампіру з романтизмом». Для стилю характерне ретельне зображення інтер'єру, природи і побутових деталей.

БІДНІСТЬ – характеристика економічного становища індивіда або соціальної групи, за якого вони не можуть задовольнити визначене коло мінімальних, необхідних для життя потреб, збереження працездатності тощо. Є відносним поняттям і залежить від загального стандарту рівня життя в даному суспільстві. Перше системне дослідження проблеми бідності провів британець Бенджамін Роунтрі (1860-ті).

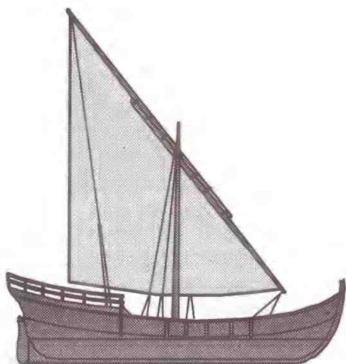
БІДНЯК МИКОЛА ПЕТРОВИЧ (1930–2000) – український художник-символіст, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1995). Під час роботи на полі в Німеччині внаслідок вибуху міни втратив обидві руки (1943). Повернувся в Канаду (1950), де здобув художню освіту. Працював у галузі живопису, графіки, іконопису, книжкової ілюстрації, декоративно-ужиткового мистецтва та ін. Від 1993 жив в Україні, відомі твори: «Ангел над Львовом» (1991), ікона «Чорнобильська Богоматір» (1992).

БІЕМІКС (BMX – BICYCLE MOTO EXTENSION) – спортивний снаряд (вид велосипедів), вперше створений (1960-ті) у Нідерландах. Поширився світом з США для перегонів на земельних трасах, виконання трюків тощо. Характеризується маленькими розмірами коліс (діаметр 16–24 дюймів, найпоширеніший – 20 дюймів, що вважається стандартом для BMX), маленькою міцною рамою, широким кермом, відносно великою вагою (7–15 кг) та легким керуванням і маневреністю.

БІЄНАЛЕ (*іт.* biennale) – подія, що відбувається раз на два роки. Термін застосовується переважно для мистецьких подій (виставок сучасного мистецтва, музичних та кінофестивалів), становлячи зазвичай частину їх назви. Найпопулярнішим у світі є Венеціанське бієнале – міжнародна виставка сучасного мистецтва у Венеції, заснована 1895.

БІЖУТЕРІЯ (*фр.* bijouterie) – прикраси з недорогих матеріалів, у виробництві яких використовуються різноманітні метали і сплави, різні сорти прозорого та кольорового скла, пластмаси, кераміка та ін. За зовнішнім виглядом біжутерія може не поступатися ювелірним виробам із дорогоцінних матеріалів і коштувати набагато нижче, але створена майстрами високої моди або художниками (починаючи з 1950-х), інколи стала цінуватися навіть дорожче виробів з коштовних каменів і металів.

БІЗАНЬ (*нідерл.* bezaan) – нижнє косе вітрило, що ставиться на бізань-щоглі, верхня шкатори-

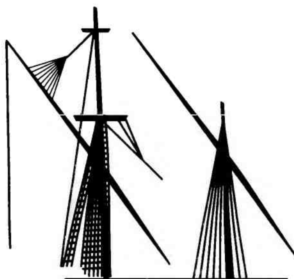

Бізань

на якого шнурується до гафеля, а нижня розтягується по гіку бізань-шкотом. Слово «бізань» додається до назв усіх частин рангоуту, такелажу і вітрил, що кріпляться на бізань-щоглі.

БІЗАНЬ-ЩОГЛА (*нідерл.* bezaansmast) — назва кормової щогли на три- і більше щогловому судні. На трищоглових суднах бізань завжди третя, на багатощоглових — остання, а всі щогли між бізань-щоглою і фок-щоглою називаються грот-щоглами і розрізняються порядковим номером. Кормова щогла на двощогловому судні також може називатися бізань-щоглою, якщо носова значно більша від неї і розташована в середині судна.

Бізань-щогла

БІЗЕ ЖОРЖ (АЛЕКСАНДР-СЕЗАР-ЛЕОПОЛЬД) (ім'я **ЖОРЖ** дане під час хрещення) (1838–1875) — французький композитор, диригент і піаніст епохи романтизму. Освіту здобув у Паризькій консерваторії (1857). Одержав Римську премію, завдяки якій жив в Італії (1858–1860). Блискучий піаніст, відмовився від концертної діяльності заради композиторської творчості. Створив опери: «Шукачі перлин» (1863), «Пертська красуня» (1867), «Нума» (1871), «Джаміле» (1872) та найвідомішу «Кармен» (1875).

БІЗЛІ (BEAZLEY) ДЖОН ДЕВІДСОН (1885–1970) — англійський археолог, дослідник класики. Освіту здобув в оксфордському «Балліол коледж» (1907), був учнем і наставником із класики, професором класичного мистецтва і археології. Спеціалізувався на давньогрецькій кераміці (особливо чорно- і червонофігурній), ставши світовим фахівцем у цій галузі. Адаптував історико-художній метод Джованні Мореллі, щоб визначити стиль окремих майстерень і художників, навіть тих, що не мали автографів.

БІЗОН (*лат.* Bison) — поширений у Північній півкулі рід родини Бикові (Bovidae). Складається з двох видів — бізона європейського, або зубра (Bison bonasus), та бізона американського (Bison bison). Предком бізонів вважається дикий бик з роду Leptobos, що жив у пліоцені. Його попередник був родом з Індії, потім поширився на північ, у широких азіатських степах еволюціонував у степового бізона (Bison priscus) і з Сибіру перекочував у плейстоцені по природному мосту до Північної Америки.

БІЙ ПІД КРУТАМИ (1918) — відбувся (16 січня 1918) на залізничній станції Крути, за 130 км на північний схід від Києва між 300 озброєними київськими студентами (кинутими на захист підступів до Києва) і 4-тисячним загоном більшовицьких солдатів і матросів. У перебігу військових дій бій вирішального значення не мав, але у свідомості багатьох особливого значення набув завдяки героїзму української молоді, яка загинула (до 30 осіб) в нерівному бою біля Крут.

БІККУ-БІТТІ (BIKKU BITTI) — гора і найвища (2267 м) точка Лівії. Розташована на півдні країни, майже на кордоні з Республікою Чад. Є північно-східним відрогом нагір'я Тибесті, головні вершини якого — гора Емі-Куссі (3415 м) і вулкан Тусіде (3265 м) височіють посеред Сахари на території Чаду.

БІКОЛ — народ (до 5 млн осіб) на Філіппінах, мешкає на південному сході острова Лусон (півострів Бікол) і прилеглих островах Масбат та Катандуанес. Мова бікольська (має 10 діалектів), філіппінська гілка західноавстронезійської групи австронезійської сім'ї, писемність на латинській основі. Переважно сповідують католицизм і зберігають пережитки традиційних культів. Основні заняття — ручне рільництво, рибальство, виробництво копри, лісні промисли, ремесла: гончарство, плетіння, торгівля.

БІЛА (*рос.* Белая) — річка в Росії, ліва притока Ками, протікає переважно територією Республіки Башкортостан. Довжина — 1420 км, площа басейну — 141,9 тис. км^2. Бере початок у горах Південного Уралу, в болотах біля гори Іремель. У верхній течії долина вузька, прорізана в кристалічних сланцях і вапняках, а після впадіння притоки Нугуш долина поступово розширюється і поступово перетворюється на

типово рівнинну ріку. Живлення переважно снігове.

БІЛА – річка (права притока Айдару) у Білокуракинському і Старобільському районах Луганської області. Довжина – 59 км, площа басейну – 1015 км^2, починається на південних схилах Середньоруської височини неподалік с. Миколаївка. Долина асиметрична, з крутими правими схилами і пологими лівими, ширина – 2,5–3 км, річище звивисте, завширшки 2–8 м, похил – 0,71 м/км. Живлення переважно снігове, частково пересихає влітку.

БІЛА (БІЛА ЛУГАНЬ) – річка (права притока Лугані) у Перевальському, Лутугинському і Слов'яносербському районах Луганської області. Довжина – 88 км, площа басейну – 755 км^2, починається на північно-західних схилах Донецької височини. Долина асиметрична, ліві схили круті, праві – пологі, завширшки до 2 км, річище звивисте, 2–10 м завширшки, з перекатами, похил – 3,1 м/км. Живлення мішане, переважно снігове (до 60 %) та ґрунтове.

БІЛА ГАРЯЧКА (*лат.* Delirium tremens) – психічне захворювання, що розвивається через тривале зловживання алкоголем. Захворюванню передує пригнічений настрій, розлад сну, а виникненню сприяють інфекційні захворювання, фізичні та психічні травми. Перебіг хвороби зі слуховими й особливо зоровими галюцинаціями у нічний час, руховим збудженням, маренням та безсонням.

БІЛА КРИНИЦЯ – селище міського типу (площа – 1,8 км^2, населення – 1,3 тис. осіб) Радомишльського району Житомирської області України. Розташоване серед поліських лісів на надзаплавній терасі правого берега річки Тетерів (притока Дніпра).

БІЛА КРИНИЦЯ – селище міського типу (площа – 3,1 км^2, населення – 0,9 тис. осіб) Великоолександрівського району Херсонської області України. Засноване (1915), за кілька км від звивистого річища Інгульця, у верхів'ях полого-розложистої балки Муравкіна, в центральній частині Причорноморської низовини, смт з 1958.

БІЛА ЦЕРКВА – місто (площа – 33,7 км^2, населення – 209,1 тис. осіб) обласного підпорядкування Київської області України, центр Білоцерківського району. Магдебурзьке право (1589), міський статус з 1925. Розташована на слабо горбуватих гранітних берегах річки Рось, на краю Київського плато. Була резиденцією коронного гетьмана К. Браницького (XVIII–XIX ст.), серед інших пам'яток зберігся дендропарк «Олександрія» (1798).

БІЛАС МИХАЙЛО ЯКИМОВИЧ (нар. 1924) – український радянський майстер гобелену, модельєр, народний художник України (1955). Освіту здобув у Львівському інституті ужиткової і декоративної майстерності (1959). Працював старшим і головним художником-модельєром будинків моделей у Львові, Харкові й Києві. Автор експозиції давнього періоду (1972) Музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (Коломия). Мешкає в Трускавці, де відкрито музей творів митця (1992).

БІЛАСА МИХАЙЛА МУЗЕЙ ХУДОЖНІЙ – міський художній музей народного художника України в Трускавці Львівської області, є першим прижиттєвим (1992) в Україні. Він розмістився в одному з найкращих особняків курорту, пам'ятці дерев'яної архітектури (XIX ст.) віллі «Гопляна». У 12 залах експонуються текстильні роботи митця: гобелени, килими, верети, ліжники, вишивані серветки, доріжки, подушки, багатопланові сюжетні панно та аплікації, декоративні квіти (понад 150 авторських робіт).

БІЛАТЕРАЛІЗМ – організація міжнародних торговельно-економічних відносин на основі прямих двосторонніх угод, що укладаються безпосередньо між двома країнами. В умовах сучасної світової економіки подібні угоди відіграють обмежену роль у сфері торговельних і валютно-кредитних відносин. Винятком бувають відносини з країнами, що розвиваються і потребують допомоги.

БІЛАТЕРАЛЬНА ПЕРСПЕКТИВА – спосіб зображення предмета на площині (дзеркальність, двобічність), за якого паралельні лінії не збігаються на горизонті, як у прямій перспективі. Вони входять у глибину паралельно, внаслідок чого зображені площини виглядають однаковими (інша назва – паралельна перспектива), майстерно застосовуються в традиційному мистецтві Китаю і Японії.

БІЛАШ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1931–2003) – радянський український композитор, лауреат

Державної премії УРСР ім. Т. Шевченка (1975) народний артист УРСР (1977) і СРСР (1990), Герой України (2001). Освіту здобув у Київській консерваторії (1957). Викладав теорію музики в Київському педагогічному інституті (1950–1961), голова правління Київської організації спілки композиторів України (1976–1994). Автор патріотичних пісень, романсів, балад, опер, оперет, ораторій і музики до кінофільмів.

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКА ФОРТЕЦЯ – Акерманська фортеця (XIII–XVIII ст.), заснована в північній частині високого скелястого мису на західному березі Дністровського лиману в Одеській області України. По її периметру (до 2 км) розташовувалося 35 веж, з'єднаних мурами, заввишки до 7 м і завтовшки 5 м. Основою оборони була 4-баштова цитадель над скелею. Збереглося бл. 20 триярусних (заввишки до 11 м) веж різних конфігурацій, з боку плато фортечні мури оточені обвідним ровом завширшки до 15 м.

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ – місто (площа – 31,3 км^2, населення – 50,3 тис. осіб) обласного підпорядкування Одеської області України, центр Білгород-Дністровського району. Відоме з V ст. до н. е. як давньогрецька Тіра, згодом давньоруський Білгород (X ст.), під владою Туреччини і Румунії – Акерман (1503–1944). Розташоване в центральній частині області, на високому правому вапняковому березі Дністровського лиману Чорного моря.

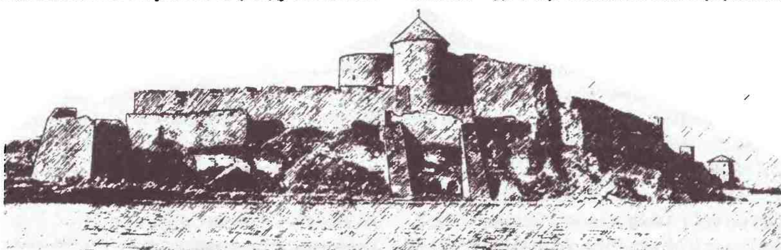
БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – одне із найстарших зібрань Придністров'я, колекція (передусім археологічна) якого заснована (1920-ті) в райцентрі Білгород-Дністровський Одеської області і розміщується у старому одноповерховому особняку. Кількість основного музейного фонду становить до 65 тис. експонатів, а науково-допоміжного фонду – до 15 тис. Працюють 4 відділи: сучасного і дорадянського періодів, етнографії народів півдня Придністров'я, виставковий зал.

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ РАЙОН – район Одеської області, утворений 1957, площа – 1,9 тис. км^2, населення – 60,1 тис. осіб. Межує з Біляївським, Овідіопольським, Татарбунарським, Саратським районами, Республікою Молдова й узбережжям Чорного моря, адміністративний центр – Білгород-Дністровський. Розташований у межах Причорноморської низовини на хвилястій лесовій рівнині, слабо розчленованій долинами річок Алкалія і Хаджидер, що пересихають влітку, та балками.

БІЛЕ МОРЕ – внутрішнє шельфове море Північного Льодовитого океану, у європейській Арктиці між півостровом Кольським та Канін, глибоко врізається в материковий суходіл. Площа акваторії – 90,8 тис. км^2, середня глибина – 67 м (максимальна – 340 м), об'єм води – 4,4 тис. км^3, солоність коливається від 20–26 % (на півдні) до 30–33,8 % (на півночі), приймає річки: Північна Двіна, Онега, Мезень. Температура води дуже низька, море замерзає на півроку (з листопада до травня).

БІЛЕ – селище міського типу (площа – 5 км^2, населення – 6,6 тис. осіб) Лутугинського району Луганської області України. Засноване 1705, смт з 1938, шахтарське містечко, розташоване на берегах річки Біла (притока Лугані), на автотрасі Луганськ – Донецьк.

БІЛЕ – озеро льодовикового походження у Любешівському районі Волинської області України. Розташоване за 2 км від с. Невір, довжина – 3,3 км, ширина – 2,1 км, площа – 7,1 км^2, середня глибина – 2,3 м (максимальна – до 8 м). Живиться атмосферними,

Білгород-Дністровська фортеця

підземними водами і водами річки Прип'ять, з якою з'єднане через озеро Волянське каналом. Дно вкрите шаром сапропелю (запаси – 5,7 млн м^3).

БІЛЕ – заплавне озеро біля смт Білозерки у Білозерському районі Херсонської області України. Довжина – 4 км, ширина – до 2 км, площа – 4,92 км^2, глибина – до 2 м. Розташоване в улоговині овальної форми, з переважно крутими берегами (заввишки до 5 м). Мінералізація води має сезонні коливання (144–450 мг/л). Дно піщане, у центральній частині вкрите шаром чорного мулу.

БІЛЕ – озеро карстового походження у Володимирецькому районі Рівненської області України, неподалік с. Рудки. Довжина – 3 км, ширина – до 3 км, площа – 4,53 км^2, середня глибина – 10 м. Улоговина водойми видовжено-овальної форми з низовинними піщаними берегами (подекуди порослими осокою та очеретом) і пологим дном. Живиться переважно з підземних джерел.

БІЛЕК (BÍLEK) ФРАНТІШЕК (1872–1941) – чеський скульптор і графік, представник модернізму і символізму. Вивчав живопис і скульптуру в художніх академіях Праги і Парижа, після чого відкрив художнє ательє в рідному Хініві. Приєднався до руху «Королівський модерн» (1897), вступив до спілки художників «Бесіда умільців» (1909). Його скульптури сповнені поезії й водночасно є детальним, натуралістичним зображенням об'єкта. Часто створював образи з Біблії (переважно з Нового Завіту).

БІЛЕНЬКА (БІЛА) – річка (ліва притока Айдару) у Воронезькій області Росії та Новопсковському районі Луганської області України. Довжина – 75 км, площа басейну – 1345 км^2, починається на південних схилах Середньоруської височини. Долина асиметрична, з високими, крутими правими схилами та пологими, низькими лівими, ширина – до 2,5 км, річище звивисте, завширшки 2–7 м, похил – 0,92 м/км. Живлення переважно снігове, пересихає у верхній течії влітку.

БІЛЕНЬКЕ – селище міського типу (площа – 2,3 км^2, населення – 9,6 тис. осіб), підпорядковане Краматорській міськраді Донецької області України. Засноване 1697, смт з 1938, фактично є передмістям Краматорська. Розташоване на правому березі річки Біленька (притока Казенного Торця), під високим (60–80 м) стрімким схилом долини, порізаним багатьма ярами.

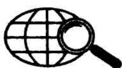
БІЛЕЦЬКА НЕОНІЛА МИКОЛАЇВНА (нар. 1938) – радянська українська актриса, народна артистка УРСР (1978). Освіту здобула у Московському інституті театрального мистецтва (1965). Творчий шлях починала в Драматичному театрі ім. С. Кірова (Маріуполь), потім була запрошена до Донецького українського музично-драматичного театру ім. Артема і продовжила в Київському академічному театрі драми і комедії на лівому березі Дніпра.

БІЛЕЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ (1884–1961) – радянський український літературознавець, академік АН УРСР (1939), заслужений діяч науки УРСР (1941). Освіту здобув у Харківському університеті (1907). Викладав у Харківському, Київському та інших вищих навчальних закладах. Працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР (1939–1941, директор – 1944–1961), віце-президент АН УРСР (1946–1948). Наукові твори з історії української літератури, біографічні нариси.

БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО ПАВЛО ПАВЛОВИЧ (1774–1856) – український письменник, педагог і лексикограф. Освіту здобув у Петербурзькому шляхетному сухопутному кадетському корпусі (1793) і в чині поручика служив у Катеринославському єгерському корпусі (1793–1798). У відставці написав українською мовою 333 байки, 23 казки, 15 балад тощо, а російською – історичний роман «Зиновій Богданъ Хмельницкій». Автор «Словаря малороссийского или юго-восточнорусского языка...» (1838–1843).

БІЛЕЦЬКІВСЬКІ ПЛАВНІ – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (1994, площа – 29,8 км^2), включає острови Зелений, Диньки, Фантазія та плавні біля с. Білецьківка Кременчуцького району Полтавської області України. Презентує заплаву Середнього Дніпра з подібними до типових ландшафтів, що існували до створення дніпровських водосховищ. Крім водної та прибережно-водної рослинності, значні ділянки займають луки, болота і заплавні діброви.

БІЛИЙ ГРИБ, або **БОРОВИК** (*лат.* Boletus edulis) – гриб родини Болетові (Boletaceae). Шапинка

3–20 см (до 50 см) у діаметрі, напівсферична, опукло-розпростерта, червонувато-коричнювата, пори світло-сіруваті, шкірка не знімається. Ніжка завдовжки 4–15 см (до 20 см), у діаметрі 2–6 см, брудно-біла, сірувато-коричнева. Росте по всій Україні у листяних (під дубом, буком, грабом, березою, ліщиною) і хвойних (під сосною, ялиною) лісах, збирають у червні – жовтні.

БІЛИЙ ДВІР – відкритий двір без перекриття, що зазвичай влаштовувався у російській народній селянській садибі; палац (площею 0,12 км^2) у Белграді (Сербія), що є частиною комплексу (до 1,3 км^2) з Королівським палацом і Королівською каплицею Святого апостола Андрія Первозваного. Побудований (1936) в палладіанському стилі для королівської сім'ї, а після Другої світової війни був однією з резиденцій Йосипа Тіто і Слободана Мілошевича.

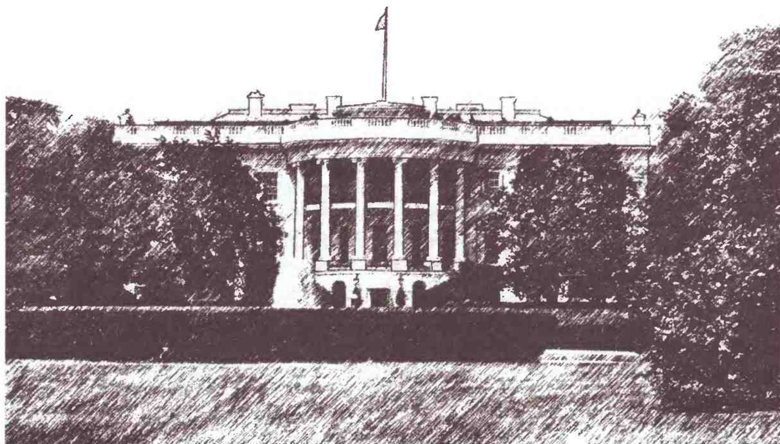
БІЛИЙ ДІМ (WHITE HOUSE) – резиденція президента США у Вашингтоні, маєток у неокласичному стилі (архітектор Джеймс Хобан), збудований рабами (1792–1800) і спочатку названий «Президентський палац». Офіційну назву «Білий дім» започаткував Теодор Рузвельт (1901). Білий дім має площу 5100 м^2, тенісний корт, боулінг, кінотеатр, бігову доріжку та басейн. Приймає до 5 тис. відвідувачів щоденно.

БІЛИЙ ДМИТРО ДМИТРОВИЧ (нар. 1967) – український письменник, історик. Майор міліції у відставці, дослідник Кубані, доктор історичних наук (2010), викладає в Донецькому інституті внутрішніх справ. Автор науково-популярної розвідки «Малиновий Клин» (1994), створеної за матеріалами кандидатської дисертації, романів «Басаврюк XX» (2002), «Заложна душа» (2002), «Чорне крило» (2004), «Козацький оберіг» (2005), «Шлях Срібного Яструба» (2007).

БІЛИЙ КАМІНЬ – різновид світло-сірого вапняку, який досить широко використовувався зодчими Київської Русі, а в архітектурі Московії (XVI–XVII ст.) включався у червоно-цегляне мурування стін для досягнення декоративно-живописних ефектів.

БІЛИЙ КОЛОДЯЗЬ – селище міського типу (площа – 15,6 км^2, населення – 4,1 тис. осіб) Вовчанського району Харківської області України. Засноване (1760) на південно-західних схилах Середньоруської височини на вододільному плато межиріччя Вовчої і Великого Бурлука, у верхів'ї глибокої і розгалуженої балки Білий Яр (з перевищенням висот до 40 м), смт з 1938.

БІЛИЙ СИДІР ГНАТОВИЧ (1716–1788) – запорозький старшина, кошовий отаман Чорноморського козацького війська, командувач Чорноморської козачої флотилії. У молоді роки навчався у Києво-Могилянській академії, після чого подався на Січ. Вступив до запо-

Білий дім

розького товариства юнаком, навчався в січовій школі старшин. З початком російсько-турецької війни (1787–1791) прислужився до створення Чорноморської козацької флотилії, яка блокувала гирло Дніпра та Очаків від турецьких легких човнів.

БІЛИЙ СЛОН (*пол.* Biały Słoń) – колишня польська астрономічна і метеорологічна станція, побудована Варшавським університетом на горі Піп Іван (Верховинський район Івано-Франківської області України). Це найвище розташована споруда в Україні, у якій постійно жили і працювали люди (2028 м), що діяла (1938–1941), а нині використовується творчими особистостями для пленерів і романтичного місцеперебування.

БІЛИЙ ТАВЕРНЬЄ – знаменитий алмаз вагою 250 каратів (50 г), добутий у XVI ст. і названий на честь Жана-Батиста Тавернье (1605–1689) – французького купця, який контролював європейську торгівлю діамантами з Індією. Камінь після ограновування набув плоскої довгатої форми («таблиця»), але пізніше був розколотий, а найбільший уламок названий «Морем світла» («Дар'я-і-Нур»).

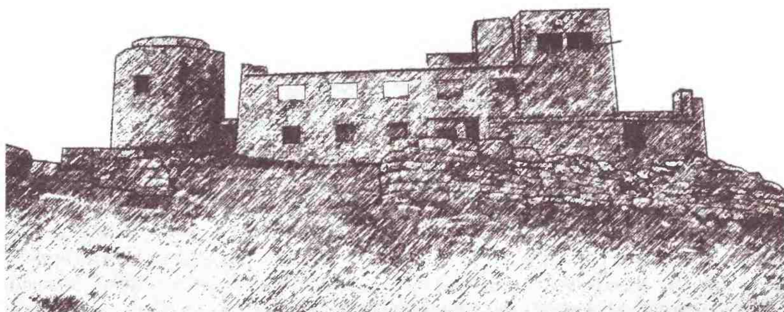
БІЛИК ІВАН АРХИПОВИЧ (1910–1999) – український радянський художник-кераміст, старійшина майстрів гончарної справи смт Опішня Полтавської області (Україна), лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (1999). Протягом життя створив безліч різноманітного орнаментованого посуду, декоративних тарелів, ваз із наліпним орнаментом, куманців, зооморфних скульптур, віддаючи перевагу левам, баранам, бикам і коникам.

БІЛИК ІВАН ІВАНОВИЧ (нар. 1930) – радянський український письменник-романіст, перекладач, лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка (1991). Освіту здобув у Київському університеті (1961). Працював у редакціях газет і журналів. Автор романів: «Яр» (1958), «Танго» (1968), «Меч Арея» (1972), «День народження Золотої рибки» (1977), «Земля Королеви Мод» (1982), «Похорон богів» (1986), «Золотий Ра» (1989), трилогії «Скіфи» (1989–1993).

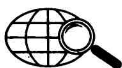
БІЛИК ІРИНА МИКОЛАЇВНА (нар. 1970) – українська естрадна співачка, народна артистка України (2008). Освіту здобула в Київському університеті культури і мистецтв. Професійну кар'єру на естраді розпочала (1990), створивши з музикантами групи «Аякс» гурт «Цей дощ надовго». Здійснила три великих концертних тури Україною (1995–1998), записала 10 студійних альбомів пісень (1990–2008), виступала з сольними програмами на найпрестижніших майданах України.

БІЛИКИ – селище міського типу (площа – 14,9 км², населення – 5,3 тис. осіб) Кобеляцького району Полтавської області України. Засноване (1620–1640-ві) на високому пагорбі правого берега Ворскли (притока Дніпра), порізаному численними ярами, у межах Придніпровської низовини, смт з 1957.

БІЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ (1883–1921) – старший лейтенант Військово-морського флоту УНР. Освіту здобув у Полтавській класичній гімназії і Лазаревському інституті східних мов у Москві. Служив на суднах Балтійського флоту і зробив стрімку кар'єру на Чорномор-

Білий Слон

ському флоті, після повернення в Україну – начальник дивізії морської піхоти (1919), міністр внутрішніх справ УНР (1920), член штабу Української повстанської армії (1921), покінчив життя самогубством, щоб не потрапити в полон.

БІЛИЦЬКЕ – місто (площа – 2,7 км², населення – 8,9 тис. осіб) районного значення, підпорядковане Добропільській міськраді Донецької області України. Засноване переселенцями з Росії (1909) на горбкуватій рівнині (перевищення висот до 10 м) у долині річки Водяна (притока Бика), статус міста з 1966. У повоєнні роки поселення перетворилося на шахтарське містечко – розпочато будівництво вугільної копальні (1951).

БІЛІ ВІРШІ – нерimовані вірші, які в усьому іншому (розмір, ритм, чергування наголошених і неналоголошених закінчень тощо) мало чим відрізняються від римованих. Уперше з'явилися в Італії (XVI ст.), розвиток білого вірша пов'язаний з прагненням наблизити віршовану мову до розмовної. Найбільшого розвитку білий вірш досяг у драматургічних жанрах, де п'ятистопний ямб, позбавлений рими, набуває гнучкої та природної інтонації.

БІЛІ НОЧІ – явище природи, характерне для районів поблизу полярних кіл (з зовнішнього боку), коли Сонце ненадовго заходить за обрій, і спостерігається в період сонцестояння (у Північній півкулі – в червні, у Південній – у грудні). Протягом білої ночі тривають сутінки, а освітленість небосхилу близька до вечірньої.

БІЛІ ХОРВАТИ – слов'янське плем'я, що жило (VI–X ст.) на півдні Польщі, усієї Чехії, Галичини і в північній частині Карпатських гір у верхній і середній течії Дністра. Білими називали хорватів, які не прийняли християнства. Уперше вони згадуються за часів правління Савромата II (175–211) – господаря Танаїса (міста в гирлі Дону), а востаннє – в літописі Нестора про похід Володимира I (993). Білі хорвати займалися хліборобством, скотарством, бджільництвом, воювали з сусідами.

БІЛІБІН ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1901–1952) – російський радянський геолог, лауреат Сталінської премії (1946), член-кореспондент АН СРСР (1946). Освіту здобув у Смоленському політехнічному і Ленінградському гірському інститутах (1926). Геолог тресту «Алданзолото» (1926–1928), начальник Першої Колимської експедиції (1928), що відкрила Північно-Східний золотоносний регіон. Праці з металогенії та умов утворення розсипних родовищ золота.

БІЛІМБІ (*лат.* Averrhoa bilimbi) – рослина родини Кисличні, що походить із Малайзії та культивується в теплих країнах Азії, Америки й Африки заради плодів. Привабливе листопадне дерево заввишки 5–10 м з коротким стовбуром, зі складним листям 30–60 см завдовжки. Плоди еліптичні (4–10 см завдовжки) з п'ятьма ребрами, що ростуть гронами. Стиглі плоди додаються в карі, використовуються для виготовлення прохолодних напоїв і маринадів, а листя застосовується в медицині.

БІЛІРУБІН (*лат.* bilis – жовч і ruber – червоний) – один із проміжних продуктів розпаду гемоглобіну, що відбувається в макрофагах селезінки, печінки і кістковому мозку (приблизно 80 %). Надмірний уміст білірубіну в крові буває через захворювання з посиленим руйнуванням еритроцитів або порушенням видільної функції печінки. Міститься в невеликих кількостях у плазмі крові хребетних тварин і людини (концентрація у здорової людини становить 0,5–1,4 мг або 5–25 мкмоль/л).

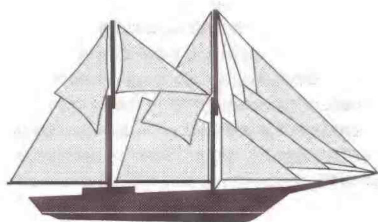
БІЛКА УРОЧИЩЕ – ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення (1981) неподалік с. Панка Сторожинецького району Чернівецької області України. На площі 0,06 км² охороняється фрагмент заплавної луки в долині річки Білка з поодинокими деревами дуба звичайного, де знайдено понад 20 видів рідкісних рослин: рябчик шаховий, білоцвіт весняний, підсніжник білосніжний, шафран Гейфелів, цибуля ведмежа, баранець звичайний та ін.

БІЛКУН МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ (1928–1995) – радянський український письменник. Освіту здобув у Вінницькому медичному інституті (1957). Друкувався з 1952, працював заступником відповідального редактора журналу «Перець», заступником головного редактора видавництва «Радянський письменник». Перші книжки – збірки гуморесок «Старий

друг» та нарисів «Золоті руки» (1955). Окремі видання: «Сузір'я блакитного верблюда: фантастичні гуморески» (1965), «Декамерон Самуїла Окса» (1966), «Годованці Сонця» (1968).

БІЛЛ МАСТЕРТОН ТРОФІ (BILL MASTERTON MEMORIAL TROPHY) – щорічна почесна нагорода хокеїстові Національної хокейної ліги за високу майстерність і вірність хокею за підсумками регулярного чемпіонату. Нагороду засновано Асоціацією журналістів (1968) на честь гравця «Міннесота Норт Старз» Вільяма Мастертона, що передчасно помер через травму голови. Разом із призом переможець отримує чек на 2,5 тис. доларів, який від його імені направляється в благодійний фонд.

БІЛЛАНДЕР (*нідерл.* поруч і земля) – тип двощоглового торговельного вітрильного судна, що до кінця XVIII ст. використовувався виключно в Нідерландах. Форма його грота відрізнялася від інших двощоглових суден і була близька до форми бізані XVII ст.

Білландер

БІЛЛЬ (*англ.* bill – рукопис, грамота) – законопроект (у Великобританії та ін. англомовних країнах), який вноситься в законодавчий орган. Поділяються на публічні (public, законопроекти з питань загального законодавства та державного управління) та приватні (private, проект постанови парламенту для вирішення спорів про право між приватними особами, компаніями та місцевими органами). Білль, ухвалений парламентом, називається актом або статутом (у Великій Британії).

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА (*англ.* Bill of Rights) – неофіційна назва перших десяти поправок до Конституції США, які закріплюють основні права і свободи людини та громадянина. Запропоновані Джеймсом Медісоном (25 вересня 1789) на засіданні Конгресу США першого скликання і набули чинності 15 грудня 1791. Уперше на загальнодержавному рівні було визначено правовий статус громадянина США, окреслено сфери федерального контролю за дотриманням цивільних прав і свобод.

БІЛОБЕРЕЖЖЯ СВЯТОСЛАВА – національний природний парк (2009) на території Очаківського та Березанського районів Миколаївської області України. Створений задля збереження, відтворення і раціонального використання природних комплексів степової зони на площі 352,23 км² (в т. ч. 250 км² акваторій Дніпро-Бузького лиману, Ягорлицької затоки навколо Кінбурнського півострова).

БІЛОБРОВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (нар. 1943) – радянський і український фахівець з металургійного та прокатного обладнання, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002), Герой України (2004). Освіту здобув у Донецькому технічному університеті. Головний конструктор відділу прокатного обладнання закритого акціонерного товариства «Новокраматорський машинобудівний завод» (Краматорськ, Донецька область).

БІЛОВЕЗЬКА ПУЩА – державне заповідно-мисливське господарство на південному заході Білорусі (в межах Гродненської і Брестської областей) та на території Польщі, розташоване на вододілі річок Бугу, Німану і Прип'яті. Загальна площа – 767 км², з яких 720 км² – у Білорусі, а 47 км² – у Польщі. Незаймані ліси становлять до 80 % території Біловезької пущі Білорусії. Назва походить від збудованої в цих місцях Білої вежі (XIII ст.). Біловезьку пущу включено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (1992).

БІЛОВЕЗЬКА УГОДА (1991) – документ, підписаний (7–8 грудня 1991) президентами Російської Федерації Борисом Єльциним, України Леонідом Кравчуком та головою Верховної Ради Республіки Білорусь Станіславом Шушкевичем у Біловезькій пущі Брестської області (Білорусь), яким оголошено розпуск Союзу РСР і створення Співдружності Незалежних Держав. Окрему угоду укладено щодо здійснення єдиного контролю над наявною в державах ядерною зброєю.

БІЛОВОДСЬК – селище міського типу (площа – 16,2 км², населення – 8,3 тис. осіб) Луганської області України, центр Біловодського району. Виникло 1686 на берегах річки Деркул (ліва притока Сіверського Дінця), смт з 1957. Поверхня переважно рівнинна, але порізана ярами і балками, в яких відшаровується біла крейда, що і визначила назву поселення.

БІЛОВОДСЬКИЙ – гідрологічний заказник загальнодержавного значення (1980) біля сіл Бобрик та Перепонівка Роменського району Сумської області України. На площі 12 км² охороняються природні комплекси заплави річки Сула, типові для Лівобережного лісостепу, де в рослинному покриві переважають очеретяні та осокові болотні угруповання, та менші ділянки лучної, лісової, чагарникової, водної і прибережно-водної рослинності.

БІЛОВОДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – заснований (1967) як історичний, теперішній статус з 1990, розташований у райцентрі Біловодськ Луганської області в колишній конторі райспоживспілки (1954). У фондах музею понад 5,6 тис. одиниць зберігання, 1,8 тис. з яких експонується в залах «Природа», «Екологія», «Археологія», «Етнографія», «Громадянська війна», «Велика Вітчизняна війна» та у виставковому залі.

БІЛОВОДСЬКИЙ РАЙОН – район на північному сході Луганської області, утворений 1923, площа – 1,6 тис. км², населення – 24,9 тис. осіб (у т. ч. міське – 8,3 тис. осіб). Межує зі Станично-Луганським, Новоайдарським, Старобільським, Марківським і Міловським районами та Ростовською областю Росії, адміністративний центр – Біловодськ. Розташований на хвилястій лесовій рівнині, порізаній долинами річок (Деркул, Євсуг, Бишкінь і Комишна), балками та ярами, на відрогах Середньоруської височини (до 223 м).

БІЛОГІРСЬК – місто (площа – 5,4 км², населення – 18,2 тис. осіб) АР Крим, центр Білогірського району. Засноване (XV ст.) біля східного краю Внутрішнього пасма Кримських гір, попередня назва – Карасубазар до 1944, центр району (1921), міський статус з 1926. Розташований у долині річки Біюк-Карасу (притока Салгиру) з перевищенням відносних висот до 20 м.

БІЛОГІРСЬКИЙ РАЙОН – район у центральній передгірній частині АР Крим, утворений 1921, площа – 1,9 тис. км², населення – 63,9 тис. осіб (у т. ч. міське – 25,2 тис. осіб). Межує з Сімферопольським, Красногвардійським, Нижньогірським, Совєтським і Кіровським районами та Алуштинською і Судацькою міськрадами, адміністративний центр – Білогірськ. Терени району захоплюють частину Головного пасма Кримських гір, передгір'я та передгірні рівнини, завдяки чому перевищення відносних висот сягає 1000 м.

БІЛОГІРСЬКИЙ РАЙОН – район на північному заході Хмельницької області, утворений 1923, площа – 0,8 тис. км², населення – 28,4 тис. осіб (у т. ч. міське – 7,5 тис. осіб). Межує з Ізяславським, Теофіпольським, Шумським, Ланівським та Острозьким районами, адміністративний центр – Білогір'я. Розташований на рівнинній поверхні північної частини Подільської височини, місцями слабохвилястій, розчленованій річковими долинами Горині та її притоками Полтвою, Вілією, Калинівкою і балками.

БІЛОГІР'Я – селище міського типу (площа – 4,1 км², населення – 5,5 тис. осіб) на північному заході Хмельницької області України, центр Білогірського району. Уперше згадується 1441, магдебурзьке право (1583), попередня назва завдяки переселенцям з Польщі – Ляхівці (1441–1946), смт з 1960. Розташоване на лівому горбистому і порізаному балками березі річки Горинь (притока Прип'яті).

БІЛОГОРІВКА – селище міського типу (площа – 3,3 км², населення – 1 тис. осіб) Попаснянського району Луганської області України. Заснована 1785, смт з 1958 у зв'язку з початком розробки нового крейдяного кар'єру Лисичанського содового заводу. Розташована у великій розлогій балці, що за 3 км впадає в долину річки Сіверський Донець. Поверхня розчленована ярами та ускладнена кар'єрами і відвалами.

БІЛОДІД ІВАН КОСТЯНТИНОВИЧ (1906–1981) – радянський український мовознавець, педагог, академік АН УРСР (1957) і АН СРСР (1972), заслужений діяч науки УРСР (1966), лауреат Державних премій УРСР ім. Т. Шевченка (1971) та СРСР (1983, посмертно). Освіту здобув у Харківському університеті (1932). Міністр освіти УРСР (1957–1962), директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН

УРСР (1961–1981), віце-президент АН УРСР (1962–1978). Автор понад 400 наукових праць з мовознавства.

БІЛОЗЕРКА – селище міського типу (площа – 6,9 км², населення – 9,8 тис. осіб) Херсонської області України, центр Білозерського району. Виникло (1780) як маєток генерала І. Ганнібала, попередні назви (Іванівка і Скадовка) на честь хазяїв маєтку, смт з 1954. Розташоване на західному березі великого дніпровського заплавного озера Біле, на 1-й надзаплавній терасі Дніпра.

БІЛОЗЕРСЬКЕ – місто (площа – 2,5 км², населення – 16,4 тис. осіб), підпорядковане Добропільській міськраді Донецької області України. Засноване як шахтарський хутір (1913), міський статус з 1966 у зв'язку з будівництвом нових вугільних копалень. Розташоване на вододільній слабо горбкуватій поверхні західних відрогів Донецького кряжа, з перевищенням висот до 20 м.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУДНИЙ РАЙОН – розташований у Запорізькій області, на південному схилі Українського щита, простягається в субмеридіональному напрямку на 65 км, ширина – 5–20 км, площа – 360 км². У його геологічній будові беруть участь метаморфізовані осадово-вулканогенні породи архею, які містять пласти залізистих кварцитів (потужність – 60–250 м), що простежуються по простяганню на кілька кілометрів. Розвідані запаси залізних руд становлять 0,7 млрд т, з умістом заліза 60,6 %.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ ЛИМАН – заплавне озеро в Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області України. Довжина – 6,2 км, ширина – до 3,2 км, площа – 15,6 км², глибина – до 3 м. Розташоване у зниженні надзаплавної тераси лівого берега Дніпра, у гирлі річки Білозерка, що утворилося після наповнення Каховського водосховища. Береги низькі, пологі, подекуди заболочені, водний режим лиману регулюється водосховищем, від якого лиман відокремлений греблею.

БІЛОЗЕРСЬКИЙ РАЙОН – район на заході Херсонської області, утворений 1939, площа – 1,7 тис. км², населення 67,5 тис. осіб (у т. ч. міське – 9,8 тис. осіб). Межує з Цюрюпинським, Голопристанським, Миколаївським і Снігурівським районами та узбережжям Дніпровського лиману Чорного моря, адміністративний центр – Білозерка. Розташований у межах Причорноморської низовини, рельєф рівнинний з численними подами і значними пригирловими частинами річкових долин Дніпра та Інгульця.

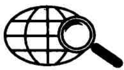
БІЛОЗІР ІГОР ЙОСИПОВИЧ (1955–2000) – український радянський композитор і виконавець, народний артист України (1997). Навчався в Львівській консерваторії, стажувався у США та Канаді. Керівник вокально-інструментальних ансамблів «Ритми Карпат» (1977–1979) Львівського автобусного заводу і «Ватра» Львівської філармонії (1979–2000), солісткою якої була (1979–1994) дружина Оксана Білозір. Автор естрадних пісень, інструментальних та оркестрових композицій, музики для театральних вистав.

БІЛОЗІР ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА (нар. 1957) – радянська українська співачка і політичний діяч, народна артистка України (1994). Освіту здобула у Львівській консерваторії (1981) і Дипломатичній академії України (1999). Виконавиця радянських патріотичних і українських ліричних пісень, солістка ансамблів «Ватра» (1979–1994) і «Оксана» з 1994, депутат Верховної Ради України з 2002, міністр культури і мистецтв і туризму (2005).

БІЛОЗІРСЬКЕ УРОЧИЩЕ – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (2002) у Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області України. На площі 3,9 км² охороняються добре збережені у природному стані мальовничі ландшафти, де ростуть ковила волосиста та Лессінга, тюльпан гранітний, водяться махаон, дибка степова, сколія-гігант та ін. рідкісні види.

БІЛОКІНЬ НАДІЯ АВРАМІВНА (1893–1981) – українська радянська майстриня народно-декоративного розпису, майстер народного мистецтва УРСР (1936). Класик петриківського живопису, що створювала традиційні орнаментні рослинні композиції. Основні твори: «Колодязь у садку» (1929), «Засватана дівчина» (1931), «Дві молодиці» (1935), «Роман та Оксана» (1961), «Весільний поїзд» (1979) та декоративні рушники на цигарковому папері (1968).

БІЛОКОНЬ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1950–2009) – радянський український архітектор, лауреат

Державної премії України (1994, 2003), народний архітектор України (2006). Освіту здобув у Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті (1972). Автор проектів спортивного комплексу Київського педагогічного інституту (1984), Навчально-бібліотечного комплексу Київського автодорожнього інституту (1987), «Генеральної схеми планування території України» (2000–2002) та ін.

БІЛОКРІВ'Я (ЛЕЙКЕМІЯ) – онкологічне захворювання клітин крові (основною ознакою якої є велика пропорція лейкоцитів), що уражає кістковий мозок та ін. кровотворні органи. Клітини, які дегенерували і втратили захисні функції нормальних лейкоцитів, знищують здорові клітини, що робить хворого беззахисним перед будь-якою інфекцією. Лікування здійснюється за допомогою опромінення і цитотоксичних препаратів для придушення розмноження клітин або трансплантацією кісткового мозку.

БІЛОКУР ІВАН ГРИГОРОВИЧ (1934–1999) – радянський український скульптор. Освіту здобув у Київському художньому інституті (1960). Автор скульптурних творів «Ярослав Галан» (1960), «Повернувся» (1969), «Студент», «В концтаборі» (1967), «Робітник» (1968), «На блакитних просторах» (1969), пам'ятників Катерині Білокур (1985), Тарасу Шевченку (1971), Богдану Хмельницькому (1995) та ін.

БІЛОКУР КАТЕРИНА ВАСИЛІВНА (1900–1961) – радянська українська майстриня декоративного живопису, представниця «наївного мистецтва». Найвідоміші твори: «Декоративні квіти» (1945), «Привіт врожаю» (1946), «Колгоспне поле» (1949), «Квіти і берізка ввечері» (1950), «Кавун, морква, квіти» (1951), «Хата в Богданівці» (1955), «Жоржини» (1957), «Півонії» (1958), «Квіти і виноград» (1958), «Натюрморт із колосками і глечиком» (1959). У її хаті в Богданівці Київської області створено (1977) музей-садибу.

БІЛОКУРАКИНЕ – селище міського типу (площа – 134,2 км^2, населення – 7 тис. осіб) Луганської області України, центр Білокуракинського району. Засноване (1700) на землях Дикого Поля, жалуваних царем Петром І князеві Б. Куракіну, смт з 1957. Розташоване переважно на лівому березі широкої долини річки Біла (права притока Айдару). Високі (до 50–60 м) корінні крейдяні її береги рясно порізані ярами.

БІЛОКУРАКИНСЬКИЙ РАЙОН – район на півночі Луганської області, утворений 1923, площа – 1,4 тис. км^2, населення – 20,4 тис. осіб (у т. ч. міське – 8 тис. осіб). Межує з Новопсковським, Старобільським, Сватівським, Троїцьким районами і Бєлгородською областю Росії, адміністративний центр – Білокуракине. Розташований на південно-західних відрогах Середньоруської височини, поверхня – хвиляста лесова рівнина, розчленована долинами річок (Біла, Лізна та ін.), ярами і балками.

БІЛОЛУЦЬК – селище міського типу (площа – 17,2 км^2, населення – 4,1 тис. осіб) Новопсковського району Луганської області України. Засноване (1645) переселенцями з Правобережної України, під час придушення Булавінського повстання (1708) спалене, новими поселенцями (1732) стали острогозькі козаки, смт з 1960. Розташоване на правому березі річки Айдар при впадінні в неї річки Біла.

БІЛОМОРСЬКО-БАЛТІЙСЬКИЙ КАНАЛ (БІЛОМОРКАНАЛ) – канал, що з'єднує Біле море з Онезьким озером та має вихід у Балтійське море і до Волго-Балтійського водного шляху. Загальна довжина – 227 км, побудований за рекордно короткий термін (1931–1933) переважно ув'язненими (понад 120 тис. осіб). Споруди каналу включають 128 об'єктів: 19 шлюзів (13 двокамерних і 6 однокамерних), 15 гребель, 19 водоспусків, 49 дамб, 33 штучні канали, 5 гідроелектростанцій та ін.

БІЛОНОГ ЮРІЙ ГРИГОРОВИЧ (нар. 1974) – український легкоатлет (штовхання ядра), заслужений майстер спорту України (2004). Чемпіон Європи (2002), бронзовий медаліст чемпіонату світу (2003), олімпійський чемпіон (2004), виборов золоту медаль у надзвичайно символічному місті – змагання відбувалися на стародавньому стадіоні афінської Олімпії. Найкращий результат у кар'єрі – 21 м 81 см. Мешкає і працює в Одесі.

БІЛООЗЕРСЬКИЙ – національний природний парк (2009) на території Переяслав-Хмельницького району Київської області та Канівського району Черкаської області України. Створено на площі 70,14 км^2 з метою управ-

ління збереженням, відтворенням і рекреаційним використанням типових та унікальних природних комплексів, що мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення.

БІЛОПІЛЛЯ – місто (площа – 23,7 км², населення – 17 тис. осіб) Сумської області України, центр Білопільського району. Засноване як місто (1672) на стародавньому городищі Вир, що згадувалося у «Повчанні» Володимира Мономаха (1096). Розташоване на рівнинній поверхні по берегах річки Вир у місці, де вона приймає праву притоку річки Крига.

БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН – район у центральній частині Сумської області, утворений 1926, площа – 1,5 тис. км², населення – 54,4 тис. осіб (у т. ч. міське – 31,6 тис. осіб). Межує з Сумським, Лебединським, Недригайлівським, Буринським, Путивльським районами і Курською областю Росії, адміністративний центр – Білопілля. Розташований на відрогах Середньоруської височини, на хвилястій лесовій рівнині, розчленованій долинами річок (Сейм, Вир, Крига, Сула), ярами і балками.

БІЛОРІЧЕНСЬКИЙ – селище міського типу (площа – 1,7 км², населення – 3,5 тис. осіб) Лутугинського району Луганської області України. Засноване (1790-ті) як село Біленьке, з будівництвом першої копальні – селище шахти «Білоріченська» (1900-ті), після закладання нових копалень – Білоріченський (1951), смт з 1957. Розташоване на горбкуватій поверхні межиріччя Білої і Вільхівки.

БІЛОРУСИ – східнослов'янський народ (до 10 млн осіб), який мешкає переважно в сучасній Білорусі, прикордонних районах Росії, Польщі та України та деяких ін. країнах. Основу білоруського етносу становлять східнослов'янські племена кривичів, дреговичів, радимичів і древлян. Етнічна спільнота утворилася у XIV–XV ст., назва походить від топоніма Біла Русь. Віруючі переважно православні, католиків – до 15 %. Розмовляють білоруською мовою слов'янської групи індоєвропейської сім'ї, писемність кирилична.

БІЛОРУСЬ (РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ) – держава у Східній Європі, що межує з Польщею, Литвою, Латвією, Росією та Україною. Площа – 207 600 км², населення – 9,7 млн осіб, столиця – Мінськ, устрій – президентська республіка, офіційні мови – російська і білоруська, грошова одиниця – білоруський рубль. Здобула незалежність 1991, а раніше існувала як Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (1919–1991). Територія переважно рівнинна, основні річки – Дніпро, Західна Двіна, Німан, Західний Буг.

БІЛОРУСЬКА МОВА – одна з трьох східнослов'янських мов, що поширена в Білорусі, де є державною мовою (разом із російською). Загальна кількість носіїв мови сягає 9 млн осіб, належить до індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов. Генеалогічно найбільш спорідненою з нею є українська і російська, південні білоруські діалекти надзвичайно схожі за лексикою з поліською говіркою української мови. Поширені два варіанти (офіційна і класична) білоруської мови.

БІЛОРУСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ І БАЛЕТУ – єдиний оперний і найбільший театр у Республіці Білорусь – головна музична та театральна сцена країни. Розташований у Мінську у величному будинку, оточеному мальовничим парком, є зразком радянського довоєнного конструктивізму (архітектори І. Лангбард і Г. Лавров). Крім оперної та балетної труп, у театрі є симфонічний оркестр (найстаріший у країні), хор, дитячий музичний театр-студія, творчий колектив «Білоруська капела».

БІЛОРУСЬКИЙ РУБЛЬ (РУБЕЛЬ) – грошова одиниця Республіки Білорусь, за міжнародним позначенням BYR, 1 білоруський рубль формально ділiться на 100 копійок, але після деномінації (2000) в обігу перебувають купюри вартістю 10, 20, 50, 100, 500, 1000, 5000, 10 000, 20 000, 50 000, 100 000 рублів. У народі білоруський рубль часто називають «зайчик», оскільки саме ця тварина була зображена на банкноті 1 рубль (1992).

БІЛОРУСЬКИЙ ТЕАТР ІМ. ЯКУБА КОЛАСА – національний академічний драматичний театр у Вітебську (Білорусь), що називається ім'ям класика білоруської літератури. Розміщується у спеціально зведеній (1958) будівлі (архітектори А. Максимов та І. Рискіна) в давньогрецькому стилі, триярусний зал із партером і двома балконами вміщує 758 глядачів. Драматичний театр у Вітебську відкрито (1926) на базі білоруської драматичної

студії, що існувала (1921–1926) при МХАТ ім. М. Горького.

БІЛОРУСЬКИЙ ТЕАТР ІМ. ЯНКИ КУПАЛИ – національний академічний драматичний театр в центрі Мінська, найстаріший театр країни, називається ім'ям класика білоруської літератури. Розташований у будівлі губернського театру, спорудженій (1888–1890) за проектом архітекторів К. Козловського і К. Введенського, місткість залу – 522 глядачі. За радянської влади урочисте відкриття Білоруського державного театру відбулося 14 вересня 1920 у приміщенні Мінського міського театру.

БІЛОСАРАЙСЬКА КОСА – ландшафтний заказник загальнодержавного значення (1980) в Першотравневому районі Донецької області України. У центральній і західній частинах коси на площі 6,16 км² (4,16 км² суходолу і 2 км² акваторії Азовського моря) охороняються угруповання галофітних лук, солончакових боліт, солончаків, водно-болотних, водних, псамофітних степових (всього 217 видів) вищих рослин і багата орнітофауна.

БІЛОСКУРСЬКИЙ ОСИП МИКОЛАЙОВИЧ (1883–1943) – український майстер художньої кераміки. Виконав керамічне обличкування для будинків товариств «Дністер», «Академічна громада», залізничного вокзалу у Львові, також працював у Миргороді, Черкасах та Алма-Аті. Автор мистецьких полумисків, ваз, різноманітних архітектурно-декоративних вставок і підручника «Керамічна технологія».

БІЛОСТОЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ ЮХИМОВИЧ (1921–1993) – радянський український скульптор, народний художник УРСР (1974). Освіту здобув у Київському художньому інституті (1952). Автор композицій, присвячених видатним діячам України, портретів митців, робітників, воїнів. Разом з Оксаною Супрун створив низку пам'ятників, серед яких Іванові Франку в Києві (1956), Тарасові Шевченку в Одесі (1966), героям Визвольної війни у Жовтих Водах (1991) тощо.

БІЛОСТОЦЬКИЙ ЮХИМ ІСАЙОВИЧ (1893–1961) – радянський український скульптор. Освіту здобув в Одеському художньому училищі (1920). Автор портретів «Марія Заньковецька» (1936), «Партизанка Коваленко» (1945), «Б. Хмельницький» (1954), «М. Фрунзе» (1955), «А. Макаренко» (1957) та пам'ятників «В. І. Ленін та Й. В. Сталін в Горках» (1937), А. Іманов, Кустанай (1943), Г. Котовський, Умань (1959) тощо.

БІЛОУС АНАТОЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (нар. 1938) – радянський український письменник, публіцист, літературознавець. Працював слюсарем, інженером-механіком, боцманом (1956–1978). Освіту здобув у Літературному інституті в Москві (1978). Працював кореспондентом і редактором маріупольських газет (1985–1998). Автор поетичних збірок «Бегущий горизонт» (1971), «Причалы» (1973), «Моряна» (1977), «Паруса над степью» (1985), «Взморье» (1988), книжок прози, зокрема «Ветер с моря» (2001) та ін.

БІЛОУС АНДРІЙ ФЕДОРОВИЧ (нар. 1976) – український театральний режисер, театральний педагог, актор, лауреат Державної премії ім. О. Довженка (2004). Освіту здобув у Київському університеті театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого (1994). Режисер Київського театру драми та комедії на лівому березі Дніпра з 2003, викладач Київського університету театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого з 2005, художній керівник театру «Театральна майстерня Андрія Білоуса» (А. Бетка) з 2009.

БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ НАТАЛКА ГЕННАДІЇВНА (нар. 1954) – радянська і українська поетеса та перекладачка. Освіту здобула в Київському університеті (1976). Працює в журналі «Українська культура». Авторка поетичних збірок «Балада про нескорених» (1976), «У країні мого серця» (1979), «Підземний вогонь» (1984), «Листопад» (1989), «Алергія» (1999), «Готель Централь» (2004).

БІЛОЦЕРКІВСЬКА БИТВА (1596) – бій (23–24 березня 1596) козацько-селянської армії з передовим польським каральним загоном Кирика Ружинського біля Білої Церкви під час повстання Наливайка. Обидві сторони не наважувались іти на відкритий бій і намагались перемогти хитрощами. Поталанило козакам, які спочатку вирубали челядь і найманців-угорців у замку Білої Церкви, а потім перебили головні польські сили, що необачно увійшли в козацький табір.

БІЛОЦЕРКІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ МІНЕРАЛЬНИХ ВОД – родовище мінеральних вод у місті Біла Церква Київської області у межах Білоцерківсько-Одеського тектонічного блоку, структурно

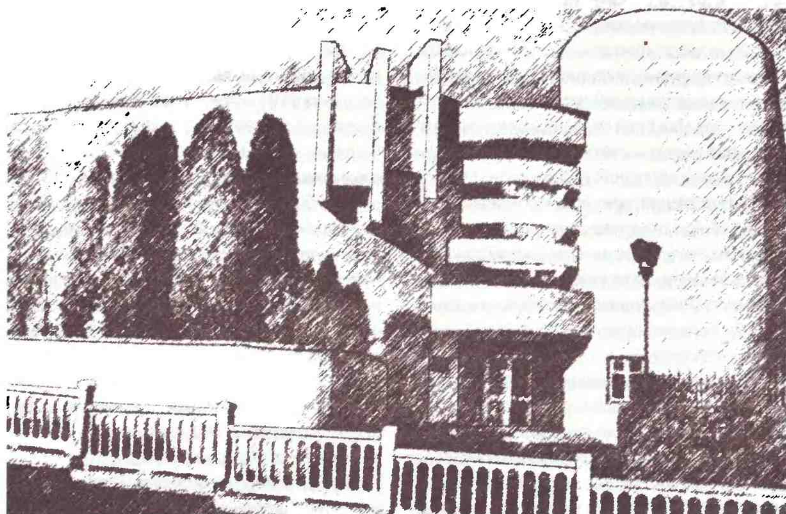
відокремленої складової частини Українського щита. Складене переважно гранітоїдами – архейськими високометаморфізованими утвореннями (амфіболіти, гнейси, кварцити, мармури та ін.), що зазнали інтенсивної гранітизації. З ними пов'язане Білоцерківське родовище мінеральних радонових вод, що експлуатується (1955) із запасами 1485 м^3/добу.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – районний музей Білої Церкви Київської області, міститься у спеціально зведеній сучасній будівлі (1983) на Замкові горі. Починався як Окружний музей старожитностей (1924) і містився в Зимовому палаці графів Браницьких, а нині має експозиції: природа краю, археологічне минуле, польсько-литовська доба і козаччина, край у XVIII–XIX ст., капіталістичні відносини, XIX–XX ст., Велика Вітчизняна війна, повоєнна радянська доба, сучасність і виставковий зал.

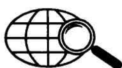
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ МИР (1651) – договір між польським урядом і козацьким гетьманом Б. Хмельницьким, укладений у Білій Церкві (18 вересня 1651) після Берестецької битви (1651). За ним Україна залишалася під владою Речі Посполитої, шляхті поверталися маєтки у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах, а терени козаччини обмежувалися лише Київським, реєстрове козацтво скорочувалося вдвічі (до 20 тис. осіб), гетьман розривав союз із Кримом і позбавлявся права дипломатичних відносин.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ – створено (1995) на базі Білоцерківського сільськогосподарського інституту, який був заснований (1934) при об'єднанні Білоцерківського сільськогосподарського інституту і Київського агро-інженерного інституту цукрової промисловості. В університеті на 7 факультетах (агрономічний, ветеринарної медицини, біолого-технологічний, економічний, юридичний, екологічний і лінгвістики) навчається до 8 тис. студентів, працюють 450 викладачів.

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ РАЙОН – район на півдні Київської області, утворений 1930, площа – 1,3 тис. км^2, населення – 50,1 тис. осіб (у т. ч. міське – 13,9 тис. осіб). Межує зі Сквирським, Фастівським, Васильківським, Обухівським, Кагарлицьким, Рокитнянським, Таращанським, Ставищанським і Володарським районами, адміністративний центр – Біла Церква. Розташований на Придніпровській височині, нахиленій на південний схід і порізаній густою сіткою долин річок (Рось, Роставиця, Кам'янка, Сквирка) і балок.

Білоцерківський краєзнавчий музей

БІЛЬ – відчуття, що виникає внаслідок подразнень нервової системи (больові подразнення сприймаються периферичними нервовими рецепторами і передаються нервовими провідниками до головного мозку). Є захисною реакцією організму, що виникла в процесі еволюційного розвитку. Іноді біль є першою ознакою хвороби або сигналом небезпеки, що загрожує організму від навколишнього середовища.

БІЛЬЙОН – мільйон мільйонів, тобто 1 більйон = 10^{12} = 1 000 000 000 000. Іноді (наприклад, в англомовних країнах) більйон означає ще й мільярд, тобто 10^9. Для позначення величин, виражених у більйонах одиниць, вживається префікс тера-, наприклад терабайт.

БІЛЬМО (*лат.* leucoma) – хвороба, що виявляється в помутнінні рогівки ока. Зазвичай є наслідком попередніх запальних процесів рогівки, рубцем, що залишився від якої-небудь виразки рогівки. Має значну варіабельність за формою, розміром, кольором та інтенсивністю помутніння.

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ – найбільше з відомих укріплених поселень скіфського часу (VII–III ст. до н. е.) в Європі, розташоване на високому березі річки Ворскла, біля с. Більське Котелевецького району Полтавської області (Україна). Досліджувалося 1906, 1958, складається з трьох городищ, об'єднаних спільним валом і ровом завдовжки 35 км, площею 40 км². У розкопках (40 тис. м²) виявлені залишки наземних жител та землянок, кілька зольників, багато уламків посуду, знарядь праці і кістки свійських тварин.

БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕЦЬКИЙ ПАРК – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (1972, площа – 0,11 км²) у с. Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області України. Закладений 1800 з пейзажним плануванням (перепад висот до 20 м) і ставком (0,002 км²). У насадженнях понад 60 видів (форм) дерев і кущів, збереглися старі дерева, зокрема липи, тюльпанні дерева, сосни, горіхи, гледичії, гіркокаштани та ін.

БІЛЬШІВЦІ – селище міського типу (площа – 12,8 км², населення – 2,1 тис. осіб) Галицького району Івано-Франківської області України. Відоме з XV ст., збудований Благовіщенський костьол кляштору кармелітів (1624), смт з 1940, центр однойменного району (1940–1963). Розташоване на заплавах та надзаплавних терасах річки Нараївка при впадінні в Гнилу Липу (притока Дністра), з перевищенням висот до 60 м.

БІЛЬШІСТЬ АБСОЛЮТНА – зазвичай означає кількісну перевагу однієї частини над іншою, тобто більше половини якої-небудь групи. Для прийняття рішення або вибору кандидата шляхом голосування може бути досить абсолютної більшості тих, що засідають або голосують, звичайно за умови явки виборців, яка перевищує заздалегідь визначену мінімальну процентну норму, або якщо число тих, що засідають, перевищує встановлений кворум.

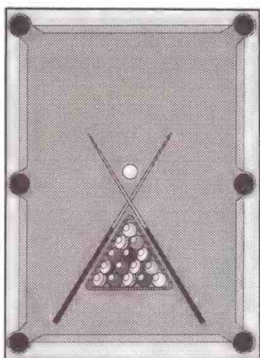
БІЛЬШІСТЬ КВАЛІФІКОВАНА – більшість (⅔ або ¾ голосів) присутніх або внесених до складу попереднього списку, необхідна в ряді випадків для прийняття правомочних рішень. Наприклад, у більшості країн кваліфікована більшість необхідна для прийняття конституції або внесення до неї змін, а також подолання вето тощо.

БІЛЬШОВИК – острів архіпелагу Північна Земля і його південний край, омивається морями Карським і Лаптєвих, відокремлений від материка протокою Вількицького, належить Росії. Площа – 11 312 км², найвища точка – 935 м. У південній частині переважають горбисті рівнини, що переходять у платоподібні височини з укритими льодовиками вершинами (загальна площа заледеніння сягає 31 % – понад 3,3 тис. км²). Берегова лінія сильно порізана, особливо в північній частині.

БІЛЬШОВИКИ – члени лівого (ленінського) крила РСДРП (Російської соціал-демократичної робітничої партії) після її розколу на більшовиків і меншовиків. Слово «більшовик» відбиває той факт, що прихильники В. Леніна виявилися в більшості на виборах керівних органів на II з'їзді партії (1903). Надалі більшовики виділилися в окрему партію, що (1917–1952) називалася РСДРП (б), РКП (б) і ВКП (б), де «б» означає «більшовиків», доки не була перейменована в КПРС (Комуністична партія Радянського Союзу).

БІЛЬЯРД (*фр.* bille – куля або billart – палиця) – збірна назва кількох настільних ігор з різними правилами, також спеціальний

стіл, на якому відбуваються ігри, характерною особливістю яких є пересування куль за допомогою кия. Найбільш поширені різновиди більярду: карамболь (французький), російський більярд, снукер (англійський), пул (американський), кайза (фінський), новус (скандинавський).

Більярдний стіл

БІЛЯ ГІПОТЕЗА — гіпотеза в теорії чисел, узагальнення великої теореми Ферма. Запропонована (1993) техаським мільярдером і математиком-аматором Ендрю Білем, який заснував премію 100 000 доларів США за її доказ або спростування. Якщо $A^x + B^y = C^z$, де A, B, C, x, y, z — натуральні і $x, y, z > 2$, то A, B, C мають спільний простий дільник. Гіпотеза Біля перевірена для випадку, коли значення всіх шести чисел не перевершує 1000.

БІЛЯЇВКА — місто (площа — 14,6 км^2, населення — 12,4 тис. осіб) Одеської області України, центр Біляївського району. Засноване (XVIII ст.) після ліквідації Запорозької Січі, перша згадка (1792) під назвою Головківка, смт з 1957, міський статус з 1975. Розташоване на дністровських терасах на берегах річки Турунчук (рукав Дністра в районі гирла) та заплавного озера Біле.

БІЛЯЇВСЬКИЙ РАЙОН — район у центральній частині Одеської області, утворений 1923, площа — 1,5 тис. км^2, населення — 94,3 осіб (у т. ч. міське — 14,8 тис. осіб). Межує з Роздільнянським, Іванівським, Комінтернівським, Овідіопільським, Білгород-Дністровським районами, Одеською міськрадою і Молдовою, адміністративний центр — Біляївка. Розташований на Причорноморській низовині з рівнинною поверхнею, розчленованою долинами річок (Дністра і Барабою) та лиманів (Куяльницького і Хаджибейського).

БІЛЯНСЬКИЙ ЛІС УРОЧИЩЕ — ботанічний заказник загальнодержавного значення (1982) біля сіл Біле та Гальжбіївка Ямпільського району Вінницької області України. Урочище (площа — 2,18 км^2) розташоване на терасах правого берега річки Мурафа з численними скелястими відслоненнями, ярами та струмками. Серед насаджень переважають цінні породи (дуб скельний з домішкою клена-явора, клена татарського та ін. види).

БІЛЯШІВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОТОВИЧ (1867—1926) — український археолог, етнограф, мистецтвознавець і громадський діяч. Освіту здобув у Київському університеті. Досліджував археологічні пам'ятки України від кам'яної доби до раннього середньовіччя, організатор і директор (1902—1923) Київського міського художньо-промислового музею (нині — Національний художній музей України). Депутат Першої російської Державної Думи (1906), один із засновників та дійсний член Української академії наук (1919).

БІМЕТАЛ — композиційний матеріал, що складається з двох різних металевих шарів окремих металів. Застосовується в багатьох галузях промисловості: корозієстійкий біметал — для виготовлення корпусів нафтохімічного і атомноенергетичного обладнання; антифрикційні біметали — для виготовлення підшипників ковзання; біметали з особливими властивостями — для виготовлення вузлів ракетно-космічної техніки; різні спеціальні сплави — для карбування монет.

БІМЕТАЛІЗМ — грошова система, де в основі грошового обігу були два метали — золото і срібло. Існувало два різновиди (XVI—XIX ст.): паралельний обіг золотих і срібних монет, співвідношення встановлювалось за вартістю металу; система подвійного обігу, зберігалось вільне карбування монет з обох металів, але їх вартість встановлювала держава. Був недосконалою грошовою системою, і закони економічного розвитку змусили перейти до монометалізму із золотом в основі.

БІМС (*англ.* beam – колода) – на судні – поперечна підпалубна балка, що з'єднує верхні кінці шпангоутів, підтримує палубу і надає їй міцності.

БІН (BEAN) АЛАН ЛАВЕРН (нар. 1932) – астронавт США. До вступу в астронавти був льотчиком-винищувачем, капітан ВМС США. Здійснив два космічні польоти: на «Аполлоні-12» був пілотом місячного модуля і четвертою людиною, що ступила на Місяць (листопад 1969), та командиром екіпажу другого пілотованого польоту на орбітальну станцію «Скайлеб» (липень – вересень 1973). Звільнився з НАСА (1981), щоб цілком присвятити себе живопису (картини переважно на космічні теми).

БІНГО (*англ.* bingo) – азартна гра, в якій випадковим чином вибираються числа, а гравці повинні заповнювати відповідні числа на своїх картках (один з різновидів лото). Перший гравець, що заповнив картку відповідно до правил розіграшу, перемагає. Щоб позначити свій виграш, він зазвичай вигукує: «Бінго!» Попередницею сучасного бінго вважається італійська гра «Lo Giuoco del Lotto D'Italia», що вперше згадується 1530.

БІНІ (ОБІНІ, ЕДО) – народ (до 1,3 млн осіб) на півдні Нігерії, на правобережжі нижньої течії річки Нігер. Говорять мовою едо (аддо, овейдо, овіоба) центральної групи едоїдної гілки бенуе-конголезьких мов. Частина біні – християни (протестанти і католики), решта дотримується традиційних вірувань. Основне заняття – ручне підсічно-вогневе рільництво, розвинені плетіння, ткацтво, гончарство, обробка дерева і металу, різьба по кістці, лиття по восковій моделі з металевих сплавів (т. зв. бенінські бронзи).

БІННЕНХОФ ЗАМОК (*нідерл.* Binnenhof – внутрішній двір) – комплекс будівель в центрі Гааги, в якому розташовуються Генеральні штати (парламент Нідерландів) і резиденція прем'єр-міністра. Його історія розпочалася (1230), коли граф Голландії Флоріс IV придбав ділянку землі, на якій згодом постало місто Гаага. Його син Віллем II побудував (1247) на цій ділянці мисливський замок, а онука Флоріс V – Ріддерзаал (Лицарський зал), що є готичним будинком із трикутним фасадом і двома вежами по краях.

БІНОКЛЬ (*лат.* bini – два і oculus – око) – оптичний прилад, складений із двох паралельно з'єднаних зорових труб, який застосовують для спостереження віддалених предметів обома очима. Використовується класична система призм Малофєєва-Порро, що призводить до зміщення окуляра щодо вхідного отвору, або сучасна система «roof», коли зміщення окуляра немає і зорова труба залишається компактною, без зламу.

Бінокль

Видавництво Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
www.trade.bookclub.ua

ГУРТОВИЙ ПРОДАЖ КНИГ ВИДАВНИЦТВА

ХАРКІВ
ДП з іноземними інвестиціями «Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля"»
61140, г. Харків-140, просп. Гагаріна, 20-А
тел/факс +38 (057) 703-44-57
e-mail: *trade@bookclub.ua*
www. trade.bookclub.ua

КИЇВ
ПП «Букс Медіа Тойс»
04655, м. Київ, просп. Московський, 10-Б, оф. 33
тел. +38 (044) 351-14-39,
+38 (067) 572-63-34,
e-mail: *booksmt@rambler.ru*

ЗАПОРІЖЖЯ
ФОП Савчук Ю.Д.
69057, м. Запоріжжя, вул. Седова, 18
тел. +38 (050) 347-05-68
e-mail: *vega_center@i.ua*

ДОНЕЦЬК
ТОВ «ІКЦ "Кредо"»
83096, м. Донецьк, вул. Куйбишева, 131-Г
тел. +38 (062) 345-63-08, +38 (062) 348-37-92, +38 (062) 348-37-86
e-mail: *fenix@kredo.net.ua*
www. kredo. net. ua

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
служба роботи з клієнтами:
тел. +38 (057) 783-88-88
e-mail: support@bookclub.ua
Інтернет-магазин: www.bookclub:ua
«Книжковий клуб», а/с 84, Харків, 61001

В27 **Велика** сучасна енциклопедія. У 10 т. Т. 1. А–Б / уклад. А. С. Івченко. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. – 352 с. : іл. + мапи.

ISBN 978-966-14-3972-5
ISBN 978-966-14-3973-2 (т. 1)

Це універсальне довідкове видання віддзеркалює всі сфери сучасного знання. В енциклопедії висвітлені найактуальніші питання природничих, точних і суспільно-гуманітарних наук, як-от: астрономія, фізика, хімія, математика, географія, біологія, економіка, філософія, філологія, всесвітня історія, історія релігії та мистецтва... Кожна з цих галузей представлена в основних термінах і персоналіях. Близько 7000 статей присвячено українській історії, культурі, спорту й реаліям сьогодення. На додачу до текстового матеріалу наводяться численні ілюстрації та мапи.

УДК 030
ББК 92

www.bookclub.ua

